НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ Т. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА імені Т. ШЕВЧЕНКА

Том CCXXII

Праці історико-філософської секції

Львів — 1991

УДК 947.1/.9(477)+10

MEMOIRS OF THE T. SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY
MEMOIRES DE LA SOCIÉTÉ SCIENTIFIQUE T. ŠEVČENKO
MITTEILUNGEN DER T. SCHEWTSCHENKO GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN
ЗАПИСКИ НАУЧНОГО ОБЩЕСТВА ИМЕНИ Т. ШЕВЧЕНКО

Друкується за ухвалою Видавничої ради
Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові

З 0503020902 / НТШ—91 Без оголошення

ISBN 5-7707-1363-X

РЕДАКТОР ТОМУ

ОЛЕГ КУПЧИНСЬКИЙ

ВІД РЕДАКТОРА ТОМУ

Питання історії, філософії, права, економіки мали б посідати особливе місце в наукових дослідженнях. У неповазі до цих наук або, в кращому разі, у нерозумінні їхньої ролі криється причина багатьох наших лих. Водночас розрив між тим, що суспільство чекає від гуманітарних наук, і тим, що вони на сьогодні дали або можуть реально дати, величезний. Прикро, але ми нині здебільшого лише підфарбовуємо фасад, міняємо вивіски — насправді у самій науці переважає «вичікування або імітація історичної науки» (А. Іскандеров).

Історична наука значно більше, як інші суспільні науки, уражена застійними явищами. Сучасний стан суспільних наук, історичної передусім, є логічним наслідком цілеспрямованого нищення в добу тоталітаризму генофонду української нації, планового руйнування свідомості народу, насамперед пам'яті про те, що він нагромадив і чим жив протягом століть. Роль, відведена історикам, іншим вченим бюрократами від науки, зводилася до одного — добирати факти для ілюстрації раз і назавжди встановлених засад.

Найдошкульніших втрат наша історична наука зазнала, з одного боку, через загальні умови розвитку України у складі СРСР, з другого — через винайдення і застосування у згаданих умовах дедалі підступніших засобів нівеляції та нищення всього, що називалося національним.

Працю історика, філософа, економіста оцінювано за «валовим» критерієм — чим більше написав, тим краще. Фундаментальність стала ототожнюватися з обсягом книжок. Нерідко працю рядових істориків зводили нанівець професійно безпомічні адміністратори, у функцію яких входила уніфікація думок, «стерилізація» фактажу і дописування за плечима авторів усіляких нікчемств.

Водночас якось непомітно насаджувано думку, що передові позиції в теорії забезпечені, сказати б, автоматично. На Заході історики сьогодні широко використовують ті чи інші положення марксистської методології й у багатьох питаннях мають блискучі результати. Причини наших лих, отже, криються у спрощенні історичного процесу, в нехтуванні фактів, у використанні вузького, інколи ненауково інтерпретованого кола письмових джерел і пам'яток матеріальної культури. Аналіз підмінявся схемою, історичну науку дедалі більше міфологізовано. Нестерпною була атмосфера дрібної, але всепроникної опіки, нездоланними — перешкоди для праці в архівах, рукописних відділах бібліотек.

Нові ідеї, оцінки, підходи, цілі напрями науки, зокрема соціальна психологія, історична соціологія, історична демографія, культурологічні та релігієзнавчі дослідження, залишилися поза увагою вчених.

Виходячи із сказаного, першорядним завданням наукових видань історико-філософського напряму є з'ясування складних проблем історії українського народу, розвиток його філософської думки, права тощо. Очевидно, що потрібно змінити сам об'єкт, яким займається історична наукка. У центрі уваги історика знову має бути історія людей. Історія — наука моральна, вона не може холоднокровно ставити на одні шальки терезів втрачені життя, а на другі — досягнуті успіхи.

Мало вивчена, насамперед, наша давня історія — питання виникнення та формування українського народу як історичної та культурної спільноти. Майже не досліджувано етапи та напрями становлення націо-

нальної свідомості українського народу, яка в останні 50—70 років зазнала глибоких деформацій. Заслуговує окремого дослідження в контексті аналогічних європейських процесів поетапна історія українського національного руху, починаючи з XVI—XVII ст. Ще чекає свого дослідника суспільна психологія і свідомість окремих класів, національних, професійних, релігійних та інших груп, пов'язана із загальною історією та з історією культури українського народу. До цього, зрозуміло, можемо прийти через опрацювання значної суми конкретних питань. Вивчення культури українського народу неможливе без дослідження, починаючи з найдавніших часів, його побуту, світоглядної культури (погляди на світ, засоби передачі думки, вивчення напрямів діяльності культурних осередків, наприклад скрипторіїв, норми поведінки людей і т. д.), його розуміння прекрасного, розуміння єдності людини й часу. Це стосується й пізнього середньовіччя (XIV—XVI ст.), де увагу слід звертати на умови розвитку і спілкування, на спільну (колективну) свідомість і ментальність народу (знання про світ і наукові тлумачення різних явищ, релігійне життя і побожність, час і простір у колективній свідомості, правова культура, естетична вразливість тощо), на загальний рівень культури народу, єдність і відрубність тих самих культурологічних категорій у різних регіонах країни — на Поділлі й Поліссі, Волині й у степовій або гірській частині України і т. д. Свої оригінальні риси українська культура й історія витворили у добу Ренесансу, Бароко, Класицизму та в пізніші часи значного національного поступу.

По-новому ми повинні трактувати низку питань політичної історії України. Це стосується, передусім, нової і новітньої історії. Слід чітко окреслити політичні сили, які діяли на різних історичних етапах, визначити їх роль і місце в розвитку національної історії. Відтворюючи реальну картину політичного минулого України, ми тим самим закріплюватимемо в колективній свідомості народу його демократичні традиції.

Треба поглибити дослідження всіх напрямів філософської думки України від найдавніших часів. Окремої уваги заслуговують історія філософії, нові погляди й підходи, живі паростки яких проростають в українській науці. Одним із завдань філософії є поєднання пекучих питань нашого життя з вічними проблемами буття людини, яка робить свідомий життєвий вибір. Осмислюючи день нинішній, ми не можемо не порушувати фундаментальних світоглядних проблем — людської свободи, історії, часу, дальших шляхів розвитку науки. По-новому сформульовані та сприйняті, вони сьогодні як ніколи актуальні в українському суспільстві.

Не повинно залишатися поза увагою релігієзнавство, зокрема історія церкви з усім розмаїттям її конфесійних видозмін, що панували і панують в Україні. Слід належно опрацювати проблеми: релігія і культура України, релігія і наука на Україні, релігія і українське національне питання.

Сказане стосується також історії розвитку права на Україні, сучасного стану і перспектив правових відносин. Нині ми ведемо мову про правову державу, у якій закон має бути господарем у найширшому розумінні цього слова. Державою повинні управляти не люди, а закони.

За останні 50—70 років ми майже нічого не сказали про князівські династії та їх найвизначніших представників. У нас немає праць про життя і діяльність українських гетьманів, вище біле і чорне духовенство, адміністрацію міст, нічого не сказано про відомі українські роди Острозьких, Даниловичів, Скоропадських, Галаганів, Лукашевичів, Тишкевичів та ін-

ші. Мало знаємо про попередників нашої науки, навіть тих, які визнані всім світом.

Актуальним є розвиток спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Серед них, безперечно, перше місце належить джерелознавству, адже без перевірених фактів не може йти мова про наукове історичне дослідження. Потрібно розгорнути публікацію таких комплексних джерел, як актові книги адміністративно-судових установ України XIV—XVIII ст., документи магістраів і ратуш, Коронної і Литовської метрик, Запорізького Коша, матеріалів із колекцій родинних фондів, консисторій, монастирів. Не вивчено історію установ, безпосередньо пов'язану з виникненням документів та дипломатики. Нормальний розвиток історичної науки неможливий без сфрагістики, палеографії, філігранології, геральдики, генеалогії, історичної географії, топоніміки, хронології.

Ми торкнулися лише окремих тем, актуальних для українського історика. Перелік їх далеко не повний, зрештою, не претендуємо на те, щоб ставити у цьому вступному слові програмні завдання. Пропонований увазі читача CCXXII том Записок НТШ краще й точніше віддзеркалює наше розуміння згаданих завдань. Ми прагнемо продовжити добрі традиції цього серійного видання, що виходило до 1939 р. в Україні, а пізніше — в діаспорі. Водночас маємо надію нарощувати науковий потенціал видання, вміщуючи проблемні статті та невідомі або маловідомі матеріали з історії, археології, філософії та інших суспільних наук. Редакція свідома того, що Записки з працями історико-філософської секції НТШ стануть вартісним науковим виданням лише завдяки підтримці широкого кола україністів як в Україні, так і за її межами.

Праці історико-філософської секції розпочали Записки у 1892 р. Надалі їх вміщувано в цьому виданні постійно. Редактором історико-філософських праць у Записках був у 1895—1913 рр. М. Грушевський, з 1924 р.— І. Крип'якевич. Низку томів Записок, присвячених історико-філософській тематиці, видало НТШ за кордоном. Добір статей і структура цих томів, треба сказати, не завжди послідовна. У ряді випадків у Записках опубліковано індивідуальні монографії.

До CCXXII тому у розділ «Статті» ввійшли наукові розвідки, присвячені питанням історії, філософії та спеціальним (допоміжним) історичним дисциплінам. Тематична рубрика «Історія» репрезентована шістьма науковими статтями. Дослідження Ігоря Шевченка проливає світло на невідому нам сторінку історії, яка розповідає про переддень і початок християнізації Русі, про досвід Візантії у місіонерській діяльності на терені Європи, Азії та Африки і застосування його у формі специфічної моделі при запровадженні християнства на Русі. Контактам України з народами Сходу у XIV—XVIII ст. присвячена розвідка Ярослава Дашкевича. На думку дослідника, ці зв'язки базувалися на давньому природному зв'язку, засвідченому в побуті, в численних елементах культури тощо. Через територію України проходив Великий кордон між двома групами цивілізацій: європейською і азіатською. Праця містить значний історіографічний матеріал. Розвиток політичної думки на Україні, починаючи з кін. XVIII ст. і закінчуючи найновішими часами, висвітлено у статті Івана Лисяка-Рудницького, внесок «молодих» радикалів у суспільно-політичний процес Галичини кін. XIX—XX ст.— у статті Ярослава Грицака. Михайло Швагуляк розглядає політичну ситуацію на Західній Україні на поч. 30-х рр. XX ст., що вилилась у різке загострення відносин між українським громадянством і польською державою, Степан Злупко — розвиток економіч-

ної думки на Україні як важливої складової національної культури, наголошуючи на її невивченості. Об'єктивно необхідним для дальшого розвитку національної науки стало завдання створити системну історію економічної думки України.

Філософські дослідження представлені п'ятьма статтями. Надія Пикулик пише про особливості формування тропологічних зразків у культурі Давньої України, їх органічний зв'язок з європейською цивілізацією, що проявляється у рисах своєрідного континуїтету греко-римських духовних традицій на давньоукраїнському грунті за посередництвом візантійської культури. Андрій Пашук досліджує проблему «истиннаго человѣка» у трактуванні Григорія Сковороди, суть якої мислитель бачив у наявності «Бога-закону» і «сродности труда» (праці за здібностями, нахилами і талантом). Ідейне підгрунтя українського романтизму досліджує Михайло Скринник. На проблемах душі культури і духу мислення як суспільно-філософських понять зупиняється Анатолій Карась. Широту інформативності слова як мовної одиниці, що виражає поняття про предмет або явище об'єктивного світу, і його смислову змінність аналізує Степан Вовканич.

Третя група наукових статей, присвячена спеціальним (допоміжним) історичним дисциплінам, охоплює шість статей і повідомлень: Олега Купчинського — про запровадження у державних установах України датування документів за григоріанським календарем; Ніни Грабової — про печатки військово-адміністративних і судових установ Лівобережної України XVIII ст. Більшість аналізованих печаток виявлено і введено у науковий обіг вперше. Важливим елементом статті є опис сфрагістичних пам'яток, що збереглися завдяки діяльності установ різних рівнів. Чотири статті та повідомлення — Олени Джеджори, Антона Демчука, Теофіля Коструби та Івана Крип'якевича — присвячено проблемам історичної топографії Давньої України, встановленню території розташування літописних міст і волостей (Всеволож і Всеволозька волость), реконструкції місцезнаходження поселень XIII ст. на сучасній території (Борок, Браневичева рілля, Моклеків, Підгорай, Січниця). Статті А. Демчука, Т. Коструби та І. Крип'якевича написані у 1938—1939 рр.

У розділі «Матеріали» вміщено сім розвідок, серед яких листи і універсали Богдана Хмельницького та Івана Мазепи, Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 р. Крім того, публікуємо матеріали про невидані останні томи «Архива Юго-Западной России» і «Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца». З новітньої доби подаємо листи історика Ілька Борщака до Кирила Студинського. Під окремою рубрикою вміщено три матеріали з історії Наукового товариства імені Т. Шевченка.

У розділі «Критика і бібліографія» вміщено сім оглядів і рецензій.

До окремих статей та матеріалів додано ілюстрації.

У побудові тому послідовно дотримуємося задекларованих у CCXXI томі засад.

Ми щиро вдячні всім, хто допомагав готувати том до друку, перекладаючи статті й резюме до них, передруковуючи редакційні оригінали, виготовляючи ілюстрації.

ІСТОРІЯ

Ігор ШЕВЧЕНКО

РЕЛІГІЙНІ МІСІЇ ОЧИМА ВІЗАНТІЇ *

I

Історія релігійних місій Візантії усе ще чекає свого повного висвітлення [1]. Християнство від самого початку було місіонерською релігією —

---

* В основу статті покладено доповідь І. Шевченка, прочитану на Міжнародному конгресі, присвяченому тисячоліттю християнства на Русі-Україні. Текст подається із деякими скороченнями. Перекладено за виданням: Ševčenko Igor. Religious Missions Seen from Byzantium // Proceedings of the International Congress Commemorating the Millennium of Christianity in Rus'-Ukraine / Harvard Ukrainian Studies.— Cambridge (Mass.), 1988-1989.— Vols. XII-XIII.— P. 7-27.

[1] Для ознайомлення з темою див.: Zakynthinos D. A. Activité apostolique et politique étrangère à Byzance // La Revue du Caire.— 1946.— № 16.— P. 179-197; Polakis P. K. Ἡ Ἑλληνικὴ ἐκκλησία, καὶ ὁ κόσμος τῶν βαρβάρων // Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Θεολογικὴ Σχολή, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίς.— 1953.— № 1.— P. 450-538; блискуча стаття Х.-Г. Бека: Beck H.-G. Christliche Mission und politische Propaganda im byzantinischen Reich // Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo.— Spoleto, 1967.— Vol. 14.— P. 649-674, передрукована як п. IV у кн. того ж автора: Ideen und Realitäten in Byzanz // Variorum Reprints.— [London, 1972]; Dvornik F. Missions of the Greek and Western Churches in the East During the Middle Ages // XIII International Congress of Historical Sciences (Moscow, 1970). Доклады конгресса.— Москва, 1973.— I. 4.— С. 181-201; Engelhardt Isrun. Mission und Politik in Byzanz; ein Beitrag zur Strukturanalyse byzantinischer Mission zur Zeit Justins und Justinians // Miscellanea Byzantina Monacensia.— München, 1974.— Vol. 19 (значна частина інформації про початки місіонерської діяльності Візантії, що наводиться у даній статті, почерпнута з цієї дисертації); і, передусім, див.: Hannick Ch. Die byzantinischen Missionen // Kirchengeschichte als Missionsgeschichte.— Vol. II, Part I: Die Kirche des frühen Mittelalters.— München, 1978.— S. 279-359, зокрема див. с. 354-359 (бібліографія на с. 358). Про візантійські місії в окремі регіони див., напр.: Thompson E. A. Christian Missionaries among the Huns // Hermathena.— 1946.— № 67.— P. 73-79; того ж автора: Christianity and the Northern Barbarians // The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century / Ed. A. Momigliano — Oxford, 1963.— P. 56-78; Moravcsik G. Byzantinische Mission im Kreise der Türkvölker an der Nordküste des Schwarzen Meeres // Proceedings of the XIII International Congress of Byzantine Studies.— 1967.— P. 15-28; Müller L. Byzantinische Mission nördlich des Schwarzen Meeres vor dem elfen Jahrhundert // Ibid.— P. 29-38; Dvornik F. Byzantine Missions among the Slavs.— New Brunswick, 1970; Obolensky D. The Byzantine Commonwealth.— New York; Washington, 1971.— P. 84-86 (Болгарія); 137-153 (Моравія); 173-201 (хозари, алани, Русь); Vavřínek V. The Introduction of the Slavonic Liturgy and the Byzantine Missionary Policy // Beiträge zur byzantinischen Geschichte im 9.— 11. Jahrhundert.— Prague, 1978.— S. 255-281; Авенариус А. Христианство на Руси до 989 г.// Там же.— С. 301—315. Для зіставлень, про введення християнства на Русі, включно з дискусією про вплив Візантії на різні народи в час їх переходу до християнства, див., напр.: Введение христианства у народов Центральной и Восточной Европы. Крещение Руси.— М.: Институт славяноведения и балканистики АН СССР, 1987; Принятие христианства народами Центральной и юго-восточной Европы и крещение Руси / Под ред. Г. Г. Литаврина.— М., 1988; Florja B. N., Litavrin G. G. Christianization of the Nations of Central and South-East Europe and the Conversion of Old Rus' // Byzantinoslavica.— 1988.— № 49.— P. 185-199; Иванов С. А. Роль христианизации в отношениях Византии со славянами // Славяне и их соседи. Международные отношения в эпоху феодализма.— М., 1989.— С. 4—6 (суттєві моменти). Див. також посилання 7 далі.

рідкісний різновид серед релігій світу, поряд з такими ж релігіями, як буддизм, маніхейство (нині занепале) та іслам [2].

Говорячи про християнське місіонерство Візантії, треба мати на увазі його ідеологічну концепцію, яку першим висунув Євсевій, сучасник і оспівувач Костянтина Великого, невдовзі після тріумфу нової віри. Концепція ця передбачала коекстенсивність Візантійської імперії з християнством. Тобто кожен здобуток імперії був здобутком християнства, і кожне завоювання християнства за межами цивілізованого світу було завоюванням імперії. Звідси виходить, що кожен місіонерський захід, до якого був причетний візантійський уряд, суміщав релігію з політикою. Про це слід пам'ятати, особливо коли підійдемо до розмови про урядові місії [3].

Насамперед представимо загальний огляд місіонерських досягнень християнства напередодні хрещення Русі. В сер. X ст. церква, керована римським патріархатом, могла з гордістю оглянутися на свою успішно проведену місіонерську діяльність. Чимало народів Центральної Європи були навернені до віри; св. Августин Кентерберійський вернув Британію в лоно церкви; Англія VIII ст. дала Німеччині св. Боніфація; імперія Карла Великого навернула саксів як мечем, так і хрестом; чехи й поляки на сході вже були або от-от мали стати християнами. І все ж чимало роботи ще було попереду. Поза впливом християнства перебували Скандинавія, Ісландія, Фінляндія, а також пруси, серед яких року приблизно 1000-го мав загинути мученицькою смертю місіонера св. Войтіх-Адальберт; так само стояла справа з литовцями, чий час мав пробити щойно через кілька століть. До 950 р. західні місії могли похвалитися запровадженням християнства на значній — навіть більш як значній — території. Однак перед ними ще було блискуче майбутнє.

Інакше виглядали справи церков, що належали до східних патріархів—як православних, так і монофізитських. На той же час, сер. X ст., одну з них — Константинопольську церкву — чекало тільки одне важливе досягнення (що й складає тему нашої статті); всі тріумфальні здобутки східних місій уже належали до минулого — але яке це було минуле! За правління Юстініана, після падіння держави вандалів в Африці, у християнство були навернені берберські племена. Ефіопія була християнізована у два етапи: спершу в IV ст. одним доброзичливцем-місіонером, що діяв за вказівкою Александрії, вдруге — у VI ст. групою сирійських святих мучеників. За Юстина і Ефіопія у союзі з Візантією розпочала війну проти південноаравійського іудейського короля, і після його поразки в його державі запанувало християнство. Близько 540 року три Нубійські царства — на південь від храму Ізіди в єгипетських Філах, на південь від сьогоднішньої Асуанської греблі,

[2] Про християнство як місіонерську релігію в світовому контексті див.: Neill Stephen. A History of Christian Missions.— 2nd ed., 1986. Зокрема див. с. 15—119 (до 1500 р.),— це чудова праця, з доброю (хоча здебільшого англомовною) бібліографією, с. 479—499.

[3] З-посеред обширної літератури на тему політичної теології Євсевія див., напр.: Farina R. L'impero e l'imperatore cristiano in Eusebio di Cesarea. La prima teologia politica del cristianesimo.— Zürich, 1966.— P. 193—194, 252—255, 312—319; Barnes T. D. Constantine and Eusebius.— Cambridge (Mass.); London, 1981.— P. 253-255, 393-394; Barbero G. „La patristica" // Storia delle idee politiche, economiche e sociali / Ed. L. Firpo.— 1985.— Vol. II, part 1.— P. 496—503, 539. Стосовно пізніших періодів див. парадоксальну статтю: Christou P. The Missionary Task of the Byzantine Emperor // Byzantina.— 1971.— N 3.— P. 279-286 (імператор вважався послідовником апостолів; однак політичні мотиви його діяльності не були визначальними).

і ще далі на південь, у нинішньому Судані,— прийняли монофізитське або православне християнство до кін. XIV ст. В районі Дунаю, в перші роки правління Юстиніана, Візантія навернула до віри короля герулів та його знать. За період від VI до поч. X ст. народи східного побережжя Чорного моря — абазги, цани і лази — прийняли хрещення від Візантії через своїх правителів або ж завдяки старанням місіонерів. Окремої розмови потребує історія навернення вірмен та грузинів, що приєдналися до християн у IV ст. Гунни, які проживали на Кримському Босфорі, та гунни-сабіри, що селилися на північ від Кавказу, були охрещені при Юстиніані: перші — з допомогою їхнього правителя, другі — завдяки діяльності добровільних місіонерів-вірмен (останнім, проте, допомагав імператорський уряд). Балкани й Центральна Європа IX—X ст. були ареною візантійського місіонерства. Я лише перелічу факти: повторне навернення сербів; урядова місія до далматських слов'ян за Василія I (помер 886 р.); хрещення болгар при Михаїлі III (864) і дві славнозвісні невдачі — Кирило-Мефодіївської місії до Моравії та спроб насадити християнство спочатку в тому краї, що звався Паннонією, а потім — у тому, що згодом став Угорщиною.

На Сході, починаючи з V ст., візантійське християнство — частково у його еллінській і православній, та здебільшого у його семітській та монофізитській одежі — прийняли арабські племена, що так чи інакше були залежні від Візантійської імперії чи перського Сасанідського царства. Навернення тривало у Сирії, між Тігром та Євфратом, і в самій Сасанідській імперії. Діяльність ця велася під страхом смерті для обох сторін — як для навернених, так і для самих місіонерів. Згодом, завдяки торгівлі й кочівлі народів, викликаній арабськими і монгольськими набігами, вплив Візантії поширився ще глибше на схід,— ті тридцять тисяч аланів, що, як відомо, склали охорону хана Кублая в Бейїні в другій пол. XIII ст., були православними нащадками кавказьких аланів, навернених у християнство близько 900 р., за часів візантійського патріарха Миколи Містика[4]. Те саме століття, що почалося хрещенням аланів, мало завершитись остаточним наверненням до Христової віри Русі, на час якого візантійська канцелярія і патріарша резиденція вже нагромадили п'ятсотлітній місіонерський досвід.

II

Найбільш інтенсивно проводилися візантійські місії у два періоди — у VI та IX—X ст. Тобто релігійна активність пробудилася в імперії досить пізно. Поза двома винятками, годі назвати якийсь германський народ, що

[4] Далекосяжні несторіанські місії в Центральну Азію, Індію, Китай і Монголію виходять за рамки нашого огляду, оскільки їх важко оглянути «очима Візантії» безсторонньо. Під кін. V ст. несторіани, переслідувані на візантійських землях, утвердилися серед християн Сасанідської імперії; відтоді місіонерська діяльність їхньої «перської церкви» велася переважно з сасанідського Ктесіфону.

Про православних аланів у Китаї див., напр.: Dauvillier J. Byzantins d'Asie centrale et d'Extrême-Orient // Revue des études byzantines.— 1953.— № 11.— P. 62-87, зокрема, с. 78; про православних согдів з Хоарезму, які переклали одну з літургій рідною мовою (остання згадка про цю мову датується 1307 р.), див.: Там же.— С. 67-68. Схоже на те, що "Sugdi" з Житія Константина, апостола слов'янського (16:8) — це согди (по-грецькому Σόγδοι). (Бачу, що до цієї думки прийшов Л. Ржегачек: Řeháček L. Sugdové v stsl. Životě Konstantinově // Slavica Pragensia.— 1971.— № 13.— S. 53-70, зокрема, с. 65-69.)

масово прийняв би християнство до входження його в склад імперії [5]. Можна вважати, що в VI ст. активність ця була наслідком боротьби за владу над обширом земель від Кавказу до Червоного моря, що її вела імперія з сасанідським Іраном. Місіонерська діяльність IX—X ст. припадає на період, коли імперія виборювала перевагу над болгарами на Балканах і над арабами в Малій Азії і коли знов окріпла матеріально, створивши передумови для відродження елітарної літератури, образотворчого та видовищного мистецтва [6]. Напередодні хрещення Русі Константинополь був найцивілізованішим і найрозкішнішим містом світу (можливо, поряд з Каїром та Багдадом), і варвари — як християни, так і погани — знали це. Свій престиж серед варварів імперія вміло використовувала, хоча вибір практичних можливостей для місіонерської діяльності в X ст. мала невеликий — може, й менший, ніж мав тогочасний Захід. Таких можливостей було чотири: місії до угрів, хозарів, печенігів і на Русь. Поразка спіткала Візантію тільки з уграми, які близько 1000 р. прийняли покровительство Заходу [7]. Переговори про запровадження візантійської ієрархії, що їх вели і Херсон, і Константинополь в Хозарії на початку століття, просувалися непогано [8], але в другій половині того ж століття Хозарія вже не існувала; деякі печенізькі племена в сер. XI ст. були охрещені й поселилися вздовж Дунаю [9],— залишилася Русь. А як було з Руссю, ми знаємо.

III

Місії Візантії можна поділити на три категорії. До першої категорії належали місії, для підтримки яких імператорський уряд посилав війська,— так було з абазгами, цанами і кримсько-боспорськими гуннами. До другої категорії відносяться місії, в яких уряд брав дипломатичну участь, хоча, як часто показують наші джерела, він тільки відгукувався на ініціативу іноземних вождів, які або безпосередньо зверталися з проханням прийняти їх у християнську общину, або показували, що віддають перевагу візантійській формі християнства,— так було з лазами в VI ст. та з хозарами, далматами й моравʼянами в IX—X ст. Нарешті, до місій третьої категорії належала

[5] Виняток складали руги і лангобарди. Див.: Thompson E. A. Christianity, зокрема, с. 76—78 (посилання 1).

[6] Про відновлену могутність імперії див.: Treadgold W. The Byzantine Revival: 780-842.— Stanford (Calif.), 1988.

[7] Це була почесна поразка. Щоправда, принц Геза і його син Іштван у 970-х рр. приєдналися до римської церкви, однак у сер. X ст. перші з угорських вождів були охрещені, а перший угорський єпископ висвячений [illegible] в Константинополі. Вплив візантійської церкви зберігся в Угорщині до XI ст. і далі. Див.: Moravcsik Gy. The Role of Byzantine Church // Moravcsik Gy. Byzantium and the Magyars.— Amsterdam, 1970.— P. 102-119; Györffy Gy. La christianisation de la Hongrie // Proceedings of the International Congress Commemorating the Millennium of Christianity in Rus'-Ukraine.— Harvard Ukrainian Studies.— Cambridge (Mass.), 1988-1989.— Vols. XII-XIII; див., зокрема, бібліографію у посил. 1 та 29.

[8] Nicholas Mystikos. Letters 68, 106 // Nicholas I Patriarch of Constantinople. Letters / Eds. R. J. H. Jenkins, L. G. Westerlink.— Washington (D. C.), 1973.— P. 314-315; 388-391; 554-555; 569. Обидва послання датовані 919—920 рр.; єпископ, якого просили хозари, от-от мав бути обраний за вказівкою єпископа Херсонського і висвячений у Константинополі.

[9] Ioannes Scylitzes. Synopsis historiarum, Κωνστ. ὁ Μονομάχος, 16=456, 57—457,14 / Ed. I. Thurn.— Berlin, 1973.

діяльність чи то офіційно підтримуваних, чи, частіше, доброхітних місіонерів-християн або прихильників християнства — так було з монофізитами, які викорінювали залишки язичництва в Малій Азії чи навертали в Христову віру поселенців суміжних з Візантійською та Сасанідською державами східних земель. Якийсь час територія, що перебувала під впливом місіонерів-монофізитів, була навіть більша, ніж землі, охоплені православним християнством — як латинським, так і грецьким.

Місії першої з цих категорій — коли йшлося про військове чи поліційне втручання у разі потреби — найменше заслуговують на увагу. Навіть спроби навернення євреїв у IX ст. робилися шляхом застосування не так сили, як спонуки [10]. У Візантії ми не знайдемо чогось такого, як германські хрестові походи чи подібне ж хрещення мечем, що його ніс саксам Карл Великий, оботритським слов'янам — Генріх Лев, [redacted] прусам — тевтонські рицарі. Навіть повну асиміляцію слов'ян у Греції (що на X ст. набула чималого розмаху) навряд чи можна приписати візантійським військовим кампаніям (оскільки згадок про них обмаль) чи активності візантійських місіонерів у суміжних слов'янських регіонах (оскільки згадуються вони лише [redacted] X ст.). Швидше всього, асиміляція ця відбулася так, як з германськими племенами, що кількома століттями раніше вторглися в імперію й осіли на її пограниччі: сильний імпульс, що спонукав осілих у Греції слов'ян до асиміляції (читай: християнізації), виходив, мабуть, від їхньої власної знаті. Ця знать, сліди якої можемо знайти в IX ст., прагнула нав'язати духовний зв'язок зі світом, серед якого жила і в якому хотіла утвердитись [11].

Місії наступної, другої категорії — коли місіонерство прибирало дипломатичну форму відгуку на прохання, що надходило ззовні — складають основну частину візантійських місій, куди, швидше всього, входили й місії, які стосувалися Русі. Найкращий опис принаймні двох таких місій можна прочитати у Житіях Кирила і Мефодія. Ці Житія [redacted] візантійськими документами, в яких прославляються два візантійці. Базуються вони почасти на візантійських текстах, писаних по-грецькому. Автор одного з них знався з грецькими колами Риму і [redacted] візантійський світогляд, і, нарешті, самі тексти описують практичну діяльність візантійських місіонерів [12]. При всьому тому, припускаю, що збереженням цих цінних матеріалів ми завдячуємо фактові, що написані вони варварською слов'янською мовою. У доволі багатих тогочасних грецьких джерелах ані рядком не згадано про діяльність цих двох апостолів серед слов'ян і, тим більше, серед неслов'ян. Після цього годі дивуватися, що у візантійських джерелах приблизно того ж періоду (на кін. X ст. вони вже не такі багаті, як у IX ст.) не згадується про хрещення Воло-

[10] Див. головну частину у: Theophanes Continuatus, 5,95=341,8—342,6.— Bonn (далі, якщо джерело [redacted] зазначене, цитати з усіх візантійських істориків наводяться за: Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, опубл. у Бонні); щодо інших частин, де описане хрещення іудеїв за Василія I, див.: Starr J. The Jews in the Byzantine Empire.— Athens, 1939.— Nos. 61-72, 76, 78-79.

[11] На цю тему див. неопубліковану доповідь, виголошену мною 1985 р. в Римі на святкуванні 1100-х роковин смерті св. Мефодія. Там [redacted] стверджував, що казково багата вдова Danelis чи Danelina (див.: Theophanes Continuatus, 5, 11; 73-77=226, 23—228, 21; 316,20-321,10, Bonn) була представницею слов'янської знаті у Пелопоннесі IX ст., [redacted] саме [redacted] цей період зазнавала асиміляції.

[12] У цих кількох реченнях я коротко [redacted] свої погляди [redacted] культурні координати й джерела Житій обох слов'янських апостолів і поки що залишу їх без аргументації.

димира — лише двома-трьома рядками говориться про обставини цього хрещення [13].

Історії місій третьої категорії, що велися урядовими місіонерами або ж аматорами, читати найцікавіше. Автором більшості з них є монофізит Іоанн Ефеський, який писав сирійською мовою. Вони насичені барвистими (хай не завжди повчальними) деталями. Ось кілька ілюстрацій: дві суперницькі місії — православна, підтримувана Юстиніаном, і монофізитська, підтримувана його дружиною Теодорою,— змагалися, хто швидше сягне вуха нубійського правителя; розповідається, як Теодора залякувала візантійського прикордонного урядника і як монофізити виграли ці гони хитрістю; далі ми довідуємось, як під час свого дворічного побуту в нобадів Юліан, монофізитський глава Теодориної місії, з третьої години дня до десятої вечора висиджував, майже голісінський, у ямах з водою, бо спека в тій місцевості була нестерпна [14]; як монофізитський єпископ Симеон успішно дискутував з несторіанцями, але бути суддею в цій дискусії запросив сасанідського урядника, тобто мага-язичника,— як на нас, принизливий вияв сектантського рвіння [15]; як той самий Симеон протягом семи років у багатьох містах записував на спеціальних полотняних плахтах вірування різних народів — не з наукового інтересу, а тільки для того, щоб довести, що несторіанство було релігією меншості; цей протеже Теодори піднісся у наших очах тим, що навернув у християнство багачів одного сарацинського племені й намовив їх побудувати собі церкву [16].

Поряд з такими ж цікавими історійками і донесеннями про маломасштабні успіхи в навертанні до віри бедуїнів читаємо про труднощі місіонерських змагань: Якова Баррадея, засновника яковітської церкви, уряд то підтримував, то цькував. Оскільки здебільшого переважало останнє, він мусив весь час бути на ногах, щоб уникнути арешту. Та, сказано, незважаючи на це, він висвятив сто тисяч священиків як у межах, так і за межами імперії [17]. Іоанн Ефеський у Малій Азії діяв як агент уряду. Він сам заявляє, що побудував там понад дев'яносто церков і десять монастирів. Його за-

[13] Див.: L e o D i a c o n u s, Hist., 175,9—10, Bonn (захоплення Херсонеса тавроскіфами); S c y l i t z e s. Hist., Βασιλ. καὶ Κωνσταντῖνος, 17 = 336, 88—92/Ed. I. Thurn (союз з Володимиром проти Варди Фоки; одруження Володимира з сестрою Василія II Анною). Присвячений Володимирові уривок розповіді про хрещення росів у IX ст. є пізньою компіляцією, що в основному спирається на Скіліцу: S c y l i t z e s. Hist., Βασιλ., 43 = 165,17—166,43 / Ed. I. Thurn. Текст уривка див.: R e g e l W. Analecta byzantino-russica.— St. Petersburg, 1891.— P. XXVII—XXX; 50, 21—51, 23; S c h r e i n e r P. Ein wiederaufgefundener Text der "Narratio de Russorum Conversione" und einige Bemerkungen zur Christianisierung der Russen in byzantinischen Quellen // Byzantinobulgarica.— 1978.— № 5.— S. 297—303; див. такою пізніший виклад історії хрещення: The Baptism of the Russians in the Iviron Codices 1317 and 1319 of the 18th Century / Ed. C. Papoulidis // Balkan Studies.— 1981.— № 22.— P. 80, 7-81, 36 (частково вона прямо спирається на Феофана: T h e o p h a n e s C o n t i n u a t u s, 5, 97). Найновішу бібліографію див. у: P o l j a k o v F. B. Nachlese zum "Novum Auctarium BHG" // Byzantion.— 1988.— № 58.— S. 186, а також у вище 14.

[14] J o h n o f E p h e s u s. Hist. Eccl., pars III, lib. IV, capp. 6—7 / Ed. E. W. Brooks // Corpus Script. Christ. Orientalium. Scriptores Syri.— Louvain, 1936.— Ser. 3, Vol. 3.— P. 136-139.

[15] J o h n o f E p h e s u s. Lives of the Eastern Saints, I / Ed. E. W. Brooks // Patrologia Orientalis (abbr.-PO).— 1923.— N 17.— P. 144, 147-152.

[16] J o h n o f E p h e s u s. Lives (посил. 15), I // PO.— 1923.— N 17.— P. 154-157; 140-141.

[17] J o h n o f E p h e s u s. Lives (посил. 15), II // PO.— 1924.— N 18.— P. 690-697 (с. 696: Яків висвячує аж сто тисяч священиків!); PO.— 1925.— N 19.— P. 153-158.

слугою є й охрещення двадцяти трьох тисяч душ і спалення двох тисяч поганських книжок в одній тільки малоазійській провінції. Лише в Карії він, на кошти Юстиніана, навернув тисячі ідолопоклонців, збудував там двадцять чотири церкви, а головну поганську святиню, якій підкорялося п'ятнадцять сотень менших, обернув на монастир[18].

Іноді масове навернення здійснювалось не мандрівними місіонерами, а ченцями-скитниками. Кирило Скіфопольський (православне джерело VI ст.) розповідає нам, що трапилося неподалік від Єрусалима в 20-х рр. V ст. Вождь одного арабського племені, колишній васал сасанідських персів, пробрався на візантійську територію до знаменитого анахорета Євфимія, який вилікував його параплегітика сина. Вождь і його сім'я були охрещені. Незабаром вождь навідався знову, тим разом з громадою сарацинів — чоловіками, жінками, дітьми,— й попросив донести до них слово спасіння. Ця чимала група людей, після деяких катехизисних настанов, теж була охрещена, і на доказ вдячності вождь племені збудував для Євфимія пекарню, три келії, водосховище й церковцю. Невдовзі вже ціле плем'я переселилося до Євфимія,— той накреслив для них ескіз церкви, зробив розбивку для шатер, що мали розміститися довкола неї (виступив, так би мовити, в ролі містечкового архітектора), і цим спричинився до переходу бедуїнів на осілий спосіб життя. Євфимій часто відвідував нових поселенців, поки не призначив їм священика і дияконів. До першопоселенців приєднувалися все нові й нові бедуїни, так що з часом довкола скиту виросло кілька таборів. Таким чином, як каже нам джерело, «вовки Аравії» прилучилися до Євфимієвої пастви. Нарешті, на пропозицію останнього, заможний вождь племені обійняв сан «єпископа шатер» — вочевидь, він був найбільш відповідною особою для приведення душ до спасіння. Єрусалимський патріарх схвалив цю ідею[19].

IV

Якщо глянути на візантійські місії в цілому, то можна побачити в них спільні риси. Одна така риса визнається майже всіма — ієрархічність структури урядових (та й деяких добровільних) місій. Та сама схема — зверху вниз — діяла серед варварів. Початки християнства могли зародитися в тій чи іншій варварській землі через торгівлю або завдяки візантійським військовополоненим, що осіли там силою обставин (так започатковалося християнство в грузинів, у готів Вульфіли, в болгарів за Омуртага чи за царя Крума в IX ст.)[20], але остаточний тріумф християнської віри зале-

[18] John of Ephesus. Lives (посил. 15), II // PO.— 1924.— N. 18.— P. 660; того ж автора: Hist. Eccl. (посил. 14), pars. III, lib. III, capp. 36-37, pp. 125-128; Nau F. Analyse de la seconde parti inédite de l'Histoire Ecclésiastique de Jean d'Asie // Rev. de l'Orient chrétien.— 1897.— N 2.— P. 482 (охрещено 70 000 язичників, збудовано 96 церков і 12 монастирів); інші джерела див.: Engelhardt I. Mission (посил. 1), pp. 12-19.

[19] Cyril of Scythopolis. Vita Euthymii / Ed. E. Schwartz // Kyrillos von Skythopolis.— Leipzig, 1939.— P. 19—25, зокрема, p. 24—25.

[20] Про військовополонених і купців як поширювачів нової віри серед язичників див., напр.: Thompson E. A. Christianity (посил. 1).— P. 57-62; див. також Захарію Мітиленського: Zachariah of Mitylene. Syriac Chronicle / Transl. F. J. Hamilton, E. W. Brooks.— London, 1899.— P. 329 (римські полонені серед «гуннів»). Про часи Крума й Омуртага див.: Theophanes Continuatus, 5,4=216,9—217,20, Bonn. Те що візантійські місії діяли «зверху вниз», чітко бачив І. Енгельгардт: Engelhardt I. Mission (посил. 1).— P. 77, 89, 170.

жав від варварського правителя і його еліти. Хто б то не був — король гуннів, лазів, герулів чи вождь бедуїнського племені, що оселилося біля скитника, і хоч би як він діяв — сам прибував до Константинополя чи листовно запрошував місіонерів до себе,— в кінцевому підсумку все зводилося до глави держави чи племені, і тільки через нього Боже благословення спадало спершу на його родину, а потім і на його народ. Аналіз показує, що ця практика насадження християнства мала багатовікову традицію, яка підтверджується, з одного боку, Афінагоровою апологією нової віри, зверненою до імператора Марка Аврелія в II ст., а з другого — посланнями папи, що плекав надію навернути в праведну віру Івана Грозного в XVI ст.

Перелічуючи інші спільні риси, характерні для візантійських місій, висвітлюватиму заодно і факти, і механізми імператорської дипломатії та пропаганди. Варварського правителя, що мав бути охрещеним, щедро осипали дарунками — золотими, срібними, шовковими (в тому числі й обрядовими) одежами[21]. Якщо цей правитель приїжджав до столиці, в палаці для нього влаштовували пишний прийом, садовили на почесне місце за імператорським столом, потісняючи й ущемляючи тим самим високих візантійських сановників[22]. Імператор грав роль хрещеного батька для правителя-новохрещеника — прикладів маємо під достатком. Іноді такого правителя одружували з високопоставленою візантійською дамою[23]. На землях, що перейшли на християнство, місіонери запроваджували такі сільськогосподарські нововведення, як культивація і щеплення фруктових дерев, садіння овочів[24]. До переходу в християнство такий правитель-новохрещеник (читай: новохрещена правляча верхівка) дивився на землю ромеїв

[21] Кілька довільно вибраних ілюстрацій: John of Ephesus. Hist. Eccl. (посил. 14), pars. III, lib. IV, 6.—P. 136,13—14; 7.—P. 138,14—15 (нобади); Malalas. Chron., 413,10—21, Bonn; Chron. Paschale, 613,19—614,9, Bonn (Цаф); Malalas. Chron., 428,1—2, Bonn (Grepes); Там же.— 431,19—20 (Grod); Scylitzes. Hist., Κωνσταντ. πάλιν αὐτοκρ., 5 = 239,63—64 (Bulcsu).

Про передачу обрядових строїв язичникам Корсики див. посланнями папи Григорія Великого: Pope Gregory the Great. Letter 8, 1 (597 р.) // Monum. Germ. Hist. Epistulae, II.— 1957.— P. 2,4; про передачу цих строїв убогим євреям з Агригенту див.: Letter 8, 23 (598 р.) // Там же.— P. 25, 1—2.

[22] Сюди відноситься історія про Аморкеса (Імру аль-Каїса), який відвідав Константинополь за Льва I у 470-х рр., їв за імператорським столом, брав участь у сенаторських диспутах і сидів вище, ніж патриції,— все це в надії, що він прийме християнське віросповідання. Див., напр.: Excerpta de legationibus / Ed. C. de Boor.— Berlin, 1903.— Pt. II.— P. 568—569 (взято з Мальхуса Філадельфійського; на мою думку, πρωτοπατρικίων у 569,24—25 слід читати πρὸ τῶν πατρικίων).

[23] Декілька прикладів: Юстиніан I (помер 565 р.) був хрещеним батьком гуннського короля Грода і короля герулів Грепа (Агріппи); Гераклій (помер 641 р.) чи його брат Теодор був за кума «гуннському» оногундурському (?) правителеві; Лев IV, приблизно в 777 р., був хрещеним батьком болгарського хана Телеріга; Костянтин VII — угорського вождя Бульчу (Bulcsu) (прибл. 948 р.). За Юстина I правитель лазів Цаф, хрещений у Константинополі, одружився з дочкою (внучкою?) одного з патриціїв; див. Хроніку Малали: Malalas. Chron., 413,7—9 і Chron. Paschale, 613,14—17, Bonn.

[24] Zachariah of Mitylene. Syriac Chronicle. (посил. 20), p. 330 (у VI ст. вірменський єпископ Мак побував у гуннів-сабірів, де «садив рослини, сіяв різне насіння і [...] багатьох охрестив»); Theophylact Hephaistos of Ochrid. Vita Clementis, 23,68 / Ed. Milev.— 1955.— P. 78 (у IX ст. Климент Охридський переніс із Греції в Болгарію культуру вирощування фруктових дерев). Так само і на Заході, див.: Flaskamp F. Die Missionsmethode des hl. Bonifazius // Gesch. Darstellungen und Quellen / Hrsg. von L. Schmitz-Kallenberg, 2-e Aufl.—Hildesheim, 1929.— 8.— P. 48 (місіонери св. Боніфація прорубували ліси, [illegible] виноградарство і, цілком імовірно, кращі сорти овочів).

як на землю обітовану, а повернувшись додому, почувався вже «часткою» імперії, членом нової спільноти, висловлював бажання «підкорятися нерозривній общині» візантійців і хотів (чи, принаймні, почувався до обов'язку) жити з ними у мирі [25]. Це «чуття єдиної родини» поширювалося не тільки на саму «світлоносну» імперію; в теорії, воно охоплювало й сусідів новохрещеника — християнізованих варварів. «Я допоможу вигнати ворогів твоїх з твоєї землі,— писав король алодеїв королеві нобадів,— бо твоя земля — це моя земля, і твої люди — мої люди, відколи я християнин [26] [як і ти]», У візантійському трактуванні, новохрещеник сам напрошувався бути васалом імперії і брав на себе зобов'язання захищати володіння імператора або ж посилати до нього війська, якщо той потребуватиме [27]. Та навіть візантійці були змушені визнати, що в одному випадку новонавернений правитель взамін на прийняття християнства відторгнув від імперії шмат її землі [28].

V.

Маючи непогане уявлення про механізм візантійських місій на вищих урядовому і церковному рівнях, ми водночас недостатньо поінформовані в тому, як діяв цей механізм. Можемо з одного випадку зробити висновок, що спочатку за кордон висилали загони проповідників, які готували грунт для прибуття посадових ієрархів; що ці місіонери почувалися за кордоном незатишно, скаржилися на життєві умови, і що їх заміняли іншими [29]. Знаємо також, що дехто з них після повернення з нелегкої служби дістав у нагороду високі посади. Так, Євфимій, посланий до аланів, став абатом монастиря на горі Олімп у Бітинії і послом до болгарського царя Симеона [30].

Проте все це — дрібна пожива. Скупенькі дані знайдемо і з таких двох суттєвих питань: мова, якою проповідувалося Боже слово, і методи, якими нова віра передавалася наступним поколінням. Читаємо і перечитуємо Житія Кирила та Мефодія і грецькомовне Житіє їхнього учня Климента. Поза

---

[25] Theophanes Continuatus, 4,15=164,21—165,2; 165,8—10, Bonn (болгари).

[26] John of Ephesus. Hist. Eccl. (посил. 14), pars. III, lib. IV, 52 — p. 179, зокрема, p. 179, 15, де наводяться цитати з Книги Рут, 1 : 16 та 3 Reg., 22 : 5.

[27] Про васальство як наслідок хрещення див.: Malalas. Chron., 434,10, Bonn («Індія» означає Ефіопію Аксуму); див. також випадок правителя лазів Цафа та короля герулів Грепа: Engelhardt I. Mission (посил. 1), pp. 81-82, 84. Згідно слов'янського Житія Кирила-Костянтина (Life of Cyril-Constantine, cap. 11,2), близько 860 року хозарський каган, сподіваючись невдовзі бути охрещеним, запропонував візантійському імператорові дружбу (тобто союзництво) і службу, коли тільки той цієї служби запрагне. За іншими прикладами див.: Dujčev I. Légendes byzantines sur la conversion des Bulgares у того ж автора: Medioevo byzantinoslavo.— Roma, 1971.— P. III.— P. 63—75, зокрема, с. 64, посил. 3. Про відправку військ див. с. 29 і посилання 50 та 51 даної статті.

[28] Правителем цим був болгарин Борис-Михаїл. Евфемістичний опис цієї територіальної звади див. у: Theophanes Continuatus, 4,16=164,23-165,6, Bonn.

[29] Див.: Nicholas Mystikos. Letter 79, с. 339 (посил. 8; дата: 912 р.); Letter 133, зокрема, 7—13, с. 432 (приблизна дата: 915 р.); Letter 135, с. 436—442 (дата: 918?). Про систему ротації (iterumque misit...), що її практикувала Зальцбурзька церква у своїй місіонерській діяльності у Каринтії, див.: Conversio Bagoariorum et Carantanorum... / Ed. H. Wolfram.— Wien, 1979.— Cap. 5.— P. 43—44; Sullivan R. E. The Carolingian Missionary and the Pagan // Speculum 28.— 1953.— N 4.— P. 709.

[30] Nicholas Mystikos. Letter 9, 264—273 (посил. 8), с. 68; дата послання: 917 р.

тим, мусимо звертатися навіть до obiter dicta *, яке знаходимо переважно у джерелах негрецького походження. Із сирійських текстів довідуємося, що Святе Письмо було перекладене на мову гуннів-сабірів, імовірно, якимсь вірменським місіонером[31]. Зазначаємо й таке, що протеже імператриці Теодори, єпископ Симеон, просвітитель сарацинів, мав неабиякий хист до мов: хоч би в яку місцевість він прибув, уже на третій день свого побуту там говорив місцевою мовою[32]. В пошуках паралелей звертаємося до обширних документальних свідчень місій св. Вілліброрда, св. Віллегада, св. Людгера і, насамперед, св. Боніфація до Німеччини VIII ст. і бачимо, що останній — як і його сподвижники — проповідував на діалектах фризів, гессів і тюрінгців,— факт, вартий похвали, хоча для тих, хто розмовляв однією з германських мов, перейти на діалект було, мабуть, неважкою справою (св. Людгер сам походив із фризів). Св. Боніфацій настільки добре розумів необхідність проповідувати християнську віру рідною мовою тих, хто мав її прийняти, що передбачив — помилково, як ми тепер знаємо,— що rustica gens hominum Sclavorum et Scythia dura ** (в тому числі, мабуть, і українські землі) ніколи не побачать світла Христового, бо мови слов'ян місіонери не знають[33].

Проте коли ми звернемося до грецькомовних візантійських джерел, то завважимо суцільну мовчанку щодо того, якою мовою велося проповідництво. Так, прочитавши неодноразово цитований вступ до Проповіді Іоанна Золотоустого, виголошеної в Готській церкві Константинополя[34], можемо цілком слушно ствердити, що візантійці знали про переклади Святого Письма, які робилися і на їхніх власних, і на сусідських землях; згадувано також нападки слов'янських апостолів на триязичну єресь[35]. З цього багато хто робить усе ж висновок про доброзичливе ставлення Візантії до національних мов. На жаль, доброзичливості цій — на відміну від доброзичливого непомічання чи тактичних розрахунків — документальне підтвердження навряд чи знайдеться. Навіть у Проповіді Іоанна Золотоустого — якщо читати її в контексті боротьби, яку вів Іоанн проти аріанів і поганської панівної верхівки[36]; і тим більше у Феофілакта, архієпископа Охридського,— навіть при тому, що Феофілактове Житіє Климента грунтується на

---

* Obiter dictum (лат.) — сказане мимохідь (прим. перекл.).

[31] Zachariah of Mitylene. Syriac Chronicle (посил. 20).— pp. 329-330.

[32] John of Ephesus. Lives (посил. 15), II // PO.— 1924.— Vol. 18.— P. 155.

** Rustica gens hominum Sclavorum et Scythia dura (лат.) — сільське плем'я рабів і сувора Скіфія (прим. перекл.).

[33] Цит. за: Flaskamp F. Die Missionsmethode (посил. 24), p. 33 і посиланням 161; подано в інтерпретації автора. Про брак свідчень щодо того, чи знали франкські і баварські місіонери слов'янську мову та про використання ними перекладачів див.: Sullivan R. E. The Carolingian Missionary (посил. 29), p. 715, зокрема посилання 66. Через 36 років після видання цієї праці Салліван видав найповнішу досі бібліографію робіт про методи діяльності каролінзьких місіонерів у своєму дослідженні: The Carolingian Age: Reflections on Its Place in the History of the Middle Ages // Speculum 64.— 1989.— N 2.— P. 277.— Fn. 22.

[34] Migne // PG, 63, cols. 499—510, зокрема, cols. 499—502, 503—504.

[35] Див.: Житіє Кирила-Костянтина, 16 (посил. 27).

[36] Основна думка у Мігне: Migne // PG, 63, cols. 499—502 полягає в тому, що тонкощі грецькомовної поганської філософії вже не викликали інтересу навіть у греків (ὁμοφώνοις), в той час як прості й дохідливі християнські істини здобули високий авторитет серед не-греків (ἑτερογλώσσοις). Мудро робив Іоанн, коли посилав до готів, що переважно були аріанами, православних священиків, дияконів та читців «тієї самої мови (ὁμογλώττους), що й вони»; див.: Theodoret. Hist. Eccl., 5, 30.— P. 330 / Ed. L. Parmentier, L. Scheidweiler.— 2nd ed.— Berlin, 1954.

деяких слов'янських чи, принаймні, праслов'янських джерелах [37]. Одним словом, важко узгодити цю постульовану доброзичливість Візантії з її культурною гординею, що в документах IX—XI ст. підтверджується дуже виразно,— гординею, що поставила грецьку мову на перше місце серед усіх мов [38].

Коротше кажучи, конкретних деталей у грецькомовних історичних описах візантійських місій ми не знайдемо. Хоча, можливо, ще не все втрачено, бо поряд з історичними описами цих місій маємо доволі великий масив текстів, які я назвав би уявними описами. Цей масив текстів, досі під цим оглядом не проаналізований, складає більш як півдюжини одиниць і охоплює понад тисячу сторінок. Маю на думці своєрідні «духовні романи» — це або оповіді про апостолів, писані на початках християнства, в I ст., коли всі ще були язичниками і коли місіонерство було єдиним завданням головного героя; або агіографічні повісті, писані в пізніші часи, коли герой протистоїть іудеям чи мусульманам. Апокрифічні Діяння апостолів не підійдуть, мабуть, для нашого дослідження з огляду на ранній час їх появи — цікаві вони лише як джерела літературних мотивів для агіографічних повістей і як тексти, де творення чудес визнано за найефективніше місіонерське знаряддя. Проте решта текстів можуть виявитися корисними як для літературних, так і для традиційних історіографів місіонерства навіть пізнішого періоду, оскільки ці тексти датуються VIII—X ст. Щонайменше вони розкажуть нам, як сучасники перших місій на Русь уявляли собі місіонерську діяльність; щонайбільше вони можуть дати нам уявлення про справжню місіонерську діяльність у тих часах, виходячи з їхніх власних анахронізмів. До таких текстів відноситься диспут Грегентія, єпископа гімяритів, [redacted] євреєм Гербаном [39], де знайдемо деякі структурні паралелі до диспуту Кирила-Костянтина з хозарами; сюди ж належить розлоге Житіє Теодора Едеського, з якого довідуємося про навернення і мученицьку смерть якогось каліфа в час правління імператора Михаїла (помер 867 р.) [40].

---

[37] Див. мій гострий коментар, що стосується Феофілакта: Slavic Review.— 1964.— N 23.— P. 229, посил. 32; більш прихильну характеристику див.: O b o l e n s k y D. Six Byzantine Portraits.— Oxford, 1988.— P. 34-82, зокрема, с. 77—82. Залишається додати, що Феофілакт скаржився на вбогість латинської мови (див.: Discussion... Concerning Latin Errors / Ed. P. Gautier // T h e o p h y l a c t e d'A c h r i d e. Discours...— Thessalonica, 1980.— 257,5—6; 11—15) і сварив «ту скотину», болгарське духовенство (900 р.), за недостатнє [redacted] грецької [redacted] (див. його Vita Clementis, 22, 66 / Ed. Milev.— 1955.— P. 76).

[38] У цьому відношенні locus classicus є Послання Псевдо-Фотія до Захарії, вірменського католікоса. Текст — у тому вигляді, [redacted] якому він дійшов до нас — навряд чи належить Фотієві (див. статтю Б. Уттьє (B. O u t t i e r) у кн.: Photii... / Eds. B. Laurdas, L. Westerlink (посил. 47).— 1985.— Bk. III.— P. XI), але він досить давній. Переклад відповідного уривка, [redacted] також інформацію про різнодруки див.: D v o r n i k F. The Idea of Apostolicity in Byzantium...— Cambridge (Mass.), 1958.— P. 239-240.

Сумніви щодо доброзичливості Візантії у стосунку до богослужбових текстів і відправ іноземними мовами, схоже, поділяють і інші вчені. Див. мій погляд на це питання у статті часопису Slavic Review.— 1964.— N 23.— P. 228—231, та інших авторів: O b o l e n s k y D. The Byzantine Commonwealth (посил. 1).— P. 151-153; Řeháček L. Sugdové... (посил. 4).— P. 60—61; V a v ř i n e k V. The Introduction... (посил. 1).— P. 255-266.

[39] Грегентій: див.: Bibliotheca Hagiographica Graeca / Ed. F. Halkin.— 3rd ed.— Bruxelles, 1957 (далі: BHG).— Nos. 705—706i; під ред. того ж автора: Auctarium BHG.—1969.— P. 77—78; під ред. того ж автора: Novum Auctarium BHG.— 1984.— P. 82.

[40] Теодор Едеський: BHG [3] / Ed. F. Halkin.— Nos. 1744—1744e (N 1744 охоплює 120 сторінок!); під ред. того ж автора: Auctarium BHG.— 1969.— P. 180; під ред. того ж автора: Novum Auctarium BNG.— 1984.— P. 202—203.

Першість, однак, слід віддати двом Житіям, складеним у І ст. після Різдва Христового. Це — Житіє св. Панкратія Тавроменійського із Сицилії (ймовірно, сучасника св. Петра),— повний текст цього Житія був недавно встановлений у важливій праці доктора Цинтії Столлман[41], а також дещо коротше Житіє апостола Андрія, що виникло на поч. 800-х рр. і частково пов'язане з Житієм Панкратія[42]. Панкратій, місіонер з покликання, був людиною вельми розсудливою в тому, що торкалося мови. Не будемо з'ясовувати тут, як потрапили авари до Сицилії чи до Південної Італії в І чи навіть у VIII ст.,— факт, що вони потрапили туди як полонені. Перед тим, як охрестити цих аварів, Панкратій запитав у тавроменійських властей, якою мовою вони розмовляють, тобто зробив те саме, що й Кирило-Костянтин, який довідувався в імператора Михаїла про мову морав'ян. Авари, як виявилось, не розмовляли ні по-грецькому, ні по-латинському. Відповідно, у кожному реченні, де говориться про наступну бесіду Панкратія з ними, нам нагадують про те, що бесіда ця велася через перекладача. Як тільки авари були охрещені, вони тут же почали говорити по-грецькому — чудо, звичайно, але в цьому чуді, якщо не розуміти його дослівно, криється зерно історичної правди[43].

Житіє Панкратія дає нам і іншу інформацію, якої марно шукати в історичних місіонерських описах, а саме — перелік літургічних і обрядових книг та предметів, що їх нововисвячені священики та єпископи брали з собою в місіонерські мандрівки або використовували в боротьбі з ідолопоклонством. У Житії згадуються книги — збірники уривків зі Святого Письма, своєрідні читанки, що мали бути читані новохрещеним на великі свята. Згадується про переписування і поправляння книжок, необхідних для нової пастви. Описуються книги-зразки з переказами життя Христа, подій Старого й Нового Завітів, що мали оздоблювати стіни майбутніх церков, зведених на новонавернених землях; більше того, книги-зразки мали використовуватися водночас із читанням Євангелія[44] (бачимо в цьому прообраз сучасних лекцій, ілюстрованих слайдами). У Житії Панкратія знаходимо

---

[41] Панкратій: BHG [3] / Ed. F. Halkin.— Nos. 1410—1410m; під ред. того ж автора: Auctarium BHG.— 1968.— P. 146; того ж авора: Novum Auctarium BHG.— 1984.— P. 165. Також див.: Stallman Cynthia Jean. The Life of S. Pancratius of Taormina, I-II (неопублікована дис., д-р філол. наук).— Oxford, 1986 (далі: Stallman C. Pankratios).

[42] Андрій Апостол: BHG[3] / Ed. F. Halkin.— N 102; ред. того ж автора: Auctarium BHG.— 1969.— P. 22; ред. того ж автора: Novum Auctarium BHG.— 1984.— P. 21.

[43] Stallman C. Pankratios.— Pt. I.— P. 269—274, зокрема, P. 269, 14—270,4: ἤρξατο οὖν ὁ μακάριος περὶ τῆς αἰχμαλωσίας (тобто, полонені авари) ἐρωτῶν αὐτὸν, ποίου γένους ἐστὶν καὶ ποῖα γλῶσσα ἐν αὐτοῖς, καὶ φησίν, "τέκνον, ἔχεις "Ελληνας τῆς σοφίας πρᾶξιν εἰληφότας"; ὁ οὖν Βονιφάτιος πρὸς τὸν μακάριον, "οὐχί, πάτερ, ἀλλὰ πάντες "Αβαροι εἰσίν, ἔθνος πάνυ μιαρόν, μηδ' ὅλως τῆς πατρικῆς γλώσσης προσεγγίζοντα. Див. сс. 270, 15—271,3: ἐνέγκας (тобто урядник) δὲ καὶ ἑρμηνέα, εἶπεν αὐτοῖς ὅτι, "ἡμεῖς Χριστιανοὶ ἐσμὲν καὶ Χριστὸν ὁμολογοῦμεν, καὶ ἐὰν μάθετε καὶ ὑμεῖς τὸ 'Ελληνιστὶ καὶ 'Ρωμαϊστί, ποιοῦμεν ὑμᾶς Χριστιανούς." Див. сс. 271, 12—272, 1: ὁ δὲ μακάριος διὰ τοῦ ἑρμηνέως εἶπεν πρὸς αὐτούς, "ἄνδρες, εἴπατε ἡμῖν τὰ μεγάλα, ἃ ἑωράκατε, καὶ ἡμεῖς λέγωμεν ὑμῖν τοῦ Θεοῦ τοῦ ἰσχυοῦ τὸν λόγον." οἱ δὲ ἄνδρες πρὸς τὸν μακάριον διὰ τοῦ ἑρμηνέως, "ἡμεῖς 'Αβαρικὸν ἔθνος ἐσμέν. Див. сс. 274, 7—10: Καὶ ἦν ἰδεῖν φοβερὸν Θέαμα ἐπὶ τῷ ἀλάλῳ ἔθνει, ὅτι, ὡς ἐκυβίστουν ἑαυτοὺς εἰς τὸ ὕδωρ καὶ ἀνήρχοντο πεφωτισμένοι, διανοίγεσθαι τὰς γλώσσας αὐτῶν καὶ λέγειν, "δόξα σοι, Χρίστε ὁ Θεὸς τὸ ἀληθιχὸν καὶ δεδοξασμένον φῶς". У Pankratios, част. II, с. 269—288 Столлман героїчно намагається довести історичну достовірність даного епізоду.

[44] Про літургічні та обрядові книги і предмети див.: Stallman C. Pankratios.— Pt. I.— P. 11,2: "φέρε μοι τὸν τόμον τῆς χειροτονίας καὶ τοῦ ἐνθρονιασμοῦ. Див. с. 35,11—36,2: ἦν γὰρ ὁ μακάριος ἀπόστολος Πέτρος δεδωκὼς αὐτοῖς ἅπασαν ἐκκλησιαστικὴν κατάστασιν, τόμους δύο τῶν Θείων μυστηρίων, εὐαγγέλια δύο, ἀποστόλους δύο, οὓς ἐκήρυξεν ὁ μακάριος Παῦλος

також катехизисну проповідь, у якій св. Петро переказує зміст Старого Завіту; проповідь ця, хоч яка довжелезна, охоплює тільки період від Адама до Авраама[45]. Житіє св. Андрія вкладає такого ж типу проповідь в уста первозванного апостола; на щастя, ця проповідь набагато коротша[46]. Таке проповідування Старого Завіту здається нам страшенно складним і нудним способом ознайомлення невігласів-поган [illegible] новою релігією, але схоже, що метод цей і справді практикувався: подібний виклад знаходимо на початку

ὁ ἀπόστολος, δύο δισκοποτήρια ἀργυρᾶ, δύο σταυροὺς ἔχοντας ῥάβδους κεδρίνους, τὴν διακόσμησιν τῆς ἐκκλησίας, ἤγουν τὴν εἰκόνα τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, τὴν Παλαιάν τε καὶ τὴν Νέαν Διαθήκην, ἃ ἐγένοντο κατὰ κέλευσιν τῶν ἁγίων ἀποστόλων. Див. сс. 44, 5—14: καὶ λαβὼν ὁ μακάριος Παγκράτιος τὸν τίμιον καὶ ζωοποιὸν σταυρὸν καὶ τὰ ἅγια εὐαγγέλια καὶ τὴν εἰκόνα τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν τοῦ ἁγίου Πέτρου τοῦ ἀποστόλου καὶ τὰς καθολικὰς αὐτοῦ δύο ἐπιστολὰς καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἃ καὶ ποιήσας ἐν πίναξι χαρτώοις ἣν σὺν τῇ τοῦ ἀποστόλου εἰκόνι, καὶ ταύτας τὰς δύο εἰκόνας σὺν τῷ σταυρῷ διακατέχων, προσῆλθε τῷ Φάλκονι, καὶ ἐγγίσας τῷ ἀνδριάντι καὶ τύψας αὐτὸν τῇ χειρὶ αὐτοῦ, οὐδαμοῦ ῥῆσις, οὐδαμοῦ πνοή, οὐδαμοῦ ἡ τῶν ἀκαθάρτων δαιμόνων ἀλαζονεία, ἀλλὰ μόνα καὶ κενὰ τὰ θυσιαστήρια τοῦ ἀναισθήτου Φάλκονος.— Про переписування книг з місіонерською метою та про читання під час великих свят див: Т а м ж е.— С. 275,13—276,2: ὁ δὲ μακάριος πρός με (тобто Евагріос, ймовірний автор Житія), "λάβε [sic?], τέκνον, σὺν Ξανθίππῳ, μᾶλλον δὲ Ἐπαφροδίτῳ, καὶ γράψατε αὐτοῖς τῶν μυστηρίων τοὺς τόμους καὶ τὰς διαφόρους τῶν ἐπισήμων ἑορτῶν ἀναγνώσεις καὶ τοῦ ἀποστόλου καὶ τῶν προφητῶν, ἅπερ ἀναγινώσκομεν τὰς ἑορτὰς τὰς μεγάλας."— Про книги-зразки, що вішалися замість ікон [illegible] стінах церков див.: Т а м ж е.— С. 12,11—13,2: Πέτρος πεποίηκεν τὴν ἱστορίαν ἅπασαν τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, καὶ τὴν ἐκκλησίαν διεκόσμουν, ἀπ' ἀρχῆς ὅτε ἄγγελος τὸ 'χαῖρε' κέκραγεν τῇ παρθένῳ, μέχρις ὅτου καὶ ἀνελήφθη ὁ κύριος Ἰησοῦς Χριστός, ... αὐτοὶ ἐνετύπουν αὐτὰς ἐν πίναξι χαρτώοις καὶ παρεδιδώασιν [sic] τῷ ἐπισκόπῳ, καὶ αὐτὸς μετὰ τὴν πλήρωσιν τῆς οἰκοδομῆς ἐνετύπου αὐτάς. Див. с. 86,14—88,14: "τέκνον Εὐάγριε, ἔνεγκέ μοι τὸ εὐαγγέλιον καὶ τὰς μεμβράνας τὰς ἐν ἱστορίᾳ οὔσας καὶ τὰς εἰκόνας, "ἃς καὶ ἔστησεν ἐνώπιον ἡμῶν, ὅτε τὸ παννύχιον ἐπετελοῦμεν, καὶ ποιήσας τὸ πρέπον σέβας, ἐξηγέρθη, καὶ ἀναπτύξας τὸ κατὰ Ματθαῖον [τὸ] ἅγιον εὐαγγέλιον, λέγει πρός με, "τοῦτο ἡμῖν ἀνάγνωθι, τέκνον." ὁ δὲ μακάριος κατέσχε τὰ τοῖς πίναξιν ἐγκείμενα. ὡς οὖν ἠρξάμην ἐγὼ ἀναγνῶναι, αὐτὸς ἑρμήνευεν καὶ ὑπεδείκνυεν αὐτοῖς ἅπασαν εἰκόνα τῆς ἐν σαρκὶ οἰκονομίας τοῦ Θεοῦ λόγου, ἅσπερ παρέδωκεν αὐτῷ ὁ μακάριος ἀπόστολος Πέτρος. ἀπ' ἀρχῆς ἅπαντα κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ ἁγίου εὐαγγελίου ὑπέδειξεν, ἀπὸ τοῦ τὸν ἄγγελον τῇ παρθένῳ προσελθεῖν καὶ ἀφ' οὗ ἐτέχθη, καὶ πῶς ἐβαπτίσθη καὶ πῶς ἐσταυρώθη, καὶ ἕκαστα σὺν τῶν θαυμάτων καὶ τὴν ἀνάστασιν. ταῦτα μὲν πάντα, ὡς προείρηται, ὑπεδείκνυεν αὐτοῖς εἰς πλείονα φωτισμόν τὸν εὐαγγελισμόν, τὴν γένναν, τοὺς μάγους, τὴν ἐπιβουλὴν τοῦ Ἡρώδου, τοὺς ποιμένας, τὴν φάτνην, τὸ σπήλαιον, τοὺς ἀναιρεθέντας παῖδας, τὸν Πρόδρομον, τὸν Ἰορδάνην, τὸν κύριον κατελθόντα ἐν τοῖς ὕδασιν, τὸ ἅγιον πνεῦμα ἐρχόμενον ἐπ' αὐτόν, τὰ ἀκόλουθα τούτων, τοὺς ἀποστόλους, τὰς ἰάσεις. τὰς παραβολὰς δέ πάσας διερμηνεύων, ἐσαφήνιζεν πάντα τὰ ἐν τῷ εὐαγγελίῳ μικρά τε καὶ μεγάλα ἐγκείμενα, μᾶλλον δὲ πάντα μεγάλα τὰ ἐν αὐτῷ, καὶ οὐδὲν ταπεινὸν ἢ χαμερπές τὰ μὲν ἐν τοῖς πίναξιν ὑπέδειξε τὰς δὲ παραβολὰς διερμήνευσεν αὐτοῖς λέγων ὅτιπερ, "τεκνία μου ἀγαπητὰ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, ταῦτα πάντα τὰ ἀγαθὰ ὁ κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ υἱὸς καὶ λόγος τοῦ Θεοῦ ὁ διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν σαρκωθεὶς ἐκ πνεύματος ἁγίου καὶ Μαρίας τῆς παρθένου εἰργάσατο ἐπὶ τῆς γῆς ὀφθεὶς καὶ τοῖς ἀνθρώποις συναναστραφείς." ἦλθεν οὖν ὁ μακάριος καὶ ὑπέδειξεν αὐτοῖς τὸ πάθος, τὸν σταυρόν, τήν ταφήν, τὴν ἀνάστασιν, ἕως ὅτου ἀνελήφθη εἰς οὐρανοὺς ἀπὸ τοῦ ὄρους τῶν Ἐλαιῶν, καὶ πληρώσας πάντα, ἐκαθέσθη, κελεύσας καὶ Βονιφατίῳ σὺν Λυκαονίδῃ καθεσθῆναι. ἵστατο γὰρ ἕως ὅτου πάντα ὑπέδειξεν αὐτοῖς. λέγει οὖν πρός με ὁ μακάριος, "τέκνον, πτύξας ἀποθοῦ εἰς τὴν θήκην αὐτοῦ τὸ ἅγιον εὐαγγέλιον." Див. с. 38,14—39,6: καὶ λαβὼν ὁ μακάριος τοὺς πίνακας, οὓς ἦν ἱστορήσας ὁ Ἰωσήφ, ἀναπτύξας ὑπέδειξεν αὐτοῖς λέγων, "θεῖναι μὲν πρῶτον τὸν εὐαγγελισμόν, τὴν γέννησιν, τὸ πῶς ἐβαπτίσθη ὑπὸ τοῦ Προδρόμου, τοὺς μαθητάς, τὰς ἰάσεις, τὴν προδοσίαν, τὴν σταύρωσιν, τὴν ταφήν, τὴν ἐκ τοῦ "Αιδου ἔγερσιν, τὴν ἀνάληψιν· ταῦτα πάντα ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ διακοσμεῖτε, ἵνα ὁρῶντα τὰ πλήθη τῶν εἰσιόντων, ὑπόμνησιν τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ κυρίου λαμβάνοντες, ἀναζωπυροῦνται.

---

[45] S t a l l m a n C. Pankratios.— Pt. I.— P. 28,12—34,3.

[46] Див.: Epiphanii monachi et presbyteri edita et inedita / Ed. A. Dressel.— Paris; Leipzig, 1843.— P. 60—63.

історичного Житія слов'янського апостола Мефодія, до якого він потрапив, мабуть, [redacted] якогось тексту, призначеного для проповідницьких цілей. Невдовзі ми ще раз зіткнемося з такою ж практикою, коли перейдемо до обговорення відповідних місць Початкового літопису.

Аналогічний випадок, коли нову паству постачали надскладними дидактичними матеріалами, знаходимо [redacted] описах вселенських соборів, що їх серед іншої всячини надибуємо в посланні патріарха Фотія до новоохрещеного царя Бориса-Михаїла [47]. Доктринерські тонкощі цих описів явно не в'яжуться з особою адресата. Єдине, чим можна пояснити їх у тому посланні, то це припущенням, що болгарський цар чи його вельможі були, під оглядом релігії, доволі освіченими людьми. Все ж наявність таких же описів на початку Житія Мефодія вказує, що й вони, мабуть, знаходили застосування в місіонерській практиці.

Поділ описів візантійських місій на історичні й уявні стає [redacted] пригоді дослідникові, який вивчає історію хрещення Русі, бо дає йому можливість встановити третю, проміжну категорію — категорію місіонерських текстів змішаного типу. Такі тексти відштовхуються від реальних подій, але представляють їх у «чудесному» світлі. Користуючись цією класифікацією, зможемо визначити належне в історіографії місце для найдовшого візантійського опису хрещення Русі, [redacted] саме, 97-ї глави Vita Basilii, біографії імператора Василія I (867—886), тексту сер. X ст., [redacted] якому описується «перше» хрещення Русі, що відбулося в 860-х рр. У даній главі знаходимо декілька моментів, уже знаних нам [redacted] історичних місіонерських описів: щедрі подарунки, якими осипали поган; залежність між мирним договором і хрещенням; ознайомлення правителя і його знаті з новою вірою; використання Старого Завіту [redacted] проповідях,— але знаходимо також чудеса. Цей дорогоцінний текст під оглядом історичної інформації і дезинформації аналізується [redacted] кожному науковому дослідженні, присвяченому початкам християнсва на Русі. А для наших цілей буде достатньо процитувати його [redacted] перекладі [48].

«А ще імператор приборкав буйний і цілковито безбожний народ росів, прихиливши їх щедрими подарунками золотих, срібних і шовкових одеж; він уклав з ними мирну угоду, намовив їх прийняти благодать хрещення, поставив над ними [архі?] єпископа, що отримав висвяту від патріар-

---

[47] Послання — точніше, liber hortatorius — датується 865 р. Найновіше видання його див.: Photii patriarchae Constantinopolitani Epistulae et Amphilochia / Eds. B. Laurdas, L. G. Westerlink.— 1983.— Pt. I.— P. 1-39 (Ep. I). Із 1208 рядків цього послання 559 присвячені описам соборів. Англійський переклад див.: White Despina Stratoudaki, Berrigan Joseph R., Jr. The Patriarch and the Prince.— Brooklin (Mass.), 1982. Західні місіонери теж використовували Старий Завіт як основу для проповідей, однак меншою мірою. Див.: Sullivan R. E. The Carolingian Missionary (посил. 29).— P. 715-720.

[48] Цей переклад входить у [redacted] видання Vita Basilii (- Theophanes Continuatus, 5), підготовлене мною до друку. Loci paralleli до 97-ї [redacted] Vita Basilii, див. у посланні Фотія, 2,293—305 (до східних єпархій) =1,50: Photii.../Eds. Laurdas-Westerlink (посил. 47); Theophanes Continuatus, 4,33=196,12—15, Bonn; [redacted] також у текстах, згаданих у посиланні 13.

Найновіші коментування цієї глави з погляду історіографії див.: Müller L. Die Taufe Russlands.— München, 1987.— P. 62—64; Vodoff V. Naissance de la chrétienté russe.— Paris, 1988.— P. 30-34. Про те, як у ростовській агіографії (прибл. 1200 р.) зійшлися докупи Фотій, князь Володимир Великий і ростовський єпископ Леонтій, див.: Poljakov F. B. Die Auffassung der byzantinischen Mission in der lokalen hagiographischen Überlieferung über den Heiligen Leontij von Rostov / Ed. K. Chr. Felmy et al. // Tausend Jahre Christentum in Russland.— Göttingen, 1988.— P. 445—459.

ха Ігнатія. Прибувши в країну згаданого народу, архієпископ здобув собі їхнє визнання таким чином. Вождь того племені скликав своїх підданих на збори і головував на них, разом зі старійшинами свого двору; останні обстоювали свої забобони з більшою навіть упертістю, ніж усі решта, так-бо вони звиклися з ними за довгий час. Сперечаючись про свою релігію і релігію християн, покликали вони священика, що недавно прибув, і запитали, з чим він приїхав і чого має їх навчити. Священик простяг їм Святе Письмо Євангелія Божого і прочитав їм про кілька чудес, сотворених Спасителем нашим і Господом; він також з'ясував їм деякі з чудес Господніх, списаних у Старому Завіті. Після чого роси сказали: «Якщо нам не покажуть чогось подібного, особливо такого, що, як ти кажеш, сталося трьом юнакам ув огненній печі, то ми анітрохи тобі не повіримо і більше не будемо слухати того, що кажеш.» Священик поклався на істинне слово Його, хто сказав: «І коли що просити ви будете в імення моє, те вчиню» та: «Хто вірує в мене, той учинить діла, які чиню я, і ще більші від них він учинить» (при тому, що те, що чиниться, чиниться задля спасення душі, а не задля позору), і сказав їм: «Хоч не слід спокушати Господа Бога, та якщо ваше рішення прийняти Бога йде від серця, то можете просити Його все, що забажаєте, і Бог напевне почує ваше прохання, тому що ви увірували, навіть якби сам я був найпослідніщим, найменшим чоловіком». Вони попросили, щоб оту саму книгу християнської віри, тобто Боже і Святе Євангеліє, кинути у вогонь, розведений ним; якщо їй не станеться нічого і вона не згорить, то вони приймуть Бога, якого він проповідує. Після слів цих священик звів очі і руки до Бога і сказав: «Ісусе Христе, Господи наш, у час цей хай славиться ім'я Твоє перед усім цим людом», і книга Святого Євангелія була кинута ув огненну піч. Минуло декілька годин, піч загасла, і виявилось, що свята книга залишилась ціла й неушкоджена, не обгоріла й не покоробилась від вогню,— навіть китички на застібках книги вціліли такими, як були. Коли варвари те побачили, то були приголомшені величчю цього чуда, і, відкинувши всякі сумніви, почали охрещуватись.»

VI

Описи візантійських місій — чи то історичні, уявні, чи змішаного типу — стають у пригоді при перечитуванні Початкового літопису [49]. Наведу шість прикладів, дібраних мною зі сторінок, що описують князювання Ольги, Святослава і Володимира.

1. Візантійський імператор дорікнув Ользі за те, що не дотримала своєї обіцянки послати йому «воя многы в помощь» [50]. Імператор зовсім не був таким недоумком, яким його показує літопис: він просто вимагав те, що йому належалось від правительки варварів,— пригадаймо, що, у викладі Початкового літопису, Ольгу щойно охрестили в Константинополі й імператор був їй за хрещеного батька. Докір імператора — не літературна вигадка, тільки невід'ємний елемент тогочасної дипломатії. Якихось двадцять п'ять років перед тим, як Ольга побувала в Константинополі, візантійський патріарх Микола Містик, остерігаючись вторгнення болгар у 920-х рр., нагадував

[49] Початковий літопис (далі — ПВЛ) цитується за текстом під ред. Д. С. Лихачова: Повесть временных лет.— М.; Л., 1950.— Ч. I.
[50] ПВЛ.— С. 45.

недавно охрещеному вождеві кавказьких абазгійців про його обов'язок підтримати імперію військами, якщо його про це попросять [51].

2. Довжелезний переказ Старого Завіту, яким починається промова Філософа, звернена до Володимира [52], вже не збиває нас з пантелику, бо ми вже знаємо, що і уявні, і змішаного типу описи місій вдавалися до однієї й тієї ж педагогічної методики.

3. Не здивує нас і «Запона» — тобто клапоть тканини, що його Філософ демонструє Володимирові як своєрідний наочний посібник [53], бо пригадуємо собі книги-взірці із сценами [redacted] життя Христа, що роздавалися місіонерам у Житії Панкратія [54].

4. Не здивуємося також, чому [redacted] «Запоні» Філософа зображена сцена Страшного суду. [redacted] одному з візантійських джерел X ст. читаємо, що [redacted] такою самою метою Страшний суд показували [redacted] століттям раніше у Болгарії (правда, не на «Запоні», тільки на стіні мисливської хатини Бориса-Михаїла) і що ефект був негайний, бо варвар Борис-Михаїл тут-таки прийняв християнство [55].

5. Коли імператори Василій II і Костянтин VIII закликали до єдиної віри, що віднині мала поєднати Володимира [redacted] Візантією, в закликах цих звучав той самий мотив братерства і солідарності, що століттями використовувався імперською пропагандою — втім, і на поч. X ст., коли під цим гаслом велися війни з болгарським царем Симеоном [56].

6. У часто цитованому невеликому уривку з Літопису говориться, як Володимир відбирав дітей видатних людей, щоб віддати їх [redacted] «ученье книжное» (щó б під цим не розумілося), і як лементували осиротілі матері [57]. Можливо, матері й справді лементували,— як би там не було, але Літопис у цьому місці висловлюється дуже обтічно, хоча вчені (з XVIII по XX ст.) все одно намагалися витиснути [redacted] нього еліксир Кирило-Мефодієвської спадщини [58]. Цей випадок має одну сирійську паралель, яку я охоче наведу, бо вона вичерпна щодо подробиць і проливає світло на значення ужитого [redacted] Початковому літописі словосполучення «ученье книжное». Симеон Горець,

[51] Nicholas Mystikos. Letter 162, 13—19 (посил. 8).— C. 486; дата послання: 924—925 pp.

[52] ПВЛ.— C. 61—71.

[53] ПВЛ.— C. 74.

[54] Див. стор. 21 даної статті та посил. 44.

[55] Див.: Theophanes Continuatus, 4,15 = 163,19—164,17, Bonn. Зв'язок між текстами ПВЛ і продовженням Феофана був помічений давніше, див.: Dujčev I. Légendes... (посил. 27), зокрема, с. 66, посил. 2.

[56] ПВЛ.— C. 76. Для порівняння див. текст, перевиданий Р. Дженкінсом: Jenkins R. J. H. The Peace with Bulgaria (927) Celebrated by Theodore Daphnopates // Polychronion. Festschrift F. Dölger.— Heidelberg, 1966.— S. 287—303, зокрема, с. 289 (μηκέτι Σκύθης καὶ βάρβαρος. ... Χριστιανοὶ δὲ πάντες) і с. 239 (οἱ τοῦ ἑνὸς ἑνικώτατοι). Пор. [redacted] точку зору болгар і візантійців, вкладену Феофаном в уста Бориса-Михаїла: Theophanes Continuatus, 4,15 = 164,14, Bonn (ὡς ἤδη ἓν ἀλλ' οὐ δύο ὄντων αὐτῶν). Пор. також: Nicholas Mystikos. Letter 8, 14—24 (посил. 8).— C. 46; Letter 9, 19—25, 192—196.— C. 54, 64 (про те, як християнство зріднило болгар Симеона з візантійцями: [redacted] ἓν σῶμα у вірі). Пор. також тексти, які [redacted] наводжу у: Slavic Review.— 1964.— № 23.— P. 226, посил. 22. Паралелі знаходимо й на Заході (IX ст.: надія [redacted] укладення союзу між франками Людовика Побожного та данцями), див.: Rimbert. Vita Anskarii, що його цитує Салліван: Sullivan R. E. The Carolingian Missionary (посил. 29).— P. 724, посил. 113.

[57] ПВЛ.— C. 81.

[58] У 1791 р. Ф. В. Каржавін у своїй кн.: Karžavin F. V. Précis historique sur l'introduction des lettres en Russie (St. Petersburg) писав: «Car ce [redacted] fut que dans l'intention d'éclairer son peuple qu'il [тобто Володимир] fonda des Écoles dans lesquelles il fit entrer de force les enfants

місіонер-доброволець, що діяв у напівпоганському регіоні вздовж Євфрату, «постриг у ченці» вісімнадцять хлопців і дванадцять дівчат. При цьому Симеонові довелося вислухати плачі, нарікання й прокльони матерів тих дітей. Вибраним хлопцям та дівчатам він видав дощечки для писання і навчав їх протягом п'яти років, поки вони не сягли статевої зрілості і вже не могли жити разом. За цей час діти вивчили Псалтир і Святе Письмо, що й було їхнім «ученьем книжным» [59].

VII

Дізнатися про те, як, наприклад, Лев I, візантійський імператор V ст., посадив арабського вождя Аморкеса на одне із чільних місць за своїм столом, аби так переманити його [redacted] християнську віру [60]; про те, як двох новонавернених нубійських правителів VI ст. пов'язали нові, міцні узи солідарності; довідатися, до яких методів удавався Симеон Горець, навчаючи напівпоганських дітей з-над західного берегу Євфрату, і як на його методи реагували матері тих дітей,— усе це, звичайно, цікава справа. А розглянути кожний такий факт у його контексті — справа корисна. Я весь час, хоча й побіжно, наводив читача на думку, що хрещення Русі було локальним — і, безперечно, непростим — варіантом загальної моделі, що її можна простежити упродовж півтисячоліття. Якщо не випускати з уваги загальну модель, то можна краще, глибше збагнути і сам цей варіант, і місцеві джерела, що його описують. Так, респектабельне місце, виділене для Аморкеса на банкеті Льва I, нагадає нам про почесті, віддані Ользі за імператорським столом під час її відвідин Константинополя п'ятьма століттями пізніше [61].

У даній статті візантійська модель перебувала в центрі нашої уваги. Далі буде навпаки: всю увагу ми присвятимо особливим і, можливо, унікальним ознакам руського варіанту цієї моделі.

З англійської переклали Йосип ВІЛЬХОВИЙ і Марія ГАБЛЕВИЧ

Ihor SHEVCHENKO

RELIGIOUS MISSIONS SEEN FROM BYZANTIUM

Relying on the fact that before the Christianization of Rus' Byzantium had about 500-years' experience of missionary activity in Europe, Asia and Africa, the author suggests that the Byzanti[redacted] model of Christianization was also applied to Rus'. The author has defined the main distinctive features of the Byzantine model which revealed itself most intensively in the sixth and the ninth and the tenth centuries, and used for this purpose a considerable amount of sources, mostly of Byzantine origin. The author will proceed with his research, analyzing the peculiarities of the model which was incarnated in Rus'.

[sic?] des gens de distinction pour y apprendre à lire et à écrire. On voit par là que l'Eglise Russe [redacted] fait usage dès son origine, pour le service Divin, des livres traduits du Grec en Slavon par le Filosof [sic] Kirile autrement l'Evêque Konstantine.» Передрук: Д о л г о в а С. Неизвестное русское сообщение XVIII в. о Кирилле [redacted] Мефодии... // Kirilo-Metodievski Studii.— 1988.— № 5.— С. 191. Сучасну наукову думку [redacted] цьому питанні див.: O b o l e n s k y D. The Cyrillo-Methodian Heritage in Russia // Dumbarton Oaks Papers.— 1965.— N. 19.— P. 58-59 зокрема.

[59] Про Симеона Горця, що вчив дітей і через те «не [redacted] часу відірватися від кіз і чогось навчитися», див.: J o h n o f E p h e s u s. Lives (посил. 15), I // PO.— 1923.— N 17.— P. 241-246. Західні паралелі VIII—IX ст., зокрема ті, що стосуються духовної освіти дітей (новонаверненої?) знаті, див.: S u l l i v a n R. E. The Carolingian Missionary (посил. 29).— P. 713, зокрема, посил. 50.

[60] Див. с. 17 і посил. 22 даної статті.

[61] Випадок з Аморкесом був відомий ученим колам імператора Костянтина Порфирородного, що гостив у себе княгиню Ольгу, оскільки історія ця переказана у «Витягах» (Excerpta) [redacted] описів іноземних посольств до Візантії; збірка «Витягів» укладалася під наглядом Костянтина. Тексти див. у кн. під ред. де Бора: Excerpta... / Ed. C. де Boor (посил. 22).

Ярослав ДАШКЕВИЧ

УКРАЇНА НА МЕЖІ МІЖ СХОДОМ І ЗАХОДОМ (XIV—XVIII ст.)

До парадоксів сучасного наукового мислення належить досить часте застосування — відносно складних дослідницьких проблем — ярлика «дискусійний». І справді, поступово всі починають вважати якесь питання дискусійним, хоча, власне кажучи, ніхто довкола даного питання жодної дискусії не веде. Ярлик «дискусійності» переважно діє [illegible] своєрідне табу: «дискусійне» — це часто питання, якого торкатися не варто, не треба, не бажано. Чому? Просто тому, що воно «дискусійне».

До таких «дискусійних», але мало дискутованих проблем нашої культурологічної, історичної, історико-етнографічної літератури належить питання Великого кордону, тобто межі між двома групами людської цивілізації: європейською і неєвропейською. Взагалі, поняття Великого кордону сприймають у нас з недовір'ям, воно існує десь поза межами досліджуваної проблематики і рідко потрапляє на сторінки наукової преси.

Що таке Великий кордон між культурами Заходу і не-Заходу? Ось невеликий історіографічний екскурс. Феномен особливого кордонного чи прикордонного життя було встановлено і всебічно вивчено на північноамериканському матеріалі. Опрацювання проблеми пов'язане [illegible] іменем американського історика Ф.-Дж. Тарнера. Американський кордон — це кордон європейської колонізації Північної Америки, який рухається зі сходу на захід. З часу перших досліджень Тарнера минуло майже століття. Його ідеї знайшли продовжувачів, [illegible] в 50-х рр. нашого століття втілилися в гіпотезі про Великий кордон, яку висунув інший американський історик В. Вебб. Великий кордон, прокладений через цілий світ,— це кордон експансії європейців, яка поступово поширюється, починаючи з кін. XV ст. до наших часів. Послідовники Вебба видають щорічники, утворили окремий напрям досліджень [1]. Якщо абстрагуватися від дуже вже підкресленого європоцентризму деяких представників цієї школи, то саму спробу дивитися на історію кордону [illegible] нової, комплексної точки зору треба визнати перспективною. Праці, присвячені історії кордону (не в буквальному політичному розумінні, а в плані, передусім, історико-культурному), складають на сьогодні десятки об'ємистих монографій. Очевидно, що вони виходять далеко за межі амери-

---

[1] Див.: Riegel R. G. American Frontier Theory // Cahiers d'histoire mondiale (Neuchâtel).— 1956.— Vol. 3, fasc. 2.— P. 365-380; Lattimore O. Studies in Frontier History // Collected Papers, 1928—1958.— London, 1962; Mc Neill W. H. The Great Frontier.— Princeton; New York, 1983.

каністики, у них ідеться й про кордони, наприклад, Візантійської і Османської імперій, про іберо-африканський кордон [2]. Поступово закордонні дослідники почали добиратися до Східної Європи — заговорили про угорський степ як про європейський кордон [3], про степовий кордон Русі, його характерні ознаки.

Відверто кажучи, праці, присвячені степовому кордонові, тобто Великому кордонові Східної Європи (я маю на увазі праці В.-Г. Мак-Нілла, Дж.-Л. Вєчинського, Дж. Шепарда [4] та інших), не можна читати, м'яко висловлюючись, без почуття незручності. Автори погано знають фактографію історико-культурного минулого східноєвропейського ареалу. Але, гадаємо, винні не лише вони, більше винні ми самі: історії кордону як окремої комплексної дисципліни в Україні та в Радянському Союзі не існує. Займаються, наприклад, історією східного кордону Візантії в Закавказзі або історією російсько-китайського кордону, але, зрозуміло, в іншому, політичному плані. Треба сказати навіть більше: ідея про культурну межу Європи, межу між Заходом і Сходом (ця проблема відображена, зокрема, у працях польських еміграційних істориків О. Галецького, Г. Пашкевича [5]) натрапляє в Україні на жорстокий опір, звинувачення у «фальсифікації», «антинауковості» і т. д. (маємо на увазі писання М. Варварцева, О. Майбороди [6]).

Не аналізуватимемо причини, що довели до табуїзації так званого дискусійного питання. Замість цього обмежимося невеликими ілюстраціями. Як відомо, ми досі не маємо ні академічного історичного атласу України, ні наукового історичного атласу СРСР, хоча над ними почали працювати чверть століття тому. Академічних історичних атласів немає, бо офіційна наука досі не спроможна визначити історію розвитку політичних та етнічних кордонів, від яких великою мірою залежить фактографічне і теоретичне осмислення історії кордону в усіх його аспектах. У таких випадках нема іншої ради, як вважати проблему «глибокодискусійною».

Від загальних міркувань переходимо безпосередньо до розмови про Україну.

Не підлягає сумніву, що через територію України в минулому (обмежуємо свій аналіз періодом від монголо-татарської навали до кін. XVIII ст., тобто до часу посилення тенденцій капіталістичного розвитку) прохо-

---

[2] Ряд статей, присвячених східним кордонам Візантії, опубліковано у збірнику: Actes du XIVe Congrès international des études byzantines, Bucarest, 6-12 Sept. 1971.— Bucureşti, 1974.— Vol. 1.— P. 207-314; 1975.— Vol. 2.— P. 297-450; H e s s A. The Forgotten Frontiers: A History of the XVIth Century Ibero-Africain Frontier.— Chicago; London, 1978.

[3] H o l l a n d e r A. N. J. The Great Hungarian Plain. A European Frontier Area // Comparative Studies in Society and History.— London, 1962.— Vol. 3 (1960-1961).— P. 74-88.

[4] M c N e i l l W. H. Europe's Steppe Frontier, 1500-1800: A Study of the Eastward Movement in Europe.— Chicago; London, 1975; W i e c z y n s k i J. L. The Russian Frontier: The Impact of Borderlands upon the Course of Early Russian History.— Charlottesville (Va.), 1976; S h e p a r d J. The Russian Steppe-Frontier and the Black Sea Zone.— 'Αγχεῖον Πόντου; 'Αθῆναι, 1979.— Vol. 35.— P. 218-237; H a l p e r i n Ch. J. Russia and the Golden Horde: The Mongol Impact on Medieval Russian History.— Bloomington, 1987.

[5] H a l e c k i O. The Borderlands of Western Civilization: A History of East Central Europe.— New York, 1952; P a s z k i e w i c z H. The Making of the Russian Nation.— Chicago, 1963.

[6] В а р в а р ц е в Н. Н. Национализм в обличье советологии: Критика современной буржуазной историографии Украины.— К., 1984.— С. 136; М а й б о р о д а О. М. Критика сучасних буржуазних інтерпретацій взаємозв'язків Західної та Східної Європи доби феодалізму // Іст. дослідження. Історія зарубіжних країн.— К., 1985.— Вип. 11.— С. 60.

дили, та ще й досі проходить кілька важливих природних і антропогенних кордонів: *біологічний,* або, як тепер заведено говорити, екологічний,— між степом і лісом з проміжною смугою лісостепу; *гідрографічний* — Великий європейський вододіл між басейнами Чорного і Балтійського морів; *соціально-економічний* — між кочівництвом і осілістю; *етноконфесійний* — між слов'янами-християнами і тюрками-язичниками, пізніше мусульманами, та, в результаті, *етнокультурний* — між, загалом кажучи, культурою Заходу і культурою Сходу. При такій насиченості кордонами можна цілком погодитися з думкою, що по території України проходив, рухаючись залежно від політичних обставин, також *Великий кордон,* котрий, як вже згадувалося вище, прокладають по цілій земній кулі.

Ще одна обставина: сама назва «Україна», яка замінила стародавню назву «Русь», не що інше, як втілення Великого кордону: Україна — край, країна, окраїна, окраїна одного світу, протиставленого іншому[7]. Та хоча Україна — це окраїна, прикордонна територія, досі ніхто не намагався пристосувати вже опрацьовану специфічну методику вивчення історії кордону до історії, етнографії, культури України. Цілком непристойним вважається згадувати, що розташований у серці сучасної України Київ був протягом багатьох століть прикордонним містом, містом Великого кордону, містом на межі степу. Те, що прекрасно усвідомлював, зокрема, основоположник західноєвропейського українознавства француз Г. Левассер де Боплан, пишучи в 1651 р. трактат про Україну на кордоні, дальші покоління дослідників досить легковажно знехтували.

Фактична відсутність українського етноцентризму (при всіх намаганнях його створити) і, в результаті, питомо українських схем суспільно-політичної історії та історії культури, які насправді балансують між європо- і московоцентризмом, довела до того, що в українських гуманітарних науках переплуталися сторони світу. Тому для українських істориків Схід — це часто Візантія або Московія (явне перенесення європоцентричного стереотипу на український грунт), Північ та Південь відсутні. Ототожнюючи Схід з територією поширення культур і цивілізації Азії, ми розуміємо під ним все те, що було на схід та південний схід від України.

Вивчення кордону ясно говорить про необхідність застосовувати двоплановий аспект: треба аналізувати, по-перше, етнокультурні умови і взаємовідносини в зоні, що прилягає безпосередньо до самого кордону (його звичайно розуміють як політичний), по-друге — аналогічні умови і взаємовідносини в гінтерланді, деколи далекому,— тобто на тій території, відблиски якої частково сягали прикордонної смуги. Для середньовічної України прикордонна територія — це степи Право- і Лівобережжя; гінтерланд — західноукраїнські землі, до деякої міри Литва і Польща як репрезентанти Заходу. Для того боку кордону гінтерланд — це, відповідно, Крим, Причорномор'я, а далі Мала Азія як носії культур і цивілізацій Сходу. Логічним наслідком такого підходу буде ставлення до найближчих до Великого кордону культур як до периферійних відносно глибинних центрів цивілізацій Європи і Азії.

На двоплановий (пограничний — гінтерланд) кордон в історіографії ди-

---

[7] Наївними виглядають спроби ідентифікувати, також територіально, топоніми «Україна» і «Руська земля» ще в домонгольському періоді. Див.: К н и ш Ю. Мілленіюм християнізації України і проблеми історичної термінології: [Резюме] // Укр. історик (Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен).— 1988.— № 1—4.— С. 228.

вилися і дивляться по-різному. Можна визначити дві полярні тенденції. Перша концепція — майже повний ізоляціонізм: кордон — це бар'єр між Руссю, пізніше Росією, і Сходом, до того ж Сходом не тільки мусульманським (що, врешті-решт, можна зрозуміти), але також християнським передньоазійським. Представники таких крайніх поглядів [redacted] в російській, а також [redacted] українській науці. У наш час Д. Лихачов (але не лише він) стоїть на точці зору різкого ізоляціонізму і автохтонізму, заперечуючи будь-які позитивні моменти в контактах культури Русі з культурами Сходу — як християнськими, так і мусульманськими, деколи, правда, роблячи винятки для Візантії (забуваючи, мабуть, при цьому, що культура Візантії була синкретичною, альяжем Сходу і Заходу) [8]. В ділянці історії мистецтва таких поглядів дотримувався російський вчений М. Воронін. В українській літературі про українсько-тюркську несумісність широко писав політолог Ю. Липа — він заперечував будь-які українсько-тюркські контакти (у позитивному розумінні) через нібито «психічну неохоту» [9]. Липа [redacted] попередників — М. Грушевського та О. Терлецького [10]. Грушевський, признаючи, що український народ формувався в постійному сусідстві з тюрками, вважав, що [redacted] монгольский період тюрки, які проживали в межах Русі, повернулися назад у степи, не залишивши помітних слідів в українському етнічному типі [11]. Для всіх представників ізоляціонізму і несумісності велику роль відіграють питання національного престижу.

Протилежна тенденція — відомі положення євразійської школи, що розглядають суспільну і культурну історію Росії та всієї Східної Європи майже тільки з позицій впливу Сходу, починачи від впливу скіфського, [redacted] кінчаючи тюркським. Г. Вернадський свого часу запропонував вважати Русь не східною окраїною Європи, а західною окраїною Азії [12].

Існує ще й третя, середня, точка зору, найменш популярна. Наведу думку Михайла Драгоманова: «Скажіть мені, що таке «національні святощі»? З чого вони складаються? Що [redacted] «українських національних святощах» є свого питомого, [redacted] що візантійського, арабського, перського і загальнокультурного?» [13].

Здається, полярність і непримиренність поглядів продиктована не лише захопленням якоюсь апріорною концепцією вищого рангу, але також недостатньою вивченістю фактичного матеріалу. Про те, що проблему Великого кордону в нас ще не поставили, вже мовилося.

---

[8] Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы.— М., 1979.— С. 11. Тут автор підкреслює «особливу здатність Давньої Русі чинити опір Азії».

[9] Липа Ю. Призначення України.— Львів, 1938.— С. 140—145.

[10] Терлецький О. Україна заборолом культури й цивілізації перед степовиками.— Львів, 1930.

[11] Грушевский М. Очерк истории украинского народа.— 3-е изд., доп.— К., 1911.— С. 13, 29. Свої погляди [redacted] роль кочовиків Грушевський виклав у статті «Степ і море в історії України», що мала побачити світ у збірнику «Полуднева Україна» 1931 р. Збірник з друку [redacted] вийшов, [redacted] в коректурному примірнику частини збірника, яка зберігалася у бібліотеці М. Максименка, статті Грушевського немає. Про основні тенденції статті див.: Оглоблін О. П. Буржуазна історична школа Довнар-Запольського: До генези блоку російського великодержавництва й місцевого націоналізму [redacted] українській історіографії // Зап. Іст.-археограф. ін-ту.— 1934.— № 1.— С. 165.

[12] Вернадский Г. В. О движении русских на Восток // Науч. ист. журн. (СПб.).— 1914.— Т. 1 (1913), вып 2.— С. 54.

[13] Висловлювання наводжу за виданням: Окуневський Я. Михайло Драгоманов // Окуневський Я. Листи [redacted] чужини.— Львів, 1902.— Т. 2.— С. 247.

У статті постараємося звернути увагу як на існуючі прогалини в етнокультурному вивченні кордону, так і на можливості їх заповнення.

Кілька слів про методику. Теоретично все має дуже простий вигляд. Ми добре знаємо класифікацію і термінологію об'єктів, наприклад, етнографічного дослідження — поділ матеріальної та духовної культур на різні групи й підгрупи, вивчення, скажімо, народного сільського господарства, мисливства, рибальства, ремісничих промислів, транспорту, поселень, одягу і т. ін. Немає нічого легшого, ніж скласти анкету для обох сторін кордону, вивчити, що там питомо своє, власне, а що прийшло з іншого боку кордону, спроектувати всі відомості на історико-етнічний фон, підбити підсумки і зробити висновки.

Але саме тут починаються зовсім не теоретичні, а цілком практичні труднощі. Через погане вивчення даних питань (у плані історичної етнографії другої пол. XIII—XVIII ст. та в плані етнографічного компаративізму) треба звертатися безпосередньо до письмових і матеріальних джерел. Джерел для таких досліджень по український бік кордону не надто багато, і вони не можуть відповісти на всі питання уявної анкети. Ще гірше, якщо не катастрофічно, стоїть справа з джерелами для іншого, тюркського боку кордону: архівних джерел мало, їх видано — переважно в Туреччині — в дуже обмеженому обсязі. У розпорядженні сучасного дослідника є здебільшого мемуари нечисленних мандрівників, звіти дипломатів, трохи залишків матеріальної культури — ось, мабуть, і все. Попереду ще велика праця для збору елементів потрібних відомостей. Визбирувати їх доводиться буквально крупинками. Далі ми викладемо, що дає такий збір матеріалів для вивчення прикордонної смуги. Набагато краще становище у вивченні далекого гінтерланду — тут, навпаки, безмежна кількість загального матеріалу, в якому легко потонути, визбируючи, знову крупинками, необхідні відомості.

Спершу про політичний фон, про політичну степову межу і про те, чи існувала вона взагалі. Великий кордон середньовічної України не був кордоном у політично-адміністративному розумінні, як, наприклад, кордон між німецькими князівствами, де не лише кожне село, але й дослівно кожне поле, двір, дерево педантично враховували, і вони могли стати причиною прикордонної суперечки. Степовий кордон на Україні — це дві зони реального політичного і воєнного впливу, слідом за якими, а деколи і попереду яких «просувалося» народногосподарське використання територій, часто навіть всупереч бажанням політичної влади[14]. Ці зони впливу лише з сер. XVII ст. почали оформлятися у вигляді, сказати б, юридичних кордонів, щоб остаточно стабілізуватися наприкінці XVIII ст., коли Росія вийшла на береги Чорного моря.

Степова і лісостепова зони України пережили протягом п'яти з половиною століть кілька припливів і відпливів кордону. Максимально просунувся Великий кордон на північ, коли в безпосередньому підпорядкуванні Золотої орди опинилися не лише степи, пристепова смуга, але й Київське князівство. За кілька десятиріч своєрідної литовської «реконкісти» (приблизно від 1362 р. до поч. XV ст.) литовці докотилися на Правобережжі до Чорного мо-

[14] Див.: Дашкевич Я. Р. Проблема вивчення степового кордону Поділля (кінець XV—XVI ст.) // Тези доп. другої Вінницької обл. іст.-краєзн. конф.— Вінниця, 1984.— С. 7—8.

ря, зайнявши Дністровсько-Дніпровське межиріччя і до фундаментів знищивши по дорозі золотоординську осілість з кількома містами включно, але зберігши кочівництво в приморській зоні. Дальший відплив Великого кордону на північ припадає на останню чверть XV — поч. XVI ст.— після включення Криму і ряду опорних пунктів (устя Дніпра, Дністра, Дунаю) до складу Османської імперії. Це був період, коли Туреччина, охоплена манією величності, вважала цілу Східну Європу своєю сферою впливу: тоді виникали плани походів на Київ, на Астрахань, які, зрештою, реальних результатів не дали [15]. На південь Великий кордон як на Лівобережжі, що протягом довгого часу було заповідним краєм кочовиків, так і на Правобережжі просувався зі своєрідними «сезонними коливаннями» та прониканням спершу форпостів народної й військової колонізації (козацтво). Новий відхід Великого кордону на північ — після 1672 р. на Правобережжі, коли його перетворено на васальне щодо Порти українське гетьманство-князівство. І, нарешті, останній етап «реконкісти» (вона захопила, правда, також території, які ніколи не входили до складу Київської держави) почався 1700 р. та закінчився, знову не без «сезонних коливань», ліквідацією Кримського ханства у 1783 р. і Ясською умовою 1791 р. Великий кордон, припинивши своє існування політично, зберігався, однак, ще майже півтора століття в матеріальній і духовній культурі деяких етносів Північного Причорномор'я.

У який спосіб формувалася етнічна ситуація при всіх коливаннях Великого кордону? Панівні етноси: український — північніше, тюркський, конкретніше татарський, пізніше кримсько-татарський зі спорідненими ногайським, буджацько-татарським — південніше, очевидно, підлягали приплива́м і відпливам, зберігаючи основну базу в гінтерланді або мігруючи на схід (як трапилося з ордами північно-західного Причорномор'я в 1771 р., коли вони переселилися на Кубань, і з приазовськими ногайцями, правда, вже за межами досліджуваного періоду — до 1840-х рр.), на південь (золотоординське населення в Добруджі в другій пол. XIV ст., буджацькі татари наприкінці XVIII ст., частина кримських у 60-х рр. XIX ст.). Але межа між панівними етносами не була непроникним бар'єром: на північ невимушено (у зв'язку з міжусобицями в Золотій орді, наприклад) або вимушено (як полонені) мігрували татари, що утворили скупчення осілих, міських татар Волині, а також колонії на військовому праві в межах тієї ж Волині, Білорусії, Литви (з другої пол. XVII ст. їх звуть липками). Менше відомо про те, що татари кочували в межах литовської сфери впливу на Правобережжі в сер. XVI ст. [16], кочували, врешті, в степових регіонах держав гетьманів Богдана Хмельницького і Петра Дорошенка в другій пол. XVII ст.

---

[15] Див.: Kortepeter C. M. Ottoman Imperialism During the Reformation. Europe and the Caucasus.— New York, 1972; про київський напрям: Абрагамович З. Старая турецкая карта Украины с планом взрыва днепровских порогов и атаки турецкого флота на Киев // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы.— М., 1969.— Т. 2.— С. 86—87. Про характер турецьких кордонів: Kiessling H. J. Betrachtungen über Grenztradition und Grenzorganisation der Osmanen // Scientia. Ser. VII (Milano).— 1969.— Vol. 104, N 691—692.— P. 649—659.

[16] Крип'якевич І. Матеріали до історії української козаччини // Жерела до історії України-Руси. Т. 8.— Львів, 1908.— Т. 1.— С. 26—27 (про плату з пастухів-мусульман у 1554 р.).

Українське населення зберігалося з часів Київської держави у кримських поліетнічних містах (ще у 1638 р. 12 українських дворів у Кафі[17]); воно, мабуть, протрималося ще деякий час біля Дністрового і Дніпрового лиманів (т. зв. Семенові люди[18]), а також на річкових переправах після встановлення там османського панування[19]. Крим і Туреччина поглинули велетенську масу українських полонених (за нашими попередніми підрахунками лише від поч. XV до сер. XVII ст. близько двох мільйонів осіб). Про численних полонених українців у Криму повідомляє, наприклад, турецький мемуарист Евлія Челебі в другій пол. XVII ст.— тоді припадало чотири невільники на одного татарина. Траплялося й добровільне переселення за Великий кордон — наприклад, козаків післямазепинських часів[20] чи запорожців після зруйнування Січі Катериною II.

У конфесійному плані: українці — православні; татар-язичників (є сліди якраз поганської міграції в Литву таких груп татар, що намагалися уникнути ісламізації в Золотій орді) замінили мусульмани.

Татари не були єдиними кочовиками на південь, чи, докладніше, на південний схід від Великого кордону. В першій пол. XVII ст. в донецьких степах з'явилися калмики-буддисти, що завзято ворогували з татарами-мусульманами. У цьому регіоні калмики кочували до кін. XVIII ст.

Етнічна історія меншостей (української на півдні[21], татарської на півночі) склалася по-різному. Українців асимілювали, значну частину насильно ісламізувавши. Про це свідчить звіт 1476 р. паші Емінека, який захопив Південний Крим та Дніпровий лиман[22]; про це говорить зникнення українських дільниць Кафи та збільшення тої кримської етнічної групи, що стала відомою

---

[17] Berindei M., Veinstein G. La présence ottomane au sud de la Crimée et en mer d'Azov dans la première moitié du XVIe siècle // Cahiers du monde russe et soviétique (Paris).— 1979.— Vol. 20, fasc. 3-4.— P. 394, 397; Veinstein G. La population du sud de la Crimée au début de la domination ottomane // Mélanges en honneur de Ö. L. Barkan.— Paris, 1980.— P. 236, 240, 248; Fisher A. The Ottoman Crimea in the Mid-Seventeenth Century: Some Problems and Preliminary Considerations // Harvard Ukrainian Studies (abbr.— HUS) (Cambridge, Mass.).— 1979-1980.— Vol. 3-4, part 1.— P. 222-223, 225-226. З давніх праць: Юргевич В. Устав для генуэзских колоний в Черном море, изданный в Генуе в 1449 году // Записки Одесского общества истории и древностей (далі — ЗООИД).— 1863.— Т. 5.— С. 827.

[18] Семенові люди — потомки військового населення з часів київського князя Симеона Олельковича (50-60-ті рр. XV ст.) на південних межах Київського князівства. Їх перебування відбилося в назві Семенів Ріг (коса при з'єднанні лиманів Південного Бугу і Дніпра) та в легенді про козацького отамана Семена, який поселився у цих місцях нібито у XIV ст. Про легенду див.: [Мышецкий С. И.] История о казаках запорожских как оные издревле зачалися...— Одесса, 1851.— С. 1—4.

[19] Козловский А. А. Этнический состав оседлого населения Южного Поднепровья в IX—XIV вв. // Земли Южной Руси в IX—XIV вв.: История и археология.— К., 1985.— С. 62—71. З давніх праць: Срезневский И. И. Русское население степей и южного поморья в XI—XIV вв. // Изв имп. Акад. наук по отд. русс. яз. и словесности (СПб).— 1860.— Т. 8.— Кол. 313—320.

[20] Андр[иевский] А. К истории пограничных наших сношений с Крымским ханством: Путевой журнал секунд-майора Матвея Миронова, в командировку его к крымскому хану, 1755 года // Киевская старина (далі — КС).— 1885.— Т. 11, № 2.— С. 342—343, 349—351, 353.

[21] Див.: Studien zum Minderheitsproblem im Islam.— Wiesbaden, 1982 (Bonner Orientalistische Studien.— [S. n.] — Bd. 27). З давніх праць: Скабаланович Н. Религиозный характер борьбы османских турок с греко-славянским миром (до взятия Константинополя в 1453 г.) // Христианское чтение (СПб.).— 1878.— Ч. 1.— С. 445—480; его же. Политика турецкого правительства по отношению к христианским подданым и их религии: От завоевания Константинополя до конца XVIII ст. // Там же.— Ч. 2.— С. 423—464.

[22] Bennigsen A., Boratav P. N., Desaive D., Lemercier-Quelquejay Ch. Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapi.— Paris, 1978.— P. 33—38.

під назвою татів (греки, українці, черкеси, західні європейці, навернені на іслам і тюркізовані). Українські раби-чоловіки вимирали (якщо не приймали іслам), жінки ставали рабинями, наложницями, деколи дружинами, що не могло не відбитися на антропологічному типі кримсько-татарської аристократії, а також татарського (і турецького) міського населення Південного і Середнього Криму. Можливо, що в степу, зокрема в Дністровсько-Дніпровському межиріччі, умови деколи складалися кращі. У всякому разі, інакше не можна пояснити збереження українських топонімів на південному боці Великого кордону (наприклад, в польській дипломатичній нотатці 1567 р.[23]; на карті Г. Боплана поселення Андріїв далеко від Південного Бугу[24]). В сер. XVIII ст. українці становили вже значний відсоток населення Дністровсько-Дніпровського межиріччя, так званої Ханської України; були й такі, що влилися до складу ногайців Аккерманського аулу[25].

Кілька століть спілкування українців і татар у межах Кримського ханства не минули безслідно. В Евлії Челебі збереглося дуже цінне свідчення, що шанування діви Марії, матері Ісуса, «пророка козаків», проникло до монастиря дервішів у Ак-Мечеті (сьогоднішній Сімферополь)[26]. Посередництво українських невільників у даному випадку не підлягає сумніву.

Татарське населення, зокрема те, що проживало на військовому праві в Україні та Білорусії, зберігало етноконфесійну автономію. Розпорошені полонені асимілювалися швидко. У 1672 р. через національно-релігійні утиски з боку поляків татари-липки збунтувалися, перейшли до турків, які якраз тоді захопили Поділля, а в 1699 р. частина татар мігрувала в Добруджу. Однак залишилися дрібні поселення на Волині, які поступово асимілювалися (рештки зникли вже у XX ст.). У Білорусії і на північно-східних окраїнах сучасної Польщі релікти татар втратили мову, але зберегли досі почуття своєї національно-релігійної ідентичності. Татарське населення, кількість якого визначити неможливо, асимілювалося в Степовій Україні — чи в козацькому середовищі, чи серед українських поселенців Північного Причорномор'я, про що свідчить тюркський прошарок української антропонімії, а також дані гематологічних досліджень[27].

Калмики переважно мігрували на південний схід, але частина з них, наприклад чугуївський калмицький козацький полк, християнізувалася й українізувалася.

І українці, і татари виявилися етносами, дуже місткими для чужоземних елементів, асимілюючи їх без помітної «шкоди» для свого етнічного складу[28].

---

[23] Z b o r o w s k i P. Relacja poselstwa... do Turcji w r. 1568 // Podróże i poselstwa polskie do Turcji... / Wyd. J. I. Kraszewski.— Kraków, 1860.— S. 81.

[24] Див. думку про це поселення: П е т р у н ь Ф. О. Степове Побужжя в господарськім та військовім укладі українського пограниччя: Замітки до Броневського та Боплана // Журн. наук.-дослідчих катедр м. Одеси.— 1926.— Т. 2, № 2.— С. 102.

[25] С к а л ь к о в с к и й А. История Новой-Сечи или последнего коша запорожского.— 2-е изд., испр. и значит. умнож.— Одесса, 1846.— Ч. 1.— С. 66—68; Л е б е д и н ц е в А. Г. Ханская Украина // ЗООИД.— 1913.— Т. 31.— С. 1—22. Про українців серед ногайців див.: К о р н и с И. Несколько слов о ногайцах в Мелитопольском уезде Таврической губернии // Листки О-ва сельск. хоз-ва Южной России на 1839 г. (Одесса).— 1839.— № 5—6.— С. 362.

[26] E v l i y a Ç e l e b i. Seyahat name. C. 7.— Istanbul, 1928.— P. 640.— Араб. графікою; польський переклад: E w l i j a C z e l e b i. Księga podróży: Wybór.— Warszawa, 1969.— S. 301; примітка З. А б р а г а м о в и ч а: Указ. работа.— С. 446—447.

[27] Д а н и л о в а Е. И. Гематологическая типология и вопросы этногенеза украинского народа.— К., 1971.— С. 100.

[28] Про українців див.: J a b ł o n o w s k i A. Zasiedlenie Ukrainy // Ateneum (Warszawa).— 1888.— T. 1.— S. 309—311.

З обох сторін Великого кордону існували ще колонії інших, нечисленних етносів. Етноконфесійне становище їх було подібне, незважаючи на різницю етнічного оточення. Вони зберігали етноконфесійну автономію різноманітної структури. Тут були євреї (їх набагато більше з північного боку кордону), караїми, вірмени. Греки і черкеси (частково тюркофони), які зберігали своє етнічне обличчя в Криму, досить швидко втрачали його на Україні (крім ніжинської грецької колонії). Роль верховної, панівної нації відігравали в один час на Україні поляки і пов'язані з ними інші католики — аналогічне місце зайняли турки-османи Південного Криму, Дніпрового еялету (провінції), пізніше Хотинської раї, Подільського еялету. Доля панівних націй з обох сторін Великого кордону склалася подібно: вони відпливли до гінтерландів або поступово асимілювалися (часто не без завзятого опору, як, зокрема, правобережні поляки) після переміни політичної ситуації.

У міркуваннях про етноконфесійну структуру не торкаємося ще ряду чужих етнічних вкраплень з обох боків Великого кордону, як не торкаємося і романської (молдавської) народної (біля усть рік[29]) та штучної колонізації, а також інших видів штучної колонізації, яку проводив російський уряд в другій пол. XVIII ст.

Близьким до проблеми етноконфесійних відносин є питання про етнолінгвістичну ситуацію. З цього та другого боку Великого кордону найпоширенішими були українська і татарська мови, обидві вони у певний період були під сильним впливом мов панівних націй — польської і турецької. Українські лексичні вкраплення виявлено вже в такій типово кримсько-татарській пам'ятці, як Codex Cumanicus (1330). Турецькі урядові особи, члени комісії для, зрештою нереалізованої, делімітації кордону листувалися в 1540-х рр. з польською стороною по-українському. Турок, польський агент, писав у цей же час донесення з Аккермана по-українському[30]. Широко відомі листи і ярлики кримських ханів XV — першої пол. XVI ст., складені малограмотною, але цілком зрозумілою українською мовою. Деякі татарські хани добре говорили по-українському[31]. Українська мова, як прикордонна lingua franca, поширювалася у XVII ст. до Астрахані включно, де її вживали татари[32]. З іншого боку, ряд гетьманів (Б. Хмельницький, П. Дорошенко) і полковників досить вільно говорили по-татарському. Один з організаторів козацтва, черкаський староста Остафій Дашкевич (сер. XVI ст.) часто проникав у коші кочовиків, прекрасно володіючи татарською мовою,— ні разу його не схопили. Умови прикордоння, щоденні контакти сприяли проникненню численних татаризмів до української мови; протиприродними виглядають спроби — вони почастішали останнім часом — оголосити польську, російську, а навіть угорську мови посередниками у цьому процесі. Можливо, є під-

[29] Весела З. Турецкий трактат об османских крепостях Северного Причерноморья в начале XVIII в. // Восточные источники...— Т. 2.— С. 122.

[30] Дашкевич Я. Р. Турецьке дипломатичне листування українською мовою в 40-х рр. XVI ст. // Slavia (Praha).— 1969.— Seš. 1.— S. 110—118; 1971.— Seš. 2.— S. 246—249; Dashkevych J. A Turkish Document from the Mid-Sixteenth Century: On the Origin of the Ukrainian Cossacks // HUS.— 1977.— Vol. 1, N 2.— P. 211-224.

[31] Величко С. Сказаніє о войнѣ козацкой з поляками // Пам'ятки українського письменства.— К., 1926.— Т. 1.— С. 25.

[32] Evliya Çelebi. Seyahat name.— P. 812; рос. переклад: Эвлия Челеби. Книга путешествия: Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века.— М., 1979.— Вып. 2.— С. 133; Коментар А. П. Григорьєва // Там же.— С. 234.

стави говорити про поєднання західних та східних елементів в українській дипломатиці (способі написання документів) часів Богдана Хмельницького [33].

Висновок: Великий кордон, без сумніву, був кордоном в етноконфесійному та етнолінгвістичному планах, але його контури постійно розмивалися як з одного, так [redacted] другого боку. Непроникливого бар'єра не було.

Переміщення Великого кордону то на північ, то на південь, про які ми говорили раніше, найкраще свідчать, що це не був спокійний кордон. Це був кордон у вогні. Приблизно до сер. XVI ст. заграва пожеж освічувала майже тільки північну зону прикордоння, зрештою, не лише прикордоння, але й гінтерланду. Пізніше — після зміцнення козацтва — заграва почала освітлювати також південну зону кордону, кидаючи відблиски на далекий гінтерланд, включаючи Варну, Стамбул, Трапезунд. Здавалося, що кордон горів завжди, викликаючи непримиренні протиріччя, постійну ворожнечу, потік взаємних обвинувачень, які не припинялися, постійний крутіж відплатних дій. Не підлягає сумніву, що для Кримського ханства походи за здобиччю та ясиром перетворилися у справжній промисел, який деколи компенсували подарунки польського короля, московського великого князя чи царя. Всі ці явища можна було б поставити на тверду статистичну основу, можна було б показати конкретно, скільки років та з якою інтенсивністю горів Великий кордон. Але це завдання історики поки що не виконали. Ми маємо переліки татарських нападів на Україну, але повний каталог татарських нападів ще не складено; маємо яскраві описи козацьких сухопутних та морських походів у Буджак, на Перекоп, у Крим, морських експедицій на західне і південне побережжя Чорного моря, але повного списку їх все ще немає. Досі не можемо сказати докладно, скільки років Великий кордон був справді у вогні, перетворюючись у розпечений бар'єр, і на скільки років пристрасті стихали. Але те, що вони справді стихали,— [redacted] різних причин,— ми вже знаємо цілком певно.

На Лівобережжі вогонь пригасав унаслідок воєнних заходів російського уряду — просування чимраз далі на південь засічних ліній. На Правобережжі деколи впливали на стан справ заходи литовсько-польської сторони, які стали ефективнішими в період розвитку і зміцнення українського козацтва. Та це не був єдиний метод гасіння прикордонної війни. У 1626 р. запорозькі козаки з'явилися в Криму як союзники хана, що збунтувався проти турецького султана. У 1648—1651 рр. кримські татари стають союзниками Б. Хмельницького. У 60—70-х рр. XVII ст. ролі міняються часто: татари ідуть на допомогу гетьманові П. Дорошенкові на Україну, козаки рушають з подібною метою в Крим [34]. Події йдуть одна за одною: виникнення протурецької і протатарської орієнтації у частини козацької верхівки, перенесення Січі на турецьку і татарську території — до Олешок (біля Дніпрового лиману) чи за Дунай. Перелік таких прикладів можна продовжити.

Висновок: Незважаючи на тривалі воєнні пожежі, Великий кордон не був герметичним бар'єром, що перешкоджав би утворенню воєнно-політичних союзів.

---

[33] Riedlmayer A., Ostapchuk V. Bohdan Xmel'nyc'kyj and the Porte: A Document from the Ottoman Archives // HUS.— 1984.— Vol. 8, N 3-4.— P. 465.

[34] Приклади: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його [redacted] і політичної діяльності.— Нью-Йорк, 1985.— С. 74, 78—79, 90, 101, 353, 367, 380, 383.

Дальше кардинальне питання, на яке хочемо звернути увагу,— це співвідношення кочівництва і осілості двох нібито цілком непримиренних способів життя і протилежних соціально-економічних моделей.

Кочовий спосіб життя, без сумніву, був типовим для південного і південно-східного прикордоння. Він панував у Північному Причорномор'ї, на Лівобережжі, в Степовому Криму. Гінтерланд — південнокримський, балканський, малоазійський — це переважно седентаризація. Через бідність джерел [redacted] не дуже ясно уявляємо собі, як проходив поступовий перехід від кочівництва до осілості [redacted] степу, але те, що цей довгий процес був безперервним і стимулювався північним прикордонням, добре розуміємо. Про золотоординські поселення, які проіснували до 60—90-х рр. XIV ст., вже мовилося. Степовий Крим поступово покривався постійними поселеннями. До переходу Буджака і Єдисану (Ханської України), тобто частини південно-західного Причорномор'я, під російську владу ця територія була покрита десятками татарських, а також українських і молдавських сіл[35]. Подібною була картина наприкінці XVIII ст. на сучасній Херсонщині. Навіть, здавалося б, найменш схильні до осілості ногайці Приазов'я почали у XVIII ст. ставити постійні зимівники, формувати власні села (наприкінці XVIII ст. там було 71 поселення) — їх притягав протоміський центр Ногайськ (біля пізнішого Бердянська)[36].

Про те, що кочівництво поширилося також на північну сторону кордону (в Київському князівстві XV ст., під захистом Литви у XVI ст., [redacted] території Гетьманщини) вже мовилося. Можна ще раз згадати, що серед буджацьких татар — ногайців Аккерманського аулу, кочовиків, які після 1768 р. розпорошилися по Бессарабії, Криму, Подонні, були також українці за походженням.

У науковій пресі недавно з'явилося твердження про те, що донські козаки спершу були кочовиками[37]. Не беремося розглядати це питання відносно донського козацтва (у його середовищі значно сильніше проявлявся тюркський, нехристиянський елемент), але повинні сказати, що серед українського козацтва такі риси не простежуються. На північному боці Великого кордону проявилося, однак, інше явище, яке ми схильні пояснити близькістю класичного кочівництва — широкомасштабне вівчарство, тваринництво, розведення коней. Рівень відгінного тваринництва Поділля можна проілюструвати численними фактами: Б. Претвич, староста [redacted] Бара, доставляв у 1544—1546 рр. до Пруссії велику кількість турецьких коней, телят, корів і биків, а також турецьких курдючних овець[38]. 1567 р. польська сторона виступила з претензіями до турецької за захоплених овець 175 тисяч, ро-

[35] Томилов. Топографическое описание доставшихся по мирному трактату от Оттоманской порты во владения Российской империи землям 1774 г. // ЗООИД.— 1868.— Т. 7.— С. 166—198.

[36] А[ндриевский] И. Путевые заметки при объезде Днепровского и Мелитопольского уездов в 1835 г. // Листы О-ва сельск. х-ва Южной России.— С. 315—332; Корнис И. Несколько слов...— С. 358—366; Варнеке О. Класова боротьба серед ногайців на початку XIX ст. // Східний світ. X.— 1930.— № 12.— С. 157—162.

[37] Никитин Н. И. О происхождении, структуре и социальной природе сообществ русских казаков XVI—середины XVII [redacted] // История СССР.— 1986.— № 4.— С. 169.

[38] Veinstein G. L'occupation ottomane d'Očakov et le problème de la frontière lituano-tatare, 1538-1544 // Passé turco-tatar — présent soviétique: Études offertes á A. Bennigsen.— Louvain; Paris, 1986.— P. 152. Однак автор робить фальшиві висновки, що всі ці поставки — [redacted] здобич Б. Претвича.

гатої худоби 64 тисячі, коней понад 9 тисяч[39]. Також козаки захоплювали великі отари овець та іншої худоби (1666, 1671 рр.) і переводили на свій бік[40]. Ще в 1830-х рр. (відомості з мемуарів А. фон Бера) протягом кількох днів на степових окраїнах Поділля вирізували до 30 тисяч овець, висушуючи м'ясо на сонці[41].

Висновки: Немає підстав протиставляти осілість і кочівництво [redacted] прикордонних зонах Великого кордону: вони не протидіяли одне одному, [redacted] взаємно доповнювалися. Бар'єра не було.

До того як перейти до прикінцевої частини статті, коротко зупинимося на ще одному характерному явищі прикордонного життя — на козацтві. Мабуть, це треба зробити, передусім, тому, що в західній літературі останніх років почастішали спроби проводити паралелі між українським і російським козацтвом, з одного боку, та іншими, так званими вільними об'єднаннями. В.-Г. Мак-Нілл, наприклад, одним подихом говорить про бразільських бандієрантів, козацькі орди (його термін) та бурських командос[42]. Лінда Гордон (праця також 1983 р.) проводить ще інші «піратсько-бандитські» аналогії[43]. Не збираємося зупинятися на цих теоріях, побудованих на досить поверхових асоціаціях, але згадуємо про них тому, що на їх виникненні — невідомо котрий вже [redacted] черги раз — відбилася недослідженість проблеми Великого кордону в нашій історіографії.

Про генезу українського козацтва написано дуже багато, існує ряд патріотичних і непатріотичних гіпотез. Не підлягає сумніву, що сам термін тюркський — вперше його засвідчує згаданий вже Codex Cumanicus у такому фонетичному оформленні, яке свідчить, що слово потрапило до кодексу при посередництві української мови. Попередниками козаків часто вважають давньоруських бродників, але таке припущення обгрунтоване слабо. Є ознаки того, що слово «бродник» — калька з іранської, [redacted] сам термін пов'язаний більше з торговельною діяльністю і означає щось на зразок «лоцмани степових караванів»[44]. Здається, є більше підстав бачити попередників українських козаків у тих особисто вільних людях, яких збирав у свої поліетнічні дружини золотоординський темник Ногай наприкінці XIV ст. Ці загони складалися не з тюрків — були в них алани, готи, черкеси й українці, що діяли, очевидно, на південному боці Великого кордону. Так чи інакше, ідея козацтва народилася в степу і, поєднавшись з давно використовуваним інститутом прикордонного військового населення (можна згадати, наприклад, чорних клобуків Київської держави), почала реалізуватися на північному боці Великого кордону, досить швидко кристалізуючи власну національну і конфесійну ідеологію (саме її були позбавлені бразільські бандієранти, бурські командос й інші формування). Підкреслюємо: національне і конфесійне забарвлення, бо, незважаючи [redacted] різноманітність

---

[39] Summariusz szkód od Tatar uczynionych przed gody in anno 1566 et in anno 1567 przez p. Brzeskiego spisany // Podróże i poselstwa polskie do Turcji...— S. 81.

[40] Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 78, 367.

[41] Behr A. von. Meine Reise durch Schlesien, Galicien, Podolien nach Odessa, der Krimm, Konstantinopel...— Leipzig, 1834.— Bd. 1.— S. 79.

[42] Mc Neill W. H. The Great Frontier...— P. 68.

[43] Gordon L. Cossack Rebellions: Social Turmoil in the XVIth Century Ukraine.— Albany, 1983.

[44] Пріцак О. Деремела-бродники // International Journal of Slavic Linguistics and Poetics (The Hague).— 1965.— Vol. 9.— P. 82-96.

поліетнічних елементів, які влилися до запорозького козацтва, воно завжди виступало єдиним етнічним (український) і конфесійним (православ'я) фронтом як носій яскравих проявів національної самосвідомості. (Не треба приймати на віру повідомлення польських джерел кін. XVI — першої пол. XVII ст. про те, що запорожці — збрище людей різних національностей, наприклад турків, татарів, греків, німців. Польський уряд, намагаючись уникнути відповідальності [illegible] походи запорозьких козаків (формально польських підданих) [illegible] турецькі володіння, заперечував, що вони складаються [illegible] вихідців [illegible] України[45]. Неправомірно робити висновок, що поширення східних елементів у одязі, зброї, тактиці, мові козаків автоматично доводить перевагу татар серед запорожців — як це роблять деякі історики[46]). Все це важливе у зв'язку з проблемою української національної свідомості XVI — першої пол. XVII ст. (маю на увазі дискусію довкола книжки Т. Хинчевської-Геннель 1985 р.)[47].

Висновок: Так чи інакше, але виходить, що для переходу інституту козацтва [illegible] Півдня на Північ Великий кордон роль бар'єра не відігравав.

Нестабільні умови прикордоння сприяли збереженню в цьому регіоні незалежних або напівзалежних ефемерних державних формувань як західної, так і східної орієнтації: улус Ногая наприкінці XIII ст.; Запорозька Січ [illegible] цього або того боку степового кордону у XVI—XVIII ст.; Буджак, що довгий час грав роль нічиєї землі, не підпорядковуючись ні Туреччині, ні Кримові; саме Кримське ханство [illegible] його досить частими проявами індепендентизму до Османської імперії.

А тепер коротко зупинимося на висновках, які можна зробити на підставі конкретного етнографічного і параетнографічного матеріалу.

Про одяг. Для того, щоб завуалювати вплив тюркського Сходу на костюм заможних і середніх класів Польсько-Литовської держави, польська історіографія, виходячи знову з інтересів національного престижу, опрацювала гіпотезу про так звану «орієнталізацію смаків» шляхетської та міщанської верхівки України XVI—XVIII ст. При цьому використовували поверхові аналогії про орієнтальну моду, [illegible] з'явилася в Західній Європі [illegible] період колоніальної експансії Англії, Франції, Іспанії, Португалії. Мовляв, у подібний спосіб, через Захід, у крайньому разі через Трансільванію, васально залежну від Османської імперії, східна мода нібито проникла до Польсько-Литовської держави і відбилася [illegible] зовнішньому вигляді магнатів та патриціату. Опрацьовуючи таку гіпотезу, історики і мистецтвознавці в один мент забули, що

---

[45] Тенденція перебільшувати поліетнічний характер козацтва випирає в працях: L u b e r S., R o s t a n k o w s k i P. Die Herkunft der im Jahre 1581 registrierten Kosaken // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas (Wiesbaden).— 1980.— Bd. 28, Heft 3.— S. 368—390; e j u s d. Die Herkunft von Zaporoger Kosaken des 17. Jh. nach Personennamen.— Wiesbaden, 1983. Див. критичні зауваження: S t r u m i n s k y B. A. The Origin of the Zaporoshian Cossacks: Apropos of [illegible] Recent Study // HUS.— 1985.— Vol. 9, N 1.— P. 182-197.

[46] S e a t o n A. The Horsmen of the Steppes.— London, 1985.— P. 32-34.

[47] C h y n c z e w s k a-H e n n e l T. Swiadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w.— Warszawa, 1985; e j u s d. The National Consciousness of Ukrainian Nobles and Cossacks from End of the Sixteenth to the Mid-Seventeenth Century // HUS.— 1986.— Vol. 10, N 3-4.— P. 377-392; G a w l a s S., G r a l a H. „Nie [illegible] Rusi w Rusi": W sprawie ukraińskiej świadomości narodowej w XVII w. // Przegląd Historyczny (abbr.— PH) (Warszawa).— 1986.— T. 77, zesz. 2.— S. 331—351; C h y n c z e w s k a-H e n n e l T. „Ruś zostawić w Rusi": (W odpowiedzi S. Gawlasowi i H. Grali) // PH.— 1987.— T. 78, zesz. 3.— S. 535—546; G a w l a s S., G r a l a H. „I na Rusi robić musi": T. Chynczewskiej-Hennel w odpowiedzi // PH.— T. 78, zesz. 3.— S. 547—556.

Схід, справжній Схід, був поряд і що фактично всі східні території Речі Посполитої протягом більш як трьох століть міцно входили до сфери його торговельного впливу, що якраз відтіля — з Туреччини, Ірану, деколи навіть з Індії, Єгипту — через Україну прибували пишні тканини, розкішний одяг, парфюмерія, інші предмети туалету [48]. Вплив східної моди на українське і польське середовище був велетенський — у цьому плані цілком втрачалося відчуття близькості нібито постійно палаючого Великого кордону. Характерно, між іншим, що торговельні каравани зі Сходу приходили на Україну постійно, незалежно від воєнних дій. Схід у побуті панував до XIX ст. включно. Один з мандрівників (К.-Б. Феєрабенд) у 1798 р. відзначив, що Кам'янець-Подільський — це головний склад найрізноманітніших турецьких, левантійських, перських товарів [49]. Перелік східних товарів, що приходили на Україну, охоплює десятки найменувань [50]. Французький граф А. де ля Гард де Шамбона записав у 1818 р., що одяг подільської шляхти — східний [51]. За східними взірцями на Україні засновували у XVIII ст. мануфактури, що виготовляли золототкані шовкові пояси. Подільські селянки ще на поч. XIX ст. з великим вдоволенням носили жовті черевики, запозичивши цю моду від татар [52].

Мабуть, у всіх перед очима зовнішній вигляд запорозького козака: адже він одягнений у типово східний костюм [53], а зовнішня імітація орієнтального вигляду дійшла до перенесення живцем мусульманської зачіски — козацького чуба (оселедець), який у християнському середовищі цілком втрачав свій мусульманський ритуальний зміст...

Елементи Сходу і Заходу контрастно чергувалися з обох сторін Великого кордону. Турки принесли на свої чорноморські території методи західного фортечного будівництва [54]. Козаки на приналежній до них степовій території Запорозьких Вольностей ставили типові для кочовиків шалаші — катраги з повсті на двох колесах, добре відомі з татарського побуту під назвами котарги чи кибитки [55]. У ділянці домашнього побуту українці перейняли ряд східних страв і напоїв, наприклад бузу з проса, та заставляли столи східним або стилізованим під східні форми посудом. У Печерському монастирі було заведено турецький звичай залишати на столі під час трапези всі

---

[48] Критику гіпотези «орієнталізації через Захід» див.: Dachkevytch Ya. Une nouvelle histoire des Arméniens en Pologne // Revue des Études arméniennes (abbr.— RÉArm) (Paris).— 1983.— T. 17.— P. 646-647. Див. також збірник: Orient i orientalizm w sztuce: Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki (Kraków, grudz. 1983).— Warszawa, 1986.

[49] [Feyerabend K. B.] Kosmopolitische Wanderungen durch Preussen, Curland, Liefland, Litthauen, Vollhynien, Podolien... [Danzig], 1803.— Bd. 1, Abt. 1.— S. 485.

[50] Про одну категорію таких товарів, т. зв. вірменських, див.: Dachkevytch Ya. Les marchandises arméniennes en Ukraine: Pologne et Lithuanie au XVIIe siècle // RÉArm.— 1981.— T. 15.— P. 341-354.

[51] Lagarde A. de. Voyage de Moscou a Vienne par Kiew, Odessa, Constantinople, Bucharest et Hermanstadt ou lettres adressées à J. Griffith.— Paris, 1824.— P. 95-96.

[52] Marczyński W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii podolskiej.— Wilno, 1822.— T. 2.— S. 147.

[53] Імператорський посол до запорожців Е. Ляссота записав у 1595 р., що козаки носили татарські кобеняки: Lassota von Steblau E. Tagebuch. Nach einer Handschrift von der Gersdorff-Weicha'schen Bibliothek zu Bautzen.— Halle, 1866.— S. 219.

[54] Гравюра Л. Тарасевича у кн.: Terlecki P. Sława heroicznych dziel... B. P. Szeremety...— [Czernihów], 1695.— S. 13. У 1673 р. турки для відбудови і модернізації укріплень Кам'янця-Подільського наймали французьких інженерів. Див.: Grabowski A. Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski...— Kraków, 1845.— T. 2.— S. 207.

[55] Скальковский А. История Новой-Сечи...— 3-е изд.—Одесса, 1885.—Ч. 1.—С. 49.

страви, підносячи все нові й нові [56]. Б. Хмельницький став любителем кави за кілька десятиріч до того, як цей напій відбув переможний похід по Західній Європі [57]. Гречка з'явилася на Україні під назвою «татарка», бо прийшла до нас з Татарії.

Західні товари мали на південному сході від Великого кордону не менший попит, як східні на північному заході. Ще Г. Боплан зауважив, що серед татарських воїнів кожний має в кишені нюрнберзький годинник [58]. Калмицький правитель Аюка-хан наприкінці XVIII ст. вимагав від російської сторони навіть німецьку карту, коляску, годинник і ліки [59]. Асортимент товарів, на які на Сході був особливий попит, найкраще розкривають переліки подарунків, які передавали турецьким султанам або татарським ханам та їхньому оточенню.

Є підстави вважати, що на козацькій військовій організації позначилися тюркські взірці. Як і турецький санджак бей, козацький полковник втілював у собі об'єднання військової та цивільної влади в одних руках. *Бунчук* носили над головою паші, хана і — над головою гетьмана. Січ очолював *отаман*, під яким було два або чотири *осаули*. У центрі *коша* був *майдан*, довкола якого розташовувалися *курені*. В степу козаки ставали *табором*, утворюючи укріплення з возів. Кращими кіньми під сідло вважали *бахматів* і т. д. [60] — всі ці терміни тюркського походження. Жорстокі кари — садити на палю, бити палицями по підошвах і п'ятах — перейшли на Запоріжжя від татар [61] і зберігалися, вже у польському магнатському середовищі на Поділлі, до кін. XVIII — поч. XIX ст. [62]

Тюркський Схід глибоко увійшов у духовне особисте і громадське життя: тепер ми зовсім не відчуваємо того, що звичаї не вітатися і не прощатися через поріг, підкидати на руках шановану особу — тюркські за походженням [63]. Анекдоти з відомого циклу про Ходжу Насреддина увійшли як органічний елемент до українського фольклору [64]. Коли вивчення української етнопсихології вийде поза межі дилетантизму, можливо, вдасться визначити, які з рис національного характеру справді питомі, а які формувалися під впливом південно-східної сторони кордону (пасивність, раб-

---

[56] А л е п п с к и й П а в л о. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном... // Чтения в имп. о-ве ист. и древностей российских.— 1897.— Кн. 183.— С. 45—46.

[57] R a d u B. Voyage du patriarche Macaire d'Antioche: Texte arabe et traduction française // Patrologia Orientalis (Paris).— 1949.— T. 26, fasc. 5.— P. 657 (421).

[58] L e V a s s e u r d e B e a u p l a n G. Description d'Ukranie, qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne...— Roüen, 1660,— P. 38.

[59] Ж и т е ц к и й И. А. Астраханские калмыки: Наблюдения и заметки // Сб. тр. Петровского о-ва исслед. Астраханского края.— Астрахань, 1892.— С. 209.

[60] Про деякі з цих термінів див.: П р і ц а к О. Культура. 1. Загальна характеристика. Складники культури // Енциклопедія українознавства.— Мюнхен; Нью-Йорк, 1949—1951.— Т. 2, ч. 1.— С. 699—701; P r i t s a k O. Das erste türkisch-ukrainische Bündnis (1648).— Leiden, 1953.— Vol. 6, N 2.— S. 268.

[61] Н а р і ж н и й С. Судівництво й кари на Запоріжжі // Зб. Укр. наук. ін-ту в Америці (Сент-Пол (Мінн.); Прага).— 1939.— [Т. 1].— С. 61, 66.

[62] L a g a r d e A. d e. Voyage...— P. 90.

[63] В е с е л о в с к и й Н. Пережитки некоторых татарских обычаев у русских // Живая старина (СПб).— 1912.— Ч. 21, вып. 1.— С. 27—38; В е с е л о в с к и й Н. И. Хан из темников Золотой орды Ногай и его время.— Птг., 1922.— С. 51—52.

[64] Д р а г о м а н о в М. П. Турецкие анекдоты в украинской народной словесности // КС.— 1886.— Т. 14, № 2.— С. 209—236; № 3.— С. 445—446.

ськість, фаталізм, анархічність, отаманство, жорстокість, підступність, зрадливість, розбишацтво, забобонність).

Окремий розділ утворюють відблиски Сходу в українському народному декоративному мистецтві й в українському мистецтві взагалі. Є підстави говорити про збіги в орнаментиці та колористиці української й золотоординської кахлі та кераміки взагалі, й зокрема гуцульської. Українська музична культура запозичила не лише деякі тюркські інструменти разом з їх назвами (наприклад, кобзу), але навіть мелодику пісень[65]. Слов'янська в'язь рукописів формувалася, можливо, не без впливу куфічної арабської[66]. Основні джерела іконографічної схеми української народної картини «Козак Мамай» — тюркська антропоморфна скульптура причорноморських степів, відома під назвою кам'яних баб, а також, з іншого боку, буддистські культові зображення — картини, які возили калмики-кочовики в спеціальних футлярах, приторочених до сідел степових коней. Мабуть, можна говорити навіть про ще глибинніші явища — проникнення окремих елементів шаманізму (шанування кам'яних баб) до середовища українських поселенців степу[67]. Відкритим залишається питання про генезу могилок — поширеної в Степовій Україні намогильної тризни, що аналогічна поминальним звичаям кочовиків біля кам'яних баб. Перелік крупинок, з яких складається загальна картина, можна продовжити. Недарма один з кращих знавців історії Запорожжя Д. Яворницький, який кілька років прожив у Туркестані, «побачив багато зв'язків як в загальному, так і в окремих [випадках], між життям туземців Середньої Азії та побутом запорозьких козаків»[68].

Наведу ще одну цитату з М. Драгоманова. Понад сто років тому він писав (стаття була опублікована в «Киевской старине» 1886 р.): «Наші предки протягом тисячоліття (якщо почати рахунок лише від часу появи у нас писемності) то воювали з народами тюркського племені, то дружили з ними: одружувалися, мішалися в колонізації, мінялися національністю і т. п. Внаслідок цього й культурно-побутова взаємодія між нашим народом і тюрками повинна бути чимала. Але що ми знаємо про цю взаємодію? Де не лише роз'яснювальні праці про цю взаємодію, але хоча б підступи до них, збірки матеріалів, крім міркувань про тюркські слова у нашій мові?»[69]

Треба дуже шкодувати, що за минулі сто років ми не дуже зрушили з місця. Але, може, настав час, щоб зійти з мертвої точки? Неможливо уявити собі таке становище, при якому історик французької, наприклад, культури не враховував би у своїх дослідженнях всю різноманітність міжетнічних контактів по лінії кордонів з германським, англосаксонським, кельтським та романським — нефранцузькими — світами, не кажучи вже про імпульси, що приходили з інших континентів. Але історик української культури

[65] К в і т к а К. До питання про тюркський вплив на українську народну мелодику //Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського. Частина іст.-літ.— К., 1928.— С. 866—876.

[66] О к у н е в с ь к и й Я. Єгипет // Окуневський Я. Листи...— 1902.— Т. 2.— С. 65.

[67] Д а ш к е в и ч Я. Р. Тюркские каменные изваяния: Проблемы ретроспективного изучения на восточнославянском материале // Историко-культурные контакты народов алтайской языковой общности: Тез. докл. XXIX сес. Постоянной междунар. алтаистической конф. (PIAC), Ташкент, сент. 1986 г.— М., 1986.— Вып. 1.— С. 27—28.

[68] Э в а р н и ц к и й Д. И. История запорожских козаков.— 2-е изд., испр. и доп.— 1906.— Т. 1.— С. 6. Автор відзначає багато східних елементів у козацькому побуті.

[69] Д р а г о м а н о в М. П. Турецкие анекдоты...— С. 209.

може зі спокійним сумлінням ігнорувати тисячу двісті кілометрів Великого кордону зі Сходом, бо він, цей культуролог, вдивляється лише у два напрями: на Північ і на Захід. Мабуть, пора усвідомити, що існували та існують ще й інші сторони світу — Схід і Південь[70].

Остаточні висновки: Здається, погляд на Великий кордон як своєрідний санітарний бар'єр, відпадає остаточно. Великий кордон на Україні був зоною різноманітних етнічних контактів, що діяли за принципом вибіркового фільтра: не все те, що було характерне для Сходу, без спротиву сприймали на Заході і навпаки (це, зокрема, стосувалося релігійних ідей). Але сприймали багато. Здається, західні цивілізації сприйняли більше елементів Сходу, ніж східні цивілізації — елементів Заходу. Це пояснюється, мабуть, більшою гнучкістю і меншим консерватизмом Заходу, з іншого ж боку — набагато догматичнішим мусульманським фундаменталізмом. Великий кордон на Україні століттями не лише палахкотів вогнем, але і був зоною етнокультурного обміну. Границі не лише роз'єднували, але й об'єднували народи — в усякому разі, так бувало в минулому.

Yaroslav DASHKEVYCH

UKRAINE ON THE BORDERLINE BETWEEN THE EAST AND THE WEST (14th-18th cc.)

While considering questions connected, in particular, with the history of the Ukrainian culture, the geographic situation of Ukraine — its location on the Great border between the two groups of civilizations: the European and the Asian ones — is often neglected. That's why little consideration is given to the contacts of Ukraine with the peoples of the East across the Great border. This border is mostly considered as an area of permanent military confrontation and, in the historical and cultural aspect, as a barrier across which no interethnic contacts worth of attention were accomplished.

By analyzing ethnic and confessional relations, ethnic and linguistic situation, changes in political combinations, correlation of settled and nomadic ways of life, the genesis of the Ukrainian Kozaks, various spheres of spiritual and material culture, the author comes to the conclusion that the Great border was not a sanitary barrier, but a kind of selective filter which let through very many elements of Oriental civilizations to Ukraine and promoted imparting them to everyday and public life of the Ukrainian people. The border between East and West passing through Ukraine was an area of intensive ethnic and cultural exchange, the investigation of which deserves much attention.

---

[70] Про деякі аспекти українського сходознавства див.: Дашкевич Я. Р. Східні джерела з історії України: проблеми видання // Укр. іст. журн.—1989.— № 11.— С. 149—152.

Іван ***ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ***

НАПРЯМИ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ *

ОКРЕСЛЕННЯ ТЕМИ

При обговоренні розвитку українських політичних ідей маємо намір обмежитися новою ерою, що відповідає XIX і XX ст. Такі хронологічні рамки диктує структура самого об'єкта дослідження. Соціальна думка і політичні ідеології попереднього періоду істотно відрізнялися від тих, що панували в минулому й цьому століттях, і їх вивчення вимагало б іншого методологічного підходу. Кількох прикладів буде достатньо. Політична свідомість на Україні в середні віки (Київська Русь і Галицько-Волинське князівство) виявлялася передусім у релігійно-духовних і династичних відносинах. Політична свідомість в Українській Козацькій державі XVII і XVIII ст. була «станово» обмежена і виявлялась у захисті прав і свобод класу козацтва; до того ж далі відігравали значну роль релігійні та династичні елементи.

На противагу минулим століттям українські політичні ідеї XIX і XX ст. розвивалися в соціальному середовищі, у якому зникали давні спадково-майнові ознаки, а традиційний сільський спосіб життя поступово руйнувався і на зміну йому поставало індустріальне суспільство. Головними напрямами української соціальної думки в минулому та в першій половині нашого століття були націоналізм, демократизм, лібералізм, консерватизм, соціалізм, комунізм і фашизм. Усі вони є типово «новими» ідеологіями, характерними і для інших європейських народів, однак на Україні згадані напрями набрали специфічної форми. Особливий характер нової української політичної та соціальної думки великою мірою визначався умовами життя народу під чужоземним пануванням і боротьбою за своє самостановлення як нації. Ця особливість стає ще виразнішою, коли порівняємо розвиток української і російської ідеологій. Україна зазнавала впливу таких російських інтелектуальних і політичних течій, як декабризм, панславізм, народництво і марксизм, але в українському середовищі вони набули особливого характеру. Однак Україна діставала ідеологічне натхнення не тільки з Росії чи через неї. Важливими були також польський та австро-німецький впливи, канали прямих інтелектуальних контактів із Заходом, а також певний суто місцевий феномен.

Спочатку все ж зробимо кілька коротких зауважень щодо стану вивчення історії нової української політичної та суспільної думки. Цю тему ще майже не опрацьовано, вона — неораний переліг. Їй не присвячено ні одного серйозного наукового дослідження. Що ж до праць минулого періоду — нарису Юліана Охримовича «Розвиток української національно-політичної думки» (Львів, 1922), то ця робота є тільки нарисом, хоч і блискучим;

---

* Перекладено за виданням: Rudnytsky I. L. Essays in Modern Ukrainian History/ Ed. P. L. Rudnytsky.— Edmonton, 1987.— P. 91-122.

до того ж вона сягає лише 1870-х рр. Інші праці з історії української літератури, історіографії та філософії, такі, як прекрасне дослідження Дмитра Чижевського «Нариси з історії філософії на Україні» (Прага, 1931), мають загальний характер і тільки частково стосуються нашої теми. Дуже важливі оригінальні джерела: праці українських соціологів і публіцистів, а також програми й заяви політичних партій і рухів. Однак не було видано збірників праць таких визначних представників української політичної думки, як Михайло Драгоманов, Вячеслав Липинський, тому дослідник змушений шукати перших видань, не завжди легкодоступних. За невеликими винятками, майже немає також публікацій документів про ідеологію і діяльність українських партій та інших політичних організацій. Такий незадовільний стан справ є наслідком несприятливих умов.

До першої світової війни XIX ст., з історичного погляду, було ще сучасністю і тому не годилося для об'єктивного наукового дослідження. За царату потрібна була обережність, щоб уникнути втручання влади. Перспективним видавався початок вивчення історії соціальних рухів і думки в Радянській Україні 1920-х рр., але сталінізм різко обірвав ті благородні починання. Після трьох десятиліть занепаду дослідження в цій сфері було відновлено, але в дуже скромних масштабах, ще досить несміливо. Серед симпозіумів, що проводилися в той час, з'явились і такі, як «З історії філософської думки на Україні» та «З історії економічної думки на Україні». Але більшість виступів своєю якістю не справляла великого враження. Особливо прикрий той факт, що ні Академія наук, ні інші наукові установи УРСР майже не друкували праці навіть тих українських суспільних діячів, філософів, істориків, економістів, що працювали до 1917 р. і офіційно вважалися «революціонерами-демократами» та «прогресивними». Таким самим був підхід до документів, що стосувалися історії політичних рухів. У цьому плані разючою є відмінність між Росією і Україною. Наприклад, праці дореволюційних немарксистських російських істориків Соловйова і Ключевського перевидавали масовими тиражами; російські наукові заклади без вагань видають мемуари царських державних діячів, таких, як Валуєв чи Вітте, і це тоді, як історія революційного руху в Росії XIX ст. висвітлена дуже добре. Складається враження, що комуністичний режим не сприяє науковому дослідженню, яке могло б піднести усвідомлення українським суспільством того, що воно є інтелектуальним спадкоємцем свого минулого.

Є певні підстави вважати, що цінні недруковані матеріали з історії політичного руху і соціальної думки на Україні дореволюційного періоду ще досі заховані в радянських архівах. За царату, особливо напередодні 1905 р., через несприятливі умови багато трактатів, памфлетів, записок, сатиричних віршів розповсюджувалися тільки в рукописах, так і не побачивши світ у друкованому вигляді. Плекаймо надію, що колись такі матеріали стануть доступними й історія новітньої української соціальної думки постане в новому світлі, а саме як розвиток ідей, який має традиції більшої тяглості, цілісності та послідовності, ніж це видається тепер.

ЧОТИРИКОМПОНЕНТНА СТРУКТУРА

Розвиток нової української соціальної та політичної думки не можна правильно зрозуміти, якщо розглядати його як просту лінійну послідовність. Цієї помилки часто припускалися українські письменники, які, строго

визначаючи свою приналежність до певного напряму або школи мислителів, подавали цю течію як основну, заперечуючи при цьому вартість і законність інших напрямів в інтелектуальній історії своєї нації.

Така схильність особливо виявляється в тому, як різні автори підходять до історії української революції 1917—1921 рр. Для однієї групи письменників єдиним правдивим виявом волі українського народу була Українська Народна Республіка, тобто влада, представлена Михайлом Грушевським, Володимиром Винниченком і Симоном Петлюрою. За іншою інтерпретацією, «справжня» українська держава існувала лише під час Гетьманату 1918 р., очоленого Павлом Скоропадським. Існує також третя школа, для якої єдиним законним виразником інтересів українських трудових мас, робітників і селян, був уряд Української Радянської Республіки. Кожна з трьох шкіл намагається монополізувати історію української революції (принаймні в позитивному і конструктивному плані), при цьому на повен голос принижуючи суперників. Необгрунтованість таких однобоких підходів очевидна: історія української революції — це сукупність сил, дійсно притаманних українському народові в ті роки. Це твердження треба розглядати також у широкому контексті історії новітньої української суспільної та політичної думки.

Основне евристичне припущення цієї праці таке. Розвиток нової української суспільної думки треба розуміти не як єдиний потік, а радше як процес, що охоплює кілька паралельних і виразних, хоча взаємозв'язаних і взаємозалежних, напрямів. Серйозний дослідник зобов'язаний, попри свої симпатії, не віддавати перевагу якомусь одному напряму, а постаратися осмислити всі, беручи до уваги позитивний внесок і хиби кожного з них.

Запропонований підхід можна проілюструвати прикладами з історії інших країн. Із XVII ст. в політичній думці Англії панували такі протилежні течії, як кавалери і круглоголові, торі і віги, консерватори і ліберали та, нарешті, консерватори і лейбористи. У німецькій історії XVIII—XIX ст. виявляємо протистояння католицької Австрії і протестантської Пруссії, кожна з яких заявляла, що представляє «справжню» Німеччину. У Франції XVIII ст. паралельними напрямами були легітимізм, орлеанство, бонапартизм, республіканство та соціалізм, про жоден з яких не можна сказати, що він більш французький, ніж інші.

У новій українській соціально-політичній думці можемо виділити чотири головні напрями: демократично-народницький, консервативний, комуністичний та інтегрально-націоналістичний. Перші два панували тільки до першої світової війни, а два останні виникли після революції. Ці чотири напрями можна класифікувати двояко: з одного боку, народництво і комунізм як «ліві», а консерватизм й інтегральний націоналізм — як «праві»; а з другого боку, між народництвом і консерватизмом існує зв'язок у тому, що обидва плюралістичні, а комунізм й інтегральний націоналізм поділяють тоталітарний світогляд. Це показано нижче на схемі.

	Лівий	Правий
Плюралізм	Народництво	Консерватизм
Тоталітаризм	Комунізм	Націоналізм

Запропонований чотирикомпонентний поділ може служити «орієнтувальною картою» для того, хто не хоче заблукати у лабіринті політичних

рухів і шкіл соціальної думки на Україні. Цей поділ, однак, умовний, бо кожен із чотирьох основних напрямів включає — або у хронологічній послідовності, або однозначно — кілька партій, фракцій і груп, а також різноманітні відтінки поглядів. Українське політичне життя часто було обтяжене схильністю до надмірної фракційності, проте це більше стосується Східної та Центральної України, ніж Західної, бо царський уряд, принаймні напередодні 1905 р., не давав українському народові можливості для вільного громадянського самовизначення, яка існувала за конституційної влади Австрії. Внаслідок цього політичний рух на Російській Україні було загнано у підпілля і зведено до маленьких неформальних гуртків та окремих політичних групок, між якими часто не було контактів. Це стосується, тим більше, й умов за Радянської влади, коли, навіть у порівняно ліберальні 1920-ті рр., політичну думку, відмінну від загальноприйнятої, можна було висловити тільки у формі натяків, засобами езопівської мови — в поезії, прозі, літературній критиці, наукових працях.

Уже сам той факт, що український народ жив у різних державах (Російській та Австро-Угорській імперіях — до першої світової війни і в СРСР, Польщі, Румунії та Чехо-Словаччині — у міжвоєнний період), спричинив формування політичних організацій відповідно до територіальних поділів, залежно від специфічних умов кожної держави. Однак — і на цьому треба наголосити — всі чотири напрями політичної думки були всеукраїнськими за характером, вони охоплювали, з різним ступенем інтенсивності, всі територіальні частини. Наприклад, визначні представники народництва Драгоманов і Грушевський, які родом були із східно-центральної України, мали вирішальний вплив на розвиток Галичини. Існує помилкова думка, що інтегральний націоналізм був властивим тільки західноукраїнським землям. Очевидно, що концепція, яка викристалізувалася у 1920—1930-ті рр., не могла проникнути на Радянську Україну відкрито. Однак головний ідеолог інтегрального націоналізму Дмитро Донцов був емігрантом зі Східної України, і серед провідних діячів цього руху бачимо кількох вихідців зі Східної України.

Висловлюючи прикінцеве методологічне твердження, зізнаємося, що не дотримуємося марксистської теорії, яка розглядає політичні ідеології як безпосереднє відображення економічних інтересів класів. Неважко приписати, наприклад, консерватизм дворянам-власникам, а комунізм — промисловому робітничому класові, але така інтерпретація була б надто спрощена. У радянській ідеологічній літературі часто натрапляємо на термін «буржуазний націоналізм», та це радше формула образливої лайки, а не повновартісна категорія. Український інтегральний націоналізм, хоч би як ми його розглядали, не є ідеологічною надбудовою (здебільшого неіснуючої) національної буржуазії. Само собою розуміється, що соціальні та політичні ідеї не виникають з нічого, а розвиваються в конкретному соціальному середовищі. Однак відносини між напрямами думки, з одного боку, і соціальними класами та групами економічного впливу, з другого, надзвичайно складні; хоча до певної міри й зумовлені соціальним оточенням, ідеології все ж мають також свою, незалежну динаміку. Головну роль у формуванні й розвитку політичних ідей на Україні, як і в інших сучасних східноєвропейських народів, відігравала інтелігенція — особливий соціальний пласт, що переступає межі економічних класів. Отже, маємо суперечливі школи політичної філософії, які підтримували представники інтелігенції, соціальне походження й умови життя котрих були часто цілком подібними.

У цій праці далі переходимо до окремого обговорення всіх чотирьох згаданих напрямів. Обсяг дослідження дає змогу охарактеризувати їх тільки у найстислішому вигляді.

НАРОДНИЦТВО

Нові демократичні політичні та соціальні ідеї виникли на Україні в 1820-х рр. слідом за декабристським рухом. З погляду еволюції української думки, типовим було Товариство об'єднаних слов'ян, чия програма поєднувала непримиренну ворожість до кріпацтва з ідеєю демократичної панслов'янської федерації.

Напрям демократичного народництва дозрів на час існування в Києві у 1846—1847 рр. Кирило-Мефодіївського братства, гуртка молодих інтелігентів. Головним теоретиком цього товариства був Микола Костомаров (1817—1885), обдарований історик, який згодом заснував народницьку школу української історіографії. З цим товариством також був пов'язаний Тарас Шевченко (1814—1861), геніальність якого зробила його найвпливовішою постаттю в інтелектуальному житті новітньої України.

Новим елементом в ідеології Кирило-Мефодіївського братства, порівняно з його попередниками-декабристами, був український націоналізм. Появу його викликало українське культурне відродження у перших десятиліттях віку, пов'язане здебільшого з Харківським університетом, відродження, яке, хоч і не мало політичного спрямування, розбудило і ентузіазм до «народу», і усвідомлення української етнокультурної ідентичності. Програма Кирило-Мефодіївського братства, що становила синтез романтичного націоналізму з радикальними політичними й соціальними ідеями, які виходили з декабристського руху, була сповнена духу палкої християнської віри. Кириломефодіївці бачили культурне відродження своєї країни у визволенні селянських мас; їхньою метою була незалежна українська республіка в межах федерації слов'янських народів і новий суспільний устрій на християнських принципах свободи, справедливості й рівності. Світогляд Кирило-Мефодіївського братства творив таку інтерпретацію історії, в якій демократичні традиції України (втілені в козацтві) вигідно протиставлялися аристократичній Польщі й самодержавній Московії-Росії.

Принципи Кирило-Мефодіївського братства служили ідеологічним орієнтиром українському національному рухові другої пол. XIX—поч. XX ст. Від 1860-х рр. до 1905 р. організаційна структура руху становила мережу «громад» — напівконспіративних гуртків ліберально-народницької інтелігенції. Керівником руху громад був Володимир Антонович (1834—1908), видатний історик, засновник київської історичної школи. Починаючи з 1860-х рр. народництво поширилося на Галичину, де його представників називали народовцями.

Видатним представником української політичної думки другої пол. XIX ст. був Михайло Драгоманов (1841—1895). Від кириломефодіївців він відрізнявся послідовно позитивістським і світсько-філософським світоглядом. Драгоманов був соціалістом немарксистського напряму і перебував під впливом Прудона. Він опрацював грунтовні пропозиції щодо конституційної реорганізації Росії на засадах федерації з твердими гарантіями особистих громадянських прав та із самоврядуванням для всіх регіонів і національ-

ностей. Драгоманов сподівався забезпечити національні інтереси України через федералізацію існуючих держав — Росії й Австро-Угорщини.

Перші українські політичні партії з'явилися в Галичині у 1890-х рр. Основними були націонал-демократи і радикали. Перша партія була широкою коаліцією, чия платформа включала пункти партійної програми демократичного націоналізму і соціальних реформ. Друга, заснована за безпосередньою участю Драгоманова, була партією аграрних соціалістів і войовничих антиклерикалів. Визначним виразником демократичної думки в Галичині був Іван Франко (1856—1916). Людина енциклопедичних знань, Франко прославився як поет, прозаїк, історик, літературознавець, критик, блискучий публіцист. Один із засновників радикальної партії, він поступово відійшов від федералістської концепції свого вчителя Драгоманова і став одним із перших речників ідеї повністю незалежної демократичної української держави.

На східно-центральній Україні перші політичні партії стали з'являтися тільки на зламі століть, особливо після революції 1905 р., однак існування їх мало нестійкий характер. Основними угрупованнями були соціал-демократи, соціалісти-революціонери і радикал-демократи, які в 1917 р. стали називатися соціалістами-федералістами. Усі вони були підрозділами широкого демократично-народницького напряму; це також стосується українських соціал-демократів, хоча вони офіційно прийняли марксизм. Найвидатнішим інтелектуалом того покоління був Михайло Грушевський (1866—1934), учень Антоновича, останній і найбільший фахівець серед українських істориків народницької школи, відомий також як організатор наукових досліджень і політичний публіцист. Грушевський спочатку був пов'язаний з радикал-демократами, але поступово звернув вліво і під час революції приєднався до соціалістів-революціонерів. Ще варто згадати ім'я Миколи Порша (1877—1944), теоретика соціал-демократів, який уміло, економічними аргументами, захищав ідеал української автономії.

У політичній думці демократично-народницького руху можна виділити два виразні складники: прагнення до громадянської і національної свободи, а також прагнення до соціальної справедливості. Із цих компонентів другий був, мабуть, більше виражений, ніж перший. Турбота про соціально-економічні інтереси знедолених мас, поєднана з прагненням до рівноправності, становила ідеологічний лейтмотив цього напряму. З другого боку, наполягання Драгоманова на важливості відповідної й добре спланованої структури демократичних утворень не залишили тривкого сліду. Змагання до волі в українському народництві було щирим, але його зміст спочатку був сповнений негації — полум'яної ненависті до гніту царського самодержавства. Розуміння «правил гри» в успішній демократичній системі та обмежень, до яких неодмінно вдається правлячий уряд, залишилося недорозвинутим.

Кульмінація у демократично-народницькому напрямі настала у 1917 р. Революційний парламент України, Центральна Рада, був прямим спадкоємцем тієї лінії розвитку, яку започаткувало Кирило-Мефодіївське братство. Центральна Рада проголосила Українську Народну Республіку, першим президентом якої був Грушевський. Після проміжного періоду — консервативного уряду в 1918 р., так званого Гетьманату, Українську Народну Республіку наприкінці того ж року було відновлено. Тепер її очолила колективна Директорія, головою якої був Володимир Винниченко (1880—1951), соціал-демократ, відомий як прозаїк і драматург. На зміну йому став Симон Пет-

люра (1879—1926), колишній журналіст соціал-демократичного спрямування. Ім'я Петлюри в історії асоціюється з воєнною боротьбою 1919—1920 рр. за збереження незалежної демократичної української держави.

Міжвоєнний період був часом занепаду українських демократичних сил. Їх придушено на Радянській Україні, хоча у 1920-х рр. інтелігенція демократично-народницького світогляду далі відігравала помітну роль у культурному житті країни. На Західній Україні, яка була захоплена Польщею, традиційні демократичні партії залишилися офіційними виразниками інтересів українського суспільства аж до початку другої світової війни. Але їхня позиція була атакована і захитана з піднесенням спочатку комунізму, а потім інтегрального націоналізму. Занепад української демократії був наслідком частково того, що вона несла на собі вину за падіння української незалежної держави у 1917—1921 рр., а частково — загальної кризи європейської демократичної системи і становлення тоталітарних режимів лівого і правого ухилів.

КОНСЕРВАТИЗМ

Першим виразом нової української консервативної думки була «Історія Русів» (руси тут у значенні «українці як спадкоємці Київської Русі») — анонімний історико-політичний трактат, написаний приблизно 1800 р. Ця праця у формі історичного викладу, прикрашеного елементами художньої літератури, формулювала концепцію українського «історичного легітимізму»: за Переяславським договором (1654) українська нація добровільно прийняла сюзеренітет російського царя з гарантією повного самоврядування; Росія багато разів порушувала договір, однак це не послабило настійної вимоги України відновити конституційні права, які автор ототожнює з традиційними свободами і привілеями класу козаків. «Історія Русів» широко розповсюджувалася в рукописах, була дуже популярна і мала тривалий вплив на українську історичну і політичну думку. Його можна простежити у програмних документах Кирило-Мефодіївського братства та у творах Т. Шевченка. «Історія Русів» відображала спосіб мислення значної частини знаті на Лівобережній Україні — нащадків козацької старшини. Мрії про відродження автономної козацької держави збереглися в тих колах десь до середини століття.

Протягом другої пол. XIX ст. українські землевласники, схильні до консерватизму, знайшли поле для докладання зусиль в організації земств; вони також підтримували фінансово українську культурну діяльність і мали контакти з поміркованими представниками руху громад. Однак консервативні сили були неспроможні протиставити переважаючому демократично-народницькому напряму свою певну цілісну політичну програму. Історичний легітимізм і концепція «державних прав», що базувалася на Переяславському договорі, застаріли, тож не було ніякої нової ідеї, яка б могла замінити їх. Цю невдачу можна пояснити, мабуть, тим, що українська знать відчувала династичну відданість царському тронові, така вірність не перешкоджала українському територіальному патріотизмові, але позбавляла політичне мислення знаті вміння зосередитися на проблемах своєї нації.

Винятком з інтелектуальної стерильності консерватизму тієї епохи був

Пантелеймон Куліш (1819—1897), блискучий і різножанровий письменник. Колишній кириломефодієвець, Куліш поступово перейшов на крайньо праву позицію, [redacted] якої критикував товаришів своєї юності — Шевченка і Костомарова. Куліш відчував слабкі місця народницької ідеології: наївне захоплення селянином, виправдання руйнівних та реакційних народних заворушень, а також упередженість до еліти, яка конче потрібна для культурного та політичного життя кожного цивілізованого суспільства. Однак він не міг представити конструктивну альтернативу народництву, [redacted] ідіосинкретична і гостра полемічність тільки сприяли його ізольованості.

На зламі століть Микола Міхновський (1873—1924), адвокат із Харкова, зробив цікаву спробу відродити історико-юридичну програму «Історії Русів». У брошурі «Самостійна Україна» (1900) він закликав співвітчизників розпочати боротьбу за відновлення «Переяславської конституції». Однак його звернення не мало широкого резонансу тому, що народництво ставило природні права, які базуються [redacted] етнічному націоналізмі, понад історичні права й об'єктивні аргументи.

У Галичині, де греко-католицька церква була головною національною установою, консерватизм був сильнішим, ніж на східно-центральній Україні. Греко-католицьке духовенство становило напівспадковий клас, який способом життя нагадував дрібних дворян. Політичний дебют галицьких українців відбувся під час революції 1848—1849 рр. У той час їх очолювало здебільшого духовенство, а їхня політика була прогабсбурзькою, соціально поміркованою. У другій половині століття виразниками консервативного напряму виступали так звані старі русини, або русофіли. Піднесення народництва і нового українського націоналізму поступово значно зменшили вагу старорусинської фракції. Але поміркованіші представники народовців були схильні до консерватизму. Те саме можна сказати про їхніх послідовників, націонал-демократів, провідну українську партію Галичини, організовану [redacted] 1890-х рр. Галицький консерватизм був не стільки виробленою докладно філософією, скільки радше способом мислення, яке могло уживатися [redacted] демократичними принципами. Його вияви — відданість правовим парламентським методам політичної боротьби, твереза поміркованість й інстинктивна повага до представників влади. Галицька консервативна ментальність проявилася у роки революції та боротьби за національну незалежність. «Західні області Української Народної Республіки» в 1918—1919 рр. офіційно дотримувалися тих самих демократично-народницьких принципів, що й наддніпрянська Українська Народна Республіка, але насправді уряд Західної України проводив поміркованую політику, уникав екстремістських соціальних експериментів і щиро поважав закон та порядок.

Кульмінацією консервативного напряму на східно-центральній Україні був уряд гетьмана Павла Скоропадського в 1918 р. Гетьманат, без сумніву, завдячував своє існування німецькій окупації, однак він також [redacted] підтримку незадоволеного радикалізмом Центральної Ради консервативного та поміркованого пласту українського суспільства. Слід врахувати той факт, що після падіння російської монархії консервативні елементи на Україні звільнилися від своїх вірнопідданчих обов'язків щодо династії Романових і тепер змогли спрямувати свою відданість на Українську Державу, яка, згідно [redacted] твердженням її творців, була відродженням традиційного козацького політичного устрою XVII—XVIII ст. Із відступом німецької армії Гетьманат

Видання Р. У. П. — Ч. І.

Самостійна Україна

ПРОМОВА.

Ціна 20 сот.

ЛЬВІВ 1900.

Видав Е. Косевич.

З „Друкарні Удїлової" ул. Ліндого ч. 8

Титульна сторінка праці М. Міхновського «Самостійна Україна». Львів, 1900 р.

затопила нова хвиля демократично-народницьких сил, проте консерватизм зберіг за собою місце у спектрі українських політичних напрямів.

Однією з несподіванок у недавній історії України був раптовий розквіт консервативної думки у міжвоєнний період. Такий розвиток ідей проходив на землях Західної України за межами СРСР і в українській діаспорі в Західній Європі та Північній Америці. Він значною мірою зумовлений впливом Вячеслава Липинського (1882—1931), який належав до польської шляхти з Правобережної України і вже в юному віці зідентифікував себе з українською національною справою. У своїх історичних працях (деякі з них друкувалися перед війною) Липинський запропонував зовсім нову інтерпретацію української історії. Народницькі історики від Костомарова до Грушевського розглядали велике антипольське повстання сер. XVII ст., очолене гетьманом Богданом Хмельницьким, як виступ самих мас. Липинський, з одного боку, наголошував на участі вищих класів, русинських шляхтичів Польсько-Литовської держави, які забезпечили козаків освіченим і політично обміркованим керівництвом, а повстання Хмельницького, в інтерпретації Липинського, ставило собі за мету створити українську козацьку державу. Досвід революції 1917 р. і втрата Україною незалежності перетворили Липинського в соціолога та політичного мислителя. Його соціологічна концепція, хоч і була загалом оригінальна, у певних аспектах нагадувала позиції Вільфредо Парето і Гаетано Моска; основи його філософії все ж були близькі до положень Берке і Токвіля. Липинський обстоював незамінні функції еліти в кожному організованому суспільстві, а особливо у кожній державі. Він вірив, що здоровий соціальний розвиток вимагає рівноваги між силами зміни і стабільності, свободи і влади. Він бачив майбутню незалежну Україну як конституційну монархію з диференційованою класовою структурою і гегемонією класу заможних селян. Хоча деякі ідеї Липинського були явно анахронічними (наприклад, відстоювання політичних претензій родини Скоропадського), багато його глибоких положень треба розглядати як тривкий внесок у збагачення української політичної і соціальної думки. Липинський був центральною постаттю серед видатних представників інтелігенції. Деякі з них заслуговують персональної згадки: історики Дмитро Дорошенко (1882—1951), Степан Томашівський (1875—1930) та Василь Кучабський (1895—1945) (всі вони були також активними публіцистами); Осип Назарук (1883—1940), мабуть, найблискучіший український політичний журналіст міжвоєнного часу.

Отже, можемо констатувати парадоксальний факт, що із чотирьох основних напрямів української політичної думки консерватизм, найслабший за своєю фізичною силою і підтримкою в масах, був саме тим напрямом, що зробив найбільший інтелектуальний внесок протягом нинішнього століття.

КОМУНІЗМ

Радянській історіографії, незважаючи на великі зусилля, не вдалося знайти дореволюційних коренів походження українського комунізму. Без сумніву, більшовицькі групи існували на Україні й до 1917 р., але вони поповнювали своє членство з міських етнічних меншостей — росіян і зрусифікованих євреїв. Та невелика кількість етнічно українських більшо-

виків була цілком поза національно-визвольним рухом своєї країни. Неможливо назвати ні одного більшовика, який би до 1917 р. вніс хоча б найменший внесок в українську літературу, науку чи соціальну думку.

Український комунізм є відгалуженням — хоча цей факт гаряче заперечує радянська історична наука — національної революції 1917 р. Саме сила і масовий характер українського визвольного руху змусив Леніна і керівництво Комуністичної партії звернути увагу на українські національні прагнення. Перший радянський уряд на Україні, так званий Народний Секретаріат, було створено у грудні 1917 р. як противагу Центральній Раді. Якби не було незалежної демократичної Української Народної Республіки, сумнівно, чи з'явилась би колись Українська Радянська Соціалістична Республіка.

Більшовики українського походження, однак, не залишилися байдужими до національного відродження рідної країни. Зберігаючи відданість своїй партії та ідеології марксизму-ленінізму, вони також почали усвідомлювати себе українцями. Окремі більшовицькі групи на Україні були об'єднані у спільну організацію в 1918 р., хоча Комуністична партія (більшовиків) України (КП(б)У) залишилася регіональною частиною російської партії, цілком підпорядкованою центральному керівництву в Москві. Національний елемент у КП(б)У зміцнів із влиттям до неї декількох колишніх українських соціал-демократів та українських соціал-революціонерів (лівого крила демократично-народницького напряму), які в процесі революції порвали зі своїми партіями. Таким чином старі більшовики українського походження, національна свідомість яких активізувалася, а також колишні соціал-демократи і есери, що стали комуністами, поступово надали КП(б)У виразнішого місцевого характеру, якого їй спочатку бракувало. Попри це, українці серед членів КП(б)У аж до 1920-х рр. залишалися чисельно у меншості.

Комунізм — єдиний із чотирьох основних напрямів української політичної думки, який може заявити про свій успіх. Все-таки сьогодні існує Українська Радянська Республіка, тоді як Українська Народна Республіка Грушевського і Петлюри й Українська Держава гетьмана Скоропадського впала за порівняно короткий час. Але такий явний комуністичний тріумф має один дуже сумнівний аспект: він завдячує передовсім військовій інтервенції Радянської Росії. У цьому плані існує принципова різниця між українським і російським комунізмом. У Росії більшовики були законними спадкоємцями революційних традицій їхньої нації, і вони захопили й утримали владу власними силами. А на Україні, навпаки, комуністичний режим ще слабо пустив коріння у місцеві традиції, і його неможливо було встановити без «братньої допомоги» російської Червоної Армії. Таким чином, українські комуністи ніколи не були господарями у власному домі, і їм випала невдячна роль посередників між своїм народом і правителями у Москві.

Все ж 1920-ті рр. засвідчили значний зріст українського комунізму. Молодше покоління інтелігенції в Українській РСР відчувало, що традиційний народницько-демократичний світогляд став застарілим і провінційним. Комуністична ідеологія манила їх своїм динамізмом, видавалася науково обгрунтованою, такою, що має світові перспективи. На українських комуністів силою обставин падала відповідальність за захист національних і державних інтересів своєї батьківщини. У той час Радянська Україна ще

мала певну долю автономії, особливо в питаннях освіти і культури, і можна було вірити у справедливість початого процесу побудови української соціалістичної нації. Вражаючими були культурні досягнення — в літературі, науці і мистецтві — за десятиліття 1923—1933 рр. Цю культурну роботу в основному проводила непартійна інтелігенція, вихована ще в старих демократичних традиціях, але офіційно цей процес підтримували українські комуністи. Досягненням, яке їм передовсім треба зарахувати, була українізація міського життя. Дореволюційний український рух був ідеологічно й організаційно спрямований на сільську місцевість, а міста залишалися незайманою територією. Тепер, уперше в новій історії, українська культура набула міського характеру, а міста поступово стали більше українськими за мовою і загальним укладом життя.

Доказом життєспроможності українського комунізму в 1920-х рр. був той факт, що він міг поповнювати своє членство і поза межами СРСР, де за його спиною не було могутньої держави. Комуністичні та прорадянські симпатії були дуже відчутні серед українців у Польщі, Румунії, Чехо-Словаччині, емігрантів у країнах Західної Європи, українських поселенців у Сполучених Штатах і Канаді. Прихильність до комунізму, попри звичні економічні невдоволення, була до певної міри виявом патріотичних почуттів: позитивні національні досягнення в Українській РСР були привабливим контрастом до гніту та приниження, яким підлягали українці в інших країнах, особливо під шовіністичним і дражливим польським пануванням у Галичині та на Волині. Поширення прорадянських симпатій також відображало кризу традиційного демократично-народницького світогляду. Звичайно, було симптоматичним те, що деякі колишні провідні діячі Української Народної Республіки, такі, як Грушевський і Винниченко, проголосили свою прихильність до радянської системи; перший навіть повернувся в Українську РСР.

Але розвиток Радянської України був приречений на зіткнення з московським централізмом. Порушення державних і національно-культурних прав Української Республіки — прав, номінально гарантованих партійною програмою і радянським законом, викликали реакцію деяких українських комуністів. Таким було походження так званого націоналістичного ухилу в межах КП(б)У, який часто виникав протягом 1920-х рр. Сам той факт, що були такі комуністи, які хотіли захищати права своєї нації, доходячи аж до конфлікту з Москвою, доводив, що комунізм став українським політичним напрямом, а не просто знаряддям російського імперіалізму, як часто стверджували українці-антикомуністи. Водночас такі ухили відображали трагічну дилему українських комуністів — складність поєднати дві несумісні відданості: з одного боку, партії, яка вимагає повного підпорядкування, а з другого — своїй нації.

Основною працею українського «національного» комунізму був трактат Сергія Мазлаха і Василя Шахрая «До хвилі. Що діється на Україні і з Україною» (1919). Ця праця містила нещадну критику двозначної політики більшовиків стосовно України і закінчувалася програмою незалежної Української Радянської Республіки, з'єднаної з Радянською Росією та іншими соціалістичними державами на основі справжньої рівності, та окремої Української Комуністичної партії, пов'язаної з російською партією лише через Комуністичний Інтернаціонал. Серед багатьох націоналістичних ухилів у КП(б)У найцікавішою з інтелектуального погляду, мабуть, була справа Миколи Хвильового. Хвильовий (1893—1933), відомий комуністичний про-

заїк і есеїст, змінився [redacted] прихильника режиму [redacted] його гострого критика. Дуже обдарована людина, що мала великий вплив [redacted] молодь та інтелігенцію, Хвильовий проповідував переорієнтацію культури Радянської України [redacted] Захід, далі від Росії. Націоналістичний ухил в Українській РСР мав відгук і серед українських комуністів [redacted] інших країнах. Так, більшість Центрального Комітету підпільної Комуністичної партії Західної України була на боці національної опозиції в КП(б)У.

Крах українського комунізму настав у 1930-х рр. Фактично, Сталін провів чистку в усьому старому складі керівництва КП(б)У. Вона зачепила не лише тих, котрих раніше вважали ухильниками, але й тих, що колись повністю підтримували офіційну лінію партії. Однією із перших жертв, доведених до самогубства, був Микола Скрипник (1872—1933), переконаний ленінець, який протягом багатьох років був авторитетним фахівцем з політики партії у національних питаннях. Панування сталінського терору, штучний голод 1933 р., відновлення курсу на русифікацію [redacted] Українській РСР були нещадним ударом по українському комунізму. Переконливим показником розпаду комунізму як власне українського напряму був швидкий і безповоротний занепад прорадянських симпатій серед українців за межами СРСР. Напередодні вибуху другої світової війни комуністичний рух у Галичині й на Волині повністю втратив своє значення, зберігши деякий вплив тільки на Закарпатті (у Чехо-Словаччині), яке було найбільш відсталим у національному розвитку з усіх українських земель.

ІНТЕГРАЛЬНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ

Передусім потрібно з'ясувати питання семантики. В англійській мові термін «націоналізм» вживається для позначення будь-якого свідомого прагнення до національного самовизначення. У такому широкому розумінні українські патріоти всіх ідеологічних відтінків — демократи, консерватори і навіть «націонал»-комуністи — можуть визначатись як націоналісти. Однак в українській політичній термінології цьому слову звичайно надається особливий, фанатичний відтінок для означення сильної, войовничої і виключної відданості своїй нації. Щоб уникнути непорозуміння [redacted] термінологією і для того, щоби ясно розмежувати широке і вузьке розуміння слова «націоналізм», надалі вживатимемо термін «інтегральний націоналізм».

Націоналістичний напрям зародився у 1920-х рр. як реакція на поразку [redacted] боротьбі за українську національну незалежність. Ядром цього руху були ветерани української армії, особливо молоді офіцери, котрі не змирилися з фактом поразки і вирішили продовжити збройну боротьбу за національне визволення революційними, підпільними засобами. Для цього вони вже у 1920 р. створили таємну Українську військову організацію (УВО), комендантом якої був полковник Євген Коновалець (1891—1938). Спочатку УВО задумувалась як безпартійна організація і включала людей різних політичних переконань.

Друге джерело формування інтегрального націоналізму слід шукати в колах молодої інтелігенції, переважно студентів, у Львові, Празі, Відні. У двох останніх містах у 1920-х рр. були великі українські громади. Проблемою, яку гаряче обговорювали у цих групах, було встановлення причин недавнього падіння української державності. Керівників Української Народ-

ної Республіки звинувачували у «м'якості» та в тому, що гуманітарними й космополітичними ідеями вони нібито відвернули енергію народу від найвищої мети — національної незалежності. Щоб виправити хиби своїх народницьких попередників, націоналісти запропонували виховувати «новий дух», що характеризувався безкомпромісною войовничістю та рішучим ствердженням примату національного самоінтересу.

Публіцистом, який мав вирішальний вплив на формування ідеології українського інтегрального націоналізму, був Дмитро Донцов (1883—1973). Родом із Наддніпрянської України, він вчився у Петербурзі, а згодом поселився у Львові, де став редактором впливового місячника «Літературно-науковий вісник». У трактаті «Націоналізм» (1926), у численних статтях та памфлетах Донцов, блискучий полеміст, захищає філософію «національного волюнтаризму», яка частково випливає з філософії Ніцше. Донцов несе основну відповідальність за надання ідеології українського інтегрального націоналізму войовничо-ірраціонального, антинаукового і волюнтаристського ухилу. Характерною рисою позиції Донцова була його незмінна відраза до Росії, не тільки до царської або радянської держави, а й до російського народу і його культури (слід зазначити, що для західних українців, серед яких працював Д. Донцов, першим національним ворогом була не Росія, з якою вони мали досить незначний досвід відносин, а Польща). З самого початку Донцов розпочав кампанію проти прорадянських симпатій, що були поширені в той час у Галичині та на Волині. Подальший трагічний розвиток подій у Радянській Україні лише підтвердив передбачення Донцова, а отже, зміцнив його авторитет. Донцов також багато працював у галузі літературної критики, до чого мав справжній дар. Він згуртував навколо свого журналу відомих поетів і прозаїків, котрі справили помітний вплив на розвиток новітньої української літератури.

Націоналістичні ідеологічні групи й УВО, звідки поступово відгалужувалися інші політичні напрями, зближувалися між собою. Вони об'єдналися на Першому конгресі українських націоналістів, що відбувся у Відні 1929 р. На цьому Конгресі було створено Організацію українських націоналістів (ОУН) і її лідером проголошено Коновальця. ОУН мала поєднати функції «підпільної армії», яка бореться з іноземними правителями України, і політичного руху, фактично партії (хоча цього слова уникали), що прагне до панівної ролі в українському суспільстві.

Згідно з програмою ОУН, найвищу ціль — національну незалежність — належало здобути революційними засобами. Українські маси повинні були залишатися у стані постійної готовності, щоб не допустити консолідації влади «окупантів». Акти терору, вияви громадянської непокори, місцеві сутички та повстання мали перерости в майбутньому у велику пожежу, з якої народиться незалежна українська держава. Націоналісти категорично відкидали будь-яке пристосування політики України до існуючого стану справ, яке викривали як ганебний опортунізм і зраду національних ідеалів. Вони принципово відмовлялися співпрацювати з іншими українськими партіями і політичними рухами, які, за їхніми словами, були забарвлені опортунізмом. ОУН бачила майбутню незалежну Україну як диктаторську однопартійну державу. Націоналісти не дуже вдавалися у соціальні й економічні питання, але, в загальних рисах, висловлювалися за «національну солідарність», тобто за суспільний лад, в якому боротьба між класами та групами з різними економічними інтересами поступово згасала б. Можна обгрунту-

вати кілька причин того, чому інтегральний націоналізм заперечував демократію: переконаність у тому, що насамперед демократія була причиною падіння української державності у 1917—1921 рр.; незадоволення західними демократичними державами, що відмовилися визнати і підтримати українську націю; прагнення перевершити успіх російських більшовиків і диктаторський режим Пілсудського в Польщі; а також усвідомлення того, що жорстокості й цинізмові цих іноземних гнобителів можна протистояти лише такими ж безоглядними, безжалісними засобами.

У процесі свого природного зростання український інтегральний націоналізм, безсумнівно, брав собі за зразок сучасні йому фашистські рухи і режими на Заході. Така орієнтація посилювалася з огляду на міжнародну політику. Оскільки багато українців, крім інтегральних націоналістів, відчували нестерпність існуючої міжнародної системи, вони дивилися, зрозуміло, на ті держави, від яких можна було чекати перегляду та скасування Версальської системи. Інтегральні націоналісти, усвідомлюючи свою ідеологічну спорідненість із західним фашизмом, мали змогу отримати політичний виграш на прагненні до міжнародних змін, дуже поширеному в українському суспільстві. Нехтуючи застережливі голоси небагатьох далекоглядних публіцистів, українці загалом недооцінювали небезпеку, яку представляла для їхнього народу фашистська Німеччина. Вони покладалися на той факт, що німецькі й українські етнічні ареали не перетинаються, і були впевнені, що під час великого європейського перевороту Німеччина у власних інтересах, як це було в часи Брест-Литовського договору, буде змушена задовольнити українські вимоги.

Десятиліття з 1929 по 1939 р. було періодом швидкого поширення руху інтегральних націоналістів. Штаб ОУН перебував за кордоном, але основним полем діяльності були етнічно українські землі в Польщі. Згідно з доктриною націоналістів, революційна боротьба повинна була вестися проти всіх «окупантів» водночас, але фактично терористична діяльність ОУН була спрямована тільки проти Польщі. Антиросійська позиція націоналістів того часу виражалася в принагідних спробах убивства радянських дипломатів та у запеклій боротьбі проти будь-якого прояву комуністичних симпатій серед українців за межами СРСР. Націоналісти змогли привернути на свій бік велику частину революційно настроєного елементу серед населення Галичини і Волині, на який колись мала вплив Комуністична партія Західної України. Особливим успіхом ОУН було те, що вона здобула надійну підтримку серед молоді. Інтегральний націоналізм мав характер молодіжного руху, й антагонізм між ОУН і традиційними демократичними партіями набув психологічного виміру конфлікту поколінь. Хоча старі партії залишали за собою роль офіційного виразника інтересів української меншості в Польщі та керівництво «легальними» громадськими організаціями (кооперативи, освітні заклади), які толерував польський уряд, їхню позицію дедалі більше підривало націоналістичне підпілля.

Піднесення інтегрального націоналізму треба розглядати на історичному тлі 1930-х рр. Для українського народу це був винятково трагічний період: час сталінської чистки і звірств в Радянській Україні та всезростаючого шовінізму і гніту польського уряду на Західній Україні. У таких умовах націоналістичний рух виступав втіленням палкого бажання українського народу вижити. Атмосфера героїзму і самопожертви, що охоплювала ОУН, приваблювала тисячі молодих ідеалістів — чоловіків і жінок. Ні млява опо-

зиція старіших демократичних партій, ні репресивні заходи польської адміністрації не були спроможні зупинити цю хвилю. Прогалини, утворені в лавах організації арештами, легко заповнювалися новими членами. У польських тюрмах і концентраційних таборах палка молодь перетворювалась на твердих професійних революціонерів — категорію людей, раніше не відому на Західній Україні. У ті роки в Галичині та на Волині побутував вислів, що «тюрма — це український університет». Але за таке перетворення довелося згодом важко заплатити — людським життям, поламаними долями. Для небайдужих спостерігачів, навіть для тих, хто сам брав участь у цьому русі, стало з часом очевидним, що український інтегральний націоналізм має серйозну внутрішню хворобу. Це призвело до притуплення морального відчуття, що виявилося у застосуванні фізичного і морального терору проти українських політичних опонентів. Волюнтаристський характер націоналістичної ідеології, опора на «міф», а не на знання завадили відчути реальність об'єктивно, а отже, зробити раціональні й відповідальні висновки. Хоча інтегральний націоналізм підніс войовничість і життєздатність українського народу в часи великих потрясінь, він разом з тим знизив рівень його громадянської зрілості.

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА

Роки другої світової війни принесли заразом апогей і кризу інтегрального націоналізму. Захоплення Радянським Союзом галицько-волинських земель восени 1939 р. призвело до занепаду українських демократичних партій у тому регіоні, тоді як нелегальна ОУН змогла зберегти свою підпільну структуру. До того ж націоналісти зберегли власне монопольне панування серед численних українських емігрантів у Німеччині й окупованій Німеччиною Польщі. Але саме в той час, коли перед ОУН відкривалися найбільші можливості, відбувся розкол в її рядах. Він був викликаний боротьбою за право стати наступником Коновальця, засновника і керівника ОУН, вбитого радянським агентом у 1938 році. Дві фракції, які змагалися між собою, одержали назву за прізвищем своїх вождів Андрія Мельника (1890—1964) і Степана Бандери (1909—1959) — мельниківці та бандерівці. Спочатку розкол не мав ідеологічного підтексту: обидві групи були прихильниками тієї ж тоталітарної ідеології і називали себе Організацією українських націоналістів. Одначе конфлікт мав також психологічний вимір. Прихильників Мельника можна було знайти серед зріліших і поміркованіших членів ОУН, ветеранів війни періоду 1917—1921 рр. і старих емігрантів, що прожили більшу частину свого життя за кордоном. Бандерівці, натомість, були «младотурками» руху, і їхня фракція приваблювала професійних революціонерів із Західної України, багато з яких щойно повернулося з польської тюрми. Жахливий розкольницький конфлікт, який незабаром виродився у взаємні нападки і тероризм, підірвав спробу націоналістів забезпечити єдність і керівництво українським рухом у критичний час.

Німецька окупація України тривала протягом трьох років (1941—1944). У щоденному житті українського народу переважали економічні злидні та всепоглинаюча турбота за виживання. Страшенна жорстокість і нічим не прикрашений колоніалізм німецького окупаційного режиму надто добре знані й без пояснень. Слід зазначити, однак, що, вдаючись до за-

стосування масового терору, фашисти не змогли встановити такий контроль за українським суспільством, як це зробили російські більшовики. Хоча всяке автономне інтелектуальне життя в Українській РСР 1930-х рр. припинилося, під час німецької окупації відбувався досить жвавий нелегальний обмін думок.

Обидвом групам ОУН, а особливо ініціативнішим бандерівцям, вдалося поширити таємну мережу із Західної України на колишні радянські території східно-центральної України, де вони дістали значну підтримку. Бандерівська фракція забезпечила ядро партизанських сил,— Української Повстанської Армії,— операції яких, що проводились одночасно проти фашистської Німеччини і Радянської Росії, були могутнім свідченням народного прагнення до національної незалежності, яку відстоювано за найнесприятливіших умов.

Конфронтація з гітлерівською системою, з одного боку, і з реальністю східно-центральної (колись радянської) України — з другого, стимулювала виникнення ревізіоністських тенденцій на інтелектуально гнучкіших ділянках націоналістичного руху. Ці зміни відбувалися у напрямі лібералізації ідеології інтегрального націоналізму: наголошування по-новому на правах особи, відкидання етнічної і расової виключності, толерантність до філософського плюралізму (на противагу колишній прихильності до обов'язкового «ідеалізму»), а також спроба сформулювати привабливу соціальну й економічну програму, яка б поєднала найкращі риси соціалізму і капіталізму. Однак ці зміни, хоч і були значними, не зробили націоналістичний рух демократичним. Фашистський авторитаризм глибоко вкоренився у націоналістичній свідомості, а ревізіоністські тенденції контролювали ортодоксальні прихильники обох фракцій. Навіть найзавзятіші ревізіоністи націоналізму не були однозначними у вирішальних питаннях політичного плюралізму і представницького уряду. Слід також взяти до уваги короткочасність періоду, в який розвивалися ці події, що не дало їм дозріти. Після відновлення Радянської влади залишки націоналістичного підпілля продовжували свою діяльність ще кілька років до їх остаточного викорінення на поч. 1950-х рр. Програмні положення, що випливали із підпілля, на той час уже втратили специфічні риси старої ідеології ОУН (за винятком, звичайно, мети — національної незалежності), і їхній загальний напрям можна визначити як відображення світогляду демократичного соціалізму.

Українські демократичні сили в роки війни були у невигідному становищі, бо не були підготовлені до підпільної роботи, а умови того часу не дозволяли її організувати відкрито. Люди демократичних переконань знаходили вихід у неполітичного характеру культурній і милосердній діяльності, яку німецька влада частково толерувала. Умови такої діяльності були кращими в Галичині, ніж на колишній радянській території. Український Центральний Комітет у Кракові і Львові зміг надавати значні послуги населенню Галичини в галузях освіти і соціального забезпечення. Цей орган, хоч зовнішньо і погоджувався з вимогами гітлерівського «нового порядку», складався здебільшого із членів колишніх західноукраїнських демократичних партій і громадських організацій. Подібний центр з'явився на протилежному кінці України, в Харкові. Та зона, біля лінії фронту, була під військовою адміністрацією, й умови там були менш репресивними, ніж умови Рейхскомісаріату Україна, який охоплював центральну частину країни.

Треба відзначити один важливий факт. Двадцять років радянської влади

не стерли з народної пам'яті спогади про Українську Народну Республіку, а ім'я Петлюри все ще мало велику популярність. Це стосується не тільки декількох представників старої інтелігенції, яким вдалося вижити, але й багатьох молодих людей, які не могли пам'ятати дорадянські часи. По всій східно-центральній Україні виникали неформальні гуртки, члени яких, не маючи жодної формальної політичної програми, демонстрували вірність традиціям демократичної української держави 1917—1921 рр. Порівняно з густою мережею підпільних осередків, які створювали інтегральні націоналісти, демократичний напрям залишався неусталеним і початкуючим, однак він мав ширшу базу. Він репрезентував потенційну силу, яка за несприятливих обставин того часу не могла знайти потрібного вираження. Тільки у повоєнні роки цей рух все-таки викристалізувався в Українську Революційну Демократичну Партію (УРДП), яка була створена у таборі біженців у Західній Німеччині. Лідером цієї партії був письменник і журналіст Іван Багряний (1907—1963), колишній в'язень радянських концентраційних таборів. УРДП знаходила своїх прихильників головно серед емігрантів із східно-центральної України. Це треба розглядати як перевтілення старого демократично-народницького напряму, який намагався врахувати досвід радянського періоду 1920-х і 1930-х рр.

Роки другої світової війни дали новий поштовх українському комунізмові. Свіжі жахи німецької окупації певною мірою затінили трагічні спогади про 1930-ті рр. У такий історичний збіг обставин, коли не було реальних перспектив досягнення національної незалежності, багато українців віч-на-віч з абсолютною фашистсько-радянською альтернативою відчували, що якщо була якась надія для їхньої нації в радянській республіці, то в німецькій колонії — ніякої. Цей висновок підкріплювався радянською пропагандою воєнного часу, яка застосовувала українські патріотичні символи, розумно будувала інсинуації, що «помилки» 1930-х рр. ніколи не повторяться, маючи на увазі, що в майбутньому ставлення до українського народу буде значно кращим. Якщо прийняти тезу, що поразка і вигнання німецьких завойовників було першою і головною метою, то з цього логічно випливає, що треба також прийняти радянську систему і потребу продовженого українсько-російського союзу під гегемонією Москви. Таким чином, нове покоління українських комуністів, більшість з яких воювала як офіцери в Радянській Армії і в партизанських з'єднаннях, було підковане досвідом воєнної пори. Мало хто, однак, мав якийсь, хоча б номінальний зв'язок із традиціями робітничого руху і революційного марксизму. В останню чверть століття, а саме після смерті Сталіна і приходу до влади Хрущова, люди такого складу сформували керівну партію й урядові кадри в Українській РСР.

СУЧАСНА СИТУАЦІЯ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

Визначною подією в інтелектуальному житті України є поява у 1960-ті рр. групи одвертих дисидентів. Праці Івана Дзюби, Святослава Караванського, Вячеслава Чорновола, Валентина Мороза, Михайла Осадчого, Євгена Сверстюка та інших розповсюджувалися в Радянській Україні нелегально, друкувалися за кордоном як в оригіналі українською мовою, так і в перекладах і привертали увагу всього світу.

Слід відзначити деякі питання стосовно підгрунтя українських дисидентів. Більшість із них — молодь віком до тридцяти років, що народилася і вивчилася за радянської системи. Цей факт свідчить про абсурдність ярлика «буржуазний націоналізм», який їм намагається приклеїти офіційна пропаганда. За соціальним статусом усіх їх: письменників, літературних критиків, художників, істориків, педагогів, журналістів — можна ідентифікувати як типових інтелігентів. Географічно вони представляють всі регіони України, в тому числі такий сильно зрусифікований, як Донбас. Чисельно це маленька група. Загальна кількість осіб, так чи інакше причетних до цього руху, не перевищує 1000 на 47 000 000 населення республіки (за переписом 1970 р.). Однак існують докази, що визнаних дисидентів — чоловіків і жінок справді виняткової громадянської мужності — слід розглядати як видиму вершину значно більшого айсберга. У «легальній» літературі та наукових публікаціях із Радянської України можна часто знайти ідеї аналогічні до тих, що їх висловлюють дисиденти, але подані у приховано-алюзійній формі. Ми навіть схильні припускати, що дисиденти відчували симпатію і мали таємну підтримку декого з керівних кіл республіки. Врешті, треба зазначити, що українські дисиденти ретельно сторонилися всякої зовнішньої організації. Рух, здавалося, набрав форми розгалуженої сітки неформальних особистих контактів.

Ідеї, сформульовані виразниками українського дисидентства, можна підсумувати за двома напрямами. До першої групи належать положення загальновизвольного характеру: протести проти ущемлення людських і громадянських прав і особливо проти заперечення духовної свободи. Друга група включає питання специфічно національного характеру: протести проти урізування конституційних державних прав Української РСР, знекровлення і спотворення культурного надбання нації, дискримінації української мови в освітньому та громадському житті, вимоги забезпечення культурних прав українським меншостям, що проживають в інших частинах СРСР.

Добре відомо, що дисиденти в останні роки піднесли свій голос не тільки на Україні, а і в Росії. Дуже повчальним є порівняння ідей українських і російських дисидентів. У плані загальновизвольних положень і цілей ці два рухи в основному збігаються, але між ними є суттєве розходження стосовно національних проблем. Хоча російські дисиденти й осуджують етнічну дискримінацію в СРСР (наприклад, антисемітські тенденції в уряді чи вигнання кримських татар зі своєї батьківщини), вони займають обережну позицію в питанні про право неросіян на національне самовизначення. Складається враження, що навіть ті росіяни, які не задоволені багатьма аспектами існуючої системи, не хочуть чинити їй опір у такій мірі, щоб це могло зашкодити цілісності російської імперської держави і послабити її міжнародну позицію. Розуміння того, що лібералізація може зашкодити російським великодержавним інтересам, також є причиною безсилля й ізольованості російських дисидентів у межах своєї національної спільноти. Комуністичний уряд може претендувати на ту честь, що він підняв Росію на вершину безпрецедентної влади і престижу. Відмежування російського патріотизму від радянського режиму може відбутися тільки при серйозних поразках, яких зазнав би СРСР у міжнародній політиці. Така гіпотеза підтверджується ходом історії. У старій Росії реформа або революція регулярно супроводжувалися невдалими зовнішніми

війнами: Кримською, Балканською, Японською і, нарешті, першою світовою.

Тепер видно, що український дисидент, у цьому плані, в дещо іншому становищі, ніж його російський партнер: він не стримується, а формується національними почуттями. Національний аспект забезпечує ідеологічний комплекс великого емоційного заряду, до якого схильні тяжіти всі інші тривоги і кривди, що ними переповнене суспільство, і навколо якого за сприятливих обставин вони можуть легко об'єднатися. Таким чином, ідеї українських дисидентів мають потенційно високий заряд серед широких верств народу, хоча на даному етапі кількість їхніх активних носіїв досить обмежена. У багатьох українських родинах є люди, які ще за пам'яті сьогоднішнього покоління у той чи інший час жертвували собою заради національної справи або зазнавали переслідувань за неї. Такий досвід залишає незабутній слід на колективній свідомості суспільства, в якому родинні зв'язки ще дуже міцні. Це глибоке джерело, з якого черпає силу сьогоднішня інтелігенція на Україні. Після десятиліть ідеологічної обробки та неодноразового промивання «мозку» нації, її інтелектуальної еліти, утвердження незалежної української думки є феноменом великого історичного значення.

Якщо застосувати до найважливішого дисидентського руху в Радянській Україні запропоновану вище у цій праці модель чотирьох напрямів, то найбільш відповідним є віднести його до традиції національного комунізму. Українські дисиденти, як правило, не виступали з нападками на основи марксистсько-ленінської філософії, не заперечували ні економіку соціалізму, ні радянську політичну систему, ні навіть перебування Української Республіки в складі СРСР. Вони тільки критикували спотворення цієї системи і закликали повернути радянську дійсність до справжніх ленінських принципів, особливо в галузі національної політики. Дзюба, мабуть найяскравіший представник українських дисидентів, постійно посилається на праці Леніна, на колишні резолюції Комуністичної партії і на тексти конституцій СРСР та Української РСР і радянські закони.

Радянознавці вже зазначили спадкоємний зв'язок між національними ухильниками українського комунізму, такими, як Шахрай, і сучасними дисидентами, такими, як Дзюба. Однак між поколіннями «двадцятих» і «шістдесятих», розділених чвертю століття сталінського режиму, існує відчутна різниця, на якій треба спинитися детальніше. Комуністична ідеологія революційної і ранньої пореволюційної епохи була гарячою вірою в близьку радикальну зміну людини і суспільства. Цей хіліастичний міф прекрасно виразив письменник-комуніст Хвильовий у своєму баченні «загірної комуни». На відміну від сильних ідеологічних мотивацій ранніх більшовиків,— як ортодоксальних, так і ухильників,— підхід до марксизму-ленінізму сьогоднішніх дисидентів видається здебільшого прагматичним. Вони шукають у «класиків» аргументів, які б допомогли їм досягнути бажаних реформ. Вони стараються довести, що Ленін був ліберальніший у національних питаннях, ніж сьогоднішнє керівництво КПРС, і що повага до українських національних прав сумісна з принципами соціалістичної економіки і радянської політичної системи. Таке прагматичне використання марксизму-ленінізму, звичайно, властиве й службовцям радянських установ, тільки останні застосовують його не так, як дисиденти, а для того, щоб забезпечити ідеологічну законність до status quo і щоб раціоналізувати сучасну діяльність уряду.

Хоча серед сучасних українських дисидентів найбільш виражене націонал-комуністичне крило, вивчення відповідної літератури вказує на існування й інших напрямів думки. Праці Валентина Мороза, наприклад, виявляють риси, близькі інтегральному націоналізмові міжвоєнного періоду: постулат про те, що особиста моральна чистота ставиться понад усе інше; гостре неприйняття реальної політики, якщо вона вимагає пристосування до умов, несумісних з особистою або національною честю; виразно волюнтаристський склад думок. На противагу Дзюбі, Мороз приділяв мало уваги конституційним і громадським питанням, він також відмовлявся від будь-яких цитат «класиків» марксизму. Його найбільше хвилює збереження безкомпромісного національного характеру незалежно від будь-яких міркувань політичної доречності. Наголошення на першості волі і характеру було важливою частиною ідеології інтегрального націоналізму. Слід уточнити, однак, що ні Мороз, ні будь-хто інший з-поміж сучасних українських дисидентів не виявляли й тіні специфічно фашистських рис із старої програми ОУН: прославляння однопартійної держави і диктатури, проповідування етнічної винятковості, свідомого ірраціоналізму та антиінтелектуалізму. Прихильникам таких поглядів на перешкоді стояв волелюбний і гуманістичний світогляд українських дисидентів.

Комунізм та інтегральний націоналізм репрезентують два молоді пореволюційні напрями української політичної думки. Чи можна також стверджувати про наявність ознак двох давніших напрямів, демократично-народницького і консервативного? На це можемо відповісти ствердно. Ми вже вказували на визвольний характер ідей українських інакодумців і їхній захист прав людини й інтелектуальної свободи. Вони теж висунули пропозиції щодо підвищення життєвого рівня і добробуту народу, а також усунення існуючих дискримінаційних заходів щодо селянства. Окрім дисидентської літератури, знаходимо і в академічних та інтелектуальних колах Радянської України свідчення зростаючого інтересу до спадщини дореволюційних демократично-народницьких мислителів. Наприклад, вибрані твори Костомарова і Драгоманова в останні роки з'явилися новими (хоч і сильно відцензурованими) виданнями, і кількість наукових досліджень, присвячених їм, зростає.

Важливим феноменом інтелектуального життя сьогоднішньої України є відчутне повернення до національних традицій. Через офіційні обмеження і перешкоди цей рух набрав здебільшого неполітичної, культурної форми. Він проявляється багатопланово і включає курс на збереження і реставрацію історичних пам'яток; відродження народних традицій і промислів та пристосування їх до сучасних міських умов; регулярне висвітлення історичних тем в художній прозі та поезії, працю вчених, спрямовану на повернення культурної спадщини народу. В інших країнах, де національне життя ніколи не переривалося, така діяльність може вважатися буденною. Однак у випадку України з її трагічним, покаліченим розвитком таке змагання до історично неперервної культурної ідентифікації нації має політичну значимість.

Попереднє твердження наштовхує на дискусію щодо консервативного елементу в сучасному українському інтелектуальному житті. Термін «консерватизм» у Радянському Союзі має негативне забарвлення, але відсутність назви не заважає існуванню явища. Консервативне спрямування характеризується двома рисами: сильне дотримання традиції і безперервності (на від-

Фрагмент першої сторінки «Книги буття українського народу» М. Костомарова. 1845— кін. 1846 рр.

міну від есхатологічного і футуристичного поглядів на суспільство), а також висока повага до законних і спокійних способів діяльності (на противагу революційному запереченню попередньої і усталеної форми). Застосовуючи ці критерії до сучасної ситуації на Україні, ми вже відзначали посилену вірність культурним традиціям. Щодо другого пункту, то сама радянська панівна верхівка останнім часом стала консервативною настільки, що намагається відмовитися від деспотизму і наблизитися до моделі правової держави. (У процесі цього вона щораз то більше поринала у внутрішні суперечності, бо природа тоталітарного диктату несумісна з вимогами справжньої влади закону.) Що стосується українського дисидентства, то вже наголошувалося на його законному і конституційному характері. Воно намагалося діяти як реальна опозиція в межах існуючої системи. Метою українських дисидентів було не знищити існуючі інституції, а пристосувати їх для сприяння громадським правам, загальному добробуту і українським національним інтересам. У цьому смислі українських дисидентів можна назвати «консервативними реформаторами». Така інтерпретація допомагає зрозуміти ставлення Дзюби і його товаришів до державності Української РСР. На їхній погляд, структура політичної влади Радянської України, незважаючи на всі її явні недоліки, є внутрішньою формою, яку не треба руйнувати, а навпаки, зміцнювати і поступово наповнити новим, життєздатним змістом. Така концепція дуже перегукується зі способом мислення патріотичної козацької старшини XVIII—поч. XIX ст. (що відображено, наприклад, в «Історії Русів»), яка мотивувала свій протест проти запровадження петербурзького централізму Переяславським договором як конституційним актом, що гарантує статус автономії їхньої нації. За практикою історичної діалектики, радянський конституційний устрій, що виник внаслідок великого революційного вибуху і насаджений українському народові вищою зовнішньою силою, набув характеру «історичних» прав. Майбутнє покаже, чи спроба сучасних українських дисидентів сформулювати національну політику на платформі радянського зразка історичного легітимізму буде успішнішою, ніж прагнення їхніх попередників двома століттями раніше. Така політика могла мати успіх тільки тоді, якщо на захист українських державних і політичних прав стали б керівництво КПУ й адміністративна та економічна еліта республіки. Це означало б поворот до політики Скрипника, лояльного більшовика, який, не вагаючись, виступив за інтереси Радянської України в 1920-х рр. Умови для цього сьогодні деякою мірою сприятливіші, ніж колись, оскільки члени КПУ здебільшого є українці за національністю. З другого боку, сучасне керівництво КПУ є продуктом конформістської сталінської доби і воєнного періоду. Основним моментом особистої філософії цих людей є насолоджуватися всіма благами, які пропонує життя, а в інших справах виявляти виняткову обережність. Зміна може відбутися з появою нового покоління лідерів, які вже не будуть пам'ятати сталінізм та другу світову війну і менше боятимуться утверджувати права свого народу.

УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА

Ще залишається спинитися на ролі української діаспори. Загальна кількість людей українського походження в країнах Західної Європи, Північної й Південної Америки та Австралії становить близько двох мільйонів.

Українська еміграція формувалася кількома хвилями, починаючи з економічно спричиненого виїзду за океан в 1890-х рр. і закінчуючи воєнною депортацією осіб переважно з політичних мотивів. Українці в діаспорі зазнають поступової, але неминучої асиміляції, і цей процес вже охопив різні покоління і професійні групи. Збереження національної самобутності українськими емігрантами та їхніми нащадками посилюється усвідомленням того, що ситуація на Україні ненормальна і що їхні рідні там зазнають пригноблення. Таке переконання ставить українців у діаспорі перед моральним обов'язком і наділяє їх відчуттям історичної місії: працювати для визволення батьківщини. Деякою мірою такий обов'язок надає всій українській діаспорі відтінку політичної еміграції, незалежно від часу й обставин, за яких окрема особа чи її предок виїхали з України.

Добре відомо, що спільноти в екзилі схильні зберігати у закостенілій формі склад і спосіб мислення, які зі зміною обставин вже втратилися у країні, звідки вони походять. Таким чином, кожна політична течія, від монархізму до комунізму, яка побутувала на Україні за останні два—три покоління, все ще має своїх виразників серед української діаспори. Політично найвиразнішими є повоєнні емігранти. Крім збереження своїх закладів і організацій (включаючи «уряд у вигнанні» зі штабом у Мюнхені, який вважає себе наслідником уряду Української Народної Республіки 1917—1921 рр.), вони також значною мірою перейняли керівництво над старішими громадськими організаціями у Сполучених Штатах і Канаді. Така перевага «нової» еміграції сприяла войовничо антикомуністичним настроям серед більшості української діаспори, за винятком невеликих «прогресивних» (прорадянських) груп поселенців давнішого часу в Північній Америці.

Українська діаспора не настільки чисельна і сильна фінансово, щоб чинити тиск на політику урядів західних держав. Тим більше, що їхній політичній ефективності шкодить спадщина інтегрального націоналізму. Осередки ОУН надалі відіграють головну роль у житті української еміграції. Хоча з роками вони стали поміркованішими, властива їм тоталітарна ментальність віддаляє їх від політичного клімату західних демократій та від визвольних тенденцій у теперішній Радянській Україні. Це також було причиною не одної політичної помилки: нерозуміння захисного характеру американської політики стримування; культивування фальшивих надій, пов'язаних з так званою програмою визволення часів Ейзенхауера—Даллеса; опора на праві екстремістські групи у США і Західній Європі; співпраця з китайськими націоналістами у Тайвані; неправильне розуміння характеру і цілей сучасного дисидентського руху в Українській РСР. Демократичним групам у діаспорі не вдалося створити своєї вагомої альтернативної політики. Щодо загальної маси українських емігрантів, то вона надто зайнята щоденними турботами і з сентиментальних міркувань часто схильна вірити тим лідерам, що демонструють свій «суперпатріотизм», енергійно вимахуючи блакитно-жовтим прапором.

Висловлені вище критичні зауваження не означають, що українську діаспору треба викреслити як політичний чинник. Навпаки, вона виконує важливу роль, центр тяжіння якої, однак, припадає на іншу сферу, ніж пусте і самовпевнене позування політиків-емігрантів і професійних лідерів общини. Значення діаспори підтверджує величезна пильність, з якою радянська влада спостерігає за всім, що діється серед українців за кордоном.

Справжня роль діаспори полягає в тому допоміжному, але важливому впливі, який вона робить на еволюцію українського народу. Сам той факт, що вільна українська політична думка і культурне життя існують на іноземному грунті, надає сили інтелектуальному процесові в Українській РСР. Сучасна діаспора не породила великих своєрідних політичних мислителів, рівних Драгоманову чи Липинському, але українські вигнанці видають кілька серйозних бюлетенів суспільної думки і літературних журналів. Українські наукові організації, установи і літературні групи діють у Західній Європі та Північній Америці. Письменники, художники і науковці еміграції, серед яких є визначні постаті, дали твори, які міцно ввійдуть в історію української культури. Оскільки вони могли вільно розкривати і застосовувати заборонені в СРСР підходи, їхні праці доповнюють і стимулюють культурний процес у Радянській Україні, який був втиснений у прокрустове ложе. Доступ до творів діаспори на Україні, звичайно, дуже обмежений, але різними можливими каналами інформація, хоч і частково, усе ж доходить до зацікавлених кіл. Представники творчої інтелігенції намагаються використовувати всяку можливість, щоб налагодити контакти з колегами-співвітчизниками за кордоном. Кожного, хто був учасником таких обмінів, справді вражає один факт: їхня всепоглинаюча емоційна теплота, зовсім не подібна на офіційну радянську оцінку «буржуазно-націоналістичної зграї». Нерідко можна почути, як представники інтелігенції Радянської України висловлюють особисту повагу і захоплення особистістю того емігранта, на якого радянська преса звалює образливі звинувачення. Спорадичні спостереження свідчать, що впливові представники інтелігенції Української РСР використовують позитивні результати діяльності еміграції як важелі тиску, спрямованого на те, щоб добитися поступок в культурній сфері. Усі зазначені в цьому абзаці аспекти стосуються культурної сфери, але не можна не зауважити їхнього сукупного політичного ефекту. Найменшого потепління стосунків буде достатньо для початку політичного діалогу між демократичними представниками інтелігенції з діаспори і реформістською частиною партійної і безпартійної інтелігенції Радянської України. Така можливість дуже тривожить не тільки радянську еліту, а й консервативно настроєних емігрантів.

Звичайно, не треба забувати, що існує близько семи мільйонів громадян Радянської України, які мають родину за кордоном. Із послабленням обмежень у листуванні та подорожах, що мали місце в минулі десятиліття, численні розлучені сім'ї відновили прямі контакти. Щорічно тисячі українців відвідують своїх родичів у «старому краї». Для суспільства, яке багато років було герметично ізольоване від навколишнього світу, такі контакти можуть мати тільки благотворний вплив. Український народ, що живе під радянською владою, підтримує усвідомлення того, що їхні родичі в інших країнах думають про нього і бажають йому допомогти.

Чимале значення діаспори полягає в тому, що вона служить Україні зв'язком з навколишнім світом. Радянська влада намагалася звести до мінімуму особисті та службові контакти між українськими вченими і діячами культури та їхніми колегами у західних, демократичних державах. Вона, без сумніву, воліла б, аби світ забув про існування України. Тому відповідальність за те, щоб світ знав про ситуацію в Українській РСР і українські проблеми, повністю лежить на вчених із діаспори. Важливість їхнього завдання підтверджується ще й тим, що, особливо в англомовних

країнах, знання про Україну були, а часто й залишаються дуже спотвореними. Складність у тому, що у понятті про східних слов'ян над вченими Заходу тяжіє позиція централізму, властива науковим традиціям імперської Росії.

Однак за останні двадцять років ситуація в цьому плані дещо поліпшилась. Можна назвати кілька серйозних недавніх праць англійською мовою, що стосується України, і вже не є незвичним те, що українська тематика розглядається у наукових журналах і на професійних зустрічах. Така зміна відбувається через збільшення кількості слов'янських і східноєвропейських досліджень та завдяки працям вчених українського походження, особливо тих, що працюють в університетах і коледжах Америки та Канади. Те, що вже висвітлено, є поки що скромним початком. Широкі пласти української історії і культури ще не представлено монографічними дослідженнями англійською чи будь-якою іншою західноєвропейською мовою. Однак академічні кола Сполучених Штатів і Канади вже принаймні знають про існування України як потенційної для вивчення сфери. Централістський погляд, що згадувався вище, ще далеко не викорінено — такий спосіб мислення дуже міцний і неподатливий до зміни, але він вже став сумнівним. Інформація про Україну надходить уже не тільки з ворожих джерел. Це можна розглядати як важливий позитивний крок.

Хоча зміни в інтелектуальній сфері не мають впливу на сучасну політику західних держав, не слід недооцінювати їхнього безсумнівного політичного значення для майбутнього. Висловлюючись стисло, наукові та культурницькі змагання української діаспори становлять істотну частину боротьби українського народу за краще життя і нічим не обмежені національні права.

ПІДСУМКИ І ПРОГНОЗИ

Історики дуже обережні, коли йдеться про передбачення. Але оскільки останнім часом футурологія здобула академічне визнання, відважимося висловити деякі прогнози щодо напряму, яким далі розвиватиметься українська політична думка. Це, очевидно, може бути не більше як узагальнення досвіду минулого, і висновки матимуть гіпотетичний характер.

1. У результаті територіального об'єднання українських земель у межах однієї держави майбутні ідейні напрями і політичні рухи будуть менш розрізнені, ніж у минулому. Цілком можливо, проте, що певні області з виразними географічними й історичними особливостями (наприклад Закарпаття) будуть зберігати регіональну самобутність. Однак регіоналізм відіграватиме у межах об'єднаної української нації лише другорядну роль.

2. Українці в минулому були переважно селянським народом, і це відбилося на їхній ідеології. Народництво, основна течія другої пол. XIX—поч. XX ст., орієнтувалося на селянина. Консервативний напрям також мав аграрний відтінок. Однак соціальна структура України зазнала серйозної зміни за минуле півстоліття. Тепер майже половину українців становить міське населення, і темпи урбанізації будуть зростати. Незважаючи на те, що комуністична влада з 1930-х рр. проводила свідому політику русифікації міст, на Україні з'явилися свій робітничий клас і міська технічна інтелігенція. Остання група виконує роль, аналогічну ролі середнього класу в західних суспільствах. Отже, логічним є припущення, що українська

суспільна думка і політичні програми в майбутньому менше визначатимуться селянським питанням, ніж у минулому. Все ж цілком можливо, що зазначене «селянське питання» ще довго буде характерною рисою українського життя і думки. Цей висновок випливає не тільки з того, що темпи урбанізації українського суспільства порівняно менші, ніж у західних країнах, а також з того факту, що мешканці українських міст залишаються свідомими свого селянського походження і мають багато родинних і емоційних зв'язків зі селом.

3. Імідж інтелектуальної однорідності, що його Радянська Україна, як і весь Радянський Союз, створює перед світом, треба розглядати як явище поверхове і перехідне. Розмаїття думок і позицій не було знищене, а тільки навмисно замовчувалось. Воно все ще заховане всподі, і не лише як пережиток минулого, але і як жива інтелектуальна сила, вироблена заново діалектичною природою суспільства і людської думки. Згідно з офіційною радянською доктриною, ідеологічні розбіжності не мають місця в «соціалістичному» суспільстві, де нібито вже не існує антагоністичних класів. Але ця доктрина не підтверджується, попри величезні зусилля, спрямовані на індоктринацію, пропаганду, та попри репресії, які уряд мусить застосовувати постійно, щоб підтримати враження ідеологічної однорідності. Будь-яке відхилення або навіть часткове послаблення утисків дуже скоро приведе неодмінно до відродження ідеологічного і політичного плюралізму.

4. Чотири напрями сучасної української політичної думки існують і нині, хоча в досить прихованій формі. Такий висновок випливає з досвіду періоду другої світової війни та з дослідження сучасних інтелектуальних настроїв в Українській РСР. За сприятливих обставин традиційні напрями з'являться знову, хоча, звичайно, у новій, зміненій формі. Неможливо оцінити їхню майбутню відносну силу чи передбачити, котрий із них стане головним. Розв'язання цього питання залежатиме не тільки від внутрішньоукраїнських чинників, але і від загального політичного клімату у Східній Європі. Однак найбільш імовірними є дві альтернативи — це або розвиток у націонал-комуністичному руслі (тобто забезпечення фіктивної державності Української РСР реальним наповненням), або, в разі революційного піднесення, поворот до демократії (тобто відродження традицій Української Народної Республіки).

5. Мабуть, найскладнішим аспектом майбутньої еволюції української думки буде проблема синтезу антагоністичних політико-ідеологічних напрямів. Брак такого синтезу був головною причиною падіння незалежної української держави у 1917—1921 рр. З огляду на небезпечне географічне положення країни, вона може політично вистояти тільки за умови, якщо українці будуть здатні мирно розв'язати свої внутрішні суперечності й набути достатньої солідарності, щоб протистояти зовнішнім загрозам і утискам. Громадянська війна — це розкіш, яку Україна не може собі дозволити. Але що може означати отой можливий синтез? Аж ніяк не зведення антагоністичних напрямів до єдиної загальної формули. Це радше процес взаємного зближення. Напрями, які колись тільки протистояли один одному, тепер змушені будуть опанувати мистецтво конструктивного співробітництва. До того як це станеться у практичній політичній сфері й буде узаконене остаточно, воно має спочатку проявитися на інтелектуальному рівні. Рух у цьому напрямі сприятиме широкому баченню історії з охоп-

ленням усіх аспектів національного минулого, навіть тих, які у свій час вважалися несумісними. Потрібен такий спосіб мислення, при якому у Лондоні можна мати одночасно пам'ятники Карлові І й Оліверові Кромвелю. Такий підхід не заперечує ні критику осіб, угруповань чи ідей, ні зайняття якоїсь однієї із двох протилежних сучасних позицій. Але вимагає всеохопного підходу, при якому минулі й сучасні духовні та матеріальні досягнення нації розглядаються як спільне надбання, а не як заслуга тільки якоїсь однієї фракції. Очевидно, що це також включає готовність взяти на себе частку моральної відповідальності за помилки і хиби своєї нації, навіть якщо їх спричинили окремі групи або особи.

З англійської переклала Уляна ГАВРИШКІВ

Ivan LYSIAK-RUDNYTS'KYI

THE TRENDS IN UKRAINIAN POLITICAL THOUGHT

The article by the late historian — Ivan Lysiak-Rudnyts'kyi (1918—1984) discusses the development of main trends in Ukrainian political thought in modern era corresponding to the fourfold structure (populism, communism, conservatism, integral nationalism). The author forecasts that Ukrainian political programmes of the future will be less determined by peasant concerns than in the past although „village background" will remain a characteristic feature of Ukrainian thought for a long time to come. The most portentous issue in the future evolution of Ukrainian thought will be the problem of a synthesis of antagonistic political-ideological trends. It requires elaborating an attitude to all the nation's past and present spiritual and material achievements as a common inheritance and, secondly, the willingness to accept a share of moral responsibility for one's nation's mistakes and follies even if they were perpetrated by specific groups of individuals.

Ярослав ГРИЦАК

«МОЛОДІ» РАДИКАЛИ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ГАЛИЧИНИ

Останнє десятиліття минулого віку було переломним у розвитку українського національного руху. З виникненням у 90-х роках XIX ст. перших українських політичних партій національна ідея виходить за рамки суто інтелігентського середовища і проникає в ширші маси. Це створює умови для формування масового національного руху [redacted] сильним політичним забарвленням. На історичну арену виходить нове, енергійніше й активніше покоління діячів, які модернізують українську політичну думку [1].

Значну роль у модернізації українського національного руху [redacted] Галичині, а [redacted] ширшому контексті — на всіх українських землях, відіграло молодше покоління діячів Русько-української радикальної партії (РУРП), створеної у Львові в жовтні 1890 р. Досить сказати, що саме у цьому середовищі вперше був висунутий і теоретично обгрунтований постулат політичної самостійності України. Утвердження нових ідей та організаційних принципів у галицько-українському таборі набрало форми драматичного конфлікту між двома поколіннями українських діячів, який [redacted] гостротою «дорівнював, [redacted] може й перевищував конфлікт «дітей» з «батьками» пізніших 30-х років XX ст.» [2]

Однак історія цього конфлікту та роль «молодих» радикалів у суспільно-політичному житті Галичини до недавнього часу не були відображені [redacted] українській історичній науці. Така ситуація викликана рядом причин. «Молоді» радикали належали до лівої, марксистської течії в національному русі. Створена ними у 1899 р. Українська соціал-демократична партія (УСДП) не мала [redacted] Галичині великого політичного впливу, відіграючи радше роль «домашньої опозиції» до двох провідних українських партій: націонал-демократичної (УНДП) і радикальної. Тому у працях провідних зарубіжних українських істориків ця тема займала другорядне місце [3].

---

[1] Детальнішу характеристику тих змін, що були пов'язані з модернізацією українського національного руху наприкінці XIX — на поч. XX ст., див.: Rudnytsky I. L. Essays in Modern Ukrainian History.— Edmonton, 1987.— P. 134-140, 333-345, 375-387.

[redacted] Зінкевич О. Студентські роки Євгена Коновальця // Євген Коновалець та його епоха.— Мюнхен, 1974.— С. 99.

[3] Так, І. Лисяк-Рудницький пов'язував перехід до етапу модернізму в Галичині [redacted] утворенням УСДП (1899) та оформленням двопартійної системи, в якій провідну роль націонал-демократів урівноважувала опозиція радикалів. Показово, що соціал-демократам у цій схемі місця не знайшлося. Див.: Лисяк-Рудницький І. Структура української історії в XIX ст. // Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою: Статті до історії критики української суспільно-політичної думки.— Мюнхен, 1973.— С. 75.

В УРСР ця тема, як і інші, пов'язані з історією українського національного руху, тривалий час була недоступною для об'єктивного аналізу. Перші праці, в яких розглянено окремі її аспекти, з'явилися наприкінці 1950— у 1960-х рр.[4] Але над українськими радянськими істориками тяжіли негативні оцінки, які українському соціал-демократичному рухові дав В. Ленін[5]. Перші спроби навіть часткової реабілітації української соціал-демократії були гостро розкритиковані й осуджені в період антиукраїнських репресій на поч. 1970-х рр.[6]

Окремі моменти з історії внутрішньопартійної боротьби між «молодими» і «старими» радикалами розглянено у працях польських дослідниць Е. Горнової та В. Найдус[7]. Однак ці питання трактуються побіжно, у контексті взаємозв'язків радикальної партії і польського соціал-демократичного руху.

Прогалини в дослідженні радикального руху в Галичині останніми роками успішно заповнює канадський дослідник українського походження Дж.-П. Химка. Він вивчає генезу українського радикального руху 1870— 1880-х рр. та його подальшу ідейну диференціацію наприкінці XIX ст., а також роль «молодих» радикалів у формуванні постулату політичної самостійності України[8].

Нові можливості для розкриття цієї теми дає звернення до мемуарної літератури та особистих рукописних фондів діячів радикального і соціал-демократичного руху. Особливо цінні з цього погляду матеріали, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві УРСР у Львові (далі — ЦДІА УРСР у Львові), у фондах В. Охримовича (ф. 372), М. Павлика (ф. 663), Ю. Бачинського (ф. 683) та інші.

Автор статті ставить собі за мету дослідити причини і суть внутрішньопартійних конфліктів та з'ясувати роль «молодих» радикалів у формуванні ідеології українського національного руху. Відправною позицією для нього служитиме стаття Дж.-П. Химки «Молоді радикали і незалежна державність: ідея української національної держави, 1890—1895», основні поло-

[4] Див.: Злупко С. Економічна думка на Україні: Нариси історії економічної думки на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст.— Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1969; Кравець М. М. До питання про русько-українську радикальну партію у Східній Галичині в 90-х роках XIX ст. // З історії західноукраїнських земель.— Львів, 1957.— Вип. 2.

[5] Треба мати на увазі, що вони продиктовані не лише ідеологічними міркуваннями. Як повідомляв у 1901 р. з Лондона один із провідних польських соціалістичних теоретиків у галузі національного питання К. Келлес-Крайц, група російських соціал-демократів, що гуртувалася навколо «Іскри», відкидала у принципі можливість існування окремої української соціал-демократичної партії, хоча погоджувалася на існування польської або литовської партії. Дозволити українцям мати власну партію, на думку «іскрівців», було б «політичним самовбивством». Див.: Szporluk R. The Ukraine and Russia // The Last Empire. Nationality and the Soviet Future / Ed. R. Conquest.— Stanford (Calif.), 1986.— P. 156.

[6] Див.: Олексюк М. Левинський без маски // Жовтень.— 1972.— № 4.— С. 109—112; Юрченко О. Т. Всупереч фактам (Про ідейно-політичне обличчя В. П. Левинського) // Укр. іст. журн.— 1972.— № 5.— С. 45—57.

[7] Hornowa E. Ukraiński obóz postępowy i jego współpraca z polską lewicą społeczną w Galicji w 1876—1895.— Wrocław, 1968; Najdus W. Polska Partia Socjalno-Demokratyczna Galicji i Śląska: 1890—1919.— Warszawa, 1983.

[8] Химка Ж.-П. Український соціалізм у Галичині (до розколу в Радикальній Партії 1899 р.) // Journal of Ukrainian Graduate Studies.— 1979.— Vol. 7.— P. 33-51; ejusd. Socialism in Galicia: The Emergence of Polish Social-Democracy and Ukrainian Radicalism (1860—1890).— Cambridge (Mass.), 1983; ejusd. Young Radicals and Independent Statehood: The idea of a Ukrainian Nation-State: 1890-1895 // Slavic Review.— 1982.— Vol. 41, N 2.— P. 219-235.

ження якої будуть доповнені (особливо стосовно 1896—1899 рр.) та розвинуті на основі аналізу ширшого кола джерел, насамперед — новознайдених архівних матеріалів. Найбільш придатний для цього проблемно-хронологічний виклад матеріалу, що дає змогу простежити виникнення та еволюцію ідеї політичної самостійності України протягом останнього десятиріччя XIX ст.

ІДЕЙНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСНОВИ РУХУ «МОЛОДИХ» РАДИКАЛІВ

Історія українського соціалістичного руху [redacted] Галичині бере початок з другої пол. 1870-х рр., [redacted] перших судових процесів над І. Франком, М. Павликом, О. Терлецьким та їхніми товаришами. Перше покоління українських соціалістів (пізніші «старші» радикали) було репрезентоване переважно академічною (університетською) молоддю, що зробила свій вибір на користь соціалістичної ідеології під значним ідейним впливом М. Драгоманова.

Появу соціалістичної течії в українському таборі супроводжували, з одного боку, гострий конфлікт [redacted] діячами «русофільського» та «українофільського» напрямів, що теж великою мірою мав характер протистояння молодшого і старшого поколінь, з другого боку — зближення між українськими і польськими соціалістами та створення наприкінці 1870-х рр. спільного комітету, що гуртувався навколо львівської робітничої газети «Praca».

Перше покоління українських соціалістів зазнало потужного впливу марксистської теорії. «Соціалістичні ідеї,— писав пізніше І. Франко про цю епоху,— розпалювали людей до фанатизму; при тім же ті ідеї далекі були від тої критичності, які набрали ся пізніше. Маркс (і то лиш перший том [«Капіталу».— Я. Г.]) був євангелієм, [redacted] те, чого не ставало в ньому, доповнювано фантазією, чуттям. Великий соціальний переворот мерещився всім на яві. Енгельс і інші західноєвропейські соціалісти пророкували його настання за 10 літ, а коли ті літа минули, переносили речинець на дальших 10 літ і т. д.» [9].

Однак «старші» радикали змогли перерости своє некритичне ставлення до марксизму. Вони поділяли погляди М. Драгоманова на марксистську теорію як на соціалізм державних націй, націй [redacted] розвинутою промисловістю та сильним і організованим промисловим пролетаріатом [10]. Досвід Галичини, аграрного краю з переважно сільським населенням [11], змушував їх шукати інше розв'язання питання про соціальну опору соціалістичного руху. Так, у першому програмному документі галицького соціалістичного руху — «Програмі польських і руських соціалістів Галичини», у примітці до слів: «Прагнемо до створення робітничої партії»,— вони обстоювали думку, що «нашим стосункам, можливо, більше відповідала б назва «народної партії».

---

[9] Франко І. Переднє слово // Драгоманов М. Шевченко, українофіли й соціалізм.— Львів, 1906.— С. VI.

[10] Himka J.-P. Socialism in Galicia...— P. 112.

[11] За даними австрійського перепису 1900 р., лише 1,4 відсотка українського населення Галичини було зайняте у промисловості (для порівняння: відповідний показник серед поляків становив 8,6, серед євреїв — 26,4 відсотка. Див.: Bujak F. Galicya.— Lwów, 1906.— T. 1: Kraj. Ludność. Społeczeństwo. Rolnictwo.— S. 129).

Бо в той час, коли на Заході кадри майбутньої бойової армії пролетаріату готуються з фабричних робітників, у нас цю роль обіймає, здається, сільський люд. Рух пролетаріату у нас буде, очевидно, передусім аграрним» [12]. Відповідно українські соціалісти Галичини прагнули «змодифікувати і саму теорію соціалізму так, щоб вона ліпше приставала до наших аграрних та дрібнотворових обставин, ніж Марксів фабричний соціалізм» [13]. На цьому грунті між польськими і українськими соціалістами виникли серйозні ідейні розходження, через які І. Франко та М. Павлик у сер. 1880-х рр. відійшли від активної участі в робітничому русі та зосередили зусилля на створенні окремої партії, котра відстоювала б інтереси українського селянства Галичини [14].

Створена таким чином радикальна партія складалася з кількох груп української соціалістичної інтелігенції. Крім І. Франка, М. Павлика, О. Терлецького до неї ввійшла група молодших соціалістів (С. Данилович, І. Гарасимович, К. Трильовський, Т. Окуневський), яка за прикладом своїх старших товаришів теж вела активну організаційно-пропагандистську роботу серед українського селянства Станіславівського, Коломийського, Косівського повітів [15]. Окрему групу склали «молоді» радикали — «студентська група державників, котрі були соціалістами-марксистами і українськими націоналами, звучи себе національ-радикалами» [16].

Мемуарна література традиційно відносить до «молодих» радикалів Ю. Бачинського (1870—?), В. Будзиновського (1868—1935), С. Вітика (1876—?), М. Ганкевича (1869—1939), О. Колессу (1867—1945), Є. Левицького (1870—1925), В. Охримовича (1870—1931) [17]. Однак перечислені особи становили лише верхівку названої групи; її склад був значно ширший. Наприкінці 1880-х — на поч. 1890-х рр. з «молодими» радикалами тісно співпрацював член редакції львівських робітничих газет С. Козловський (1862—1893) [18]. До складу цієї групи у різні часи входили І. Гриневецький, Є. Вацик, В. Лаврівський, Д. Лукіянович, Л. Лопатинський, О. Партицький, Л. Турбацький [19]. Різниця віку не була визначальною у конфлікті між «молодими» і «старшими» радикалами. Зі старшого покоління на боці молодих виступав Р. Яросевич. Крім того, декілька радикалів у внутрішньопартійному конфлікті займали проміжне становище. Так, С. Данилович за своїми економічними поглядами був марксистом, тоді як у питаннях національної політики залишався драгоманівцем. Тісні зв'язки з робітничим ру-

---

[12] Франко І. Зібр. творів: У 50 т.— К., 1986.— Т. 45.— С. 455 (далі покликаємося на це видання).

[13] Франко І. До М. П. Драгоманова, 16 січ. 1883 р. // Там же.— Т. 48.— С. 347.

[14] Див.: Грицак Я. Й., Трусевич С. М. Іван Франко і робітничий рух у Східній Галичині у 70—80-х роках XIX ст. // Іван Франко і світова культура: Матеріали міжнар. симпоз. ЮНЕСКО, Львів, 11—15 верес. 1986 р.— К., 1986.— Кн. 1.— С. 346—347; Химка Ж.-П. Український соціалізм...— С. 41.

[15] Детальніше про це див.: Данилович С. Франко — духовний батько радикальної партії в Галичині // І. Франко у спогадах сучасників.— Львів, 1956.— Кн. 1.— С. 229; Himka J.-P. Socialism in Galicia...— P. 149-152.

[16] Будзиновський В. Ішли діди на муки.— Львів: Укр. слово, б. р.— С. 29.

[17] Див., зокрема: Ганкевич М. З перед двайцяти літ (Початок української соціалдемократії в Галичині) // Календар «Вперед».— 1920.— С. 74—75; Охримович В. Причинки до біографії і характеристики Івана Франка // Спомини про Івана Франка.— Львів, 1926.— С. 51 та інші.

[18] Про С. Козловського див.: Stanisław Kozłowski... // Młot.— 1893.— 12 kwiet.

[19] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 372, оп. 1, спр. 15, арк. 10; Зінкевич О. Студентські роки Євгена Коновальця.— С. 99; Охримович В. Причинки до біографії...— С. 51.

хом підтримував, як і «молоді» радикали, К. Трильовський. На цьому грунті між С. Даниловичем та К. Трильовським, з одного боку, і «старшими» радикалами, з другого, виникало певне тертя [20].

Абсолютна більшість «молодих» радикалів вийшла з русько-українських учнівських організацій. Частина їх була знайома між собою і налагодила перші організаційні зв'язки ще під час навчання у Львівській, Золочівській, Стрийській, Станіславівській, Перемишльській гімназіях. Їх єднали спільне відзначення Шевченкових роковин, участь у студентських мандрівках галицької молоді, які набули особливої популярності у другій пол. 1880-х рр. [21] Інші «молоді» радикали (як, наприклад, Є. Вацик та В. Охримович) познайомилися лише після переїзду на навчання до Львова [22].

Соціалістичні погляди сформувалися у них ще під час навчання у гімназії. Однак соціалізм української учнівської молоді до сер. 1880-х років звичайно мав домарксівський, народницький характер. Так, М. Ганкевич та Є. Левицький були членами таємного учнівського соціалістичного гуртка в Тернопільській гімназії, але тільки після вступу до Львівського університету разом з В. Охримовичем, випускником Стрийської гімназії, стали прихильниками марксизму [23]. В. Будзиновський, навчаючись у гімназії, зазнав сильного ідейного впливу М. Драгоманова [24].

«Молоді» радикали ставали марксистами після переїзду на навчання в університетські міста — Львів, Краків, Відень, які водночас були великими промисловими центрами та осередками організованого робітничого руху. «Марксівців» єднали не лише спільні погляди, але й товариські стосунки (чого не можна було сказати про «драгоманівців», яких роздирали особисті конфлікти, передовсім між М. Драгомановим, І. Франком та М. Павликом). Душею їхнього товариства був В. Охримович, який до того ж зажив слави найкращого знавця марксизму (казали, що він знає «Капітал» напам'ять) [25].

Молоде покоління українських соціалістів наприкінці 1880-х років не мало своєї громадської чи політичної організації, і тому кожен з них «ходив самопас». У своїй діяльності вони спиралися на існуючі русько-українські студентські товариства, де обіймали ключові посади,— віденську «Січ» (В. Будзиновський та І. Гриневецький), краківську «Громаду» (Р. Яросевич) та львівське «Академічне братство» (В. Охримович). Там їм доводилося вступати в гостру боротьбу з аполітичною молоддю та студентами—репрезентами інших ідейних напрямів [26].

---

[20] Будзиновський В. Ішли діди на муки.— С. 34; Ганкевич М. З перед двайцяти літ...— С. 74—75; Переписка М. Драгоманова з М. Павликом (1876—1895).— Чернівці, 1911.— Т. 8.— С. 32, 189, 208.

[21] Львівська наукова бібліотека імені В. Стефаника АН УРСР (далі — ЛНБ АН УРСР), від. рукописів, ф. 1, спр. 493 (В. Охримович), арк. 19; ЦДІА УРСР у Львові, ф. 372, оп. 1, спр. 38, арк. 1.

[22] Там же.— Спр. 34, арк. 5—6.

[23] Ганкевич М. З перед двайцяти літ...— С. 76. Правда, М. Ганкевич з «Маніфестом Комуністичної партії» ознайомився ще під час навчання у Тернопільській гімназії (Темницький В. Микола Ганкевич.— Львів, 1932.— С. 12).

[24] Будзиновський В. Історія національної думки на тлі моїх споминів // Новий час.— 1934.— 2 черв.

[25] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 372, оп. 1, спр. 67, арк. 14; Ганкевич М. З перед двайцяти літ...— С. 75; Темницький В. Згад. праця.— С. 17.

[26] ЛНБ АН УРСР, від. рукописів, ф. 1, спр. 493 (В. Охримович), арк. 27; ЦДІА УРСР у Львові, ф. 372, оп. 1, спр. 27, арк. 13—14, 20—21; спр. 38, арк. 8; Будзиновський В. Ексгумація і нові похорони // Діло.— 1912.— Ч. 82.— С. 2.

Молоді радикали (В. Будзиновський, В. Охримович та інші) виступили безпосередніми ініціаторами створення радикальної партії, [illegible] студентська молодь становила абсолютну більшість її членів. У тогочасному українському суспільстві Галичини було дуже мало людей, незалежних матеріально, які могли б сміливо заявити про свої демократичні переконання без ризику втратити місце роботи. Натомість брати участь у політичному житті студентам формально дозволяв університетський статут [27]. Загальне число «молодих» радикалів та їхніх прихильників зі студентського середовища становило кількадесят чоловік [28]. Однак [illegible] організаційному плані вони поступалися старшим колегам, які до того ж спиралися на значно чисельніше селянське середовище. До того ж політична діяльність «молодих» радикалів постійно переривалася екзаменами, літніми канікулами, обов'язковою однорічною службою в армії, пошуками роботи тощо.

За соціальним походженням «молоді» радикали були вихідцями із селянських або священницьких сімей. Батько Ю. Бачинського посідав досить високе становище в ієрархії греко-католицької церкви, будучи тривалий час ректором Львівської греко-католицької семінарії, а пізніше — станіславівським єпископом [29]. Єдиним вихідцем із робітничого середовища був С. Вітик, син залізничника [30]. Загалом за своїм походженням «молоді» радикали відображали загальну тенденцію у формуванні української інтелігенції в Галичині. За підрахунками О. Борковського та В. Будзиновського, у 1890 р. [illegible] Галичині не було ні одного світського з походження українського інтелігента. Всі вони були синами або внуками греко-католицьких священиків чи селян [31]. Тому конфлікт між старшим і молодшим поколіннями українських соціалістів Галичини не мав соціально-класового підгрунтя, а був радше виявом суто ідеологічних розходжень.

І «молоді», і «старші» радикали стартували з подібних вихідних позицій: у час виходу їх на політичну арену і одних, і других не вдовольняла традиційна політика старшого покоління українських діячів. Характерно, що провідні ідеологи обидвох груп — 22-річний І. Франко у 1878 р. та 20-річний В. Охримович у 1890 р.— виступили із працями майже однакового змісту: «Критичні письма о галицькій інтелігенції» [32] та «Кілька критичних думок про житє та розвій галицько-руської інтелігенції» [33]. Обидва автори доходили однакових невтішних висновків про стан української (руської) інтелігенції в Галичині. Однак якщо наприкінці 1870-х рр. демаркаційною лінією [illegible] суперечці двох поколінь була соціалістична ідеологія, то у 1890-х рр. ця лінія проходила вже й через самий український соціалістичний табір.

---

[27] Франко І. До М. П. Драгоманова, 29—31 серп. 1891 р.— Т. 49.— С. 292—293; ЛНБ АН УРСР, ф. 1, спр. 493 (В. Охримович), арк. 28.

[28] Так, під [illegible] львівської, віденської та краківської груп радикальної молоді (грудень 1890) стояли підписи 43 осіб. Однак зі страху перед репресіями університетської влади не було поставлено всі підписи; крім того, «молоді» радикали, що після навчання проживали по селах, фізично не могли дати своїх підписів. Див.: ЦДІА УРСР у Львові, ф. 663, оп. 1, спр. 179, арк. 257 зв.; Народ.— 1891.— Ч. 1.— С. 9; Ч. 2.— С. 20—22.

[29] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 683, оп. 1, спр. 10, арк. 22.

[30] Вітик С. Із моїх споминів про Франка // Іван Франко у спогадах сучасників.— Львів, 1972.— Кн. 2.— С. 48.

[31] Див.: Будзиновський В. Латинка: Спогад // Нові шляхи.— 1931.— Т. 10.— С. 322—323.

[32] Франко І. Зібр. творів.— Т. 26.— С. 74—97.

[33] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 372, оп. 1, спр. 9; Народ.— 1890.— Ч. 21.— С. 324—333.

На формування світогляду «молодих» радикалів великий вплив мало розгортання соціалістичного і робітничого рухів у Європі: створення Робітничої партії у Франції під проводом Ж. Геда і П. Лаффарга (1880), піднесення німецької соціал-демократії в роки дії «виняткового закону» Бісмарка проти соціалістів (1878—1890), відродження австрійської соціал-демократії під проводом Віктора Адлера (1889) та заснування II Інтернаціоналу (1889). Відомості про ці події «молоді» радикали черпали із соціалістичних, насамперед польських і німецьких, періодичних видань, праць Ф. Лассаля, К. Каутського, Г. Плеханова, наукових робіт Г. Спенсера, Ч. Дарвіна, І. Тена та інших європейських вчених [34]. Поглибленню їхніх знань сприяли знайомство та товариські контакти з польськими і російськими студентами-соціалістами, які приїхали на навчання до Львова з Російської імперії. Багато з цих студентів добре володіли українською мовою, а деякі навіть знали напам'ять всього «Кобзаря» Т. Шевченка чи «Енеїду» І. Котляревського [35]. З другого боку, безпосередні зв'язки радикальної студентської молоді у Віденському університеті з сербами, болгарами, румунами, греками наочно показували їм, яку творчу роль в національному розвитку може відігравати національна держава [36].

Водночас «молоді» радикали дуже скептично ставилися до української соціалістичної літератури, яку видавали М. Драгоманов та «старші» радикали. «Українська література,— писав Вячеслав Будзиновський,— не могла дати українцеві ніякої політичної освіти. «Громада» не мала того політичного матеріалу, який цікавив би українця. Хто годен був дочитати до кінця прескучну «Вільну спілку» (Драгоманова.— Я. Г.), той лиш хитав раменами» [37]. Невдоволення нового покоління українських соціалістів було викликане кількома причинами. М. Драгоманов був послідовником теорій, які на практиці вели б до утворення великих, централізованих державних утворень. На цьому грунті він активно поборював й марксистську теорію, прихильниками якої називали себе «молоді» радикали. Його політичним ідеалом була федеративна побудова суспільства, найкращими втіленнями якої він вважав тогочасний державний лад Англії й Швейцарії. Тому Драгоманов заперечував потребу творення самостійної української держави, висуваючи натомість програму федералізації Російської й Австро-Угорської імперій [38].

«Молоді» радикали репрезентували марксистську течію в українському таборі, яка, в свою чергу, належала до європейської традиції так званого класичного марксизму. Ця традиція мала три специфічні риси. По-перше, вона набула поширення лише в Центральній і Східній Європі. По-друге, «класичний марксизм» розвивався у певний період — з кін. XIX ст. до 30-х рр. XX ст. Більшість його представників була репресована Сталіним

---

[34] Для характеристики ступеня ознайомлення «молодих» радикалів з тогочасними соціальними теоріями показовим є фрагмент з листа М. Ганкевича до Ю. Бачинського: «Перечитав'єм Achilla Lorii «Підстави економічного суспільного ладу». Дуже цікаво написано, цитує часто ті річі, котрі знано добре серед наших людей, приміром Marksa, Lassalla, Morgana, Зібера, Чернишевського etc. etc., хоч декуди принцип боротьби клас і принцип вільної зміни грунтів стосує трохи за плитко або односторонньо. На кождий спосіб книга дуже мало подобалася» (ЦДІА УРСР у Львові, ф. 683, оп. 1, спр. 4, арк. 31 зв.— Підкреслення в оригіналі).

[35] Будзиновський В. Смішне в поважнім//Нові шляхи.—1930.— № 6.— С. 223—224.

[36] Див.: Будзиновський В. Ішли діди на муки.— С. 29.

[37] Там же.

[38] Див.: Rudnytsky I. L. Op. cit.— P. 203.

та Гітлером (з числа «молодих» радикалів цю долю поділили Ю. Бачинський та С. Вітик, які у 1920—1930-х рр. виїхали на Радянську Україну і безслідно зникли у системі ГУЛАГу). Третьою характерною рисою «класичного марксизму» була його схильність до трактування передовсім історичних, політичних та економічних питань, на противагу до переважно філософської тематики західноєвропейської марксистської традиції [39]. Для «молодих» радикалів найхарактернішою була спроба розв'язати українське національне питання засобами марксистської методології. Ця спроба полягала у формулюванні постулату політичної самостійності України.

Таке розв'язання було якісним стрибком у розвитку ідеології українського руху, його переходу від культурно-соціальних до суто політичних цілей [40]. У цьому плані «молоді» радикали представляли інтелектуальну течію, яка ставала дедалі помітнішою в суспільно-політичному житті Європи. У 1870—1918 рр. національні рухи поневолених народів еволюціонують у напрямі визнання пріоритету політичних прав. Етнокультурні критерії нації витісняються політичними, а національне самовизначення чимраз частіше ототожнюють з незалежною державою. Принаймні три чинники суспільно-політичного розвитку зумовлювали новий характер національних рухів: опір традиційних соціальних груп наступові модернізації, поява нових нетрадиційних класів та страт під впливом урбанізації; безпрецедентний зріст міграційних процесів [41].

Усі ці явища в тій чи іншій мірі заторкнули наприкінці XIX ст. галицьке суспільство і прискорили формування політичної свідомості «молодих» радикалів. Зокрема, вони були відображені в основному програмному творі цієї групи — книжці Ю. Бачинського «Україна irredenta» (1895). Масова еміграція українських селян з Галичини, що розпочалася у 1890-х рр., викликала розгублення серед традиційних партій, «москвофілів» і «народовців», і поставила питання про майбутнє української нації. Зарадити справі, на думку Ю. Бачинського, могла лише велика промисловість, створення якої спинило б еміграцію і привело до формування української буржуазії й українського пролетаріату. Однак головною перешкодою на шляху промислового розвитку Галичини була централізаторська політика австрійського уряду. Всю історію боротьби в австрійському парламенті між «централістами» і «федералістами» Ю. Бачинський трактував як боротьбу «німецьких» і «слов'янських» капіталів. У цій боротьбі Галичина залишається останньою підпорою австрійського централізму, оскільки місцева польська буржуазія не зацікавлена в його усуненні, боячись посилення українських сил. Єдиною зацікавленою у ліквідації централізму силою, вважав він, є українська буржуазія, яка для задоволення своїх економічних інтересів прагнутиме до створення національної держави. Виникнення української буржуазії Ю. Бачинський пов'язував з появою у містах світської національної інтелігенції. З її виходом на політичну арену економічна боротьба переходить у націо-

[39] A n d e r s o n P. Considerations on Western Marxism.— London: New Left Books, 1976.— P. 5, 7, 10, 17, 26, 44-45, 49, 93. Цит. за: H i m k a J.-P. Comments on Manfred Turban. Roman Rozdolsky's Reconsideration of the Traditional Marxist Debate on the Schemes of Reproduction on Methodological Grounds // Selected Contributions of Ukrainian Schonars to Economics / Ed. I. S. Koropeckyj.— Cambridge (Mass.), 1984.— P. 142-143.

[40] H i m k a J.-P. Young Radicals...— P. 219.

[41] H o b s b a w m E. J. Nations and Nationalism since 1780. Programme, myth, reality.— Cambridge; New York; Port Chester; Melbourne; Sydney, 1990.— P. 102-109.

Чи Ви читав Україну Irredent-у? Ціла стаття-то квінтесенція „прямолінійности". Товарова продукція — буржуазія і пролетаріат — воля політична в Росії — Конець Австрії — буржуазія українська — радикалізм національний сеї буржуазії — etc. etc. etc. Дуже цікаво порівняти „Україну Irr." з працею Поліковского „Безвиходність укр. соціалізма". Оба і другий пишуть рішучо, певним тоном, рішучим, хоч Поліковского стиль більше вироблений, виправлений. Оба і другий рішають невмолимо про судьби народів; Поліковский вітає „обрусєніє" Польщі навіть; Юльцьо бачить самостійну політичну Україну. Признати їм треба, що оба „безоглядності" мове. Оба — ученики Маркса, оба клянуть ся і борють ся Марксом. „До обох можна застосувати епіграму Гетого:

Alles erklärt sich wohl", so sagt mir ein Schüler, „aus jenen
Theorien, die uns weislich der Meister gelehrt."
Habt ihr einmal das Kreuz vom Holze tüchtig gezimmert,
Passt ein lebendiger Leib freilich zur Strafe daran.

На кождий спосіб Маркс і марксизм не може відповідати за виводи Поліковского. Безталанний Поліковский нападає і на чеський сепаратизм, і на польский патріотизм, забуваючи, що недавно (1893) Енгельс („автентичний інтерпрет" марксизму) писав в передмові до польского перекладу одної зі своїх брошур, що повний інтернаціоналізм пролетаріату можливий тоді, коли кождий нарід буде в себе паном". Підніс Поліковский забув, що в часах борби Італії „за незалежність і єдність" по стороні „централізаційної" лиї династії Австрії Габсбургів стояли самі реакційні елементи, попи, князі, декі й шляхта і хлопів супроти міщанських „революційних" рядів. А вже верхом наївности було пропонувати галицким русинам приймати російську мову, затим покликуватись на зближення „молодих радикалів до молодих москвофілів" разом такими анти-марксізмом, що дивно, як той сам автор міг іронізувати з України „української" тону, що в деяких місцях сидить пару українофілів-ідеалістів.

Фрагмент листа М. Ганкевича до В. Охримовича з оцінкою рукопису праці «Україна irredenta». 20 травня 1894 р.

УНІВЕРЗАЛЬНА БІБЛІОТЕКА

Вип. IV. Ч. 9—12.

УКРАЇНА IRREDENTA

(ПО ПОВОДУ ЕМІҐРАЦІЇ)

Суспільно-політичний скіц.

Написав

Юліян Бачиньский.

> „Вѣчная смѣна формъ, вѣчное отверженіе формы, порожденной извѣстнымъ содержаніемъ или стремленіемъ, вслѣдствіе усиленія того [redacted] стремленія, высшаго развитія того же [redacted]-держанія, — кто понялъ этотъ великій, вѣчный, повсемѣстный законъ, кто пріучился примѣнять его ко всякому явленію,— о, какъ спокойно призываетъ онъ шансы, которыми смущаются другіе!... Онъ не жалѣетъ ни о чемъ, отживающемъ свое время, и говоритъ: пусть будетъ, что будетъ, а будетъ въ концѣ концовъ все таки на нашей улицѣ праздникъ!"
>
> *Н. Г. Чернышевскій.*

ЛЬВІВ. 1895.
Накладом Д. Лукіяновича.
З друкарні Інститута Ставропигійского.

Ціна 60 кр.

Титульна сторінка першого видання книжки Ю. Бачинського «Україна irredenta». Львів, 1895 р.

нальну, а центр національної боротьби переміщається з села до міста. Такий перебіг подій відповідає інтересам українських соціал-демократів. «Як тільки українська буржуазія доб'ється політичної самостійності — спідлиться вона, як взагалі кожда буржуазія, коли діпне своєї цілі. Але тоді і візьметься вже за своє діло українська соціал-демократія» [42]. Подібний аналіз соціально-політичного розвитку українських земель у складі Російської імперії привів Ю. Бачинського до висновку, що «політична самостійність України, то conditio sine qua non її економічного і культурного розвитку, умова взагалі — можливості її існування» [43].

Акцентування на політичних правах українського народу означало розрив з традиційною діяльністю головних русько-українських партій — народовців, москвофілів, які в основу своєї діяльності клали визнання етнокультурних прав місцевого населення. Різниця між цими партіями полягала у питанні, до кого зараховувати це населення — до українців (народовці) чи до «общерусской народности» (москвофіли). На практиці все зводилося до вживання різної літературної мови (української чи «язичія»), правопису («фонетики» чи «етимології») тощо. Кожна партія трактувала цей набір засобів ідентифікації місцевого населення як «народні святощі» й ревно стерегла їхню недоторканність.

Натомість «молоді» радикали не визнавали ніяких «народних святощів», уживаючи української мови і використовуючи фонетичний правопис лише з раціональних мотивів [44]. Вони рішуче відкидали «виключно язиковий націоналізм український» [45]. У ставленні до «народних святощів» «молоді» радикали зближувалися з М. Драгомановим та «драгоманівцями», однак вимагали від старших колег зменшити кількість етнографічного матеріалу на сторінках радикальних видань і якнайбільше друкувати модерної літератури [46].

На грунті негативного ставлення до етнографічно-мовних суперечок «марксівці» зблизилися з «молодими» москвофілами — течією всередині русофільського табору, яка ставила собі за мету працю над просвітою та добробутом галицького селянства, «самого важного двигателя народного», без огляду на розв'язання питання про його етнічну приналежність [47]. Основа для такого зближення склалася ще в часи навчання у гімназіях наприкінці 1880-х рр. [48] Деякі з «молодих» радикалів (як, наприклад, І. Гриневецький) поділяли русофільські погляди і завершили свою ідейну еволюцію у москвофільському таборі [49]. Однак більшість «марксівців» зблизилася з «молодими» москвофілами заради пропаганди серед них «поступових думок», тримаючись осторонь при тому народовської партії, яка не мала

---

[42] Бачинський Ю. Україна irredenta.— 3-є вид.— Берлін, 1924.— С. 3—5, 19, 22, 33—35, 42—43, 56—57, 67, 97.

[43] Там же.— С. 94—95.

[44] Охримович В. Львівська радикальна молодіж перед москвофілами // Народ.— 1891.— Ч. 2.— С. 34.

[45] Будзиновський В. Москвофільство, його причини і теорії.— Львів, б. р.— С. 3—4.

[46] Франко І. До М. П. Драгоманова, 18 трав. 1895 р.— Т. 49.— С. 44.

[47] Яворський Ю. Нова еволюція серед москвофілів // Народ.— 1891.— Ч.6.— С. 91—92; Ч. 8.— С. 130—132.

[48] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 372, оп. 1, спр. 74, арк. 1—3.

[49] Бачинський Ю. Мої спомини про Драгоманова // Вістник Союза визволення України.— 1915.— Ч. 23—24.— С. 12.

своєї молоді [50]. Тим часом «старі» радикали з багатьох причин вважали себе ближчими до народовців, ніж до москвофілів [51].

Наприкінці XIX ст. конфлікт між політичною і культурно-просвітницькою організацією в національному русі виник і на Наддніпрянській Україні. Після Емського указу Олександра II (1876), що зводив нанівець можливості легальної національної роботи, Стара Київська громада поступово перейшла на позиції аполітичного культурництва. З цієї причини у 1886 р. вона розійшлася з М. Драгомановим, який наполягав на збереженні політичного характеру українського руху. Із Старої Київської громади виділилися драгоманівські гуртки — «старший київський гурток політиків» (1886—1891) та «наймолодший гурток політиків» (1888—1896), лідерами були Галя Ковалевська та її батько М. В. Ковалевський, а членами — Є. Деген, Б. Кістяківський, Леся Українка, І. Стешенко, П. Тучапський та інші. Вони прагнули у співпраці з іншими поневоленими народами Російської імперії піднести український рух до активної організованої політичної боротьби. У першій пол. 1890-х рр. обидва гуртки бажали оформитися в окрему партію, щоб відвернути українську молодь від російських есерів і соціал-демократів [52]. Молодечі «гуртки політиків» підтримували активні зв'язки з радикальним рухом в Галичині й теж, як «молоді» радикали, ставили питання про необхідність модернізації ідеології українського руху. Однак вони заперечували ідею національної державності, мовляв, байдуже, «який держиморда потягне нас в кутузку і на якій мові розкаже, що права чоловіка не про нас писані» [53].

Наприкінці 1880-х рр. з лона Старої Київської громади виділилася ще одна фракція з політичною орієнтацією — так звані «австрофіли» на чолі з В. Антоновичем та О. Кониським. Однак їхня орієнтація не була пов'язана з активною політичною діяльністю. Надії на позитивне розв'язання українського питання вони пов'язували з можливістю війни Австрії з Росією. «Австрофіли» прагнули через посередництво галицьких народовців схилити на свій бік керівні кола Австрії, а в Галичині — панівну польську шляхту, і таким чином домогтися реалізації своїх планів [54].

Незалежно від цих груп влітку 1891 р. на Наддніпрянській Україні виникло Таємне братство тарасівців. До нього входили студенти та молоді інтелігенти І. Липа, М. Міхновський, М. Коцюбинський, Б. Грінченко, В. Самійленко та інші. У програмі та діяльності Братства чітко проступали самостійницькі тенденції [55], однак тарасівці відкидали саму можливість постановки питання про політичну самостійність України. «...Всякі мрії й та-

---

[50] Охримович В. Радикальна молодіж і народовство // Народ.— 1891.— Ч. 10—12.— С. 191—193.

[51] Наше москвофільство // Народ.— 1891.— Ч. 3.— С. 36.— Підпис: Редакція.

[52] Лавріненко Ю. Українська соціал-демократія (група УСД) і її лідер Леся Українка // Сучасність.— 1971.— Ч. 5 (125).— С. 82; Тучапський П. Л. Із пережитого. Дев'яності роки.— Харків, 1931.— С. 13, 16.

[53] Арабажин К. Дещо про націоналізм на Україні // Народ.— 1890.— Ч. 23.— С. 349—351.— Підпис: non ego. Авторство встановлено на основі: Тучапський П. Л. Із пережитого...— С. 31.

[54] Тучапський П. Л. Із пережитого...— С. 29—30.

[55] Див.: Липа І. «Тарасівці» : Зі споминів // Письмо з Просвіти.— 1922.— Ч. 11—12.— С. 91—92; Самійленко В. З українського життя в Києві в 80-х роках XIX ст. // Нова Україна.— 1923.— Ч. 1—2.— С. 105; Profession de foi молодих українців // Правда.— 1893.— Т. XVII, вип. L.— С. 20.

Стара київська громада разом із студентською молоддю. 1874 р. Сидять — у першому ряді (зліва направо): І. Волянський, М. Костенко, не встановлено, А. Матвіїв, П. Комарецький, І. Житецький, О. Русов, Т. Грищенко-Білецький, Л. Ільницький, Є. Діяковенко, М. Левченко; у другому ряді: О. Левицький, О. Лоначевський, І. Рудченко (Білик), Ф. Вовк, І. Нечуй-Левицький, П. Чубинський, М. Старицький, В. Рубінштейн, М. Лисенко, П. Житецький, О. Трегубов, М. Воблий (Віблий); стоять: І. Фаворський, М. Драгоманов, М. Ковалевський, Білоусов, В. Пащенко, Й. Вербицький, К. Андрієвський, В. Бернштам, В. Антонович.

HROMADA

RECUEIL OUKRAINIEN

Rédigé par

MICHEL DRAGOMANOW

ГРОМАДА

УКРАЇНСЬКА ЗБІРКА

впорьадкована

Михайлом Драгомановим

№ 1.

ПЕРЕДНЬЕ СЛОВО ДО „ГРОМАДИ“

GENÈVE

H. GEORG. LIBRAIRE-EDITEUR

1878

Титульна сторінка першого номера журналу «Громада», редагованого М. Драгомановим. Женева, 1878 р.

кому напрямку,— писав Б. Грінченко на початку 1890-х рр.,— були б стільки кумедним донкіхотством, що нічого окрім сміху або докору не могли б викликати серед патріотичної української інтелігенції...» Реальних результатів своєї діяльності тарасівці надіялися досягти за умови, що Україна залишиться частиною російської держави [56].

Отже, на поч. 1890-х рр. ні одна з наявних в українському таборі сил не підтримували висунутий «молодими» радикалами постулат політичної самостійності України. Тому утверджувати його довелося у гострій ідейній боротьбі. Оскільки «марксівці» не мали власної організації, першим актом цієї боротьби мало стати утвердження цього постулату в програмі радикальної партії.

ПЕРШИЙ ЕТАП ВНУТРІШНЬОПАРТІЙНОЇ БОРОТЬБИ

Дебют «молодих» радикалів на політичній арені був пов'язаний з підготовкою до друку молодіжного журналу «Товариш» (1888), ініціатором видання якого були В. Будзиновський і С. Козловський, а редактором — І. Франко, та з розгортанням у Львові масового руху українських і польських студентів на захист своїх політичних прав (1889) [57]. Уже під час підготовки журналу виник перший конфлікт між двома поколіннями українських соціалістів. Коли І. Франко без згоди інших членів редколегії вмістив у «Товариші» статтю М. Драгоманова та вірш М. Старицького, в якому «молоді» добачали сліди антисемітизму, В. Будзиновський та його товариші на знак протесту покинули редакцію, і журнал припинив існування [58].

Співпраця між «молодшими» і «старшими» радикалами до утворення РУРП мала й певні позитивні результати. У липні 1888 р. І.Франко, В. Будзиновський, М. Ганкевич, С. Козловський разом з молодшими українськими поетами К. Поповичем, О. Маковеєм та чеським етнографом Ф. Ржегоржем (власне, вся редакція журналу «Товариш» разом з авторами вміщених у ньому матеріалів) брали участь у страйку львівських пекарів [59]. Конфлікт між двома поколіннями українських соціалістів відійшов у 1889 р. на задній план під час слідства над київським студентом С. Дегеном та його товаришами, у ході якого були арештовані І. Франко, М. Павлик, В. Охримович, Ю. Бачинський і К. Трильовський. Тому І. Франко та М. Павлик, починаючи

[56] Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської. Друковано в «Буковині» за рр. 1892—1893.— К., 1917.— С. 66.

[57] Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців, 1848—1924.— Львів, 1926.— С. 220—222.

[58] Будзиновський В. Автобіографія (фрагмент із посмертних паперів) // Як чоловік зійшов на пана.— Львів, 1937.— С. 13; Дей О. І. Журнал «Товариш» (Епізод із журналістської діяльності І. Франка) // Дослідження творчості Івана Франка.— К., 1958.— Вип. 2.— С. 130—132.

[59] Див.: Робітничий рух на Україні (1885—1894 рр.).— К.: Наук. думка, 1990.— С. 146, 394 (прим. № 161). Згадка у деяких історичних дослідженнях (див., напр.: Himka J.-P. Socialism in Galicia...— P. 144) про страйк львівських пекарів 1889 р., в організації якого нібито теж брали участь І. Франко, В. Будзиновський, М. Ганкевич, насправді не має ніякого документального підтвердження і базується на неправильному відчитанні упорядниками збірника «Іван Франко у спогадах сучасників» (Львів, 1956) відповідного фрагмента із щоденника О. Маковея (див.: ЛНБ АН УРСР, від. рукописів, ф. 29. спр. 173, папка 62, арк. 10—11).

видавати 1890 р. новий журнал «Народ», запросили до співпраці й молодих українських соціалістів — В. Охримовича, М. Ганкевича, Є. Левицького та інших [60].

Ідейні розходження між «драгоманівцями» і «марксівцями» з новою силою виявилися на I з'їзді РУРП (4—5 жовтня 1890 р.). «Молоді» радикали домагалися, щоб новостворена партія прийняла програму, засновану на положенні про класову боротьбу пролетаріату проти капіталу, на зразок програми соціал-демократичних партій Європи. Опонуючи їм, І. Франко, М. Павлик та С. Данилович доводили, що програма радикальної партії повин[redacted] відображати інтереси насамперед малоземельного селянства. Після дискусії з'їзд ухвалив компромісне рішення про поділ програми радикальної партії на дві частини: максимальну та мінімальну. Максимальна частина, складена Є. Левицьким, М. Ганкевичем та В. Охримовичем і редагована І. Франком, вимагала «переміни способу продукції згідно зі здобутками наукового соціалізму» та «колективного устрою праці і колективної власності средств продукційних». Мінімальна частина програми під редакцією С. Даниловича та М. Павлика проголошувала необхідність провести такі економічні реформи, які б стримували пролетаризацію селян та зміцнювали їхні індивідуальні господарства. Мінімальна програма, отже, позбавляла «науковий соціалізм» у максимальній програмі реального значення [61].

На I з'їзді РУРП особливо чітко проявилася різниця між двома поколіннями українських соціалістів у підходах до національного питання. В. Будзиновський запропонував ввести у максимальну частину вимогу створити власну національну державу, а в мінімальну — положення про розподіл Галичини на східну (українську) і західну (польську) частини. Йому заперечив І. Франко. На його думку, поділ Галичини взаємно ослабив би сили українського і польського демократичного рухів у боротьбі проти спільного ворога — польської шляхти [62]. Після дискусії [redacted] програму було внесено положення про розширення автономних прав Галичини як окремого краю Австро-Угорської імперії. Разом [redacted] тим вказувалося, що розвиток народних мас можливий лише на національному грунті, тому радикальна партія «в національних справах змагати буде до піднесення почуття національної самосвідомості і солідарності в масах усього русько-українського народу через літературу, збори, з'їзди, товариства, демонстрації, відчити, печать і т. п.»

Запропоновані у програмі розв'язки спірних питань не могли задовольнити «молодих» радикалів. Їх тривожила загальна ситуація [redacted] українському національному русі, нехтування старшим поколінням українських діячів його політичних аспектів. Хоча, здавалося б, обставини розвитку українського руху штовхали його до неминучої політизації. Наприкінці 1880-х — [redacted] поч. 1890-х рр. українське питання несподівано зазвучало [redacted] загальноєвропейському політичному контексті. У січні 1888 р. [redacted] берлінському журналі «Gegenwart» з'явилася стаття німецького філософа Е. фон Гартмана, у

[60] Охримович В. Моя пригода з шибеницею // Іван Франко у спогадах сучасників.— Львів, 1972.— Вип. 2.— С. 75—79; Himka J.-P. Socialism in Galicia...— P. 164-166.

[61] Данилович С. Франко — духовний батько...— С. 230—231; Химка Ж.-П. Український соціалізм у Галичині...— С. 42. Програму радикальної партії див.: Народ.— 1890.— Ч. 20.— С. 301—303.

[62] Будзиновський В. Смішне [redacted] поважнім // Нові шляхи.— 1930.— № 10.— С. 64; його ж. Ексгумація і нові похорони // Діло.— 1912.— Ч. 82.— С. 2.

якій пропаговано ідею утворення з українських земель «Київського королівства» для ослаблення Росії. Припускали, що появу статті інспірував сам Бісмарк. Ідея утворення «Київського королівства» викликала певний резонанс в австрійських, німецьких і російських політичних колах[63]. Зокрема, вона фігурувала в актах звинувачення І. Франка, М. Павлика, В. Охримовича та інших у державній зраді під час слідства влітку 1889 р.[64]

З другого боку, на скликаній Клубом руських послів спільній нараді представників народовської та москвофільської партій (25 березня 1890 р.) було зазначено, що причиною «сумного стану русинів» є «недостача одної ясної і всіх русинів обов'язуючої програми». Одним із пунктів такої програми, згідно із рішенням наради, мала бути вимога поділу Галичини на східну (українську) і західну (польську) частини. Відродження цього постулату, який вперше висунули ще діячі Головної руської ради 1848 р., як і проект Гартмана, привернуло увагу австрійських, німецьких і польських політиків[65].

Ідея відособлення українських земель в окреме політичне тіло буквально витала у повітрі. Однак ні одна з українських партій Галичини (в тому числі РУРП) не брала на себе ініціативу сформулювати її як постулат політичної програми. Більше того, вона була похована у листопаді 1890 р., після укладення народовською партією з ініціативи київських «австрофілів» В. Антоновича та О. Кониського угоди з польською адміністрацією Галичини. Проголошення «нової ери» у польсько-українських відносинах «молоді» радикали розцінювали як втрату віри старшими діячами не лише в майбутність української держави, але й у можливість будь-яких національних здобутків, якщо на них не згодяться польські урядові кола. У відповідь на виступ народовського лідера О. Романчука в галицькому сеймі 25 листопада 1890 р. з програмою польсько-української згоди група студентської української молоді з Відня виступила з окремою заявою, в якій проголошення такої програми розцінювала як приниження національної гідності українців[66]. Разом з тим «молоді» радикали відмежувались у своїй критиці від драгоманівської групи, яка виступала проти «новоерівців» не за їхнє відступництво від принципів національної політики, а за співпрацю з клерикально-шляхетськими політиками. Марксистська молодь оскаржувала М. Драгоманова в тому, що він, як В. Антонович і «новоерівці», теж бажав досягти польсько-української згоди через визнання польської державності в Галичині[67].

Очевидно, що критика «драгоманівців« «молодими» радикалами не була коректною (зрештою, як часто не була коректною і зворотня критика). Однак її сильною стороною була вимога ввести у програму РУРП положення про політичне самовизначення українського народу. На початку грудня 1890 р. збори віденських радикалів на пропозицію В. Будзиновського надіслали відкритого листа українському суспільству, підписаного В. Будзиновським, І. Гриневецьким та ще сімома членами українського товариства

---

[63] Doroschenko D. Die Ukraine und das Reich. Neun Jahrhunderte deutsch-ukrainische Beziehungen im Spiegel der deutschen Wissenschaft und Literatur.— Leipzig, 1941.— S. 154—157.

[64] Охримович В. Моя пригода з шибеницею.— С. 78.

[65] Будзиновський В. Ексгумація і нові похорони // Діло.— 1912.— Ч. 78; Левицький К. Згад. праця.— С. 233.

[66] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 663, оп. 1, спр. 179, арк. 257—257 зв.

[67] Будзиновський В. Ішли діди на муки.— С. 28—29, 33.

«Січ». Головною ідеєю листа була аргументація державного права українського народу. З цією ідеєю В. Будзиновський виступив на загальному вічу галицьких українців у Відні 18 грудня 1890 р., скликаному для обговорення політики «нової ери». Виступ присутні прийняли схвально[68]. Нарешті, у лютому 1891 р. віденські радикали закінчили дискусії про потребу переглянути програму радикальної партії й вислали в редакцію «Народу» проект нової програми, підписаної «за радикальну колегію у Відні» В. Будзиновським та І. Гриневецьким[69]. Автори проекту представили нову економічну програму, засновану на постулатах наукового соціалізму. Зокрема, програма передбачала організацію суспільства в сильну, централізовану національну державу, яка була б єдиним власником засобів виробництва. У національній частині проект містив вимогу про поділ Австрії на національно-адміністративні території, стосовно українських земель — об'єднання Східної Галичини з Буковиною в одну самостійну централізовану українську державу, «оскільки се дається осягнути на дорозі правній без порушення цілости Австрії». Як крок до майбутнього об'єднання всіх українських земель поставлено вимогу ввести митну унію з Росією для економічного об'єднання Галичини з Наддніпрянською Україною.

Окрім проекту нової програми, «молодим» радикалам вдалося опублікувати виступ В. Будзиновського на І з'їзді РУРП[70] та питальник В. Охримовича у справі перегляду старої програми[71]. Публікація цих матеріалів викликала жваву дискусію в радикальному таборі. Редакція «Народу» в особі І. Франка та М. Павлика назвала програму віденських радикалів «нісенітницею», основаною на «фікції державності, а посередньо на інтересах тих верств, котрі в разі заведення самостійної руської держави в першій лінії з неї би користали, коли тим часом доля робучого люду в такій самостійній державі могла би навіть погіршитися... Чи «радикали» віденські не думають, що коли би як-небудь закроювалося на узискання прав напр. корони короля Данила, то на ту корону найшли би ся компетенти в першій лінії в рядах князів Сапіг, Чарториських, Дідушицьких і т. п.»[72] І. Франко піддав критиці В. Будзиновського за його недостатнє знання марксизму та догматичність підходу в оцінці економічного розвитку Галичини[73]. Негативне ставлення до ідеї національної державності висловили М. Драгоманов та О. Терлецький[74].

«Молодим» радикалам на поч. 1890-х рр. не вдалося провести перегляд

---

[68] Будзиновський В. Ішли діди на муки.— С. 29; Франко І., Павлик М. Руське державне право і народна справа // Народ.— 1891.— Ч. 1.— С. 8—9.— Підпис: Редакція.

[69] Народ.— 1891.— Ч. 9.— С. 155—159.

[70] Будзиновський В. Культурна нужда австрійської Русі.— Львів, 1891.

[71] Охримович В. Куди нам іти, і як нам робити? // Народ.— 1891.— Ч. 15—16.— С. 217—218; Ч. 17—18.— С. 243—247.

[72] Франко І., Павлик М. Руське державне право...— С. 9—10.

[73] Франко І. Ще раз про нашу культурну нужду // Народ.— 1892.— Ч. 23.— С. 309—312.

[74] Будзиновський В. Ішли діди на муки.— С. 28—31; Драгоманов М. Уваги до Квестіонару для II з'їзду русько-українських радикалів // Народ.— 1891.— Ч. 19.— С. 263. Цікавим є факт, що В. Будзиновський та Є. Левицький під час перебування М. Драгоманова у Відні на поч. 1890-х рр. спробували схилити його на свій бік і таким чином зміцнити свої позиції. Однак після першої зустрічі, яка закінчилася невтішно, «молоді» радикали цих спроб не повторювали (Будзиновський В. Ішли діди на муки.— С. 33.).

програм РУРП у бажаному для них напрямі. На II з'їзді радикальної партії (3 жовтня 1891 р.) рішенням більшості голосів питання про програму не було поставлене у порядок денний. Натомість вибрано комісію, яка повинна була підготувати новий проект програми для розгляду її на наступному з'їзді. У створеній комісії «молодим» радикалам належала рівно половина — чотири з восьми голосів [75]. Однак з переглядом програми радикальної партії навмисне зволікали «старші» радикали.

У 1893 р. «молоді» радикали зробили нову спробу винести на денне світло питання про політичну самостійність України. Ю. Бачинський (єдиний, хто на І з'їзді РУРП повністю солідаризувався з позицією В. Будзиновського щодо поділу Галичини) [76] вислав до редакції «Народу» серію статей під назвою «По поводу еміграції», власне, перші розділи його праці «Україна irredenta». М. Павлик не підозрював, що в статтях буде порушена справа про політичну самостійність України, і дав згоду на їх друкування. Однак йому довелося взяти слово назад, коли після публікації перших частин «України irredent-u» Ю. Бачинський надіслав решту статей роботи. Його підтримав І. Франко [77], який далі наполягав на шкідливості й неможливості здійснення ідеалу політичної самостійності [78].

У центрі суперечок, що точилися в лоні радикальної партії, було і питання про поєднання соціалістичної теорії з реальними потребами дрібноземельного селянства. Це питання не було внутрішньою проблемою лише радикальної партії. У першій пол. 1890-х рр. його обговорювали на чергових з'їздах французької робітничої та німецької соціал-демократичної партій [79]. Розходження між європейськими соціалістами змусили Ф. Енгельса наприкінці 1894 р. написати окрему статтю про ставлення марксизму до аграрного питання. Розвиток капіталізму, підкреслював він, неминуче веде до знищення дрібної земельної власності. Але у соціал-демократів немає ніяких підстав своїм втручанням прискорювати цей процес. Тому заперечувати заходи, що мають полегшити долю селян, не можна. Однак прямим відходом від марксизму є бажання навічно зберегти дрібного селянина. Після приходу до влади соціал-демократичної партії «наше завдання щодо дрібних селян полягає насамперед у тому, щоб їх приватне виробництво, їх власність перевести в товариську, але не насильно, а з допомогою прикладу, пропонуючи для цього громадську допомогу» [80].

Позиція «молодих» радикалів відрізнялася від поглядів Ф. Енгельса. У новому проекті програми (1891) вони вимагали усунути всі перешкоди на шляху розвитку капіталізму, щоб прискорити пролетаризацію селянства. Зрозуміло, таке рішення не могло відповідати інтересам галицьких селян. Найбільше враження справила на них мінімальна програма радикалів. Під час передвиборчої кампанії 1891 р., як доносили з окремих пові-

---

[75] ІІ-й з'їзд радикалів // Народ.— 1891.— Ч. 20—21.— С. 266.
[76] Будзиновський В. Ексгумація і нові похорони // Діло.— 1912.— Ч. 82.— С. 2.
[77] Бачинський Ю. Мої спомини про Драгоманова // Вістник Союза визволення України.— 1915.— Ч. 23—24.— С. 13; Павлик М. [Примітки] // Драгоманов М. П. Переписка. Зібрав і зладив М. Павлик.— Львів, 1901.— Т. 1.— С. 118.
[78] Франко І. Політичний огляд // Народ.— 1893.— Ч. 23—24.— С. 318.
[79] Najdus W. Op. cit.— S. 177—180.
[80] Енгельс Ф. Селянське питання у Франції і Німеччині // Маркс К. і Енгельс Ф. Твори.— 2-е вид.— К., 1965.— Т. 22.— С. 491.

тів, «загал селян за програму радикальну дав би ся розіп'яти». Максимальну програму сприймали значно стриманіше [81].

«Старші радикали» розв'язували суперечність між максимальною і мінімальною частиною програми, відмовляючись від тих теоретичних положень наукового соціалізму, які, на їхню думку, не відповідали інтересам селянства [82]. Зокрема, критикуючи положення про неминучу пролетаризацію селянських господарств в умовах капіталізму, І. Франко писав: «Я певний, в XX віці люди не схочуть вірити, що така безглузда і антигуманна доктрина могла коли-небудь розгарячувати голови і серця молодежі, у котрої на устах є раз у раз любов до народу і любов до поступу» [83].

З питанням про поєднання теорії наукового соціалізму з конкретними потребами галицького селянства тісно перепліталося питання про соціальну опору радикального руху. Зрозуміло, що такою опорою могло бути селянство. Але чи все селянство, а чи тільки найбідніша його частина? «Молоді» радикали вибирали другий варіант. Теоретичним обгрунтуванням для них послужила праця Вячеслава Будзиновського «Хлопська посілість у Галичині» (1894), в якій автор доводив, що галицьке селянство в основній масі за своїм господарським становищем не відрізняється від пролетаріату.

Опора лише на малоземельне селянство, на думку «старших» радикалів, ослаблювала б радикальну партію. Як заявив на одному з пізніших з'їздів РУРП І. Франко, «з Lumpenproletariat-у не створимо партії» [84]. «Вважаючи радикальну партію за організацію в першій лінії культурну і політичну,— писав Франко,— ми оберталися зі своїм словом, із агітацією і організаційними пробами не до сільського пролетаріату, який не має ні освіти, ні можливости політичної організації та діяльности, а бажали зацікавити справою радикалізму в першім ряді освічені і економічно сяк-так незалежні елементи нашого села» [85].

* * *

Серед інших ідейних розходжень всередині радикальної партії менш принципове, але не менш важливе значення для дальшої долі радикального руху мали суперечності між «молодими» радикалами і М. Павликом у питанні про ставлення до греко-католицького духовенства. Боротьба за секуляризацію українського політичного життя становила один з традиційних напрямів діяльності українських соціалістів Галичини. Ще 1880 р., під час складання«Програми польських і руських соціалістів Східної Галичини», між І. Франком, М. Павликом, з одного боку, та польськими соціалістами, з другого, спалахнула суперечка про те, чи вносити у «Програму...» поло-

[81] Характерний такий епізод. Якось Іван Франко розповідав старшому господареві, одному із найактивніших радикалів-селян Яцку Запарнюку про теорію колективного землеволодіння. «Старий задумався твердо,— писав пізніше Франко,— слухаючи моїх слів, а далі усміхаючись злегка, говорить: «Так, паночку, се було би дуже добре для лінивих людей!» (Франко І. Микола Васильович Ковалевський // Літ.-наук. вісн.— 1908.— Ч. 44.— С. 126).

[82] Див.: Франко І. До М. П. Драгоманова, 8 черв. 1891 р.— Т. 49.— С. 281.

[83] Франко І. [Рецензія].— Т. 45.— С. 273.— Рец. на кн.: Фаресов А. Народники і марксисты.— СПб, 1899.

[84] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 663, оп. 1, спр. 179, арк. 21.

[85] Франко І. Прим[ітки] до ст[атті] Лозинського «Гльосси про міжпартійні відносини галицьких українців...» // Літ.-наук. вісн.— 1905.— Т. 29, кн. 1.— С. 29.

ження про потребу поєднувати пропаганду соціалістичних ідей з поширенням раціоналізму та позитивізму. Українські соціалісти обстоювали ширше трактування основних завдань соціалістичної пропаганди. Однак позиція І. Франка та М. Павлика не знайшла розуміння серед галицьких соціалістів польської національності [86] й тому не була віддзеркалена у перших програмних документах соціалістичного руху в Галичині. Натомість максимальна програма радикальної партії проголошувала «раціоналізм у справах віри», а програма-мінімум вимагала «усунення з науки шкільної всякого догматизму» та популяризації «здобутків позитивного всесвітнього знання» [87].

Таке формулювання викликало заперечення у «молодих» радикалів. На їхню думку, вимога «раціоналізму в справах віри» передбачала не свободу сумління, а пропаганду штунди та поборювання попівства. «Партія протипанська, партія демократично-політична стала перемінюватися в протипопівську релігійну секцію» [88].

Побоювання «молодих» радикалів не були безпідставними: у листуванні М. Павлика з М. Драгомановим у ті роки неодноразово висловлювано думку про необхідність створити нову, раціоналістичну віру, пропагувати баптизм, про бажаність переходу українського населення Галичини у протестантизм. Такий період, на думку М. Павлика, повністю відірвав би духовенство від народу й остаточно зламав його, духовенства, сили [89]. «Я на всім своїм свідомім життю бачив ясно, що перший крок до поступу нашого мужика це визвіл його від попа»,— писав він у листі до М. Драгоманова від 11 січня 1894 р. [90] «Молоді» радикали, в свою чергу, виступали проти антипопівської політики М. Павлика, вважаючи її безумовно шкідливою. Вони виступали за відтягнення нижчого духовенства від верхівки греко-католицької церкви та залучення його до радикального руху.

Особливо гострого характеру конфлікт всередині радикальної партії з приводу ставлення до духовенства набрав наприкінці 1892—на поч. 1893 рр. Імпульсом до дискусії послужив лист галицького намісника К. Бадені, розісланий 20 листопада 1892 р. до греко-католицьких деканатів пограничних з Росією повітів. У ньому йшла мова про масову еміграцію галицьких селян до Росії, викликану, на думку К. Бадені, недбальством і байдужістю греко-католицьких священиків до морального і релігійного падіння селян.

У зв'язку з появою цього листа у Галичині почали обговорювати можливість реформування греко-католицької церкви в інтересах католицько-єзуїтської реакції, зокрема впровадження целібату для уніатських священиків. М. Павлик від імені редакції журналу «Народ» визнав справедливість критики К. Бадені на адресу греко-католицького духовенства та вітав введення целібату як заходу, що прискорив би розвиток української світської

---

[86] Франко І. Попи і економічне положення українського народу в Галичині.— Т. 44, кн. 1.— С. 155—156.

[87] Народ.— 1890.— Ч. 20.— С. 301, 303.

[88] Будзиновський В. Смішне і поважнім // Нові шляхи.— 1930.— Т. 9.— С. 65.

[89] Переписка...— Чернівці, 1910.— Т. 6.— С. 185, 287; Чернівці, 1911.— Т. 7.— С. 71—73, 111—113. Про погляди М. Драгоманова у релігійному питанні див.: Rudnytskyi I. L. Op. cit.— P. 212-214.

[90] Переписка...— Т. 8.— С. 11. Критику антипопівської тактики М. Павлика див.: Франко І. Михайло Павлик. Замість ювілейної сильветки // Літ.-наук. вісн.— 1905.— Т. 29, кн. 3.— С. 180.

інтелігенції та емансипацію суспільно-політичного життя галицьких українців [91].

Протилежну позицію зайняв І. Франко. Введення целібату, на його думку, було б «на довгі роки поразкою для нашого краю», бо «що б ми не хотіли закинути духовенству, але все-таки мусимо визнати, що, зв'язане тисячами ниток сімейних та духовних інтересів з загалом народу», воно «виступає потужним чинником у розвитку освіти і громадського життя...» [92]

З поглядами І. Франка перекликалася резолюція, ухвалена віденськими зборами галицьких українців усіх партій 25 грудня 1892 р. У резолюції, текст якої склав «молодий радикал Є. Левицький, поставлено вимогу автономії галицьких українців у релігійних справах як складової частини їхніх політичної і національної незалежності та конституційних прав [93].

На поч. 1893 р. на сторінках журналу «Народ» розгорнулася гостра дискусія про ставлення радикальної партії до греко-католицького духовенства, в якій взяли участь І. Франко, М. Драгоманов, М. Павлик, а від імені «молодих» радикалів — Є. Левицький [94]. М. Павлик оцінив сам факт дискусії як вияв доконаного розколу партії на поміркованих радикалів, які стоять на національному грунті (І. Франко та «молоді» радикали), та космополітів (старих, так званих коломийців), які перебувають ближче до народу і не втручаються в церковні справи [95]. Врешті-решт, на станіславівському з'їзді делегатів радикальної партії (1893) було прийняте компромісне рішення: партія й надалі веде боротьбу проти клерикалізму, залишаючи рядовим членам право вільного вибору в питаннях тактики [96].

Іншим важливим предметом суперечок була так звана угода партій. «Нова ера» викликала спротив як серед радикалів і москвофілів, так і серед частини народовців і створила можливість об'єднання їх для захисту національно-політичних прав місцевого населення проти польської адміністрації краю. Переговори щодо об'єднання дій трьох партій тривали протягом першої пол. 1890-х рр. Від імені РУРП у них брали участь «старші» радикали. Їхні молодші колеги по партії трактували всю цю акцію як «навернення всіх русинів на «народовську» віру», «зрутенщення радикалів». Найбільше обурення викликала в них заява І. Франка, що ради об'єднання партій він готовий пожертвувати своїми переконаннями. «З'їзд всіх партій,— писав М. Ганкевич до В. Охримовича у листі від 26 січня 1894 р.,— то цвіт, то корона «антидоктринерства» Франка. Їх ненависть до марксистів, до «пролетаризації» кидає їх в обійми народовців і всякого гатунку рутенців, в котрих вічно на устах «піднесення» стану селянського!» [97].

---

[91] Павлик М. На чім стоїмо // Народ.— 1892.— № 22—23.— С. 232, 235—236.

[92] Franko I. Nowy kulturkampf // Kurjer Lwowski.— 1892.— 19 grud.

[93] Левицький Є. Віче віденських русинів (допись) // Народ.— 1893.— Ч. 1.— С. 5—6.

[94] В справі церковній у Галичині // Там же.— С. 3—8; Наше попівство і цивілізація // Там же.— Ч. 2.— С. 15—17. М. Павлик відмовився надрукувати у «Народі» статтю В. Будзиновського «Церков — народна інституція», мотивуючи свою відмову тим, що «ми не можемо тратити більше слів на справу боротьби між намісниками і духовенством... У радикальній партії є 99 важніших справ» (Відповіді редакції // Там же.— Ч. 3.— С. 34).

[95] В справі церковній у Галичині.— С. 4.

[96] З'їзд делегатів нашої партії // Народ.— 1893.— Ч. 2.— С. 13; Переписка...— Т. 7.— С. 234.

[97] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 372, оп. 1, спр. 38, арк. 19—21, 23—24, 27. Пор. також признання самого І. Франка у листі до Ю. Яворського від 21 жовтня 1892 р.: «Я прекрасно знаю, что в понимании радикализма мы с Вами расходимся, но я никогда не думаю настаивать на радикализме...» (Франко І. Зібр. творів.— Т. 49.— С. 358).

Внутрішні ідейні розходження в питанні про політичну самостійність та про угоду партій, в аграрному та релігійному питаннях залишались головним предметом ідейних суперечок між «молодими» і «старими» радикалами впродовж першої пол. 1890-х рр. Однак на першому етапі цього конфлікту (1890—1895), незважаючи на всю його гостроту, радикальна партія зовні справила враження одноцільної сили. Консолідації радикалів сприяла боротьба їх з «новоерівською» політикою народовців та конкретні потреби організаційно-пропагандистської роботи серед селянства. У збереженні партійної єдності особливі заслуги належали М. Драгоманову, який завдяки своєму авторитету часто відігравав роль посередника між обидвома ворогуючими сторонами [98]. Важливе значення для згладжування конфлікту мало також те, що «старші» радикали міцно тримали у своїх руках основні важелі керівництва радикальним рухом. У 1892 р. політичний і видавничий центр партії було перенесено зі Львова до Коломиї, а редагування журналу «Народ» та газети «Хлібороб» опинилося під повним контролем М. Павлика та С. Даниловича [99]. Спроби «молодих» радикалів вміщувати у партійних виданнях свої матеріали, які чітко декларували їхню позицію, нерідко закінчувалися невдачею. Так, М. Павлик відхилив рукопис статті В. Будзиновського «Культурна нужда в Галичині», після чого останньому довелося друкувати її у «москвофільській» газеті «Галицька Русь». З тих же причин у «Народі» не були надруковані статті Є. Левицького, В. Охримовича, М. Ганкевича [100]. Конфлікт з М. Павликом настільки загострився, що «молоді» взагалі перестали надсилати до «Народу» свої матеріали [101].

У 1893—1894 рр. співвідношення сил у РУРП починає поступово змінюватися на користь «молодих». Сприяв цьому розкол усередині «коломийської» групи (між М. Павликом, з одного боку, та І. Герасимовичем і С. Даниловичем, з другого). З розколу вміло скористалися «молоді» радикали для посилення своїх внутрішньопартійних позицій. До того ж допомога прийшла від групи київських драгоманівців на чолі з М. Ковалевським, які фінансово підтримували «Народ». Кияни були дуже невдоволені тим, як М. Павлик редагує журнал. У липні 1893 р. М. Ковалевський запропонував «марксівцям» поставити умови, за яких вони могли б працювати у редакції «Народу». «Молоді» радикали висунули вимогу друкувати свої матеріали в журналі без огляду на редакційне право М. Павлика, у тому числі «Україну irredent-у» Ю. Бачинського. У листі від імені редакції І. Франко відхилив усі пункти вимог і відмовив «молодим» (за винятком В. Охримовича) у співпраці з редакцією «Народу». У відповідь «марксівці» у повному складі вийшли з редакційного комітету. Конфлікт між двома поколіннями українських соціалістів досяг найвищого напруження [102].

На початку 1894 р. Ю. Бачинський, В. Будзиновський, М. Ганкевич, Є. Левицький, В. Охримович та група краківської молоді (Й. Шмігер, В. Стефаник, А. Юзичинський) поставили перед керівництвом радикальної партії

98 Будзиновський В. Смішне і поважнім // Нові шляхи.— 1930.— № 10.— С. 65; Охримович В. Причинки до біографії...— С. 51; Химка Ж.-П. Український соціалізм...— С. 45.

99 Переписка...— Т. 7.— С. 195; Т. 8.— С. 6—7.

100 Будзиновський В. Ішли діди на муки.— С. 29, 34.

101 Бачинський Ю. Мої спомини...— С. 13.

102 ЛНБ АН УРСР, від. рукописів, ф. 168, спр. 250 (п. 10), арк. 3; Бачинський Ю. До М. Драгоманова, 22 листоп. 1894 р. // Бачинський Ю. Україна irredenta.— С. 234; Франко І. До М. І. Павлика, 15 верес. 1893 р.— Т. 50.— С. 414, 416.

вимогу допустити делегатів від «молодих» радикалів до роботи у спільній нараді представників українських партій Галичини, а також скликати з'їзд радикальної партії для полагодження конфлікту[103]. За примирення радикалів активно агітував і К. Трильовський[104]. Натомість «молоді» були настроєні агресивно, збираючись дати прямий бій «коломийській політиці»[105].

З'їзд, скликаний для порозуміння між «старшими» і «молодими» радикалами, відбувся 15 липня 1894 р. З виясненням позиції «молодих» радикалів на ньому виступав Ю. Бачинський. Він коротко з'ясував різницю поглядів між двома поколіннями радикалів. «Ми бажаємо,— заявив Ю. Бачинський,— щоби партія була антипанською, коли тимчасом «старші» зробили [illegible] неї партію «антипопівську», бажаємо, щоби мужикам виказувати на визиск їх праці на панських ланах і організовувати їх до боротьби з панами, а вони вказують їм на визиск їх попами і організовують їх до боротьби проти попів... Се нас найбільше дразнить!» Новим моментом у позиції «молодих» радикалів було відстоювання необхідності організовувати селянські страйки. Однак на пропозицію «марксівців» провадити діяльність радикальної партії на класовому грунті І. Франко, який головував [illegible] з'їзді, заявив, «що така політика, то — політика ненависти». Він відкинув також ідею підготовки страйків. Підсумовуючи дискусію, І. Франко ствердив, що розбіжності між «молодими» і «старими» радикалами не мають принципової основи, а [illegible] лише виявом особистих розходжень[106].

З'їзд закінчився безрезультативно і тому не міг вичерпати конфлікту. Восени 1894 р. радикальна молодь знов закликала М. Павлика перенести редакцію «Народу» з Коломиї назад до Львова. М. Павлик згодився переїхати до Львова та друкувати матеріали «молодих» без жодних втручань, запевняючи, однак, що «нікому [illegible] віддасть «Народ» ні матеріально, ні морально!»[107]. На таке рішення вплинули поглиблення конфлікту серед «коломийців» та його побоювання, пов'язані [illegible] приїздом до Львова молодого професора [illegible] Наддніпрянської України М. Грушевського. «Старші» радикали підозрюючи М. Грушевського у прихильності до «новоерівського» курсу, прагнули обмежити його впливи на студентську молодь[108].

На початку грудня 1894 р. у Львові відбувся позачерговий, «попереджаючий» з'їзд РУРП. Виступаючи на ньому, «старші» радикали висловилися за примирення через зміну програми та реорганізацію самої партії. Оскільки на з'їзді не було достатнього представництва «молодих», до порозуміння справа не дійшла[109].

---

[103] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 663. оп. 1, спр. 179, арк. 260—261, 309; Переписка...— Т. 8.— С. 45—46.

[104] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 372, оп. 1, спр. 38, арк. 38.

[105] Там же.— Арк. 78.

[106] Бачинський Ю. До М. Драгоманова, 22 листоп. 1894 р.— С. 226—228; ЦДІА УРСР у Львові, ф. 663, оп. 1, спр. 4, арк. 16. Як признавався після з'їзду І. Франко, «наші сецесіоністи («молоді» радикали.— Я. Г.) щось таке крутили, що [illegible] й не розумів, чи вони [illegible] радикали, чи ні, [illegible] соціал-демократи, чи ні». (Франко І. До М. Драгоманова, 3 серп. 1894 р.— Т. 49.— С. 504).

[107] Переписка...— Т. 8.— С. 133, 136; ЦДІА УРСР у Львові, ф. 72, оп. 1, спр. 33, арк. 40.

[108] Франко І. До М. П. Драгоманова, 9 серп. 1894 р.— Т. 49.— С. 508; Переписка...— Т. 8.— С. 144.

[109] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 372, оп. 1, спр. 38, арк. 41—42; спр. 67, арк. 2—6.

Після перенесення «Народу» до Львова М. Ковалевський поставив перед М. Павликом вимогу ввести у склад редакції В. Охримовича. У березні 1895 р. В. Охримович став співпрацівником журналу [110]. Але це не задовольнило повністю «молодих» радикалів. Вони виношували план видання власного журналу коштом «Академічного братства» та на гроші, надіслані з Наддніпрянської України. Фінансову підтримку обіцяв і Т. Окуневський, за умови, що редактором часопису буде Є. Левицький, В. Будзиновський або О. Терлецький [111]. Разом з тим «молоді» далі вели наступ на офіційні видання РУРП. 26 травня 1895 р. у Кракові відбулися збори радикальної молоді, на яких висловлено невдоволення дотеперішнім станом видання «Народу» [112]. Ще раніше, у зв'язку з фінансовими труднощами у виданні «Хлібороба», «молоді» попросили передати право редагувати газету в їхні руки [113].

Боротьба між «старшими» і «молодими» радикалами за видання закінчилася тим, що 20 березня 1895 р. М. Павлик відмовився від редагування новоствореної газети «Громадський голос» на користь В. Будзиновського [114]. Після смерті М. Драгоманова київські радикали передали В. Будзиновському редагування ще одного нового партійного видання — газету «Радикал». З припиненням виходу видань «старших» радикалів — «Народу» і «Хлібороба» — вся партійна преса опинилася в руках «молодих» [115].

Завдяки енергійному налагодженню редакційної і видавничої справи «Громадський голос» розходився в усіх повітах Східної Галичини, а кількість його передплатників наприкінці першого року видання становила 487 чоловік [116]. Вже у першому номері газети «молоді» радикали надрукували свою програму, яка проголошувала такі постулати: викуп поміщицьких земель державою та їх передання у власність селянам, справедливий розподіл податків між різними верствами населення, відокремлення церкви від держави (а не боротьба проти релігії) і, нарешті, об'єднання Галичини й Буковини в один край і розгляд всіх українських справ в окремому українському сеймі [177]. Редакція «Громадського голосу» настійно пропагувала ідею підготовки і проведення селянського страйку, посилаючись на приклад страйкового руху серед селян Ірландії [118].

Разом з посиленням своїх позицій всередині партії «молоді» радикали здобули й важливу інтелектуальну перемогу. У 1894 р. Ю. Бачинський вислав М. Драгоманову рукопис «України irredent-u» сподіваючись, що, у разі позитивної оцінки, зможе надрукувати її. Але його сподівання виявилися марними. М. Драгоманов гостро розкритикував роботу як за використану в ній марксистську методологію, так і за спосіб подачі окремих фактів [119]. Після такої різкої оцінки Ю. Бачинський майже розпрощався з надією опублікувати свою працю. Однак восени 1895 р. він зустрівся з Д. Лук'яновичем,

---

[110] Переписка...— Т. 8.— С. 199, 223.

[111] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 372, оп. 1, спр. 67, арк. 5.

[112] Переписка...— Т. 8.— С. 180—182.

[113] Збори радикальної групи в Кракові // Народ.— 1895.— Ч. 9.— С. 132—135.— Підпис: В. Т.

[114] Громадський голос.— 1895.— № 1.— С. 1.

[115] Будзиновський В. Ішли діди на муки.— С. 35.

[116] Четвертий з'їзд радикальної партії // Громадський голос.— 1895.— № 12.— С. 93.

[117] Від редакції // Громадський голос.— 1895.— № 1.— С. 1—2.

[118] Страйк чи бойкот // Громадський голос.— 1895.— № 12.— С. 89—91.— Без підпису.

[119] Публікацію листування між Ю. Бачинським та М. Драгомановим з цього приводу див.: Бачинський Ю. Україна irredenta.— С. 177—237.

який розпочав видання «Універсальної бібліотеки». Заручившись фінансовою підтримкою Д. Лук'яновича, Бачинський видав «Україну irredent-у» як шосту книжку «Бібліотеки...» [120]

Рукопис книжки Ю. Бачинського читано й активно обговорено у середовищі радикальної партії [121]. Поява «України irredent-u» викликала широкий резонанс як у самому краю, так і за його межами [122]. І. Франко, розкритикувавши доктринерство і догматизм Ю. Бачинського в аналізі економічного розвитку України, розцінив цю книжку «як факт нашого політичного життя, як прояв національного почуття і національної свідомості» і висловлював надію, що зі зростанням популярності ідеї політичної самостійності України «справа ся вийде на порядок денний політичного життя Європи і не зійде з него, поки не осущиться» [123]. Рецензія І. Франка на книгу Ю. Бачинського знаменувала важливу зміну в розстановці сил у радикальному таборі. Відмовившись від федеративної концепції М. Драгоманова, І. Франко став поборником ідеї політичної самостійності України і тим самим посилив позиції «молодих» радикалів-«державників» [124].

Після смерті М. Драгоманова та переходу І. Франка на самостійницькі позиції «марксівці» не відчули сильних перешкод для проведення ідей політичної самостійності у програму РУРП. На IV з'їзді РУРП (29 грудня 1895 р.) після виступу Ю. Бачинського вона без дискусій та обговорення одноголосно була включена у нову редакцію програми партії [125]. Нова редакція починалася словами: «Стоячи на грунті наукового соціалізму і годячись на всі випливаючі з сего консеквенції, так на полі політичнім, економічнім і культурнім, заявляє русько-українська партія радикальна, що здійснення усіх її ідеалів соціалістичних можливо є лише при повній самостійності політичній русько-українського народа і повнім неограничнім праві єго рішати самому у всіх справах, єго дотикаючих» [126]. Нова редакція програми РУРП, отже, майже дослідовно повторювала центральну тезу книги Ю. Бачинського [127]. «Національним» радикалам вдалося усунути із програм положення про автономію Галичини, замінивши його вимогою утворити окрему українську область зі Східної Галичини й Північної Буковини. Успіхом

---

[120] Бачинський Ю. Мої спомини...— С. 14. Точна дата виходу «України irredent-и» невідома: різні джерела подають поперемінно 1895 р. або 1896 р. (Himka J.-P. Young Radicals...— P. 233). Правдоподібно, вона побачила світ на поч. 1896 р. Повідомлення про вихід «України irredent-и» з'явилося на початку лютого 1896 р. (див.: Нові книжки // Радикал.— 1896.— № 8.— С. 87), а розповсюджувано її ще в травні 1896 р. (ЦДІА УРСР у Львові, ф. 372, оп. 1, спр. 67, арк. 12).

[121] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 372, оп. 1, спр. 146, арк. 172—173; спр. 15, арк. 77; ф. 683, оп. 1, спр. 4, арк. 16—17.

[122] «Як побачив я Твою досить скору книжку, аж зрадів — Юльку, декотрі місця просто знамениті! Як би Тобі рецензію відтворив, але треба би мені єще раз прочитати, а ту так страшно нема в мене часу»,— писав у листі до Ю. Бачинського від 11 березня 1896 р. редактор «Свободи», української газети в Америці, Н. Дмитрів (ЦДІА УРСР у Львові, ф. 683, оп. 1, спр. 4, арк. 47—47 зв).

[123] Франко І. Ukraina irredenta // Житє і слово.— 1895.— Т. 4, кн. 6.— С. 482—483. Див. також рецензію М. Кордуби у журналі «Зоря» (1896.— Ч. 11.— С. 217—218).

[124] Про причини переходу І. Франка на самостійницькі позиції див. мою статтю «І. Франко про політичну самостійність України» в збірнику матеріалів міжнародної конференції «Українська політична думка у 20 ст.», Краків, 1990 р. (збірник підготовлено до друку).

[125] Павлик М. [Примітки] // Драгоманов М. П. Переписка...— С. 120.

[126] Четвертий з'їзд радикальної партії // Радикал.— 1896.— № 7.— С. 70.

[127] Дорошенко В. Значення «України irredent-и» в історії розвитку української національної свідомості // Бачинський Ю. Україна irredenta.— С. IX.

«молодих» було і введення в програму вимоги «піднесення національної свідомості і солідарності в масах всього українського народа Австро-Угорщини і Росії через літературу, збори, з'їзди, товариства, маніфестації, печать, відчити і т. п.». Тим самим заманіфестовано ідею соборності українських земель. Ще одною перемогою «молодих» радикалів було усунення з нової редакції програми РУРП формулювання «раціоналізм у справах віри», оскільки, як писав І. Франко, «яко партія чисто політична не потребуємо займатися релігійними справами» [128].

IV з'їзд РУРП знаменував собою завершення першого періоду внутрішньопартійної боротьби, переможцями з якої вийшли «молоді» радикали. Вперше в історії українського руху постулат політичної самостійності України був включений у програму окремої партії. Однак перемога «молодих» радикалів не вичерпала конфлікту і не пригасила політичних амбіцій. Внутрішня боротьба перекинулася на табір самих «молодих» радикалів, що закінчилося розколом та вигасанням їхнього руху.

«МОЛОДІ» РАДИКАЛИ ТА УТВОРЕННЯ НОВОЇ СТРУКТУРИ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ В ГАЛИЧИНІ

1895 р. у політичному житті Галичини був відзначений повним крахом політики «нової ери». Під його впливом в українському таборі почалося нове перегрупування сил. Першим виділився в окрему партію «Католицько-русько-народний союз» — крило народовців з числа вчорашніх «новоерівців» (1896) [129].

З падінням «нової ери» та смертю М. Драгоманова зникли ті зовнішні чинники, які досі гарантували збереження партійної цілісності радикалів. Після IV з'їзду РУРП конфлікт між «молодими» і «старшими» радикалами розгорівся з новою силою. На знак незгоди з партійним керівництвом В. Будзиновський незабаром відмовився від редагування «Громадського голосу» і вступив до редакції газети «Буковина» [130]. Крім того, «молоді» радикали далі виношували ідею видання власного часопису. У ньому, як писав Ю. Бачинський у листі до В. Охримовича, мала б «підноситися ідея независимості політичної України і... все, що могло би причинитися до цільнішої пропаганди сеї ідеї...» [131]

На дальшому перебігу внутрішньопартійного конфлікту сильно позначилися взаємовідносини керівництва радикальної партії і польських соціал-демократів Галичини. Після створення у листопаді 1890 р. Галицької робітничої (з 1892 — соціал-демократичної) партії (ГСДП), яка об'єднувала у своїх рядах польських соціалістів, керівництво радикалів заявило про свою готовність «йти з нею дружно до двигнення робітничого люду все одно чи фабричного чи хліборобського і до запроводу всякої волі та просвіти» [132]. Відповідні заяви зробили польські соціал-демократи, що послужило основою

---

[128] Франко І. Радикали і релігія.— Т. 45.— С. 271.
[129] Левицький К. Згад. праця.— С. 275, 289—290.
[130] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 372, оп. 1, спр. 28, арк. 2; Будзиновський В. Ішли діди на муки.— С. 35.
[131] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 372, оп. 1, спр. 28, арк. 3.
[132] Робітницька партія в Галичині // Народ.— 1890.— Ч. 23.— С. 371.— Підпис: Редакція.

для тісної співпраці обидвох партій. Зокрема, «молоді» радикали Ю. Бачинський та М. Ганкевич брали участь у роботі львівського робітничого товариства «Siła», що діяло під егідою польських соціал-демократів [133]. Правда, від самого початку ця співпраця була позначена взаємною критикою та дрібними непорозуміннями [134], які, загалом беручи, не вплинули на відносини між обидвома партіями.

Ситуація загострилася після I з'їзду польської соціал-демократичної партії (1892), на якому її лідер І. Дашинський заявив, що керована ним партія є єдиним захисником пролетаріату, а всі інші партії виступають противниками інтересів працюючого люду. Торкаючись питання про аграрну програму соціал-демократії, він заперечив її потребу, оскільки після перемоги робітників у містах селяни будуть змушені піти за ними. Позицію І. Дашинського гостро розкритикував І. Франко [135].

Виступаючи на партійних зборах 15 липня 1894 р., І. Дашинський заявив про намір соціал-демократів «старатися прилучати всіх селян до себе, мимо всіх опікунів» [136]. Однак спроба Польської соціал-демократичної партії Галичини виробити власну аграрну програму на III з'їзді (1894) закінчилася невдачею. Зокрема, запрошені на з'їзд К. Трильовський та І. Франко заперечили положення програми, що соціальною опорою соціалістів на селі може бути безземельний пролетаріат [137].

Але найбільшу тривогу «старших» радикалів викликали заяви польських соціал-демократів на з'їзді австрійської соціал-демократії (1892), Цюріхському (1893) та Лондонському (1896) конгресах II Інтернаціоналу про наміри відбудувати польську державу силою галицького і міжнародного пролетаріату [138]. Тому керівництво радикальної партії виступало за активне залучення робітників-українців до діяльності радикальної партії [139].

Уже на II з'їзді РУРП (1891) «старі» радикали запропонували заснувати окрему газету для українських робітників і говорили про потребу організувати цих робітників в окрему партію, відмінну від польської соціал-демократичної. Однак проти цих пропозицій виступив від імені «молодих» радикалів Ю. Бачинський, заявивши, що радикальна партія має бути виключно селянсько-соціалістичною. А той, хто захоче працювати серед українських робітників, повинен робити це в рамках існуючої соціал-демократичної партії Галичини [140]. Цю позицію заперечив I з'їзд галицьких соціал-демократів (1892), який висловився на користь створення самостійної української соціал-демократичної партії [141]. Але «молоді» радикали тоді ще не відчували сил, достатніх для творення окремої партії. Лише 1894 р. вони зробили першу спробу організувати у Львові товариство українських міських робітників [142].

133 ЦДІА УРСР у Львові, ф. 372, оп. 1, спр. 38, арк. 15 зв.
134 Див.: Hornowa E. Op. cit.— S. 108—109, 126—128.
135 Франко І. Перший з'їзд галицьких соціал-демократів // Народ.— 1892.— Ч. 5—6.— С. 75.
136 Sprawy bieżące // Nowy Robotnik.— 1894.— N 14.
137 Najdus W. Op. cit.— S. 185—187.
138 Pokłyk do robitnykiw Rusyniw.— Lwiw: Zachodom i kosztom Iwana Hłynczaka i Mychajła Pawłyka, 1896.— S. 2.
139 Переписка...— Т. 6.— С. 216; Химка Ж.-П. Український соціалізм...— С. 46.
140 Див.: Будзиновський В. Хлопська посілість в Галичині і новочасні суспільно-реформаторські змагання // Народ.— 1894.— Ч. 23—24.— С. 375.
141 Najdus W. Op. cit.— S. 144—145.
142 ЦДІА УРСР у Львові, ф. 372, оп. 1, спр. 67, арк. 6 зв.

У сер. 1890-х рр. справа творення окремих українських робітничих організацій під егідою радикальної партії набрала несподіваного повороту. На партійній нараді 3 березня 1895 р. «молодий» радикал Л. Турбацький, який водночас був членом соціал-демократичної партії, виступив з пропозицією злити соціал-демократичну і радикальну партії й створити єдину марксистську партію з двома окремими відділами — селянським і робітничим. Основним мотивом його пропозиції була нібито слабка організованість радикальної партії та нездатність її керівництва вести пропаганду на селі. 10 березня, виступаючи на вічу у Винниках, Л. Турбацький закликав українських селян вступити у польську соціал-демократичну партію. На знак протесту проти цього звернення присутній на вічу М. Павлик покинув зібрання [143]. Але цим інцидент не вичерпався. На черговому з'їзді польської соціал-демократичної партії (24—25 березня 1895 р.) була утворена окрема комісія для вироблення програми агітації на селі. У її склад обрано радикалів К. Трильовського, В. Будзиновського і Л. Турбацького [144].

Позицію Л. Турбацького гостро розкритикував М. Павлик [145], натомість її підтримала польська соціалістична преса [146]. Ставлення «молодих» радикалів до питань, порушених у дискусії, було двояким: з одного боку, вони боронилися від звинувачень М. Павлика, з другого—відмовилися підтримати Л. Турбацького у його заходах до підпорядкування українського пролетаріату впливам польської соціал-демократії [147]. Врешті-решт Л. Турбацький заявив, що виходить зі складу групи «молодих» радикалів і радикальної партії, залишаючись членом польської соціал-демократичної партії [148]. Пропозиції В. Будзиновському польських соціал-демократів видавати ще одну газету для селян закінчилися невдачею. В. Будзиновський заявив, що згодиться стати редактором лише за умови, коли польська соціал-демократична партія внесе у свою програму вимогу політичної самостійності України. Позицію В. Будзиновського чи не вперше схвалив М. Павлик [149]. Зближення позицій «молодих» і «старших» радикалів дало можливість розпочати спільну акцію створення перших українських робітничих організацій під егідою радикальної партії.

Заходи радикалів до охоплення своїм впливом міських робітників завершилися успіхом уже наступного року. У серпні 1896 р. у Відні було створено товариство українських робітників «Родина», яке згодом заявило про вступ до радикальної партії. Одним з головних завдань товариства було

---

[143] Павлик М. Соціал-демократична «нова ера»? // Народ.— 1895.— Ч. 3—4.— С. 57—58; Переписка...— Т. 8.— С. 214; Турбацький Л. В одвіт тов. Павликови // Народ.— 1895.— Ч. 5.— С. 71—74.

[144] Павлик М. Ще раз про руських радикалів і польських соціалістів // Народ.— 1895.— Ч. 8.— С. 130.— Підпис: М. П.

[145] Павлик М. Соціал-демократична «нова ера»? — С. 57—60; його ж. Ще раз про руських радикалів...— С. 130.

[146] Rusińscy Radykali a socyalna demokracya // Przedswit.— 1895.— № 4.— Підпис: К. (передрук див.: Народ.— 1895.— Ч. 8.— С. 126—129).

[147] Лукіянович Д. В обороні молодих // Народ.— 1895.— Ч. 9.— С. 139—144; Переписка...— Т. 8.— С. 223.

[148] Турбацький Л. В справі статі Д. Лукіяновича // Народ.— 1895.— Ч. 10.— С. 159—160.

[149] Переписка...— Т. 8.— С. 218—219.

«удержувати поміж ними (робітниками.— Я. Г.) народного духа» [150]. Роблячи дальші організаційні кроки у цьому напрямі, у вересні 1896 р. радикали скликали таємні збори українських робітників у Львові, на яких вирішено заснувати українську соціал-демократичну партію і видавати окрему робітничу газету українською мовою і латинським шрифтом [151]. 17 вересня 1897 р. був виданий «Поклик до робітників русинів», який повідомляв про намір створити окрему, українську, соціал-демократичну партію. Виправдовуючись перед українськими робітниками за те, що так пізно взялися створювати українську робітничу партію, автори «Поклику» подавали два аргументи: по-перше, українські соціалісти Галичини не мали сил, щоб створити власну організацію; по-друге, польська соціал-демократична партія досі дотримувалася інтернаціонального принципу у своїй діяльності. «На жаль,— писалося в «Поклику»,— заперечити мусимо з болючим серцем, що той наш другий аргумент показався безосновний і останні роки особливо багато принесли фактів нарушення наших прав національних, фактів, котрі до решти розвіяли дотеперішні наші ілюзії щодо інтернаціональності галицької робітничої партії». У кінці звернення висловлено впевненість, що від створення української соціал-демократичної партії «виграє не тільки справа міжнародного соціалізму взагалі, але і в нашім краю зросте бойова сила пролетаріату» [152].

«Поклик до робітників русинів» підписали «молоді» радикали М. Ганкевич, Є. Левицький, «старші» радикали І. Франко, М. Павлик та робітники М. Бориславський, І. Глинчак, М. Котиляк, Ю. Сидорак. Первісно існувало два варіанти тексту відозви — авторства І. Франка та авторства Є. Левицького. Як стверджував М. Возняк, «Поклик до робітників русинів» Є. Левицького більше сподобався «молодим», і [redacted] прийняли його за основу надрукованого звернення [153]. Однак порівняльний аналіз первісного тексту Є. Левицького [154] і оригінального тексту видання дає підстави стверджувати, що прийнятий варіант «Поклику...» був результатом певного компромісу. Насамперед, первісний текст Є. Левицького зазнав значних скорочень, зокрема, були вилучені місця, зв'язані з марксистською термінологією (на зразок «буржуазна преса» і т. ін.). У тексті трапляються вислови, які вказують на Франкове втручання (наприклад, образ українських робітників, що їх чужоземний капітал перетворює у «гній для чужих цивілізацій»,— образ, який пізніше у дещо зміненому вигляді був використаний І. Франком

[150] Богайчук М. Товариство руських робітників «Родина» у «Відні» // Громадський голос.— 1899.— № 1.— С. 202. Наприкінці 1898 р. товариство нараховувало 134 члени. На зборах 25 грудня 1898 р. почесним членом товариства було обрано професора М. Грушевського «за його неоціненні заслуги коло добра руського народу» (Новинки // Громадський голос.— 1899.— № 1.— С. 204).

[151] Химка Ж.-П. Український соціалізм...— С. 47. Необхідність уживати латинського шрифту пояснювали тим, що більшість українського міського населення, підлягаючи польським асиміляційним впливам, не вміла читати кирилівкою (див.: Будзиновський В. Латинка...— С. 66). Тому ще 1881 р. М. Драгоманов запропонував газеті «Praca» друкувати матеріал, який стосується українців, українською мовою латинським шрифтом. Так було надруковане підготовлене ним женевське видання поеми Т. Шевченка «Марія», яке мало велику популярність не лише серед українських, але й серед польських і єврейських робітників Галичини (див.: Грицак Я. Шевченкова «Марія» у Галичині // Рад. літературознавство.— 1986.— № 4.— С. 51—54).

[152] Pokłyk do robitnykiw Rusyniw.— S. 2, 3.

[153] Возняк М. Іван Франко у добі радикалізму // Україна.— 1926.— Кн. 6.— С. 157.

[154] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 663, оп. 1, спр. 179, арк. 94—95.

у пролозі до поеми «Мойсей»). Крім того, первісний варіант «Поклику...» підписаний 26 особами, з яких в оригінальному тексті залишилося лише вісім. При цьому наполягання К. Трильовського про включення його підпису [155] не були взяті до уваги.

Власне кажучи, всі аргументи на користь утворення УСДП зводилися у «Поклику...» до причин суто національного характеру [156]. Очевидно, такий ідейний напрям відозві задали «старші» радикали, які редагували її. «Молоді» радикали дивилися на цю справу із зовсім іншої точки зору. У редакційній статті «Громадського голосу», який у той час ще редагував В. Будзиновський, підкреслювалося, що національні розходження не є головною причиною утворення УСДП. Натомість у статті вказано на те, що «самі польські робітники здавна виказували бажання, щоби русини організувалися окремо, бо се причиниться до розвою соціалізму, особливо при помочи робітницької руської частини і то в таких сторонах, де польське слово не могло доси трафити» [157]. У такій інтерпретації причини виникнення української соціал-демократичної партії були позбавлені властивої їм конфліктності. Подібно трактувала це питання і польська соціал-демократія, вважаючи мотивацію виникнення УСДП самими лише національними причинами не потрібною. «Не зачинаймо від закидів, але разом візьмімся до праці, до великого суспільного діла»,— зверталася польська соціал-демократична газета «Napszód» до авторів «Поклику...» [158]

Таким чином, всередині галицького соціалістичного руху чітко визначилися дві лінії у ставленні до акту утворення УСДП. Перша, репрезентована «старшими» радикалами, бачила потребу виникнення такої партії у поборюванні польських асиміляційних впливів на українських робітників. Друга лінія, уособлена «молодими» радикалами та польськими соціал-демократами, трактувала виникнення двох окремих національних партій як засіб посилення соціального руху взагалі. Ця лінія відповідала загальній тенденції у розвитку соціал-демократичного руху в Австро-Угорській імперії — тенденції до створення автономних національних партій.

Новостворена УСДП зразу ж заманіфестувала свою приналежність до австрійської соціал-демократії. З 1 січня 1897 р. почав виходити друкований орган українських соціал-демократів — газета «Robitnyk» (видавець — І. Глинчак, редактор — М. Ганкевич). У програмній статті «Наші сили» редакція газети заявила, що УСДП стоїть на програмі Гайнфельдського з'їзду австрійської соціал-демократії (1889). Окремо відзначено, що «для нас русинів-українців тим симпатичніший прапор соціал-демократії, що на нім видніється знамя національної свободи» [159].

Однак спроба створити українську соціал-демократію у 1896—1897 рр. закінчилася невдачею. Вийшло всього шість номерів газети «Robitnyk». Газета не мала великого успіху серед робітників. Деякі з них висловлювали невдоволення вживанням у «Robitnyku» латинського шрифту. Врешті-решт

---

[155] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 663. оп. 1, спр. 179, арк. 280.
[156] Левинський В. Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині.— К., 1914.— С. 47.
[157] Руська партія соціал-демократична // Громадський голос.— 1895.— № 19.— С. 131.— Без підпису.
[158] Napszód.— 1896.— N 40.
[159] Naszi syły // Robitnyk.— 1897.— N 1.

газета припинила своє існування через брак передплатників[160]. Навіть особи з найближчого оточення «молодих» радикалів вважали, що матеріали, вміщені в «Robitnyku», мали надто теоретичний характер[161]. Разом з припиненням виходу газети було розв'язано й УСДП. М. Ганкевич перейшов у ряди ГСДР і від неї був делегатом на черговому з'їзді австрійської соціал-демократії, а також присутнім на з'їзді радикальної партії (вересень 1897 р.).

Розпуск організаційного комітету УСДП був викликаний новим загостренням конфлікту між «старшими» і «молодими» радикалами під час виборів у віденський парламент 1897 р. У 1896 р. під тиском загальнодемократичного руху австрійський уряд згодився на виборчу реформу. Була утворена нова, V виборча курія для всіх чоловіків, не молодших 24 років. У зв'язку з реформою перед робітниками вперше відкрилася можливість брати участь у виборах депутатів до парламенту. РУРП і ГСДП виставили своїх кандидатів по всіх виборчих округах. У передвиборній кампанії в окремих округах представникам обидвох партій вдалося дійти до порозуміння щодо взаємної підтримки кандидатів[162]. Однак такого порозуміння не було досягнуто в окрузі Перемишль—Мостиська—Рудки—Самбір—Дрогобич, де проти І. Франка кандидував львівський робітник Й. Гудец. Більше того, польська соціал-демократична організація у Дрогобичі зірвала 15 лютого 1897 р. передвиборний мітинг з участю І. Франка, якого звинуватила у лицемірстві та зраді ідеалів соціалізму. Наостанок дрогобицькі соціал-демократи побили селянина А. Мельника, довірену особу І. Франка[163]. У ході виборів виявилося, що «молоді» радикали підтримують кандидатів ГСДП на противагу кандидатам від радикальної партії. І. Франко і М. Павлик вийшли з організаційного комітету, слідом за ними його покинув Є. Левицький[164].

Вибори 1897 р. супроводжувалися гострими порушеннями законності місцевою адміністрацією на чолі з намісником К. Бадені. У день виборів у Східній Галичині було убито 9, поранено 29 й арештовано 800 чоловік[165]. Вибори 1897 р., які ввійшли в політичну історію Галичини під назвою «кривавих», викликали сильне душевне потрясіння в І. Франка. Зокрема, його вразила відверто ворожа позиція польських демократів і соціал-демократів до українських кандидатів. «...Я побачив,— зізнався пізніше І. Франко,— як довкола мене валився весь той світ ідей чи ілюзій, над реалізацією якого я працював, і в тій хвилині розпуки я кинув каменем у прірву і усунувся набік,

[160] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 2018, арк. 22; Iz-za bukwy // Robitnyk — 1897.— N 3. На жаль, архівні матеріали не дають змоги уявити масштаби розповсюдження видань української соціал-демократичної групи. Збереглося свідчення про поширення наприкінці 1896 р. «Pokłyka» серед селян і робітників фільварків Бродівського повіту, за що проти чотирьох селян було розпочато слідство (ЦДІА УРСР у Львові, ф. 663, оп. 1, спр. 179, арк. 275—276). Як випливає з листування Лондонської групи Польської соціалістичної партії (ППС) з соціал-демократами Галичини, зміст «Robitnyka» викликав велике зацікавлення та захоплення серед соціалістів-українців Росії (невідомо, однак, про яку групу соціалістів іде мова. Див.: Archiwum Akt Nowych w Warszawie, odz. VI, sygn. 305 / II, t. 22 (mikr. 698/3), list 373, 488).

[161] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 683, оп. 1, спр. 4, арк. 101 зв.

[162] Державний архів Львівської області, ф. 350, оп. 1, од. зб. 2478, арк. 30.

[163] Franko I. Zgromadzenia wyborcze w Drohobyczy // Kurjer Lwowski.— 1897.— 19 lut.; Robotnik.— 1897.— 20 lut.

[164] Najdus W. Op. cit.— S. 218.

[165] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 156, оп. 1, спр. 1131, арк. 5—14; З ради державної // Громадський голос.— 1897.— № 7.— С. 58—59.

покинув навсіди експериментувати з працею на двох загонах (польському і українському.— Я. Г.) і дав собі слово присвятити свою працю своєму рідному народові»[166]. Якщо досі М. Павлик був набагато чутливіший до проявів націоналізму і шовінізму у польському соціалістичному русі, ніж І. Франко[167], то після виборів у 1897 р. І. Франко стає на подібні позиції. У зв'язку з цим конфлікт між «молодими» і «старшими» радикалами набирає нового виміру. «Старші» радикали не були принципово проти створення «молодими» окремої соціал-демократичної партії, навпаки, вітали її, але ставили умову, щоб вона була підпорядкована австрійській, а не польській соціал-демократії.

Після перемоги на виборах два посли від радикальної партії, Т. Окуневський і Р. Яросевич, увійшли в різні парламентські клуби. 22 квітня 1897 р. центральний заряд (керівний орган) радикальної партії зобов'язав обидвох депутатів увійти до австрійського соціал-демократичного клубу. Однак через незгоду Т. Окуневського з лінією радикалів партійне керівництво незабаром відмовило йому в праві називатися представником партії. Разом з тим перед Р. Яросевичем була поставлена вимога вийти зі складу соціал-демократичного клубу, оскільки клуб не підписав скарги до міністерства у зв'язку з порушенням законності під час виборців 1897 р. Після залагодження інциденту центральний заряд наново згодився на входження Р. Яросевича до парламентського клубу соціал-демократів[168].

У червні 1897 р. у Відні відбувся черговий з'їзд австрійської соціал-демократичної партії, на якому було ухвалено рішення про її перетворення у федерацію окремих автономних національних партій. Згідно з рішенням центрального заряду, радикалів на з'їзді представляли Р. Яросевич та С. Вітик. Однак у виступі на з'їзді Р. Яросевич перевищив дані йому повноваження і заявив, що «радикальна партія стоїть на соціал-демократичному грунті»[169].

Заява Р. Яросевича викликала обурення серед «старших» радикалів. «Яросевич огорошив мене так, що і досі не спом'ятаюсь...— писав М. Павлик до І. Франка на початку червня 1897 р.— І навіщо треба ставати не самим собою, а зв'язуватись непремінно з другими, котрі і без вас мають силу і свою роботу, а вашої не признають... Яросевичі й Вітики пішли за Ганкевичами і усердствують не по розуму... Всю нашу працю загорнуть Дашинські та Адлери і загорнуть так, що ми, пустивши їх у свою загороду, не в стані будемо оборонятися від них...»[170]

Заяву Р. Яросевича обговорювано на VI з'їзді радикальної партії (вересень 1897 р.). На з'їзді чітко визначилися дві лінії: перша вимагала перейменування партії у соціал-демократичну, друга виступала за збереження status quo. Суперечки точилися настільки гострі, що могли перерости в бійку. Ситуацію рятував завдяки своїй рівновазі духу і спокою І. Франко, який

---

[166] Франко І. Русько-польська угода і українсько-польське братання // Літ.-наук. віс.— 1906.— Т. 33, кн. 1.— С. 158.

[167] Himka J.-P. Socialism in Galicia...— P. 111.

[168] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 663, оп. 1, спр. 179, арк. 5; Від центрального заряду // Громадський голос.— 1897.— № 9.— С. 89; Наші посли у Відні // Там же.— № 22.— С. 173—175.— Без підпису.

[169] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 663, оп. 1, спр. 179, арк. 190; Конгрес соціал-демократів // Громадський голос.— 1897.— № 13.— С. 106—107.

[170] Інститут літератури імені Т. Шевченка АН УРСР, від. рукописів, ф. 3, спр. 1610, арк. 196.

головував на з'їзді [171]. Врешті з'їзд обмежився тим, що прийняв заяву Р. Яросевича до відома і записав у своїх рішеннях таке: «Стоячи на грунті наукового соціалізму, русько-українська радикальна партія бажає іти спільно з соціал-демократичною партією в границях своєї програми і задержати певну свою самостійність» [172]. Наприкінці грудня 1897 р. центральний заряд радикальної партії ухвалив рішення про входження у прямі відносини із зарядом австрійської соціал-демократичної партії у Відні, оминаючи керівництво ГСДП [173].

Питання про перетворення радикальної партії у соціал-демократичну наново розглядалося на VII партійному з'їзді (30 жовтня 1898 р.). Виступаючи на ньому, І. Франко заявив: «Розваживши всі за і проти, мусимо признати, що так як тепер річ стоїть,— польські соціал-демократи є наші найтяжчі вороги. Розбивають нам віча, шкалюють наших працівників, віддерають молодіж, котра в нас видить всі неконсеквенції, в них — одні консеквенції. Може ми вступленням до соціал-демократів спаралізували тоту шкідливість, але то ще квестия. Певна річ лише те, що кроком тим ослабимо себе на ново» [174].

Аналогічної позиції дотримувались делегати з'їзду селяни: Г. Гарматій, П. Думка, С. Новаківський, І. Сандуляк, а також голова віденського робітничого товариства «Родина» М. Богайчук. К. Трильовський і С. Данилович вважали, що зміна назви партії на соціал-демократичну є справою майбутнього, а на даний момент вона несвоєчасна. Ідею перетворення партії у соціал-демократичну обстоювали лише Я. Остапчук та Р. Яросевич [175].

Хоча «молоді» радикали зазнали поразки у спробах реорганізувати радикальну партію в соціал-демократичну, на VI та VII з'їздах РУРП їм вдалося зміцнити свої позиції з інших питань. Після виступу В. Будзиновського на VI з'їзді з доповіддю «Страйки по громадах» у резолюцію було внесено пункт про початок підготовки часткових селянських страйків і бойкотів, які мають послужити школою для проведення загального аграрного страйку. У рішення з'їзду після доповіді М. Бачинського ще раз було внесено пункт про поділ Галичини на українську і польську частини. При цьому його підтримала більшість «старших» радикалів [176].

Наприкінці 1890-х рр. розходження всередині радикальної партії набрали такої гостроти, що неминучим став її розкол. Прискорення його певною мірою провокували польські соціал-демократи. 6—8 січня 1899 р. у Кракові відбувся VI з'їзд ГСДП, на якому окремо розглянено питання про радикальну партію. Виступаючи на з'їзді, окремі делегати заявили про нібито вихід з радикальної партії С. Вітика, М. Новаківського, І. Міхаса, Я. Остапчука, А. Шмигельського. Звучали різкі випади на адресу І. Франка та М. Павлика, а І. Дашинський взагалі назвав радикальну партію «політичним смітником» [177]. Насправді заяви польських соціал-демократів багато в чому

[171] Вітик С. Як працював Іван Франко // Культура і побут.— 1926.— 30 трав.— С. 4.
[172] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 663, оп. 1, спр. 179, арк. 1.
[173] Там же.— Арк. 8.
[174] Там же.— Арк. 21.
[175] Там же.— Арк. 18—22; Сьомий з'їзд русько-української радикальної партії // Громадський голос.— 1898.— № 24.— С. 184—226.
[176] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 663., оп. 1, спр. 179, арк. 1; Шостий з'їзд делегатів...— С. 150—151.
[177] Радикали і соціальні демократи... Допись із Кракова // Громадський голос.— 1899.— № 2.— С. 11—13; ЦДІА УРСР у Львові, ф. 663, оп. 1, спр. 179, арк. 107—111.

були дезинформацією. Після з'їзду із заявами виступили М. Новаківський, С. Новаківський, Н. Новаківський, І. Міхас, Я. Остапчук, А. Шмигельський, у яких спростували чутки про свій вихід з РУРП [178]. Поведінка польських соціал-демократів викликала осуд у частини «молодих» радикалів. 21 січня 1899 р. група віденських радикалів висловила протест з приводу окремих виступів на Краківському з'їзді, і взагалі, запідозрила ГСДП у політиці шовінізму. «Нашим ідеалом: Україна irredenta [illegible] не «Польська історична од можа до можа»,— писали автори протесту. Разом з тим віденські радикали висловилися за якнайшвидше скликання чергового з'їзду, на якому мали б бути розв'язані питання про можливість переходу у табір соціал-демократії [179].

Питання про можливе об'єднання «молодих» радикалів з польськими соціал-демократами набрало всеукраїнського розголосу. З Наддніпрянської України на цю вістку відгукнулася Леся Українка, в той час — лідер «Групи Українських Соціал-демократів», що активно поборювала імперські тенденції у РСДРП [180]. У листі до Михайла Павлика від 3 березня 1899 р. Леся Українка писала: «Шкода, що в Галичині соціал-демократи такі,— як би сказати? — podlejszego gatunku, а то б ще може якось прийшло до згоди. Наскільки я читала польські соціал-демократичні видання, ще вдома, то бачила таке. Поки діло йде про загальні принципи, то все йде «по-чеськи», [illegible] як дійде до місцевих відносин і до відбудови Польщі, то знов зводиться «по-песьки»... Скільки я бачила поляків з-під усіх трьох заборів, то, здається, ваші найгірші... Дивно тільки, як русинам (до яких належить і Яросевич) ще не до кінця набило оскому «kochamy się», після якого через 5 хвилин (коли вже русин до послуг непотрібний) наступає: «idź do djabla!..». Що з радикалів певна частина виділиться в чисто соціал-демократичну фракцію, цього я давно ждала, яко речі натуральної і навіть на мою думку зовсім не сумної, тільки я не думала, чи скоріш не хотіла думати, що це буде з таким скандалом, із соромним перебіганням під польську егіду (бідний русин без егіди не може, бо вже звик до «громовержців» і обкиданням болотом недавніх товаришів, як годиться тільки «непомнящим рабства»)» [181].

Не чекаючи скликання IV з'їзду, 7 травня 1899 р. центральний заряд радикальної партії більшістю в один голос ухвалив рішення про перехід радикалів у соціал-демократичний табір. Після обнародування цього рішення до керівництва радикальної партії почали надходити листи-протести від селян Скалатського, Станіславівського, Снятинського, Тернопільського, Товмацького, Мостиського і Городенського повітів [182]. «Та ж злиття з польською соціал-демократичною партією — се зрада українсько-руської нації (а наслідок був би такий, що руські хлопи при виборах мусіли би голосувати на соціал-демократів польських, яких певно польська екзекутива поклала б кандидатами!), приняти соціал-демократичну програму, добру для фабричних робітників, се зрада хлопських інтересів, за котрі доси

[178] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 663, оп. 1, спр. 179, арк. 155—156, 216.

[179] Заява віденських радикалів... у Відні, дня 21 січня 1899 р. // Громадський голос.— 1899.— № 3.— С. 22—23; ЦДІА УРСР у Львові, ф. 663, оп. 1, спр. 179, арк. 197.

[180] Лавріненко Ю. Згад. праця.— С. 132—142.

[181] Фуртак-Деркач М. Леся Українка: Причинки до життєпису — [illegible] основі її листування [illegible] М. Павликом 1891—1907 р. // Нові шляхи.— 1930.— № 6.— С. 227.

[182] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 663, оп. 1, спр. 179, арк. 103—104, 106—106 зв., 203—204, 209 зв., 210 зв., 213—215.

радикальна партія розпиналася...» — писалося у листі-протесті селян із Станіславівського повіту[183]. За перехід у соціал-демократичний табір з нельвівських радикалів висловився Я. Остапчук, однак він застеріг, що таке рішення може ухвалити лише партійний з'їзд[184].

21 травня 1899 р. це питання наново розглядала конференція членів заряду і делегатів від місцевих організацій. Більшістю в один голос (6 проти 5) конференція вирішила зберегти самостійність радикальної партії. Після прийняття такого рішення Р. Яросевич і М. Новаківський заявили про свій перехід до соціал-демократичної партії[185]. Врятувати єдність партії спробував І. Франко, ведучи у травні 1899 р. переговори з В. Адлером про перехід радикальної партії в табір австрійської соціал-демократії. Однак ці заходи були безуспішними[186].

У середині червня 1899 р. загальна екзекутива австрійської соціал-демократії взяла до відома факт утворення Української соціал-демократичної партії. 17 вересня 1899 р. відбулася конференція УСДП з участю Р. Яросевича, М. Ганкевича, Ю. Бачинського, С. Вітика, І. Возняка, С. і Н. Новаківських, Я. Остапчука та А. Шмигельського. На конференції було прийнято рішення про підготовку нового партійного видання, [redacted] також про обрання делегатів на черговий з'їзд австрійської соціал-демократії (М. Ганкевич, І. Возняк, Ю. Бачинський). Після тривалої і жвавої дискусії про ставлення до інших партій було ухвалено рішення про потребу «поборювання цих партій, як і теперішнього уряду»[187].

У виступі на Брюнському з'їзді австрійської соціал-демократії делегати від УСДП всю вину за запізніле створення своєї партії поклали на І. Франка та М. Павлика, лідерів «старших» радикалів. Новостворена партія охопила своїми впливами, як вказувалось у звіті виконавчого комітету УСДП, «кращі повіти Східної Галичини, тобто повіти з найбільш розвинутим у культурному і політичному відношенні селянством, а в маленьких містах — ще й єврейський пролетаріат»[188]. Після розколу РУРП під вплив української соціал-демократії підпало радикальне селянство Тернопільського, Скалатського повітів[189]. Що ж стосується класово свідомого українського міського пролетаріату, то він був втягнутий у діяльність польських робітничих товариств. Тому відносини між українською і польською соціал-демократичними партіями спочатку були мирними. У листі до Михайла Павлика від 2 березня 1899 р. Леся Українка висловлювала побажання, щоб період переходу від «kochajmy się» до «idź do djabla!» у стосунках між польською і українською соціал-демократією був якнайкоротшим[190]. Насправді цей період тривав майже десять років. Конфлікт виник лише у 1909—1910 рр., коли в УСДП міський пролетаріат став переважати представників сільських робітників і постало питання про роботу серед нього[191]. У цьому

---

[183] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 663, оп. 3, спр. 179, арк. 203 зв.— Підкреслення в оригіналі.
[184] Там же.— Арк. 105—105 зв.
[185] Там же.— Арк. 258 зв.
[186] Химка Ж.-П. Український соціалізм...— С. 49.
[187] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 196, оп. 7, спр. 4759, арк. 1—3.
[188] Verhandlungen des Gesamtparteitages der Socialdemokratis in Oesterreich... zu Brünn...— Wien, 1899.— S. 34—35.
[189] Будзиновський В. Смішне в поважнім // Нові шляхи.— 1930.— № 10.— С. 66.
[190] Фуртак-Деркач М. Згад. праця.— С. 227.
[191] Бачинський Ю. Взаїмні відносини соціал-демократичних партій, української і польської [redacted] Східній Галичині.— Львів, 1910.— С. 6, 8; Najdus W. Op. cit.— S. 281.

Володимир Охримович. Поч. XX ст.

Семен Вітик. Близько 1907 р.

плані — плані боротьби двох різнонаціональних партій за сфери впливу — конфлікт між УСДП і ППСД пізнішого десятиліття нагадував конфлікт між «старшими» радикалами і польською соціал-демократією у другій половині 1890-х рр.

Однак не всі «молоді» радикали перейшли в ряди української соціал-демократії. Після IV з'їзду РУРП у їхньому середовищі теж намітився розкол. У середині 1890-х років від марксистської групи став поступово відходити В. Охримович[192]. 1895 р. він виїжджає на адвокатську практику до Стрия, де працює в канцелярії одного із провідних народовських лідерів Є. Олесницького. Під його впливом В. Охримович входить у склад місцевої «Підгірської ради» та бере участь у виборчих кампаніях 1895 і 1897 рр. уже на боці «поступових народовців» (фронди)[193]. Великий вплив на його ідейну еволюцію мали роботи І. Франка та М. Драгоманова з критикою марксизму[194].

Іншою подією, яка змусила деяких «молодих» радикалів переглянути свої погляди, були сеймові вибори 1895 р. Попри перемогу кількох радикальних кандидатів, партія ослабла після цих виборів. У повітах, традиційно охоплених радикальною пропагандою, спостерігалася під час виборів 1895 р. зворотна хвиля — втрата РУРП популярності серед селянства[195]. «...Темних хлопів приєднано до національної справи надією на матеріальні інтереси. Се була демагогія на великі розміри...— писав В. Будзиновський.— Зискаючи хлопів під національний прапор, бо він дасть матеріальні користі, пропагандисти національної думки тим часом самі дали хлопові право покидати сей прапор в тій хвилі, коли він став приносити матеріальні втрати, і коли користи могло дати лише хрунівство»[196]. Такий поворот у розвитку подій змусив частину «молодих» радикалів шукати новий спосіб аргументації політичної самостійності — з посиланням на історичну традицію[197].

Ідейна еволюція В. Будзиновського, В. Охримовича та інших збіглася з організаційними заходами двох близьких між собою крил народовців та радикалів щодо створення нової масової партії. Партія повинна була притягати до себе всі лівоцентристські елементи, які стояли на самостійницьких позиціях. Рух для створення такої організації очолила народовська «Народна Рада» та група українських діячів, які стояли поза нею. У їхнє число входили І. Франко, М. Грушевський, Є. Левицький та В. Охримович. Одним із кроків на шляху до цієї мети було видання, починаючи з середини червня 1899 р., газети «Будучність» (видавці — Є. Левицький, В. Охримович, І. Труш, відповідальний редактор — В. Охримович).

Таке угруповання під назвою Української націонал-демократичної партії (УНДП) було створене 26 березня 1899 р. В основу економічної програми націонал-демократичної партії покладено мінімальну програму радика-

---

[192] Переписка...— Т. 8.— С. 233.

[193] ЛНБ АН УРСР, від. рукописів, ф. 1, спр. 493 (В. Охримович), арк. 30.

[194] Охримович В. Чому я навернувся до християнської католицької віри або як я віднайшов бога і душу, Христа і церкву.— Львів, 1921.— С. 9.

[195] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 387, оп. 1, спр. 17, арк. 1.

[196] Будзиновський В. Ішли діди на муки.— С. 36, 38.

[197] Таке вирішення підказав В. Будзиновському відомий москвофільський діяч О. Марков: «Агітуючи [redacted] економічною програмою, одночасно популяризуйте історію. Тоді розпалений вами огонь не буде солом'яний» (Там же.— С. 80).

лів, а в політичну частину — внесено вимоги поділу Галичини та політичної самостійності України. Є. Левицький, В. Охримович разом з І. Франком та М. Грушевським ввійшли до «тіснішого комітету» (управи) УНДП, а В. Будзиновський був членом «ширшого комітету»[198].

Конфлікт між «молодими» і «старшими» радикалами завершився формуванням нової структури українського політичного табору з одною центристською (УНДП) і двома опозиційними до неї партіями. Розкол усередині руху «молодих» радикалів наприкінці 1890-х рр. змусив увести постулат політичної самостійності у програми трьох головних українських партій у Галичині. Це уможливило об'єднання цих партій на спільній самостійницькій платформі у часи першої війни та визвольних змагань 1917—1920 рр.

РОЛЬ «МОЛОДИХ» РАДИКАЛІВ У ФОРМУВАННІ ІДЕОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ

Після розколу радикальної партії у 1899 р. «молоді» радикали як окрема течія в суспільно-політичному житті Галичини перестали існувати. На зміну їм прийшло нове покоління українських політиків, які єдналися навколо журналу «Молода Україна» (А. Крушельницький, Т. Мелень, В. Старосольський та інші) і теж перебували під сильним впливом соціал-демократичної ідеології та стояли на самостійницьких позиціях. Між обидвома течіями існувала певна спадкоємність, зокрема, члени «Молодої України» вважали, що «Україна irredenta» Ю. Бачинського «дає теоретичні основи ідеям, що лучать нас усіх під стягом України, показує, що ті ідеї, се не видумана фантастами мрія, а життєва конечність, що мусить завести нас до побіди...»[199]

Колишні «молоді» радикали ввійшли у склад керівних органів УНДП та УСДП, редагували партійні періодичні видання, очолювали українські громадські організації. У 1907 р., після реформи виборчої системи та нових виборів, вони майже у повному складі ввійшли до віденського парламенту. Особливо помітною була їхня роль у часи національно-визвольних змагань 1917—1920-х рр. Знаменно, що С. Вітик, представник першої «ірредентської» течії в українському русі, як голова Трудового Конгресу ратифікував Акт злуки УНР та ЗУНР 22 січня 1919 р. Після поразки політичної революції колишні «молоді» радикали виступили організаторами національного політичного, господарського і культурного життя у Західній Україні та за її межами. В. Охримович був головою Української національно-трудової партії, а згодом Українського національно-демократичного об'єднання. В. Будзиновський став засновником Української партії праці, а О. Колесса — першим ректором Українського вільного університету. Д. Лукіянович та В. Будзиновський здобули славу популярних українських письменників, а В. Охримович зробив серйозну наукову кар'єру.

Але, без сумніву, «зоряним часом» «молодих» радикалів було останнє десятиліття минулого віку, а найважливішою заслугою — висунення постулату політичної самостійності України. На час внесення цього постулату

[198] Будзиновський В. Ішли діди на муки.— С. 35; Левицький К. Згад. праця.— С. 324—328; Мочульський М. Іван Франко: Студії та спогади.— Львів, [1938].— С. 48—49.

[199] Молода Україна.— 1900.— № 3.— С. 120.

з нову редакцію програми РУРП (1895) ні одне галицьке політичне угруповання не поділяло його. Постулат повторила у 1896 р. газета «Robitnyk», вказуючи на політичну незалежність як одну із засад соціал-демократії. 1897 р. у Львові, на святковому вечорі пам'яті Т. Шевченка, голова «Академічної громади» І. Голубович проголосив політичну самостійність України найважливішим ідеалом української молоді [200]. Але навіть на поч. 1899 р. ця ідея ще не вкорінилася остаточно серед українського суспільства Галичини. 24 березня 1899 р. група віденських студентів змушена була написати протест проти публікації у народовській газеті «Діло» статті, в якій висміяно постулат політичної самостійності як «утопічну мрію» [201]. І лише з виникненням УНДП й УСДП політична самостійність України завдяки ініціативі «молодих», які принесли цю ідею у новостворені партії, стає головним гаслом українських визвольних змагань у Галичині [202].

Зародження та розвиток ірредентизму серед інших народів Австро-Угорської імперії (німців, хорватів, сербів та інших), подібно як серед українців Галичини, був пов'язаний з молодіжними та студентськими рухами [203]. Сучасники, в тому числі «старші» радикали, вважали політичні погляди «молодих» радикалів копією молодочеської партії [204]. Така аналогія не була позбавлена певних підстав; вона зводилася не лише до подібності політичних поглядів. Молоді чехи уконституювалися як окрема партія після майже десятирічної (1863—1874) боротьби з старочехами всередині Національної партії. Молодочеська партія відіграла роль своєрідної партії переходу від елітарних національних партій 1860—1890-х рр. до масових політичних партій 1890-х рр. [205] Очевидно, подібну роль в українському русі відіграли і «молоді» радикали, правда, цю роль через свою організаційну слабкість вони виконували не як окрема партія, а як окрема ідейна течія. Але на відміну від молодочехів, які хоч і вважали себе лівою течією в національному таборі, не поділяли основних ідейних засад соціал-демократичного руху [206], «молоді» радикали однозначно заявляли про свою приналежність до марксистської течії.

Сильною стороною ідеологічних пошуків «молодих» радикалів було те, що вони не тільки сформулювали тезу про політичну самостійність як кінцевий ідеал українського руху, але й змогли аргументувати її доконечність. Після появи «України irredent-u», за словами її автора, ідею політичної самостійності України «перший раз поставлено ясно і умотивовано... і через те не являється вона утопійною як се дотепер видавалось — пр. при проекті Гартмана о «Королівстві Українськім»...» [207]

Однак спроба аргументувати постулат політичної самостійності України за допомогою марксизму не могла бути переконливою. Провідні теоретики марксизму, як і його основоположники, визнаючи, що для поневолених

[200] Бачинський Ю. Мої спомини...— С. 14.
[201] Лист русько-української молодіжи у Відні... // Громадський голос.— 1899.— № 7.— С. 57.
[202] Бачинський Ю. Україна irredenta.— С. 170.
[203] Див.: Die Habsburgermonarchie. 1848—1918.— Wien, 1980.— Bd. III, Teilband 1: Die Völker des Reiches.— S. 260, 751, 763, 771 та ін.
[204] Будзиновський В. Ішли діди на муки.— С. 28.
[205] Garver B. M. The Young Czech Party 1874-1901 and the Emergence of Multi-Party System.— New Haven and London Yale University Press, 1978.— P. 60, 317.
[206] Ibid.— P. 63, 166.
[207] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 372, оп. 1, спр. 28, арк. [illegible] зв.

народів національне питання є важливішим від питання соціального визволення[208], разом з тим заперечували будь-яку політичну перспективу для більшості слов'янських націй, в тому числі українців. На їхню думку, історичне призначення «недержавних» народів полягало в тому, щоб бути асимільованими державними народами і розвиватися під їхнім впливом. Як писав Едуард Бернштейн, «це не були ніякі національні великодержавні примхи, тільки вплив цілком означеного погляду на хід і інтереси історичного розвитку»[209].

Дослідження зарубіжних істориків останніх десятиліть (передусім варто назвати українського марксиста Р. Роздольського[210]) переконливо доводять, що застосовані Марксом і Енгельсом критерії життєздатності нації цілком підходили для позитивної оцінки чеського, українського та інших національних рухів слов'янських народів. Однак ні Маркс, ні Енгельс не змогли зробити «правильних» висновків із своєї теорії, тому щодо слов'янських «недержавних» народів насправді були «поганими марксистами».

Таким чином, марксизм, принаймні у тій формі, в якій він існував за життя Маркса і Енгельса, дозволяв двозначно трактувати питання про потребу національної незалежності для окремих народів. Зокрема, за допомогою марксизму можна було як підтвердити, так і заперечити потребу політичної самостійності України. Цікаво, що 1891 р. у Женеві з'явилася брошура О. Полінковського «О безысходности украинского социализма», приурочена до II з'їзду радикальної партії. У ній, виходячи з економічної теорії марксизму, аргументовано повну безперспективність українського національного руху взагалі й соціалістичного руху зокрема.

«Молоді» радикали самі добре розуміли хиткість своєї теоретичної побудови. «Чи Ти читав «Україну irredent-у» — писав М. Ганкевич до В. Охримовича у листі від 20 травня 1895 р.— Ціла стаття — то квінтесенція «прямолинейности». Товарова продукція — буржуазія і пролетаріат — воля політична в Росії — кінець Австрії — буржуазія українська — радикалізм національний сеї буржуазії — etc. etc. etc. Дуже цікаво порівняти «Україну irredent-у» з працею Полінковського «Безвыходность укр. социализма». Один і другий пишуть резолютно, певним тоном, рішучим, хоч Полінковського стиль більш вироблений, витравлений. Один і другий рішають невмолимо судьби народів; Полінковський віщує обрусеніє «Польщі навіть»; Юльцьо (Бачинський.— Я. Г.) бачить самостійну політично Україну. Признати їм треба, що оба «ясновидячі» люде. Оба — ученики Маркса, оба клянуться і божаться Марксом»[211].

Але в кінцевому рахунку в «молодих» радикалів перемагала ілюзія власної правоти. «На кождий спосіб, Маркс і марксизм не може відповідати за виводи Полінковського,— писав М. Ганкевич далі у листі.— Безталанний Полінковський нападає і на чеський сепаратизм, і на польський патріотизм,

---

[208] Див., наприклад: Енгельс Ф. За Польщу // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— 2-е вид.— Т. 18.— С. 532.

[209] Бернштейн Е. Спогади про Михайла Драгоманова та Сергія Подолинського // З почннів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женевський соціалістичний гурток. Зладив М. Грушевський.— Відень, 1922.— С. 156.

[210] Rozdolsky R. Engels and the „Non historic" Peoples: The National Question in the Revolution of 1848 / Transl., ed. and with an introduction by J.-P. Himka.— Critique Books, 1986.

[211] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 372, оп. 1, спр. 38, арк. 30.

забуваючи, що недавно (1890 р.) Енгельс («автентичний інтерпрет марксизму») писав у передмові до польського перекладу однієї зі своїх брошур, що новий інтернаціоналізм пролетаріату можливий тоді, коли кожний народ буде [redacted] себе паном»[212].

У західній історіографії узвичаєно вважати, що соціалістичний рух як послідовна інтернаціональна сила був суперником національного руху і перемога одного [redacted] них автоматично означає поразку другого. Що національна ідеологія у кінцевому підсумку перемогла своїх суперників, у тому числі орієнтований на класи соціалізм, як переконливо довів вибух війни 1914 р. та тріумф національного принципу в державній системі Європи після 1918 р. Однак такий погляд потребує серйозних уточнень. Насправді у певні періоди можна було успішно суміщати класовий підхід з національним, оскільки між ними не існувало чітко визначеної розмежувальної лінії. Більше того, марксизм містив у собі сильний моральний потенціал, адже він передбачав боротьбу за права слабшого, за встановлення соціальної й політичної справедливості. Тому національні рухи недержавних народів були відкритими для багатьох соціал-демократичних лідерів[213].

Діяльність «молодих» радикалів служила прекрасним прикладом суміщення двох лояльностей — до марксистської теорії та соціал-демократичного руху, з одного боку, і до національного руху свого народу — з другого. Однак таке суміщення мало конфліктний характер. Якщо говорити про український соціалістичний рух кінця XIX — поч. XX ст., то в ньому цей конфлікт точився у трьох площинах.

По-перше, українським соціалістам треба було визначитись: які мотиви — соціальні чи національні — повинні мати пріоритетне місце в розвитку українського руху? З одного боку, більшість українських соціалістів гостро відчувала свій моральний обов'язок працювати на користь національного відродження. З другого боку, ідеологія соціалістичного руху (насамперед — марксизм) вважала національне похідним від соціального і зобов'язувала своїх адептів боротися передовсім за справедливий соціальний лад, котрий, як передбачалося, знищить джерело національних конфліктів і приведе до відмирання нації.

По-друге, названа дилема мала ще один, зовнішній вияв. Чи українські соціалісти повинні виступати в одній партії разом із соціалістами інших партій, а чи прагнути до організаційної відрубності свого руху? Згідно з теоретичними засадами, соціалістичний рух повинен був розвиватися як інтернаціональна сила, що виступає єдиним фронтом проти спільного ворога. Але якщо навіть провідні теоретики соціалізму не розуміли національних потреб «недержавних» народів, то чого можна було чекати від соціалістів-практиків? Становище українських соціалістів обтяжували, з одного боку, ідеологічні стереотипи, які панували в російському і польському суспільстві, з другого боку, брак адекватної соціальної бази — українського промислового пролетаріату.

По-третє, характер зв'язку між соціалістичними партіями «державних» і «недержавних» народів передбачав майбутній політичний устрій, який виник би після перемоги соціалістичної революції. Федеративний зв'язок

[212] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 372, оп. 1, спр. 38, арк. 30.

[213] Hobsbawm E. Op. cit.— P. 123; Hroch M. How much does Nationformation depend on Nationalism? // East European Politics and Societies.— 1990.— Vol. 4, N 1.— P. 111.

знаменував федеративний устрій, тоді як існування відрубних соціалістичних партій створювало можливості для політичного усамостійнення «недержавних» народів (і навпаки, відсутність окремих національних партій могла призвести до унітарного устрою майбутньої «соціалістичної» багатонаціональної держави). Гранично чітко суть цього конфлікту сформулювали провідні діячі КП(б)У Сергій Мазлах та Василь Шахрай, які [redacted] поч. 1919 р. зверталися до В. Леніна із зовсім не риторичним запитанням: «Чи можна лишатися членом РКП і відстоювати самостійність України?»

Як видно із запропонованої схеми, можливості розв'язання дилеми українського соціалістичного руху (по лініях «національне — соціальне», «окрема партія — спільна партія», «унітарна — федеративна—самостійна соціалістична держава») мало поліваріантний характер. З усіх наявних наприкінці XIX — на поч. XX ст. соціалістичних партій та груп лише дві — УСП та УСД спілка — в ході своєї еволюції стали на позиції пріоритету соціального і перейшли в табір національно чужих партій (відповідно ППС та партії російських соціал-демократів (меншовиків)). Більшість партій залишалася на національних позиціях, обстоюючи федеративний принцип побудови соціалістичного руху і майбутньої соціалістичної держави (група УСД, РУРП (до 1895 р.), РУП (з 1903 р.) та УСДРП). Єдиною групою серед українських соціалістів, яка послідовно розв'язувала згадану дилему (аж до проголошення постулату політичної самостійності України), були «молоді» радикали.

Інші соціалістичні групи, визнаючи пріоритет національних мотивів, виходили з того, що для українського народу як народу, позбавленого власних панівних класів, національне гноблення тісно переплітається з соціальним, тому виступали насамперед як виразники інтересів соціально гноблених верств населення — робітників і селян. У цьому вони, власне кажучи, виконували настанову М. Драгоманова, який писав, що «по обставинам України, тут плохий той українець, що не став радикалом, і плохий той радикал, що не став українцем» [214].

Натомість «молоді» радикали виступали як захисники інтересів [redacted] лише українських селян чи робітників, але й греко-католицьких священиків, а навіть свого «класового ворога» — молодої національної буржуазії. Запропонована ними політична програма передбачала творення національної держави, яка б відповідала економічним інтересам всіх класів і прошарків українського суспільства. Сильною стороною їхньої програми було проголошення потреби індустріалізації за допомогою власної національної держави — тобто єдиним способом, яким взагалі можливо було модернізувати відстале суспільство у високорозвинуту країну [215].

Спосіб розв'язання національного питання, запропонований «молодими» радикалами, був унікальним явищем в історії українського соціалістичного руху до 1917 р. Використана ними марксистська схема відіграла роль зовнішнього чинника — каталізатора у ферментації ідеї політичної самостій-

---

[214] Драгоманов М. П. Автобіографія // Михайло Петрович Драгоманов. 1841—1895. Єго юбилей, смерть, автобіографія і список творів... Зладив і видав М. Павлик.— Львів, 1896.— С. 364.

[215] Детально див.: Szporluk R. Communism and Nationalism. Karl Marx versus Friedrich List.— New York; Oxford, 1988.— P. 115-166, 193-204; [redacted] jusd. In Search of the Drama of the History: Or, National Roads to Modernity // East European Politics and Societies.— 1990.— Vol. 4, N 1.— P. 134-150.

ності. Цю роль марксизм відіграв завдяки специфічним обставинам, у яких перебував український рух на межі 80-х і 90-х рр. XIX ст.— зростанню загрози його аполітичного виродження та пануванню в ідеології українського соціалістичного руху драгоманівських поглядів з притаманними їм анархічно-федералістськими тенденціями. Однак марксистська ідеологія змогла відіграти роль каталізатора самостійницьких тенденцій лише за умови об'єктивного існування нації. На межі XIX і XX ст. кількісні зміни в розвитку українського руху в Галичині були настільки значними, що назріла потреба переглянути його політичні цілі[216]. І навпаки, на Наддніпрянській Україні, де таких умов не було, український соціал-демократ М. Порш використав марксизм для аргументації автономних прав України у рамках майбутньої федеративної держави[217].

Менш послідовні були «молоді» радикали у розв'язанні другої частини дилеми українського соціалізму. Окремі з них (Л. Турбацький, М. Ганкевич, С. Вітик) схилялися до того, щоб увійти до польської соціал-демократичної партії. І лише послідовна критика старших товаришів утримала їх від цього кроку. Непослідовність «молодих» радикалів можна пояснити недорозвинутістю національного конфлікту в соціально-демократичному середовищі Галичини у 1890-х рр., оскільки основна частина українського міського пролетаріату була охоплена впливами польської соціал-демократії.

Разом з тим частина «молодих» радикалів з плином часу виявила неможливим для себе суміщати лояльність до національного руху з лояльністю до марксизму. Конфлікт між цими лояльностями вона розв'язувала, зрікаючись марксистських поглядів і переходячи у національно-демократичний табір.

Не можна не відзначити, що конфлікт між двома поколіннями українських соціалістів, попри певні непривабливі моменти, мав винятково творчий вплив на розвиток українського руху в цілому. Передусім, цей конфлікт закінчився формуванням нової структури політичної організації українського табору з одною центристською (УНДП) і двома опозиційними до неї партіями (РУРП і УСДП). Історична заслуга «молодих» радикалів полягає в тому, що вони внесли в програмні документи усіх цих партій постулат політичної самостійності України. Наявність цього пункту в програмах УНДП, УСДП і РУРП уможливило угоду між ними на спільній політичній платформі напередодні та в роки світової війни, діяльність уряду ЗУНР (1918—1919). І, нарешті, у цих ідейних суперечках обидві течії — і «молоді», і «старші» радикали, з одного боку, змогли позбутися невиправданих крайностей своєї ідеології (боротьба проти попівства, теза про неминучу повну пролетаризацію селянства і т. ін.), а з другого — виробили арсенал тактичних прийомів, які український рух успішно використовував у наступні роки (скажімо, ідея проведення загального аграрного страйку та її реалізація у 1902 і 1907 рр. тощо).

Очевидно, ідеологія сучасного національного відродження теж вимагає модернізації. Так, модернізація могла б полягати у сприйнятті цінностей загальноєвропейської демократії та постіндустріального суспільства. Зрозуміло, що марксизм не зможе відіграти роль такого зовнішнього каталізую-

---

[216] Himka J.-P. Young radicals...— P. 233.
[217] Rudnytsky I. L. Op. cit.— P. 139, 390, 411.

чого чинника, яку він відіграв для українського руху сто років тому. Його місце повинні зайняти новітні політичні, соціологічні та економічні теорії. Однак, як і сто років тому, утвердження цих ідей може і повинно прийняти форму творчого конфлікту різних поколінь, гострої внутрішньої критики та дискусій.

Yaroslav HRYTSAK

«YOUNG» RADICALS IN THE SOCIAL AND POLITICAL LIFE OF HALYCHYNA

In this paper the activity of „young" radicals — a group of Ukrainian Marxist students — Yu. Bachyns'kyi, V. Budzynovs'kyi, S. Vityk, O. Kolessa, V. Okhrymovych and others — is examined. „Young" radicals were the initiators of the creation of the three main Ukrainian parties of Halychyna — national-democratic, radical and social-democratic ones. The main result of their activity was the assertion of the postulate of political independence of Ukraine in the political programs of those parties. It was achieved in a sharp dispute with the older generation of Ukrainian public figures, with the „older" radicals (I. Franko, M. Pavlyk et al.) among them. The dispute was of extremely creative character and it promoted the transition of the Ukrainian movement from the stage of upholding national rights of language and culture to the political stage, from the old exclusive political parties to the new mass ones.

Михайло ШВАГУЛЯК

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ 30-х РОКІВ XX ст.

Протягом усього міжвоєнного двадцятиліття, коли Західна Україна перебувала в складі Польщі, суспільне життя краю проходило під знаком протистояння більшості його українського населення польським панівним верствам, підтримуваним державою. Це протистояння, що охопило економічну, політичну і духовну сфери, раз у раз крайньо загострювалося, набираючи характеру конфронтації. Особливо примітним з цього погляду був 1930 р. Численні антипольські протестаційні акції українських підпільних чинників і масова «пацифікаційна» кампанія властей проти українського населення охопили терен майже всієї Східної Галичини. Події у Західній Україні мали великий розголос за кордоном, обговорювалися у Лізі націй. Вони наклали відбиток на подальший розвиток суспільно-політичного життя в краї та українсько-польських взаємин.

У працях істориків в УРСР, що у тій чи іншій мірі торкаються подій 1930 р., досі домінує майже однозначна концепція. Основні її елементи викристалізувалися ще на рубежі 1930—1931 рр. у рішеннях ЦК КПЗУ і ЦК КПП, ухвалених під впливом Виконкому Комінтерну. Згідно з цією концепцією події розвивалися за такою схемою: влітку 1930 р. у Західній Україні незалежно від українських націоналістичних організацій піднявся стихійний масовий селянський рух; у відповідь на підпали поміщицьких садиб і господарств осадників польський уряд восени кинув у села каральні загони поліції та війська, фашистської організації «Strzelec» [1].

Великий фактичний матеріал, проте, дає підстави для сумніву у вичерпності й правдивості подібних оцінок. Що спричинило вибух саботажної кампанії? Які сили її розв'язали і проводили? Яка мета і справжній характер урядової «пацифікації»? Який вплив мали контроверзи 1930 р. на суспільно-політичне становище в краї? Пошуки відповідей на ці питання спонукають до нових спроб відтворити розвиток подій у Західній Україні та навколо неї з 1930-го до поч. 1932 р.

---

[1] Див., напр.: Васюта І. К. Формування робітничо-селянського союзу в революційній боротьбі на Західній Україні 1921—1939.— Львів, 1988.— С. 88—91; Панчук М. І. «Білі плями» героїчного літопису. Із історії Комуністичної партії Західної України.— К., 1989.— С. 89—92 та ін. праці.

НА ШЛЯХУ ДО КОНФРОНТАЦІЇ

Причини ескалації суспільно-політичної напруженості в краї, що була започаткована влітку 1930 р., явно виходять за рамки описаних нижче подій. Усі без винятку західноукраїнські політичні сили вбачають їх у попередній політиці польської держави на українських землях. Основні політичні табори Польщі, які у міжвоєнний час перебували при владі, ставили собі за мету якнайшвидше інтегрувати Західну Україну в складі Польщі, позбавити українське населення національної індивідуальності. Різниця між двома найвпливовішими угрупованнями — національною демократією (ендеки) і пілсудчиками — полягала, насамперед, у методах здійснення цієї мети. Перші, закликаючи до «інкорпорації» українських земель, не спинялися перед насильницькими методами, другі — обстоювали політичні засоби з'єднання згаданих областей з Польщею. Але й ця різниця на практиці часто була умовною.

Режим «санації», встановлений пілсудчиками у 1926 р., продовжував, власне кажучи, національну політику попереднього, ендецького уряду. Проводився послідовний наступ на права українського народу. Режим відмовлявся надати українським областям територіальну автономію, що було явним порушенням взятих Польщею міжнародних зобов'язань. Не виконувалася і стаття конституції Польщі, яка декларувала право національних меншостей на національно-культурну автономію. Закони від 31 липня 1924 р. обмежували вживання української мови в адміністрації, суді та школі. Число українських шкіл у другій пол. 20-х рр. швидко зменшувалося. Якщо у 1922—1923 навчальному році у Східній Галичині їх було 2532, то у 1929—1930-му — 749 [2]. Водночас зростала чисельність так званих «утраквістичних», тобто двомовних польсько-українських шкіл, в яких домінувало викладання польською мовою.

Паралельно йшла колонізація українських земель, одним з основних проявів якої було насаджування в сільській місцевості Західної України густої мережі господарств польських осадників. Власті мали намір витворити в східних областях держави верству заможних польських колоністів, яка стала б опорою правлячого режиму. Протягом 1919—1929 рр. у Західній Україні було поселено майже 77,2 тис. таких господарів, яким наділено понад 600 тис. га землі [3]. За умов земельного голоду в краї такий політичний курс ще більше загострив аграрні й національні відносини в західноукраїнському селі. Не послабила напруженості заохочувана польським урядом еміграція українського малоземельного та безземельного селянства до Північної Америки.

Навіть такий високий темп колонізації не задовольняв правлячі кола Варшави. В лютому 1930 р. уряд К. Бартеля вніс на розгляд сейму чотири законопроекти у справі дальшої військової колонізації на «кресах». Це був відкритий виклик українському населенню. Український клуб у сеймі виступив із заявою, в якій охарактеризував новий захід уряду як такий, що «кидає палаючий смолоскип на розпуку малоземельного українського селянства» [4].

Зрозуміло, заходи урядової політики у Західній Україні давалися «санації» нелегко. Українське суспільство після поразки в українсько-польській

---

[2] III Український статистичний річник. 1935.— Львів, 1935.— С. 162.
[3] Діло.— 1931.— 21 черв.
[4] Нова військова колонізація // Діло.— 1930.— 28 лют.

Powiatowa Komenda Policji Państwowej w Gródku Jagiell.

Nr. 698/Tjn/30.-

Ściśle tajne !
Do rąk własnych komendantów P. P.

Pacyfikacja stosunków bezpieczeństwa.-

Do

Posterunków Policji Państwowej

Gródek [redacted] dnia [redacted] września 1930 r. w/ POWIECIE.

W ślad za [redacted] zarządzeniem Nr. 486 Tjn/30 z 06/IX.1930 podaję poniżej [redacted] tajnej wiadomości komendantów poster. okólnik Pana Wojewody Dr. Nakoniecznikow-Klukowskiego, który w wyciągu brzmi.

W ciągu najbliższych [redacted] skorzysta z zarządzonych przez Dow. O. K VI. ćwiczeń [redacted] kawalerji [redacted] celu pośredniego przeprowadzenia pacyfikacji w powiatach, będących najwięcej zastrzeżeń w związ[redacted] z akcją sabotażową.-

Należy przygotować bezzwłocznie wykazy tych gmin, w których [redacted] jest zakwaterowanie ćwiczących oddziałów z bardzo [redacted] zaznaczeniem, którzy mieszkańcy [redacted] gminy [redacted] względu [redacted] narodowoś[redacted] [redacted] zwolnieni od ciężaru kwaterunku [redacted] względu [redacted] lojalność państwową.-

Przykładam zasadniczą wagę do jaknajbardziej skrupulatnego zestawienia materjału informacyjnego dla odnośnych dowódców szwadronów, który będzie stanowił podstawę dla celowego przeprowadzenia niniejszej akcji.- Zajęciem kwater w wyznaczonych miejscowościach i w wykazie umieszczonych nielojalnych mieszkańców Ukraińców, ma się odbyć przy współudziale funkcj. Policji Państw., który udzieli Twemu szwadronu bliższych wskazówek [redacted] tym kierunku.-

Żywność dla ćwiczących oddziałów [redacted] być przymusowo [redacted] przez mieszkańców danej [redacted] z tem, że D-ca oddziału może zażądać dostarczenia żywności od indywidualnie [redacted] mieszkańców z pośród innych mieszkańców danej gminy. [redacted] indywidualnie oznaczeni mieszkańcy mają znajdować [redacted] w [redacted] komendantów posterunków, wręczonych Dowódcom szwadronu.-

Zapłata [redacted] dostarczone środki żywności nastąpi [redacted] miejscu gotówką na podstawie cennika P. Starosty z uwzględnieniem teraźniejszych korzystnych zbiorów [redacted] zakupna na miejscu u producenta, która to okoliczność [redacted] zezwoli na ustalenie cen znacznie niższych od cen [redacted]wych.-

Kwaterunek [redacted] dostarczenie żywności winno [redacted] odczute p[redacted] miejscową ludność jako pewnego rodzaju ciężar, dlatego nie należy ich stosować w odniesieniu do lojalnych mieszkańców danej gminy, a [redacted] równiż nie może dotykać ludności narodowości polskiej.- Wyróżnienie włościan narodowości polskiej należy akcentować ostentacyjnie [redacted] bardzo widocznie.-

W celach demonstracyjnych może oddział kawalerji wysyłać swych kwatermistrzów i do innych gmin celem wyznaczenia kwater.-

Komendanci poster. mają utrzymywać możliwie niewidoczny kontakt [redacted] Dowódcami oddziałów wojskowych, udziel[redacted]ąc im jaknajdalszej informacji i umożliwiając w ten sposób jak najskuteczniejsze przeprowadzenie akcji.-

Podając powyższe komendantom poster. do wiadomości polecam jak najściślej go wykonać. W udzielonych informacjach D-com oddziałów wojskowych nie może być niedokładności z jednej strony, zaś jakiegoś wahania z drugiej strony.- Informacje mają [redacted] ścisłe i pewne.-

Podaję, że przez pow. Gródek Jg. przemaszeruje [redacted] kawalerji [redacted] sile 1[redacted] koni, i że [redacted]oczątek ćwiczeń [redacted]rozpoczyna się wymarszem ze Lwowa [redacted] [redacted] września br. godz. 7.-

Ot[redacted]ają: P. P. P. Gródek Jg.
Janów, [redacted], Bratyr, Mszana,
Obroszyn, Lubień Wielki, Dobrzany,
Uherce niez., Hartfeld, do wykonania
zaś P. P. P. Wiszenka, ... do
do wiadomości.-

Komendant Powiatowy P.P.

Majewski Komisarz P.P.

Витяг з таємного обіжчика львівського воєводського уряду про використання військових підрозділів у «пацифікаційній» операції проти українського населення на Львівщині. Городок, 26 вересня 1930 р.

E G Z E K U C J E w pow. P O D H A J E C K I M.

22/IX.1930. Wierzbów.

O godz.6-ej [illegible] przeprowadzono rewizję w ten sposób, że roszszywano chaty, budynki i rozrzucano stogi. Rewizja wewnątrz budynków odbywała się [illegible] ten sposób, że mąkę, zboże, oraz inne zapasy gospodarskie wysypywano [illegible] ziemię, mies[illegible]no wszystko i zsypywano [illegible] jedną kupę. Były wypadki, że na to wszystko wylewano mleko, albo jakiś inny płyn, ażeby wszystko zniszczyć.

Równocześnie [illegible] rewizjami ściągano ludni [illegible] "przesłuchania". Owe "przesłuchania" odbywały się na podwórzu jednego gospodarza. Według zgóry już ułożonej listy podyktowanej przez polskie elementy powiatu przyprowadzano jednostki i nawet bez spisania z nimi generaljów stawiano przed oficera /komisarza/ policji. Ow odczytywał nazwisko przyprowadzonego i odrazu ogłaszał pseudo winę przyprowadzonego. Np.: to ty jesteś ukraińskim agitatorem? to ty chcesz Ukrainy? to twój syn jest sabotarzystą z rohatyńskiego gimnazjum? to ty masz broń? i t.p. Wtedy kuto, najczęściej dwuch ludzi razem, i bito na podwórzu wobec wszystkich ludzi. Bito w ten sposób, że ofiarę przyciskano twarz do ziemi nogą, albo siadano na głowie, prócz tego jeden siedział na nogach, a reszta policjantów, których przyszło do wsi 100, biło. W Wierzbowie zbito kilkadziesiąt ludzi. Najciężej pobito diaka i dwóch gimnazjalnych uczniów. Matwija Mizernego, ucznia gimnazjalnego tak bito, że aż krew ciekła pępkiem. Gdy jego aresztowanego w sądzie odwiedziła matka, tak bredził w gorączce, że nie poznał swej matki. W takim też stanie przyznał się do sabotażu nie mógł jednak nazwać pana, który kazał mu podpalać, ani nie umiał podać ani jednego nazwiska członków organizacji. Ojczyma jego bito w chacie za to, że swego pasierba posyła do gimnazjum, gdy on zemdlał pojono go pomyjami z szaflika, a potem znów bito, aż do utraty przytomności. Po odzyskaniu przytomności opuchłemu kazano krzyczeć: "Niech żyje Rzeczpospolita Polska! Niech żyje Józef Piłsudski". Z inteligencji pobito kierownika szkoły Romankowa, księdza proboszcza Sodomorę, pozostawiono tego dnia w spokoju. Jednak na drugi dzień policja przejeżdżając

Уривок із скарги УНДО урядові Польщі з приводу каральних експедицій поліції на Тернопільщині. Варшава, 4 жовтня 1930 р.

війні та невдач у дипломатичній боротьбі поч. 20-х рр. змогло протягом десятиліття реорганізуватися, витворивши низку політичних, культурно-освітніх та економічних організацій. Легальну опозицію режимові очолило засноване у 1925 р. Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), масову базу якого становило селянство. 1926 р. внаслідок об'єднання Української радикальної партії і організації волинських есерів виникла Українська соціалістично-радикальна партія (УСРП), що також мала опору в західноукраїнському селі. Після виборів до сейму і сенату Польщі у 1928 р. обидві українські партії, здобувши ряд депутатських місць, активізували свої опозиційні виступи проти політики властей щодо Західної України.

У промові на засіданні сейму 29 березня 1928 р. голова Українського клубу, лідер УНДО Дмитро Левицький заявив, що український народ не визнає жодних трактатів і міжнародних актів про належність населених українцями земель до Польщі і буде прагнути до утворення на цих землях незалежної української держави [5]. Публічна критика українськими послами до сейму національної політики властей викликала гостре невдоволення в урядових колах Варшави. У таємному меморандумі міністерства юстиції прокуророві при апеляційному суді у Львові від 5 листопада 1928 р. вказувалося [redacted] зростання у краї «національних антагонізмів» і «антидержавних тенденцій». У меморандумі стверджувалося, що відповідальність за поширення в масах українців ворожих щодо польської держави поглядів і сепаратистських настроїв несуть керівники українських політичних партій, і насамперед — члени Українського клубу в сеймі. Міністерство розцінювало діяльність депутатів як таку, що становить «серйозну небезпеку і вимагає здійснення якнайефективніших кроків для протидії їй» [6]. Йшлося насамперед про судові заходи до найактивніших речників української опозиції.

Ще рішучіше діяли власті проти націоналістичної течії [redacted] українському політичному русі, яку репрезентувала заснована 1920 р. підпільна Українська військова організація (УВО) на чолі з Євгеном Коновальцем. У лютому 1929 р. сили в цьому таборі реорганізувалися. На базі УВО і деяких менших груп утворено нове політично-бойове об'єднання — Організацію українських націоналістів (ОУН). Правда, деякий час УВО збереглась як автономний підрозділ ОУН зі своїми специфічними функціями. Провідником ОУН став Є. Коновалець. Ставлячи собі за мету побудову української самостійної держави, ОУН вважала придатними для її досягнення різні засоби. Проповідь збройного повстання у програмних документах організації поєднувалася [redacted] положеннями про згуртований, дисциплінований, вільний від партійних поділів народ, який би став основною силою національної революції. Саботаж, терор, експропріаційні акції та інші методи лідери УВО розглядали не лише як засоби протидії колонізаторській політиці польської держави, [redacted] і як засоби революціонізації українського населення, підтримування [redacted] ньому духу спротиву [7].

Радикальна програма УВО (ОУН) імпонувала українській молоді максималістськими національно-визвольними прагненнями. Бачачи [redacted] організації виразника своїх настроїв, вона масово вступала до її лав.

---

[5] Центральний державний історичний архів УРСР у Львові (далі — ЦДІА УРСР у Львові), ф. 205, оп. 1, спр. 840, арк. 5.

[6] Там же.— Арк. 11.

[7] Див.: Сурма.— 1928.— № 6.— С. 3.

Правлячий режим вбачав в УВО (ОУН) серйозну загрозу своїм планам і політиці у Західній Україні, тому переслідував і суворо карав її членів.

Невдоволення властей було спрямоване також проти українських культурно-освітніх і економічних установ та організацій, які відродились. Зросли чисельно і значно розбудували свою діяльність товариства «Просвіта» та «Рідна школа». Незважаючи на великі матеріальні труднощі, продовжувало видавничу діяльність Наукове товариство імені Т. Шевченка. У Львові, Тернополі та ряді інших міст виникли українські музеї. Музичне мистецтво в краї плекало Товариство імені М. Лисенка. Філії однойменного музичного інституту працювали у багатьох містах Галичини. 1928 р. у Львові була заснована Греко-католицька богословська академія. Крім того, відновили діяльність міщанські «Братства», «Бесіди», професійні товариства професорів, учителів, адвокатів, лікарів, священиків.

Організатором громадсько-політичного руху жіноцтва став «Союз українок», що зродився на базі «Жіночої громади». Фізичним вихованням молоді займалися довоєнні «Соколи» і створені у 1925 р. «Луги».

Велику роль в економічному розвитку Західної України відігравали українські фінансово-кредитні товариства — Земельний банк, «Дністер» та ін. Але найбільші здобутки у другій пол. 20-х рр. випали на долю українського кооперативного руху. Якщо у 1925 р. головний центр української кооперації — Ревізійний союз українських кооператив (РСУК) об'єднував 936 кооператив і 158 087 членів, то у 1930 р. налічувалося вже 2898 кооператив і 369 555 членів [8].

Українські товариства і установи великою мірою послаблювали полонізаторські зусилля держави, сприяли розвиткові української національної самосвідомості. Тому кожен вияв громадської активності українського населення дедалі більше непокоїв і дратував польські шовіністичні кола. З лютого 1930 р. в Галичині наростала хвиля антиукраїнських маніфестацій. На масових зборах, влаштовуваних «Towarzystwem opieki nad kresamy», критикувалася політика властей, яка нібито спричинилася до послаблення польського елементу і загальмування його «культурно-цивілізаторської місії» на українських землях [9].

Суперечності в українсько-польських суспільних відносинах першої пол. 1930 р. наростали на тлі загального загострення внутрішньополітичної ситуації в Польщі. Намагання Ю. Пілсудського зміцнити свою владу і правити авторитарними методами викликало опір антисанаційних сил. Восени 1929 р. шість політичних партій центру і лівиці створили сеймовий блок «Centrolew». 1 квітня 1930 р. новий прем'єр-міністр Польщі, один з найближчих співробітників Пілсудського В. Славек, який змінив на посаді голови уряду Бартеля, натякнув, що його уряд не збирається терпіти діючий сейм [10]. Ставало зрозумілим, що назріває вирішальний конфлікт між режимом і опозицією, який в тій чи іншій формі міг поширитися і на Західну Україну.

На стані українсько-польських взаємин не могли не позначитися і ті процеси, що спостерігалися в міжнародних відносинах у Центральній Європі. На рубежі 20—30-х рр. активізувалися німецькі політичні сили,

---

[8] III Український статистичний річник. 1935.— С. 134.
[9] Див.: Lwowski kurjer poranny.— 1930.— 18 lut., 11 mar.
[10] Діло.— 1930.— 4 квіт.

які вимагали ревізії умов Версальського мирного договору, зокрема повернення територій, що відійшли після першої світової війни до Польщі. Влітку 1930 р. антипольська ревізіоністська кампанія в Німеччині досягла апогею. Західноукраїнські політичні кола уважно стежили за німецько-польським спором, розглядаючи посилення територіальних претензій німецьких націоналістичних організацій і уряду до Польщі насамперед у контексті своїх визвольних змагань. «Ляхи нині зісталися самі,— писав в органі ОУН, місячнику «Розбудова нації» Т. Яворський.— Вони бачать Дамоклів меч над своїми головами, бо колишні переможені всиляють, дужчають, і їх реванш є питанням короткого часу. Нова війна не сміє нас заскочити зненацька...»[11]. Зовнішньополітичні труднощі, з якими зіткнулися урядові кола Варшави, спонукали українські угруповання скористатися догідним моментом і активізувати протидію систематичному наступові держави на національні права українського населення. Думаємо, аж ніяк не випадково у розпал антипольської кампанії в Німеччині (літо 1930 р.) над Західною Україною піднялася заграва пожеж.

ПРОТЕСТАЦІЙНА КАМПАНІЯ, ЇЇ ІНІЦІАТОРИ ТА ВИКОНАВЦІ

Починаючи з середини липня 1930 р. по селах Галичини пройшла хвиля пожеж у господарствах польських поміщиків, колоністів та осадників. Першою, за даними властей, була пожежа у фільварку генерала Мальчевського в с. Вислобоках на Львівщині у ніч з 15 на 16 липня. Поліція констатувала навмисний підпал стодол зі збіжжям, машин та рільничого знаряддя[12]. У наступні дні запалахкотіли пожежі у Львівському, Тернопільському та Станіславівському воєводствах. Водночас стали надходити повідомлення про пошкодження телефонних і телеграфних ліній зв'язку. Поліцейські органи зафіксували до кінця місяця 11 протестаційних акцій — підпалів майна польських власників та руйнування ліній зв'язку[13]. 30 липня 1930 р. коло Бібрки бойовики УВО, як встановили власті, вчинили напад на поштову карету. На місці події був вбитий поліцай і загинув один з учасників нападу[14].

У серпні інтенсивність акцій зросла і досягла 54 випадків[15]. Але найбільшою вона була у вересні — 101 випадок[16]. Вже у жовтні число акцій протесту зменшилося до 22, що свідчило про швидке згортання кампанії. Наступного місяця вона припинилася зовсім[17].

З перших днів після початку підпалів та інших акцій справа їх оцінки набрала політичного відтінку. Спираючись на припущення властей, частина польської преси без будь-яких застережень кваліфікувала перші підпали як кампанію, до якої причетні члени УВО та німецькі відомства. Львівська ендецька газета вже 18 липня опублікувала замітку про пожежу у Вислобо-

---

[11] Яворський Т. Перший падолист // Розбудова нації.— 1930.— № 11—12.— С. 265.
[12] Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО), ф. 121, оп. 3, спр. 600, арк. 51; спр. 643, арк. 1, 8—9.
[13] Там же.— Спр. 600. арк. 53 зв., 54, 55.
[14] Там же.— Арк. 15.
[15] Там же.— Арк. 10.
[16] Там же.
[17] Там же; Sprawy narodowościowe.— 1930.— N 5—6.— S. 595.

ках під красномовним заголовком «Новий акт терору найимитів Берліну»[18]. Ідеолог національних демократів С. Грабський зображав акції бойовиків УВО як справу підривної політики Берліну і... Києва. Виходячи з такого висновку, він критикував польський уряд за пошанування українських і білоруських «національних амбіцій» і закликав «звільнитися з-під впливу тих нереальних доктрин»[19].

Цю версію підхопили проурядові видання. Теза про вирішальну роль урядових установ Німеччини у розв'язанні протестаційної кампанії на території Східної Галичини нав'язувалася фактично як єдина точка зору польських властей[20]. Тим часом офіційні оцінки не були такими однозначними. За повідомленнями української преси, львівський воєвода спочатку стверджував, що на українську сторону лягає відповідальність за приблизно половину підпалів у господарствах польських власників[21]. Це твердження, як можна припустити, базувалося на даних поліцейських служб. Їхні звіти свідчили, що здобута слідством інформація показувала суперечливу картину. Так, з 177 випадків саботажу, зафіксованих у трьох воєводствах Галичини протягом серпня-жовтня 1930 р., лише 14 напевно були справою рук УВО (ОУН). Повітові органи поліції тільки припускали причетність цієї організації до ще 122 випадків[22]. При цьому, як видно з офіційних документів, місцеві поліцейські служби, розслідуючи підпали, не раз йшли найпростішим шляхом — записували їх на рахунок УВО (ОУН). У зв'язку з цим заслуговує на увагу розпорядження управління поліції Станіславівського воєводства, надіслане 21 серпня 1930 р. повітовим комендантурам. Вказуючи на активізацію агітаційної та диверсійної діяльності УВО, автори документа разом з тим застерігали проти спроб апріорі зображати призвідником всіх акцій лише УВО.

Серед можливих виконавців підпалів поліцейські служби називали ліві елементи, що перебували під впливом Комуністичної партії Західної України (КПЗУ)[23]. Аналізуючи перебіг протестаційної кампанії у Східній Галичині, львівське воєводське управління у донесенні міністерству внутрішніх справ Польщі в листопаді 1930 р. писало про випадки, коли до неї приєднувалися «комуністичні елементи»[24]. Таку ж думку висловлював тодішній міністр внутрішніх справ Польщі Ф. Славой-Складковський[25].

Урядові звинувачення на адресу українського підпілля невдовзі дістали підтвердження самої УВО. У вересневому номері видання УВО «Сурма» з'явилася спеціальна стаття «Частинний виступ УВО», котра, як зазначалося в примітці, походила з керівних кіл організації[26] (17 жовтня 1930 р. статтю передрукував тижневик «Україна» у Чікаго[27]). У ній містилося зізнання, що масові саботажі, спрямовані проти польської держави, польських поміщиків та колоністів, є не що інше, як «частинний виступ УВО».

[18] Lwowski kurjer poranny.— 1930.— 18 lip.
[19] I b i d.— 19 lip.
[20] Gazeta Polska.— 1930.— 22 sierp.
[21] Діло.— 1930.— 14 верес.
[22] ДАЛО, ф. 121, оп. 3, спр. 601, арк. 10.
[23] Т а м ж е.— Арк. 1.
[24] Т а м ж е.— Спр. 600, арк. 53 зв.
[25] Gazeta Polska.— 1931.— 11 stycz.
[26] Сурма.— 1930.— № 9.
[27] Україна.— 1930.— № 19.

Публічне зізнання проводу УВО викликало великий резонанс у політичних колах Варшави та Західної України, хоча сприйняте було там і тут по-різному. З моменту публікації стаття часто фігурувала в офіційних виступах представників польської адміністрації як аргумент для обгрунтування масових репресій проти українського населення під час «пацифікації» [28]. Українські ліберально-демократичні та соціалістичні угруповання поставилися до заяви проводу УВО доволі стримано. Вони висловлювали сумнів у правдивості повідомлення [29]. Зрештою, невдовзі керівництво УВО внесло в нього корективи. «Сурма» у січневому номері 1931 р. визнала: «...Кожна акція масового характеру дуже заразлива... Коли ж поодинові саботажі переводили також не-члени УВО, то це тільки доказ, що акція захоплювала маси...» [30]

Для докладного з'ясування питання звернемося також до оцінок кампанії комуністичною партією і спорідненими організаціями.

Ранньої осені 1930 р. ЦК партії відмежувався від згаданих акцій, характеризуючи подібні форми боротьби як помилкові, такі, що не наближають «дня перемоги над класовими ворогами» [31]. Осудило їх і Українське селянсько-робітниче соціалістичне об'єднання (Сель-Роб). Газета об'єднання визнавала, що кампанію започаткувала УВО, а надалі «зачали робити саботажі й люди, що з УВО нічого спільного не мають». Саботажі, на думку автора статті, «виладовують революційну енергію мас, створюють анархістичні настрої, не загрожують пануванню буржуазії і в кінцевому рахунку ведуть тільки до розгрому» [32].

Скоро, однак, компартія змінила своє ставлення. Секретар ЦК КПЗУ Г. Іваненко (Бараба) у статті, опублікованій в органі партії — журналі «Наша правда», а також у журналі «Більшовик України», писав про окремі випадки підпалів, що були «ділом УВО». Їм Г. Іваненко протиставляв «стихійний рух селянських мас» [33]. Ще через кілька тижнів керівництво партії не без впливу Виконкому Комінтерну відкинуло і цю констатацію. У резолюції наради ЦК КПЗУ, що відбулася в грудні 1930 р., зазначалося: «Підпали, будучи масовим явищем і проявом настроїв широких селянських мас, в даній стадії не були ще безпосереднім виступом широких мас. В самих підпалах брали безпосередню участь найбільш активні елементи села, що мали за собою повну підтримку мільйонних мас гнобленого селянства... В боротьбі все яскравіше виступали елементи громадянської війни» [34]. Нова концепція відводила УВО (ОУН) місце на задвірках подій. При цьому організація разом з легальними українськими партіями була віднесена до «табору окупації».

За таких розбіжностей у поглядах на виникнення і розвиток протестаційної кампанії відтворити точну картину її — справа нелегка. Для загальної характеристики подій найдоцільніше взяти за основу відомості та оцінки,

---

28 Gazeta Polska.—1931.— 11 stycz.

29 Див.: Пацифікація і реванжі // Діло.— 1930.— 24 верес.; На порозі нового року // Діло.— 1931.— 1 січ.; Так звані «саботажні підпали» і «пацифікація» // Громадський голос.— 1932.— 21 трав.

30 Останній виступ УВО, його причини та наслідки // Сурма.— 1931.— № 1.— С. 3.

31 Більшовик України.— 1930.— № 22.— С. 27.

32 УВО — саботажі та карні експедиції // Сель-Роб.— 1930.— 1 жовт.

33 Бараба Г. Західно-українське трудяще селянство в боротьбі проти окупації // Більшовик України.— 1930.— № 22.— С. 20.

34 Більшовик України.— 1931.— № 2.— С. 66.

що містяться в документах органів безпеки Польщі. Зіставивши ці дані із заявами УВО і припущеннями українських політичних угруповань, ми можемо говорити про три категорії підпалів та інших акцій у Західній Україні влітку і восени 1930 р. Найменшу чисельно групу становили підпали будівель польськими власниками. Певна кількість організованих, а головно стихійних, акцій припадала на долю прокомуністично настроєних селян. І нарешті третя, основна частина саботажів була здійснена УВО. Як видно з документів, провід УВО давав розпорядження про початок кампанії, а наприкінці вересня 1930 р. у край надійшов наказ припинити акції [35]. Свідченням організованого характеру протестів є швидке їх поширення, всупереч контрзаходам властей, на все нові місцевості.

У липні 1930 р. більшість саботажів припадала на Львівське воєводство. У наступні тижні географія їх помітно розширилася. У серпні—жовтні найбільшого розмаху протести набрали на Тернопільщині, де, за даними поліції, зафіксовано 89 підпалів та інших актів. Районами інтенсивної протестаційної кампанії були Тернопільський (18 випадків), Бережанський (15), Підгаєцький (16), Бучацький (9), Золочівський (8) і Збаразький (7) повіти. Активно проходила вона у цей час у Львівському (26 акцій), Бібрському (12) і Сокальському (6) повітах Львівського воєводства, в Рогатинському повіті (13) на Станіславівщині. Загалом підпали та інші дії протягом серпня—жовтня мали місце в 30 повітах Східної Галичини [36].

Які ж цілі переслідувало керівництво УВО (ОУН), організовуючи протестаційно-саботажну кампанію? У пресі воно декларувало їх так: підривати престиж польської держави як перед українським населенням, так і на міжнародній арені, гальмувати процес масової польської колонізації українських земель, поглибити непримиренне ставлення українського населення до Польщі і привернути увагу всього світу до нестерпних відносин у краї [37]. Разом з тим лідери організації сподівалися досягти більш конкретних політичних наслідків. Активним масовим виступом вони хотіли заманіфестувати появу ОУН, піднести її авторитет і розширити організаційний вплив на селянство, насамперед молодь. Революціонізація українського суспільства за допомогою радикальних засобів мала протидіяти зростанню в деяких українських політичних колах, особливо в УНДО, лоялістських щодо польської держави настроїв. Активний антипольський виступ мав, як сподівалися лідери УВО (ОУН), сприяти зміцненню зв'язків угруповання з українською еміграцією в Європі та Америці.

Не випадковим був і вибір засобів боротьби. Підпали вважалися найпридатнішим способом революціонізуючого впливу на селянство. До того ж такі акції не вимагали великих матеріальних затрат і були порівняно менш небезпечними для їх учасників.

Польська преса і власті не без підстав зв'язували активізацію виступів українського націоналістичного угруповання з ревізіоністською кампанією в Німеччині, зокрема з антипольськими заявами німецького міністра Тревірануса у серпні 1930 р. [38] Слушним було припущення, що берлінські відомства зацікавлені у пожвавленні дій УВО (ОУН) як у засобі внутрішньополі-

[35] ДАЛО, ф. 121, оп. 3, спр. 630, арк. 4.
[36] Там же.— Спр. 601, арк. 10.
[37] Останній виступ УВО, його причини та наслідки.— С. 2.
[38] ДАЛО, ф. 121, оп. 3, спр. 600, арк. 53.

тичного тиску на урядові кола Варшави. Непрямим свідченням подібних настроїв у деяких політичних колах Німеччини може служити, зокрема, їх стурбованість проявами угодовства деяких керівних діячів УНДО[39]. Органи безпеки Польщі вважали можливою співпрацю УВО (ОУН) з німецькими установами у підготовці та проведенні саботажної кампанії, однак прямих доказів такої співпраці немає [redacted] жодному із спеціальних документів міністерства внутрішніх справ Польщі та воєводських служб поліції, у яких ідеться про діяльність організації влітку та восени 1930 р.

Наростання хвилі протестів загострило ситуацію в краї. З першими вістками на сторінках польської преси про навмисні підпали почулися заклики до фронтального наступу проти українського громадянства. Ендецькі газети вимагали заборонити не лише українські молодіжні організації «Пласт», «Сокіл», «Луг», які звинувачували у зв'язках і співпраці з УВО (ОУН), а й «Просвіту», українські гімназії. Вимагаючи від уряду крайніх заходів на «кресах», націоналістичні кола погрожували, що [redacted] іншому разі змушені будуть зробити це самі[40].

Українська преса вбачала в цій пропагандистській кампанії цілеспрямовану акцію, що мала на меті підвести ідейний грунт під «твердий» антиукраїнський курс[41].

На загрозливе напруження в польсько-українських відносинах вказували і польські соціалістичні кола. Аналізуючи реакцію деяких, насамперед ендецьких, видань на хвилю підпалів у Східній Галичині, орган Польської соціалістичної партії (ППС) — газета «Robotnik» оцінювала їх публікації як запеклу антукраїнську кампанію, що стала набирати характеру відвертого цькування. Газета вбачала найбільшу небезпеку [redacted] тому, що заклики до репресій, «порахунків» і «реваншу» на сторінках польської націоналістичної преси поєднувалося із твердженнями про відповідальність за саботажні вчинки всього українського суспільства[42]. Паралельно у ряді місцевостей стали виникати комітети так званого «Związku obrony kresów wschodnich» або «Komitety samoobrony». Ініціатором цього руху був «Związek oficerów rezerwy» південно-східних земель. Такі комітети з'явилися у Львові, Дрогобичі, Городку, Немирові, Раві-Руській, Рудках, Сокалі та [redacted] інших містах і містечках. Вони влаштовували збори, на яких звучали вимоги до властей застосувати ефективніші репресивні заходи проти «гайдамаччини».

ПАЦИФІКАЦІЯ: «УМИРОТВОРЕННЯ» ЧИ МАСОВИЙ ПОГРОМ?

Польські центральні та місцеві власті, стривожені вибухом протестаційної кампанії у Західній Україні, не забарилися з контрзаходами. Край протягом другої половини літа й осені 1930 р. став ареною репресивних акцій державних органів із застосуванням поліції та війська. У тогочасній санаційній політиці у Східній Галичині можна виділити два етапи, що різнилися між собою цілями, масштабами і методами дій. Перший з них, що тривав до середини вересня 1930 р., мав, згідно з урядовою термінологією, «превентивно-

[39] Zentrales Staatsarchiv Potsdam (abbr.— ZSA Potsdam), Bd. 986, Bl. 143, 174.
[40] Див.: Lwowski kurjer poranny.— 1930.— 25 lip., 2 sierp., 4 sierp., 7 sierp., 8 sierp.
[41] Ми не лякаємося погромів // Неділя.— 1930.— 31 серп.
[42] Robotnik.— 1930.— 4 wrzes.

репресивний» характер. На цьому етапі органи безпеки у воєводствах і повітах вдавалися головно до обшуків у квартирах осіб, яких підозрювали у належності до УВО (ОУН). Вслід за обшуками проведено численні арешти. Наприкінці серпня центральні власті вирішили провести масштабнішу репресивну акцію проти ймовірних учасників протестаційної кампанії. До Львова для керівництва діями поліції на місці прибули віце-міністр внутрішніх справ Польщі Б. Перацький і шеф відділу національностей цього ж міністерства Г. Сухенек-Сухецький. 29 серпня одночасно у багатьох містах і містечках на території Східної Галичини поліційні служби провели десятки обшуків у квартирах українських громадських діячів, які нібито мали зв'язки з підпільним рухом. Преса повідомляла, що виявлено компрометуючі документи, зброю, що ув'язнено багатьох осіб [43]. У наступні дні мали місце нові ревізії та арешти [44]. Подекуди, наприклад у Рогатинському повіті, вже у ті дні в селах з'явилися підрозділи жовнірів, які місцеві органи влади використовували для морально-психологічного тиску на українське населення [45]. Однак заходи властей не привели до послаблення саботажного руху.

Тим часом у державному житті Польщі назрівали серйозні зміни, які неминуче мали позначитися і на національній політиці. Початок нової внутрішньополітичної ситуації знаменували перестановки у вищих ешелонах державної влади. 24 серпня 1930 р. новим прем'єр-міністром Польщі був призначений фактичний глава режиму маршал Ю. Пілсудський. Через чотири дні президент держави видав розпорядження про розпуск сейму і сенату. Вибори до обох палат парламенту призначено відповідно на 16 і 23 листопада. Вістря безпарламентського правління Пілсудського мало бути спрямовані насамперед проти політичної опозиції. Це стало очевидним з опублікованого 7 вересня 1930 р. його інтерв'ю головному редакторові «Gazety Polskiej» Медзінському. Маршал накинувся на депутатів сейму від опозиційних партій з погрозами і лайкою, називаючи їх «звичайним стервом» [46].

Розпуск парламенту і позбавлення депутатів недоторканності розв'язували руки верхівці «санації». 9 вересня поліція заарештувала групу послів до сейму від опозиційного блоку «Центролів». Водночас було ув'язнено шість українських депутатів, зокрема відомих діячів з табору УНДО В. Целевича і Д. Палієва. Звинувачення їх у «безпосередніх контактах з підривними українськими чинниками» [47], тобто УВО (ОУН), свідчило, що власті мають намір розширити фронт боротьби з українським рухом. «Почалася рубка дров у польському лісі, і летять уже українські тріски»,— коментувало цю подію львівське «Діло» [48].

Розвиваючи обраний політичний курс, Пілсудський і його оточення стали придушувати будь-які вияви опозиції. 14 вересня поліція брутального розігнала демонстрації польських демократичних сил на захист ув'язнених депутатів сейму. Паралельно власті почали каральну операцію на українських землях, офіційно названу «пацифікацією» — «вмиротворенням». По-

---

[43] Gazeta Polska.— 1930.— 31 sierp.
[44] I b i d.— 1930.— 2 wrzes.
[45] ДАЛО, ф. 121, оп. 3, спр. 600, арк. 59 зв.
[46] Gazeta Polska.— 1930.— 7 wrzes.
[47] I b i d.— 11 wrzes.
[48] Діло.— 1930.— 13 верес.

чинався другий етап політики уряду щодо Західної України [redacted] умовах політичної кризи літа—осені 1930 р.

Щоб уявити масштаби акції, досить назвати сили, використані для її проведення. У середині вересня власті трьох східногалицьких воєводств сконцентрували у своєму розпорядженні 17 компаній (рот) поліції загальною чисельністю 1041 чоловік. Більше половини [redacted] них (9 компаній) складали курсанти поліцейської школи з Великих Мостів, решту — службовці поліції, відряджені воєводськими комендатурами у Львові, Станіславові та Тернополі [49]. Власті мали намір також залучити до акції військові підрозділи [50]. На вимогу воєводських управлінь військове командування надало у їх розпорядження 10 ескадронів кавалерії [51]. Крім того, на допомогу «пацифікаційним» частинам поліції та війська були мобілізовані службовці місцевих поліцейський відділків (постерунків) [52]. Підготовка до каральної операції велася під контролем уряду і його голови Пілсудського. Практичну роботу на місцях здійснювали львівське, тернопільське і станіславівське воєводські управління [53]. Загальне керівництво операцією було покладене на воєводського коменданта державної поліції у Львові Грабовського [54]. План її проведення викладено на спеціальній нараді в Рогатині 18 вересня 1930 р. за участю старост і комендантів поліції Бібрського, Бережанського, Підгаєцького і Рогатинського повітів [55]. На села цих повітів мав бути спрямований перший удар. 22 вересня преса опублікувала офіційне повідомлення про те, що напередодні «органи безпеки розгорнули велику акцію» в чотирьох названих повітах, де «відзначено найбільшу кількість саботажних актів». Мета акції — «придушення саботажного руху шляхом викриття і затримання усіх підозрілих осіб, [redacted] також конфіскація зброї» [56].

Однак скупа урядова інформація не давала уявлення ні про дійсний термін початку операції, ні про її масштаби. Насправді каральні дії спеціальних підрозділів почалися вже у середині місяця. 14—16 вересня 1930 р. у селах Грусятичах, Дев'ятниках, Вербиці, Сугрові, Городиславичах Бібрського повіту, Гаях, Старому і Новому Яричеві та Підберізцях Львівського повіту на короткий час розташувалися ескадрони 14-го полку уланів, які, згідно з офіційною версією, поверталися з навчань. Але поведінка військових дає підстави твердити, що їх перебування у селах було запланованою репресивною акцією. На сільські громади накладено високу контрибуцію — переважно продуктами і фуражем. Жовніри розшукували активістів українських громадських організацій, прізвища яких їм були відомі зі списків, що мали командири підрозділів. Обшуки в будинках цих людей, побиття багатьох з них, погроми в читальнях і кооперативах повторювалися майже у кожному селі [57]. Зрештою, факти пограбування селян, масових екзекуцій над ними і нищення українських установ змушені були визнати місцеві власті [58].

[49] ДАЛО, ф. 121, оп. 3, спр. 600, арк. 57 зв.
[50] Там же.— Арк. 58 зв.
[51] Там же.— Ф. 1, оп. 51, спр. 232, арк. 2.
[52] Там же.— Ф. 121, оп. 3, спр. 600, арк. 29.
[53] Там же.— Спр. 630, арк. 5.
[54] Там же.— Спр. 600, арк. 57 зв.
[55] Там же.— Арк. 58.
[56] Gazeta Polska.— 1930.— 22 wrzes.
[57] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 392, оп. 1, спр. 19, арк. 1—5; Громадський голос.— 1930.— 27 верес.
[58] ДАЛО, ф. 1, оп. 51, спр. 260, арк. 3—6.

Рейд кавалерійських підрозділів послужив своєрідним вступом до основної операції, що тривала від 20 вересня до 17 жовтня 1930 р. Можна виділити дві її фази. У першій фазі (до кінця вересня) «вмиротворювальні» дії вели переважно поліційні підрозділи. У жовтні їх використовували обмежено[59]. Операція своїми масштабами швидко вийшла за плановані рамки. Вона мала охопити, як відомо, чотири повіти. Але не минуло й кількох днів після початку дій поліції в Бібрському, Рогатинському, Бережанському, Підгаєцькому, а потім Збаразькому повітах, як нові «пацифікаційні» підрозділи рушили на захід, північ і південь, дійшли до Сокаля і Перемишля, Городенки і Снятина[60]. За даними міністерства внутрішніх справ Польщі, поліція здійснювала посилені репресивні заходи у 325 населених пунктах на території 15 повітів[61]. Таке розширення зони операції аж ніяк не випливало з основного завдання, яке нібито ставили її організатори. Пошук учасників протестаційного руху вели часто там, де траплялися лише окремі підпали або де їх не було зовсім. Так, поліцейські підрозділи діяли в ряді сіл Підгаєцького повіту на Тернопільщині (Сільце, Вербів, Зарваниця, Угринів, Завадівка та ін.), хоча там не було занотовано акцій саботажу[62]. Не було їх у Кам'янсько-Струмилівському повіті, але це не завадило властям вдатися до репресій проти українського населення у повітовому центрі та деяких селах[63].

Застосовувані під час «пацифікації» засоби і методи також погано узгоджувалися з декларованою властями метою акції. Дані старшинам спеціальних загонів поліції інструкції рекомендували поводитися в українських селах фактично як на окупованій території[64].

Проведення «пацифікації» в абсолютній більшості випадків розвивалося за приблизно однаковим сценарієм. У громаду, яка підлягала «умиротворенню», скеровувано одну, іноді дві-три поліційні компанії. Відділ оточував село постами і вступав до нього. Командир викликав до себе війта і вказував кількість продовольства і фуражу, яку село зобов'язане поставити загонові. Зазначимо, що згідно з розпорядженнями вищих урядових інстанцій «пацифікаційні» підрозділи мали одержувати продукти харчування від сільських громад за цінами, визначеними за домовленістю з війтом. Розквартировувалися вони у селянських хатах безплатно. Місцеві адміністративні та поліційні власті заздалегідь надавали командирам «пацифікаційних» відділів інформацію про дану місцевість, відомості про українські інституції та списки найактивніших мешканців села. Досить часто в таких господарів (а були це здебільшого інтелігенти і національно свідомі селяни, активні учасники українських установ та організацій) зумисне поселяли службовців спеціальних загонів поліції.

При вступній розмові командир підрозділу вимагав від ради громади видати зброю, вибухові матеріали, назвати прізвища підозрілих осіб. Із села нікого не випускали, всі мешканці мусили перебувати у своїх будинках. Запроваджувався, власне кажучи, стан облоги. Одним з основних пунктів

[59] ДАЛО, ф. 121, оп. 3, спр. 630, арк. 5.
[60] Sprawozdania stenograficzne Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.— Warszawa, 1931.— S. VII/44.
[61] ДАЛО, ф. 121, оп. 3, спр. 630, арк. 11.
[62] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 358, оп. 1, спр. 44, арк. 33.
[63] Там же.— Ф. 392, оп. 1, спр. 19, арк. 132.
[64] ДАЛО, ф. 121, оп. 3, спр. 600, арк. 58.

кожної «пацифікаційної» акції були обшуки у господарствах осіб, вказаних у заздалегідь складеному властями списку, та у приміщеннях українських культурних і фінансово-економічних установ. В офіційних звітах зазначалося, що при ревізіях справа доходила до зривання підлоги і дахів у селянських хатах і українських інституціях [65].

Згідно з явно заниженими офіційними відомостями, лише під час поліційної акції у трьох воєводствах Східної Галичини проведено 5195 трусів у приватних будинках і приміщеннях українських товариств та організацій [66]. Такого Західна Україна не знала з часів світової війни.

Довершенням кожного наїзду «пацифікаційних» загонів було, як писалося в урядових комюніке, «викриття і затримання усіх підозрілих осіб». Насправді йшлося про арешти українців і екзекуції над ними. Таку «процедуру» мало пройти велике число активістів українських організацій — «Пласту», «Лугів», «Соколів», «Просвіти» та ін. Абсолютна більшість затриманих виявилася непричетною до протестаційних і саботажних акцій. У Бібрському повіті у вересні було затримано 46 чоловік, після допиту 34 в них через брак доказів вини відпустили [67]. У Рогатинському повіті з 58 чоловік, заарештованих 22—29 вересня, відразу звільнено 47 [68].

Цікавий матеріал для роздумів дає динаміка арештів у трьох східногалицьких воєводствах. У липні тут заарештовано 130 осіб, у серпні — 126, у жовтні — 397, в листопаді — 356 [69]. Як бачимо, масові арешти серед українського населення проводили і тоді, коли протестаційна кампанія і «пацифікаційна» операція пішли на спад, тобто у жовтні та листопаді. Пояснення до цих даних знаходимо у запиті Українського клубу в сеймі до міністра внутрішніх справ Польщі від 13 березня 1931 р. стосовно надуживань поліції під час «пацифікації» в Підгаєцькому повіті. Парламентарії звертали увагу на таке явище. Під час «вмиротворювальної» акції у вересні 1930 р. поліція не заарештувала в повіті нікого, що свідчило про те, що не було знайдено компрометуючого матеріалу. Але через якийсь час (як правило, через 2—6 тижнів) у селах проведено численні арешти. Загалом у жовтні та листопаді ув'язнено понад 80 чоловік, більшість з яких скоро, переважно вже після парламентських виборів, була відпущена на волю. Звідси робиться висновок, що підозра в співучасті у саботажах служила для органів безпеки формальним приводом для ізоляції на час виборчої кампанії найактивніших українських громадських діячів [70].

Аналогічну картину спостерігали і в інших місцевостях. Загалом з 1 липня до 1 грудня 1930 р. у Львівському, Тернопільському та Станіславівському воєводствах поліція заарештувала 1739 чоловік, 1143 з них були віддані до суду [71]. Але характерним для методу колективної відповідальності, застосованого властями в ході «пацифікації», є такий показник — довести співучасть у протестаційній кампанії вдалося лише щодо 58 осіб [72].

---

[65] ДАЛО, ф. 121, оп. 3, спр. 600, арк. 58.
[66] Там же.— Спр. 630, арк. 11.
[67] Там же.— Спр. 600, арк. 58 зв.
[68] Там же.— Арк. 60 зв.
[69] Там же.— Спр. 630, арк. 11.
[70] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 358, оп. 1, спр. 44, арк. 33—34.
[71] ДАЛО, ф. 121, оп. 3, спр. 630, арк. 11.
[72] Piotrkiewicz T. Kwestia ukraińska w Polsce w koncepcjach piłsudczyzny. 1926—1930.— Warszawa, 1981.— S. 67.

Міністр внутрішніх справ Польщі Ф. Славой-Складковський, виступаючи на засіданні бюджетної комісії сейму 9 січня 1931 р., змушений був визнати, що під час «пацифікації» траплялися досить численні випадки побиття, але вони, згідно з твердженнями міністра, не набрали систематичного характеру [73]. Наскільки правдиве це твердження одного з головних керівників каральної акції? Звернемося до фактів. Лише протягом тижня у вересні 1930 р. поліційні підрозділи побили у Підгаєцькому повіті п'ятьох греко-католицьких священиків, багатьох інтелігентів, в тому числі посла до сейму А. Яворського, понад 1000 селян [74]. Арештованих за заздалегідь складеним списком найчастіше збирали у громадських приміщеннях. Тут командир загону призначав кожному 25—30, а часто і більше ударів. Починалася екзекуція, жертву не раз доводили до втрати притомності або й до каліцтва. Частими були випадки, коли фізичні покарання доповнювано моральним приниженням — за кожним десятком ударів нагаєм жертву змушували лаяти Україну або виголошувати заздоровниці на честь Пілсудського, співати польський державний гімн і т. ін. [75]

Для розуміння суті «умиротворювальної» акції важливо ознайомитись з оцінкою її в таємних службових документах поліційних служб. У звіті органів безпеки про перебіг «пацифікації» у Бібрському, Бережанському, Підгаєцькому, Рогатинському і Тернопільському повітах з 21 до 29 вересня 1930 р., зокрема, зазначалося: «У випадку повторення акції поліційних відділів, ставлення до сіл та гмін, які піддані ревізії, має бути ще рішучішим і безоглядкішим, оскільки лише така система приносить позитивні й найкращі результати» [76]. Всупереч публічним заявам представників уряду автори документа фактично визнавали, що не пошук винних, а фізичний і моральний тиск на українське населення випливає з основної мотивації здійснюваної операції.

Сáме прагнення продовжити операцію ефективнішими засобами і спонукало власті застосувати військо. Про це йшлося, зокрема, на спеціальних нарадах у раді міністрів та міністерстві внутрішніх справ за участю львівського і тернопільського воєвод 23 вересня 1930 р. [77] Друга фаза «пацифікаційної» акції розпочалася 27 вересня одночасним введенням підрозділів кавалерії у села Рогатинського, Станіславівського, Підгаєцького, Бучацького, Городоцького, Бібрського, Яворівського, Львівського, Збаразького, Жовківського і Сокальського повітів [78]. Їх дії поширювалися на все нові місцевості, охопивши до 17 жовтня, коли ескадрони були виведені з сіл, 168 населених пунктів у 14 повітах [79].

Доволі частим явищем стала повторна «пацифікація», коли військові відділи надсилали у села, де перед тим діяла поліція. При цьому місцеві поліцейські служби тісно співпрацювали з військом, подаючи йому списки «нелояльних» українців та іншу інформацію [80]. Засоби і методи, які використовували щодо українського населення, визначалися загальним зав-

---

[73] Gazeta Polska.— 1931.— 11 stycz.
[74] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 358, оп. 1, спр. 44, арк. 34.
[75] Розбудова нації.— 1930.— № 9—10.— С. 250—251.
[76] ДАЛО, ф. 121, оп. 3, спр. 607, арк. 68.
[77] Там же.— Спр. 630, арк. 5.
[78] Там же.— Ф. 1, оп. 51, спр. 232, арк. 2.
[79] Там же.— Ф. 121, оп. 3, спр. 630, арк. 11.
[80] Там же.— Спр. 600, арк. 29.

данням, що його власті ставили перед армією,— «одержання кращого морального ефекту на теренах з надмірною антидержавною діяльністю»[81]. Поведінка військових у селах була дуже часто жорстокою. Фізичні розправи над українцями стали в цей час повсюдним явищем і набрали характеру політичного терору. Із звіту старости Бібрського повіту видно, що не було жодного населеного пункту, охопленого військовою «пацифікацією», де б жовніри не чинили розправ над українським населенням[82]. Під час «умиротворювальних» акцій польська поліція і військо вбили або замучили сімох українців.

Під час операції переслідувано українські культурно-освітні, фінансово-економічні, спортивні установи та організації. Під приводом того, що члени цих товариств нібито були причетні до акцій протесту, власті почали їх масову ліквідацію. У вересні й особливо у жовтні на території трьох східногалицьких воєводств вони розпустили 28 осередків спортивно-пожежного товариства «Луг», 21 — гімнастичного товариства «Сокіл», 21 філію «Просвіти», одну кооперативу і два інших товариства. Водночас органи безпеки чинили сильний тиск на місцеві відділення цих товариств, спонукаючи їх до самоліквідації. Шантаж та інші методи впливу дали свої наслідки: 17 осередків «Лугу», 19 «Сокола», 25 «Просвіти», сім кооператив оголосили про саморозпуск[83].

Під тим же гаслом боротьби проти саботажу урядові інстанції стали загрожувати українському середньому шкільництву. Арешти багатьох запідозрених випускників і учнів старших класів гімназій використовувано як привід для закриття навчальних закладів. 24 вересня власті закрили українські гімназії в Тернополі та в Рогатині, у жовтні — гімназію [illegible] Станіславові та 6-й клас гімназії у Львові[84].

Та «вмиротворення» у Східній Галичині не обмежувалося експедиціями спеціальних компактних підрозділів поліції й війська. Воно передбачало також заходи, які можна назвати «локальною пацифікацією». Йдеться про самостійні репресивні дії проти українського населення місцевої поліції та польських організацій. Завдання повітової та волосної поліції не зводилось лише до подання допомоги спеціальним «пацифікаційним» відділам. У багатьох місцевостях, особливо там, де не було протестаційних акцій, часто саме ці поліційні служби були головною силою наведення «порядку». Як видно з офіційних даних, [illegible] 325 населених пунктів, охоплених поліційними репресивними акціями восени 1930 р., у 203 діяли компактні підрозділи поліції[85]. Виходить, що в 122 селах українців репресувала місцева поліція. Ця цифра, зрештою, явно занижена. Вона не відображає численних акцій повітових і місцевих відділів поліції проти українських громадських діячів та інституцій як під час, так і після основної «пацифікаційної» операції — власне, до кінця листопада 1930 р.[86]

Складовим елементом антиукраїнської репресивної кампанії стала пропагандистська і погромницька діяльність польських шовіністичних товариств. Активізація їх після початку «пацифікації» не була випадковою. Адже

---

[81] ДАЛО, ф. 121, оп. 3, спр. 600, арк. 58 зв.
[82] Там же.— Ф. 1, оп. 51, спр. 260, арк. 7 зв.— 10.
[83] Там же.— Ф. 121, оп. 3, спр. 630, арк. 13.
[84] Там же.
[85] Там же.— Арк. 11.
[86] Див.: Діло.— 1930.— 21, 29 листоп.

«санаційний» табір, за визнанням соціалістичного «Robotnika», пішов у національній політиці «по лінії прагнень крайнього польського націоналізму» [87]. У багатьох місцях члени польських організацій перейшли до антиукраїнських диверсій. Почастішали випадки підкладання бомб та підпалів в українських кооперативах, філіях «Просвіти», школах та ін. [88] Разом з тим активісти «Strzelca» та інших угруповань співробітничали з поліційними органами у складанні списків «неблагонадійних» українців і в переслідуванні українських інституцій та їхніх членів. Навіть урядові кола змушені були поставитися критично до екстремістських дій польських шовіністичних груп, вважаючи, що вони тим самим «дають зброю певним чинникам у пропагандистській акції за кордоном» [89].

У міру розвитку репресивних акцій режиму на українських землях дедалі чіткіше окреслювалися найважливіші риси цієї політики та наміри її провідників. Локальні заходи органів безпеки проти ймовірних ініціаторів і виконавців саботажів розрослися у широкомасштабну операцію, що охопила майже всю Східну Галичину. За підрахунками Української парламентарної репрезентації (УПР), репресії в тій чи іншій формі велися на терені більш як 30 повітів загальною площею приблизно 50 тис. кв. км з населенням понад 5 млн. чоловік [90]. Змінився і об'єкт каральних дій властей. Розпочавшись як переслідування УВО (ОУН), ці дії трансформувалися у силовий тиск на маси українського населення. Прикриваючись гаслом боротьби з саботажниками, організатори операції дотримувались принципу колективної відповідальності. Режим завдавав масових ударів різним групам: політичним партіям та організаціям, культурно-освітнім, фінансово-економічним та іншим товариствам, які гуртували найсвідомішу і найорганізованішу частину українського селянства й інтелігенції. Вся ця операція, на думку депутата сейму С. Барана, мала на меті «знищення нашої екзистенції, знищення наших економічних і культурних інституцій і товариств, нашого доробку» [91]. Йшлося, отже, про далекосяжний намір домогтися перелому в українському питанні в Польщі: зламати опір українського населення асиміляторським зусиллям держави.

Такі зміни акцентів у національній політиці Варшави були зумовлені як внутрішніми, так і зовнішніми причинами. Серед перших привертає увагу, насамперед, посилення в суспільно-політичному житті ролі військових. «Діло» не без підстав писало в той час про встановлення в Польщі «диктатури військової олігархії» [92]. Генератором нового курсу в «українській» політиці, як можна припустити, стала так звана група полковників, і зокрема крайньо націоналістичний осередок в її лоні, відомий під назвою «групи ста» [93].

Правлячий режим вважав сприятливою для наступу проти українського населення і міжнародну ситуацію. У Варшаві не без задоволення спостерігали за швидкими змінами у національній політиці керівництва Радянського

---

[87] Robotnik.— 1930.— 3 paźdz.
[88] Громадський голос.— 1930.— 27 верес.; 4 жовт.
[89] ДАЛО, ф. 121, оп. 3, спр. 630, арк. 14.
[90] Sprawozdania stenograficzne Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.— S. VII/35.
[91] Ibid.— S. VII/44.
[92] Діло.— 1931.— 11 січ.
[93] Robotnik.— 1931.— 22 stycz.; Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921—1939.— Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1979.— S. 71.

Союзу. Інтенсивна централізація, насильна колективізація сільського господарства, згортання «українізації», початок репресій проти української інтелігенції (судовий процес проти так званої СВУ навесні 1930 р.) — все це були явні ознаки насамперед антиукраїнської політики сталінського режиму, що формувався на рубежі 20—30-х рр. За таких умов годі було сподіватися політичних чи дипломатичних виступів керівництва УРСР на захист населення Західної України. Руки в режиму «санації» були розв'язані, чим він не завагався скористатись.

Грубий тиск властей на українське громадянство Західної України під час «пацифікації» був розрахований і на досягнення безпосередніх політичних цілей, насамперед на очікуваних виборах до сейму та сенату. Удари по різних групах населення мали на меті викликати в них сум'яття і розгубленість, змінити настрої у вигідному для режиму напрямі. Як видно із звітів деяких командирів «пацифікаційних» військових підрозділів, рейди у села були прямо зв'язані з намаганням вплинути на перебіг передвиборної кампанії [94]. Репресії часто супроводжували присилуванням окремих осіб і навіть цілих громад до декларацій, у яких українці під загрозою нових каральних експедицій погоджувалися голосувати на виборах за проурядовий блок [95]. Переконливим свідченням намірів правлячого табору покінчити з українським опозиційним рухом було переслідування його провідної легальної сили — УНДО. У розпал передвиборної боротьби поліція безпідставно заарештувала групу керівників партії, опечатала канцелярію ЦК УНДО у Львові, конфіскувала пропагандистський матеріал партії у багатьох містах Західної України.

УКРАЇНСЬКЕ ГРОМАДЯНСТВО ПЕРЕД ЛИЦЕМ «ПАЦИФІКАЦІЇ»

Брутальні дії спеціальних «пацифікаційних» підрозділів у селах, погром українських інституцій не могли не викликати обурення серед українців. Це обурення, як можна припускати, проявлялося в нових, часто вже стихійних підпалах, що тривали аж до листопада 1930 р. Оцінюючи настрої населення восени 1930 р., «Неділя» писала про «могутній підйом мас» [96]. І все ж при досить значному невдоволенні українське суспільство не спромоглося на прямий масовий спротив новому політичному курсові польської держави.

Одна з основних причин цього полягала в тому, що перехід режиму «санації» до тоталітарних методів правління застав українське громадянство зненацька. Українські політичні угруповання очікували, що органи безпеки у відповідь на протестаційну кампанію вжиють контрзаходів. Та застосування властями крайніх засобів, судячи з усього, для них було несподіванкою. Оголошення фактично надзвичайного стану в багатьох місцевостях Східної Галичини, раптовий фронтальний наступ на українське населення методами воєнного часу забезпечило урядові Пілсудського психологічну перевагу і поставило українські політичні сили перед доконаним фактом. За таких умов будь-яка спроба організованого спротиву політиці «умиротворення» ставала справою дуже важкою, якщо не безнадійною.

---

94 ДАЛО, ф. 1, оп. 51, спр. 232. арк. 5.

95 Sprawozdania stenograficzne Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.— S. VII/44—45.

96 1930 рік в нашій політиці під Польщею // Неділя.— 1931.— 18 січ.

Досвід згуртованих і високосвідомих спільнот показує, що ефективним засобом захисту життєвих інтересів народу може бути загальнонаціональний рух. Але українське населення Західної України не витворило в той час дійового громадянського суспільства. Поділене на численні політичні партії і табори, воно виявилося не в змозі згуртуватися на національному грунті навіть за загрозливих обставин осені 1930 р.

Слабкість українських політичних структур проявилася насамперед у діяльності найбільш впливової легальної партії — УНДО. Партія не була єдиною. В ній на той час окреслилося три групи, які газета «Діло» умовно називала «позитивістами», «принципіалістами» і «фашистами» [97]. Головним у дискусіях між ними було питання про ставлення до польської держави. Репресії властей, зокрема арешти ряду діячів партії, привели до розгубленості в її лавах. «Провід УНДО,— писала пізніше газета «Неділя»,— стає в обличчю цих подій безпорадний, непідготований» [98]. Після того як поліція ув'язнила речників непримиренної опозиції щодо Польщі, зокрема Д. Палієва, на чільні позиції у виконавчому органі партії висунулися прихильники так званої позитивної співпраці з урядом на чолі з М. Галущинським і О. Луцьким. Лідери УНДО не допускали думки про можливість активного спротиву «пацифікації», щоб не дати властям приводу для розширення масштабів репресивної та погромницької діяльності проти українського населення та його установ і організацій. Тому вони поспішили запевнити воєводське управління у Львові, що партія до підпалів не причетна. У центр своєї уваги верхівка УНДО вирішила поставити підготовку і проведення виборів до сейму і сенату. Передбачаючи, що вибори «будуть розігруватися на платформі боротьби за національний характер краю», керівництво партії поставило собі за мету створити виборчий фронт «всіх українських партій, які стоять на національному і демократичному грунті» [99].

Серйозність ситуації, яка склалася в краї, спонукала основні українські політичні партії до порозуміння. Провід УНДО звернувся до керівних органів УСРП і УСДП з пропозицією укласти спільний виборчий блок. Після тривалих переговорів підписано угоду про утворення «Українського і білоруського виборчого блоку», до складу якого поряд з названими українськими партіями увійшли Білоруська християнська демократія і Білоруський селянський союз [100]. Так сформувався блок українських ліберально-демократичних і соціалістичних угруповань. Учасники угоди підкреслювали цільовий і тимчасовий характер свого зближення [101]. Та попри всю обмеженість грунту, на якому базувалося порозуміння, і попри збереження серйозних ідейно-політичних суперечностей між УНДО, УСРП і УСДП, цей захід був виразом прагнення українських політичних сил до консолідації. Тому-то угода викликала невдоволення в урядових колах Варшави.

Виборча кампанія вплелася в живу тканину бурхливих подій осені 1930 р. Протестаційні акції підпільних чинників, каральні експедиції спеціальних підрозділів, передвиборні платформи й агітаційна діяльність — все було взаємозв'язаним. Жодна з політичних сил не могла обминути контроверсій-

---

[97] Діло.— 1930.— 4 листоп.
[98] 1930 рік в нашій політиці під Польщею.
[99] Діло.— 1930.— 25 верес.
[100] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 344, оп. 1, спр. 5, арк. 9; Новий час.— 1930.— 3 жовт.
[101] Громадський голос.— 1930.— 11, 25 жовт.

них явищ, які потрясали західноукраїнське суспільство. Своє становище щодо них висловили й учасники виборчого блоку. 25 вересня 1930 р. ЦК УНДО, Головна управа УСРП і ЦК УСДП опрацювали спільне комюніке, яке пізніше було опубліковане в пресі [102]. Автори документа від імені організованого українського громадянства відмежувалися від актів саботажу і осудили дії УВО як «з національного погляду безцільні, позбавлені політичного змислу та неоправдані навіть ніякими революційними мотивами». Водночас вони протестували проти «перекидання законом недопустимої збірної відповідальності і відплати за всі ті акти на невинне і безборонне сільське й міське населення... проти безправних вчинків так званих пацифікаційних відділів». У такому ж приблизно дусі були складені меморіали, які в цей час надсилав ЦК УНДО Раді міністрів Польщі. Твердячи про непричетність легальних політичних структур до підпалів і саботажів, керівництво партії просило покласти край подальшому знущанню над життям і майном українського населення [103]. Провід УНДО апелював до львівського воєводи, переконуючи його, що партія не має нічого спільного з підпільним рухом та його діями.

Осуд провідними політичними партіями дій УВО був безпрецедентним. Досі між легальними і нелегальними політичними структурами українського національного руху не було явних конфліктів. Більше того, керівні органи партій, і насамперед УНДО та командування УВО, тривалий час підтримували негласні контакти і навіть співпрацювали [104]. Тепер у цих відносинах наставав перелом. Починалася смуга відчуження.

Зблоковані партії піддавали критиці і комуністичний рух та застосовувані ним методи діяльності [105].

У свою чергу, крайні течії західноукраїнського політичного спектру обрушилися із звинуваченнями на адресу УНДО, УСРП і УСДП. Провід УВО у своїй згадуваній вище статті-заяві, опублікованій у вересневому номері «Сурми», повідомляв про припинення «акції масових саботажів», мотивуючи своє рішення тим, що нібито «ціль досягнена» [106]. Та в дальших числах причини припинення кампанії трактувалося дещо ширше. У зверненні до українського громадянства, що з'явилося в об'єднаному листопадово-грудневому числі місячника, провід УВО ремствував на неготовність української суспільності до «могутнього революційного спротиву» урядовим програмам. Автори звернення твердили, що критикою УВО партії виборчого блоку «спричинилися до підсилення окупантів» [107]. Провід ОУН виступив у цей час з заявою, в якій докоряв УНДО, УСРП, УСДП за «нерозуміння справжніх шляхів визволення» [108]. КПЗУ натомість зображала УВО, УНДО, УСРП і УСДП союзниками польської буржуазії і закликала до рішучої боротьби з ними [109].

---

102 Солідарний голос політичних партій // Діло.— 1930.— 1 жовт.

103 Пеленський З. Між двома конечностями // Євген Коновалець і його доба.— Мюнхен, 1974.— С. 505.

104 ЦДІА УРСР у Львові, ф. 344, оп. 1, спр. 6, арк. 1 — 1 зв., 9.

105 Новий час.— 1930.— 3 жовт.

156 Сурма.— 1930.— № 9.— С. 2.

157 До українського громадянства // Сурма.— 1930.— № 11—12.— С. 2.

158 Розбудова нації.— 1930.— № 9—10.— С. 247.

109 Більшовик України. 1931.— № 2.— С. 68—69.

В умовах крайнього загострення ситуації помітно зросла політична активність керівництва греко-католицької церкви. Посилення репресивних дій властей, а водночас поляризація українських політичних сил викликали у нього серйозну стурбованість. На цей час припадає перша спроба порозуміння між українським громадянством і польською державною владою. Її ініціатором був митрополит Андрій Шептицький. Після звернення наприкінці вересня до львівського воєводи у справі припинення «пацифікації» він 1 жовтня несподівано прибув до Варшави. Тут глава греко-католицької церкви вів розмови з міністром внутрішніх справ Славой-Складковським, заступником прем'єр-міністра Ю. Беком і колишнім прем'єр-міністром Славеком. А. Шептицький протестував проти намагання уряду звалити вину за саботажі на все українське населення і застосовування щодо нього принципу колективної відповідальності [110]. Але заходи митрополита були даремними. «Пацифікація» була в розпалі, і режим хотів здобути з неї максимальну користь.

Прагнучи звузити розмах насильства в краї і сприяти консолідації суспільства, український єпископат на чолі з А. Шептицьким звернувся у жовтні 1930 р. з пастирським листом, у якому осудив, зокрема, екстремістські методи дій підпільних угруповань. У посланні розцінювалося «роботу підпалів за морально злу, противну Божому Законові, а через це і нашому народові у високому степені шкідливу, тим більше шкідливу, що промощує дорогу комунізмові» [111]. При цьому зазначимо, що побоювання перед можливістю зростання впливу комуністичного руху в разі подальшого загострення ситуації є у багатьох висловлюваннях та документах греко-католицьких ієрархів того часу [112].

Наміри духовенства домогтися більшого впливу на стан справ у суспільстві в умовах зростання контроверзи серед різних груп знайшли свій вияв у витворенні ним нових політичних структур. 24 вересня 1930 р. у Львові на нараді політиків консервативного напряму, що дотримувалися монархічних поглядів і гуртувалися навколо станіславівського єпископа Григорія Хомишина та газети «Нова зоря», було вирішено заснувати партію під назвою Українська народна обнова (УНО) [113]. Через місяць, 22 жовтня, з відозвою до українців-католиків звернувся митрополит А. Шептицький. Він закликав до створення Українського католицького союзу (УКС), організації, яка б у своїй діяльності дотримувалася засад католицької віри, стояла на грунті легальності супроти держави [114]. У такий спосіб ієрархи церкви висловлювали невдоволення політикою УНДО, зокрема його компромісом з УСРП та УСДП, а заодно шукали шляхів для посилення власної політичної ролі. Заснуванням УНО і УКС консервативні групи ставили під сумнів морально-політичний авторитет УНДО, залучаючи при цьому на свій бік ряд впливових діячів партії, що не могло не позначитися на її загальному стані [115]. Незгоди в українському суспільстві в ході «пацифікації» зростали.

Сподівання блоку українських партій на парламентські вибори не виправ-

---

[110] Діло.— 1930.— 7 жовт.

[111] Пастирське послання галицьких українських єпископів // Новий час.— 1930.— 22 жовт.

[112] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 279, арк. 10—11.

[113] Там же.— Спр. 19, арк. 2.

[114] Діло.— 1930.— 26 жовт.

[115] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 198, арк. 13 зв.

далися. Виборча кампанія проходила у вкрай несприятливих для них умовах. Властi фактично заборонили передвиборні збори блоку, тому доводилося проводити переважно «тиху роботу» в містах і селах [116]. Тяжко на підготовці до виборів відбилися численні арешти серед активу партій. У розпал цієї підготовки УНДО було майже повністю обезглавлене: наприкінці жовтня — на початку листопада 1930 р. ув'язнено голову партії Дмитра Левицького, чотирьох його заступників, ряд колишніх депутатів сейму і сенаторів та інших провідних діячів [117]. Репресії зачепили й керівні кола УСРП.

І хоча зменшення кількості поданих на виборах 1930 р. за українські партії голосів було невеликим порівняно з виборами 1928 р., втрати мандатів були відчутними. УНДО здобуло 17 місць у сеймі (проти 26 у 1928 р.), соціал-радикалами — 3(8), сенаторами стали 3 члени УНДО і 1 — УСРП [118]. Керівництво УНДО розцінило листопадові вибори як невдачу партії [119]. Силовий тиск польської держави на українське суспільство дав свої наслідки. Правда, і режимові «санації» не вдалося досягти однієї з головних цілей — цілком позбавити українське населення парламентського представництва.

Із закінченням виборчої кампанії припинилися значні каральні акції властей проти українського населення та його політичного представництва. Наставав новий період в українсько-польських відносинах, який умовно можна охарактеризувати як боротьбу навколо справи «пацифікації». Він тривав приблизно від листопада 1930 р. до січня 1932 р.

Для українських політичних організацій це був час ще більшого розсередження сил. Виборчий блок не спромігся «спрямувати змагання всіх національних партій у річище організованого співробітництва» [120] і після виборів розпався. У новообраному сеймі замість єдиного українського представництва виникло два — Український клуб, до якого увійшли 17 депутатів від УНДО і 1 представник від білоруських партій, та Клуб українських соціалістів-радикалів [121].

Відносини в краї під впливом «пацифікації» далі залишалися напруженими. Та різні політичні угруповання оцінювали їх по-різному. З цих оцінок випливали відмінності в політичній тактиці основних партій та організацій.

Лідери УНДО, точніше та їх частина, що після арештів залишалася на волі, взяла у цей час курс на зміну дотеперішньої політики партії. Речником їх виступив співробітник редакції «Діла» Іван Кедрин-Рудницький, який тимчасово заміщав ув'язненого головного редактора газети Василя Мудрого. Із 21 листопада по 3 грудня в газеті було опубліковано десять передовиць, як потім виявилося, Кедрина-Рудницького на тему політичної тактики УПР. Характеризуючи становище нового парламентського представництва як «небувало важке», автор пояснював його, зокрема, дотеперішньою тактикою УПР, яку вважав надто «простолінійною». В одній з перших статей він звинувачував парламентську фракцію в тому, що вона не старалася

---

[116] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 344, оп. 1, спр. 5, арк. 13.
[117] Діло.— 1930.— 4. листоп.
[118] Sprawy narodowościowe.— 1930.— N 5—6.— S. 597—599.
[119] Діло.— 1932.— 6 квіт.
[120] Данько М. Єдність і право нації // Діло.— 1931.— 4 серп.
[121] Sprawy narodowościowe.— 1931.— N 1.— S. 87.

використовувати для себе різниць поміж трьома великими польськими політичними групами: правицею (ендеція, П'яст, хадеція), так званим Безпартійним блоком співпраці з урядом (ББ) та лівицею. «Простолінійність бувшої нашої парламентарної тактики стала дещо закостенілою»,— писав І. Кедрин-Рудницький [122].

Сенс публікацій розкрито у статті під красномовною назвою «Засадничі речі» (28 листопада). Відкидаючи твердження деяких польських публіцистів про те, що українська політика полягає в «негації» до польської держави, Кедрин-Рудницький підкреслював, що попри всю принциповість цієї політики, мета якої полягає у захисті українських інтересів, її тактичний аспект може змінюватися у залежності від «цілої низки скомплікованих моментів внутрішнього і зовнішнього характеру». Розвиваючи думку, автор доводив необхідність перенести центр ваги політичної діяльності з Галичини на Східну Україну. «...Актуальною є справа української державності над Дніпром,— писав він далі.— Тому Українська Парламентарна Репрезентація, як виразник всеукраїнської національно-політичної думки, мусить своїми виступами допомагати актуалізації визвольницьких змагань наших братів за Збручем. Що ж торкається галицько-волинських земель, то українське населення цих земель мусить кріпшати культурно й економічно, щоби своїми інтелектуальними силами, а коли треба буде, то й кадрами ідейних борців... допомагати будівництву української державності над Дніпром». Згідно з Кедриним-Рудницьким, західні кордони майбутньої української держави будуть вирішені «поміж будучим українським урядом, який засідатиме у Києві, та Польщею» [123].

Увесь цикл статей пройнятий думкою про конечну потребу змінити відносини між польською державою, з одного боку, і українським населенням та його політичним проводом, з другого. Автор, зокрема, рекомендував УПР, а отже і УНДО, зійти з опозиційного становища супроти держави і стати на шлях «позитивної» співпраці з нею. Зміст публікацій був у повному контрасті з політичними і національними відносинами в краї та настроями українського населення. Тому реакція на статті Кедрина-Рудницького як членів партії, так і широкої громадськості була однозначно негативною [124]. Із спростуванням статей Кедрина-Рудницького виступив головний редактор «Діла» В. Мудрий, який публічно охарактеризував висловлені в них погляди як індивідуальні міркування автора [125]. Але показово, що керівництво УНДО в той момент не зайняло жодного офіційного становища щодо згаданого циклу статей. Як свідчила газета «Неділя», за статтями «стояли провідні одиниці з нової Парламентарної репрезентації...» [126]

Та невдовзі з'явилися нові докази того, що виступ Кедрина-Рудницького не був випадковим. 25 лютого 1931 р. відбулася таємна зустріч у Варшаві представників УПР (В. Загайкевич, М. Галущинський та О. Луцький) і президії ББ (Т. Голувко і Я. Єнджеєвич). Ініціатива контактів виходила від керівництва УНДО. Делегати Українського клубу порушили питання про арешти відомих українських політичних діячів, закриття укра-

[122] Небувало важке положення // Діло.— 1930.— 21 листоп.
[123] Там же.
[124] ДАЛО, ф. 121, оп. 3, спр. 627, арк. 27; Неділя.— 1930.— 7 груд.; Новий час.— 1931.— 2 лют.
[125] Діло.— 1930.— 18 груд.
[126] 1930 рік в нашій політиці під Польщею.

їнських гімназій, культурних, освітніх і спортивних товариств. Йшлося і про більш загальні речі, зокрема про можливість «зміни дотеперішньої політики уряду в українських справах» [127].

У відповідь представники ББ звинуватили все українське суспільство у браку доброзичливості супроти держави і зажадало від нього переходу на позиції дійсного лоялізму. Доказом щирого визнання польської державності мало бути проголошення клубом українських послів у сеймі декларації про перехід від «формальної лояльності до активної співпраці». Разом з тим від української сторони вимагали відкликати скаргу з Ліги націй, яку УПР подала в січні 1931 р., і лише після таких кроків українських парламентаріїв клуб ББ зобов'язувався порушити перед урядом клопотання про звільнення українських політв'язнів, надання українському населенню компенсації за шкоди, завдані йому під час «пацифікації». У заяві польських політиків прозвучала також туманна обіцянка сприяти загальній «польсько-українській угоді в Східній Малопольщі» [128]. Нав'язувалася принизлива для українського громадянства формула порозуміння: спочатку поступки — потім реформи [129]. Делегати УПР розцінили запропоновані польськими представниками умови як неприйнятні, і переговори були перервані [130]. Не торкаючись тут тактичних цілей, які переслідувала кожна із сторін, мусимо констатувати стабільну готовність тодішньої керівної групи з УНДО до поліпшення відносин з польським правлячим режимом. Виправдуючи її діяльність, Д. Левицький пізніше зауважив: «Свої перші виступи ставила УПР не під знаком боротьби і бажання сатисфакції за заподіяну кривду і зневагу лише під знаком рятування загрожених політичних, культурних і господарських добр та надбань українського народу» [131].

Ці політичні тенденції в УНДО перегукувалися з настроями, що панували в консервативних колах. Саме в цей час з'явився об'ємистий пастирський лист станіславівського єпископа Григорія Хомишина, пройнятий ідеєю примирення українського народу зі своїм становищем [132].

Майже всі течії західноукраїнського політичного спектру поставилися до угодовських тенденцій з осудом. Керівництво УСРП і парламентський Клуб українських соціалістів-радикалів оцінювали політику лідерів УНДО як «шкідливу для інтересів українського працюючого люду» [133]. З критикою переговорів УПР з польськими представниками виступив провід ОУН [134]. Гостре невдоволення поведінкою керівників УНДО спостерігалося і в самій партії. У ряді осередків (Коломия, Заліщики, Городенка, Перемишль та ін.) збори ундівців прийняли резолюції протесту проти політики групи Луцького [135]. Опозиційна преса з табору УНДО навіть писала про кризу довір'я низів до політичного проводу [136]. З'ясовуючи причини

---

[127] Як воно справді було? // Діло.— 1931.— 17 берез.
[128] Hołówko T. Polsko-ukraińska ugoda // Gazeta Polska.— 1931.— 20 mar.
[129] Kedryn J. Ewolucja stosunków polsko-ukraińskich // Biułetyn polsko-ukraiński.— 1936.— N 27.— S. 279.
[130] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 344, оп. 1, спр. 37, арк. 1; Діло.— 1931.— 17 берез.
[131] Діло.— 1932.— 6 квіт.
[132] Пастирський лист про політичне положення українського народу в Польській державі // Нова зоря.— 1931.— 22 берез.
[133] Громадський голос.— 1931.— 21 берез.
[134] ДАЛО, ф. 121, оп. 3, спр. 621, арк. 203.
[135] Громадський голос.— 1931.— 30 трав.
[136] Новий час.— 1931.— [illegible] лип.

невдачі спроб тодішніх керівників українського парламентського представництва нав'язати нову тактику, голова УНДО Д. Левицький у доповіді на з'їзді партії 1932 р. визнавав: «Ці кроки не відповідали тому настроєві народних мас, який вони виказали на виборах...»[137]

Вперше від часу свого заснування партія зіткнулася з такими серйозними труднощами. Виникла загроза розколу. Пошуки виходу із скрутного становища, в якому опинилися УНДО і весь український національний табір, спонукали партійні верхи змінити фронт політики, активізувавшись на якийсь час на закордонному відтинку. Зовнішньополітична кон'юнктура, як здавалося західноукраїнським політикам, давала підстави сподіватися хоча б на моральні компенсації за внутрішньополітичні невдачі.

СПРАВА «ПАЦИФІКАЦІЇ» НА МІЖНАРОДНІЙ АРЕНІ

Загострення ситуації у Західній Україні у зв'язку з каральними акціями польських властей мало широкий відгомін у світі. Приверненню уваги міжнародної громадськості до подій у краї сприяла своєю діяльністю українська еміграція, яка, забувши на деякий час про незгоди, започаткувала восени 1930 р. масовий рух протесту проти «пацифікації». Кампанію координували спеціальні комітети й українські пресові бюро, що діяли в Празі, Брюсселі, Женеві та Лондоні[138]. Вони готували матеріали про національну політику Польщі на українських землях, які надсилали редакціям українських та іноземних газет і журналів. Українські емігрантські організації в різних країнах влаштовували численні віча, демонстрації і походи протесту проти масових репресій польських властей у Західній Україні. Протягом останніх місяців 1930 р. у США, Канаді та Бразілії відбулося 227 таких зібрань і маніфестацій[139]. Так, у демонстрації у Філадельфії (США) 30 листопада 1930 р. взяло участь до 20 тис. чоловік[140]. Неодмінним атрибутом кожного такого масового заходу було прийняття і надсилання телеграм секретаріатові Ліги націй, часто — апостольській столиці, керівникам великих держав із закликом виступити на захист українців у польській державі і домагатися створення спеціальної міжнародної комісії для вивчення західноукраїнської ситуації[141].

Доволі активну роль у протестаційному русі відігравали ОУН та її бойовий відділ — УВО. Всі ці дії спрямовував Є. Коновалець, який з березня 1930 р. жив у Женеві[142]. Поряд з участю у загальних емігрантських виступах ОУН (УВО) практикувала самостійні акції. Так, командування УВО опублікувало відозву до всього культурного світу, в якій порушувалося питання про правомірність володіння Польщі українськими землями, викладалися цілі визвольних змагань українців[143].

---

[137] За три роки // Діло.— 1932.— [illegible] квіт.
[138] ДАЛО, ф. 121, оп. 3, спр. 786, арк. 8.
[139] Там же.
[140] Америка (Філадельфія).— 1930.— 2 груд.
[141] Там же.— 1931.— 29 січ.; Розбудова нації.— 1930.— № 11—12.— С. 293.
[142] Бачина-Бачинський Є. Євген Коновалець у Женеві // Євген Коновалець та його доба.— С. 704.
[143] Сурма.— 1931.— № 2.— С. 13.

Подібний захід організував і Провід українських націоналістів (ПУН) — керівний орган ОУН, надіславши зовнішньополітичним відомствам 27 країн ноту та деякі матеріали, що стосувалися становища у Західній Україні та «української» політики режиму «санації». Провід висловлювався, зокрема, за перегляд статусу Західної України [144]. Націоналістичні кола не приховували, що їхні акції підпорядковані тому, щоб: по-перше, підривати міжнародний престиж Польщі і показувати її нездатність управляти українським населенням; по-друге, впливати на політичну думку провідних держав у напрямі витворення найоптимальніших з погляду українських угруповань варіантів східноєвропейської політики [145].

Не можна не згадати тут і численні збори та мітинги громадськості в Українській РСР на знак солідарності з західноукраїнським населенням.

Протестаційний рух українських організацій підживлював і без того жваве зацікавлення зарубіжних політичних кіл станом польсько-українських взаємин. Докладно висвітлювали хід «пацифікаційної» акції американські газети. «New York Herald Tribune» розповідала, зокрема, про наїзди польських карних військових експедицій, брутальні методи яких «у каранні винних і безвинних викликали протест цілого цивілізованого світа і збільшили ворожнечу між двома національностями у Східній Галичині» [146]. Інформації і статті на цю тему вміщали чеські, французькі, італійські, голландські, швейцарські газети.

Особливо велику увагу становищу в Східній Галичині приділяла англійська та німецька преса. Низку статей опублікувала, зокрема, «Manchester Gardian». Про інтерес зарубіжних засобів масової інформації до згаданих подій свідчать такі відомості: лише протягом останніх місяців 1930 р. різним аспектам українського питання було присвячено в англомовній пресі (Англія, США, Канада) близько 160 статей, у німецькомовній — понад 400, у франкомовній та італомовній — приблизно по 20 статей [147].

Тон більшості публікацій, загалом співчутливий щодо західноукраїнського населення, відбивав настрої певних політичних кіл. Слід, зокрема, відзначити посилення уваги до східногалицьких колізій, як і до українського питання загалом, в Англії. Тут жвавий інтерес до подій у Західній Україні стала виявляти чимала група політиків з лейбористського та ліберального таборів, що гуртувалася навколо депутата нижньої палати парламенту Сесіля Л. Мелона, яка осудила національну політику режиму «санації». Англійські політики вжили ряд офіційних заходів на підтримку українського населення, які мали певний вплив на подальший розвиток справи на міжнародному рівні.

16 грудня 1930 р. на адресу генерального секретаря Ліги націй надіслано заяву за підписами 65 депутатів британського парламенту, в якій містилася пропозиція провести докладне розслідування подій у Західній Україні. У документі наводилися численні факти про каральні експедиції польської поліції та війська в українські села, побиття сотень чоловіків, жінок і навіть дітей. Автори характеризували «пацифікаційну» акцію як складову частину і логічне продовження політики польських властей, елементами якої були об-

---

[144] Провід українських націоналістів: Звідомлення. Ч. 1 // Розбудова нації.— 1931.— № 1—2.— С. 28—29.

[145] Див.: Розбудова нації.— 1930.— № 11—12.— . 293.

[146] Цит. за: Америка.— 1930.— 11 листоп.

[147] ДАЛО, ф. 121, оп. 3, спр. 786, арк. 8.

меження політичних прав українського населення, зменшення числа українських шкіл, аграрна колонізація [148]. Паралельно ця ж група парламентаріїв звернулася з заявою до міністра закордонних справ Англії А. Гендерсона, [redacted] якій, зокрема, просила його надавати офіційну підтримку в Лізі націй всім петиціям, що стосувалися української меншості в Польщі [149].

Пильно стежили за розвитком ситуації [redacted] західноукраїнських землях у Берліні. Керівництво «Німецького фонду» — таємної інституції, що спрямовувала дії політичних угруповань німецьких меншостей у сусідніх країнах,— збирало докладну інформацію про українсько-польські відносини, про діяльність українських організацій у Західній Україні та за рубежем. Як видно [redacted] документів цієї установи, німецькі офіційні інстанції були зацікавлені в тому, щоб «українська» політика завдавала польським властям якомога більшого клопоту як [redacted] внутрішньополітичній, так і на міжнародній арені [150]. Є підстави припускати, що німецьке зовнішньополітичне відомство таємно через лідерів руху німецьких національних меншостей, зокрема Евальда Амменде, заохочувало керівництво УНДО до більш активного порушення східногалицької справи в міжнародних організаціях.

Вістки про насильства польського правлячого режиму над українцями надходили до Ватікану. Основним джерелом інформації було українське духовенство, яке збирало матеріал про репресії поліції та війська і надсилало його до папської нунціатури у Варшаві [151]. Єпископат греко-католицької церкви 21 жовтня 1930 р. надіслав до апостольської столиці обширний меморіал у справі «пацифікації», в якому подано численні факти. Опісля копія цього документа надійшла у секретаріат Ліги націй. У листі-відповіді, підписаному кардиналом Пачеллі, містилося запевнення, що «Апостольський Престіл не занедбає, а з найвищим зусиллям буде старатися інтервеніювати за правду і справедливість» [152].

Про події у Західній Україні йшлося на конгресі Міжнародної федерації прихильників Ліги націй, що працював 13—15 жовтня 1930 р. у Данцигу. У виступі на засіданні комісії до справ національних меншостей представниця Голландії Баккер ван Боссе порушила питання про «пацифікацію» і спричинену нею ситуацію [redacted] краї. Конгрес утворив спеціальну комісію для вивчення справи [153].

Реакція закордону давала українським політикам надії на те, що громадський осуд вдасться перевести у площину офіційних рішень. Ці надії спонукали їх звертатися до Ліги націй. Уже восени 1930 р. по свіжих слідах подій петицію секретаріатові Ліги націй [redacted] оскарженням дій польських властей подав колишній міністр ЗУНР Василь Панейко, який за домовленістю з ЦК УНДО ще 1929 р. заснував у Женеві Українське бюро [154]. Панейко [redacted] цей час підтримував контакти і [redacted] проводом ОУН, насамперед з Коновальцем [155]. Його заходи в Лізі націй, отже, здійснювано в інтересах обох сил українського національного руху.

148 Nation und Staat.— 1931.— N 4.— S. 290—291.
149 I b i d.— S. 292.
150 ZSA Potsdam, Bd. 992, Bl. 173; Bd. 993, Bl. 268.
151 ДАЛО, ф. 1, оп. 51, спр. 247, арк, 12.
152 Два документи Ватикану в справі пацифікації // Діло.— 1931.— 4 черв.
153 Діло.— 1930.— 22 жовт.
154 Sprawy narodowościowe.— 1931.— N 2.— S. 271; ЦДІА УРСР у Львові. ф. 344, оп. 1, спр. 148, арк. 1—3.
155 Див.: Б а ч и н а-Б а ч и н с ь к и й Є. Євген Коновалець у Женеві.— С. 701.

Правда, лідери УНДО з огляду на стосовану ними політичну тактику уникали в останні місяці 1930 р. будь-яких зовнішньополітичних акцій, які могли ускладнити відносини з властями. Та наприкінці року ситуація змінилася. Перша спроба тодішніх керівників партії прозондувати грунт для можливої зміни політичного курсу (серія статей І. Кедрина-Рудницького) дала негативний наслідок. Певний вплив на них, як можна припускати, мали зовнішні чинники, насамперед виступи англійських парламентаріїв на підтримку прав західноукраїнського населення. Група Галущинського— Луцького, очевидно, відчула і тиск радикальніших членів керівництва УНДО та УПР, зокрема Мілени Рудницької, які наполягали на рішучих діях партії. Тим часом наближався термін чергової сесії Ради Ліги націй, на якій серед інших питань мала розглядатися і справа «пацифікації».

Зваживши обставини, що склалися, провідники УНДО прийшли до думки про доцільність власних заходів для порушення західноукраїнського питання на міжнародному форумі. На початку січня 1931 р. до секретаріату Ліги націй надійшла заява, підписана українськими послами до сейму і сенаторами. Навівши великий фактичний матеріал про дії «пацифікаційних» підрозділів, автори домагалися, щоби Рада Ліги націй дослідила всі випадки надуживань і змусила Польщу виконати свої міжнародні зобов'язання щодо українського населення [156]. Паралельно індивідуальну скаргу в Лігу націй подала М. Рудницька.

Привертає увагу мінімальність цілей, які ставили при цьому керівники УПР. Вони не приховували своєї невіри в ефективність механізму захисту національних меншостей при Лізі націй, тому всі помисли зводили до «успіхів морального значення», які мали б «політичну вартість» [157]. Українські політики розглядали як сприятливий момент те, що водночас на форум Ліги націй була винесена скарга німецької національної меншості у Верхній Сілезії на дії польських властей. «Неділя» з надією писала, що спосіб розв'язання проблеми німецької меншості «матиме подекуди важність прецеденсу для всіх національних меншин взагалі, а української в першу чергу» [158]. Автори петиції, зрозуміло, сподівалися на сприяння дипломатії великих держав, насамперед Англії та Німеччини, але їхні сподівання виявилися марними.

19 січня 1931 р. зібралася Рада Ліги націй. У своїх промовах міністр закордонних справ Німеччини Курціус всіляко підтримував скарги німецької меншості в Польщі, що не могло не позначитися на рішенні в цьому питанні. Рада загалом осудила політику польських властей у Сілезії. Що ж стосується українських петицій, то німецький міністр обмежився нейтральною фразою: «Якщо сенсаційні повідомлення... підтверджуються, то Рада повинна зайнятися і цією справою» [159].

Не зважився на пряму підтримку українського населення з його скаргами на політику польського уряду і міністр закордонних справ Великобританії, тодішній голова Ради Ліги націй А. Гендерсон. Єдине, на що спромоглася Рада, це створити комітет трьох у складі представників Англії, Італії та Норвегії, який мав зайнятися вивченням ситуації у Західній Україні.

---

[156] Діло.— 1931.— 17 січ.
[157] Баран С. Пацифікація і автономія // Діло.— 1931.— 17 січ.
[158] Не надіймося на князя // Неділя.— 1931.— 25 січ.
[159] Nation und Staat.— 1931.— N 5.— S. 354.

Очолив комітет, згідно з чинною процедурою, голова Ради Гендерсон. Але розгляд питання перенесено на весняну сесію Ради Ліги націй, що значною мірою було зумовлене зусиллями польської дипломатії. Жоден з членів Ради не хотів брати на себе офіційного захисту інтересів українського населення, [redacted] без такої підтримки годі було сподіватися будь-яких задовільних наслідків.

А втім, вже сама увага політичних кіл і засобів масової інформації багатьох країн до становища [redacted] західних землях України, винесення цього питання на форум Ліги націй було певним [redacted] лише моральним, [redacted] й політичним досягненням. Вперше після березневого 1923 р. рішення Ради послів, яке санкціонувало окупацію Польщею Західної України, українське питання стало предметом актуальної міжнародної політики. Намагання польського уряду вилучити справу польсько-українських відносин із зовнішньополітичної сфери і надати їй лише внутрішньодержавного характеру цього разу зазнало невдачі. Східногалицька ситуація завдавала режимові «санації» значних клопотів, утруднюючи і без того складне міжнародне становище Польщі.

Подальший перебіг подій показав, що західноукраїнські політики були не проти того, щоб фактом включення справи «пацифікації» в порядок денний засідань Ради Ліги націй скористатися як засобом впливу [redacted] польські власті. Вже в наступні дні після створення Радою Ліги націй згадуваного комітету трьох УПР публічно дала зрозуміти, що вона сподівається [redacted] певні поступки уряду. У промові на засіданні сейму 26 січня 1931 р. депутат від УНДО С. Баран [redacted] вимоги своєї фракції: «Ми прагнемо одного. Маємо право вимагати виконання загальнообов'язкових законів і дотримання тих міжнародних угод, які польська держава взяла на себе супроти українського населення. Більше від уряду не вимагаємо нічого» [160]. Отже, основний постулат української сторони зводився до надання Західній Україні автономії, що випливало [redacted] міжнародних зобов'язань Польщі. Крім того, висловлювано конкретні претензії, що стосувалися «пацифікації»: створення спеціальної сеймової комісії для дослідження і висвітлення фактів, покарання винних.

Всі ці мотиви та наміри визначали позицію проводу УНДО, коли він зважився [redacted] таємні розмови з представниками правлячого табору. На розширеному засіданні виконкому та ЦК партії 24 лютого 1931 р. «уповноважено УПР до ведення переговорів з польськими урядовими чинниками в справі відшкодування для українського народу в Польщі за всі витрати, спричинені наслідком *невиконання Польщею міжнародних зобов'язань* (курсив наш.— М. Ш.) зокрема у справі шкіл, спричинених т. зв. пацифікацією в осені 1930 р.» [161]. Та розрахунок керівників УНДО [redacted] «женевський ефект» виявився безпідставним. Польська делегація на українсько-польських розмовах не приховувала стурбованості з приводу включення справи «пацифікації» до порядку денного засідань Ради Ліги націй, але свої вимоги про відкликання українських скарг [redacted] підкріпляла жодними конкретними зобов'язаннями. Фіаско нової спроби досягти компромісу з режимом обернувся для верхів УНДО серйозними тактичними прорахунками. Є підстави припускати, що уряд навмисно спровокував їх на розмови, щоб досягти певних цілей, на-

---

[160] Sprawozdania stenograficzne Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.— S. VII/46.

[161] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 344. оп. 1. спр. 37. арк. 1.

самперед на зовнішньополітичному грунті. Сам факт таємних переговорів між українськими і польськими політиками став аргументом в руках урядових кіл Варшави проти подальшого обговорення західноукраїнської ситуації у Лізі націй. Покликаючись на них, польська дипломатія напередодні весняної сесії Ради Ліги націй вела розмови з членами Ради, а особливо комітету трьох, переконуючи їх, що польсько-українські відносини можуть бути врегульовані внутрішньополітичними засобами [162]. При цьому в хід пускалося сфальсифіковані місцевими органами влади матеріали про перебіг «пацифікації», які протиставлялося фактам, наведеним в українських скаргах [163]. Дипломатичні та пропагандистські акції уряду давали певні наслідки, зокрема в Англії [164]. Під загрозу було поставлено подальший розгляд українського питання в Лізі націй. На УНДО обрушився шквал критики.

15 квітня 1931 р. УПР опрацювала комюніке, яке було надіслане на адресу Ліги націй. З великим запізненням — 9 травня — документ опубліковано в «Ділі» [165]. Спростовуючи поширювані чутки про можливість українсько-польського порозуміння, автори комюніке наголошували: «Політичне положення у Східній Галичині й інших українських землях у Польщі не зазнало до нині ніякої зміни. Тому в українській прилюдній опінії скріпилося пересвідчення, що нема виглядів для розв'язки українського питання на внутрішньому політичному грунті». Лідери УНДО давали зрозуміти, що розгляд у Лізі націй українських скарг набирає для них першорядного значення.

Напередодні засідання комітету трьох, що було намічене на другу половину травня, керівництво партії зосередило свою увагу на створенні прихильних щодо української справи настроїв серед членів комітету. З цією місією до Женеви відряджено М. Рудницьку, яка розгорнула в кулуарах Ліги націй активну діяльність. У заяві представникам преси та під час зустрічей з англійськими і норвезькими дипломатичними колами вона переконувала, що будь-які переговори між українськими політиками і польським урядом неможливі [166].

Паралельно тут вели свою діяльність і лідери ОУН. 18 травня Є. Коновалець вручив секретаріатові Ліги націй меморандум, в якому, відкидаючи можливість укладення польсько-української угоди, закликав до енергійного втручання Ради Ліги націй у ситуацію в Східній Галичині [167].

Та зовнішньополітична кон'юнктура для обговорення українського питання в травні була менш сприятливою, як під час попередньої сесії Ради Ліги націй у січні 1931 р. На всій діяльності Ліги націй позначилася справа австро-німецької митної унії та підготовка конференції у справах роззброєння. Українські скарги, за зізнанням М. Рудницької, втратили на весну 1931 р. характер «сенсації дня» [168].

---

[162] Gazeta Polska.— 1931.— 24 maja.
[163] ДАЛО, ф. 1. оп. 51, спр. 235. арк. 1.
[164] За три роки // Діло.— 1932.— 6 квіт.
[165] Проти неправдивих вісток: Комунікат УПР // Діло.— 1931.— 9 трав.
[166] Archiwum akt nowych w Warszawie Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (abbr. — AAN, MSW), t. 1039, k. 19.
[167] Ibid.
[168] Рудницька М. Крізь перспективу місяця // Діло.— 1931.— 27 черв.

До того ж сили сторін були нерівними. Скориставшись тактичними прорахунками українських політиків і перевагами свого статусу непостійного члена Ради Ліги націй, польський уряд зміг захопити ініціативу в Женеві. Йому вдалося нав'язати членам комітету трьох свою версію оцінки подій осені 1930 р. та становища в краї. Показово, що на засіданнях, що відбувалися 21 і 22 травня, комітет обмежився розглядом інформації, поданої йому польським урядом. Міністр закордонних справ Польщі зробив усе, щоб не допустити справу на сесію Ради Ліги націй [169]. Внаслідок цього з'явилось комюніке комітету трьох, в якому висловлено намір утриматися поки що від прийняття «якоїсь істотної ухвали». У документі сформульовано переконання комітету, що «найвірнішим способом розв'язання цього питання було б досянення угоди на внутрішньому грунті». Заявивши про доцільність відкласти розгляд справи на засіданні Ради Ліги націй, комітет висловив надію, що «позиція, зайнята урядом Польщі, буде доброзичливо сприйнята меншістю, щоб на цьому шляху можна було досягнути дружнього врегулювання існуючого непорозуміння» [170]. Польські власті могли бути задоволені. З висновків комітету трьох випливало, що він ділить вину за події осені 1930 р. порівну між польською і українською стороною, рекомендуючи їм досягти внутрішньої домовленості. На руку урядові Польщі було і відкладення на пізніший час обговорення справи «пацифікації» в Лізі націй. Внутрішня напруга в краї та хвиля міжнародного осуду політики властей поступово спадали. Тому польська проурядова преса розцінила травневе рішення комітету трьох як успіх польської делегації [171].

Невдача була відчутною, але лідери УНДО не втрачали надії поправити свої справи у Лізі націй під час наступної сесії, що мала відбутися восени 1931 р. Щоб домогтися зміни настроїв у комітеті трьох на свою користь, вони знову стали шукати підтримки в офіційних колах Лондону. В червні 1931 р. сюди прибула М. Рудницька. При посередництві групи діячів, що виявили інтерес до українського питання, їй вдалося встановити контакти з рядом впливових політиків і провести доволі значну роботу в справі розв'язання ситуації в Західній Україні.

Британські політичні діячі співчували українському населенню і радили його політичному проводові звернутися до Ліги націй з новою петицією, в якій домагатися надання Східній Галичині автономії [172]. Безпосереднім наслідком візиту Рудницької у Лондон були поїздки у Західну Україну англійських парламентаріїв і журналістів, які на місці ознайомилися зі становищем українського населення. Влітку 1931 р. тут побували, зокрема, депутати Р. Девіс і Дж. Барр [173]. Британські політики кілька разів порушували в парламеті питання про позицію уряду у справі становища української національної меншості у польській державі [174].

Візит Рудницької до Лондона чіткіше окреслив контури складної і суперечливої позиції правлячих кіл Великобританії з української проблеми. Підсумовуючи враження від проведених розмов, Рудницька у виступі на засідан-

[169] Олесницький Я. Травнева сесія Ліги націй і українські петиції // Діло.— 1931.— 28 трав.
[170] Sprawy narodowościowe.— 1931.— N 2—3.— S. 339.
[171] Gazeta Polska.— 1931.— 24 maja.
[172] AAN, MSW, t. 1039, k. 25.
[173] Діло.— 1931.— 12 серп.
[174] Nation und Staat.— 1931.— N 10—11.— S. 722; Czas (Kraków).— 1931.— 5 sierp.

ні керівництва УНДО і УПР 2 липня 1931 р. пояснювала активізацію уваги англійських політиків до становища українців у польській державі зростанням їх зацікавленості всім комплексом східноєвропейських проблем [175]. Конкретизуючи цю думку, Рудницька так писала в «Ділі»: «Вони (англійці.— М. Ш.) мабуть передбачають, яким чинником [redacted] сході Європи буде в недалекому майбутньому Україна та зрозуміли, що ключем до розв'язання української проблеми [redacted] наша вужча батьківщина» [176]. У Лондоні, справді, розглядали українське питання в контексті своєї зовнішньополітичної стратегії в районі Центральної та Східної Європи, одним із основних пунктів якої було завдання боротьби з більшовизмом. Та оцінка лідерами УНДО політичних розрахунків британських правлячих кіл хибувала однобічністю. Перебільшуючи значення гіпотетичного «українського» чинника, вони водночас недооцінювали вагу в цих розрахунках реально існуючої польської держави. А тим часом у зовнішньополітичій калькуляції англійського уряду Польща фігурувала як важливий і конечний фактор [177]. Звідси зрозумілою [redacted] та обмеженість і стриманість, яку виявляв офіційний Лондон у ставленні до загострення ситуації в Східній Галичині.

Не могли розраховувати українські політики і на активне сприяння німецької дипломатії. Міжнародне становище Німеччини було досить складне, до того ж економіка країни зазнавала дедалі сильніших ударів кризи. М. Рудницька, [redacted] після Лондона відвідала Берлін, судячи з усього, повернулася [redacted] німецької столиці без особливих надій [178].

Восени 1931 р., напередодні чергової сесії Ради Ліги націй, позиції українського питання [redacted] міжнародному грунті, які й до того були досить хиткими, відчутно піднепали. У Лондоні наприкінці серпня відбулася зміна уряду; серед інших пішов у відставку міністр закордонних справ А. Гендерсон. Відставка цього лейбористського діяча була сприйнята у Львові [redacted] песимізмом: [redacted] Ліги націй відходив політик, який співчував західноукраїнському населенню і в міру можливостей підтримував його скарги у міжнародній організації.

Східногалицька ситуація [redacted] порядку денному Ліги націй все більше відсувалася [redacted] задній план. У цей час увага політичих кіл і громадськості світу була прикута до подій на Далекому Сході — до агресії Японії проти Китаю. Тож скарга китайського уряду на дії японської вояччини, подана секретаріатові Ліги націй, стала центральним пунктом осінньої сесії Ради Ліги.

Тим часом польський уряд вів цілеспрямовану діяльність, що мала на меті підірвати довір'я інших держав до українських петицій. «На цю сесію,— писало «Діло»,— Варшава буквально змобілізувала [redacted] Женеві цілу силу агентів... і зорганізувала справжні, невидані і неслихані досі маневри своєї пропаганди» [179].

Власті скористалися у своїх пропагандистських акціях новим ускладненням українсько-польських відносин. У серпні 1931 р. УВО (ОУН) вчини-

[175] AAN, NSW, t. 1039, k. 48.

[176] Рудницька М. Наші приятелі в Англії // Діло.— 1931.— 30 черв.

[177] До такого висновку прийшли в той час і в урядових колах Берліну. Близька до міністерства закордонних справ Німеччини «Deutsche Allgemeine Zeitung» відзначала, що існування польської держави [redacted] світлі британської концепції збереження status-quo на континенті стало «мало що [redacted] чинником безпеки щодо більшовизму, [redacted] зміцнення і підтримка Польщі — англійським інтересом» (1931.— 12 Januar.).

[178] AAN, MSW, т. 1039, к. 25.

[179] Заліпський С. Мобілізація і маневри // Діло.— 1931.— 9 верес.

ла ряд нападів на поштові відділення для експропріації коштів. Та найбільшого відголосу в краї і за кордоном набрало вбивство бойовиками організації в цьому ж місяці одного з провідних діячів польського правлячого табору, посла до сейму Тадеуша Голувки. Замах був вчинений на знак протесту проти «пацифікації». А водночас вбивство одного з учасників польсько-української зустрічі в лютому 1931 р. мало на меті перешкодити новим спробам переговорів. Провід і особливо крайове керівництво ОУН в такий спосіб серйозно застерігали ті кола в УНДО, які далі плекали надії на врегулювання відносин з властями.

Польський уряд вирішив спертися на ці та інші факти для контрпропагандистської діяльності на закордонному грунті[180]. У зарубіжній пресі інспіровано статті, в яких подавалося специфічну картину подій у краї. Зображаючи суспільне життя у Західній Україні як безконечні терористичні акції, інспіровані до того ж Берліном, газети покладали відповідальність за них на все українське громадянство[181]. Протидія польських властей, безперечно, позначилася на подальшому проходженні східногалицького питання у Лізі націй.

Комітет трьох на своєму засіданні 18 вересня 1931 р. під головуванням англійського представника Сесіля, який змінив на цій посаді Гендерсона, вирішив нарешті винести справу на сесію Ради Ліги націй. Наступного дня доповідач у питаннях національних меншостей японський дипломат Йосізава, проінформувавши про це Раду, з огляду на потребу краще зорієнтуватися у поданому йому матеріалі тут же запропонував перенести остаточний розгляд на січень 1932 р. Рада Ліги націй пристала на цю пропозицію[182]. Польський міністр закордонних справ Залеський відверто заявив, що перенесення засідання відповідає його бажанням[183].

Засідання Ради Ліги націй 30 січня 1932 р. стало прикінцевим моментом більш як дванадцятимісячного «перебування» українських скарг на порядку денному цього міжнародного органу. З доповіддю на засіданні виступав японський посол у Брюсселі Сато. Висновки, зроблені доповідачем на основі ознайомлення з поданими йому документами, були явно не на користь українського населення і його політичного представництва. Правда, в одному з пунктів Сато докоряв польським властям за «способи поведінки» і за небажання надати відшкодування невинному українському населенню. Але переважали в доповіді тези, які мали на меті пом'якшити вину режиму «санації». Поряд з твердженням про брак в уряду наміру «застосовувати щодо української меншості політику систематичних утисків і сили» доповідач осуджував «революційну і терористичну» акцію в краю і звинувачував українців у спробі використати систему охорони меншостей Лігою націй для цілей «злісної пропаганди проти даної держави»[184].

Обговорення доповіді проходило доволі спокійно. Критично до висловлених у ній оцінок поставилися представники Норвегії Кольбан і Німеччини Вайцзеккер. Голова комітету трьох англійський дипломат Сесіль порушив, зокрема, справу про виплату властями компенсації українському населенню

---

[180] ДАЛО, ф. 1, оп. 51, спр. 250, арк. 14.
[181] Діло.— 1931.— 9 верес.
[182] Sprawy narodowościowe.— 1931.— N 4—5.— S. 506.
[183] Gazeta Polska.— 1931.— 21 wrzes.
[184] Nation und Staat.— 1932.— N 6.— S. 359, 434; Sprawy narodowościowe.— 1932.— N 1.— S. 113—114.

за втрати, яких воно зазнало внаслідок «умиротворювальної» акції, та про становище українських в'язнів у польських тюрмах. Міністр закордонних справ Польщі Залеський відхиляв будь-які закиди на адресу його уряду. Зрештою, ніхто з членів Ради Ліги націй не наполягав на своїх зауваженнях і пропозиціях. За таких умов голові Ради, французькому міністрові закордонних справ Ж. Поль-Бонкуру було не важко довести розгляд питання до одностайного схвалення доповіді Сато [185].

Невдалий для української сторони вислід тривалого міжнародного спору з польською державою не був випадковим. Його зумовили як недосконалий механізм захисту національних меншостей Ліги націй, так і реальне співвідношення сил учасників процесу. До речі, історія цього міжнародного органу не знала на той час жодного випадку дійового захисту прав і безпеки будь-якого народу перед насильством панівної держави. З позицій цього досвіду оцінювали женевське рішення у Львові. «Ніколи ніхто з-поміж українських політиків,— писало «Діло»,— не вірив і не міг вірити в те, щоби Союз Народів міг у тій справі піти на які-небудь санкції супроти свого члена і члена Ради Союзу Народів» [186].

Українські політичні кола схильні були вбачати у висновках доповіді Сато і свій певний успіх, насамперед морального характеру. Керівництво УНДО у довірчому листі до активу партії 5 березня 1932 р. підкреслювало: «Союз народів вправді в дуже чемних словах і дуже оглядно, але все таки осудив т. зв. пацифікацію, а тим самим осудив політичний режим на українських землях під Польщею. Але для українського народу має ще більше значення це, що українська справа стала питанням світової політики, що нею мусів зацікавитися цілий світ, що про положення українського народу в межах Польщі пише світова преса» [187]. Попри надмірний оптимізм цієї оцінки, спричинений, очевидно, прагненням верхів партії виправдати перед масою свою політику, вона була слушною. Міжнародний резонанс від західноукраїнської кризи осені 1930 р. переконливо засвідчив, що українське національне питання є реальністю повоєнної Європи. Ще раз наочно підтвердився при цьому взаємозв'язок основних аспектів українського питання: ускладнення суспільно-політичного становища на українських землях в тій чи іншій державі неминуче актуалізує українську справу на міжнародному грунті.

Женевське рішення підвело риску під зовнішньополітичними колізіями західноукраїнської драми, але не зупинило складні процеси, які проходили в суспільстві. Більше того, саме ухвала Ради Ліги націй послужила додатковим каталізатором для бродіння, що охопило різні сфери українського громадянства. Політична криза, і насамперед масова репресивна акція уряду, кинула в західноукраїнське суспільство доволі сильний фермент, дія якого заповідалася на довший час. Ускладнювалися відносини між основними легальними політичними угрупованнями, які з прохолодних перейшли у неприязні. Точилися гострі публічні суперечки між УНДО, УСРП і УСДП у питаннях подальшого ставлення до польської держави. За таких умов спроби згуртування їх на засадах міжпартійного співробітництва натрапляли на непереборні перешкоди.

---

[185] Nation und Staat.— 1932.— N 6.— S. 359, 434; Sprawy narodowosciowe.— 1932.— N 1.— S. 113—114.

[186] Після женевського рішення // Діло.— 1932.— 3 лют.

[187] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 344, оп. 1, спр. 553, арк. 13.

Паралельно дедалі більше поглиблювався розкол між легальними і нелегальними структурами українського політичного спектру. Відносини провідних легальних партій з ОУН ставали непримиренними. Ці суперечності набрали характеру конфлікту поколінь, що став активно виявлятися вже влітку 1931 р.: значна частина української молоді під впливом ОУН вороже ставилася до польської держави, тим часом у лавах УНДО ширилися настрої на користь «позитивної співпраці» з Польщею. Спори між «старими» і «молодими» в українському національному русі поширювалися на товариства «Просвіта», «Рідна школа» та інші масові організації. На хвилі критики опортуністичної політики легального спектру зростали симпатії молоді до українського підпілля та стосованих ним методів. Якась частина молодих людей, зокрема з робітничого середовища, віддавала свої симпатії комуністичному рухові. Переважна ж більшість політично активної української молоді йшла до лав ОУН. Основні українські партії вже в той час опинилися без молодої зміни [188].

Політична криза в краю, репресії властей позначилися на націоналістичному таборі. Внутрішня ситуація в ОУН у 1931—1932 рр. ускладнилася. У той час у крайовій організації активізувалася група молодих радикалів на чолі зі Степаном Бандерою, яка гостро нападала на центральний провід, звинувачуючи його в незнанні становища у Західній Україні та в надмірному довір'ї до закордонних чинників. У міру зростання впливу цієї групи на крайове керівництво ОУН крайні методи стали застосовувати в діяльності організації дедалі ширше. При цьому вістря боротьби спрямовувалося не лише проти властей, а й проти тих українських кіл, які проповідували відмінну від ОУН тактику [189].

Одним з важких наслідків «пацифікації» було загострення міжнаціональних взаємин. «В нашім народі,— заявив О. Луцький на засіданні у сеймі 9 січня 1931 р.,— зросла масово психіка, ворожа Польщі, скрізь помічається глибоко заховану жажду пімсти. Завдяки польській пресі зросла й ненависть до українців серед польського населення» [190].

Режимові «санації» за допомогою екстермінаційних методів вдалося на певний час навести «порядок» у Західній Україні і посилити розлад в українському національно-визвольному русі. Зростаючий егоцентризм верхів провідних політичних течій, випинання соціальних, політичних, групових та релігійних відмінностей робив справу консолідації українського громадянства проблематичною. Але ослабивши український національний рух, власті не змогли ліквідувати його. Активний і пасивний опір у різних формах, хоч і розрізнений, не припинявся. Польська держава виявилася не в стані розв'язати найскладнішу для неї українську проблему.

Mykhaylo SHVAHULIAK

SOCIAL AND POLITICAL SITUATION IN WESTERN UKRAINE IN THE EARLY THIRTIES OF THE 20th C.

In the Western Ukraine the early 1930s were marked by a social and political crisis, which centred around a sharp aggravation of the relations between the Ukrainian society and the Polish state.

[188] Див.: Вчера, сьогодні і завтра // Новий час.— 1931.— 6 трав.
[189] Пеленський З. Між двома конечностями.— С. 507—508.
[190] Діло.— 1931.— 13 січ.

Taking advantage of the campaign of setting fire to the farms of Polish owners, initiated by the Ukrainian nationalist grouping, in autumn 1930 J. Pilsudski's government set up a large-scale repressive operation in three provinces of Eastern Halychyna, which was oficially named „pacification". Its aim was to undermine the Ukrainian national movement by extreme means and in this way to achieve a turning point in the solution of the Ukrainian question in Poland.

The government succeeded in bringing the Ukrainian society to discord, preventing the consolidation of its ranks. The international movement of protest against the Polish policy in the Western Ukraine was not officially supported by the League of Nations.

The success of the „sanacja" regime, however, could not be a lasting one. Under the conditions of the aggravation of the Ukrainian-Polish relations, caused by the „pacification" a new force was growing; it was the Organization of the Ukrainian Nationalists (OUN), which united an ever-increasing part of the Ukrainian youth under the slogan of a decisive struggle against the Polish regime. The national liberation movement entered a qualitatively new stage.

Степан ЗЛУПКО

«БІЛІ ПЛЯМИ», ФАЛЬСИФІКАЦІЇ І КОНЦЕПЦІЙНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

У системі людського знання особливе місце посідає історія економічної думки. Пояснюється це насамперед тим, що економічні ідеї, погляди, теорії, програми якнайтісніше пов'язані з корінними матеріальними інтересами людини незалежно від її етнічної, соціальної чи іншої приналежності. Можна сперечатися з приводу правдивості чи цінності будь-якої економічної доктрини, але напевно кожен погодиться з тим, що економічний стан народу — підвалина його буття.

Велика цінність вивчення економічної думки полягає й у тому, що в її історії зберігається господарський досвід багатьох поколінь, який при розумному до нього ставленні можна використати для прискорення господарського поступу. «Вивчення історії економічної думки,— твердить М. Васильїв,— важливе не тільки тому, що воно збагачує наш світогляд в напрямку розуміння минувшини, але й тому, що в сучасній політичній економії є багато положень, які на сьогоднішній день є для багатьох спірними і які вирішуються різними дослідниками в напрямку трактування цих питань в дусі тої чи іншої школи» [1]. Щоб глибше пізнати і повніше усвідомити сучасні економічні теорії, погляди, ідеї, запропонувати конструктивні господарські моделі, потрібно знати їхній генезис, закономірності становлення і розвитку, національні особливості.

Економічна думка є відображенням у свідомості людей виробничих відносин конкретної історичної доби. Вона, отже, віддзеркалює світогляд народу, його соціальних верств і груп у найважливішій життєвій сфері — економіці, у якій створюються і споживаються матеріальні блага. Це ще один аргумент на користь всебічного пізнання історії економічної думки — інтегральної складової культури народу. Відтворення цілісної картини культурного розвитку народу неможливе без дослідження історії економічної думки. Саме цим можна пояснити факт, що завжди, коли починалося культурне відродження українського народу, поновлювано дослідження історії української економічної думки. Робилися спроби виявити особливості її розвитку, дати об'єктивну оцінку економічним поглядам найвидатніших її представників. З наступом реакції створювано всілякі перешкоди на

---

[1] Васильїв М. Вступ до економічних наук.— Мюнхен, 1985.— С. 85.

цьому шляху. Українська дійсність XX ст. знає багато прикладів, які підтверджують сказане.

Досить послатися на 1920-ті рр. Тогочасне українське відродження активізувало дослідження суспільно-економічної думки, однак скоро тоталітарно-адміністративний режим наклав на них грізне табу. На рубежі 1950—60-х рр. знову почалася т. зв. відлига. Репресії, які розв'язано після неї, найболісніше позначилися на вивченні саме української економічної думки. Внаслідок репресивних заходів припинено дослідження історії української економічної думки, знищено морально, а іноді й фізично кадри, які займалися цим предметом. Через це сьогодні в Україні, власне кажучи, немає кому (якщо не брати до уваги окремих спеціалістів) масштабно вивчати історію економічної думки. Ні академічні установи, ні вузівські кафедри таких дослідників не готують. Отож у найближчій перспективі годі сподіватися в цій ділянці досліджень кардинальних змін.

Наведені міркування якоюсь мірою пояснюють байдужість українських економістів до своїх попередників, серед яких є особистості, визнані у світі. Байдужість до минулого проявляється в нігілізмі й до сучасних економічних проблем України.

Як уже мовилося, у XX ст. було досі два періоди, коли відчувалося зацікавлення історією економічної думки України: 1920-ті рр. і рубіж 1950—60-х рр. У ці періоди опубліковано низку вартісних праць, у яких висвітлено окремі етапи, важливі напрями української економічної думки і творчість деяких її представників. Оскільки загальна оцінка цим дослідженням дана у науково-критичних оглядах, то немає потреби ще раз їх аналізувати[2]. Згадані огляди підтверджують конечність розробки концепції історії української економічної думки, заповнення її «білих плям» і очищення від усіляких фальсифікацій, які нагромаджувалися протягом тривалого часу. Для цього потрібно домогтися об'єктивності в наукових дослідженнях, звільнитися від диктату ідеологічних схем. Спотворення історії української економічної думки є складовою частиною фальсифікації культурного процесу в Україні. Мета такої фальсифікації — заглушити голос минулого у формуванні свідомості сучасного й майбутнього поколінь. Цим завданням були підпорядковані методологічно-методичні підходи, які чи не найпрозоріше викладені, зокрема, у праці Д. Вірника[3]. Виходячи з марксистсько-ленінської методології, автор її твердив, що характер, зміст, напрями економічної думки визначаються суспільно-виробничими відносинами. Предметом історії української економічної думки є історія виникнення і розвитку економічних поглядів та ідей, які відображають боротьбу класів і груп того чи іншого економічного базису, історія боротьби нових, прогресивних суспільно-економічних поглядів із старими, реакційними, історія марксистсько-ленінського економічного вчення[4].

---

[2] Див.: Злупко С. М. Дослідження з історії економічної думки // Укр. іст. журн.— 1962.— № 5; Koropeckyj J. Introduction // Selected Contributions of Ukrainian Scholars to Economics.— Cambrige, (Mass.), 1984.— P. VII-XIV; Горкіна Л. П. Вивчення проблем історії економічної думки на Україні дожовтневого періоду // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР.— К.: Наук. думка, 1987.— Вип. 21.

[3] Вірник Д. Ф. Основні завдання досліджень історії економічної думки на Україні // Нариси з історії економічної думки на Україні.— К.; Вид-во АН УРСР, 1956.— С. 5—66.

[4] Там же.— С. 11.

У цьому визначенні класові цінності переважають над загальнолюдськими. Марксизм-ленінізм, на переконання автора згаданої статті, є завершальною стадією, вінцем у розвитку економічного мислення, і все те, що не вписується в його концепцію, заслуговує осуду як реакційне і неперспективне. Економічні погляди і течії, які протистояли марксизмові-ленінізмові, тлумачаться, зрозуміло, як ворожі українському народові. Мало того, при «дослідженні історії економічої думки українського народу завжди треба виходити з єдності економічного і культурного розвитку України і Росії...» [5]

Ця вимога, по-перше, суперечить твердженню, що розвиток економічної думки визначається економічним базисом того чи іншого історичного періоду, по-друге, заперечує зв'язки української економічної думки з європейською і загальносвітовою культурною традицією. Проросійська орієнтація української економічної думки не завжди позитивно впливала на її концептуальний арсенал. Тому не дивно, що у дослідженнях з історії української економічної думки так багато уваги приділялося російським впливам навіть там, де їх зовсім не було і не могло бути. У таких працях українська економічна думка завжди виглядала менш вартісною.

Заслуговує на увагу твердження Д. Вірника про те, що при вивченні історії української економічної думки не можна обмежитися розглядом праць тільки економістів, оскільки Україна тривалий час була позбавлена власної державності. Колоніальна влада Росії, Польщі, Австро-Угорщини не допускала прогресивні українські сили до університетських кафедр, ставила перешкоди формуванню економічних кадрів, тому передові економічні ідеї, погляди, програми формулювали також ті мислителі, яких не можна назвати економістами-професіоналами [6].

«Одним з найскладніших питань дослідження історії розвитку економічної думки на Україні є питання про її періодизацію» [7]. Це справді так, якщо врахувати політичні поділи українських земель, перебування їх у різні історичні періоди під владою сусідніх держав-загарбниць. Однак не слід спрощено поділяти історію економічної думки на домарксистський період і період марксистський. Радячи починати історію економічної думки України з доби раннього феодалізму, тобто Київської Русі, той же Д. Вірник висвітлює її з кін. XVI ст.

Обгрунтування історичних витоків української економічної думки є каменем спотикання для багатьох дослідників. Причина — в офіційній концепції. Джерелом цієї концепції є традиційні монархічні погляди, згідно з якими український народ і його культура недавнього походження. Монархічні погляди трансформовано в концепцію «спільної колиски», хоча найдавніший пласт культури періоду Київської Русі творився на українській етнічній території. Правда, деякі дослідники, зокрема Є.Шаблій, не можуть не визнати, що «Руська правда» Ярослава Мудрого, «Повчання» Володимира Мономаха, «Слово о полку Ігоревім», «Повість временних літ» та інші пам'ятки Київської Русі належать і українському народові, є джерелом і української економічної думки [8]. Однак навіть такі компромісні підходи не задовольня-

[5] Вірник Д. Ф. Основні завдання...— С. 20.
[6] Там же.— С. 24—25.
[7] Там же.— С. 28.
[8] Экономическая энциклопедия. Политическая экономия.— М.: Сов. энциклопедия.— 1980.— Т. 4.— С. 218.

ють багатьох «вітчизняних» дослідників. Так, у «Всемирной истории экономической мысли», виданій порівняно недавно, твердиться, що економічна думка Київської Русі — це економічна думка Росії, [redacted] українська народність утворилася на рубежі XIII—XIV ст. із старoросійської етнічної основи (термін «древнерусский» тенденційно підмінено терміном «давньоросійський», [redacted] окреслення «давньоукраїнський», «український» залишається без спадкоємства, збоку). Тоді творилася, мовляв, українська мова — до цього її не існувало. І, таким чином, лише з цього моменту, тобто рубежу XIII—XIV ст., можна говорити про українську економічну думку. Але вже «староукраїнська мова XIV—XV ст. багата економічною термінологією»[9].

Подібні розбіжності дивують. Адже кожен народ повинен шукати свого духовного коріння не на чужій, [redacted] на своїй території. Коли ж зараховувати до своїх пам'ятки, створені на чужій території і [redacted] представниками свого народу, то можна дійти до абсурду. На жаль, абсурдних тверджень з приводу економічної думки України у т. зв. вітчизняних публікаціях чимало.

Історію української економічної думки досліджують і в наукових осередках української діаспори. Їхні надбання слід розглядати, безперечно, в контексті загального стану вивчення української економічної думки. Заслуговують на увагу праці Б. Винара, І. Коропецького, І. Витановича та інших авторів, у яких з'ясовуються методологічні аспекти розвитку економічної думки України. Наукова цінність їхніх досліджень неоднакова, прозахідна орієнтація [redacted] них іноді надмірна, спроба зблизити ідейні погляди окремих економістів минулого надто відчутна. Це дещо компенсує зазначену вище однобічність досліджень з історії економічної думки, які проводилися [redacted] Україні, але не дає підстав тільки захоплено оцінювати праці, які вийшли з-під пера авторів з української діаспори. Слід, однак, відзначити, що в діаспорі вивчали українську економічну думку й тоді, коли в Україні ця тема була «дуже небезпечна»[10]. Цінні спостереження над історією української економічної думки, цікаві міркування методологічного характеру містить стаття Б. Винара. Ототожнивши історію економічної думки з історіографією економічної думки, Б. Винар справедливо пише, що дослідження економічної думки в Україні «ніяк не можна обмежити до праць українських економістів, бо це тільки штучно звужувало б рамки наукової роботи»[11]. На основі широкого науково-критичного огляду дослідник дійшов висновку, що [redacted] українській економічній літературі поки що немає узагальнюючих праць про розвиток української економічної думки. Це слід пояснити в першу чергу тією обставиною, що не всі історичні періоди, окремі течії чи навіть поодинокі дослідники відповідно вивчаються, [redacted] велика частина українського наукового доробку з передреволюційних часів чи навіть з 20-х років ще не «реабілітована»[12].

Б. Винар прагнув заповнити прогалини в дослідженні проблеми. Про це свідчать, зокрема, його обширні студії з історії розвитку економічної думки [redacted] Київській Русі[13]. Праці Б. Винара, багаті фактологічним матеріалом, мо-

---

[9] Всемирная история экономической мысли.— М.: Мысль, 1987.— Т. 1.— С. 213.

[10] Винар Б. До питання історичного дослідження розвитку української економічної думки // Укр. історик.— 1970.— № 1—3.— С. 73.

[11] Там же.— С. 35.

[12] Там же.— С. 75.

[13] Винар Б. Розвиток економічної думки [redacted] Київській Русі // Там же.— 1972.— № 3—4; 1973.— № 3—4; 1974.— № 1—3.

жуть бути використані з дидактичною метою. Разом з тим у них наголошується на історіографії, а не на синтезі економічних доктрин у світовому контексті.

З цього погляду вирізняються дослідження І. Коропецького. Вчений зосереджує увагу на професіональних економістах, що жили і працювали на Україні. Притім не забуває підкреслювати їхні сильні західноєвропейські орієнтації [14]. Видатні українські економісти справді були добре обізнані зі світовою економічною думкою, однак базою формування економічних поглядів, ідей, теорій служили конкретно-історичні та соціально-економічні умови розвитку України. Зв'язок з цими умовами досить повно засвідчують праці багатьох представників української економічної науки.

Історія української економічної думки в методологічному плані, отже, залишається terra incognita. Її треба науково освоїти і зробити родючою. Тільки на основі чітких наукових принципів і методологічних підходів можливо заповнити цей простір.

Економічна думка відображає насамперед характер виробничих відносин, їх взаємодію з продуктивними силами. Однак форми цього відображення опосередковані економічними і політичними інтересами, традиціями, етнокультурою тощо. Все це створює додаткові труднощі, вносить певні модифікації в дослідження історії економічної думки, яка, очевидно, така ж давня, як і саме людство.

У цьому пункті можна погодитися з авторами передмови до «Всемирной истории экономической мысли», які зазначають, що «економічна думка зароджується в глибокій давнині. Вже первісні люди володіли якимись початками господарських знань. Поступово виникали певні уявлення про відносини, що складаються з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ» [15]. Сказане стосується й України. Її нинішня територія була заселена від найдавніших часів, що підтверджують археологічні дослідження. Останні свідчать, по-перше, про порівняно високу густоту населення України в доісторичний і ранньоісторичний періоди, по-друге, про високу матеріальну і духовну культуру обстежених археологічних первісних поселень. Характерно, що вже в період палеоліту, як свідчать українські знахідки (Добраничівка, Мізин, Межиріч, Гінці), людина не викидала, наприклад, кістки на смітник. Біля кожного круглого житла завжди було кілька невеликих землянок-клунь, заповнених кістками, котрі турботливо складали, незалежно для якої мети вони використовувались — у ролі палива чи будівельного матеріалу, виробничої сировини тощо [16].

Господарський порядок палеолітичих поселенців — доказ їхнього економічного мислення, яке постійно вдосконалювалося і розвивалося. Подиву гідна, зокрема, господарська впорядкованість палеолітичних жител. Ще вищою була господарська культура у ближчі до нас періоди. Досить згадати коштовності скіфських курганів, трипільську кераміку. Все це свідчення не тільки високої майстерності, але й господарського мислення.

Знаряддя праці, житло, посуд, прикраси — продукти не лише виробничої діяльності, але й спрямовуючої економічної думки. Аналіз під цим ку-

---

[14] K o r o p e c k y j J. Academic Economics in the Nineteenth-Century Ukraine // Selected Contributions of Ukrainian Scholars to Economics.— P. 163-222.

[15] Всемирная история экономической мысли.— Т. 1.— С. 5.

[16] Див.: Е л и н е к Я. Большой иллюстрированный атлас первобытного человека.— Прага: Артия, 1983.— С. 265.

том зору багатющого археологічного матеріалу дописемних часів дав би змогу заповнити цю прогалину в історії економічної думки і повніше відтворити її розвиток у наступні періоди, зокрема в ранньослов'янську епоху і в добу Київської Русі, коли ця думка була зафіксована у видатних пам'ятках українсько-руської писемності.

Дослідники історії української економічної думки часів Київської Русі чомусь боязко обходять цей період, віддавши його на відкуп історикам, які без будь-яких сентиментів усю києво-руську культуру зараховують в актив культури російської, не заглиблюючись при тім у зв'язки згаданої києворуської культури з культурою дохристиянською, не зіставляючи її з конкретними господарськими відносинами. Але ж пам'ятки економічної думки Київської Русі не виникли на голому місці, а спиралися на досягнутий рівень економічного мислення попередників, яке формувалося на базі конкретних господарських відносин переважно центру держави. Проведені в такому розрізі дослідження дадуть можливість аргументувати висновки, які підтвердять, ким і у зв'язку з чим формувалися економічні погляди в добу Київської Русі.

Перспективним і результативним з погляду виявлення господарсько-культурних центрів, спадкоємності їх розвитку, починаючи від найдавніших часів, може бути картографування розвитку населення сучасної території України — археологічні дослідження, які охоплюють різні періоди, дають підставу говорити, що таку спадкоємність вдасться встановити. Для цього потрібно розширити історичні рамки розвитку економічної думки, сягнувши далеких, нехай і примітивних її витоків. Господарська культура, відображена в речових пам'ятках епохи, писаних джерелах, традиціях мислення і т. д., не складається раптово, не виникає з нічого. Вона тривалий час еволюціонує, переходить з кількості в якість, характеризується безперервністю і перервністю. Чим далі у глиб віків, тим цей процес був повільніший. Економічну думку України треба починати вивчати не з часів офіційного прийняття християнства у Київській Русі, а з прадавнього періоду.

Що стосується доби Київської Русі, то новизну в такі дослідження може внести вивчення економічних поглядів, які складалися в окремих князівствах на стадії формування феодальних відносин і започаткування феодального роздріблення. Для прикладу можна назвати Галицько-Волинське князівство, економічна ідеологія якого залишається не дослідженою. Такий підхід дасть можливість конкретизувати і локалізувати економічні погляди, знайти спільне і відмінне в їхній сутності, формах прояву і напрямах розвитку. Уніфікація економічної думки Київської Русі без урахування регіональних особливостей її розвитку на широкому просторі підвладних київському престолу володінь створює передумови для спрощення реального процесу та для ідеологічних спекуляцій імперського характеру.

Останнє підтверджується хоч би вже згадуваною «Всемирной историей экономической мысли», у якій вміщено розділ «Економічна думка народів Росії (IX—XVII ст.)», а в ньому параграф «Економічна думка України». Це означає, що економічна думка Київської Русі ототожнюється з російською, а український народ з його власними культурними традиціями уже в XIII—XVII ст. зарахований до народів Росії. Навіть факт Переяславської ради 1654 р. не змусив авторів вказаного видання поважно трактувати проблему. Знехтувано історію України майже за п'ять століть, коли українська економічна думка, як і вся культура, розвивалася у складі литовської

і польської держав. Екстраполяція з політичною метою сучасних кордонів на минуле, м'яко кажучи, не має нічого спільного з наукою. Втім, не автори «Всемирной истории экономической мысли» є винахідниками цієї концепції. Вони тільки віддали данину послідовно і свідомо утверджуваній традиції. Так, І. Штерн у статті про Івана Вишенського твердив: «Патріотичні, прогресивні погляди Вишенського і всіх передових діячів української культури XVI—XVII ст. розвивалися під благотворним впливом передової громадської думки в Росії» [17]. Як могли потрапляти українські громадські діячі тільки під вплив Росії, коли вони жили і творили в умовах середньовіччя в іншій державі, були тісно пов'язані із загальноєвропейським відродженням, залишилося не з'ясованим.

Заради справедливості слід сказати, що економічна думка України XIV— сер. XVII ст. хоч стисло, але містко висвітлена у «Всемирной истории экономической мысли» [18]. Позитивним є також те, що економічна думка України розглядається порівняно самостійно, хоч у дальшому викладі (XVIII— XIX ст.) вона включена в систему російської економічної думки. Сама назва «Україна» зникла із сторінок цього видання. Тому І. Горбачевський зарахований до декабристів «південних районів Росії». Українці С. Десницький і Я. Козельський названі російськими просвітителями кін. XVIII ст., які мали великий вплив на декабристів. Про те, що на них мав вплив українець із Закарпаття М. Балудянський, не сказано жодного слова. Правда, про це чимало мовиться в «Истории русской экономической мысли», в якій М. Балудянський, певна річ, виступає російським економістом [19]. А взагалі, багато оцінок і персоналій з «Истории русской экономической мысли» перекочувало до «Всемирной истории экономической мысли». Ті ж особистості або течії української економічної думки, які не піддавалися прямолінійному перетворенню на російські, замовчувано. Досі не досліджені цілі пласти історії української економічної думки, зафіксованої в козацьких літописах, соціально-економічні вимоги селянських заворушень і повстань, близькі до поглядів широких верств українського населення. Не була об'єктом наукового дослідження економічна політика українських гетьманів. Натомість, наприклад у роботі В. Веселаго, аналіз принципів такої політики підмінено вихвалянням феодально-виробничих відносин у Росії, які, мовляв, були прогресивнішими, ніж у Польщі, і давали більший простір для розвитку продуктивних сил України [20]. Питання, що Україна могла розвиватися як самостійна держава, автор не розглядає. Взагалі, ті політичні діячі, економісти, які визнавали державно-самостійницький розвиток економіки України, досі або зовсім не згадувалися, або ж їх потрактовано як ворогів власного народу.

Як ми уже зазначали, досі не написано систематизованої історії української економічної думки, і тому з поля зору дослідників випали цілі її періоди, течії. Погляди, які не вдалося замовчати, всіляко спотворювано. Обмежимося ще кількома прикладами.

---

[17] Штерн І. І. Суспільно-економічні погляди Івана Вишенського // Нариси з історії економічної думки на Україні.— С. 82.

[18] Всемирная история экономической мысли.— Т. 1.— С. 564.

[19] История русской экономической мысли.— М.: Изд-во соц.-экон. л-ры, 1958.— Т. 1., ч. 2.— С. 99—105.

[20] Веселаго В. В. Принципи економічної політики Богдана Хмельницького // Нариси з історії економічної думки на Україні.— С. 90.

Всеукраінській Кооперативний Видавничий Союз.

Проф. М. Туган-Барановський.

КООПЕРАТИВНИЙ ІДЕАЛ

Київ. 1918.

Титульна сторінка книги М. Туган-Барановського «Кооперативний ідеал». Київ, 1918 р.

Отже дрібнобуржуазне господарство не є ні в якім разі соціалістичне господарство. І Ленін ~~[illegible]~~ має повний грунт заявляти в своїх промовах, що найсильнішим і найбільшим ~~[illegible]~~ небезпечним ворогом большевиків — це не є велика буржуазія, яка вже зломлена ~~[illegible]~~ мечами большевицького уряду, а дрібна буржуазія, проти якої безсилі багнети та кулі червоної ~~гвард~~ гвардії, бо ~~багн~~ багнети і кулі не ~~[illegible]~~ є засоби придушення.

Фрагмент рукопису останньої статті М. Туган-Барановського «Кооперація в сучасну світову епоху».

Висвітлюючи соціально-економічні погляди Т. Шевченка, нас намагалися переконати в тому, що його концепція тотожна вимогам російських революціонерів-демократів. Згадуваний вище Д. Вірник твердив: Шевченко був прихильником утопічного соціалізму і мріяв про утвердження панування суспільної власності [21]. Подібне міркування є у «Всемирной истории экономической мысли», мовляв, російські революційні демократи були прихильниками общинного соціалізму, а їх наслідував Т. Шевченко [22].

Насправді, Т. Шевченко, виступаючи разом з російськими революціонерами проти царизму і кріпацтва, мав свої погляди на господарський устрій рідного краю, відмінні від соціалістичних утопій. Це зауважив ще М. Драгоманов. Коли б Т. Шевченка «спитали, як справитись з землею, що од панів одібрано, то він одповів би, як колишні козаки... Шевченку, котрий не знав європейських думок про спілку, нізвідки було взяти картин спілкового господарства, і скрізь, де «він малює свій рай» — він показує осібну сім'ю, а не спілку, або громаду» [23].

Цей висновок збігається з думкою Ф. Енгельса, який у статті про суспільні відносини в Росії недвозначно писав, що «у Західній Європі, включаючи сюди Польщу і Малоросію... общинна власність перетворилась, на певному ступені суспільного розвитку, в окови, в гальмо сільськогосподарського виробництва і була мало-помалу усунута» [24]. А якщо так, то Т. Шевченко, погляди якого віддзеркалювали конкретні соціально-економічні відносини, не мав ніяких підстав обстоювати концепцію общинного соціалізму російських революціонерів-демократів. Та дослідники світогляду Т. Шевченка позбавляють його економічні погляди зазначеної конкретності, щоб ототожнити їх з поглядами російських мислителів. Така проповідь ідейної одноманітності збіднює як українську, так і російську прогресивну економічну думку, бо позбавляє їх індивідуальності.

Дослідники в Україні, боячись звинувачень у політичній незрілості, ніяк не можуть подолати комплексу нижчевартості, коли оцінюють тих чи інших вчених. Так, Д. Вірник запевняє, що неправильно вважати М. Зібера репрезентантом економічної думки тільки України, бо він був «представником загальноросійської економічної думки» [25]. Але ж з таким самим правом можна сказати, що М. Зібер — доцент Київського університету — є представником європейської і навіть світової економічної думки. Бо що таке загальноросійська економічна думка в імперії, під владою якої були європейські та азіатські народи? І чи М. Зібер належав тільки українцям і росіянам, чи ще й прибалтійцям, кавказцям, народам Сибіру і Середньої Азії?

Інші дослідники вчинили «відважніше» — зарахували М. Зібера до російських економістів [26]. Пояснень немає. Автори, які перелицьовують українських економістів на російських, мають на увазі, очевидно, мову наукових праць М. Зібера. Але це непереконливий аргумент, адже у Російській імперії українська мова була усунена із сфери науки і навчання.

---

[21] Вірник Д. Ф. Основні завдання...— С. 44.
[22] Всемирная история экономической мысли.— М.: Мысль, 1988.— Т. 2.— С. 299.
[23] Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціалізм//Громада.—1879.—№ 4.—С. 166.
[24] Листування К. Маркса і Ф. Енгельса з російськими політичними діячами.— К.: Держполітвидав, 1952.— С. 193.
[25] Вірник Д. Ф. Основні завдання...— С. 48.
[26] Див.: История русской экономической мысли.— М.: Изд. соц.-экон. л-ры, 1960.— Т. 2.— С. 57—94; Всемирная история экономической мысли.— М.: Мысль, 1989.— Т. 3.— С. 47—51.

До історії російської економічної думки занесено і таких українських учених, як М. Туган-Барановський, Д. Піхно, М. Бунге, Р. Орженцький, А. Білинович, Є. Слуцький та ін.[27] Значення цих учених у розвитку науки не однакове, але кожний з них репрезентує якусь грань її розвитку. М. Туган-Барановський, Є. Слуцький мають світове визнання, є фундаторами нових напрямів у розвитку економічної науки. Зрозуміло, що вилучення їх з плеяди українських вчених збіднює тим самим концептуальне багатство української науки.

Щоб підтвердити українство того ж М. Туган-Барановського, досить навести біографічні дані з «Экономической энциклопедии»[28].

Економіст, історик, громадський діяч, публіцист, один із представників «легального марксизму» М. Туган-Барановський (1865—1919) народився на Харківщині, закінчив Харківський університет, наприкінці 1917 р. став міністром Центральної Ради, був професором і деканом Київського університету, головою Центрального українського кооперативного комітету, першим головою Українського наукового товариства, редактором журналу «Українська кооперація». Він — один із співзасновників Української Академії наук, голова її соціально-економічного відділу, академік УАН, член делегації від УНР на мирну конференцію в Парижі.

Зрештою, самі українці майже забули М. Туган-Барановського. У 1970 р. Б. Винар писав, що «діяльністю М. І. Туган-Барановського українські економісти тепер не цікавляться»[29]. Тим часом наші північні сусіди почали інтенсивно публікувати матеріали до 125-річчя від дня народження вченого, всіляко замовчуючи його зв'язки з Україною. Проголошувані М. Туган-Барановським загальнолюдські засади в економіці привертають дедалі більшу увагу сучасної громадськості. Це повинні усвідомити українські дослідники й активізувати вивчення спадщини М. Туган-Барановського, популяризувати його творчість з висвітленням українства видатного вченого-економіста.

Тенденція, що склалася у висвітленні творчості українських економістів, не оминула й творчості С. Подолинського. У передмові до монографії Л. Корнійчук та І. Мешка про економічні погляди цього вченого зазначено, що С. Подолинський не розумів основного в марксизмі — історичної ролі робітничого класу, йому «властиві були утопічність, певна обмеженість», «Подолинський висловив неправильне положення, ніби на Україні панували над українськими селянами і робітниками головно іноземні поміщики і капіталісти» та ін.[30] До цих зауважень додано: Подолинський «не проводив чіткої грані між різними формами руху матерії, змішував різні форми руху», у викладі «ряду категорій він допускає інколи помилкові або суперечливі твердження», не розумів, що «саме з виготовлення знарядь праці і починається праця в повному розумінні цього слова», «не розумів того положення, що праця — це не просто фізичний процес» і т. д.[31].

Такий негативізм до С. Подолинського доповнювано твердженням,

---

[27] Див.: История русской экономической мысли.— Т. 3.— С. 156—175.

[28] Див.: Экономическая энциклопедия.— 1980.— Т. 4.— С. 382.

[29] Винар Б. До питання історичного дослідження розвитку української економічної думки.— С. 75.

[30] Вірник Д. Ф. Передмова // Корнійчук Л. Я., Мешко І. М. Економічні погляди С. А. Подолинського.— К.: Вид-во АН УРСР, 1958.— С. 3—8.

[31] Там же.— С. 58. 139, 140—141 та ін.

що вчений формувався під впливом саме російських діячів, причому різних напрямів. Якщо вірити цим авторам, то тільки завдяки російським впливам С. Подолинський зумів зробити щось путнє в економічній науці, піднявшись вище народників і наблизившись до марксизму. Ось у таких концептуальних межах розвивалася творчість «вічного учня» С. Подолинського.

Із контексту подібних досліджень випадає вся гама зв'язків С. Подолинського із світовою наукою, його подиву гідні новаторські ідеї тонуть у загальній фразеології.

Кажучи про імперське русофільство досліджень з історії української економічної думки, не можна відкидати російські прогресивні впливи там, де вони справді були, але й насаджувати їх штучно теж не слід. Економічні праці С. Подолинського написані з використанням творів К. Маркса і Ф. Енгельса, а дослідники акцентують лише на впливах М. Чернишевського. У медичних і екологічних дослідженнях С. Подолинський переважно послуговувався західноєвропейською літературою, але й це обходять мовчанкою.

У «Всемирной истории экономической мысли» про І. Франка сказано: його «погляди формувались під впливом М. Чернишевського та інших російських революційних демократів, а також Т. Шевченка»[32]. Усе поставлено з ніг на голову, бо ж найбільший вплив на письменника-вченого мав Т. Шевченко. Що стосується М. Чернишевського і його російських однодумців, то їхні ідеї були близькі І. Франкові, але вони не були єдиним джерелом його економічних поглядів. І. Франко знав і високо цінував праці С. Подолинського, вивчав і перекладав українською мовою роботи К. Маркса і Ф. Енгельса, був добре обізнаний із світовою економічною наукою.

Найбільш шкідливо позначилися отакі однобічні підходи на вивченні економічної думки України XX ст. У цей період виникла низка політичних партій, активізувалася національно-визвольна боротьба, проходили інші динамічні процеси, які вплинули на розвиток економічної думки. Але пізніші спроби втиснути її у наперед заготовлені ідеологічні схеми, підпорядкувати вузькогруповим інтересам і цілям, як правило, антинаціонального спрямування, не сприяли об'єктивізації досліджень історії української економічної думки новітнього часу. Одна з вад досліджень економічної думки 20—30-х рр. XX ст. в Україні — перенесення акценту на погляди політичних діячів, їх ідеалізація, виправдання руйнацій, що їх зазнала економіка внаслідок втілення в життя державних економічних концепцій і програм. Досить проаналізувати тематичний збірник «Історія народного господарства та економічної думки Української РСР» за останні 20 років, щоб переконатися у цьому.

Наведені вище міркування і факти не претендують на те, щоб заповнити всі «білі плями», спростувати всі фальсифікації, а тим більше, дати науково-критичний аналіз усіх публікацій із зазначеного предмета. Крім того, вони стосуються переважно досліджень з історії економічної думки України, написаних на базі офіційної методології минулих десятиліть, яку сьогодні критикують навіть колишні прихильники її. Насторожують, однак, сучасні дослідження, що претендують на об'єктивне висвітлення історії української економічної думки. Мова йде, зокрема, про працю Л. Горкіної

[32] Всемирная история экономической мысли.— Т. 2.— С. 301.

і Г. Дерев'янкіна [33]. Автори її акцентують увагу на необхідності позбавлятися догматизму, вузькоглядства, заідеологізованості, штампів, що стояли і ще стоять на перешкоді об'єктивному відтворенню розвитку економічної думки України. У розвідці багато персоналій, фактів, які розкривають багатство шкіл, напрямів, концепцій. З цього погляду згадана публікація, безперечно, сприятиме пожвавленню досліджень у галузі історії української економічної думки.

Водночас у тій же праці містяться твердження, які потребують уточнень.

Л. Горкіна і Т. Дерев'янкін всіляко уникають поняття «українська економічна думка», підмінюючи його окресленням «вітчизняна», але змісту останнього не розкривають. Хоча читач не може не завважити, що під «вітчизняною» дослідники розуміють українську і російську економічну думку. Вже цього досить, щоб говорити про недовершеність методологічних засад вивчення економічної думки України. Такий підхід, зрозуміло, навіть формально унеможливлює вивчення української економічної думки в її цілісності, оскільки Україна територіально ніколи не входила повністю у склад Російської імперії. Увесь масив економічної думки західноукраїнських земель, отже, залишається поза межами дослідження.

Українська економічна думка — інтегральна частина української культури. Знехтувавши особливості соціально-економічного і культурного розвитку України, Л. Горкіна і Т. Дерев'янкін змушені шукати аргументів у російській дійсності, дослідженнях російської економічної думки. З таким самим успіхом можна було б покликатися на умови Польщі, Австрії, інших держав, до складу яких були включені українські землі. Зрештою, річ навіть не в тому, з яких вершин оглядати економічну думку України, а в тому, що їй відводиться роль регіональної. Автори розвідки навіть захоплені тим, що «поступово, хоча і дуже повільно, починає формуватися розуміння необхідності врахування і регіонального аспекту дослідження історії вітчизняної думки» [34]. Правда, «вивчення регіонального аспекту розвитку вітчизняної суспільно-економічної думки в СРСР... досі залишається на рівні 40—50-х років» [35]. Далі у праці зникли навіть регіональні особливості, мова йде тільки про розвиток «радянської економічної думки» [36]. До неї віднесено навіть М. Туган-Барановського. «У перші роки Радянської влади,— пишуть Л. Горкіна і Т. Дерев'янкін,— більшість прогресивно настроєних учених намагались навіть за тих складних умов віддавати свою наукову наснагу і великий досвід народові. Надзвичайно показові у цьому відношенні, наприклад, перші роки діяльності Української Академії Наук (УАН) та її Соціально-економічного відділу» [37].

З наведених слів випливає, що Українська Академія наук — це дитя Радянської влади, а М. Туган-Барановський при цій владі закладав основи Соціально-економічного відділу. Тим часом Українська Академія наук, як тепер усім відомо, заснована до встановлення на Україні Радянської влади,

---

[33] Горкіна Л. П., Дерев'янкін Т. І. Економічна наука України: історія та назрілі завдання її вивчення // Вісник АН УРСР.— 1990.— № 11; 1991.— № 1. Пор. також: Коропецький І. С. Українська економічна думка в XIX столітті // Дзвін.— 1991.— № 1.

[34] Горкіна Л. П., Дерев'янкін Т. І. Згад. праця.— № 11.— С. 79.

[35] Там же.— С. 82.

[36] Там же.— 1991.— № 1.— С. 79.

[37] Там же.— С. 74.

якої М. Туган-Барановський не знав, бо помер у січні 1919 р., від'їжджаючи у складі делегації Української Народної Республіки на Мирну конференцію в Париж.

Ми не повинні повторювати вчорашні публікації московських авторів. Л. Горкіна і Т. Дерев'янкін посилаються на передмову Л. Булочникової, Г. Сорвіної та Т. Суботіної до фундаментальної праці М. Туган-Барановського «Социальные основы кооперации»[38], в якій йдеться про ренесанс у російській економічній науці. Це, здається, для української економічної думки з її болями має побічне значення. Доречніше було б навести слова московських вчених про вплив названої праці М. Туган-Барановського на зміст і спрямування невеликої статті В. Леніна «Про кооперацію». Тим більше, що наші автори палко обстоюють ленінські кооперативні ідеї.

Поданий огляд дає підстави погодитися з тими дослідниками, які вважають, що українська наука має невеликі традиції у вивченні історії розвитку економічної думки в Україні. Це факт. Разом з тим в Україні та за її межами вчені вже нагромадили значний джерельний матеріал та досвід у сфері методики, достатній для створення синтетичної історії української економічної думки.

Очевидно, що предметом історії української економічної думки повинні бути не тільки теорії, ідеї, доктрини, програми, а й погляди широких верств населення, передовсім ті, які визначили перспективи господарської діяльності, поступ економіки.

Методи вивчення економічних поглядів можуть бути різні — вони диктуються конкретними джерельними матеріалами і повинні спиратися на загальнонаукову методологію.

Джерела економічної думки — це погляди, відображені у господарській технології, у писемних пам'ятках — літописах, ділових документах, у наукових трактатах, економічних програмах, в економічній політиці, вимогах народних повстань, навіть у художніх творах тощо.

Дослідження історії української економічної думки слід починати від найдавніших часів заселення України. Кожен період в її історії вніс щось своє в економічне мислення і господарську практику населення. Без урахування цієї спадкоємності не можна збагнути економічних поглядів у їхньому розвитку. В кожну епоху економічна думка містить елементи минулого, сучасного і майбутнього.

Економічні ідеї, виникаючи на власному соціально-економічному грунті, не знають політичних чи інших кордонів. Україна у сфері її суспільних сил виявила велику здатність локалізувати найвидатніші досягнення економічної думки інших народів. Саме це допомагало її народові навіть у роки тяжкого колоніального поневолення не тільки піднестися до рівня світової економічної думки, але і творчістю своїх найкращих представників утверджувати пріоритет в економічній науці Європи і Америки.

Досліджуючи історію розвитку економічної думки в Україні, не треба обмежуватися тільки аналізом поглядів українського народу і його репрезентантів — економістів-українців. Це звузило б предмет історії економічної думки, збіднило б її ідейний потенціал, не дало б змоги розкрити всю складність боротьби економічних концепцій, поглядів та ідей, в якій роз-

---

[38] Див.: Туган-Барановський Н. Социальные основы кооперации.— М.: Экономика, 1989.

вивається економічна думка. Водночас не можна забувати, що саме українці завжди становили і становлять більшість населення України, їхні погляди найповніше відображають корінні матеріальні інтереси народних мас. Ось чому найдокладнішого і першочергового вивчення потребує історія економічної думки України, представлена українцями,— незалежно від того, чи йде мова про народні маси, політичні партії, чи про економістів-професіоналів, громадських та політичних діячів.

Українознавство сьогодні відроджується. Дуже важливо, щоб це відродження не обминуло досліджень історії економічної думки України, а вони можливі лише з позицій загальнолюдських цінностей, цілісності української культури і соборності українських земель. Будь-які спроби сподобатися тим чи іншим сусідам, нехтування автономності дії економічних законів, комплекс другосортності, втрата національної гідності стоять на перешкоді відтворенню всього багатства української економічної думки. Треба активно використовувати належну джерельну базу, в тому числі спадщину видатних українських економістів.

Stepan ZLUPKO

„BLANK SPACES“, FALSIFICATION AND THE CONCEPTUAL FOUNDATION OF THE RESEARCHES OF THE HISTORY OF THE UKRAINIAN ECONOMIC THOUGHT

The history of the Ukrainian economic thought is one of the most important components of our national culture. In this connection in Ukraine, which was in a colonial position, the economic thought was either neglected or falsified in various ways by referring its most outstanding representatives to Russian economic science and decreasing the Ukrainians' achievements in the creation of economic ideas, doctrines, programs, economic science in general.

At the contemporary stage of national revival the task of creating a systematic history of economic thought in Ukraine from ancient times up to the present days became an objective necessity. It is possible to realize it only proceeding from the whole spectrum of the development of the integral national material and spiritual culture as well as taking into account the level of the world economic thought at each of the historical stages.

ФІЛОСОФІЯ

Надія ПИКУЛИК

СВОЄРІДНІСТЬ ФОРМУВАННЯ ТРОПОЛОГІЧНИХ ЗРАЗКІВ У ДУХОВНІЙ КУЛЬТУРІ ДАВНЬОЇ УКРАЇНИ

Прийдешнє століття, як прогнозують вчені, покликане стати початком епохи гуманізму. Отож і проблеми духовності стають дедалі більш хвилюючими та актуальними. Проте для української суспільності вони актуалізуються ще й тим, що наприкінці XX ст. український народ вступив у смугу нового національного відродження. Таким чином, і проблема осягнення найглибших традицій вітчизняної духовності, віднайдення своєрідної власної «античності» стає не якоюсь абстрактною, теоретичною, а нагальною і сучасною.

Саме поняття духовності є вкрай багатим та насиченим. Лапідарно її можна окреслити як прояв вищих прагнень та поривань людини до здійснення ідеальних потреб у знанні й служінні людям. Тому конкретизувати розуміння духовності щодо певної історичної епохи можна найповнішим чином, лише аналізуючи ті тропологічні зразки — зразки найвищої людської досконалості, котрі панували поміж представниками певної історичної суспільності. При цьому слід також мати на увазі, що середньовіччя взагалі було добою панетизму, а духовна культура Давньої України розвивалася на тлі прискореного історичного й культурного розвитку та у вищому своєму прояві — філософській культурі—відзначалася своєрідним ареопагітичним типом філософування [1].

Отже, постає ціла низка труднощів, нез'ясованостей, потреба долати накинені стереотипи при дослідженні витоків самобутньої духовності українського народу, а витоки ці виводяться з доби Давньої України.

Треба одразу ж зробити застереження, що при спробі осягнути різноманітні феномени культури епохи середньовіччя за допомогою строгого категоріального апарату сучасна наука часто збивається на огрублення та схематизацію, спрощення своєрідної духовної культури феодального суспільства. Так, широко оперуючи поняттям «світський» та «релігійний», не слід в теоретичному описі розводити такі явища на протилежні полюси. Потрібно пам'ятати, що в ментальності середньовіччя не було різкого протиставлення понять «світський» і «релігійний», а навпаки, вони найтісніше перепліталися, пронизували одне одного. «Світський» аж ніяк не означає «нерелігійний»

[1] Див.: Пикулык Н. Ф. Проблема смысла жизни в духовной культуре Древней Руси XII—XIII веков: Автореф. дис. ... канд. филос. наук / АН УССР. Ин-т философии.— К., 1987, де викладено принципові погляди на розгортання процесу становлення духовної культури Давньої України.

(а тим більше атеїстичний!), так само, як «релігійний» — анти- чи позасуспільний, позажиттєвий. Сама суперечка про церковність чи нецерковність давньоукраїнської культури й духовного життя постала в минулому столітті. У дискусії з О. Пипіним Іван Франко переконливо доводив, що обмежена, завужена церковність завжди була несприйнятна для духовного життя Давньої України. Більше того — поза церковними полеміками довкола питань, здавалося б, суто конфесійних завжди крилися певні актуальні життєві, історичні проблеми [2].

Таким чином, коли мова йде про світську культуру чи світські форми життя, мається на увазі певний рівень секуляризованості даних явищ. Середньовічній культурі взагалі притаманне витворення двох тропологічних зразків, уявлень про людську досконалість — світський (лицарський) ідеал та ідеал святості. З цим пов'язані уявлення про шляхи гідного людини «істинного життя», котрі вели до здійснення тропологічного ідеалу. Проте в давньоукраїнських пам'ятках, що відображали релігійний, і зокрема релігійно-аскетичний,ідеал «істинного» життя, ми виявимо під теологізованою формою гаряче зацікавлення найактуальнішими проблемами дійсності того часу, заангажованість до задоволення нагальних культурних потреб та запитів широких прошарків давньоукраїнської суспільності.

Тому постає низка принципових питань. Справді, у тлумаченні «істинного» життя та тропологічних зразків у духовній культурі Давньої України окреслилися дві тенденції — «світська» та «святості». Що це засвідчує? Те, що культура Давньої України становила собою органічну ланку загальноцивілізаційного процесу своєї доби, а зокрема цивілізації загальноєвропейської та східнохристиянського суперетносу. Отже, це була культура, котра природно вписувалась у всесвітньо-історичний контекст. Але ж наскільки виправданим є зіставляти ці тропологічні зразки з традиційними уявленнями про співвідношення «життя діяльного» і «життя споглядального»? Чи взагалі коректно говорити про боротьбу поміж ними у культурі Давньої України? Візьмімо до уваги й таке. За своїм генезисом теоретичне обгрунтування ідеалу релігійно-аскетичного життя претендувало на дуалістичне протиставлення, а то й більше — винесення його поза межі дотичності з «мирським». Чи зберігався такий чіткий, так би мовити, генетичний дуалізм для теоретичних побудов вітчизняних мислителів? Може, коректніше говорити про протиборство двох уявлень ідеалу «істинного» життя серед духівництва й подальше викристалізування своєрідних традицій політичної ролі духівництва в історії українського народу. Дещо випереджуючи подальший виклад, скажемо, що від найдавніших часів у духовній культурі Давньої України існувало єдине уявлення про ідеал «істинного» життя як про такий моральний спосіб саме діяльного, активного життя, котрий забезпечував людині досягнення гідного її безсмертя. Водночас існувало різне тлумачення самого характеру такого діяльного ставлення до життя.

Давньоруський ідеолог чернецтва Кирило Турівський аргументує, покликаючись на авторитети, таку лінію зіставлення світського і релігійно-аскетичного ідеалу життя: «Того бо ради глаголет апостол: Оженивыйся печется женою, како угодити женѣ, а неоженивыйся печется како угодити

[2] Див.: Франко І. Пыпин А. Н. История русской литературы. Т. 1 // Франко І. Зібр. творів: У 50 т.— К.: Наук. думка, 1981.— Т. 31.— С. 335—352.

богови; она печаль ведет в муки, а она печаль — в вѣчную жизнь» [3] і декларує: «...епископия и манастырь — едем есть, сирѣчь нетрудная жизнь» [4]. Тут можемо простежити успадкування пауліністичної традиції, котра, як стверджують деякі дослідники, поширювалася на терени України ще від греко-римської причорноморської колонізації [5]. Так, у Першому посланні до коринтян апостола Павла (7) мовиться: «Браття, кожен із вас, в якім стані покликаний був, хай у тім перед Богом лишається... Ти зв'язаний з дружиною? Не шукай розв'язання. Розв'язаний від дружини? Не шукай дружини...» Як бачимо, мотивів утвердження дуалізму немає.

Проте тема «мук» та «сум'яття», «смутків» мирського життя є однією з домінуючих у творах, що обгрунтовують благість чернечого життя. Першим аргументом — радше традиційно теологічним — на користь життя поза світом був той, що світ — зло. Але в давньоукраїнській культурі з її оптимістичним, просвітленим сприйняттям земного, «тварного» світу, в який «вселився бог», він набуває формулювання — «світ весь у злі лежить». Така трансформація покликана потребами теодіцеї у вітчизняному варіанті релігійної філософії: створений світ не є злом за своєю природою й сутністю, але в зло занурюють його грішні ангели, біси та демони. Для давньоукраїнської філософської культури, у якій життєстверджуючі ідеї християнського неоплатонізму взаємодіяли з поганськими панпсихічними, цей аргумент має радше умовний характер — як обов'язкова данина (належне) традиційним літературним тропам.

Дуже показовим щодо облудності тих стереотипів, котрі накидалися науці офіціозом попередніх років, може стати аналіз такого фрагмента: «...дивныя божия твари устроение и над тѣми божия сущьства познанье. От твари бо, рече, творца познай и разумѣй: не качѣство, но величьство и силу, славу же и благодать, юже творить собою угажая всѣм вышним и нижним, видимым и невидимым» [6]. Або ж: «Никого же бо Христос к покаянию нужею влечет, но вещми разум дает, да от тѣх познавшим его в небесное вводит царство» [7]. Отже, земний світ сповнений благодаті, мудрості й порядку, опіки над усім сущим. Інтелектуальна діяльність, пізнання заохочується тому, що земний світ внаслідок присутності в ньому Бога, еманації в нього божественного є не чим іншим, як унаочненим віровченням, об'явленням, так би мовити, світ — Євангеліє сам собою, і осягнення його провадить до порятунку. Останнє слід розглядати як вкрай важливе. Адже згодом ця прадавня традиція закріпилася в пантеїзмі, зокрема, Сковороди, а на рівні, може й неусвідомленому, натрапляємо на неї в новітній українській літературній спадщині (цикл Б.-І. Антонича, котрий так і називається — «Зелена Євангелія»). Таким чином, тлумачення пізнання світу

---

[3] Повесть Кирила многогрѣшнаго мниха к Василию игумену Печерьскому о бѣлоризцѣ человѣцѣ, и о мнишьствѣ, и о души, и о покаянии // Труды Отдела древнерусской литературы (далі — ТОДРЛ).— М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1956.— Т. 12.— С. 352.

[4] Кирила мниха притча о человѣчстѣй души и о телеси, и о преступлении божия заповѣди, и о воскресении телеси человѣча, и о будущемъ судѣ, и о муцѣ // ТОДРЛ.— Т. 12.— С. 342.

[5] Див.: Чубатий М. Історія християнства на Руси-Україні.— Рим; Нью-Йорк, 1965.— Т. 1 (до р. 1353).— С. 43—101.

[6] Кирила мниха притча...— С. 341—342.

[7] Повесть Кирила многогрѣшнаго мниха к Василию...— С. 350.

як шляху морального вдосконалення можемо вважати певною традицією української ментальності, котра сягає корінням ще часів Давньої України *.

На тлі життєстверджувального ставлення до світу важить передусім такий контраргумент на користь чернецтва, як зіпсуття людського соціуму. Чітко пролунало це у словах: «Не спасеть бо ся, рече, царь многою силою, и всяка власть к грѣху причтена есть. А торгующим, егда купля сдѣется, то и грѣх свершится, и ины вся житейскыя вещи: в нищетѣ же и в богатствѣ спону имуть к спасению» [8].

У Києво-Печерському Патерику, в оповіді «Про Святенника, князя Чернігівського», з притаманною християнській філософській думці парадоксальністю відображено зіставлення мирської влади і чернечого зречення благ світу: «Силѣ, бо, рече... в немощи подобно съвершится». «Сіа же, вся,— пояснює Святенник,— Христа ради оставих: жену и дѣти, дом і власть, и братію, и другы, рабы и села, и того ради чаю жизни вѣчныя наследник быти. Обнищах же — Бога ради, да того приобрящу... Мнѣ же умерети за Христа,— приобрѣтеніе есть, а еже на смѣтьиши седѣти — съ Іевом ся твору царсвуя» [9]. З протиставлення світської влади і чернечого самозречення декларується звеличення та піднесення чернечого сану понад княжий: «Сиа внутреняя добродетели святых калугер житиа паче мирской власти сияють чюдеси, и тѣх ради мирьскыа велможи свою покланяють мнихом главу, яко божиим угодникам достойну въздающе честь...» [10]

Отож, згубність життя у світі виникла не з вадливості світу, а з надмірної «марноти», «сум'яття» **: «Нощь же есть свѣта сего мятежь, в нем же акы в тмѣ мятутся, друг чрес друга в погибель сами себе порѣваемь, ли яко сном одержими, не въздержимся от грѣха» [11]. Тому людські зусилля, спрямовані на надбання дібр тлінних та примарних, є недостатні, і власне чернечі подвиги та зусилля сприяють «вознесінню людини до Бога».

Проте такі подвиги й зусилля належать різним ієрархічним пластам існування — нагірному і земному. Тому утвердження ідеології чернецтва відбувалося по лінії боротьби не так з ідеалом світським, як з ідеологією білого духівництва. Чернечий спосіб життя прямо декларували як такий,

* При цьому ми не наголошуємо на таких традиціях, як етичний інтелектуалізм чи пафос «пошанування книжного» у давньоукраїнській духовній культурі. Детальніше див. про них у згаданому авторефераті.

8 Повесть Кирила многогрѣшнаго мниха к Василию...— С. 352.

9 Абрамович Дм. Києво-Печерський Патерик.— К., 1930.— С. 115 (далі Патерик цитуємо за цим виданням).

10 Повесть Кирила многогрѣшнагомниха к Василию...— С. 352.

** Ще одне підтвердження того, що давньоукраїнська філософська думка зростала на грунті неоплатонізму, була ним пронизана. Християнський неоплатонізм, слід мати на увазі, пропонував різні тлумачення самого визначення «життя». Звернімося хоча б до зробленого З. Куксевичем аналізу поглядів одного з найвидатніших мислителів візантійського середньовіччя Давида Тричі Великого Непереможного (Анахта): «Спираючись на Платона, доповненого неоплатоніком Олімпіодором, Давид розрізняє два значення терміна «смерть» — смерть «природна» та «довільна». «Природне життя» — це існування людини, а «природна смерть» — її знищення; «довільне життя» — це життя, кероване пристрастями, погане життя, а «довільна смерть» — знищення цього поганого життя, внаслідок чого досягається життя, вільне від пристрастей, хороше. Метою філософії, котра тлумачиться як розміркування над смертю, є турбота про «довільну смерть», або ж інакше — турбота про завершення «довільного життя». Така турбота звільняє людину від пристрастей і провадить до досягнення хорошого життя, кінцева мета котрого — злиття людини з богом» (Куксевич З. Концепция человека у Давида Непобедимого // Философия Давида Непобедимого.— М.: Наука, 1984.— С. 194).

11 Повесть Кирила многогрѣшнаго мниха к Василию...— С. 349.

що здіймається над земним, проте його ніколи не розглядали як загальнодосяжний, а таким більше — загальнообов'язковий. Навіть поміж самого чернечого чину існувала сувора ієрархія та градація. Тому і в проповіді Кирила Турівського «О бѣлоризцѣ человѣцѣ, и о мнишъствѣ» натрапляємо не тільки на заперечення мирського, але й на мотиви замилування земним світом, сповненим краси та звабливості. Просто слід розмежовувати життя в марноті і «ангельське»: «Есть благо, еже остатися от грѣховных обычай и научитися благоугодных, собрати же сего суетнаго житиа помыслы, и окаяти сего света лестнаго красная, и речи соломоньскы: О суетие, сеутою буди. Всяк человѣк, сих ради нудяй себе трудом, изножай себе в погыбель, и чюдится аггельскому богонабдимому иночьскому житию, и вся оставляеть, и ту саму телесную печаль, и тщитися всяк человѣк по искушении телесных вещей о души попещися» [12].

Наведений фрагмент може служити прикладом насиченості та полісемантичності давньоукраїнського середньовічного тексту. У ньому виявляються, зокрема, такі ідеї: 1) винесення чернечого способу життя, як «ангельського», поза межі земного; 2) вивищення чернечого життя понад світське; 3) виснажливість мирського життя; 4) «богонабуття» чернецтва (у Києво-Печерському Патерику деякі спасенники називаються «богоносними», що перегукується з ареопагітичним поняттям «обожнення»; 5) смутку життя в миру і разом з тим 6) спокусливості та краси світу; і — як наслідок 5) та 6) — до чернечого життя людина приходить «по искушении телесных вещий». Навіть у цьому фрагменті апології чернечого життя виявляється суперечність поміж звеличенням аскези і розумінням того, що людина народжується саме для тягарів, «марнот» та сум'яття мирського життя. Са́ме життя в миру є для людини природним станом. Чернечі подвиги єпископ Кирил розглядає як Божу зброю людства супроти сил зла в «день лют» (Страшного суду), себто в ситуації катастрофізму. І в цьому також проявляється тлумачення винесеності їх поза життя «природне»: «Възмьте бо, рече, вси оружиа божиа, да възможете противитися в день лют. Но сего мирскии человѣци не любят держати» [13].

У зв'язку з цим варто наголосити на тлумаченні чернецтва як ратоборства, яке наводить Феодосій Печерський. У його творах натрапляємо на вкрай динамічні зображення чернечого життя саме як подвижництва, котре безпосередньо порівнювано з воїнською звитягою: «Рати бо належащи и трубѣ воиньстѣй трубящи, никто не можеть спати, и войну Христову лѣпо ли есть лѣнитися,— да егда они за тщую славу и изгыбающую не помнять ни жены ни дѣтей ни имѣніа — да что же мню имѣніе, еже есть хуже всего,— но и главы своея ни въ что же помнять, да бы им непосрамленом быти. Нам же не тако» [14]. Таким чином, чернечий спосіб життя розглядалося в культурі Давньої України як найкращий щодо мирського життя, але не як споглядальний, а духовно діяльний, активний.

Особливо обережно слід ставитися до таких термінів у давньоукраїнських пам'ятках, як «богонабутнє» чернече життя, «богоносні» святі отці, «богоподібні» іноки. Проблема їх найтісніше пов'язана з питанням:

---

[12] Повесть Кирила многогрѣшнаго мниха к Василию...— С. 351—352.

[13] Там же.—С. 349.

[14] Въ четверг 3 недѣли поста на часѣх святаго Феодосіа поученіє о трьпѣніи и милостыни // ТОДРЛ.— 1947.— Т. 5.— С. 177.

існувала в духовній культурі Давньої України містична течія чи давньоукраїнські мислителі послуговувалися запозиченими з Візантії літературними штампами? Відповідь на нього можна одержати, лише розглянувши та проаналізувавши ситуації й заслуги, у яких і за які давалося характеристики «богоносності» чи «богоподібності». Іншими словами, проблему можна сформулювати й так: чи існувало в давньоукраїнській культурі самобутнє (оскільки ніяк не можна забувати про «зовнішні» зразки [15]) уявлення про ідеал життя саме споглядального, такого, котре приводить до містичного злиття людини з Богом?

Звернемося до оригінального давньоукраїнського «отечника» — Києво-Печерського Патерика.

Уявлення про «чернечий чин» як про обране («мале») «стадо Христове», новий, обраний Богом «народ Ізраїлів» є одним з аргументів, покликаних обгрунтувати винятковість зв'язку з Христом ченців: «Идѣже, бо, рече, два или три събрани вѣ имя мое, ту есмь посрѣди их». Аще ли же толикъ събоЬ, боли ста братій съберется, толико паче вѣруй, яку ту есть Богъ нашь. И того божественаго огня тѣх обѣд сътворяется...» [16]. І саме в цих словах закладено виправдання інституційного оформлення ідеалу чернецтва. Декларувалося, що сам Ісус Христос обстає перед Богом-Отцем за ченців, гарантуючи їм споглядання божественного як кінцевий результат подвижництва: «...Господь наш Иисус Христос, иже туне спасаеть мнишеский син; сам бо за ны молится глаголя: Отче святый, не о мирѣ молю, но о сих, яже дал еси мнѣ; съблюди и во имя твое: да идеже буду и аз, ту и си будуть съ мною; никто же от них погибнеть...» [17]

Та тією ланкою, котра могла пов'язати ченців з Богом, було са́ме «життя по Христу» — наслідування морального прикладу втіленої життєвої філософії засновника християнства. Так, одну з головних чернечих чеснот — сумирність — пояснювалося та обгрунтовувалося життєвим прикладом Ісуса: «...Како Господь наш смири себе, бывь послушливъ до смерти отцю; досаждаем — не прещаще, слышася «бѣсъ имаши», по лицу біем и заушаем и оплеваем — не гнѣвашеся, но и о распинающих его моляшеся. Тако и насъ научил есть: «молите бо, рече, за врагы ваша и добро творите ненавидящим васъ, и благословите кленущаа вы» [18]. Таким чином, Патерик мав стати передусім педагогічним джерелом, що спиралося на скриптуральну традицію. Проте сам він переповнений оповідями, «анекдотами» з реального життя печерських ченців. Наприклад, оповідь «Про двох братів Тита попа та Євгарія диякона, котрі ворогували поміж собою» аж ніяк не можна подати як зразок християнської покори, смиренності. Взагалі, барвистість, життєва спонтанність, дивовижна одвертість деяких оповідок Патерика вражаючі — вони віддзеркалюють буяння доби державного будівництва Давньої України.

У розповіді «Про Спиридона Проскурника та про Олімпія Іконописця» мовиться: «Христу богу уподібнився блаженний Олімпій». І та́ке богоуподібнення відбулося завдяки скромності та поміркованості печерського цілителя: «Яко же бо Господь прокаженнаго исцѣливъ и повелѣ ему пока-

[15] Див. про чернечі статути: Щапов Я. Н. Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI—XIII вв.— М.: Наука, 1978.
[16] Києво-Печерський Патерик.— С. 99.
[17] Повесть Кирила многогрѣшнаго мниха к Василию...— С. 354.
[18] Києво-Печерський Патерик.— С. 100.

затися священником и принести даръ за очищеніе его, сице убо и сій святый бѣгаа величаніа: яко же ■ Христос слѣпаго исцѣливъ, о повелѣ ему ити къ Силумли купели измытися, такоже и сій блаженный преже вапы украшаеть образ смердящій невѣріа ради, честь же творить и служителем Божіим, да и ти обещеници с нимъ будуть чюдеси»[19]. А даром творити чудеса Олімпій був наділений за його працелюбство та некорисливість: «Се творяше, работаше бо, елико же доволно бысть всѣм, игумену и всеи братіи писаше иконы; и от сего ничто не възимаа ...Все же творяше, да не празденъ будеть, понеже святіи отца рукодѣліе мнихом повелѣша имѣти и велико се пред Богом положиша... на три части раздѣляше рукодѣліе свое: едину часть на святыа иконы, а вторую часть въ милостыню нищим, а третюу часть на потребу тѣлы своему; в нощи же на пѣніе и молитву упражняшеся, дьни же приспѣвшу, отлучаше себе на дѣло, праздна же николи не бяше видѣти его...»[20] Вдумаймося: ■ агіографічній оповіді «Про Спиридона Проскурника та про Олімпія Іконописця» в теологізованій формі оспівано працелюбного й незахланного, безкорисливого, «несріблолюбивого» печерського художника-ченця, котрий до самозабуття віддавався своєму покликанню й ремеслу. І врешті — «Христу богу уподібнився блаженний Олімпій». У цій оповіді знайшла втілення притаманна всьому Києво-Печерському Патерику жадоба здійснення чуда як прагнення подолати обмеженість та, сказати б, скінченність людських можливостей. В іншій оповіді — «Про чорноризця Прохора, котрий молитвою з лободи творив хліб, а з попелу — сіль» знову звеличується творення, «преображення» марних лободи та попелу в поживу, котра рятує люд київський під час голоду. Не забудьмо, що творення, акт творчості християнством був певним чином онтологізований внаслідок оформлення догмату креаціонізму — творення світу з нічого. Тож і в наведених фрагментах Патерика бачимо, що чудеса — це передусім перетворення, «преображення» нікчемного в пожиточне, хворобливого у здорове, позбавлення людей від тяжких недуг та дарування їм здоров'я, життєвих сил, віддалення неминучої скінченості людського земного існування та сповнення його діяльним змістом, творчістю.

Прагнення творити такі чудеса зображено інколи як зваблювання земною славою й вирішальну спонуку до прийняття тяжких аскетичних подвигів — затворництва. В оповіді «Про Микиту Затворника, котрий став згодом єпископом у Новгороді» у такий спосіб витлумачено прагнення молодого ченця Микити здійснити подвиг затворництва: «Сей, *желаа славим быти от человѣкъ,* дѣло веліе на Бога ради замысливъ, нача просити игумена, да в затвор внидеть. Игумен же възбраняше ему, глаголя: «О чадо, *нѣсть ти пользы праздне сѣдѣти, понеже юнъ еси*: уне ти есть, да пребудеши посрѣдѣ братіа и работаа тѣмь, не погрѣшиши мьзды своея. Самъ видѣль еси брата нашего, святаго Ісакіа Печерника, како прелщень бысть от бѣсовъ... Никита де глаголаше: «никако же прелщуся таковаго вещію. Прошу же у Господа Бога, да и мнѣ подасть чюдотворніа даръ»[21] (курсив наш.— Н. П.). Отже, ігумен відмовляє Микиту від його намірів, аргументуючи тим, що йому слід ще попрацювати задля добра старшої за віком братії, бо він для затворництва ще надто молодий. Працею Микита, мовляв, здобуде

[19] Києво-Печерський Патерик.— С. 175.
[20] Там же.— С. 173—174.
[21] Там же.— С. 125.

собі гідну заплату. Проте Микита жадає «бути прославленим людьми» й подається в затвор. Згодом він зазнає фіаско: біс в образі ангела спокушає його обіцянкою промовляти замість нього молитви у час, коли сам Микита студіює старозаповітну, іудейську частину Святого письма. І навіть ця історія спокуси Микити є знаменною. У ній відображена внутрішньоцерковна боротьба з питань про безконтрольне індивідуальне прочитання та тлумачення Письма. А це боротьба довкола проблеми зіставлення істини індивідуальної і церковної, соборної: «Все бо, елико сътвориши в келіи, ничто суть: аще Псалтырь чтеши или обнадесять псалма поеши, то ни единому «Господи помилуй» уподобиться съборному» [22]. У цьому ж епізоді прозирає знову зіставлення «закону» і «благодаті». Затворництво трактовано як неробство для молодих (котре осуджується). Варто докладніше спинитися на цій проблемі. Що ж до жадоби слави, то на цьому, політичному аспекті існування чернецтва спинимося далі, оскільки від дає змогу простежити формування ще однієї з найважливіших традицій духовної культури українського народу — звеличення громадського служіння.

Отже, проблема чернечого способу життя, затворництва як різновиду аскези й певної психофізичної практики. Вона, ця проблема, органічно пов'язана з розумінням спасіння індивідуального, чернечого способу життя як способу забезпечення порятунку колективного, звідси — питання своєрідності статуту Києво-Печерського монастиря.

У слові «В четверг 3 недѣли поста святаго Феодосия слово о трьпѣніи и о любви и о посте» Феолосій Печерський стверджує, спираючись на паулінізм: «...лѣпо бо бяше нам от трудов своих крьмити убогыа и странныя, а не празднымъ пребывати, прѣходити от келіи в келію. Слышаете бо Павла глаголюща: «Яко нигдѣ же туне хлеба не ядох, но нощь дѣлахъ, а въ дне проповѣдах»... и пакы «праздный да не яст» [23]. Цей фрагмент ще раз підтверджує висновок про те, що Давня Україна, її духовність від самого виникнення чернечого руху засвідчила здатність до творчої рецепції привнесених зразків, а тим самим — духовну зрілість та незалежність. Феодосій Печерський трансформує вчення апостола Павла, спрямоване на боротьбу з «фальшивими пророками», котрі в час утвердження християнства намагалися під виглядом профетичної діяльності жити за рахунок громад. Ця трансформація витворює декларацію християнського філантропізму. Феодосій Печерський показує ідеал чернечого життя як духовне подвижництво та фізичну працю. Його ідеал сповнений активного діяльного характеру й далекий від споглядальності. До проповіді активності й християнського філантропізму Феодосій додає ідею безкорисливості: «Но того дѣля глаголю то всѣм, да не вси пріимуть яко квас злосребролюбия. Глаголаше: Почто гыбель сіа бысть? Можаше бо я мудро распродатися на мнозѣ и датися убогымъ. И послѣди же не продает ли Іюда учителя своего на 30-тех срѣбрѣницѣх, и сам удавися! И како ми не стенати и не тужити, любимци мои, и та вся слышала въ васъ» [24]. Якщо ж долучити до цього опис чернецтва як «Христового воїнства» та опис чернечих змагань як «ратної зброї» проти зла, то можна дійти висновку, що активне, діяльне, сповнене тривог реального історичного буття зображення життя печерських ченців

[22] Києво-Печерський Патерик.— С. 99.
[23] ТОДРЛ.— Т. 5.— С. 175.
[24] Там же.— С. 176.

яскраво виявляє та накреслює самобутню вітчизняну традицію, котра тлумачила чернечий спосіб життя в категоріях не споглядальності, а активно діяльних.

Са́ме поняття «Христового воінства» поєднане з розумінням подвижництва як змагань: «Держаще бо ся обѣта и слабости не сдолѣвше святынѣ просят, писаниа почитающе, бес подвига велять богови спасти я; не бо розумѣемь Павла глаголюща: Бес подвига никто же вѣнчается, никто же бо спя побѣдит, ни лѣнийся спасти можеть» [25]. І са́ме поняття «Христового воінства» також пов'язане з тим, що чернечий спосіб життя уявлявся як праця, боротьба за порятунок не лише індивідуальний, але й колективний. І, власне, в цьому потенція порятунку, котру вноситься з життя «поза світом» (чернечого) у світ земний, світ історичних реалій.

Проте й саму зовнішню, формальну відправу таїнств постригу чи культової практики не трактується як запоруку порятунку ченця. У Патерику пояснюється: «Таковымъ бо постриженіе скимное ничто же пользуеть, аще сего дѣла добраа от мукы не избавять» [26]. З таким розумінням духовного подвигу пов'язане теоретичне оформлення та обгрунтування психофізичної практики аскези: «Не ризами свѣтлыми буди славен, но дѣлы добрыми. Терпелив подвизайся, всякы скорби мужскы терпя, рѣтуйся мучеником, за Христа свою излившим кровь Ты же аще не извну, то внутрьюду иссуши ю, токмо нужнѣй потребѣ телеси касаяся,— да и ты преподобных чясти в аггельскому вѣнцу и небесному царствию наслѣдник будеши» [27].

Навіть (а може, саме) в уявленнях про психофізичну практику аскези ще раз проявилася життєстверджувальна ментальність давньоукраїнської епохи. Адже теорія психофізичної гігієни людини взагалі, а чернечого сану зокрема генетично найтісніше поєднана з уявленнями про природу й гідність людини. А для України характерним є зумовлене ареопагітичним типом філософування оптимістичне звучання, наповнення антропологічною проблематикою. Крім того, вже за своїм ідеологічним оформленням у самому генезесі типологічно давньоукраїнське чернецтво є кардинально відмінним і від візантійського, і від західноєвропейського, оскільки феномен його не був породженням кризисної епохи.

У плані індивідуального ідеалу аскеза оформлялася не як зневаження людини, умертвіння її тілесного начала, а як дотримання вищих моральних зразків, уподібнення до засновника християнства. Вмотивування індивідуальної психофізичної практики аскези позбавлене заперечення земного. Ось як, наприклад, заохочувано до посту: «...Бог дал есть нам 40 дний сию на очищенье души; ...в ня же дни очистившися душа, празднуеть свѣтло на Вскресенье господне, веселящися о бозѣ. Постное бо время очищаеть ум человѣку. Пощенье бо исперва прообразено бысть: Адаму первое не вкушати от древа единого...» [28] Отже, при обгрунтуванні потреби посту наводились міркування як психогігієнічні, так і біблійної прообразності.

Саме розуміння природи людини в Києво-Печерському Патерику в жодному разі не принижувалося. Так, у розповіді «Про багатотерпеливого Іоанна Затворника» мовиться: «Ибо егда създанъ бысть (людина.— Н. П.),

[25] Повесть Кирила многогрѣшнаго мниха к Василию...— С. 353.

[26] Києво-Печерський Патерик.— С. 184.

[27] Кюрила епископа Туровского сказание о черноризьчьстѣм чину, от вѣтхаго закона и новаго: оного образ носяща, а сего дѣлы съвършающа // ТОДРЛ.— Т. 12.— С. 361.

[28] Повесть временных лет: В 2 Т.— М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950.— Т. 1.— С. 123.

не имѣ порока на собѣ, яко божіе създаніе есть: Господь бо Богъ наш, персть вънспріим от земля, руками пречистыма, непорочныма създав человька блага и удобрена»[29]. Падіння людини — навіть не в пристрастях її, а в тому, що вона віддає себе їм у рабство: «И обладанъ бысть оттолѣ род человѣч страстію, і въ ины сласти уклонися, и боримы есмы всегда»[30]. Тому чернецтво і змальовується, і рекомендується як прямий і найлегший шлях подолання пристрастей та «мисленних звірів». Це — не заперечення світу, а втеча від його антагонізмів, уникнення його марноти й сум'яття. Від рядових ченців вимагали повстримливості, постництва, сумирності й т. ін.— обмеження нетяжкі й безболісні. А вже вкрай ригористична форма чернецтва—затворництво—дозволялася й була допущенна лише для тих небагатьох, котрі вважалися до неї «покликаними»: «не попущаеть бо Богъ чресь силу напасти человѣку, егда како изнеможеть, но яко господинь, рабом крѣпким и могущим тяжка и великаа дѣла вручаеть, немощным же и слабым худаа и легкаа дѣла замышляеть»[31]. Тобто затворництво ніколи не пропонувалося як загальнозобов'язуючу чи загальнодосяжну форму аскези, накладалося її за принципом співмірності, відповідності.

Теорія психофізичної практики мала утвердити тезу: «Дондеже бо человѣк не останется телесные похоти и житейские печали, душа его с богом не смирится; не можете бо богу работати и мамоне»[32]. Тобто потрібно було, не відкидаючи тілесну сторону людського, гармонізувати її з духовною. Якщо ж психофізичної гармонії не досягалося, то даремними вважалися й всілякі придушення матеріального в людині: «Аще и постникъ еси или трезвитель и всем, и нищь, и безъ сна пребываа, а досаженіа не терпя, не узриши спасеніа»[33]. Таким чином, уважати пропагований Києво-Печерським Патериком ідеал чернецтва релігійно-аскетичним у звичному для нас розумінні не зовсім коректно.

Низка вербальних та естетичних методів справляла суто емоційний вплив на практику відправи релігійних обов'язків. До таких методів належали, наприклад, «молитва Ісусова», споглядання й естетична насолода від творів мистецтва[34], гіпнотичний вплив споглядання полум'я запалених свічок (згадується Феодосієм Печерським) — елемент східної практики того ж ряду, що й споглядання мантр.

У зв'язку з розглядом психофізичної практики чернецтва варто нагадати глибокі міркування С. Аверінцева: «Нескінченні покоління аскетів, котрі день у день займалися лише тим, що чинили спроби привести свою психіку до бажаного стану, котрі старанно й прискіпливо зауважували, які зовнішні предмети справляють на душу той чи інший вплив, як діє на психічний стан поза, мова, перебування на природі й т. ін., нагромадили невичерпний досвід психологічного самоспостереження. Окрім усього іншого, треба враховувати, що в цій культурі самоаналізу середньовічні люди були, взагалі-то, піонерами...»[35]

Відповідь на питання про культурологічне значення різноманітних

[29] Києво-Печерський Патерик.— С. 138.
[30] Там же.
[31] Там же.— С. 141.
[32] Повесть Кирила многогрѣшнаго мниха к Василию...— С. 353.
[33] Києво-Печерський Патерик.— С. 101.
[34] Див., зокрема: Бычков В. В. Византийская эстетика.— М.: Искусство, 1977.
[35] Идеи эстетического воспитания.— М.: Наука, 1973.— Т. 1.— С. 247—248.

форм релігійності в Давній Україні аж ніяк не може бути однозначною. Візьмемо таку форму релігійності, як прочанство. Поза сумнівом, воно набувало пізнавального характеру, збагачувало уявлення про простір не лише географічний, але й культурний. Крізь увесь Києво-Печерський Патерик проходить думка, що монастирські отці нічим не поступаються праведністю та подвижництвом візантійським, ба навіть біблійним. Таке утвердження вітчизняних авторитетів цілком відповідає духові тих часів. Адже відомо, яку роль відігравало чернецтво у Візантії, починаючи вже з кін. VI ст. Дехто з візантологів, як, наприклад, Шаль Діль[36] чи Ганс-Вільгельм Гаузіг[37], вносить у визначення візантійської культури означення «чернеча».

Після зрілої рецепції християнства у його східному, візантійському варіанті Давня Україна зіткнулася з політичним завданням (поряд з трансплантацією на вітчизняний грунт відповідних найкорисніших зовнішніх феноменів) убезпечитися від надмірних культурно-експансіоністських претензій «ромеїв». Києво-Печерський Патерик і був створений для утвердження насамперед міжнародного авторитету, культурного «суверенітету» давньоукраїнської суспільності, адже в ньому настійно повторюється: «Не суть бо хуждьшии, иже... здѣ в печерѣ отци, бывших прежде закона и по законѣ угодивших Богу»[38]. Блаженний Мойсей Угрин, наприклад, «сей бо болѣи Иосифа сътвори»[39], котрий був поміж людей найдоброчеснішим в утвердженні ідеалу цнотливості. Печерських спасенників (угодників) прирівнювано не лише до спасенників візантійських, але й до патріархів чи апостолів. Саме в такому плані описується «чудесне» спорудження церкви Печерської Богородиці: «Что сего, братіе, чюднѣе? Прошедъ убо книги ветхаго и новаго закона, нигдѣже убо таковых чудесъ обрящеши о святых церквах, яко же о сей». У «Житії Преподобного вітця нашого Феодосія» значення його, Феодосія, вимірюється масштабами всесвітніми: «...пастыря иноком и наставника и учителя всея вселенныя словесным овцам»[40].

Треба підкреслити, що й культи «національних» святих за своїм генезисом і в процесі становлення були підпорядковані передусім політичним інтересам, суто «світським» зацікавленням найвищої суспільної ієрархії[41].

Таким чином, дослідження розвитку культу вітчизняних святих Давньої України дають можливість виявити приховані за теологічною оболонкою нагальні культурні та політичні інтереси як в аспекті зовнішньополітичному — утвердження авторитету поміж «християнськими» державами, так і в аспекті внутрішньополітичному — використання культу цих святих у міждинастичній боротьбі. Та повернемося до вже згадуваного раніше тяжіння деяких печерських отців до здобуття власне земної «слави» (що відбігає від загальноприйнятого середньовічного канону святості як нехтування світом).

Незважаючи на проповідь зречення влади, адже «вся слава земна є ніщо перед Господом», києво-печерські ченці все ж таки прагнули, щоб «вель-

---

[36] Д и л ь Ш. Основные проблемы византийской истории.— М.: Гос. изд-во иностр. л-ры, 1947.

[37] H a u s s i g H.-W. Historia kultury Bizantyńskiej.—Warszawa: PIW, 1980.

[38] Києво-Печерський Патерик.— С. 105.

[39] Т а м ж е.— С. 141 і далі: О преподобьим Моисіи Угринѣ.— С. 142—149.

[40] Т а м ж е.— С. 21.

[41] Див.: Х о р о ш е в А. С. Политическая история русской канонизации (XI—XVI вв.).— М.: Изд-во Московского ун-та, 1986.

можі світу сього», прочувши про їхні подвиги, «хилили перед ними голови». Власне, утвердженню слави монастиря як основи його морально-політичного авторитету присвячено низку «слів», пам'яток красномовства Феодосія Печерського [42]. Саме з політичною діяльністю Києво-Печерського монастиря від часів урядування Феодосія Печерського пов'язане формування однієї з найважливіших традицій духовної культури українського народу — традиції домінування ідеї громадського служіння. Як же складався грунт для неї в період найдавніший і чому зафіксувалася вона як традиція, котра панує й дотепер?

Поглянемо на укладання суспільних впливів за часів становлення Печерського монастиря, спробуємо з'ясувати поміж них місце та роль ігумена Феодосія.

З одного боку, панує політична система колективного сюзеренітету князівського роду, котра набуває форми майорату. З другого боку, вузька князівська гілка не є жорстко сполученою з певним престолом (але пам'ятаймо, що взагалі співіснували різні види політичних режимів), не витворюється, отже, система владних відносин між певною феодальною сім'єю і мешканцями котроїсь «землі». Тобто офіційна влада не сприймається населенням як, так би мовити, питома, а населення не усвідомлює себе підданцями конкретної сім'ї. Побутували також вічові політичні традиції. Тож можна зафіксувати розрив між офіціозом і народом як певними політичними полюсами. А що поміж ними? Яке ж місце посідало духівництво?

Для часів Феодосія Печерського відповідь на ці запитання не могла бути однозначною. Адже вищий «білий» клір намагається настановляти Візантія, де панує концепція цезаропапізму й імператор претендує на зверхництво над усім східнохристиянським світом (згодом — після занепаду Константинополя — аналогічний тиск починає поширюватися з Москви, яка бажала бути «третім Римом»). Претензіям Візантії активно протистоїть давньоукраїнська князівська ієрархія. За цих умов сáме питоме чернецтво стає найбільш наближеним за інтересами до автохтонного населення. Воно втручається й у політичну боротьбу, перебираючи на себе роль, так би мовити, голосу народу (непрості політичні стосунки складаються, наприклад, між Феодосієм Печерським і київським князем Ізяславом).

Згодом тягнеться трагічна низка століть чужинського поневолення України. Офіційна влада відчужується від народу дедалі більше, і на цьому тлі зростає роль духовного провідництва вітчизняного кліру. Проте і поневолений народ, і позбавлений офіційних важелів влади клір можуть здійснювати національну самоідентифікацію та національне самозбереження лише на грунті ідей патріотизму і громадянства. Ось чому духовну культуру України від найдавніших часів до нинішніх пронизує така яскрава домінанта, як ідея громадянського служіння. Простежується вона від ігумена Феодосія аж до митрополита Андрія, від «слів» засновника Києво-Печерського монастиря аж до молитов А. Шептицького за «страждущий український народ». До наведених міркувань дотичне й те, що передусім духівництво становило впродовж століть основу української інтелігенції (пригадаймо хоча б примусове вивезення з України в Московщину вихованців Києво-Могилянської академії).

---

[42] Див.: ТОДРЛ.— Т. 5.— С. 159—184.

Принципово іншим шляхом поточилася доля церкви на терені Північно-Східної Русі. Вже за Андрія Боголюбського чинилася спроба щільно поєднати її з князівською владою. Згодом у Північно-Східній Русі наростають процеси прямого врощення церкви в державні механізми. Особливо посилилися вони під впливом концепцій цезаропапізму, перенесеного на грунт Московського князівства та згодом — Московської держави, а також — «Москви — третього Риму». Довершив перетворення церкви в державну структуру вже Петро І утворенням Найсвятішого Синоду. Отже, можна констатувати зростання сервільності московського православ'я щодо вищої світської влади, тоді як на терені України національні церкви були поставлені в ситуацію гострої конфронтації з державною владою.

Якщо ми згадали вище про формування інтелігенції, то варто, мабуть, з'ясувати й процес формування світського ідеалу «істинного» життя в культурі Давньої України.

Уявлення про світський ідеал «істинного» життя та уявлення про найвищу людську досконалість й земне призначення, покликання мали стрімку динаміку змін та збагачення — від образу князя-войовника до образу універсально обдарованої людини (адже з тричленного поділу суспільства випливало, що в центрі літописів стояли передусім представники вищої світської ієрахії). Та й надто стрімко в добу прискореного історичного розвитку Давньої України збагачується саме розуміння функцій князівської влади, набір обов'язків князя. Малолітній Святослав, коли Ольга бере його на відомщення деревлянам за вбивство Ігоря, кидає списа перед початком битви. Спис той пролітає поміж вухами коня й падає поблизу, проте вважається, що Святослав сповнив свій воїнський князівський обов'язок, символічно розпочавши битву. Добре відома літописна характеристика зрілого вже воїна Святослава: «Князю Святославу възрастъшю и въсмужавшю, нача вои совкупляти многи и храбры, и легъко ходя, аки пардусь, войны многи творяше. Ходя воз по собѣ не возяше, ни котьла, ни мясъ варя, но потонку изрѣзав конину ли, звѣрину ли или говядину на углех испек ядяше, ни шатра имяше, но подъклад постлав и сѣдло в головах; тако же и прочии вои его вся бяху. И посылаше къ странам глаголя: «Хочю на вы ити»» [43]. Згодом, коли загрожували переважаючі сили ворога, мовив Святослав: «Уже нам нѣкамо ся дѣти, волею и неволею стати противу; да не посрамимъ землѣ Рускиѣ, но ляжемъ костьми, мертвыи бо срама не имамъ. Аще ли погибнемъ, срам имамъ. Не имамъ убѣжати, но станемъ крѣпко, аз пред вами поиду: аще моя глава ляжеть, то промыслите собою». И рѣша вои: «Идеже глава твоя, ту и свои главы сложимъ»» [44]. Вже з цих фрагментів можна зробити висновки щодо рис лицарського етосу, котрий передбачав: фізичну силу, витривалість й звитягу, безстрашність та безоглядну хоробрість, жадання слави, яка сприймалася як самодостатня цінність, захист родової та особистої честі, втрата якої була важчою за смерть, апеляцію до категорії сорому, обов'язок щедрості князя перед дружиною, сюзерена перед васалом, «грайливе» ставлення до життя і гордість, дотримання васалами обов'язку вірності перед сюзереном аж до пожертви життям тощо.

Ці риси лицарського етосу закріплені й у «Слові про Ігорів похід» — пам'ятці, що відобразила ментальність князівсько-дружинного середовища.

---

[43] Повесть временных лет.— Т. 1.— С. 46.
[44] Там же.— С. 50.

Як приклад найвищої професійної князівсько-дружинної чесноти оспівані у «Слові...» подвиги воїнського «буйства» Всеволода (в його образі до певної міри персоніфіковані всі дружинники):

Яр Туре Всеволодѣ. Стоиши на борони,
прѣшеши на вои стрѣлами,
гремлеши о шеломы мечи харалужными,
Камо Туръ поскочяше, своимъ златымъ шеломомъ посвѣчивая,
тамо лежать поганыя головы половецкыя,
поскепаны саблями калеными шеломы сварскыя
отъ тебе, яръ Туре Всеволоде!
Кая рана, дорога братіе,
забывъ чти и живота, и града Чрънигова отня злата стола,
и своя милыя хоти, красныя Глѣбовны, свычая и обычая! [45]

Вояцька афектація, несамовитість у бою, героїчний шал, безоглядна хоробрість уважалися проявами найвищої звитяги в дружинно-князівському станово-корпоративному середовищі. При цьому можна окреслити поведінку головного героя «Слова про Ігорів похід» як своєрідний індивідуалізм, адже, прагнучи здобути собі «честь і славу», він свідомо ставить під загрозу життя воїнів та долю населення князівств. Причому «індивідуалізм» цей ще є проявом нетипових рис особи, він вкладений у рамки загальноприйнятої станово-корпоративної моралі. Спробуємо поставити собі питання на майбутнє: чи не знайдемо у змалюванні світського ідеалу індивідуалізм як самоусвідомлення власної унікальності, невідповідності середньому станово-корпоративному зразку?

Можна чітко простежити в літописі динаміку збагачення лицарського ідеалу. Вже про Ярослава мовиться: «И при семъ нача вѣра хрестьяньска плодитися и раширяти, и черноризьци почаша множитися: и манастыреве починаху быти. И бѣ Ярослав любя церковныя уставы, попы любяше по велику, излиха же черноризцѣ, и книгам прилежа, и почитая е часто в нощи и в дне. И собра писцѣ многы и прекладаше от грек на словѣньское писмо. И списаша книгы многы, ими же поучащеся вѣрнии людье наслажаются ученья божественаго... Сь же насѣя книжными словесы сердца вѣрных людий...» [46] Як бачимо, тропологічний зразок доповнюється рисами ктиторства, опікунства, почитання книжного, милостивості. Щодо книжності можна зауважити й таке. Загальноєвропейський лицарський ідеал, як зауважила М. Оссовська, не відзначався інтелектуалізмом [47]. Чоловік доньки Ярослава Анни, король Франції Генріх I був неписьменний. У той же час у Давній Русі був поширений культ «пошанування книжного», а всій філософській культурі притаманний етичний інтелектуалізм. Ще яскравіше проявляються такі риси тропологічного світського зразка в життєписі Володимира Мономаха. Чи його «Повчання...» не є свідченням нового індивідуалізму, якісно відмінного від попереднього? Вже саме написання мемуарів — показник усвідомлення унікальності свого життєвого та інтелектуального досвіду, претензія виходу поза рамки типового, станово-корпоративного? Сам образ

[45] Слово о плъку Игоревѣ, Игоря сына Святъславля, внука Ольгова // «Слово о полку Игореве» и его время.— М.: Наука, 1985.— С. 12—13.
[46] Повесть временных лет.— Т. 1.— С. 102.
[47] Див.: Оссовская М. Рыцарь и буржуа.— М., 1987.— С. 98.

Мономаха в його ретроспекції розгортається в багатогранності людських здібностей та потенцій, як і в усій мінливості й непослідовності людської натури. До всіх наведених рис тропологічного зразка Мономах долучає ще й вимоги бути дбайливим господарем, невсипущим «економом» власних дібр, а також зразком християнської милостивості, заступництва, побожності. В особі Мономаха навдивовижу гармонійно співіснують та взаємодоповнюються риси й вартості особи «варварських» часів, чесноти християнства, хорошого економіста й книжника. Тому в його рефлексіях украй емоційно виявляється усвідомлення власної людської гідності, цінності, повнокровно лунає: «Не хвалю бо ся ни дерзости своея, но хвалю бога и прославьляю милость его, иже мя грѣшнаго и худаго... не лѣнива мя бы створил... на вся дѣла человѣчьская потребна»[48].

У такому уявленні про конечність досконалій людині бути здатною « на всі справи людські» своєрідно трансформувалася у викладі Володимира Мономаха ідея повноти буття неоплатонізованого християнства. У свою чергу, хіба не вчувається в таких мотивах християнського неоплатонізму далека традиція античної калокагатії? Не слід забувати, що населення теренів України віддавна підлягало впливам культури античної колонізації, тобто входило в цивілізаційні взаємодії світу греко-римського. Це наводить на думку, що навіть своєрідність формування української греко-католицької церкви східного обряду можна розглядати й пояснювати, виходячи з власне такого тяжіння культури й духовності України до синтетичності греко-римської цивілізаційної традиції.

Отож, ще раз наголосимо, в тропологічному зразку, витвореному Володимиром Мономахом, співіснують, гармонійно поєднуються риси варварського вождя та риси християнина, інтелектуала, книжника, філософа. Проте можна віднайти в давньоукраїнській літературній спадщині й протилежні приклади.

Вкрай драматично відобразилося зіткнення різних рис тропологічних зразків у оповіді Києво-Печерського Патерика «Про Святенника, князя Чернігівського». Сам відхід нестарого, повного ще сил князя (як відомо, в літописах частими є згадки про відхід князів перед смертю в монастир для замолювання гріхів, та й старі запорожці вдавалися до монастирського притулку, щоб прислужитися товариству вже не шаблею, а молитвою — згадаймо поезії Т. Шевченка) сприймається його оточенням як відступництво від сану та обов'язків, тобто як ситуація екстраординарна. Брати невтішно оплакують вчинок Святенника, вважаючи його поганьбленням і родової честі (мовляв, ані батько Давид, ані дід Святослав не чинили так), і власної гордості Святенника. Фізична праця, що нею займається в монастирі колишній князь Чернігівський, тлумачиться ними як приниження, профанація князівського звання та гідності. Бояри, котрі слугували раніше князеві, почувають себе зрадженими і скривдженими: на їхню думку, Святенник не сповнив обов'язків сюзерена — не дав їм можливості стати під своїм проводом «великими та славними», позбавив їх своєї любові». Причому Святенник віддав ближнім все своє майно та маєтки, прагнучи «зубожіти задля Бога». Отже, у порушенні засади щедрості звинуватити його не можуть. Проте бояри впадають у зажуру від того, що вони позбавлені князя, котрий дбав би постійно про власний бойовий престиж, а отже, й про

[48] Повесть временных лет.— Т. 1.— С. 163.

їхні, боярські престиж та славу. Відповідаючи на докори лікаря, Святенник різко протиставляє «рабство перед світом» і служіння «рабам божим» — ченцям. Аргументи його викладені у формі антиномій: теперішні тимчасові страждання нічого не варті проти слави, котра відкриється в нас; позбавлення всього задля Христа — успадкування життя вічного; смерть за Христа — набуток, а сидіння на звалищі, мов Іов,— царювання і т. п. Можемо сказати, що тут не лише повністю втрачається, руйнується розуміння «слави» як самодостатньої цінності, але й протиставляються «земній славі» інші цінності. Можна констатувати, що проблема цінності та ціни земної слави і вартості та ціни політичної влади постала в писемних пам'ятках України віддавна й розглядалася вкрай драматично. Її, зрештою, можна сформулювати як проблему моралі і політики. Чи можна виявити в розв'язанні цієї проблеми самобутність давньоукраїнської культури?

Згадана проблема поставлена не лише в агіографії, а й у роздумах знову ж таки Володимира Мономаха. Безсумнівно, що він засвідчив у своїх творах принципово новий тип політичної ментальності, став державним діячем новаторського типу. Адже Володимир, котрий віддавна мав реноме наймогутнішого князя Русі, вже посідаючи князівства Переяславське та Чернігівське, не захоплював при всіх можливостях найпрестижнішого київського столу, а терпляче чекав його законного звільнення. Він не опирався на право сильнішого, а керувався міркуваннями патріотичними: «...понеже не хочю я лиха, но добра хочю братьи и Русьскѣй земли»[49]. Більше того, були це міркування гуманізму, що засвідчує «Грамотка до Олега Святославича», написана до причинця загибелі сина Володимира — Ізяслава. Річ нечувана — Мономах відмовляється від кровної помсти: «Да еже начнеши каятися богу, и мнѣ добро сердце створиши, послав сол свой, или пископа, и грамоту напиши с правдою, той волость възмешь с добром, и наю сердце обративши к собѣ, и лѣпше будем яко и преже; нѣсмь ти ворожбит, ни местьник»[50]. Притім Володимир усвідомляє незвичність свого вчинку, те, що він може викликати настороженість та передсуди, тому застерігає: «Не по нужи ти молвлю, ни бѣда ми которая по бозѣ, сам услышишь; но душа ми своя лутши всего свѣта сего»[51]. Отже, Володимир Мономах ламає традицію моральної індиферентності до ціни слави та влади, притаманної епосі «вождизму», й накреслює нові вимоги до князя як державного діяча з багатоплановими функціями. Та чи можна знайти в накресленому ним тропологічному зразку ті риси, котрі згодом зафіксувалися в ідеалі політичного діяча, прийнятному для політичної культури українського народу на різних етапах розгортання його історії?

Щоб відповісти на це запитання, спробуємо зіставити образи таких історичних діячів Давньої України і Північно-Східної Русі, як Данило Галицький і Олександр Невський.

Князь Данило Романович зображений у Галицько-Волинському літописі звитяжним лицарем, що відбув «раті многі», розважливим політиком, досвідченим у тонкощах европейської дипломатії, двірських стосунків. Данило Романович постає як великий князь, що володів з братом своїм «Руською землею, Києвом і Володимиром, і Галичем, і иншими краями», тому

[49] Повесть временных лет.— Т. 1.— С. 165.
[50] Там же.
[51] Там же.— С. 166.

болісно відгукується літописець на принизливе прийняття ханського ярлика на княжіння — «о лихіша лиха честь татарська!» Визнаний сучасниками як славетний полководець, людина європейської культури, господарник, містобудівничий, опікун церков та шкільництва, князь Данило Галицький так і не допустив татарську адміністрацію на підвладні йому терени, він неоднозначно повстає проти загарбників, безупинно зводить оборонні мури, котрі ординці намагаються знести. Увесь життєпис Данила Галицького пройнятий ідеями завзятого опору як європейським загарбникам (зокрема «крижевникам-темпличам» — тевтонам-хрестоносцям), так і азіатським. Власне, Галицько-Волинський літопис — це трагічна оповідь «про многі заколоти і великі обмани і незчисленні битви», він пронизаний почуттям громадянства, відданості рідній землі, а не просто бажанням звеличити окремі історичні особи. Мабуть, зумовлювалося це також збереженням на терені Давньої України політичної традиції вічового демократизму: адже тільки в Галицько-Волинському літописі зафіксовано прецедент страти через повішання князів збунтованими підданцями. Населення зберігало вірність не стільки певній князівській особі чи політичній фігурі, скільки вітцівській землі, чинило сталий опір загарбницьким планам як тевтонів, Польщі, Угорщини, так і Орди. Тому на обширах Давньої України формується ідея патріотичного служіння, поєднана з ідеєю громадянства, а не підданства як головна домінанта політичної культури, політичної свідомості українського народу. У різні епохи вона набувала різних модифікацій, трансформацій, різного ідейного оформлення — аж до *національного романтизму*. При цьому згадана ідея відігравала роль не завжди однозначну: конструктивний у період боротьби з чужоземними загарбниками (наприклад, перший етап Хмельниччини), той же національний романтизм в інші часи набував дещо анархічного забарвлення, що не сприяло консолідації зусиль українського народу довкола завдань державного будівництва, коли вимагалося великої дисциплінованості суспільності, певної підлеглості єдиній волі (це показала, зокрема, страшна Руїна).

Зрозуміло, форми політичних змагань на теренах Давньої України та Північно-Східній Русі було відмінними й однотипними водночас. Сьогодні вони можуть видатися потворними. У X—XIII ст. функціонували своєрідні внутрішньо- та зовнішньополітичні зв'язки між князівствами, що загострювалися при наростанні тенденції феодального сепаратизму. Це виявлялося у формуванні концепцій історичного насилля різних рівнів: «внутрішньої війни», «зовнішньої війни» та «війни священної»[52]. Тому застосовувати до згаданих форм боротьби сучасні критерії моральної оцінки слід обачно й з розумінням. І Данило Галицький, і Олександр Невський громили хрестоносні орди із заходу. Населення як Давньої України, так і Північно-Східної Русі чинило героїчний, одчайдушний опір під час ординської навали. Та якщо звернутися до політичної діяльності Олександра Невського, то можна помітити формування в ній тенденцій своєрідного «етатизму» — чіткого політичного прагматизму, котрий ставив понад усе інтереси саме державництва, а не громадянства. Гадаю, джерела такого політичного прагматизму етатистського характеру слід шукати ще в політичній поставі Андрія Боголюб-

---

[52] Див.: Пикулык Н. Ф. Моральный выбор человека в истории: На материале древнерусских летописей // Отечественная общественная мысль эпохи Средневековья: Историко-философские очерки.— К., 1988.— С. 194—205.

ського. За висловом В. Ключевського», «він потім, сидячи сиднем у своєму Боголюбові, накоїв немало лиха: збираючи і посилаючи великі раті грабувати то Київ, то Новгород, розкидаючи павутину владолюбних підступів по цілій Руській землі зі свого темного закутка на Клязьмі»[53]. Взявши Київ «списом» і «на щит» та дощенту пограбувавши його, Андрій Боголюбський урядив великокняжіння в Суздалі, знехтувавши княжінням київським та Давньою Україною. Саме від Андрія починається спроба подолати традиційний майорат і встановити нову модель удільництва, «самодержицтво». Тенденцію цю підхопив Олександр Невський.

Брат Олександра — великий князь володимирський Андрій Ярославич — дотримувався чіткої антиординської постави. Склавши союз з Данилом Галицьким, скріплений шлюбом з Даниловою донькою, Андрій разом з галицьким князем ніколи не полишав спроб повалити ординське панування. Проте, як пише В. Каргалов, «антиординські плани великого князя Андрія Ярославича зіштовхнулися з політичною лінією на мирні стосунки із завойовниками, що її послідовно провадив його брат Олександр Ярославич Невський та підтримувала значна частина інших руських князів»[54]. Олександр не чинив супротиву «Неврюєвій раті», котра відіграла значну роль у встановленні ординського адміністративного владарювання. Олександр Невський, прийнявши внаслідок розгрому ординцями старшого його брата великий стіл, сприяв поширенню ханського ординського адміністрування, а згодом брав участь разом із завойовниками в перепису населення (задля обкладення його даниною Орді) й у каральних походах татаро-монголів. Отже, політична лінія Олександра Невського характерна співробітництвом із завойовниками задля державницької ідеї, пририщення влади й примноження земель. Згодом такий *«етатизм»* переріс у самодержавницьку ідею та експансіоністську політику Московського князівства, а далі — у російський імперіалізм. Уже сам етатизм протистоїть ідеям громадянства, суверенітету народу і, тим більше, автономії та суверенітетові особи. Проблема ця надто значна й потребує окремого докладного дослідження.

Можна зробити стислі висновки щодо становлення самобутності духовності у Давній Україні, щодо того, як це становлення відобразилося у формуванні тропологічних зразків.

Функціонування таких тропологічних зразків, як святість та лицарство, засвідчує, що культура Давньої України розвивалася в течії загальноєвропейських культурних традицій. Варто наголосити на цьому, тому що впродовж століть українському народові накидувано стереотипи провінційної «дивоглядності», етнографізму (згадаймо, як це експлуатувалося хоча б у двірських українських капелах). Важливо врешті повною мірою осягнути інтегрованість України в перебіг європейської цивілізації від найдавніших часів. Та не менш важливими й знаменними є самобутні риси давньоукраїнських моральних зразків. І у цьому плані компаративний метод може стати вельми продуктивним для адекватного розуміння віддаленої в часі епохи.

Тропологічні зразки у Давній Україні формувалися в такій культуротворчій ситуації, котра вимагала динамізму, універсалізму та конструктивізму. Це зумовлювало світський ідеал, зорієнтований на своєрідну, трансфор-

[53] Ключевский В. О. Курс русской истории: В. 9 т.— М., 1987.— Т. 1.— С. 324.
[54] Каргалов В. В. Конец ордынского ига.— М., 1984.— С. 20.

мовану в системі координат цінностей середньовіччя античну «калокагатію». Якщо ж врахувати, що в ньому поєдналася буйна вітальність вождів поганських часів з традиціями християнського неоплатонізму й етичного інтелектуалізму, то в ідеалі цьому можна розгледіти ідеї потенційного титанізму людини. Дуже яскраво позначилися уявлення про повноту людського буття на «Поученні» Володимира Мономаха. І взагалі, видається знаменним постання таких творів давньоукраїнського князя, як «Поучення», «Грамотка до Олега Святославича» та «Молитва». У час, коли світська еліта європейських держав досить зневажливо ставиться до «книжності», Володимир Мономах не лише сповняє військові, адміністративні, господарські обов'язки князя, але й претендує на моральне та інтелектуальне провідництво суспільністю. Тому цей феномен є «сурядним» феноменові Марка Аврелія, а отже, ще одним свідченням своєрідного континуїтету на давньоукраїнському грунті греко-римських духовних традицій, трансплантованих за посередництвом візантійської культури.

Цікаво формувався й агіографічний ідеал. У ньому знайдемо, зрозуміло, «канонічні» риси, як-от: покликання, об'явлення, виняткова побожність, смиренність тощо. Проте навіть такий агіографічний зразок був не так інтровертизований (хоча середньовічній моральній свідомості властива інтровертизованість вже у тій мірі, у якій християнствові органічно притаманна ідея самопізнання), як спрямований на колективне моральне вдосконалення, здобуття колективного порятунку.

І релігійний, і світський ідеали, тропологічні зразки були не споглядальними, а творчими, діяльними, активними, володіли гуманістичним наповненням. Звичайно, сучасний дослідник постійно буде наштовхуватися на труднощі поєднання діахронного і синхронного підходів до аналізу феноменів культури Давньої України. Якщо ж позбутися врешті тих стереотипів, котрі вперто — примусом і підступом — насаджувано науковій думці в Україні, то можна констатувати тяжіння до певного «проторенесансу», котрий не здійснився, обірваний чужоземними впливами. Адже для цього складалася низка взаємопоєднаних факторів — об'єктивних та суб'єктивних. До об'єктивних у найбільш загальному виразі можна віднести імпульс прискореного історичного розвитку, котрий одержала Давня Україна, переходячи до формування феодальної формації, обминувши розвинуту рабовласницьку (хоч окремі прояви рабовласництва траплялися), стрімку урбанізацію — з усіма культурно-історичними її наслідками, своєрідність самої моделі давньоукраїнського феодалізму. Треба брати до уваги також плюралізм політичних форм побутування цього феодалізму. Давньоукраїнські тропологічні зразки відзначаються буйною життєздатністю, їм не властиві світозаперечення чи світоненависництво. Звичайно, можна в пам'ятках знайти і винятки, проте вони знову ж таки лише підтвердять домінанти. Хоча в Києво-Печерському Патерику й згадується одержимий Ісакій, юродство стало, за характеристикою Д. Лихачова, суто російським національним явищем, а обскурантизм пресвітера Хоми лише яскравіше висвітлив у полеміці інтелектуалізм Климента Смолятича. Давньоукраїнським тропологічним зразкам — навіть агіографічному — не притаманне прагнення до «денатуралізації» людини, котре певним чином властиве самому християнству як монотеїстичній релігійності з уявленням про особового бога. У самобутній духовності Давньої України простежується певний континуїтет античних греко-римських традицій, котрі трансформувалися крізь візан-

тійські та автохтонні культурні призми й органічно трансплантувалися на давньоукраїнське культурне підгрунтя.

І світський тропологічний зразок, і ідеал святості об'єднує зорієнтованість на громадське служіння, громадську користь. Чітко видно це у тенденціях формування самобутніх рис політичної культури українського народу, в чому проявилася також своєрідність формування рис національного психологічного складу української людності, відмінність рис національної культури від культур «порубіжних» народів. У спротиві експансіоністським зазіханням сусідніх держав почали формуватися риси, назвемо його так, національного романтизму, котрий стає прикметним для представиків українського етносу. Звичайно, можна наводити поодинокі конкретні контраргументи, проте тут ідеться передусім про культурно-історичні тенденції і традиції. Як вдалося самозберегтися українській нації, яка впродовж стількох століть перебувала між молотом та кувалдою агресії сусідів? Значною мірою своїм виживанням український етнос — як власне нація, а не просто людність — та його культура завдячують ідеям громадського служіння. Адже для самозбереження нації, поставленої в умови чужинських «розборів» і позбавленої власної державності, вирішального значення набувала індивідуальна постава спротиву асиміляції та нівеляції, але не вузькоегоїстична, а усвідомлена як громадський, патріотичний обов'язок. Український національний романтизм, очевидно, був вельми продуктивним у період національно-визвольних воєн, але в період державного будівництва міг набувати й неконструктивного значення, коли впадав в анархізм (що, наприклад, змалював П. Куліш у «Чорній раді»).

Усе це в свою чергу формувало своєрідний тип суб'єкта історичного творення в Україні вже від найдавніших часів.

З іншого боку, етатизм, який проявився вже в політиці Олександра Невського, стає в принципі ворожим індивідуальності як відмінності від середньотипового, та особистості — як свідомо-вольовим засадам. Тобто етатизм, котрий зародився у Північно-Східній Русі, а згодом розвинувся в Московському князівстві, Московській державі та Російській імперії, нищив власне суб'єкт культурного творення й гіпертрофував «єдиновладного суб'єкта» — державу. Це породжувало культ влади, а вона своєю чергою — різні форми несвободи, аж до більшовицького тоталітаризму.

Український народ, позбавлений суверенної державності, робив самобутні внески в європейську культуру. Це, зокрема, перша слов'янська граматика, Києво-Могилянська академія як всеслов'янський осередок, Запорізька Січ — унікальний політичний, історичний, культурний феномен тощо. У той же час, починаючи від доби формування Північно-Східної Русі, російський етнос швидко розширював ареал свого замешкання, не встигаючи, проте, на ньому закріпитися. Разом з вищевказаними чинниками етатизму це формувало інший характер та наповнення російської культури. Можна сказати, що культура Московщини, а згодом Росії тривалий час мала характер наслідування (не надаємо цьому слову тут зневажливого значення). Притім зовнішні запозичення роблено не просто через інтенсивний взаємообмін (кожна життєздатна культура повинна бути сприйнятливою до впливів), а й з рідкісним політичним спритом, а то й насильницькими методами. Згадаймо долю і Київської митрополії, і випускників Києво-Могилянської академії, котрих примусово вивозили з України, згадаймо долю М. Березовського, Д. Бортнянського, А. Веделя, котрі зростали в Україні, форму-

валися в атмосфері українського мелосу, проте їх і досі називать «російськими композиторами».

Цікава доля ідеї «європейського фасаду» та петровських реформ. Сама ідея європеїзації, що її здійснив Петро Могила, була продуктивною для України, котра органічно становила інтегральну складову Європи. Її підхопив Петро І, який великою мірою використовував для впровадження «європеїзації» інтелектуальні та політичні сили Києво-Могилянської академії (Феофан Прокопович, Стефан Яворський та ін.). Проте в здійсненні петровської «європеїзації» натрапляємо на прояви якоїсь патологічної ненависті до свого, національного. На тривалий час країна взагалі була віддана на відкуп чужинцям, котрі її безжально експлуатували, грабували. Розвинувся інститут чужинецького фаворитизму. Згодом дійшло до того, що суспільна еліта — не так, як на поневоленій Україні, а добровільно—відмовилася послугуватися рідною мовою. Мабуть, можна дійти висновку, що загарбана та поневолена, позбавлена суверенної державності Україна чинить культурну експансію на сусідні народи (особливо цікаво відбулося це з державною мовою чи юридичною думкою, політичними формами життя Великого Князівства Литовського), а Московщина (й згодом Росія) сама в культурному плані стає жертвою власного імперіалізму. Що ж, історико-культурні процеси надзвичайно багатофакторні та складні.

Позитивізм у науці заслуговує, поза будь-яким сумнівом, на всіляке визнання. Проте, мабуть, слід допустити поряд з існуванням «історії факту» й існування «філософії історії» — така толерантність у науці взаємодоповнить різні течії. Тому сказане вище хочу підсумувати ще й такими міркуваннями.

З єдності терену замешкання, складу етносу, його ментальності, витвореної ним «другої природи» та духовності постає неповторна *ноосфера історичного буття українського народу.* І в Україні, і в Росії (не мовимо про інших сусідів, хоча застосування компаративізму щодо близьких нам західних та інших народів є, звичайно, дуже цікавим) процеси національно-культурного та державного будівництва відбувалися однаково *асинхронно,* проте в різних напрямах: в Україні національно-культурне будівництво значно випереджувало державне, а в Росії — навпаки.

Україна впродовж усієї своєї трагічної історії страждала від чужоземного поневолення й щоразу повставала у змаганнях за незалежність. Проте сусіди, котрі нищили *ноосферу* історичного буття українського народу, поплатилися за це власною історією та культурою. Польща, не витримавши козацьких воєн, зазнала трьох поділів, а Росія зяє тепер спустошеним автохтонним ареалом етносу. Мабуть, як для існування біосфери підтримується певна злагодженість процесів та видів усього сущого, так і для нормального перебігу всесвітньо-історичного процесу необхідним є дотримання гармонії між ноосферами історичного буття різних етносів. Саме наприкінці XX ст. виникла можливість синхронізації процесів національно-культурного і державного будівництва, котра, гадаємо, врешті відродить величезний пласт євразійської цивілізації. У XXI ст., якщо воно має стати згідно з передбаченням футурологів добою гуманістичної культури та духовності, Україна повинна ввійти суверенною державою з самобутньою ноосферою національно-історичного буття.

Nadiya PYKULYK

THE ORIGINALITY OF TROPOLOGICAL MODELS' FORMATION IN THE SPIRITUAL CULTURE OF THE ANCIENT UKRAINE

While examining tropological models in the culture of the Ancient Ukraine its organic belonging to the European civilization is traced. First of all, it becomes apparent in the features of a peculiar continuity of Greek and Roman spiritual traditions transplanted through the mediation of the Byzantine culture on the Ancient Ukrainian ground. The culture-forming situation itself conditioned the orientation of the secular ideal on „kalokaghatia", transformed in the system of medieval values, and that of the ideal of sanctity — on the spiritually active models. The philosophic thought developed in the channel of Areopagistic type of philosophizing. Thus, the tropological models of the Ancient Ukraine testify to the domination of the ideal of active life as well as to the ideas of public service which later becomes a tradition of the Ukrainian spiritual culture. For that reason the subsequent way of the formation of the Ukrainian Greek Catholic Church appeared as an expression of turning to the over-Mediterranian cradle of European traits on the new historical spire. But the inclination of the Ancient Ukrainian culture to such a „protorenaissance" was not fully developed since the organic progress of cultural and historical processes was cut short by foreign raids. Under such extremely unfavourable conditions a special type of a subject of cultural creation was formed, which ensured a permanent cultural expansion to Ukraine. Political romanticism, not always playing an univocal role, became one of the determinative features of the Ukrainian people's political mentality. At the same time the national and cultural organization outstripped the state one for centuries. In this way, since ancient times a peculiar noo- sphere of historical being has been formed in Ukraine, the harmonization of which should play an important part in the development of Eurasia.

Андрій ПАШУК

ПРОБЛЕМА «ИСТИННАГО ЧЕЛОВѢКА» У ФІЛОСОФСЬКІЙ КОНЦЕПЦІЇ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Проблема людини — вічна. У різні часи й епохи філософи осмислювали її в дусі конкретно-історичних вимог, інтересів та потреб і, відповідно до цього, творили ідеал людини, який, проте, ніколи і ніде не був у всій адекватності й повноті осягнений та здійснений. Цей ідеал служив провідною зорею, яка вабила думку та збуджувала почуття людини, сприяла її духовному самовдосконаленню.

Не обійшов проблеми людини й український мислитель Григорій Сковорода. У його філософській концепції вона набула нового значення і незнаного досі звучання, що знайшло своє завершене вираження у понятті «истиннаго человѣка». Хоч це й дивно, але ця ідея — виняткова глибока і плідна — не осмислена належно в багатій і різноманітній дослідницькій літературі про українського Сократа — Сковороду. Досить лише кількох прикладів.

У великій праці Дмитра Чижевського [1] погляди Сковороди на людину проаналізовано у четвертому розділі «Антропологія», але у плані «истиннаго человѣка» дослідник мови не веде. У книзі «Філософія Григорія Сковороди» [2] (до речі, ретельно цензурованій) теж порушено питання про погляди Сковороди на людину, на «сродный труд», щастя тощо, але знову ж таки не розглянено цілісного, зібраного в єдину концепцію вчення про «истиннаго человѣка». З новіших досліджень варто згадати цікаву й грунтовну монографію І. Іваньо [3], але й у ній досліджувано інше коло проблем.

У даній статті спробуємо розглянути власне ідею «истиннаго человѣка» — основоположну й наскрізну у філософському вченні Сковороди.

Цілком зрозумілою є постановка проблеми людини у філософському вченні Г. Сковороди, трактування якої він ставить на грунт філософської спадщини античного світу, християнської етики і філософії, просвітництва XVII—XVIII ст. Вирішальне значення мали для нього конкретно-історичні умови розвитку України у XVIII ст., боротьба українського народу проти соціально-економічного, політичного та національно-духовного гніту, проти самодержавної тиранії та деспотичного свавілля, кріпосництва і безправ'я.

---

[1] Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди.— Варшава, 1934.— 221 с.
[2] Філософія Григорія Сковороди.— К., 1972.
[3] Іваньо І. Філософія і стиль мислення Г. Сковороди.— К.: Наук. думка, 1983.— 269 с.

Органічний зв'язок світогляду Сковороди з народним грунтом, з прагненням і настроями «простолюдина» визначив демократично-гуманістичну суть концепції «истиннаго человѣка» у безкомпромісній ідейній боротьбі українського мислителя проти «зла» та його носіїв — «сильних світа цього»:

Вас бог одарил грунтами, но вдруг может то пропасть.
А мой жеребій с голяками, но бог мудрости дал часть[4].

Концепція «истиннаго человѣка» має глибоке підгрунтя у філософському вченні Сковороди. У центрі його стоїть людина як духовно-етична сутність. Мислитель наголошує, що «истинным человѣком есть *сердце* в *челов*ѣке, глубокое же сердце и одному только богу познаваемое не иное что есть, как мыслей наших неограниченная бездна, просто сказать, душа, то есть истое существо, и сущая иста, и самая ессенція (как говорят), и зѣрно наше, и сила, в которой единственно состоит жизнь и живот наш, а без нея мертвая тѣнь есмы...»[5]

Підвалиною філософської системи Сковороди є його пантеїстичне вчення про «три світи» і «дві натури». «Суть же три мыры. Первый есть всеобщій и мыр обительный, гдѣ все рожденное обитает. Сей составлен из безчисленных мыр-мыров и есть великий мыр. Другій два суть частныи и малыи мыры. Первый мікрокозм, опрѣчь — мырик, мирок, или человѣк. Второй мыр символичный, опрѣчь библіа»[6]. Водночас «весь мір состоит из двух натур: одна — видимая, другая — невидимая»[7].

«Макрокозм» — «всемірный мір сей» — складається з незчисленних світів, у яких є «единое *начало*, так как один *центр* и один умный ціркул во множествѣ их»[8]. Звідси виводить Сковорода ідею «двох натур» «макрокозму»: «Но когда сие начало и сей *центр* есть вездѣ, а окружія его нигдѣ нѣт, тогда вижу в сем цѣлом мирѣ два мира, один мір составляющія: мір видный и невидный, живый и мертвый, цѣлый и сокрушаемый. Сей риза, а тот — тѣло, сей тѣнь, а тот — древо; сей вещество, а тот — ипостась, сирѣчь: основаніе, содержащее вещественную грязь, так как рисунок держит свою краску»[9]. Питання полягає, власне, в тому, чим є ці світи, натури. «Видимая натура называется тварь, а невидимая — бог», а саме «сія невидимая натура, или бог, всю тварь проницает и содержит; вездѣ всегда был, есть і будет. Например, тѣло человѣческое видно, но проницающій и содержащій оное ум не виден»[10]. Тим-то, зазначає мислитель, «у древних бог назывался *ум всемірный»* і мав «разныя имена, например: натура, бытие вещей, вѣчность, время, судьба, необходимость, фортуна и проч.», а у християн — «дух, господь, царь, отец, ум, истинна», причому два останні найістотніші, оскільки «ум вовся есть невещественен, а истинна вѣчным своим пребываніем совсѣм противна непостоянному веществу». Зрозуміло, що «видима натура» також має «не одно имя» — «вещество, или матерія, земля, плоть, тѣнь и проч.»[11]

---

[4] Сковорода Г. Пѣснь 24-я // Твори: У 2 т.— К., 1961.— Т. 2.— С. 43 (далі цитуємо за цим виданням, тому вказуємо тільки назву твору, том і сторінку).
[5] Наркісс. Разглагол о том: узнай себе.— Т. 1.— С. 49—50.
[6] Діалог. Имя ему — Потоп змиин.— Т. 1.— С. 536.
[7] Начальная дверь ко христіанскому добронравію.— Т. 1.— С. 16.
[8] Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis, сирѣчь Икона Алківіадская (Израильскій Змій).— Т. 1.— С. 381.
[9] Там же.— С. 381—382.
[10] Начальная дверь...— С. 16.
[11] Там же.

З цього й виходить, що видима натура (видимий світ) містить у собі не ,идиму натуру (невидимий світ). «Итак, мір в мірѣ есть то вѣчность в тлѣни, жизнь в смерти, востаніе во снѣ, свѣт во тмѣ, во лжи истина, ■ плачѣ радость, ■ очаяніи надежда» [12].

Твердження: «Всѣ тры мырры состоят из двох едино составляющих естеств, называемых *матерія и форма»*, виведено із філософської концепції Платона, на якого Сковорода покликається: «Сіи формы у Платона называются *идеи,* сирѣчь *видѣнія, виды, образы.* Они суть перворордныи мыры нерукотворенныя, тайныя веревки, преходящую сѣнь, или матерію, содержащія» [13]. Згідно з концепцією Платона Сковорода веде мову про співвідношення матерій і форм у своєму вченні про три світи: «Во великом и малом мырѣ вещественный вид дает знать о утаённых под ним формах, или вѣчных образах» [14]. А як же бути з третім світом — Біблією? «Такожде и ■ симболичном, или біблічном, мырѣ собраніе тварей составляет матерію. Но божіе естество, куда знаменіем своим ведет тварь, есть *форма.* Убо и в сем мырѣ есть *матерія і форма,* сирѣчь плоть ■ дух, стѣнь и истина, смерть ■ жизнь» [15]. Наприклад, сонячна фігура є матерія (стѣнь), але ця фігура «значит положившаго в сонцѣ селеніе свое», завдяки чому «вторая мысль есть форма и дух, будьто второе ■ сонцѣ сонце». І щодо третього світу — Біблії — можна сказати: «Как из двоих цвѣтов два духи, так из двоих естеств двѣ мысли и два сердца: тлѣнное и нетлѣное, чистое и нечистое, мертвое ■ живое!..» [16]

Отже, власне концепція Платона про ідеї (форми) і матерію покладена в основу концепції двох натур трьох світів — «макрокозму» і «мікрокозму» і «мыра симболичнаго» Сковороди, тільки з тією різницею, що ідеї (форми) замінено Богом. «Бог, начало, вѣчность, свѣт есть тожде» [17]. Мовлячи про ці дві натури (світи) — видиму (матерія) і невидиму (Бог), Сковорода неминуче і логічно наштовхується на питання про вічність і безконечність «макрокозму». Констатуючи, що тіла виникають і зникають, мислитель стверджує: «Есть ж мнѣ скажеш, что внѣшній мір ■ сей в каких-то мѣстах и временах кончится, имѣя положенный себѣ предѣл, и ■ скажу, что кончится, сирѣчь начинается» [18]. Це й пояснюється «началом», тобто «невидимою натурою» (Богом), яка є вільною і вічно породжує «натуру видиму» (матерію). «И так всегда все идет в безконечность. Вся исполняющее *начало* и мір сей, находясь тѣнью его, границ не имѣет. Он всегда и вездѣ при своем началѣ, как тѣнь при яблонѣ. В том только разнь, что древо жизни стоит и пребывает, а тѣнь умаляется: то преходит, то родится, то ищезает ■ есть ничто» [19]. «Materia aeterna» — «матерія вічна», бо вічна «невидима натура» — Бог, тінню якого є «видима натура» — матерія. Увесь «макрокозм» — це «обительный мір», який схоплює незчисленні «Коперникіанськіе міры», всі речі, предмети і саму людину як матеріальну сутність.

---

[12] Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis...— С. 382.
[13] Діалог...— С. 539.
[14] Там же.
[15] Там же.
[16] Там же.
[17] Там же.— С. 542.
[18] Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis...— С. 382.
[19] Там же.

На тій основі Сковорода утверджує пантеїзм, за яким Бог розчинений у природі, він — «все во всем», «бытіе всему», ніщо не може «бытіе свое, кромѣ его, иметь». «Он в деревѣ истинным деревом, в травѣ травою, в музыкѣ музыкою, в домѣ домом, в тѣлѣ нашем перстном новым есть тѣлом и точностію или главою его. Он всячиною есть во всем...» [20]

У трактуванні Сковороди Бог вимальовується як «тайная нѣкая, по всему разлившаяся и во всѣм владѣющая сила» [21]. Бог як «тайная сила» є реальним буттям і джерелом руху. «Сія-то блаженнѣйшая натура, или дух, весь мір, будто машинистова хитрость часовую на башнѣ машину, в движеніи содержит и, по примѣру попечительного отца, сам бытіем есть всякому созданію. Сам одушевляет, кормит, разпоряжает, починяет, защищает и по своей же волѣ, которая всеобщим законом, или уставом, зовется, опять в грубую матерію, или грязь, обращает, и мы тое называем смертію» [22]. Сковорода навіть робить етимологічне припущення, що саме поняття «Бог» виводиться за своїм змістом від руху: «Может быть отсюду родилось и имя сіе «бог», что движенія вселенную движущаго так, как рѣки текущая, есть бѣг непрерывный» [23].

У пантеїстичному трактуванні Сковороди Бог як «невидима натура» і «тайна сила», що у всьому розлита і всім керує, є всезагальним законом розвитку та зміни всієї матеріальної дійсності — «видимої натури», її голосом і розумом. «Сія повсеимственныя, всемогущія и премудрія силы дѣйствіе называется тайным законом, правленіем, или царством, по всему матеріалу разлитым безконечно и безвременно, сирѣчь нелзя о ней спросить, когда она началась — она всегда была, или поколь она будет — она всегда будет» [24].

Оскільки Бог-закон як «невидима натура» лежить в основі «видимої натури», то «мікрокозм» — людина — є також єдністю «видимої натури» — тіла і «невидимої» — Бога. Тому істинну людину треба шукати у «невидимій натурі»: «А видь истинный человѣк и бог есть тожде» [25]. Сковорода й робить наголос на тому, що «никогда еще не бывала видимость истиною, а истина видимостью; но всегда во всем тайная есть и невидима истина, потому что она есть господня» [26].

Людина сприймає матеріальні тіла як явища, але суть їх недоступна для органів чуттів. «Так посему, хотя бы ты всѣ *Коперниканскіи мыры* перемѣрил, не узнав плана их, который всю внѣшность содержит, то бы ничего из того не было» [27]. Так само людина сприймає своє тіло як явище, але за ним слід «бачити» ще суть, яка до тіла як явище не зводиться. Адже «все то идол, что видимое», все це «тлѣнное», «все то тма й смерть, что преходящее» [28]. Істина саме у «невидимій натурі», яка прикривається «видимістю». «Видишь одно скотское и тебѣ тѣло. Не видишь тѣла духовнаго», «в сем твоем прахѣ зарыто сокровище, то есть таится в нем *невиди-*

---

[20] Наркісс...— С. 40.
[21] Начальная дверь...— С. 17.
[22] Там же.
[23] Разговор, называемый алфавит, или букварь мира.— Т. 1.— С. 366.
[24] Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни.— Т. 1.— С. 214.
[25] Наркісс...— С. 47.
[26] Там же.— С. 47—48.
[27] Там же.— С. 41.
[28] Там же.— С. 45.

мость и перст божій, прах твой сей и всю твою персть сію содержащій» [29].

Розкриваючи суть «истиннаго человѣка» як тотожність Бога, Сковорода підкреслював, що «не внѣшня наша *плоть*, но наша *мысль* — то главный наш *челов*ѣк. В ней-то мы состоим. А она есть нами» [30]. Якщо ж «человѣк состоит — не во внѣшней своей плоти и крови, но мысль и сердце его — то истинный человѣк есть» [31], то з погляду духовної сутності людини «мысль и сердце» є пантеїстичною модифікацією Бога, світового розуму, логосу в людській духовній сутності.

На тій основі Сковорода ставить питання про пізнання «невидимої натури» (Бога) як закону існування «видимої натури» усього «макрокозму». Але «невидиму натуру» в «макрокозмі» людина сприймає у «видимій натурі» як [redacted] об'єктивно існуючих явищах, предметах. Справа виглядає по-іншому, коли мова заходить про саму людину. У цьому контексті мислитель висуває на передній план сократівську вимогу: «Пізнай самого себе», тобто «своє серце», «свої здібності», свою духовну сутність, тобто «свого бога». Адже «один труд в обоих сих — познать себе и уразумѣть бога, познать [redacted] уразумѣть точнаго человѣка», тобто «кромѣ плоти и крови» знайти «святое и божественное средѣ себе», бо Бог «внутрь нас есть, [redacted] сердцѣ нашем» [32].

Але пізнання самого себе — «свого бога» — це лише перший крок на шляху реалізації «истиннаго человѣка». Дальший крок — це самоутвердження людини за епікурійською вимогою «жити за своєю природою», тобто за пізнаною своєю духовною сутністю.

«Пізнай самого себе» і «живи за своєю природою» — це принципи, які в органічній єдності становлять підвалину пізнання та утвердження «истиннаго человѣка» в реальному житті, що «есть вѣдь путь непрерывный» [33].

Пізнання «свого бога» означає, насамперед, осягнення і утвердження морально-етичних засад — добра, правди, справедливості та інших чеснот, які є основоположними для життя і діяльності «истиннаго человѣка». Проте істину не тільки треба знати, але й згідно з нею жити. «Начинаеш ли познавать истину? Люби ж ея и поступай по ней. А без сего не годишся [redacted] ея посвященіе» [34]. Перегукуючись з Сократом, Сковорода вважає, що «серце» як морально-етична сутність людини є її Богом-наставником, до голосу якого вона повинна постійно прислухатися, ним керуватися. Життя, основане на правді, честі, добрі, справедливості, є торжеством «истиннаго человѣка», «божественным» життям.

Але пізнання і утвердження морально-етичних принципів у житті не вичерпує усього багатства «истиннаго человѣка», є ще інший бік сенсу його життя — праця, діяльність, творчість «по сродности». Є тут певна співзвучність між даймонією Сократа і Богом-законом Сковороди, який містить у собі нахили і здібності, «сродность», що визнає характер, напрям і зміст

---

[29] Наркісс...— С. 45.
[30] Там же.— С. 34.
[31] Там же.— С. 38.
[32] Там же.— С. 47; Симфонія, нареченная книга Асхань о познаніи самого себе.— Т. 1.— С. 111.
[33] Убогій Жайворонок.— Т. 1.— С. 514.
[34] Симфонія...— С. 132.

праці людини. «Узнай себе. Внемли себѣ и послушай господа своего. Есть в тебѣ царь твой, отец и наставник. Воньми себѣ, сыщи его и послушай его. Он один знает, что тебѣ сродное, сіесть полезное. Сам он и поведет к сему, зажжет охоту, закуражит к труду, увѣнчает концем и благословеніем главу твою. Пожалуй, друг мой, не начинай ничево без сего царя в жизни твоей!»[35].

Пізнання «сродности», на думку Сковороди, не є самоціллю, а саме шляхом до практичної діяльності — людської праці. «Жить по натурѣ» — означає діяти, працювати за здібностями, нахилами, «по сродности». «Как практика без сродности есть бездѣльная, так сродность трудолюбіем утверждается. Что ползы знать, каким образом дѣлается дѣло, если ты к нему не пріобык? Узнать не трудно, а трудно привыкнуть. Наука и привычка есть то же. Она не в знаніи живет, но в дѣланіи. Вѣдѣніе бед дѣла есть мученьем, и дѣло — без природы»[36]. Тільки в гармонійній єдності «званія», «должности», «труда», усіх видів діяльності із «сродностію», здібностями і нахилами «невидимої природи» розкривається і утверджується «истинный человѣк». І цього ніщо не може замінити, навіть навчання і наука. «Правда, что наука приводит в совершенство сродность. Но если не дана сродность, тогда наука что может совершить? Наука есть практика и привычка и есть доч натуры»[37]. Наука не творить «сродности», закладеної в «Богові-законі», вона лише її пізнає і дає змогу її удосконалювати через проникнення в «Бога-закон». «Сокола вскорѣ научишь лѣтать, но не черепаху. Орла во мгновеніе навычишь взирать на солнце и забавляться, но не сову»[38]. А тому «буде кто чего хощет научитися, к сему подобает ему родитися. Ничто же от человѣк, от бога же вся возможна суть»[39].

Отже, «истинный человѣк» у трактуванні Сковороди — це самопізнаний в людині «Бог-закон», який пантеїстично модифікується як сукупність усвідомлених морально-етичних засад та «сродном трудѣ». Але «истинный человѣк» не є замкнутою індивідуальністю, відірваною від суспільного життя. Як ідеал людини він може себе здійснити тільки у суспільному житті, куди його неминуче вводить «сродний труд».

На грунті концепції «сродного труда», оснований на пантеїстичному вченні про «три світи» і «дві натури», Сковорода розкриває проблему людського щастя, рівності та свободи. Це вічні проблеми, принаймні вічні настільки, наскільки вічне саме людство, яке в кожну історичну добу повертається до них і кожний раз заново їх розв'язує, а точніше — прагне розв'язати — з погляду інтересів нових поколінь і нових умов.

Джерело щастя слід шукати в «Богові-законі». «Щастіе наше внутрь нас... пускай никто не ожидает щастія ни от высоких наук, ни от почтенных должностей, ни от изобилія... Нет его нигдѣ. Оно зависит от сердца, сердце от мира, мир от званія, званіе от бога. Тут конец: не ходи далѣе. Сей есть источник всякия утѣхи, и царствію его не будет конца»[40]. «Бог-закон» містить здібності, нахили, «сродность», які мають вирішальне значення у виборі роду праці. Якщо вибір праці здійснюється «по сродности», за здібностями,

[35] Разговор, называемый алфавит...— С. 324.
[36] Басня 10. Двѣ курицы.— Т. 2.— С. 113.
[37] Разговор, называемый алфавит...— С. 350.
[38] Благодарный Еродій.— Т. 1.— С. 495.
[39] Там же.— С. 496.
[40] Разговор, называемый алфавит...— С. 351.

тоді це «сродний труд», який приносить людині радість, насолоду, спокій, творче задоволення, а отже, щастя. Оскільки «жизнь и дѣло есть то же» и «душу веселит сродное дѣланіе», «то сродное дѣло», річ ясна, є щасливим життям. «Естли математик, медик или архитектор щаслив, конечно, щастіе тое зависит от природы, родівшія его к тому. А без ея он бѣдная и смѣшная тварь. С богом святым низкое возводится, а без его низводится и высокое»[41].

Щастя як найвищий душевний стан не має нічого спільного із земним багатством, з матеріальними цінностями, а є внутрішнім духовним єством людини. «Щастіе наше есть мир душевный, но сей мир ни к коему-либо веществу не причитается; он ни золото, ни сребро, ни древо, ни огонь, ни вода, ни звѣзды, ни планеты»[42]. Справжнього щастя поза людиною немає. «Щастіе твое и мир твой, и рай твой и бог той внутри тебе есть»[43]. Якщо б щастя «зависѣло от мѣста, от времени, от плоти и крови», якщо б воно містилося «в Канарських островах», «в царских чертогах», «в багатствах» і т. д., то «тогда бы и щастіе наше и мы с ним были бѣднее», щасливцями були б лише окремі люди. «Ищем щастія по сторонам, по вѣкам, по статьям, а оное есть вездѣ и всегда с нами, как рыба в водѣ, так мы в нем, а оно около нас щет самых нас. Нѣт его нигдѣ, затѣм что есть вездѣ»[44].

Якщо «щастіе наше есть мир душевный», то суть справи полягає в тому, щоб цей світ пізнати, а тому «сіе-то есть быть щастливым — узнать, найтить самаго себе», бо лише із пізнанням себе «входит в душу», тобто у свідомість знання про «сродность», а «с ним путь щастія мирный»[45], який є реалізацією «сродного труда». «Вот мир! — в упокоеніе мыслей, обрадованіе сердца, оживотвореніе души. Вот мир! Вот щастія нѣдро! Сей-то мир отворяет мыслям твоим храм покоя, одѣвает душу твою одеждою веселія, насыщает пшенична мука и утверждает сердце»[46].

Але якщо «душу веселит сродное дѣланіе», яке є невичерпним джерелом людського щастя, то «если же отнять от нея сродное дѣйствіе, тогда-то ей смертная мука»[47], яка є нещастям людини. «Сія мука лишает душу здравія, разумѣй, мира, отнимает кураж и приводит в разслабленіе. Тогда она ничем не довольна, мерзит и состоянием и селеніем, гдѣ находится. Гнусны кажутся сосѣди, невкусны забавы, постылые разговоры, непріятны горничныя стѣны, немалы всѣ домашніе; ночь скучна, а день досадный; лѣтом зиму, а зимою хвалит лѣто; нравлятся прошедшіе, Авраамскіе вѣка или Сатурновы; хотѣлося бы возвратиться из старости в младость, из младости в отрочество, из отрочества в мужество; хулит народ свой и своея стороны обычаи, порочит натуру, ропщет на бога и сама на себе гнѣвается. Тое одно сладкое, что невозможное; вожделѣнное, что минувшее; завидное, что отдаленное. Там только хорошо, гдѣ ея, и тогда, когда ея нѣт. Больному всякая пища горка, услуга противна, а постѣль жостка. Жить не может и утрѣть не хочет»[49].

---

[41] Разговор, называемый алфавит...— С. 328, 339, 351.
[42] Кольцо.— Т. 1.— С. 254.
[43] Разговор, называемый алфавит...— С. 328.
[44] Разговор пяти путников...— С. 221.
[45] Там же.— С. 225; Разговор, называемый алфавит...— С. 318.
[46] Разговор пяти путников...— С. 226.
[47] Разговор, называемый алфавит...— С. 339.
[48] Там же.— С. 339—340.
[49] Там же.— С. 350.

Причина *нещастя* полягає у «несродности труда», у праці, діяльності без покликання, у праці, визначеній спокусами та принадами «видимоі натури». Мислитель зазначає, що «отнять от души сродное дѣланіе — значит ее лишить живности своей»[49]. «Несродность» є страшним ворогом людини, який руйнує її сили, нівечить знання, пригнічує здібності. «Кто безобразит и растлѣвает всякую должность? — Несродность. Кто умервщляет науки и художества? — Несродность... Она каждому званію внутреннѣйшій яд и убійца»[50].

Праця «по несродности» не тільки породжує нещастя, а й деформує і спотворює самі результати праці, що завдає шкоди суспільству. «По сей-то причинѣ искусный врач неудачно лѣчит. Знающій учитель без успѣху учит. Ученый проповѣдник без вкуса говорит. С приписью поддячій без правды правду пишет. Превравший Библію студент без соли вкушает. Истощившій в пиктурѣ вѣк без натуры подражает натурѣ. Во всѣх сих всегда недостает нѣчтось»[51]. Цим «нѣчтось», чого бракує, і є «сродность труда», за яким «разумным и добрым сердцам гаразда миляє и почтеннѣе природный и честный сапожник, нежели безприродный штатский совѣтник»[52]. Власне, «*нещастіе* — оттуду родилось, что прелщенный человѣк, пошедшій за руководством слѣпой натуры, ухватился за хвост, минув голову...»[53]

Розкриваючи «самое переднее крильцо и преддверіе, вводящее в пагубу», Сковорода вказує на ті «дорожки», які і «есть родный нещастія путь», а саме: «Входить в несродную стать», «Несть должность, природѣ противну», «Обучаться, к чему не рожден», «Дружить с тѣми, к коим не рожден»[54].

Утвердження щастя і усунення нещастя Сковорода поєднує із здійсненням основоположних принципів — «узнай себе», і «жить по натурѣ». Адже принцип «узнать себе и здѣлать порядок в сердце своем» й означає, що «нѣт полѣзнѣе и важнѣе, как богомудро управлять внѣшнею, домашнею и внутренною, душевною экономією»[55]. Принцип «жить по натурѣ» вимагає неухильного дотримання і практичного здійснення пізнаної «сродности труда», що усуває стан невідповідності, коли праця не знаходить собі «сродности», відповідних здібностей і покликання, а наявні здібності не реалізуються у відповідному собі «сродном трудѣ».

Сократівське «узнай себе самого» і епікурівське «жить по натурѣ» у вченні Сковороди, набувши нового філософського звучання, злилися на пантеїстичній основі в єдиний шлях самопізнання та самоутвердження «истиннаго человѣка». Пізнання «сердца», «свого бога», тобто моральних принципів та природних здібностей, нахилів, покликання, і здійснення їх у морально-досконалому житті та «сродній праці» — ось сенс «истиннаго человѣка» як ідеалу людини, яка, переборовши спокуси і принади матеріального життя — абсолютизованого та ідеалізованого тілесного «идола и кумира», пізнала свою духовну сутність і утвердила себе в житті як єдність моральної досконалості та «сродного труда», досягаючи цим радості, насолоди, спокою, а отже, щастя.

---

[05] Разговор, называемый алфавит...— С. 358.
[51] Там же.— С. 328—329.
[52] Там же.— С. 329.
[53] Там же.— С. 322.
[54] Там же.
[55] Разговор пяти путников...— С. 240.

Повний вияв і завершення людське щастя досягає в поєднанні особистого і суспільного (загальнонародного) блага, добра.

Сковорода, розглядаючи людину як конкретне втілення «сродності труда», не замикає її в рамках особистого світу індивідуальності, відірваної та ізольованої від усього суспільного життя. Мислитель виходить із того, що «всѣ мы не ко всему, а к сему всяк добрый человѣк родился», отже, індивідуальний «сродный труд» є конкретним здійсненням загальної «должності», індивідуальним внеском у спільну скарбницю загального добра. Якщо «ничто столько не сладко, как общая всѣм нам должность», то, провадить далі мислитель, той «щаслив, кто сопряг сродную себѣ частную должность с общею. Сія есть истинная жизнь» [56]. Щасливе життя людини — це процес гармонійного поєднання практично-трудової реалізації індивідуальної «сродной должности» із загальним суспільним добром, благом, щастям.

Щасливе суспільство, за переконанням Сковороди, повинно бути втіленням гармонійного поєднання морально досконалих людей, які вільно творять і працюють за своїми здібностями, нахилами, покликанням. Мислитель веде мову, яка «единственно точію касается до человѣколюбных душ, до частных званій и до благословенных промысла родов, коих божій и человѣческій закон вон из сожительства не изгонит» і які складають «плодоносный церкви, яснѣе сказать, общества сад, так, как часовую машину свои части» [57]. Ця машина, тобто «плодоносный... общества сад», є тоді цілісним згармонізованим організмом, коли кожна з його частин виконує властиву їй функцію, а всі разом дають гармонію суспільства. «Она в то время порядочное продолжает теченіє, когда каждый член не только добр, но и сродную себѣ разлившіяся повсему составу должности часть отравляет» [58]. Вільно здійснюючи особисту індивідуальну сутність в «сродном труде», людина тим самим вносить у суспільство свою частину як компонент загального блага. «И сіе-то есть быть щасливим, познать себе, или свою природу, взяться за свою долю и пребывать с частію, себѣ сродною, от всеобщей должности. Сіи должности участія есть благодѣяніе и услуга» [59]. У розумінні Сковороди і «должность», і «благодѣяніе» трактуються як *моральний обов'язок,* тобто випливають із морально-духовної сутності людини і реалізуються у її відповідній практичній дії, корисній для суспільства і для неї самої.

Але чи є таке і чи взагалі можливе гармонійне поєднання особистого і суспільного, одиничного і загального на основі «сродности труда»? У реальному житті Сковорода бачив суспільство, в якому навіть мови не могло бути про утвердження «истиннаго человѣка», здійснення його творчості й діяльності, вільного прояву і втілення здібностей, нахилів, покликання.

Повна дисгармонія між людиною і суспільством визначається, на думку Сковороди, браком «сродного труда». «Самая добрая душа тѣм безпокойнѣе и нещасливѣе живет, чем важнѣйшую должность несет, если в ней не рожденна» [60]. Людина без «сродности», «природи» в житті збентежена, розгублена, незадоволена, «вместо услуг обижает друзей и родственников, ближних и дальних, однородных и чужостранных», «вред приносит обще-

---

[56] Басня 21. Кукушка и Косик.— Т. 2.— С. 127—128.
[57] Разговор, называемый алфавит...— С. 322—323.
[58] Там же.— С. 323.
[59] Там же.
[60] Там же.

ству». «Как не повредить, если худо несть должность? Как не худо, если нѣт упрямаго раченія и неутомимаго труда? Откуду же уродится труд, если нѣт охоты и усердія? Гдѣ возмеш охоту без природы?»[61]. Праця, вся трудова діяльність людини «без сродности», «природы» неповноцінна, а тому малокорисна або й зовсім не корисна, а навіть і шкідлива для суспільства.

Суспільство, в якому панує «несродность», не може бути здоровим, справедливим, щасливим. Викриваючи феодально-кріпосницький лад, Сковорода пояснював усі його несправедливості тим, що воно основувалося на «несродности», на «видимій натурі», на «желании свѣтском», що і є джерелом зла, усіх суспільно-державних нещасть: «Кто не желает честей, сребла, волностей? Вот тебѣ источник ропоту, жалоб, печалей, вражд, тяжеб, граблений, татьбы, всѣх машин, крючков и хитростей. Из сего родника родятся измѣны, бунт..., похищеннаго, падения государств и вся нещастій бездна»[62]. Усі земні бажання як «желаніе свѣтское», просякнуті «свѣтовым квасом», тобто позбавлені «сродности», спрямовують людину на осягнення земного «изобилія» в обхід «сродности». А чи може таке «изобиліе» зробити людину щасливою, якщо воно на «несродности» основане? «Справся, сколко тысяч людей онное погубило? До коих пороков не приводит здравіе с изобиліем? Цѣлыя республики через оное пропали. Как же ты изобилія желаеш, как щастія? Щастіе нещастливыми не дѣлает. Не видиш ли и теперь, сколь многих изобиліе, как наводненіе всемирнаго потопа, пожерло, а души их чрезмѣрными затѣями, как мелничныя камни, сами себя снѣдая, без зерна крутятся?»[63]. Справжнє «изобиліе» породжується не «видимою натурою», тобто «несродностію», а «Богом-законом», «сродностію труда». «Божіє милосердіє, конечно бы, осыпало тебя изобиліем, естли б оно было тебѣ надобное»[64].

Абсолютизація та ідеалізація «видимої натури» створює відповідний суспільний грунт для «несродности», що неминуче веде до суспільної трагедії. «А когда уже стал волк пастухом, медвѣдь монахом, и лошак совѣтником, сіе не шутка, но бѣда. О когда б мы проникнули, коль сіе обществу вредно!»[65]. І це цілком зрозуміло: людина, яка відкинула свою «сродность» і пішла по шляху «несродності», руйнує суспільне благо. «Но кто может нектися о других пользѣ, презрев собственную? И если для себе зол, кому добр? Самим себѣ суть убийцы, борющіеся с природою. Коликое мученіе — трудиться в несродном дѣлѣ?»[66]. У суспільстві, основаному на «несродности», на «видимій натурі», панує беззаконня, сваволя і насильство, панують ті, хто «по лицу святы, по сердцу всѣх беззаконнѣе», хто «десятка шибениц достоин», хто до рівня моральных норм підняв «зависти, грабленіе, тяжбы, татьбы, убійства, хулы, клеветы, лицемѣрія, лихоимства, любодѣянія, студодѣянія, суевѣрія», хто «по успѣху беззаконій своих и мудрость, и славу, и благородность, и сласть, и блаженство оцѣняет»[67]. Отже, якщо в основі

[61] Разговор, называемый алфавит...
[62] Разговор пяти путников...— С. 217.
[63] Там же.
[64] Там же.
[65] Разговор, называемый алфавит...— С. 337.
[66] Там же.
[67] Брань архистратига Михаила со Сатаною о сем: легко быть благим.— Т. 1.— С. 454; Убогий Жайворонок.— С. 518; Пря бѣсу со Варсавою.— Т. 1.— С. 482—483.

суспільно-державного життя лежить не «Бог-закон» — «сродний труд» і сукупність морально-етичних принципів та чеснот, а «несродность», «видима натура», то все суспільство і всі його члени будуть здеморалізовані, духовно, морально й психологічно здеформовані, а то й просто зруйновані.

Суспільство у своїй основі зіпсуте і здеформоване, на думку Сковороди, не може створити необхідних умов для здійснення «сродного труда» як основи радості, насолоди, щастя. Для мислителя сучасний йому суспільно-політичний лад був несправедливим, протиприродним, антигуманним, він нівечив і вбивав у людині й народі все чисте, добре і справедливе, породжуючи і насаджуючи зло. Тому й виникає проблема створення суспільства, яке б основувалося на «сродности труда» і тим самим було б необхідним середовищем реалізації щастя, «истиннаго человѣка».

Але за концепцією Сковороди осягнення і здійснення щастя ще не є повним утвердженням «истиннаго человѣка», оскільки саме щастя, в свою чергу, у різних людей різне, що визначається різними здібностями, різною «сродностью». Більше того, одні й ті ж нахили, здібності у різних людей є різними за своєю повнотою, величиною, інтенсивністю й екстенсивністю, а тому й різним є стан щасливості, визначений «сродностію». Тому проблема щастя органічно поєднується з поблемою *рівності.*

За переконанням Сковороди, рівність виводиться з самої суті «сродности», тобто з стану сутнісного покликання людини, визначеного «Богом-законом», за яким всі види людської діяльності, основані на «сродности», є однаково законні, почесні, отже, рівні. «Сто сродностей, сто званий, а всѣ почтенные, яко законные»[68]. Проте це ще не є завершене розкриття рівності, тут тільки починається складність розв'язання цієї проблеми. Адже у різних людей різні за своїми родовими визначеннями здібності, нахили, «сродности» (хто здібний до музики, хто — до медицини і т. д.), рівно ж як і те, що у різних людей є однорідні за своїм визначенням здібності, нахили, таланти, але з різною інтенсивністю та екстенсивністю виявлені (різні люди здібні до музики, до медицини, але кожен з них різною мірою). Отже, як бути тут з рівністю? Де тут її критерій? Сковорода знаходить доволі оригінальний розв'язок. На його думку, суть справи полягає в тому, що при всій різноманітності людські здібності, нахили, «сродности» за своєю конкретно-індивідуальною визначеністю згідно з «Богом-законом» вичерпно завершені й у цьому плтні *рівні.* «Бог богатому подобен фонтану, наполняющему различные сосуды по их вмѣстности», над якими є такий напис: «Неравное всѣм равенство». Розкриваючи зміст цього афоризму, Сковорода далі пише: «Льются из разных трубок разные токи в разные сосуды, вкруг фонтана стоящие. Меншій сосуд менѣе имѣет, но [illegible] том равен есть большему, что равно есть полный»[69]. Обстоюючи принцип «равное неравенство», Сковорода відкидає інший принцип — «равное равенство», тобто зрівняльність як таку, що суперечить самій «невидимій натурі», «сродности». «И что глупѣе, как равное равенство, которое глупцы в мір ввесть всуе покушаются? Куда глупее все то, что противно блаженной натурѣ?»[70]. «Неровная ровность» полягає в тому, щоб кожна людина мала рівну можливість повністю реалізувати свою «сродность», величину і рід якої визначає «Бог-закон». Рів-

[68] Разговор, называемый алфавит...— С. 327.
[69] Там же.— С. 345.
[70] Там же.

ність у рівності можливостей заповнити «различные сосуды по их вмѣстности».

Усі біди і нещастя, несправедливості й беззаконня в суспільному житті породжуються відсутністю «сродности», пануванням «псеродности». «Общество есть то же, что машина. В ней замѣшательство бывает тогда, когда ея части отступают от того, к чему оныя своим хитрецом здѣланны»[71]. Звичайно, це неминуче породжує несправедливість, нерівність, нещастя. «Несродность» породжує жадобу багатства, це веде до насильства, беззаконня, кар'єризму і т. д. Характеризуючи Афіни в післясократівські часи, коли замість «бесѣдников» появилися «сборища обезьян философских». Сковорода зауважував, що філософи, власне кажучи, «растлѣніем спортили самое основаніе афинского юношества», і не дивно, що молоді люди для кар'єри і наживи прагнули «пробраться к знатнѣйшим званіям, нимало не рассуждая, сродны ли им тѣ званія и будут ли обществу, и во-первых, сами для себе полезными»[72]. Єдине, що їх хвилювало у житті,— «только бы достать блистательное, хоть пустое оно, имя или обогатиться»[73]. То чого ж можна чекати і на що надіятися, коли цвіт народу опустився на дно суспільного життя, грунтовно розминувшись зі своїм природним покликанням! «Судите, коли кое множество там было пожаловано ослов мулами, а мулов лошаками. Тогда-то богочтеніе превратилося в яд, в раздоры — в суевѣріе и лицемѣріе, правленіе — в мучительство, судейство — в хищеніе, воинство — в грабленіе, а науки — в орудіе злобы. Сим образом, воинствуя противу Миневры, здѣлал себѣ защитницу свою враждебною, а республику погибельною»[74].

Ігнорування «сродности» має своїм неминучим результатом нерівність, яка найперше вражає людину, а відтак суспільство. Адже в даній ситуації створюється явна, кричуща невідповідність між «сродностію», здібностями і діяльністю людини. Відкидається тим самим «неравное равенство» і утверджується «неравенство» — нерівність у самому собі як частина, елемент загальносуспільної нерівності. Назовні це виявляється в тому, що «несродность» неминуче веде до «видимої натури», до матеріальної дійсності з її принадами та спокусами, які поглинають людину, що не пізнала своєї «сродности» і не живе за її вимогами. Тут і починається блукання душі, незадоволення, страх, лицемірство, обман, брехня, лукавство, жадоба, нажива і т. д.— все те, що робить людину жертвою нерівності. «Многіи без природи изрядныи дѣла зачинают, но худо кончат»[75].

«Бог-закон» установив велику справедливість — «неравное равенство», але «слѣпая глупость и глупое невѣріе» цього не бачить і не розуміє, «одно только худое во всем видит», а тому: «Для сего вѣк над вѣк возносит, народ выше народа, недовольна своею ни статью, ни страною, ни возрастом, ни сродностью, ни участью, ни болезнію, ни здоровьям, ни смертію, ни жизнію, ни старостію, ни юностью, ни лѣтом, ни зимою, ни ночью, ни днем и при удачѣ то восходит до небес, то низходит отчаяніем до бездн, лишенна как свѣта и духа вѣры, так и сладшайшаго мира с равнодушіем и жжется собственным своих печалей пламенем»[76].

---

[71] Разговор, называемый алфавит...— С. 348.
[72] Там же.— С. 333.
[73] Там же.
[74] Там же.
[75] Басня 3. Жаворонки.— Т. 2.— С. 106.
[76] Басня 24. Крот и Линкс.— Т. 2.— С. 134.

Наркісс

Разглагол о Том: Узнай Себе.

Пролог.

Сей есть Син мой первородный. Рожден в седмом десятке Вѣка сего. Наркісс нарицается нѣкій Цвѣт, и нѣкій Юноша. Наркісс Юноша, в Зерцалѣ прозрачных Вод, при Источниках, взирающій сам на Себе, и влюбившійся смертно в самаго себе: есть предревняя Притча, и обветшалыя Богословіи Египетскія: яже есть Матер Еврейскія. Наркіссов Образ благовѣстит сіе: Узнай себе! Будто би сказал: Хощешь ли бит доволен собою? и влюбится в самаго себе? Узнай же себе. Испитай себе крѣпко... Право! Како бо можно влюбитися в Невѣдомое? Не горит Свѣчо, не касаяся Огня. Не любит Сердце, не видя Красоти. Видно, что Любов, есть Софіина Дщер. Гдѣ Мудрост узрѣла: там Любов сгорѣла. Воистинну блаженна есть Самолюбност! аще есть Свята; Ей свята! аще истинная; Ей глаголю Истинная! аще обрѣла и узрѣла Едину Оную Красоту и Истину:

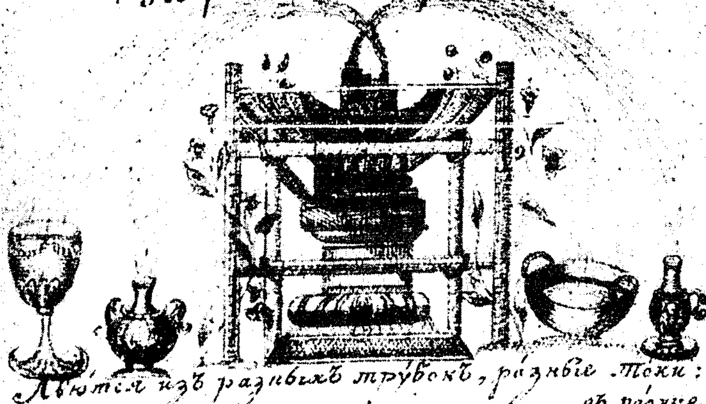
Посредѣ вас стоит: Егоже не вѣсте.

Варсава

Перша сторінка праці Г. Сковороди «Наркісс». Перед 1767 р.

силы своей.
Не чудо ли? что одинъ въ изобиліи скуденъ: а другій въ скудости доволенъ. Видно, что Природа, больше прилагаетъ хитрости, вылѣпливая фигуру Мурашкину: нежели Слонову: и дивнѣйшій Царствія Божія Промыслъ можно видѣть, въ нѣжныхъ родахъ: нежели въ Овечьихъ, и воловьихъ стадахъ.
Богъ богатому подобенъ фонтану: наполняющему различные сосуды: по ихъ вмѣстности.
Надъ фонтаномъ надпись сія:

Не равное всѣмъ равенство.

Сторінка рукопису Г. Сковороди «Разговор, называемый алфавит, или букварь мира». Друга половина 1774 р.

Не розуміючи суті справедливого установлення, яким є, «неравное равенство», «глупость в изобилии гордится и ругается, а в скудости осѣдает и отчаиватся. Она в обоих долях нещасна» [77].

«Глупость» в одному випадку «бѣсится», а в іншому — «с ног валится», і «сія вся язва» породжується хибним розумінням, за яким нібито « в мірѣ все дѣлается на удачу так, как в беззаконном впадѣніи». Скільки можна бачити «глупцов», які в погоні за наживою потоптали і зневажили «премного честнѣйший и безцѣнный добродетели бысер на то одно, чтоб продраться в чин, со всѣм ему не сродный». Від того, що мавпи будуть одягнені по-людському, людьми вони не стануть. «Если кто просвѣщенное око имѣет, коликое множество видит сих ослов, одѣтых в львиную кожу. А на что одѣты? На то, чтоб вполнѣье могли жить по рабским своим прихотям, безпокоить людей и проламываться сквозь законов гражданских заборы» [78].

Сковорода бачить причину беззаконня, насильства, усіх зол саме у підмінюванні «духовного», «Бога-закону» плотським, фізичним. «Дѣлать беззаконие есть то: духовное превращать в плотское, а божіе дѣло в человѣческія и физическія плетки» [79]. Людина, не знаючи і не осмислюючи суті «Бога-закону», «духовного», не розуміє того, що «плоть — ничто же, и все плотское есть идол и ничто же», не розуміє, що треба пізнати і утвердити в собі «духовне» — «вот истина» [80]. Розминувшись з істиною «Бога-закону» і утвердившись в «тілесній природі», «сіи суть лицемѣры». Адже вони: «Сребролюбивы, честолюбивы, сластолюбцы, ласкатели, сводники, немилосерды, непримирительны, радующіися злом сосѣдским, полагающім в прибылях благочестіе, цѣлующіи всяк день заповѣди господни и за алтын оныя продающіи» [81].

Рівність, визначена «неравным равенством», в основі якої лежить «Бог-закон», є принципом справедливості в житті людини, суспільстві, державі. «Но распростри, о бѣдная тварь, очи твои и увидиш, что все дѣлается по самой точной правдѣ и равенству, а сим вспокоишся» [82].

Звичайно, рівність не в зрівнялівці, а у виявленні своєї «сродности», у задоволенні своїх «сродных» здібностей, у всюдисущності «Бога-закону». «Если в богатствѣ есть, чего в нищетѣ нѣт, справся — и сыщеш в нищетѣ, чего в богатствѣ нѣт. В которой земли менѣе родится плодов, там в награду здоровость воздуха. Гдѣ менѣе клюквы и черницы, там менѣе скорбутной болѣзни; менѣе врачей — менѣе больных; менѣе золота — менѣе надобностей; менѣе ремесел — менѣе метов; менѣе наук — менѣе дураков; менѣе прав — менѣе беззаконников; менѣе оружия — менѣе войны; менѣе поваров — менѣе испорченного вкуса; менѣе чести — менѣе страха; менѣе сластей — менѣе грусти; менѣе славы — менѣе безславія; менѣе другов — менѣе врагов; менѣе здоровья — менѣе страстей. Вѣк и вѣк, страна и страна, народ и народ, город и село, юность и старость, болѣзнь и здоровя, смерть и жизнь, ночь и день, зима и лѣто — каждая стать, пол и возраст и всякая тварь имѣет собственным свои выгоды» [83].

[77] Басня 24. Крот и Линкс.— С. 133.
[78] Там же; Оленица и Кабан.— Т. 2.— С. 133, 141.
[79] Книжечка о чтении священнаго писанія, нареченна жена Лотова.— Т. 1.— С. 426.
[80] Там же.
[81] Брань архистратига Михаила...— С. 454.
[82] Басня 24. Крот и Линкс.— С. 133.
[83] Там же.— С. 133—134.

«Неравное равенство» випливає із різноманітності «сродностей» які, будучи різними в різних людей, усіх їх єднають саме в цілість. «По разным природным склонностям и путь житія разный. Однак, всѣм один конец — честность, мир и любовь»[84]. Ідеалом гармонії суспільного життя є світ, представлений у Біблії, у якій всі відносини грунтуються на установленнях «Бога-закону». «Знай, друг мой, что библія есть *новий мир* и *люд божий*, земля живых, *страна* и *царство любви*, горный *Іерусалим:* и, сверх подлаго азіатскаго, есть *вышній*. Нѣт там вражды и раздора. Нѣт в оной республикѣ ни старости, ни пола, ни разнствия — все там общее. Общество в любви, любов в боге, бог в обществѣ. Вот и колцо *вѣчности*!»[85].

Сутність «истиннаго человѣка» визначається не лише принципом «неравнаго равѣнства», але й її *свободою*, тим більше, що «неравное равѣнство» може здійснитися в умовах тільки свободи, яка, на думку Сковороди, органічно пов'язана з «невидимою натурою», тобто з «Богом-законом».

Мислитель підкреслює, що «бренный кумир ограничен, заключаем тѣснотою», отже ж, не може стати полем прояву свободи. Свобода можлива лише в лоні духу. «Духовный же *человѣк* есть свободен. В высоту, в глубину, в широту лѣтает безпредѣлно. Не мѣшают ему ни горы, ни рѣки, ни моря, ни пустыни»[86].

Свобода людського духу — це невичерпне, безмежне, вседайне джерело істинної мудрості, творіння безсмертних цінностей людського буття, самовдосконалення людського єства. «Духовный человѣк» як втілення свободи духу — істинний творець: «Проводит отдаленное, прозирает сокровенное, заглядает в преждебывшее, проникает в будущее, шествует по лицу океана, входит дверем заключенным. Очи его голубины, орліи крила, еленья проворность, льваная дерзость, гармонична вѣрность, пеларгова благодарность, агнцово незлобіе, быстрота соколья, журавляя бодрость»[87]. «Духовный человѣк» є у нерозривному єднанні з «Богом-законом», з божественними установленнями, які скеровують його свободу на благо, на доброчинність. «Над главою его лѣтает седмица божіих птиц: дух вкуса, дух вѣры, дух надежды, дух милосердія, дух совѣта, дух прозрѣнія, дух чистосердія»[88].

Щоб осягнути свободу духу, слід відкрити простір для дії *думки* у самій собі, бо саме у творчості *самої-у-собі* думки здійснюється свобода «истиннаго человѣка». «Мысль есть тайная в телѣсной нашей машинѣ пружинка, глава и начало всего движения ея, головѣ сей вся членов наружность, как обузданный скот, послѣдует, а как пламень и рѣка, так мысль никогда не почивает. Непрерывное стремление ея есть то желаніе. Огонь угасает, рѣка останавливает, а невещественная и безстихійная мысль, носящая на себѣ грубую бренность, как ризу мертвую, движеніе свое прекратить (хотя они в тѣлѣ, хоть внѣ тѣла) никак не сродна ни на одно мгновеніе и продолжает равномолнійное свое летанья стрмленіе чрез неограниченные вѣчности, миліоны безконечным»[89].

У своєму стремлінні думка «ищет своей сладости и покоя», але не для того, щоб «остановиться и протянуться, как мертвое тѣло»,— живій її

[84] Басня 6. Колеса часовіи.— Т. 2.— С. 109.
[85] Книжечка о чтеніи священнаго писанія...— С. 415.
[86] Там же.— С. 418.
[87] Там же.— С. 418—419.
[88] Там же.— С. 419.
[89] Разговор пяти путников...— С. 238—239.

природі «сіе не сродно». Думка за своєю природою жива і динамічна, і ця її самоактивність полягає в самоочищенні від «бренного кумира», осягненні духовної чистоти, пізнанні своєї «сродности» — «невидимої натури». «...Она, будто во странствіи находясь, ищет по мертвым стихіям своего сродства и, подлыми забавами не угасив, но пуще распалив свою жажду, тѣм стремительнѣе от растлѣнной вещественной природы возносится к вышней господственной натурѣ, к родному своему и безначалному началу, дабы сіяніем его и огнем тайнаго зрѣнія очистившись, уволнитись тѣлесной земли и землянаго тѣла» [90].

Пізнавши свою «сродность», здібності, покликання, нахили, тобто «Бога-закон», думка у всій своїй духовній чистоті відкриває собі поле свободи духу, яка полягає, передусім, в оволодінні розумінням і свідомим керуванням «сродностію», духовною сутністю. «Для безпрепятственного путешествия нѣт важнѣе, то есть полезнѣе и величественнѣе, как узнать самого себя и сыскать к нашем пепелѣ погребенную искру божества, отсюду раждается благовенное оное царство владѣть собою, имѣть мощь и на стремленіях душевных всѣх тигров лютѣйших, как на ведущих колесницу львах, ѣхать» [91]. Звільнившись від «тѣлосной земли и землянаго тѣла і збагнувши «сродность», думка входить тільки на чисте поле свободи духу. «И сіе-то есть взыйти в покой божій, очиститися всякого тлѣнія, здѣлать совершенно *волное* стремленіе и безпрепятственное движеніе, вылетѣв из тѣсных вещества границ на свободу духа...» [92] Оскільки «истинный человѣк» утверджується в «сродном трудѣ», що є гармонійною єдністю пізнаних здібностей і їх практичного здійснення, єдністю «званія», «должності», «труда», всіх видів діяльності із «сродностію» «невидимої натури», то, досягнувши «сродного труда», людина на практиці здійснює свою свободу — працює за своїми здібностями.

Пізнання самого себе, розкриваючи «сродность», тим самим відкриває наукову основу для свободи згідно з вимогами «невидимої природи», яка «всяческая строит», «едина она и исцѣляет и научает», «она путеводствует». Свобода основується на тому, що «премудрая и блаженная натура» є єдиним законодавцем, до якого слід прислухатися і відповідно до нього визнати свою свободу, а не діяти всупереч йому. «Не мѣшай только ей, а если можешь, отвращай препятствия и будьто дорогу очищай; воистину сама она чисто и удачно совершает» [93]. Камінь покотиться згори, лиш треба перешкоду забрати. «Не учи его котиться, а только помгай». І це наука, знання, виховання, це «обузданіе, от человечѣскія помощи происходящее, всѣх беззаконников управляющее» [94]. Свобода волі полягає в тому, щоб згідно з «невидимою натурою» управляти і собою, і предметами зовнішнього світу. «Воспитаніе же истекает от природы, вливающія в сердце сѣмя благія воли, да помалу-малу, без препятствій возрасши, самовольно и доброхотно дѣлаем все тое, еже свято и угодно есть пред богом и человѣком» [95]. Навіть у неволі людина повинна здобути собі свободу. На думку Сковороди, зовнішнє рабство, тобто «раб-для-іншого», ще не позбавляє цілковито людину свободи, бо вона й у тій ситуації може знайти «сродный труд», що дасть

[90] Разговор пяти путников...— С. 239.
[91] Кольцо.— С. 259.
[92] Разговор пяти путников...— С. 239.
[93] Благодарный Еродій.— С. 496.
[94] Там же.
[95] Там же.

свободу. Найлегше, за словами Сковороди, внутрішнє «рабство», коли людина «сама-в собі-раб», тобто «раб-для-себе», що зумовлюється «сродностію труда». «Сего ради, видя неволю и плѣн тетервакову, жертвующую себе в пользу чуждую, не лѣнися работати для собственныя твоея пользы и промышляти нужное, да будеши свободен. Аще же не будеши для себе самаго рабом, принужден будеш работати для других и, убѣгая легких трудов, попадеш в тяжкія и сторичныя»[96].

Із здійсненням свободи в процесі реалізації «сродного труда» нерозривно пов'язана проблема *свободи вибору* «труда» і «званія», «должности» і виду діяльності. Такий вибір не має нічого спільного ні з довільністю, вольовим бажанням, ні з абсолютним, фатальним призначенням, бо вона визначається свідомістю і розумінням пізнаних здібностей, нахилів, «сродности», «невидемой натури», «Бога-закону». «Все то сносное, что природное, и симпатіа (σγμπαυεια) значит природную сносность, касающуюся к дружбѣ, к пищѣ, и паче всего к избранію званія»[97].

Своєрідність свободи вибору, за Сковородою, полягає в тому, що цей вибір визначається не суб'єктивною волею за принципом — хочу те, хочу інше, а пізнанням, розумінням і усвідомленням «сродности», закладеної у «невидимій природі», «Богові-законі», не у зміні за власним рішенням «званія», «должности», а у свідомому застосуванні пізнаної «сродности» у «сродном трудѣ». «Не думай никто, будьто от нашей воли зависит избрать стать или должность. Владѣет вышній царством человѣческим, и блажен сему истинному царю послѣдующій. Сіе-то есть быть в царствіи божіи и в щасливой странѣ твердаго мира»[98]. Свобода вибору — це свідомий вибір «заняття» на основі пізнаної «сродности», визначеної «Богом-законом». Цього стану речей ніхто і ніщо не може змінити.

Звичайно, вибір можна зробити без урахування «сродности», тільки тоді вже буде визначальною «несродность», а «без природы труд сладок быть не может». «Многіе, презрѣв природу, избирают для себе ремесло самое модное и прибыльное, но вовся обманываются. Прибыль не есть увеселеніе, но исполненіе нужности тѣлесныя, а если увеселеніе, то не внутреннее; родное же увеселеніе сердечное обитает в дѣланіи сродном. Тѣм оно слаже, чем сроднѣе. Если бы блаженство в изобиліи жило, то мало ли изобильных? Но равнодушных и куражных скудно»[99]. Як відомо, вибір за «несродностію» не приносить ні щастя, ні радості, ні задоволення.

Отже, основуючись на раціоналістично-пантеїстичному вченні, Сковорода вважає, що свобода вибору здійснюється не на основі сваволі, не в дії проти «сродности», проти «невидимої природи», «Бога-закону», а у свідомому приведенні у відповідність «должності», «труда» із «сродностію», здібностями, нахилами «невидимої натури».

Свобода людського духу, або свобода «духовного человѣка» — ядро людської свободи, але це ядро може розвинутися і дати плоди, якщо наявні соціальні свободи. Суспільство зіпсуте і безправне, основане на насильстві і тиранії, не може дати потрібних умов для здійснення «сродного труда» як основи радості, насолоди, щастя.

---

[96] Убогій Жайворонок.— С. 524.
[97] Разговор, называемый алфавит...— С. 351.
[98] Там же.— С. 325.
[99] Там же.— С. 339.

Г. Сковорода глибоко осмислює свободу як особи, так і народу, вважаючи її ні з чим незрівнянним феноменом. У своєму творі «De libertate» мислитель особливо наголошує на винятковій важливості суспільно-духовного статусу свободи:

Что то за волность? Добро в ней какое?
Ины говорят, будто золотое.
Ах, не златое, если сравнить злато,
Против волности еще оно блато[100].

У той час імператриця Катерина II накинула українському народові кріпацтво, вільних козаків — а Сковорода був вільний козак — стали насильно заганяти в кріпацтво. І така гірка і нещасна доля могла спіткати й самого філософа. З тривогою пише він про це:

О, когда бы же мнѣ в дурнѣ не пошитись,
Дабы волности не могл как лишитись[101].

Але Сковороду хвилювала і турбувала не лише особиста свобода чи свобода особи загалом, а ще в більшій мірі свобода рідного народу, якого обсіли і свої, і чужі паразити, гнобителі, вовки-хижаки. Бо свобода «духовнаго человѣка» може здійснитися у всій повноті лише за умов соціально-політичних свобод. Виходячи з умов існування суспільства, де «голова всяка» має свій «смысл», «сердцу всякому своя любов» і «не однака всѣм живущим мысль», мислитель найвище цінує свободу:

Так и мнѣ вольность одна есть нравна,
И безпечальный, препростый путь.
Се — моя мѣра в житіи главна;
Весь окончится мой циркуль тут[102].

Суть «истиннаго человѣка», що полягає у його щасті та свободі, основаних на знанні своєї «сродності», «Бога-закону», тісно пов'язується з проблемою істини. Що таке істина? Якщо «істинна людина» і Бог є те саме, але «істинна людина» виводиться від Бога, то *істиною* може бути тільки Бог, тобто «невидимость», а не «видимость» (матеріальна оболонка). «И никогда еще не бывала видимость истиною, а истина видимостью; но всегда во всем тайная есть и невидима истина, потому что она есть господня. А господь и дух, плоти и костей не имущий, и бог — все то одно»[103]. І оскільки істина — це Бог, то «истина есть безначальна»[104].

І ось цю «істину-Бога», що є законом усього сущого, в тому числі людини, треба знати і, отже, пізнати. «Один труд в обоих сих — познать себе и уразумѣть бога, познать и уразумѣть точнаго человѣка, весь труд и обман от его тѣни, на которой всѣ останавливается»[105]. Сковорода обстоює думку саме про те, що оскільки «истинною не бывала плоть никогда: плоть и лож — все одно, и люблящый сего идола сам таков же», то

---

[100] De libertate.— Т. 2.— С. 80.
[101] Там же.
[102] Пѣсня 9-я.— Т. 2.— С. 18.
[103] Наркісс...— С. 47—48.
[104] Басни Харьковскія.— Т. 2.— С. 103.
[105] Наркісс...— С. 47.

«когда лож и пустош, то [redacted] [redacted] человѣк[106]. Оскільки «истинный человѣк» і Бог — тотожні, то пізнання істини повинно починатися із пізнання самого себе — свого «Я», «Бога-закону», а не зупинятися [redacted] «тѣни», на «видимому». «Подними жь от земли мысли твои и уразумѣй *человѣка, в себѣ* от бога рожденна, [redacted] не сотворенна в послѣднее житія время. Усмотрѣл ты [redacted] колосѣ новый рост тель сильный, что для всея соломы с половою здѣлался он головою и убѣжищем... В пшеничном зѣрнѣ примѣтил ты легонькую внѣшность, в которой закрылась тайная дѣйствительность невидимаго бога»[107]. Істина і заявляє людині: «Не видишь [redacted] потому, что себе не знаешь. Пойди из моих очей и [redacted] являйся! Да и [redacted] можешь быть предо мною, поколь хорошо себе не уразумѣешь»[108].

Пізнання «істини-Бога» починається із пізнання «самого себе» — морально-етичної сутності і «сродности» людини. Сковорода пише, що «мати в собі святий дух є не що інше, як бачити істину божу, яка є єдиною істиною»[109]. І ті очі, що бачили, і ті вуха, що почули божественну істину,— блаженні, а отже, також блаженна людина, яка пізнала божественну істину. «Всякий народжений, який всім всім сердцем шукав, безсумнівно, знайде і побачить те, що побачити можуть очі [redacted] всяких людей, [redacted] лише блаженних. Це значить: божественну істину найважче знайти, [redacted] зате тим, хто побачить її, вона найприємніша»[110].

А тому, «якщо її бачив Арістотель і його послідовники, то вони блаженні, якщо ні, вони *безумні філософи*»[111]. Що ж стосується самого Сковороди, то він заявляє: «Я ж твердо знаю, що [redacted] всього себе присвятив шуканню однієї лише божественної істини. Я не буду мати успіху [redacted] цьому? А все ж врешті-решт успіх буде»[112]. Пізнання «Бога-істини» [redacted] заповітною метою усього життя мислителя: «Цим я живу, над цим [redacted] охотою працюю вдень і вночі, в цьому я вирішив... померти, хоч я вже раніше помер для світу, щоб коли-небудь підвестися во славу з Христом»[113].

Відкинувши світ зла і ставши на шлях пізнання «істини-Бога», Сковорода прагне скерувати не тільки самого себе, [redacted] й увесь життєвий шлях, усю діяльність кожної людини в русло божественної істини. Він наполегли[redacted] обстоює тезу: «Не дѣлай благим зла, [redacted] плоти богом», «Уклонися от зла [redacted] сотвори благо...» Невиконання цієї настанови, провадить далі мислитель, неодмінно веде до обожнення «тѣни» і умноження числа «не чад божіих, но оных псов...»[114]

Людина як істинна повинна шукати самоутвердження не в абсолютизації «тѣни», що веде до зла, [redacted] [redacted] пізнанні «істини-Бога», що дає змогу розкрити і зреалізувати усе багатство духу. «Хочешь ли быть царем? На что ж тебѣ елей, вѣнец, скипетр, гвардія? Сія есть тѣнь и маска. Достань же себѣ свышше сердце царское. Сим образом будешь едино с царем твоим. Дух правды, он-то есть сердце царево. Правда утверждает престолы силь-

---

[106] Убуждшеся видѣша славу его.— Т. 1.— С. 5.
[107] Наркісс...— С. 60.
[108] Там же.— С. 48.
[109] Листи.— Т. 2.— С. 299.
[110] Там же.— С. 298.
[111] Там же.— С. 299.
[112] Там же.
[113] Там же.
[114] Бесѣда, нареченная двое [redacted] том, что блаженним быть легко.— Т. 1.— С. 180.

ных и обладает народами. И что сильнѣе ея? Кто яко правда? Сей есть истинный царь и господь — твердь и крѣпость, елей и милость. Сей дух да царствует в тебѣ!»[115].

Пізнання «істини-Бога» в собі, а відтак у всій дійсності та покладення цієї «істини» як закону в основу всієї діяльності кожної людини, рівно ж як суспільства загалом, становить суть «истиннаго человѣка».

Важливо відзначити, що, за Сковородою, повнота суті «истиннаго человѣка» завершується *любов'ю* — любов'ю до «закону-Бога», «істини-Бога». Без любові істина для людини є мертвою, а людина — втрачає свою істинність. «Во что кто влюбился, в то преобразился. Всяк есть тѣм, чіє сердце в нем. Всяк есть там гдѣ сердцем сам»[116]. Любов до істинного, божественного знання робить людину істинною, правдивою, справжньою. Любов до фальші, неправди, зла робить людину неістинною, хоч би як вона прикривалася «високими» фразами. Лицемір залишається лицеміром. «Не по лицу судите, но по сердцу... Сонце не по лицу, но по источничей силѣ есть источником. Тако и человѣк божій, источающій животворящія струи и лучи божества испущающій, есть сонцем не по сонечному лицу, но по сердцу. Всяк есть тем, чіе сердце в нем: волчее сердце есть истинный волк, хотя лице человѣчее; сердце боброво есть бобр, хотя вид волчій; сердце вепрово есть вепр, хотя вид бобров. Всяк есть тѣм, чіе сердце в нем»[117]. Адже «вид бобров не творит волка бобром», а тому мислитель звертається до «глухих лицемірів»: «Внемлите гром сему: «Плоть ничто же, дух животворит»»[118]. Любов до «Бога-закону» розкриває людину у всій її благородності, величі, силі.

Постановка і висвітлення проблеми «истиннаго человѣка» у філософії Сковороди є логічним продовженням філософського осмислення феномена людини в духовній традиції України, традиції, яку склали «Поучення» Володимира Мономаха, творчість полемістів (зокрема Івана Вишенського) і яку продовжили Т. Шевченко та І. Франко.

Трактування «истиннаго человѣка» у філософській концепції Сковороди не має аналога в західноєвропейській думці XVIII ст. К.-А. Гельвецій, Ж.-Ж. Руссо, інші мислителі сказали багато цікавого та оригінального про людину в антропологічному, психологічному, морально-педагогічному планах. Але не буде перебільшенням, коли визнаємо, що саме Сковорода поставив і розкрив питання про щастя людини у тісному зв'язку із «сродним трудом», питання, що має принципове значення для її суспільного життя і виховання.

Andriy PASHUK

THE PROBLEM OF „REAL MAN" IN THE PHILOSOPHICAL CONCEPTION OF HRYHORIY SKOVORODA

The problem of man has always arrested the attention of philosophers. In this historical context the Ukrainian thinker Hryhoriy Skovoroda occupies an honourable place. On the basis of his pantheistic conception of „three worlds" and „two natures" he thought over the problem of

[115] Бесѣда...
[116] Наркісс...— С. 28.
[117] Там же.— С. 29.
[118] Там же.

„real man", the essence of which lies in the presence of the „God-Law" in his spiritual nature. The „God-Law" is equal to the totality of moral and ethical principles (Kindness, justice, truthfulness, love, mercy etc.) and „kinship of labor" (the labor according to abilities, inclinations, talents). The „real man", in the thinker's opinion, is revealed and firmly established first of all in the „kin labor" and high moral principles, which, being combined, bring him joy and happiness. Happy men create social harmony — common happiness which is the foundation of the real spiritual republic.

Михайло СКРИННИК

ІДЕЙНЕ ПІДГРУНТЯ УКРАЇНСЬКОГО РОМАНТИЗМУ

Злет національної самосвідомості поставив на порядок денний питання історії народу, національної культури, мови, державності. Аналіз перспектив сучасного національного відродження стає повнішим, якщо включає дослідження історичних аналогів у культурному процесі, звернення до ідейного, духовного родоводу нації. У цьому родоводі український романтизм — це духовний сплеск нашої культури, породжений добою національного відродження першої пол. XIX ст.

Романтизм, так само як Ренесанс і Просвітництво, був не тільки своєрідною культурою й духовним процесом. Це специфічний світогляд, основні структурні елементи якого мали коріння [redacted] попередньому культурно-духовному процесі й актуалізувалися за певних історичних умов як романтичне світосприйняття і світобачення.

Романтизм як світогляд формувався [redacted] в одній чи кількох суспільних сферах, [redacted] був наслідком сукупності економічних, суспільно-політичних процесів і пробивав собі дорогу як нові ідеї, тенденції, відмінні від Просвітництва, [redacted] то й протилежні йому. Дослідники назвали їх проторомантизмом, [redacted] з сер. XVIII до поч. XIX ст.— преромантизмом.

Щоб описати романтичний світогляд, слід окреслити духовні цінності тої історичної доби, виражені ідеями й принципами, що відчутно впливали на соціально-політичне та культурне життя суспільства, формували напрям суспільно-політичних процесів. Виділивши основні ідеї романтичного світогляду взагалі, ми маємо на меті простежити їх історичне становлення в українській культурі у формі проторомантизму та преромантизму. Уже сам факт, що навіть термін «преромантизм» стосовно українського романтизму дослідники вводять у вжиток лише в 1973 р.[1], [redacted] єдиним спеціальним дослідженням у цій сфері можна назвати книгу С. Козака [2], дає підставу зробити висновок, що культурне життя, духовні процеси в Україні XVIII ст. під цим кутом зору досі не досліджувалися. Звертаючись до українського преромантизму, слід окремо виділити роботу Д. Чижевського «Філософія Г. С. Сковороди» [3]. До цієї праці [redacted] повернемося пізніше, але принагідно відзначимо, що в ній філософське вчення Сковороди, ви-

[1] Див.: Кирилюк Є. Український романтизм в типологічному зіставленні західних і південнозахідних народів // VII Міжн. з'їзд славістів.— К., 1973.— С. 4.

[redacted] Kozak S. U źródeł romantyzmu i nowożytnej myśli społecznej na Ukrainie.— Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Poznań, 1978.

[3] Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди.— Варшава, 1934.

ражаючи традиції, стан української духоної культури, досліджене в річищі історичного розвитку платонізму та містики і традицій української філософської думки.

Основними рисами преромантизму С. Козак вважає звернення до народності та історії, ідеалізацію середньовіччя, культ таємничості й героїчної одиниці, суб'єктивізм і сентименталізм [4]. Не заперечуючи проти виділення цих рис, зазначимо, що досить складно виявити, котра з них визначальна, і яка — побіжна. Щоб з'ясувати еволюцію ідей, які формували романтичний світогляд, варто взяти його у зрілому стані — як цілісну систему поглядів, виділивши провідні тенденції. А вже потім простежити їх наявність чи становлення в українському преромантизмі.

Інтегруючим стрижнем як усякої культури, так і світогляду зокрема є його філософська основа, чи то принцип побудови. Основоположним принципом романтизму є неоплатонічний принцип універсуму. Виходячи з нього, всесвіт поза нами і всесвіт у нас — це те єдине, що може й повинна осягти людина. «Ми мріємо про мандрівку у всесвіт: та хіба не міститься всесвіт у нас самих? Ми не знаємо глибин нашого духу. Саме туди веде таємничий гостинець» [5],— пише Новаліс. Універсум розчинений у духовності людської одиниці, людська одиниця розчинена в універсумі. Ця суперечність заклята. З неї випливає вся своєрідність романтичного світосприйняття, що виражена містицизмом.

Поява романтичного світогляду була реакцією на сприйняття Просвітництва. Світогляд просвітників — це земний порядок, просвітлений і сформований розумом, для нього єдиним критерієм доцільності та правдивості існуючого є рефлексія розсудку, а в ідеальному варіанті — «вічного розуму». На практиці це означало релятивізм у підході до духовних, і зокрема моральних, цінностей. Прагнення до розумного порядку як втілення у дійсність універсального розуму призводить до виправдання будь-яких дій, спрямованих на встановлення «царства розуму», покарання всіх, хто повстає проти цього. Приклад — політика «освічених» монархів Петра I та Катерини II щодо України.

«Порядкові» як субстанції дійсності й вінцеві її розвитку романтики протиставляють «хаос». Хаос у світі є можливістю всього, що існує актуально. Він може бути всім і нічим і його можна назвати початком усього. «Оскільки цей початок є *повсюди,*— пише Ф.-Й. Шеллінг,— його нема *ніде*, і, оскільки він є все, він не може бути нічим визначеним чи окремим» [6]. Із хаосу випливає все багатство природи, бо він є її нуртом і цим заперечує себе, утворюючи конкретні форми, і примушує їх виходити за свої межі, тобто ставати нескінченним. Із нескінченного йде становлення скінченного й навпаки. Як зазначає Ф.-Д. Шлейєрмахер: «Усе скінченне існує лише в нескінченному й через нього, все часове — у вічному й через нього» [7]. Таким чином нескінченність постає сутнісною характеристикою

[4] Kozak S. Op. cit.—S. 6.
[5] Литературные манифесты западноевропейских романтиков: Собр. текстов.— М., 1980.— С. 106.
[6] Шеллинг Ф.-И. О мировой душе. Гипотеза высшей физики для объяснения всеобщего организма, или Разработка первых основоположений натурфилософии на основе начал тяжести и света // Соч.: В 2 т.—М., 1987.—Т. 1.—С. 89.
[7] Шлейермахер Ф.-Д. Речи о религии к образованным людям, ее презирающим: Монологи.— М., 1911.—С. 36.

всього існуючого і є сутністю свободи. Отже, все дійсне суперечливе й заперечує самого себе, містить у собі інше. Всесвіт і мікросвіт, універсум і людина, початок і кінець, час і вічність, скінченність і нескінченність, скінченність і свобода — це протилежності, що взаємопокладають і взаємозумовлюють одна одну. Метод діалектики є тим принципом філософії романтиків, що витворює їхній вихідний філософський пункт — «хаос» — як загальну суперечливість світу.

Збурення хаосу як початку, будучи закуте формою, пробиває собі дорогу як свобода. У свободі й вчуває людина нескінченність. Це нитка, яка зближує людину з універсумом. Вища мета життя людини — збагнути універсум, не пізнати рефлексивно, а вчути його душею. «Ми повинні спробувати створити внутрішній світ, який є справжнім аналогом зовнішнього і який, завдяки тому, що він останньому за всіма пунктами однозначно протилежний, все більше поширює нашу свободу» [8]. Занурюючись у себе, вважає Новаліс, людина торкається універсуму через осягнення нескінченного: «Ніщо інше не є таким досяжним для духу, як нескінченне» [9]. Занурений у себе індивід осягає нескінченне через усю конкретику скінченного, яким є він сам і яким є розмаїття його духовного світу.

Універсум для індивіда — це таємниця, що виказує себе як нескінченність, Бог. Таємницю ж не осягається розумом, це магічний акт, на який здатний геніальний дух лише окремих одиниць. І її діяльність, як прояв «самодіяльного духу», як вираз свободи, одухоAвлена й здатна донести до інших людей нескінченність універсуму через символ, що є невід'ємним атрибутом «штучної культури» (Ф. Шлегель).

На відміну від дискурсивного мислення просвітників, романтизм висуває художню інтуїцію як спосіб проникнення у дійсність, котрий, як слушно зазначає Р. Габітова, «дав змогу романтикам осягнути повноту й конкретність життя, дійсності й виразити її в згорненому, скороченому, зашифрованому вигляді, недосяжному для дискурсивного мислення» [10].

Відтворивши в загальних рисах філософський каркас романтичного світогляду й не вдаючись поки що до його змістового наповнення, спробуємо спроектувати його на еволюцію української філософської думки XVII—XVIII ст. Неоплатонічна проблематика: єдине—душа—Бог проходить через українську філософію, починаючи від «Діоптри» (1612) Віталія із Дубна і кінчаючи творами Г. Сковороди. «Паралелі в постановці і розв'язанні цих питань в «Діоптрі» і в творах Сковороди очевидні» [11],— зазначають дослідники. Універсум тяжіє над людиною і проявляє себе в її двонатурності як скінченність (тілесність) і нескінченність (духовність). Свобода волі людини — це вираз її нескінченності, прояв вічного, а отже, і свободи, який виявляється як людська самодіяльність, як праця. Г. Сковорода поглиблює цю ідею до положення про «сродну», зріднену працю. У «Діоптрі» зріднення людини з універсумом відбувається через її прагнення пізнати саму себе, звертаючись до світу духу. Занурюючись у нього, людина поєднується з Богом. «Неоплатонівська струя в українській філософській думці, як відомо, завжди була вельми відчутною» — відзначають дослід-

[8] N o v a l i s. Schriften.— Stuttgart, 1965.—Bd. 2.—S. 162.
[9] Литературные манифесты...—С. 102.
[10] Г а б и т о в а Р. М. Философия немецкого романтизма.—М., 1978.—С. 5.
[11] І в а н ь о І. В. Філософія і стиль мислення Г. Сковороди.—К., 1983.—С. 66.

ники.— І. Вишенський і К.-Т. Старовецький в XVII ст.— яскраві представники філософії неоплатонізму на Україні» [12].

У розглядуваній тут лінії української філософії універсум постає не як вічний розум, царство порядку (таким він уявляється просвітникам), [redacted] як початок і кінець усього, як безумовний нурт, аналогом якого є людська духовність, а в ній сфера почуттів, оцінок і цінностей. Переживання Бога у неоплатонічній традиції невіддільне від символічності в мисленні та філософських викладках. «В різних течіях платонізму виявилися різні форми символічного світогляду... Філософія античності (в її головних течіях), так само [redacted] і патристика, як містика середньовіччя та нових часів, як і ціла низка течій новітньої філософії (романтика), були наскрізь символічні, вони не вияснювали, щоправда, сенсу цієї символіки філософічно, та іноді навіть не підкреслювали одверто та ясно символічного характеру власної методи» [13]. На зв'язок представників української неоплатонічної філософії [redacted] містикою вказують автори книги «Руська трійця» [redacted] історії суспільно-політичного руху і культури України» [14].

Із принципів неоплатонічної філософії випливає, що оскільки всяка скінченність містить у собі нескінченність, то кожна людська одиниця як єдність вічного й плинного ховає в собі єдине, що виявляється для неї як духовність. Тому кожна людина як скінченна, часова [redacted] неповторною і неповторно [redacted] ній проявляє себе духовність, це ж бо вияв універсуму, а він нескінченний. Кожна людська одиниця самоцінна і свою самоцінність виказує у діях та вчинках. Через свою скінченність (тілесність) людина збивається на злі вчинки, які віддаляють її від пізнання своєї духовності, Бога. Головним завданням для людини є пізнання себе, «узріти,— як вважає К.-Т. Ставровецький,— дивовижне творіння», що відзначається гармонійністю і красою [15]. Допомагає людині втриматися від злих вчинків навчання доброчинності. «Доброчинність не досягається самим пізнанням, але головне вправами та звичкою» [16],— вважав С. Калиновський. Моральні погляди еволюціонують убік від вимог рефлексивного мислення, [redacted] Сковороду ця еволюція заводить у суперечність із світоглядом Просвітництва, [redacted] його розумінням мети і сенсу життя людської одиниці.

Описуючи даний напрям становлення української філософської думки XVII—XVIII ст., ми наголошуємо, що її не слід відривати від розвитку саме релігійної філософської думки, [redacted] тому генеза філософського світогляду проходить без відчутного наповнення соціально-політичним змістом. Так формувалася і визрівала преромантична філософська думка.

У першій пол. XVIII ст. питання пізнання людською одиницею своєї духовності доповнюється практичними аспектами у філософії С. Калиновського: людина повинна вдосконалюватися, щоб здійснити свою мету, якою [redacted] благо. Арістотелева ідея про цільове призначення скінченного стосовно

---

[12] «Руська трійця» [redacted] історії суспільно-політичного руху і культури України.—К., 1987.—С. 44. Див. також: Нічик В. М. Етичні погляди Д. С. Туптала // Філософ. думка.— 1973.— № 2; її ж. Філософські попередники Г. С. Сковороди // Там же.—1985.— № 2; Іваньо І. В. Згад. праця.— С. 69.

[13] Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди.—С. 29.

[14] «Руська трійця» [redacted] історії...— С. 44.

[15] Паславський І. В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI — першій третині XVII ст.—К., 1984.—С. 43.

[16] Калиновский С. Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII — первой половины XVIII ст.—К., 1987.—С. 50.

до людини у християнській філософії вилилась у формулу: благо [redacted] суто людська мета. Тому що Бог як нескінченне в скінченній людині своєю добротою створює рух до пізнання цієї доброти як блага. Благо може бути позірне (коли не містить доброти) й істинне. Бог є найвищою добротою і критерієм. Тут шлях до універсуму не йде через чисту рефлексію, але є тільки духовним. Тому благо відкривається тільки людині — це все корисне, приємне, почесне. За С. Калиновським, істинно людське в людині виражає свобода, бо вона атрибут духовності. Тварини не мають свободи. «Ні нерозумно одушевлені, ні рослини, ні інші речі, позбавлені відчуття, не прагнуть до мети досконало. Щоправда, коли позбавлені свободи, то не визначають собі мету, [redacted] тягнуться до неї натиском природи» [17].

Оскільки категорія свободи для романтичного світогляду — наріжний камінь у його будові, то варто спинитися на її розробці С. Калиновським, хоча він і не [redacted] неоплатоніком. Зміст свободи [redacted] нього багатоплановий. Поперше, Калиновський підкреслює, що вона [redacted] протилежністю рабства, тобто це «свобода від». По-друге, вона проявляє себе як реалізація всіх можливостей людини, для чого треба мати «незалежність від іншого», [redacted] таку свободу має лише Бог [18], бо він сама нескінченність і вічність. По-третє, якщо матерія набуває форм (скінченного) спонтанно (пасивна індиферентність), то людина через волю здатна проявляти свободу, має свободу волі (активна індиферентність). По-четверте, свобода може поставати як необхідність. Необхідність, що діє в природі, позбавлена свободи. По-п'яте, людина має свободу вибору, оскільки її дія базується на попередньому досвіді: «...оскільки ж немає нічого бажаного, що не було пізнане раніше, тому називається вільний вибір» [19]. І нарешті, по-шосте, свобода [redacted] шлях людини до мети, а ця мета — благо. Цей шлях є проявом нескінченності і вчуванням Бога. А останнє є вияв моральності через доброчинні дії. Бог, «аби надати людям свободу, зробив їх нечестивими» [20]. Людина приречена на внутрішню суперечність, але, отже, й на свободу. Духовна і тілесна натури у свободі поєднуються, за С. Калиновським, через страх. Страх виражає причетність людини як до скінченності, так і до нескінченності. Страх — це вчування людиною нескінченного. Він має два види: а) страх смерті і безславності; б) легкий, або хлопчачий страх, який не зачіпає стійких індивідуальностей. Страх — прагнення до самозбереження, [redacted] тому він змушує людину аналізувати варіанти дій, чинити розсудливо й, зрештою, робити найоптимальніший вибір [21].

Зацікавлення української філософії XVIII ст. людиною, її духовним світом, свободою, самодіяльністю окреслює проблематику, що стає головною [redacted] преромантизмі та романтизмі. Саме в цьому ключі слід розуміти в М. Козачинського рух людини до самовдосконалення. Цей рух постає виявом нескінченності універсуму й веде до осягнення універсуму як Бога: «...пізнання ж бога містить якийсь рух людини до осягнення бога... оскільки є нескінченне єднання людини [redacted] богом через інтелект» [22].

---

[17] Калиновский С. Указ работа.—С. 78.
[redacted] Там же.—С. 114.
[19] Там же.—С. 115.
[20] Там же.—С. 117.
[21] Там же.—С. 221.
[22] Козачинский М. Нравственная философия, или Этика // Памятники этической мысли...—С. 330.

Проблему єднання людини, світу і Бога дискутовано в українській філософії XVII — поч. XVIII ст. На подальшому її етапі, що репрезентований філософією Г. Сковороди, вона не просто традиційно успадковується, а й набуває специфіки у формі типових рис преромантичної свідомості. Згадана проблема стає пружиною філософсько-теологічної думки, що веде до формування українського романтичного світогляду.

Ми поділяємо підхід Д. Чижевського до філософії Сковороди, характеризуючи філософські ідеї Сковороди як преромантизм. Твердження, що «Сковорода виражав класові інтереси закріпаченого селянства»[23], «був захисником селянсько-плебейських верств»[24] є наслідком абсолютизації в методології досліджень принципу класовості. Д. Чижевський доходить висновку, що Сковорода є «представник діалектичної містики»[25] і користується методом антитетики та символіки. Порівнюючи ці особливості філософії Сковороди з філософією досократиків, Платона, неоплатоніків, репрезентантів схоластики, містики та романтики, Д. Чижевський, вимальовуючи тенденції становлення європейського преромантичного та романтичного світобачення, переконливо показав, що преромантизм Сковороди є, власне, розвитком європейської філософської думки, але на українському духовному грунті. Отож, покликаючись на науковий авторитет Д. Чижевського, не робимо ні історичних екскурсів, ні аналогій щодо методів філософування Сковороди, а лише проведемо окремі паралелі між його філософією і філософією німецьких романтиків з тим, щоб підкреслити як схожість проблем, так і наявність в українській духовній культурі світоглядної основи майбутнього романтизму.

Зміст творів Сковороди показує, що він репрезентує релігійну філософську думку, дивиться на світ очима філософа, абстрагуючись від конкретних соціально-політичних подій. У його творах немає жодного натяку на страшні для України події, які відбувалися у нього на очах: руйнування Січі, ліквідація української «козацької республіки», запровадження інституту підданства, тобто встановлення колоніального кріпацького режиму. Але водночас він яскравий виразник української духовної культури і філософії, яка відповідала європейській тенденції розвитку.

Коли Ф. Прокопович втілив у свої творах основні ідеї просвітників, то світогляд Сковороди типово просвітницьким назвати не можна. Прокопович духовне зводить до раціонального, він раціоналізує навіть щастя[26]. У суспільстві, для Прокоповича, панує необхідність (порядок, «царство розуму»). Уся його діяльність як помічника Петра I промовляє за це[27]. Він діє згідно із суспільною конечністю.

У Сковороди духовне постає як моральне, моральне протилежне раціональному. Для Сковороди раціоналізм у практичному житті виливається у зраду духові, бо стає гонитвою за безмірними тілесними втіхами. Тут тілесні втіхи не виражають людської природи, яка є одним із скінченних утворень універсуму (materia aeterna), що був, є, буде єдиним безмір-

---

[23] Іваньо І. В. Згад. праця.—С. 3.

[24] Там же.—С. 64.

[25] Чижевський Д. Згад. праця.—С. 15.

[26] Прокопович Ф. Етика // Філософські твори: У 3 т.—К., 1980.—Т. 2.—С. 514.

[27] Франко І. Історія української літератури. Часть перша: Від початків українського письменства до Івана Котляревського // Франко І. Зібр. творів: У 50 т.—К., 1986.—Т. 40.—С. 333—335.

ним початком і причиною збурення, становлення форм. Цей початок «усе упереднює і вивершує, сам ні упереднюється, ні вивершується»[28]. *«Початок* і *кінець* є те саме, що *бог* або *вічність»*. Початок — це «єдине, безмірне й надійне», воно «як скрізь, так і завжди є». Єдине як вічність присутнє у всьому існуючому. «Згниття старого є породженням нового, аби падіння присутнє було тут, де й поновлення, що свідкує про премудре її і всезбережне світоформування»[29]. Скінченне не закінчується нескінченністю, нескінченне переходить у скінченне. «І так завжди все йде в нескінченність. Все, що виповнює *початок* і світ цей, будучи тінню його, країв не має. Він завжди і скрізь із своїм початком, як тінь із яблунею. У тім лише різне, що дерево життя стоїть і перебуває, а тінь маліє; то проходить, то родиться, то щезне і є ніщо»[30]. Зроблені тут викладки вказують на певну спорідненість міркувань Сковороди з філософською позицією німецьких романтиків, описаною вище. Сковорода, так само як і німецькі філософи-романтики, вважав, що людина може осягнути єдине (воно не є «вічним розумом», як у просвітників) духовно, але не за допомогою дискурсивного мислення, а через символи. Входження в символи, а через них наближення до єдиного, Бога, є таїнство. «А змій, що тримає в устах свого хвоста, отінює, що нескінченний *початок* і невпочаткований кінець, починаючи, скінчає, скінчаючи, починає. Але незлічений і тайновидний морок божественного гадання»[31]. Єдине, універсум як початок, нескінченність, вічність, Бога людина може пізнати лише серцем, входячи в образ-символ.

Пріоритет символіки в пізнанні універсуму не є ні дивацтвом Сковороди, ні його філофоським відкриттям, це метод запереченя філософського раціоналізму, спосіб доведення однобічності дискурсивного мислення. Цей метод використовували всі європейські філософи, що стояли на принципах неоплатонізму. Звернення філософії до символіки, з одного боку, означало, що філософія в такий спосіб проявляє в культурі свою інтегративну функцію, а з другого — в полеміці з раціоналізмом це було проявом ірраціоналізму, містицизму.

«До нового розквіту містична символіка,— зазначає Д. Чижевський,— доходить у романтиці. Вже «попередники» романтики «преромантики» висловлюють ідеї символічного світогляду з безсумнівною ясністю. Так, для Й.-Г. Гамана вся природа є «лише вислів, подоба... божа»... Й. Гердер присвячує темі символіки чимало сторінок — «чи не є природа письмо, читке, високе письмо Бога до людей?»... Те саме й у Ф.-К. Баадера, для якого «все духовне лише репродуковане у змисловому», «так звана змислова, матеріальна природа є лише символ та копія внутрішньої духовної природ»... Та й для Шлеєрмахера «назверхній світ, із його законами та з його змінними з'явищами, відкидає як магічне свічадо внутрішнє єство нашої душі до нас, у тисячах ніжних та піднятих алєгорій»[32]. Проводячи паралелі між німецькими романтиками і Сковородою, ми не ставимо за мету якось ідеалізувати, завищити значення його філософії, а лише підкреслюємо

---

[28] Сковорода Г. Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis, сирѣчь Икона Алківіадская (Израильскій Змій) // Сковорода Г. Твори: У 2 т.—К., 1973.—Т. 2.—С. 12 (далі цитуємо за цим виданням).

[29] Там же.—С. 12.

[30] Там же.—С. 16.

[31] Там же.—С. 17.

[32] Чижевський Д. Згад. праця.—С. 46.

її ідентичність із філософією романтиків, те, що вона вплітається в єдиний процес розитку європейської духовності.

Символіка Сковороди аналогічна європейській містичній символіці. Так, Сковорода за символи єдиного брав кільце, кулю, сонце, око, вводив символи небезпеки, заздрощів, самопізнання, вічності, істини, вдячності тощо. Найбільша таємниця символу для Сковороди — слово. Воно — «істинний і єдиний початок, є зерном і плодом, центром і гаванню, *початком і кінцем»* [33] людського духу. «Спочатку було слово». Воістину воно початок і кінець людської культури і духовності. А тому книгою книг для Сковороди — Біблія: «Коли ж вона створена до бога й для бога, тоді // сія богодихальна книга й сама стала богом» [34]. Викликає заперечення твердження тих дослідників філософії Сковороди, які його звернення до Біблії як світу символів пояснюють завданням філософа пристосувати її «до сприйняття народних мас» та «унаочнення свого філософського вчення» [35]. Така позиція спрощує його філософію.

Для Сковороди як світ символів, так і макрокосм та мікрокосм є проявом єдиного. Отож звернення людини до себе, пізнання себе — це осягнення нескінченного, Бога. А пізнати себе людина повинна серцем, тоді вона вчує свою природу, а отже, наблизиться до Бога, єдиного. Вчути свою природу людина може, додержуючись звичаїв, тобто у зрідненому житті, зрідненій праці. «Вчувай, що серце чисте живе у зрідненому житті, а коли життя принадне наше стрічає нас не славетно, а підло, тоді звичай, зробивши його солодким, зробить його славетним» [36]. На шляху до себе людину підстерігають примарні утіхи, звабі, і тому, за Сковородою, вона у житті може стати на шлях лицемірства. Йти шляхом істини людина може, тільки будучи вірна своїй природі. Природа людини прихована у ній, її не вдається пізнати зразу: «Так бачимо людей, як ніби хто показав тобі одну людську ногу чи п'яту, закривши решту тіла й голову, без неї ж ніяк взнати людину неможливо» [37]. Тому людина може впасти у примарний світ лицемірства, у вир суєтних справ, що означає втрату самої себе. «А не розуміти себе самого, слово — слово, одне й те саме, як і втратити себе самого» [38]. Отже, людина загублена у світі й чужа йому. Віднайти себе вона може, лише усамітнившись, втікши від зваб світу і заглибившись у себе. Це шлях Наркісса, шлях Прометея та Ікара. Це шлях досягнення неосяжного суб'єктивного щастя. Пізнавши себе, людина перевтілюється, як перевтілився Наркісс, ставши джерелом. Символом джерела у Сковороди — «втаємничена думок наших безодня й глибоке серце» [39]. Мотиви усамітнення, перевтілення переростуть в художні прийоми для піднесення національного героя, що уособлює мрії, сподівання, «душу» народу. Для преромантизму Сковороди істинною людиною в людині є серце.

Серце для Сковороди — ірраціональна, неусвідомлена сутність людини, вона ховається в людині за оболонкою здорового глузду, рефлексійного мислення. «Глибоке ж серце, й одному лише Богу пізнаване, не що інше, як

[33] Сковорода Г. Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis...— С. 17.
[34] Там же.
[35] Іваньо І. В. Згад. праця.—С. 223.
[36] Сковорода Г. Толкованіє из Плутарха о тишинъ Сердца.—Т. 2.—С. 206.
[37] Сковорода Г. Наркісс. Розглагол о том: узнай себе.—Т. 1.—С. 159.
[38] Там же.
[39] Там же.—С. 161.

думок наших безкрая // безодня, простіше сказати, душа, тобто іста істота й істотна іста, й сама есенція»[40].

Та серце для Сковороди не тільки «думок наших безкрая безодня», воно невидне, в ньому і «весна», і «війна» і «блискавка та грім», воно безодня. «Бездонність серця,— описує цю ідею Сковороди Д. Чижевський,— виявляється в його «ненаситности», як темна так і світла сердечна безодня [illegible] дасть себе задовольнити навіть і цілим світом: неспокій, хвилювання, колихання темного «нестримний рух» світлого серця є динамічні вирази для цієї ненаситности»[41]. «Подібні мотиви,— зазначає далі Д. Чижевський,— звучать у романтиків та в німецькому ідеалізмі. З великим притиском вони підкреслюють чисту активність духа, чудо навимірности душевного життя, необмежену свободу, невичерпану глибину та багатство фантазії та темні (й світлі) безодні несвідомого»[42].

Моральна вимога філософії Сковороди «слідувати» своїй природі, знайти відповідність свою, зрідненість праці та звичаям означала пошуки своєї природи в духовному житті народу. Додержання звичаїв, традицій означало [illegible] Україні й вірність демократичним правам і вольностям, які традиційно жили й функціонували в «козацькому народі». Символом свободи і вольностей у Сковороди [illegible] Богдан Хмельницький. Це стверджує його «De Libertate». Тут золото Сковорода називає болотом у порівнянні з вольністю.

Преромантизм як у філософії, так і [illegible] усій українській культурі другої пол. XVIII ст. свідчить, з одного боку, про інтернаціональний характер тенденцій поступу духовного життя Європи, про інтегрованість України в загальноєвропейські економічні, соціально-політичні та культурні процеси — принаймні до пол. XVIII ст. З другого боку, преромантизм вказує на наявність в Україні достатніх матеріальних та духовних передумов для його формування.

Аби пересвідчитись у наявності таких генетичних зв'зків у суспільному поступі України, що вивели до утворення романтичного світогляду, спинимося на тогочасних соціально-економічних підвалинах її суспільного життя.

Соціально-економічний уклад України першої пол. XVIII ст. мав багатостанову соціальну структуру [illegible] досить мобільними відносинами між станами. До соціальної структури слід віднести посполитих, міщан (куди входили ремісники, крамарі, купці, міський плебс), козацтво, духівництво, шляхту. Окрім сільського господарства, жваво розвивалися мануфактури. Так, [illegible] Лівобережжі нараховувано до 300 фахів, за якими спеціалізувалися ремісники[43]. Про популярність і поширеність [illegible] Україні мануфактур та ремісничих професій свідчать не лише сухі дані науковців, але й вірші-посвяти, що побутували у XVIII ст. У них згадуються професії римарів, рудників, рогівників, котлярів, гонтарів, милярів, папірників, бердників, колісників, смолярів, цегельників, вапнярів, кожум'як, каменярів тощо[44]. Про

---

40 Сковорода Г. Наркісс...—С. 173.
41 Чижевський Д. Згад. праця.—С. 121.
42 Там же.—С. 122.
43 Литвинов В. Д. Ідеї раннього просвітництва у філософській думці України.— К., 1984.—С. 12.
44 Зіновіїв Климентій. Вірші. Приповісті посполиті.—К., 1971.—С. 271—281.

досить високий рівень розвитку торгових відносин свідчить наявність великих торгових центрів, міські торговельні зв'язки з країнами Європи та Азії [45]. Розвинені ринкові відносини могли бути лише за наявності правового статусу і правової захищеності економічних, майнових інтересів людини, гарантії її прав та свобод. Це можуть здійснювати лише відповідні інституції, що властиві політичній системі суспільства. На Україні правові норми функціонували згідно з Литовським статутом та магдебурзьким правом. У таких адміністративно-територіальних одиницях, як сотня, полк, існувало сотенне й полкове правління, у містах та містечках функціонували органи міського самоврядування. На Лівобережжі 17 українських міст мали магдебурзьке право [46]. Сотенні канцелярії і суди підлягали полковим, «а за посередництвом останніх — Генеральній військовій канцелярії і Генеральному військовому судові» [47]. Дослідники діловодства першої пол. XVIII ст. відзначають «наявність лексики і фразеології, характерної для офіційно-ділового стилю; фахових термінів і зворотів, цитування і загального дотримання зразків Литовського статуту та інших правових кодексів — увесь цей арсенал є своєрідним каркасом, даниною віками усталеній традиції» [48]. Усе це вказує на давні глибокі демократичні соціально-політичні традиції, які знайшли своє втілення в інституціях «козацької республіки», що була, хоча й досить обмеженою, формою української державності. Широка демократизація суспільно-політичного життя стала придатним грунтом для виникнення братств і мережі шкіл. Згідно зі статистичними даними 1740—1748 рр., у семи полках Гетьманщини було 877 шкіл (на 1105 сіл та містечок) [49]. Київська академія, яка була «фактично першим і довгий час єдиним вищим учбовим закладом у Східній Європі» [50], славилася не лише своїми демократичними законами, але й внеском у розвиток письменства, наукових знань. Академія орієнтувалася на рівень тогочасних західноєвропейських університетів, мала зв'язки з науковим світом Західної Європи [51]. Ці взаємовпливи зумовили використання в українській науці та навчанні латинської мови. Разом з тим духовні процеси в Україні вели до проникнення народної мови [redacted] літературу, науку, діловодство, хоча цьому на перепоні стояла старослов'янська мова. Ще в 1596 р. виходить «Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская» Перекладна частина «Лексису» — це українські слова, більшість яких живе донині. Козацькі літописи Самовидця та С. Величка писані мовою, близькою до розмовної. Проникненню української мови в літературу та діловодство поклав край

---

[45] Литвинов В. Д. Згад. праця.—С. 13—14.

[46] Див.: Экстракт [redacted] указов, инструкций [redacted] учреждений с разделением по материалам [redacted] девятнадцать частей: Собрано в правительствующем Сенате по малороссийскої экспедиции, 1896.— Чернигов, 1902.— С. 184—216.

[47] Передрієнко В. А. Передмова // Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст.— К., 1976.—С. 6.

[48] Ділова і народно-розмовна [redacted] XVIII ст.—С. 10—11.

[49] Див.: Лазаревский А. Статистические сведения об украинских народных школах и госпиталях в XVIII в.// Основа.—1862 (май).— С. 83—87.

[50] Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія.—К., 1970.—С. 169—170.

[51] Див.: Литвинов В. Д. Згад. праця.—С. 18; Хижняк З. І. Згад. праця.—С. 159, 161, 169; Харламкович К. В. Малороссийское влияние [redacted] великорусскую церковную жизнь.— Казань, 1914.—Т. 1.—С. IX—X.

царський указ 1720 р., за яким уся друкована продукція повинна була виходити у світ без жодних відхилень від російської мови [52].

Каталізатором у формуванні основоположних ідей українського романтичного світогляду були трагічні події в житті України другої пол. XVIII ст. Це, перш за все, знесення всіх елементів державності, які вона мала в межах автономії (1764), ліквідація Січі (1775), що означало скасування прав і свобод населення України, запровадження інституту підданства (1783), що означало потоптання традиційних соціально-політичних демократичних структур, і, нарешті, закріплення статусу України як російської колонії. Ішов процес «московщення або зношення шкіл, ступнева заборона української мови і правопису в усяких друках, ступневе відвертання інтелігенції від простого народу і омосковлення інтелігенції» [53]. Це вже була політика на знищення психології та моралі нації.

Соціальне, політичне та культурне становище, в якому опинилася Україна наприкінці XVIII ст., спонукало її духовних провідників до роздумів над історією краю, долею свого народу, над зв'язком людської одиниці з єдиним цілим — країною, народом, над природою людини та механізмом, пружиною її вчинків. Остання проблема, як ми пересвідчилися, традиційно порушувалася українською філософією впродовж XVII—XVIII ст.

У суспільній свідомості визрівали ідеї нового світосприйняття, що відповідало назрілим потребам суспільства. До найбільш яскраво виражених ідей преромантичної свідомості можна віднести ідеї історизму, нації, героїчної особистості. Ідея історизму в європейській культурі бере початок у XVII ст., суспільні події починають висвітлювати на основі вірогідних джерел та документів [54]. Українські філософи І. Козельський, С. Десницький, С. Гамалія пропагували твори Монтеск'є, Вольтера, Гольбаха, Декарта, Вольфа, Руссо, Маблі [55]. Засвоюються історіософські ідеї Гердера, який твердив, що основна цінність історичних епох в їхній національній культурній самобутності [56].

Важливою рисою і філософії, і історії XVII—XVIII ст. було те, що вони призначалися для пізнання людської природи та вдосконалення людської одиниці. Їх трактували в дусі свідомості просвітників. Історія — це неодмінно перелік героїчних вчинків видатних людей якогось краю. Саме так підходив до неї Ф. Прокопович: «З яким великим болем оплакуємо те, що приклади наших предків не дійшли до нас» [57].

Живим історіографічним матеріалом, що конкретизував ідею історизму в напрямі написання своєї національної історії і випадав з просвітницького світогляду, були українські історичні пісні та думи. Відповіддю на духовну потребу в аналізі історичних подій в Україні, на ствердження ідеї історизму і тенденції до національної самосвідомості була поява в першій пол. XVIII ст. літописів Г. Граб'янки та С. Величка. Історичні мотиви народного епосу та трактування подій у літописах невіддільні від мотивів

---

[52] Франко І. Згад. праця.—С. 322.

[53] Там же.

[54] Корелин М. С. Очерки итальянского воззрождения.—М., 1986.—С. 17—18; Проблемы историзма в русской литературе: конец XVIII — начало XIX в.—Л., 1981.—С. 10—13; Рукописная светская книга XVIII в. на Украине: Исторические сборники.—К., 1983.

[55] Kozak S. Op. cit.—S. 122.

[56] Проблемы историзма...—С. 13.

[57] Прокопович Ф. Філософські твори.—Т. 1.—С. 117.

патріотизму. У козацьких думах оспівано гідність народу, який себе історично усвідомлює і всупереч соціальним катаклізмам прагне бути самим собою:

Гей, пане Хмельницький,
Отамане чигиринський,
Батьку козацький!
Звели нам під москалів тікати,
Або звели нам з ляхами великий бунт зривати.
То Хмельницький листи читає,
До козаків словами промовляє:
«Гей, стійте, діти,
Ладу ждіте!
Не благословляю вам ні під москаля тікати,
Ні з ляхами великого бунту зривати» [58].

У думі із запису XVII ст. слово «козак» стоїть з означенням «український», козак не просто вояк, а захисник Батьківщини:

Аж промовить к ньому козак український:
«Старий татарине бородатий,
Не так то мене треба взяти,
Треба зі мною в Килимськім полю погуляти» [59].

Це означення не трапляється в записах цієї думи у XIX ст. Колоніальна політика вносить свої корективи у виконання дум, у мислення, у друковане слово. У записах дум XIX ст. із цілком зрозумілих причин з'являється додаток:

Услиши, господи, у просьбах, у молитвах
Люду царському,
Народу християнському [60].

Утверди, господи, люду царського
Імператорського [61].

Мотиви єдності нації, історичної наступності народу властиві й картпатським хронікам, незважаючи на патріархальність населення регіону, відрубність його від матірної частини:

Тоді люди з України спільно згуртувались,
Відмовили труд даремний, шляхті збунтувались...

Пам'ятайте, що гуцули — козацькі нащадки [62].

Народний епос постає для преромантиків субстанцією душі народу. Тому він і привертає увагу їхню, і ще більшою мірою — романтиків. Збурення універсуму і духовності народу — це його прагнення до свободи. У західно-

[58] Украинские народные думы.— М., 1982.—С. 287.
[59] Там же.— С. 71.
[60] Там же.—С. 88.
[61] Там же.—С. 93.
[62] Співанки-хроніки.—К., 1972.—С. 80.

європейському преромантизмі на такий підхід натрапляємо у Гердера [63]. В українському преромантизмі цей підхід знайшов себе у трактуванні національної історії як природного прагнення народу до свободи, а значних історичних осіб — як героїчних речників свободи. «Історія Русів», закликаючи не забути спалених, замордованих, катованих своїх героїв, звертається до історичної пам'яті народу як духовного рушія свободи. «...Сії мученики, що неповинно пострадали, волають до вас із гробів своїх, вимагаючи за кров їхню помсти й кличуть вас на оборону самих себе й батьківщини своєї» [64]. Виразно окреслені емоційна насиченість і напруга у прагненні автора до свободи: «Усі народи, що живуть у світі, завжди захищали й захищатимуть вічне буття своє, свободу і власність» [65]. На релігійно-філософський характер цього твору звертає увагу С. Козак [66]. Принагідно зазначимо, що «Історія Русів» ще чекає на сумлінний філософський аналіз.

В історичному народному епосі, козацькій історіографії ідея свободи завжди супроводжується мотивами згуртованості, єдності народу. Конечність єднання у постійній боротьбі із загарбниками впливає на формування самосвідомості народу. Детонатором національної самосвідомості в Україні кін. XVIII ст., усупереч політиці жорсткого російського тоталітаризму, була втрата решток державності (в рамках автономії). Як справедливо зазначає С. Козак, «серед поневолених країн Європи Україна — так само як і народи балканські, також західні слов'яни, а особливо Польща,— була тим краєм, де процес пробудження новітньої національної свідомості натрапляв на найбільші внутрішні перешкоди, а разом з тим мав найпотужнішу основу в традиції» [67]. Отож, стрибок у пробудженні національної самосвідомості й формування українського преромантизму є явищами рівночасними і взаємопов'язаними. Маємо підстави стверджувати, що формування національної самосвідомості вело до утвердження преромантизму.

У зв'язку зі сказаним постають такі питання: коли історично сформувалася українська нація? Яка роль у цьому процесі самосвідомості народу? Яка з рис нації, визначених світовою соціологією та історіографією, найсуттєвіша для неї? Ми вважаємо науково некоректним твердження, яке традиційно склалося в марксистському суспільствознавстві, про те, що визначальною силою в суспільстві, яка привела до формування нації, є капіталістичні економічні зв'язки. У біографії народів інтегруючі сили у формуванні народу в націю були різними (в українців — це невпинна боротьба із загарбниками) й діяли в історично не однаковий період.

У погляді на роль народу в історії преромантизм дотримується логіки неоплатонізму. Як не всі люди, а лише вибрані можуть осягнути свою природу, духовність, універсам, так само кожний народ посідає своє історичне місце — відповідне тому, наскільки він осягнув єдине, універсум, Бога через страждання, які йому випали. Страждання у преромантичній свідомості набувають характеру утаємниченості, в них схована сила, що поєднує народ з універсумом, власне, це печать універсуму на народі, а тому такий народ є обранцем історії. Відсвіт месійності на українському народі, як це розу-

[63] Herder J. G. Pieśni ludowe // Romantyzm i pozytywizm.—Kraków, 1965.
[64] История русов // Українська література XVIII ст.—К., 1983.—С. 612.
[65] Там же.—С. 613.
[66] Kozak S. Op. cit.—S. 132.
[67] Ibid.—S. 176.

міє автор «Історії Русів», має за джерело його релігійно-філософський підхід, а можливо, й елементи містики, властиві національній психології, елементи, які коріням сягають в особливості поганського сприйняття світу. Це сприйняття живе в надособистісних соціальних механізмах у формі невербалізованого досвіду нації і виявляється у народних традиціях, звичаях, повір'ях, забобонах, символіці сновидінь тощо.

Ідея месійності нації, втілена в соціально-політичному житті, набуває функції інтегратора народних мас і, завдяки цьому, використовується політичними силами для здійснення соціальної, як правило ілюзорної, мети. Ця ідея в кожній нації — як у малій, так і у великій — може стати основою крайнього націоналізму. На підтвердження цих слів наведемо хоча б таке твердження М. Бердяєва: «Місія російського народу є свідоме здійснення соціальної правди в людському суспільстві не лише в Росії, але й у всьому світі» [68].

Ідеї історизму та нації в преромантичній свідомості формувалися разом із переосмисленням ролі людини в житті, її місця й призначення у світі. Для XVII ст. характерним було бачення людини і її місця в єдності традиційної поведінки й традиційного способу життя згідно з належністю до стану. Соціально найважливішими рисами людини вважали громадські чесноти, моральні доброчинства. Завданням літератури було вдосконалювати людську природу, прославляючи доброчинства та проголошуючи важливість слідування тим чи тим приписам:

Хоч старий, хоч молодий як не досипляєт,
Той половину своєго здоров'я втрачаєт [69].

Раціоналізм, просвітництво емансипують поведінку людини стосовно традицій, релігії, станової моралі. Просвітницький світогляд, культивуючи розум, призвів до розквіту меркантилізму у взаєминах і цим породив зворотний процес: зацікавлення внутрішнім світом, емоційною сферою, духовністю людини. Гуманістичний напрям у філософії ототожнює прагматичний раціоналізм із бездуховністю, моральною потворністю. Саме його піддає критиці у своїх творах Сковорода. Він відкидає світ, що «лукавіший від гаддя» і «небезпечніший від африканських пісків». Цей світ чужий, злий і ворожий людині. Він поглинає її суб'єктивність. Предметом філософської рефлексії стає людська одиниця як духовний атом, як скінченна неповторність і самодостатність. «Ідея особистості склалася лише наприкінці XVIII ст. і відразу ж послужила могутньою закваскою романтизму. Вона була покликана заповнити вакуум, що утворився внаслідок остаточної десакралізації уявлень про місце людини у світі» [70]. Згадана ідея особистості ввібрала в себе, окрім сфери розсудку, всю духовність людини як знесену в суб'єкт соціальність. Переживання душі, почуття, неусвідомлений досвід відтіснили на задній план розважність раціональний розрахунок. У літературі акценти переносять з опису подій, вчинків, з моралізуваня на стани душі, інтимні переживання. Це можна простежити на тематиці, змісті українських пісень літературного походження:

---

[68] Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма//Юность.—1989.—№ 11.—С. 90.

[69] Зиновіїв Климентій. Згад. праця.—С. 185.

[70] Баткин Л. М. На пути к понятию личности: Кастильоне о «грации» // Культура Возрождения и общество.—М., 1986.—С. 86.

І так з жалю тяжкого і з туги немалой
Не знаю, що чинити головоньці своей.
Прийди ко мні вскорі, утіш мя смутненьку,
Розвесели тугу у моїм серденьку, додай ми утіхи [71].

Підкреслення значущості внутрішніх переживань у преромантизмі надає йому рис сентименталізму.

Пізнання людиною себе у преромантизмі постає і як вихід скінченності в нескінченність (єдине, універсум), і як пізнання своєї природи, субстанції, що веде до початків свого народу (історії), до відкритості, невідомості, безкрайності історії, і як магічне таїнство творчості у формі інтелектуальної інтуїції, і як прагнення свободи, що [illegible] духом нескінченності й утвердженням соціальності. Дорога до себе в преромантичній свідомості є шляхом, який ставить сильну, духовно багату особистість у центр історичних подій. Така особистість постає як вибрана історією, Богом, а тому здатна своїми діями виразити природні прагнення нації.

Mykhaylo SKRYNNYK

CONCEPTIONAL BACKGROUND OF THE UKRAINIAN ROMANTICISM

The author considers the evolution of concepts of the Ukrainian romanticism in the aspect of the formation of spiritual, historical, political and social premises of the romantic outlook. He is of the opinion that the philosophical principle of its formation is [illegible] neoplatonic idea of Universum. In the neoplatonic sphere of the Ukrainian philosophy the Universum is presented [illegible] the beginning and the end, [illegible] absolute harrowing. The Universum is revealed in a person in the form of his (her) spirituality. This idea is rendered in romanticism by a specific perception of the world, as contradiction between spirituality of [illegible] person and macroworld, one God, infinity and limitation, limitation and freedom.

The development of the Ukrainian philosophical thought is closely connected with the context of theological problems. Its direction that leads into romanticism is to a great extent dyed by the mystical symbolics, which is side by side with dialectics, a method of the above mentioned direction. This trend of the Ukrainian philosophy is crowned by the philosophical system of Skovoroda. The latter embodies the realization of the typically pre-romantic outlook. There were drawn certain parallels between the philosophy of Skovoroda and that of the German romanticism and the identity of both the problems and the methods as well [illegible] ideas was determined. The conclusion was drawn that Skovoroda's philosophy is the realization of the natural development of the Euporean spirituality on the Ukrainian cultural foundation.

---

[71] Пісні літературного походження.—К., 1978.—С. 67.

Анатолій КАРАСЬ

ДУША КУЛЬТУРИ І ДУХ МИСЛЕННЯ

Найбільша радість — це розум,
що йде по новому шляху.
Вольтер

Розвиток світової цивілізації наприкінці XX ст. поставив перед людством низку невідкладних завдань. Потреба виживання оголила від ідеологічних шат традиційні для нового часу питання про зв'язок природи з культурним оточенням, про обумовленість здоров'я людини цінностями суспільної діяльності. Центром уваги стає свідоме чи несвідоме зацікавлення змістом культурного розмаїття. Громадське визнання здобуває думка про патогенність історичного процесу, якщо він відбувається коштом втрати бодай однієї національної культури. Від XIX ст. із властивим йому екстенсивним примноженням різнорідних сфер діяльності завдання прогресу вимагали відповісти на запитання «що робити?». Після другої світової війни стало очевидним, що «робити» передовсім потрібно гуманістичну культуру. Проте й досі ще зовсім ясно, звідки черпати гарантовані засоби для гуманістичної культури. Через це чи не найактуальнішим нині є питання про сенс культурного розвитку та можливості його гуманістичного збагачення.

У статті форми зв'язку між культурою, суспільною діяльністю і мисленням розглянемо а) в аспекті соціокультурної зумовленості мислення взагалі (порушуючи проблеми повноти і неповноти національної культури); б) в аспекті співвідношення у контексті мислення природничого і гуманітарного знання, абстрактно-теоретичного і конкретно-образного рівнів його становлення й розвитку.

КУЛЬТУРА І МИСЛЕННЯ: ПРОБЛЕМА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ

Творче мислення людини привертало увагу в усі часи. «Спочатку було Слово» — так починається одна з найдавніших книг, перекладених чи не всіма мовами світу. Непересічна сила слова і його нетлінність турбували, викликали подив. Водночас зауважено, що слова, як і справи, бувають різними — справедливими і несправедливими. За Євангелієм, воістину нетлінними, тобто творчими, є слова і знання, освячені вірою і любов'ю. Такий погляд був своєрідною відповіддю, реакцією на усталене розуміння знань і думок, започаткованих античною культурою з її прагненням до безсторонності та індиферентної правди математичних конструкцій. Ісус Христос не випадково промовляє до людей притчами, а не абстрактни-

ми концепціями. Він адресує стражденним пропозицію думати і міркувати самостійно (хоча й вірити). Готових, систематизовано викладених знань замало там, де потрібна самостійна думка. Притча принаймні збуджує її.

Масове навертання до віри, крім усього іншого, знаменує собою розуміння того, що мислити — не означає споживати готові знання.

Ще раніше, в Індії, Г. Будда у промові до учнів закликає до «правильного» знання, котре, на його переконання, є однією з умов відсутності страждання.

У таке далеке минуле ми повернулися думкою лише для того, щоб підкреслити, наскільки гострим було питання про мислення, зокрема, про його зв'язок з духом людини і людства.

Нині, наприкінці другого тисячоліття розвитку нової ери, проблема змісту творчого мислення ускладнилася й актуалізувалася двома головними причинами: інтенсивним розширенням раціональної діяльності людства, викликаним науково-технічним прогресом, і глобальною екологічною, політичною, духовною кризою та потребами гуманізації суспільної практики із збереженням самого життя і культурного середовища.

Взаємодія мислення і культури у науці досить широко висвітлена. Тільки у XX ст. до неї зверталися М. Вебер, Е. Дюркгайм, Леві-Брюль, К. Леві-Стросс, Л. Виготський, Ж.-Ж. Піаже, Р. Лурія, Дж. Брунер, М. Коулл та ін. Однією з найважливіших аксіом є усвідомлення того, що розвиток мислення індивіда позначений не біологічними особливостями мозку, а культурним оточенням. Нагромаджено великий емпіричний матеріал, проте механізм культурологічного впливу на стан індивідуального мислення не знаходить остаточного пояснення. Поряд з тим непокоїть стандартизація культурного розмаїття та його раціоналістичне спрощення.

Під впливом науково-технічного прогресу примножуються знання про природу, посилюються диференційна та інтеграційна тенденції у розвитку науки. Специфіка мислення сучасної людини формується переважно під впливом технологічної революції і позначається впровадженням природничо-наукових підходів у контекст світогляду, переконання і поведінки. Дедалі поглиблюється стандартизація культурного середовища, розмиваються традиційні культурні цінності та духовні регулятиви життєдіяльності. Створюється реальний грунт для подальшої елімінації мислення із конкретного культурного середовища і «насиченості» його інструментально-селективним характером систем, подібних до обчислювальних. Це викликає сумніви у творчому потенціалі мислення конкретної людини, якості суспільної та індивідуальної свідомості.

Давня проблема про можливості зміни мислення та його гуманітарний розвиток набуває в сучасних умовах гострої актуальності у плані відповіді на запитання, куди ж веде людство його сучасна свідомість? які існують важелі впливу на формування творчого мислення взагалі?

Вдаючись до поняття «культура», ми будемо розуміти її як певного типу єдність духовного і матеріального у життєдіяльності соціальної групи, класу, народу, людини, спрямованої на самотворення самих себе. Серед головних чинників культури вважатимемо мову, мистецтво, моральні звичаї й імперативи, релігію, ідеологію, науково-прагматичну орієнтацію, політико-правові ідеї, а також інтелектуальний потенціал мислення. Цей потенціал виявляє (і становить) інтенцію культури на розв'язання властивих для неї ментальних задач. Вплив культури на мислення закорінений у наявності

певної системи цінностей, котрі функціонують реально у кожному з множини видів діяльності суспільства. Мислення перетинається із суспільним життям у двох площинах: у площині існування повсякденних і теоретичних знань і у площині наявного чуттєво-емоційного середовища культури. Крім того, культурне середовище розвивається в бік примноження форм, напрямів і видів діяльності соціуму. З другого боку, маємо різні етнічні культури, цінності котрих не засвоюються «іноземцем» прямо, тобто чуттєво, а сприймаються опосередковано, через вербальні структури. Внутріеволюційні процеси в культурах проходять у двох напрямках взаємодоповнення: а) від простого до складного; б) від складного до простого. (Донедавна панувало уявлення про те, що культура розвивається лише від простого до усе складнішого.) Перший напрям розвитку характеризує переважно внутрісистемні зв'язки, другий — міжсистемні. Міжсистемні зв'язки основані на потребі обмінюватися досвідом, думками і переживанням і позначені збагаченням інформаційного плану, а водночас спрощенням, копіюванням і тиражуванням оригінального зразка, вилученого з його органічного середовища. (Це найбільш характерне для народного мистецтва і зовсім не характерне для промислово виготовлених предметів.) Подібно до того як людина, висловлюючи свою стурбованість іншій людині, досягає взаєморозуміння, огрублюючи чуття у слові («усі слова збери, мій любий, душі не вичерпать до дна». Є. Плужник), так і контакт двох самобутніх культур передбачає певне заокруглення досвіду, оскільки потребує вербальних структур. Чи не звідси (з контакту) постає потреба в абстрактно-логічних формах мислення і знання, котра веде до усвідомлення альтернативних систем цінностей і систем мислення? Тобто мислення починає усвідомлювати саме себе. Це може бути однією з основних культурологічних причин формування філософського мислення як взагалі, так і в історичному минулому. Як вважає Р. Гортон, у Давній Греції зійшлося кілька різних культур, що позначилося на процесі мислення його посиленою саморефлекцією і усвідомленням певної відносності змісту мислення щодо зовнішньої реальності [1]. Ю. Павленко, міркуючи про історичні підстави формування філософії, вважає, що найважливішою серед них є соціальна наявність так званої «вторинної культури», котра виростає на місці попередньо сформованих культур [2].

Міжкультурний контакт спонукає світоглядну і логічну потребу теоретизації знання і трансформується у мисленні абстрактними понятійними структурами. Істотною рисою абстрактного мислення є те, що воно існує як усвідомлення знання про саме мислення. А отже, у традиціоналістських (або первісних) культурах, між якими немає контакту, котрі є ізольованими і замкнутими на однорідну внутрішню діяльність, абстрактно-теоретичне мислення не складається. Подібну думку обстоює у згаданій праці Р. Гортон, вважаючи, що для традиціоналістських культур Африки не властиві знання про мислення. Це рівнозначне відсутності свідомої регуляції думки, творчість котрої виявляється переважно в міфологізації реального буття.

З цього ми зробимо попередній висновок про те, що становлення

---

[1] Див.: H o r t o n R. African Traditional Thought and Western Science // Africa.— 1961.— Vol. 37.—P. 50-71, 155-187.

[2] Див.: П а в л е н к о Ю. Зародження філософії // Філософська і соціологічна думка.— 1989.—№ 11.

абстрактно-понятійних структур є умовою розвитку рефлексивності мислення. Культурологічні засади даних явищ криються у характері взаємодії внутрішньо- і зовнішньокультурних зв'язків.

Існуючи на вербальному рівні, міжкультурний контакт — це трансформація понятійних, абстрактних знань. Проте самих знань щодо культури античності (жити іманентними до неї чуттями й емоціями нікому сьогодні не дано) не достатньо для її автентичного вираження. Так само і взаємини між людьми не дають можливості відчувати біль або задоволення іншого. Міжкультурні зв'язки не вичерпуються вербальними явищами, а сягають трансформації і засвоєння певної оригінальної форми людської життєдіяльності. Таке засвоєння відбувається засобом понятійного збагачення мислення, впровадження в нього нових ціннісних орієнтацій як орієнтацій «в інакшому». Спрощення «чужого» досвіду на понятійному рівні його усвідомлення відбивається «ускладненням простоти» власної культури мислення, стає фактором її приросту.

Понятійна основа мислення задається усією сукупністю соціокультурної реальності, онтичною основою котрої є форми діяльності. Якщо практична діяльність існує через предметно-речові реалії, то діяльність духовна, крім вербального рівня, поєднує в собі чуттєво-емоційний стан людини і культури. Чуттєво-емоційне тло культури проявляється в уявленнях, образах, символах, а також у традиційності поведінки, в обрядах, звичаях, фольклорі, кулінарії, мистецтві, музиці тощо. Тому в різних культурах одним і тим же абстрактним словом можуть відображатися різні комплекси чуттєвої реальності. Наприклад, слово «життя» для первісної людини і сучасної розрізняється як ім'я і поняття. Слова «простір», «час» виявляють свій зміст через соціокультурні реалії, пов'язані з різними технічними можливостями подолання географічного простору й астрономічного часу.

Оскільки будь-яка діяльність завжди занурена в культурне середовище, то власне культура є онтологічною даністю понятійного мислення, формування свідомості і менталітету. Останній розумітимемо як соціально, історично і культурно заданий напрям формування, усвідомлення й розв'язання спектру можливих інтелектуальних задач. Мислення, вловлюючи спектр можливостей в душі культури, висловлює дух належного, тобто воно принципово спрямоване до майбутнього, усвідомлюючи теперішнє у світлі минулого як задачу його перетворення. Розгорнута до належного, думка торкається відчуття незалежності й самостійності як свого смислу. Тобто нова творча думка існує завжди як фактор незалежності, черпаючи у цьому свій чуттєво-емоційний смисл і зв'язок з предметним світом. Наприклад, цінність демократії усвідомлюється не тому, що людина, скажімо, з'їла ананас і її мозок отримав нову органічну сполуку, а тому, що висвічується культурологічна можливість саме в контексті цілісності культур. Це означає, що за відсутності цілісності або тенденції до такої не всі соціальні можливості є актуальними і мають підстави для здійснення. І якщо фольклорна діяльність пов'язана з цінностями демократизму по суті завжди, то для її усвідомлення і понятійного вираження потрібна уже певного роду політична діяльність, позначена практичною *моральною поведінкою особи*. За відсутності свідомої моральної поведінки, основаної на понятійному мисленні (стан первісних суспільств), у культурологічних орієнтирах панує безсвідома традиційна поведінка і *репродуктивне* мислення. У цьому зв'язку постає

питання про соціальний стан та умови взагалі *свідомої* поведінки людини. Чи завжди там, де ми звикли бачити *свідому* діяльність, вона насправді є такою? Скажімо, що свідомого проявляється у поведінці людини за обіднім столом, при перегляді телевізійних програм, не кажучи вже про поведінку особи у криміногенній групі або юрбі? Чи справді всім людям певного суспільства і культури притаманний однаковий рівень свідомості, якщо відомо, що люди мають неоднаковий рівень мислення? Чи може бути самодостатнім для становлення свідомості особи засвоєння лише певної суми знань при тому, що саме знання приростає й усвідомлюється неоднаково?

Щоб відповісти на поставлені запитання, треба розглянути взаємовідношення свідомості і мислення, що ми зробимо, повторюємо, у другій частині статті.

Висловлені міркування підводять нас до думки про те, що неповнота культури, котра заявила про себе на рівні етнічно визначеної групи, позначається на стані *суспільного* мислення звуженням менталітету і заниженням його свідомої продуктивної діяльності. Зокрема, привертає увагу невміння, частково навіть нездатність етнічної групи, не організованої у цілісну культурну систему, усвідомлювати потребу демократичних і гуманістичних цінностей. Ця нездатність проявляється соціальною інертністю й апатією, а деколи навіть ворожістю до демократичних перетворень суспільства. У такій культурній групі панує повсякденна свідомість, про котру влучно висловлювались Г. Гегель і К. Маркс, а у XX ст.— неофрейдисти та екзистенціалісти. Типовою настановою поведінки стає «втеча від свободи» як від відповідальності, інертність мислення, байдужість і конформізм. Тому традиція демократії пов'язана не просто з народними уявленнями, а з політичними та державними реаліями культури, а політичною боротьбою за соціальні перетворення, котрі відображають прагнення народу не стільки до ситості, скільки до духовної свободи і творчого самовияву кожної людини.

Соціальне життя визначається реальним станом усіх наявних суспільних груп і пронизує культуру народу. Народ, який виявив соціальне прагнення до волі у політичній боротьбі й скуштував хоч би «ковток» свободи, набуває її, свободу, як реальну культурологічну цінність. Вона, дана цінність, функціонує у формах чуттєво-емоційного переживання і, як знакова система образного мислення, входить у фольклор, мистецтво, літературу. Щодо української культури, то напруженість цінностей свободи знайшла знаково-символічне відображення, зокрема, в образі козака, особливо в знаному образі козака Мамая. Увійшовши в «душу» культури засобами народного і професійного мистецтва, образ козака пронизує її самосвідомість формотворчим чинником смислу волі і незалежності. Доки образ функціонує в культурі у сфері художньої діяльності, він сприйматиметься стихійно та інтуїтивно і не конче стає фактором усвідомлення його внутрішнього смислу. Для виведення образу на рівень усвідомленого смислового значення потрібні засоби його *понятійного* вираження. Останні даються через систематизовані знання в аспекті інтерпретації історичного процесу життя народу. Тобто чи не головним чинником формування свідомості народу стає його освітня діяльність, у якій знання доносяться як певна ціннісна *система*. Поза освітою неможливо долучитися до свідомого розуміння смислових детермінант духовної діяльності й менталітету культури. Повсякденна свідомість, власне, тим і характерна, що не апелює до часово-історичної перспективи, а залишається на одному із темпоральних модусів життя: ни-

нішньому, минулому або тільки майбутньому. Мислення, замкнене в одному із «модусів часу», працює як репродуктивне, спрямоване на відтворення чуттєво даного як чуттєво бажаного. Особа потрапляє в замкнене коло власної чуттєвості, яку покликана постійно репродукувати замість того, щоб нарощувати «нову чуттєвість». Так, зокрема, складається дух «хронопровінціалізму», для якого, за визначенням І. Дзюби, характерним є забуття історії і загальних цінностей поведінки [3].

Дух мислення проймається інтуїтивним баченням культури на основі її повноцінного вербального засвоєння. Тобто, якщо певний образ в культурі історично уже постав, але в освіті ігнорується або замовчується, то є підстави говорити про штучне вилучення смислотворчих факторів соціокультурного процесу з індивідуальної свідомості і мислення. Саме таким чином формується байдужість до минулого своїх предків, їхнього культурного середовища та гуманітарних орієнтацій.

З другого боку, необізнаність з реаліями культури слугує підставою для непорозумінь і навіть неприйняття самої культури. Наприклад, відомо, що образ Мамая функціонує також в контексті російської народної традиції (суспільної свідомості) і визначається духом негативізму, тоді як в українській культурі цей образ несе протилежне за знаком чуттєво-емоційне напруження. Ми не вдаватимемось в аналіз соціокультурних та історичних засад емоційної різниці образу у двох культурах — це не наше завдання. Наголосимо тільки на тому, що вживання слова «мамай» на буденному рівні викликає протилежне емоційне його сприйняття залежно від культурницького контексту. Подібних явищ немало в кожній культурі. Згадаймо образ Мазепи, а в контексті української та польської культур — образи гайдамак або ж князя Вишневецького тощо. Крім історично детермінованих та світоглядно осмислених образів, існує великий обшир неусвідомлених образів, котрі живуть традиційно в контексті певної культури як тісно поєднані з відповідним емоційним (безсвідомим) комплексом. До таких належить переважна більшість фольклорних та поетичних образів, які оживають в уяві за допомогою метафор, епітетів, понять як складових вузлової сітки категоризації мислення і світосприйняття [4].

Отже, вживання слів (як засобів творення образів) у мисленні далеко не однозначне. Цей процес пов'язаний з проблемою, усвідомленою у працях Е. Дюркгайма. Також Л. Виготський писав, що у давнину мислення в поняттях було для людини невідомим; навіть нині є племена, котрі не володіють цією формою мислення. «...Поняття — історична, а не біологічна категорія в розумінні функцій, котрі продукують його» [5].

Л. Виготський визнає культурологічну детермінацію *способу* вживання слів у мисленні; йдеться про певний вплив культури на форми мислення. Такий вплив здійснюється, з одного боку, наявними цінностями культури, і з другого — наявною сумою світоглядних понять і категорій, узгоджених в абстрактно-теоретичній системі. Якщо визнати значення та вплив понятійного знання на стиль мислення, актуальним залишається питання про

---

[3] Див.: Дзюба И. Страж человеческого в человеке // Вопр. литературы.— 1988.— № 9.— С. 19—48.

[4] Див. з цього приводу порівняльний аналіз образного мислення у давньоруській і тюркській традиціях у кн.: Сулейманов О. Аз и Я.— Алма-Ата, 1975.

[5] Виготский Л. С. Педология подростка // Виготский Л. С. Собр. соч.— М.: Педагогика, 1984.— Т. 4.— С. 178.

роль невербальних факторів культури, котрі функціонують у формі образів, уявлень, здогадок, інтуїції та знання, не задіяне в конкретний момент активною пам'яттю. Йдеться про роль у мисленні *неусвідомленої* інформації, джерелом якої є сукупна соціокультурна даність.

Сучасна наукова думка визнає за безсвідомими процесами мислення важливу дослідницьку проблему. Наприклад, Р. Ільюченок вважає, що «на значення, смисл слова, на семантичну інтерпретацію слова може виявити сильний тиск слід пам'яті, інформації, сприйнятий безсвідомо...»; «цілком можливо, що мозок може оперувати невідтвореними слідами пам'яті, будувати логічні схеми ще до їх усвідомлення» [6].

Позасвідоме сприйняття інформації відбувається у вигляді як чуттєво-емоційного контакту з середовищем, так і сенсорного. Тлом інформаційного сприйняття знову ж таки виступає наявне культурне оточення. Важливим є те, що культурне оточення існує не просто [redacted] зовнішньому світі, а, власне, у світі чуттєво-емоційному. Так, для сприйняття симфонічної музики потрібне відповідно настроєне вухо, для сприйняття кольору — око. Що стосується сприйняття людиною кольорів, то маємо красномовний приклад культурної детермінації. Адже встановлено, що передумовою сприйняття відтінків, тонких барв, подібних до бузкового, блакитного, малинового, є розвиток абстрактного понятійного мислення. Доба культури барокко та рококо у мистецтві не випадково збігається з інтенсивним розвитком філософії та науки, позначеного збагаченням понятійного мислення.

Таким чином, сила мислення та його стильова форма поєднується з культурними реаліями, котрі сприймаються як усвідомлено (поняття, вербальний рівень культури), так і безсвідомо (образи, чуттєво-емоційні фактори, виділений предметно-речовий світ — невербальний рівень культури).

Безперервно нагромаджуючи чуттєвий досвід, культура, так би мовити, урізноманітнюється кількісно, неперервно і прагне до «перекладання мови чуття на мову розуму» (І. Франко). У цьому криється джерело становлення та ширення *гуманітарних* знань (поряд зі знаннями про предмети, природу). Отож, у культурі, крім матеріально-предметної та раціонально вираженої діяльності, завжди маємо деякий її чуттєво-емоційний і духовний стан, іншими словами — «душу», яка набуває раціонального вираження в гуманітарних цінностях і знаннях та дусі мислення. Гуманітарні знання не тотожні духовному станові культури, а є тільки найповнішим його раціональним виразником. Духовна реальність культури сприймається також поза конкретними знаннями, проявляється світоглядними утвореннями у формах віри, сподівання, прагнення. Сукупність цих факторів становить формальну основу для впровадження в мислення певної «настанови», впливає на інтенціональну заданість асоціативного мислення.

Сприйняття духовного розрізу культури залежить також від розумового (раціонального) і чуттєво-емоційного рівня особи. Адже, як відомо, чуття, заполонене грубою практичною потребою, володіє обмеженим смислом (К. Маркс), [redacted] людина, поставлена в умови голоду, втрачає людську подобу,

---

[redacted] Ильюченок Р. Ю. Подсознательная память // Взаимодействие полушарий мозга у человека: Установка, обработка информации, память.— Новосибирск: Наука, 1989.—С. 55, 58. Подібні думки висловлювали [redacted] інші вчені. Див.: Блум Ф., Лейзерсон А., Хофстедтер Л. Мозг, разум и поведение.— М.: Мир, 1988.—С. 174; Хуцишвили Г. Ш. Генезис структуры теоретического мышления.— Тбилиси, 1989.—С. 14 та ін.

мислення її гальмується і стає суто репродуктивним. Чуттєвий розвиток особи залежить не тільки від навколишнього середовища, але й від світу ідеальних образів, світу гуманітарних знань, менталітету культури. Поза гуманітарним змістом реальності смисл буття є невловимим для людини. Духовні складники культури та почуття відіграють вирішальну роль у висловленні думки.

Беручи до уваги, що в кожній культурі наявне поетичне мислення як один із складових її елементів, спинемося коротко на особливостях його творення. Поль Валері, один із найпроникливіших людей XX століття, вважав, що поетична творчість виправдана тільки тоді, коли вона є «апофеозом розуму». Це означає, що у високій поетичній творчості обов'язковим є висвічування і пропонування деякої нової думки, оскільки апофеозу не буває від повторення відомого. Розглядаючи ці проблеми, І. Франко наголошував на єдності думки і почуттів; виявити новизну думки у поезії — це водночас виявити неординарність почуттів. Нова думка (в широкому значенні слова) є впливом такого, а не іншого способу думання, бачення і почування автора. Водночас індивідуальне творче мислення тісно пов'язане з широким контекстом духовних процесів, які протікають у культурному житті народу. Почування автора виходять за межі індивідуального буття як такі, що позначені надіндивідуальними цінностями. Поетична думка складається під впливом суспільної свідомості і психології, проникаючи в почуття нераціоналізованими уявленнями, здогадками, помислами, і виявляється через естетичний смак. Культурні реалії вносять у чуттєвість людини збентеження, незалежно від того, несуть вони тривогу чи спокій. Саме так складається чуттєво-емоційна сфера людського духу, соціалізується індивід. Важливою є наявність у культурі, поряд з її духовними компонентами, предметно-речової різноманітності. Остання стає підставою для формування суб'єктивної людської чуттєвості: чи то музичного слуху, чи то естетично настроєного зору — на це звертав увагу К. Маркс у своїх ранніх працях [7].

Таким чином, на шляху соціалізації людини культурне становище задає спектр можливостей, завдяки яким складаються неповторна індивідуальна духовність та чуттєво-емоційний світ. Гадаємо, що неповторність духовного (мислення — його основний компонент) набагато тісніше сплетена з чуттєво-емоційним світом, ніж про це прийнято думати. Отже, процес соціалізації людини, входження її у світ соціуму і культури пов'язаний з потребою *«персоналізації»* *. Адже перед особою завжди лежить принципова суперечність: з одного боку, прагнення знайти своє покликання, самореалізуватися в житті. Для культури завжди найпотрібнішим є той, чия індивідуальність непересічна, неповторна. У цьому драматизм людського життя: визнання і нерозуміння оточенням. Коли переважає друге, життя переповнюється трагізмом. Природно, що неповторність людської духовності виражається творчим підходом до світу й оригінальним продуктивним мисленням.

---

[7] Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Економічно-філософські рукописи 1844 року // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.—2-е вид.— Т. 42.— С. 113—114.

* Під персоналізацією розумітимемо становлення неповторного духовного та інтелектуального складу особи як основу її самоствердження.

Зазначимо й те, що коли культура принципово зацікавлена у творчій неповторності людини, то суспільство, як державно-політичне утворення, в яке входить дана культура, може нести протилежні інтереси — бути ворожим до творчої людини. У такому випадку суспільно-політичні структури стоятимуть в опозиції до культури свого ж народу, вестимуть з нею і з ним пряму й завуальовану боротьбу, позначену прагненням до уніфікації та «єдиномислія». Наслідком такої боротьби стає руйнування культурної цілісності, розмивання гуманітарних цінностей, міфологізація свідомості і мислення засобами ідеологізації та політизації категоріально-понятійних структур світогляду. Виникає проблема автентичності між культурою народу і державним утворенням.

Соціалізація надає особі неповторного індивідуального досвіду. Потребуючи донести до іншої особи своє збентеження, вона опиняється перед потребою раціоналізації чуттєвого. Процес раціоналізації є водночас з'явленням для людей явищ культури, котрі існують як єдність духовного і матеріального,— це породження слова, пісні, мелодії, малюнка, предмета, вчинку, діяльності, тобто породження *думки* у найрізноманітніших формах її вияву. Не зайве, вслід за І. Кантом, згадати про те, що «людина, покинута на безлюдному острові, не буде заради самої себе прикрашати свою халупу, чепуритися, збирати квіти і тим більше садити їх, щоб ними прикрашати себе; тільки в суспільстві їй *спадає на думку* (курсив наш.—А. К.) бути не просто людиною, але й людиною по-своєму витонченою..., а такою вважають того, хто схильний і вміє повідомити іншим своє задоволення...» [8]

Очевидно, що в різних культурних цілостях людина буде неоднаково виражати свої почуття й думки. У цьому плані звернемося до так званого сентименталізму як риси української культури, риси далеко не випадкової, тим більше, принизливої. «Аби поверхове взаєморозуміння максимально наближалося до глибинного, потрібно брати поправку на національно-історичну систему понять і цінностей, тобто враховувати, що представник іншого народу може бачити світ дещо не так, як я» [9],— пише Георгій Гачев. Сентименталізм як риса, зокрема літератури, формувався під призмою соціально-духовного розуміння трагізму народного життя. Складність історичної долі, викликана безперервним намаганням вижити, не щезнути безслідно, боротьба із завойовниками, татаро-турецькі полонення, кріпацтво, польське і російське поневолення, загибель в бою за свободу — і все це на тлі цінностей вільного козацького життя — викликали зворотнє ментальне наголошення всього нетривкого, швидкоплинного, тілесного, смертного, м'якого, лагідного, чулого, сердечного, щирого, ніжного. Крім того, ідейна спрямованість сентименталізму визначена духовним прагненням звернути увагу на чутливі, зворушливі, індивідуально-суб'єктивні порухи людської душі. Не випадкове постійне навертання літературної творчості до зображення природи. Як на історичній зорі сентименталізму в Англії XVIII ст., сентиментальні риси в українській культурі відображені наголошеним оспівуванням природи. Туга за природою має цілком реальні соціальні підстави, означені втратою навколишньої краси етнічної території під дією індустріального полонення. Недругорядним також був і є негласний

---

[8] Кант И. Критика способности суждения // Кант И. Соч.: В. 6 т.—М., 1965.—Т. 5.—С. 311.

[9] Гачев Г. Национальные образы мира.—М.: Сов. писатель, 1988.—С. 44.

і, напевно, не до кінця усвідомлений опір казенному, ідеологічно сфальшованому псевдомистецтву. В суті своїй риси сентименталізму викликані гуманістично заданим стилем мислення народу, його скепсисом щодо офіційних доктрин і відстоюванням свободи на почуття у всій розмаїтості їхніх барв. Реальність названих цінностей відповідно репрезентується в гуманітарних поняттях народного й індивідуального мислення.

Сентименталізм у культурі та свідомості сигналізує про актуальність збереження певного кола гуманітарних цінностей. Якщо взяти до уваги, що майже кожна європейська культура пізнала дух сентименталізму, то можна сподіватися, що з культури української він відійде разом із становленням соціально-політичних гарантій збереження самої культури і людини, з «... усуненням факторів і обставин, що мають тенденцію перетворювати нас у духовних провінціалів» [10]. Тоді ж сентиментальна прихильність між людьми поступиться прихильності інтелектуальній (бажано — заплідненій гуманізмом).

Охарактеризоване явище симптоматичне в аспекті факторів неусвідомленого впливу культурного середовища на мислення. Маємо підстави визнати реальною проблему К. Югна про наявність колективного безсвідомого, або так званого архетипу в індивідуальному мисленні. Цікаво, що І. Франко ще до оприлюднення основних ідей З. Фрейда визнав факт так званої «подвійної свідомості» в людини і, що особливо важливо, факт культурологічного формування безсвідомого, вплив його на стан розуму й мислення. Звернемося до автора: «Найбільша часть того, що чоловік зазнав в житті, найбільша часть усіх сугестій, які називаємо вихованням і в яких чоловік вбирає в себе здобутки многотисячолітньої культурної праці всього людського роду, перейшовши через ясну верству верхньої свідомості, помалу темніє, щезає з поверхні, тоне в глибинах криниці нашої душі і лежить там погребана, як золото в підземних жилах. Та й там, хоч неприступні для нашої свідомості, все те добро не перестає жити, раз у раз сильно впливає на наші суди, на нашу діяльність і кермує нею не раз далеко сильніше від усіх контраргументів нашого розуму. ... Що раз напечатано в комірках нашої мізгової матерії, се лишається нам на ціле життя, тільки, що не все те може чоловік після своєї вподоби мати на свої послуги...» [11].

Повертаючись до питання персоналізації особи, зазначимо, що вона відбувається в напрямі соціалізації сукупного духовно-світоглядного багатства, набутого в соціально-культурному оточенні. Проте трапляється й протилежне — затримка персоналізації особи, що пояснюється принаймні двома причинами.

Умови для першої причини створюютья за неможливості чуттєво-емоційного і духовного висловлення, донесення внутрішнього стану в зовнішній світ, іншій людині. Коли чуттєвість гальмується або ж *не сприймається* (не розуміється), тобто не перекладається на раціональну знакову мову, вона потрапляє в становище підпільника, її взаємозв'язок зі світом об'єктивно чи суб'єктивно обмежений. Невисловлене чуттєве не раціоналізоване, внутрішня бентега не щезає, а починає існувати як неспокій, непорозуміння і, зрештою, як ірраціональний дух особи. Нагромадження ірраціонального в душах людей, акумуляція *невимовленого* призводить до абсурду в пове-

[10] Дзюба И. Указ. работа.—С. 37.
[11] Франко І. Із секретів поетичної творчості.—К., 1969.—С. 91.

дінці та житті суспільства. Класичним прообразом такої поведінки є життя божевільного. Складаються норми взаємин, котрі не підлягають гуманітарним уявленням про них. Людина тоді чинить всупереч інформаційному переконанню * і здоровому глузду. Відбувається відхід особи у свою самотність... Міра соціалізації — персоналізації виявляється в категоріально-смисловій спрямованості мислення, про особливості якого скажемо далі.

Головною перешкодою персоналізації особи є фактори відчуження, закорінені, передовсім, у соціально-політичних особливостях суспільного життя. Відчуження знову ж таки існує як внутрішній стан душі людини. Чи не найпоширенішим його проявом є страх — почуття, здатне паралізувати мислення. Звернемося до Вівекананда: «Подумай, що таке страх? Це найскладніше з усіх людських почуттів. Воно ніколи не живе в людині одне, а завжди оточене цілим клубком гадів, котрі отруюють духовність людини. Страх заражає не лише людину, він наповнює все навколо найтоншими вібраціями. Той, хто заповнений страхом, подавлений як активна, розумна, мисляча істота... Людина, чия думка перебуває у кам'яному мішку страху, творити не здатна. Мужність, тільки мужність і безстрашність розкривають людський талант».

Важливою рисою чуттєво-емоційної сфери культури і людини є їхня сугестивна властивість, котра має певну автономію щодо світоглядних та наукових знань. Саме сугестією викликається масова або колективна поведінка людей за критичних умов, як-от: війна, голод, диктатура тощо. Сугестією чуттєвого настрою пояснюється так званий ефект юрби, як, зрештою, і поведінка в театрі, концертному залі тощо. Очевидно, що ірраціональні сили душі також підлягають сугестивному виявленню і позначаються на дусі мислення.

Нераціоналізовані духовні сили заявляють про себе особливим видом пристрасті, акумульованої навколо певних домінуючих почуттів. Якщо ж такі почуття з самого початку визначалися поза гуманітарними цінностями культури — людина навертатиметься до грубого натуралізму, до «самості» ображеного на світ дикуна; буде схильна до саморуйнівних форм поведінки: пияцтва, наркоманії; виявлятиме ворожість, заздрість, скупість, егоїзм, агресивність. Власне кажучи, маємо справу зі спрощенням загуманітарного змісту чуттєво-емоційної сфери людини та їх одномірною заданістю, викликаною соціокультурною неможливістю самореалізації особи.

Своєрідність ірраціональних сил духовності проявляється у нечутливості індивіда до раціональних доказів реальності. Ірраціональний дух визначається схильністю мислення до догматизму, фанатичної віри і авторитет «святого письма» або ж радикальним критицизмом, нігілізмом і цинізмом. Людина, заражена таким духом, несе руйнівну силу для інших людей і суспільства, оскільки сіє довкола себе страх і підозру, з одного боку, а з другого — послух та догідництво освяченому ідеалу. Засадничими принципами мислення стає віра, неподібність, унікальність, будь-який суб'єктивний досвід [12]. Поширений фактор аргументації — посилання на авторитет, «священні книги», «офіційно» канонізовані заяви та повідомлення. Найважливіша ознака мислення «ірраціональної» душі — притаманний йому «дефі-

* Ми розрізняємо переконання інформаційні, сформовані завдяки достовірним науковим знанням, і мотиваційні, пов'язані з глибинними структурами свідомості і психіки.

[12] Див.: Hempoliński M. Filozofia współczesna.—Warszawa, 1989.—S. 594—600.

цит смислу», зовнішнім виявом чого є проблема непорозуміння. А «... де здійснюється найменше актів розуміння, там найпоширенішим словом... стає слово «розумієш»: ти ж розумієш?; «звичайно, я розумію», «ми розуміємо» [13]. Дефіцит смислу в мисленні об'єктивується в діяльності фетишизацією навколишнього світу і людських взаємин, є індикатором соціальної відчуженості. Мислення, «тавроване» дефіцитом смислу, стає водночас стресогенним фактором і веде до проблеми самогубства, виявом якої може бути та або інша форма «національного ескапізму» чи моральної анемії. Для особи з таким духом мислення, наприклад, перестає існувати *розуміння* національного приниження, не викликає огиду й протест знущання над подібними до себе.

Друга група причин, що обмежує процес персоналізації особи і позначається на її свідомості та мисленні, пов'язана зі штучним примітивізмом її культурного оточення або — що складніше — з неповнотою, з браком цілісності культури та відлученням від її справжнього, автентичного змісту. Сам факт такого відлучення, незалежно від будь-чого іншого, укорінює в душі індивіда емоційний негативізм щодо гуманітарних цінностей і звужує гуманітарний смисл свідомості, орієнтуючи на *одномірність* сприйняття й мислення.

Підкреслимо, що розуміємо неповноту культури як неповноту форм і видів діяльності певної соціальної сукупності (народу). Розмивання і вилучення форм діяльності з іманентного культурного контексту і заміна їх чужорідними щодо гуманітарних цінностей не збагачують культуру, а роблять штучною і неповноцінною, оскільки переривано її спадковогенетичні основи. Замість внутрішнього збагачення та розвитку формується мозаїчне і калейдоскопічне поєднання цінностей; суспільні погляди «намагнічуються» анархією і волюнтаризмом.

Штучне спрощення культури проникає у панівну суспільну свідомість спрощеним розумінням можливих соціальних, політичних, виробничих і духовних проблем-задач. Мислення поодинокої людини, здатної вирватися за межі колективного спрощення завдяки її прилученню до історичної пам'яті і освоєнню світового культурного досвіду, не сприяє розв'язанню цих задач на загальному рівні, оскільки «геній залишається невизнаним». Скажімо, основні ідеї Т. Шевченка до сьогодні не стали набутком широкої суспільної думки в Україні. Маємо парадоксальну ситуацію, коли офіційно ширена українська культура, власне, не визнає свого генія досі. Це одна з головних ознак її неповноти. Пам'ятаючи, що квінтесенцією культури є філософія, не дивуймося відсутності власне сучасної української філософії (подібно до німецької, французької, російської), адже філософія існує як критична самосвідомість культури, її ідейно-теоретичний потенціал. Звичайно, «філософія набуває національного характеру не у відповідях — наукова відповідь, справді, для всіх народів і мов — однакова,— а в самій постановці питання, в їх доборі, у часткових модифікаціях. Інтерес і ставлення до тієї або іншої проблеми, до тієї або іншої сторони в ній має місцевий, народний, тимчасовий характер...» [14]

---

[13] Мамардашвили М. К. Мысль в культуре // Философ. науки.—1989.— № 11.— С. 76.

[14] Шпетт Г. Г. Очерк развития русской философии // Шпетт Г. Г. Соч.—М.: Правда, 1989.—С. 12.

Ми підходимо до важливого висновку про те, що цілісність культури основана на множинності таких форм і видів діяльності, яким притаманна деяка спільність душі. В її основі лежить єдність матеріально-предметного освоєння світу з його ідеально-духовним баченням. Дана єдність — єство самоствердження культури та її духовних носіїв.

Оскільки мислення індивіда тісно пов'язане із соціальним середовищем саме через культурологічні цінності (змістом чуттєво-емоційної сфери), то напевно слушним є міркування П. Тульвісте: «...Якщо в якійсь культурі немає того або іншого (наявного в інших культурах або групах) виду діяльності з характерними для нього задачами, немає підстав вважати, ніби люди в такій культурі повинні володіти мисленням, функціонально відповідним до тієї діяльності і застосуваним для розв'язання таких задач» [15].

З постановки питання про наявну міру множинності форм діяльності щодо повноти і цілісності культури випливає дещо новий підхід у розумінні історичної і культурологічної детермінації мислення. Поширена думка: мислення розвивається шляхом трансформації від міфологічного до релігійного і наукового типу. Вважається, що при панівному науковому мисленні не може бути на індивідуальному рівні інших паралельних форм організації знання. Проте існує й інша думка: наукове і міфологічне мислення розрізняються не як дві історичні стадії розвитку знання, а як дві форми категоризації світу. Подібну думку висловлював, зокрема, К. Леві-Стросс, однак він у цілому заперечував культурно-історичну детермінацію мислення [16].

Не приймаючи цей висновок К. Леві-Стросса, ми не можемо ігнорувати складність поставленої ним проблеми. Якщо виходити з розуміння культури як сукупної множини діяльності, то логічно допустити існування в один історичний час паралельних типів мислення, саме як типів категоризації та впорядкування визначених форм діяльності із домінантністю одного з них*. Тому підтримаємо думку П. Тульвісте про те, що «в кожній культурі, в кожній людині існує не одне-єдине і однорідне мислення, а різні типи вербального мислення» [17]. Це означає, що мислення має *гетерогенну* природу, поєднану з гетерогенністю культури. В основі гетерогенності лежить множинність видів і форм діяльності.

Зазначимо, що серед різних видів діяльності окрема і незамінна роль належить діяльності мовлення (оперування словами, знаковими системами і чуттєво-емоційною сферою). Гайдеггер, як відомо, називав мову «будинком буття». Багатство і цінність мови сприймається лише тоді, коли вона здійснюється реально, тобто повноцінно функціонує на всіх рівнях культури. Сприймається те, що діється. Коли ж найважливіші види діяльності (а серед них — політична, технологічна, виробнича, наукова) обходяться без національної мови, говорити про повноту культури зайве. Відсутність цінності «національної мови» стає основою відсутності її *значення* у суспільній свідомості тієї частини населення, котра нею не користується. Оскільки «національна мова» побутує в непрестижних формах діяльності, виникають

---

[15] Тульвисте П. Культурно-историческое развитие вербального мышления: Психологические исследования.— Таллинн: Валгус, 1988.— С. 122.

[16] Див.: Levé-Strauss. The Savage Mind.—Chicago: University of Chicago Press, 1966.

* Серед типів мислення назвемо міфологічний, релігійний, науковий, художній, буденний тощо.

[17] Тульвисте П. Указ. работа.—С. 122.

підстави для негативного чуттєво-емоційного «тла» у ставленні до «непрестижної» мови. Звідси проростають паростки «національного нігілізму» у свідомості та мисленні. Мислення на роздоріжжі: прагнучи вирватись з «неповноцінної» культури, воно, образно кажучи, стає на шлях або її національного відродження, або остаточного тотального заперечення. Варварство цього, другого шляху [redacted] тому, що він веде до духовного, морального і навіть фізичного винищення «аборигенів», котрі залишаються соціальними носіями «непрестижної мови». Штучне перемішування культур рано чи пізно породжує специфічний вид культурологічної діяльності на виживання і винищення. Чи не така «діяльність» є підгрунтям для поширення псевдокультурних орієнтирів, нетерпимості, пихи, зарозумілості й авторитаризму [redacted] мисленні? Душа «неповної культури» проростатиме таким духом мислення, котре знатиме лише «свою» правду і змагатиметься [redacted] усім «не своїм». Повної правди, гуманітарної вселюдської істини такий дух мислення не породжує. Як зауважував з цього приводу Ф.Ніцше (в чомусь повторюючи І. Канта), для кроку вперед до повної правди бракуватиме мужності й чистоплотності стосовно себе.

Це той випадок, коли мислення основане, власне, на вірі й має релігійно-міфологічний характер, [redacted] індивід видає його за наукове. Найдошкульнішою проблемою для такого мислення стає часто повторювана ситуація непорозуміння з принципових смислових питань.

Таким чином, позбавлення культури хоча б одного напряму і виду діяльності, що призводить до порушення її цілісності, усуває з інтелектуального горизонту притаманні лише даній етнокультурі реалії і форми їх смислового осягнення. Ідентифікуючи себе зі змістом панівних видів діяльності, індивід приймає домінуючу «соціальну мову» і практично обриває зв'язки з нефункціональною культурою своїх попередників. У мисленні це може позначатися звуженням обсягу понять і навіть підміною понятійного образно-символічним, що звужує критичний рефлексійний план свідомості, проростає пасивністю, апатією або й ворожістю щодо певних гуманітарних цінностей. Зрозуміло, що відбувається з інтелектуальним горизонтом культури, яка позбавлена відразу багатьох напрямів самостійної соціоетнічної діяльності,— він потрапляє [redacted] поле дії законів спрощення, тобто в культурі наростають ентропійні процеси. Їх виявом стають носії «національного нігілізму», шовінізму, фашизму і расизму. Названі явища однаково засновані на суб'єктивному неприйнятті, ігноруванні належності людини до натуральної, культурної, етнічної і загальнолюдської спільноти.

«Національний нігілізм» виказує когнітивну неадекватність і сигналізує про себе в мисленні дефіцитом смислу щодо певних наявних культурних реалій, утворюючи штучний бар'єр для соціалізації і персоналізації. (Метафорично національний нігілізм можна назвати хворобою ідентифікації, за смислом близькою до гомосексуалізму.) По суті, маємо справу із вираженням у мисленні духу прагматично-споживацької інтенції.

Неповнота соціокультурного контексту діяльності, заміна діяльності етнічнопанівної на чужорідну за духом і мовою є експортом ентропійних факторів у соціальне середовище традиційної культури. Це неодмінно позначається на суспільній свідомості та стилі мислення панівним чуттєво-емоційним духом «псевдоморфної» культури. Створюється відповідний псевдоморфний менталітет, смислотворчі орієнтири котрого «завузлені» нетерпимістю, догматизмом або й страхом. Формується соціально-культурне

замовлення не стільки на істину, скільки на *«правильні переконання»*. Дух «правильних переконань», пронизуючи свідомість і мислення, продукує, з одного боку, зарозумілість і нетерпимість, а з другого — сіє підозру та догідливість. Так «псевдоморфне» мислення множить фальш як свій основний продукт у будь-якій вибраній сфері діяльності. Тому-то, якщо в людини, яка не скоїла ніякого злочину, не замишляє його і лише прагне залишитися сама собою, чиясь виголошена «правда» викликає страх,— будьмо певні, така правда також породжена страхом. Чиїмсь страхом висловитися відверто і щиро, згідно з інтимними бажанями і думками. Безсвідома недовіра до самого себе породжує інтенцію до «єдиномислія» і до нетерпимості. Соціальним продуктом мислення буде ворожість до індивідуального, до всього, що є не таким, як ти сам. Тоді складаються ментальні умови на заборону висловлювання, на табу для щирих, особистих думок, формуються підстави для накопичення ірраціональних часток душі.

Отже, душа культури єднається з духом мислення через деяке емотивне прагнення культури засобами форм і видів свого *здійснення* до *семантичної гегемонії* мислення. Гегемонія цілісної культури і неповної культури не буде тотожною. Самостійне мислення в «неповній» культурі об'єктивно працюватиме на її наповнення — в іншому разі воно вступить у конфлікт з її основними гуманітарними цінностями, через що припиняється духовна еволюція від «простого до складного». Культура потрапляє під дію сил спрощення.

Самоцінність мислення полягає в його інтенціональній спрямованості на новизну не просто думок, а аспекту діяльності, поведінки, форми життя тощо. Саме з такого мислення, як міркував І. Кант, починається повноліття людини, здатність її жити власним розумом, відповідати за свої думки і вчинки. Тобто самостійне мислення характеризується незалежністю і самостійністю поведінки людини, більше того, може реалізуватися лише у створенні навколо себе сфери автономної життєдіяльності. Людина із самостійним мисленням просто зобов'язана робити те, що не передбачене інструкцією. У цьому проростає дух її самотворення і розвитку спільної культури.

ГУМАНІТАРНИЙ ЗМІСТ ТВОРЧОГО МИСЛЕННЯ
(Гносеологічний аспект)

Дух індивідуального мислення виражає сукупне багатство даності культури. Це означає, що існує деякий механізм, засобами якого мислення поєднується із соціально-культурним середовищем і його цінностями. Оскільки мислення не редукується до абстрактно-логічних операцій, то існують проблеми його внутрішнього структурного та факторного змісту. Названі проблеми будемо аналізувати в аспекті дослідження природи творчого мислення [18].

Здавалося б, науково-технічний прогрес сам по собі стає достатньою умовою активізації творчого мислення людини. Проте, як виявилося, традиційного приросту наукових знань і зростання технологічних потужностей,

---

[18] Наголос на творчій природі мислення поставлений з тим, щоб підкреслити, що будь-яке інше, «нетворче» мислення,— не є мисленням у повному значенні слова. Див. про це: Лосев А. Ф. Дерзание духа.— М., 1987.—С. 55.

котрі виявляють певні здібності людини, загалом замало для повноцінного розвитку її таланту. Нинішнє життя вимагає неординарних, складних підходів до безлічі завдань. У великому і малому насамперед цінуються гуманітарні рішення, наслідки яких зорієнтовані на людину як «міру речей» і *мету* соціального поступу.

Почнемо з того, що мислення формується завдяки засвоєнню певної суми знань про навколишню дійсність. Велике значення мають знання природничо-наукові, без котрих неможлива більш-менш свідома орієнтація.

Засвоєння знань про природу викликане передовсім потребами матеріальної діяльності, спрямованими на те, щоб з'ясувати якості та специфіку предметно-речового світу. Істотною [redacted] соціокультурна обумовленість освоєння природи, адже природа і знання про неї — це не одне й те саме. Задоволення матеріальних потреб детермінує становлення природничо-наукових знань. Власне кажучи, маємо тут певну проблему: набуття природничих знань може позначатися прагматичним відтінком світоглядної свідомості. Адже знання з області фізики, хімії, біології покликані обслуговувати інтереси виробничої діяльності. Поза своїм іструментальним застосуванням вони втрачають цінність. Тому світоглядною рисою природничо-наукового знання є, зокрема, його утилітарна спрямованість. Така особливість природничих знань — одна із світоглядних передумов утилітарно-прагматичного ставлення до світу. Безперечно, що йдеться не про епістемологічний зміст знань, [redacted] тільки про його світоглядну інтерпретацію.

Зворотна, сказати б, сторона осягнення знань про природу «карбується» його структуротворчою функцією щодо процесів мислення. Йдеться про значення абстрактно-понятійної та логічної форми мислення, [redacted] якості яких структурується природничо-наукове знання. У цьому зв'язку важливо виявити особливості знань про природу і знань гуманітарних у контексті потенціалу мислення і свідомості.

Формуючись внаслідок пізнання світу і людини, знання мають історичну підпорядкованість. Тому знання не зводяться лише до істинних тверджень. Поряд з істинністю [redacted] них [redacted] «різного роду помилкові моменти» [19]. Виникає питання про співвідношення мислення і реальності в аспекті ціннісної інтерпретації не тільки гуманітарного знання, але й природничого. Знання про властивості і якості предметів є неодмінною умовою теоретичного, доказового стилю мислення. Завдяки розвитку достовірних, фактуально і теоретично підтверджуваних знань про природу формується логіка, [redacted] мислення набуває аргументованого вираження у системах знань. Однак з історії природознавства відомо, що воно розвивається далеко не кумулятивним шляхом дедуктивного урізноманітнення. Замилування перспективами формалізації знань на поч. XX ст. сприяє актуалізації логічних досліджень у математичній та філософській науках, у яких виявилася суперечлива природа пізнавального процесу. Проблемі формалізації знань і логічного виведення істинності присвячені, зокрема, математичні теореми К. Геделя. На підставі їх зроблено загальний висновок великого світоглядного значення про те, що «мислення людини багатше за його дедуктивну форму» [20].

---

[19] Див.: Елсуков А. Н. Познание и миф.—Минск, 1984.—С. 30.

[20] Налимов В. В. Вероятностная модель языка. Особенности естественных и искусственных языков.—М.: Наука, 1979.—С. 72.

Логічне мислення, з одного боку, і природа, з другого, не є самодостатніми умовами приросту знань і розвитку мислення. Зміст творчого мислення не вписується в межі «апаратних» засобів логіко-понятійного рівня. Мислення, спираючись тільки на формальні абстрактно-понятійні схеми і смисловий потенціал, заданий природничо-науковими знаннями у розв'язанні задач суспільного характеру, матиме інтенцію до утопічного образу світу, в якому людина сприймається як незацікавлений, позбавлений пристрастей спостерігач. Дух такого мислення у роздумах про природу і суспільство позначатиметься механістичним детермінізмом, прагматизмом і технократизмом, а весь спектр культурної діяльності редукуватиметься до сцієнтистських сподівань і цінностей.

Таким чином, здатність до абстрактно-логічного мислення не є гарантом і виявом його творчого змісту. На цей факт звертає увагу багато видатних вчених XX ст. В. Вернадський процес нарощення нового знання пов'язує з впливом історико-культурних чинників і, особливо, культурних взаємодій, тому «пізнати наукову істину неможливо логікою, можна тільки життям» [21]. Ще категоричніший у своїх поглядах Г. Сельє: «Вважається, що глибоко вивчати логіку й математику потрібно кожній людині, незалежно від роду її діяльності, бо це навчає людину мислити. Я в цьому сумніваюся. На мій погляд, логіка і математика здатні навіть блокувати вільний потік того напівінтуїтивного мислення, котрий є основою наукових досліджень в галузі медицини» [22].

Ми в ніякому разі не прагнемо применшити значення абстрактно-логічного мислення. Розвиток науки і людини без нього неможливий. Проте варто привернути увагу до того, що зріст абстрактності мислення історично поєднується з фактами соціального і духовного відчуження, входженням особи в «зону самотності». Очевидно, передозування природничо-наукових знань та абстрактно-логічних структур у контексті духовного світу особи може провокувати хибні й не завжди усвідомлені уявлення про їх самоцінність.

Під впливом таких уявлень природничі науки розцінюються як засіб для реалізації будь-якої мети, здатний замінити гуманітарні знання й цінності. Подібний наголос у духовному світі людини, свідомий чи неусвідомлений, проявлятиметься раціоналістичною зарозумілістю, стилю мислення, позбавленого правдивого зв'язку з навколишнім світом і гуманітарним смислом життєдіяльності. У цьому маємо одну із внутрішніх щодо змісту свідомості причин відчуження особи від повнокровного чуттєво-емоційного життя. Мислення дегуманізується, переходить у стан теоретичної замкненості на самому собі.

Дослідження творчої природи мислення переконує у неможливості обмежити його зміст логіко-апаратними та абстрактно-теоретичними засобами. Природничі знання не існують поза людиною та її ціннісними культурологічними орієнтаціями. В. Вернадський зазначав, що розвиток теоретичного знання завдячує не «логічній силі» мислення, а поширенню соціокультурних цінностей, серед яких особливе місце належить впровадженню

---

[21] Вернадский В. И. Размышления натуралиста: В 2 кн.—М.: Наука, 1977.— Кн. 2: Научная мысль как планетарное явление.—С. 39.

[22] Селье Г. От мечты и открытию: Как стать ученым.—М., 1987.— С. 250.

в освіту, суспільну свідомість нових ідей та уявлень [23]. Ідеться про власне гуманітарні ідеї.

Сучасний розвиток наукового мислення, його усвідомлення в методологічних дослідженнях дають підстави говорити про новий, некласичний тип раціональності. Істотною ознакою наукового пізнання стає розуміння неможливості цілковитого вилучення з абстрактно-теоретичних побудов «особистісного» гуманітарного знання. Розвиток пізнання передбачає елімінацію лише тих гуманітарних в нього «вкраплень», які долаються історичними та новими культурологічними умовами дійсності. Фактично відбувається не вилучення гуманітарних факторів, [redacted] тільки їх ціннісне оновлення. Важливо, що при цьому правдиві знання зовсім не позбавляються свого об'єктивного змісту. А гуманітарні «вкраплення» не тотожні суб'єктивній формі процесу мислення і пізнання. Для розрізнення природи суб'єктивного і ціннісно-об'єктивного треба провести межу між виявом індивідуальних нераціональних сил і надіндивідуальними гуманітарними уявленнями й поняттями.

Не випадково розвиток наукового мислення збігається із збагаченням знання про людину. Історична актуалізація питань про суть мислення у новий час «виливається» у філософське дослідження суб'єктивно-об'єктивного відношення. Очевидним стає ціннісне навантаження мислення. Однозначно пояснити даний факт складно, і це [redacted] гносеологічною підставою для філософського дуалізму, наприклад І. Канта, котрий виявив недостатність емпіричних засад для прирощення нового знання і творчого мислення. Так, аналізуючи практичний і теоретичний розум, він наголошує на апріорі даній різниці між його «інтересами». «На думку одного філософа, більше значення має інтерес *багатоманітності*..., [redacted] на думку другого — інтерес *єдності*. Кожен з них вважає, ніби черпає свої судження зі знання об'єкта, [redacted] насправді засновує їх на більшій або меншій прихильності до одного з двох засадових положень, котрі спираються не на об'єктивну основу, [redacted] тільки на інтерес розуму...» [24]. Інтерес розуму, за Кантом, здійснює регулятивну функцію у мисленні, будучи позбавленим об'єктивних засад.

У діяльності — чи то політичній, чи то науковій — завжди проявляється людська зацікавленість (інтерес), інтегрована [redacted] культурі і зафіксована гуманітарними знаннями у повсякденному мисленні, мистецтві, житті. Людину як особистість цікавить не просто об'єктивне знання про навколишній світ. Крім згаданих, є інтереси духовні, покликані до життя потребами самоствердження і самотворення людини. Це дає підстави розуміти буття як дві протилежні, хоч і переплетені, тенденції. Перша передбачає створення умов, друга — програмується метою й *покликанням* того, заради існування чого умови створюють. На всіх рівнях і формах буття знайдемо дію двох тенденцій: нагромадження і самотворення. Замкнутість на одній із тенденцій і вилучення із тканини життя другої неминуче веде до втрати суспільної духовності. Заземленість на споживанні закінчується духовною деградацією, припиненням розвитку; втеча, ізоляція від споживання веде до смерті у біологічному значенні. Те саме маємо з етнокультурними утвореннями. Обидві тенденції єдиного процесу еволюції виявляють свій сенс через аксіологічні та гуманітарні утворення. Навіть

---

[23] Див.: Вернадский В. И. Избранные труды по истории науки.—М., 1981.— С. 237.
[24] Кант И. Критика чистого разума // Кант И. Соч.: В 6 т.— Т. 3.— С. 567.

абстрактно-теоретичне мислення не може бути нейтральним у світоглядному плані, і вчений завжди має вибір, як і задля чого застосувати свої знання та вміння. Тому потенціал мислення, його творчий зміст задається не тільки природничими, але й гуманітарними знаннями. Далі розглянемо конкретний механізм впливу гуманітарних знань на діяльність творчого мислення.

Ми вже звертали увагу на те, що істотний момент гуманітарного знання полягає в його ціннісній насиченості. Цінності суспільства і культури репрезентовані, власне, як цінності особисті завдяки чуттєво-емоційній «підкладці» гуманітарних знань. Таким чином духовний світ особи наповнюється значимістю культурного та соціального змісту. Особливістю духовних цінностей є те, що вони мають принципово неінструментальний і позакорисливий характер. Гуманітарні цінності визначають особливості переконання і свідомості людини, є основою світоглядного ставлення до оточення. Оскільки свідомість і мислення перебувають у взаємному зв'язку, безперечним є вплив гуманітарних цінностей на стиль мислення та дух категоріально-понятійного членування дійсності.

Як зовні парадоксальний сприймається факт принципової логічної єдності мислення дитини і мислення академіка. Проте існує реальна відмінність між змістом мислення людей, котрі перебувають на різних щаблях історичного, соціального і культурного розвитку. Для розв'язання даної теоретичної суперечності щодо формування мислення варто детальніше розглянути проблему відношення мислення і свідомості.

У радянській філософській думці в недалекому минулому переважало дві позиції: свідомість і мислення існують як тотожність; свідомість за обсягом ширша від мислення. Інші погляди переважно залишалися поза увагою. Наприклад, С. Семчинський, розглядаючи зв'язок між мисленням, свідомістю і мовою, пише: «Свідомість включає до свого складу не тільки мислення, а й інші форми відображення дійсності — емоційні, естетичні, вольові, конкретно-чуттєві» [25]. Здається, що подібна думка основана на некритичній оцінці проблеми генези свідомості, коли вважається, що свідомість постає ніби автоматично під впливом практичної діяльності як простий дзеркальний акт відображення. Випускається з уваги власне *творчий* характер мислення. Окрім того, емоційні, вольові, конкретно-чуттєві «форми відображення» аж ніяк не тотожні свідомості, вони відіграють роль первинного контакту зі світом. Звичайно, чуттєво-емоційна сфера тісно пов'язана зі свідомістю і до певної міри має на собі її смисловий раціональний відбиток, проте чуття й емоції закорінені глибше, пов'язані з суб'єктивними нераціональними особливостями психічного стану особи, зі структурою безсвідомого. Естетичний смак також не є цілковито усвідомленим фактором поведінки, він пов'язаний, як і вся чуттєво-емоційна сфера, з компонентами віри, сподівання, бажання, хотіння тощо.

Не можна не враховувати наявність елементарного, предметно-маніпулятивного мислення у тварин, що на сьогодні визнає більшість вчених (серед них і С. Семчинський). Хоча говорити про свідомість тварин, звичайно, не доводиться. Умовою переходу від примітивного мислення до абстрактно-логічного є *мова*. Вона дає можливість раціонально виразити чуттєві враження в процесі трансляції їх собі подібному. Чуттєві враження,

[25] Семчинський С. В. Загальне мовознавство.—К., 1988.—С. 81.

очевидно, ніколи не вичерпуються в раціональному і не тотожні їх мовному означенню. У цьому полягає джерело розвитку самої мови, а з нею й понятійного та образного рівнів свідомості й мислення.

Не вдаючись у деталі дискусії з даного питання, зазначимо, що конструктивним видається такий підхід, згідно з яким процеси мислення розглядаються як генетично ширші за процеси свідомості.

Вирішальним засобом для становлення свідомого понятійного мислення є мова. Означена вербальними формами, свідомість стає умовою концептуального творчого мислення. Однак потрібно врахувати ще й значення невербального рівня мислення, який генетично передує вербально-понятійному. Йдеться про позасловесну думку та її відношення до гуманітарних цінностей.

У спеціальній літературі прийнято розглядати мислення як процес, що здійснюється на двох взаємозалежних рівнях: наочно-образному і абстрактно-понятійному. Важливо наголосити, що наочно-образне мислення не є нижчим і примітивнішим за абстрактно-понятійне. Нижчим і якісно простішим рівнем мислення є мислення чуттєве або предметно-маніпулятивне.

Наочно-образне мислення протікає в берегах чуттєво-емоційної сфери людини. Водночас абстрактно-понятійне мислення також не ізольоване від чутливості, але зв'язок між ними опосередкований соціокультурним середовищем і його смисловими та сугестивними координатами. На основі розвитку лінгвістичних і психологічних досліджень за останні двадцять років вдалося значно поглибити розуміння особливості структурного механізму мислення. Завдяки працям нобелівського лауреата Р. Сперрі, стало очевидним, що кожна півкуля головного мозку людини «має свої власні... окремі відчуття, сприйняття, думки й ідеї, цілковито відокремлені від відповідних внутрішніх переживань другої півкулі. Кожна півкуля — ліва і права — має свій власний ланцюг споминів і засвоєних знань, недоступних для іншої. У багатьох випадках кожна з них має ніби окреме власне мислення» [26]. Встановлено факт функціональної асиметрії півкуль головного мозку, що дає підстави говорити, не применшуючи значення інтеграції наочно-образного і абстрактно-понятійного мислення, про відносно дійову самостійність півкуль. За даними досліджень, ліва півкуля виявилася відповідальною за абстрактно-логічне мислення і мовлення, а права — пов'язаною з образним і чуттєво-емоційним відображенням [27]. Якщо ще зовсім недавно вважалося, що ліва півкуля є домінантною, то нинішній рівень досліджень підтверджує рівноправність обох півкуль. Властиві для них способи опрацювання інформації є домінантними у своїх межах. Оскільки мислення людини не редукується до вербального стану, напрошується думка про те, що права півкуля грунтовніше трансформує невербальне мислення. Виявлення гетерогенного характеру вербального мислення вимагає проаналізувати в цьому ж аспекті специфіку мислення невербального. Зокрема, відкритим залишається питання про суть міфологічного мислення, його зв'язок з наочними образами і здатністю до уяви як свого домінуючого фактора.

Невербальне мислення безпосередньо пов'язане з чуттєвою сферою індивіда і соціальними почуттями суспільства. Його роль у творчому процесі незаперечна. Наприклад, А. Ейнштейн висловлював думку, що «слова, на-

---

[26] Блум Ф., Лейзерсон А., Хофстедтер Л. Указ. работа.— С. 175.
[27] Див.: Иванов В. В. Чет и нечет. Ассиметрия мозга и знаковых систем.— М., 1979.

писані або промовлені, не відіграють, напевно, ні найменшої ролі у механізмі мого мислення. Психічними елементами мислення є деякі більше або менше ясні знаки чи образи, котрі можуть бути «за бажанням» відтворені та скомбіновані» [28]. Отже, йдеться про деяку самостійну роль наочно-образних структур мислення та їх чуттєво-смислову детермінацію.

Чуттєво-емоційне сприйняття дійсності характеризується специфікою переживання як особливого стану життєдіяльності індивіда. Варто підкреслити, що переживання буття не відображає буття дзеркально. Як діяльний психічний стан, воно опосередковане ціннісним змістом світогляду та свідомості особи. С. Рубінштейн розглядав психологічну природу переживання як визначену його об'ємним контактом зі світом і через те не замкнену у внутрішньому стані особи [29].

Нині природу переживання розглядають як процес продукування смислотворчих орієнтирів свідомості [30]. Не випадково в межах функціональної асиметрії права півкуля головного мозку відає образним сприйняттям, у ній починається обробка інформації, тоді як ліва півкуля спеціалізована на аналітичних операціях. Окрім того, треба звернути увагу на формування «установки» мислення. Як відомо, вона формується безсвідомо і не підлягає визначеності в контексті вербального мислення або усвідомлено сприйнятої інформації. Її становлення не описується процесами переживання. Навпаки, установка може визначити смисловий перебіг переживання та його емоційний вияв. Це свідчить про те, що установка є виявленням глибинних станів безсвідомого і, зокрема, промовляє про набуту інформацію із зовнішнього світу, обходячи свідомість й абстрактно-логічне мислення. Фактором подібного інформаційного поповнення знову ж таки є наочно-образне мислення. Воно певною мірою передує абстрактно-понятійному в принципово новій ситуації, перед котрою опиняється індивід. Особливістю наочно-образного сприйняття буде позамовний характер переробки інформації. Варто звернути увагу на досвід теорії дзен-буддизму, який відображає прагнення до невербального розуміння світу і передбачає його позалогічне усвідомлення. Переживання певних образів — основна форма такої практики. Для цього використовується система *коан* — абсурдних, на перший погляд, загадок, на які немає логічних відгадок. Вважається, що коани здатні зняти з очей полуду і привести розум до прозріння, запобігаючи словесно-логічному усвідомленню. Не торкаючись загальнофілософського, ідеологічного та соціального підтекстів дзен-буддизму, зазначимо, що не слід ігнорувати реальні гносеологічні проблеми мислення та свідомості, котрі знайшли в ньому своєрідне відображення.

Очевидно, постає проблема розрізнення мислення як *механізму дії*, наповненого знаково-чуттєвими і просторово-часовими компонентами, і мислення як явища ідеального, позбавленого просторово-часового континіуму. Вона опосередковано відображена у філософських концепціях Ф. Бертрано і Е. Гуссерля, де є проблемою інтенціонального континіуму свідомості. «У пізнанні будь-чого наявна інтенція, котра веде від «тепер» до нового «тепер» і т. д.: інтенція (скерована) до прийдешнього, а з другого

[28] Цит. за кн.: Адамар Ж. Исследование психологии процесса изобретения в области математики.—М., 1974.— С. 80.

[29] Див.: Рубинштейн С. Л. Проблема деятельности и сознания в советской психологии // Уч. зап. МГУ.— М., 1945.— Вып. 90.—С. 10—11.

[30] Див.: Василюк Ф. С. Психология переживания.—М., 1984.

боку, інтенція (скерована) до минулого» [31],— пише Е. Гуссерль. «У пізнаванні вбачаємо первинність свідомості часу; в ній конститується іманентна єдність «барва» або «звук», іманентна єдність «бажання» тощо» [32],— зазначає він далі.

Думка, ідея, сприйняття існують як ідеальна субстанція поза індивідуальним мисленням. Вона спільна для деякого соціуму. Вираження думки голосом або письмово завжди є актом мислення, дією, неможливою поза часово-просторовим континіумом, який дається у семантичних структурах мови і свідомості. Отже, ідея (думка) формується більше соціумом, аніж засобом індивідуального мислення. Для продукування нової ідеї потрібна певна множина суб'єктів, поєднаних спільністю життєдіяльності або, кажучи інакше, занурених у єдину душу культури. Власне кажучи, ідеї продукуються не індивідом, а менталітетом; індивід сприймає ідею. Інша річ, що усвідомлюється ідея далеко не кожним членом даної культурної сукупності. Міра усвідомлення залежить від змісту «текстів» (знакових систем) мислення. «Тексти», або континіум мислення, у свою чергу, залежать від його чуттєво-емоційної настроєності. Ідея, думка спочатку проявляється як нераціоналізоване уявлення, як віра, сподівання, переконання. У раціональну форму ідея перетворюється через певний контекст культури. Тому культура є первинною основою зародження ідеї та її вираження, чуттєво-емоційною підставою для формування установки в мисленні.

Чуттєво-емоційна сфера має власний потенціал впливу на континуальну природу мислення. Цей потенціал формується під дією зворотного впливу свідомості й вербальних структур мислення. Власне гуманітарні знання і внесені ними у свідомість цінності впливають на чуттєво-емоційну сферу людини в плані її особливостей і смислової інтенції переживання. Засобами впливу стають вербально означена свідомість і абстрактно-понятійне мислення, а також мислення наочно-образне.

Враховуючи нетотожність двох відносно самостійних рівнів мислення, наголосимо, що словесне, мовне вираження не вичерпує смисловий потенціал усього мислення. Тому можна вважати, що міра адекватності у співвідношенні двох рівнів мислення висвічує глибину рефлексивності процесу мислення і відповідає його творчій результативності.

Вищі духовні цінності, сконденсовані у гуманітарних знаннях, осягаються переважно у формі символів і не вичерпуються абстрактною мовою понятійності. Повноцінне засвоєння духовних цінностей, окрім абстрактно-логічного їх усвідомлення, потребує чуттєво-емоційного занурення в «душу культури». Вищі духовні цінності стають факторами мислення через їх смислове поєднання з соціокультурною діяльністю у формі чуттєво-емоційного переживання та його наочно-образного супроводу.

Наочно-образний рівень мислення багатший за абстрактно-понятійний. Особливістю другого є його однобічність і відносна нейтральність щодо особистого «я». Гуманітарні цінності, не усвідомлені й не прийняті наочно-образним мисленням, перетворюються для людини в раціоналізовані фантоми, перестають бути власне цінностями. Складаються ніби «семантичні тіні» свідомості, в контексті котрої мислення матиме занижену

[31] H u s s e r l E. Wykłady z fenomenologii wewnętrznej świadomości czasu.—Warszawa, 1989.— S. 156.
[32] H u s s e r l E. Op. cit.— S. 158.

міру рефлексивності й потерпатиме від «дефіциту смислу». Суттю подібної якості мислення є його репродуктивний характер, що виражається формально-логічними процедурами. Тому засвоєння гуманітарних цінностей-знань є неодмінною умовою становлення творчого мислення.

Гуманітарні знання виражають, як ми вже наголошували, чуттєво-емоційний стан суспільства і культури. Проте гуманітарні знання також не вичерпують духовні реалії культури, вони є тільки найповнішим виразником їх. Духовна реальність сприймається поза знаннями у формі безсвідомого чуттєво-емоційного контакту із соціокультурним середовищем. Проблема тут у тому, що сприйняття соціокультурних реалій дається людям не однаково, а залежно від їхнього чуттєвого і розумового розвитку, який потребує, крім соціуму, наявності світу ідеальних образів, світу гуманітарних знань. Важливим засобом формування таких образів і знань є художня діяльність людства, котра має внутрішні щодо себе можливості відтворення цінності *краси*. Краси, якої немає поза людським життям і яка сприймається залежно від рівня розвитку суб'єктивної природи людини. Тобто роль мистецтва як гуманітарної цінності полягає у його спрямованості на піднесення духовної природи людини, становлення її чутливості до творення краси. І. Франко писав, що поетичні твори «ясно, пластично і сильно виказують те, що в нашій душі ворушиться неясно і слабо, вони, так сказати, розширюють обсяг нашого духовного життя, збільшують скарб нашого досвіду в сфері найкоштовнішій, в сфері чуття» [33]. Гуманітарна цінність поезії полягає в збагаченні почуттів, підвищенні емоційної грамотності; вона вносить «нове зерно життєвого досвіду», «нове пережиття».

Подібну думку висловив Т. Еліот. Він звертав увагу, зокрема, на диференційованість чуттєвої сфери як між індивідами, так і між культурами. Не існує двох цілком однакових «душ» культури. Різниця між культурними цінностями є водночас деякою гуманітарною нетотожністю. Незважаючи на історичне нарощення в культурі загальнолюдських цінностей, маємо справу із становленням гуманітарної неповторності культури. Чи не в цьому джерело прирощення і розвитку чуттєвості й мислення?

Гуманітарні реалії сприймаються на рівні вербального мислення завдяки включенню «цінності-знака» у форму чуттєво-емоційного образу. Цінність-знак поєднується з особистісним знанням і перетворюється у значимість, символ, тобто — у смислонаповнену особисту цінність. Процес усвідомлення цінності розширює смислову межу наочно-образного мислення й створює передумови для рефлексивного висвічування нових значимостей і, відповідно, нової денотатної даності поняття-імені. «Нова реальність» проникає в мислення у формах деякого значення. Включаючись в континуально організовану структуру свідомості, зафіксоване мовою значення підлягає трансформації і водночас стає фактором трансформації як свідомості, так і понятійного стилю мислення. Зрозуміло, що «нова реальність» (значення) не може фіксуватися, якщо її немає в соціокультурній даності епохи як потенційної можливості. Такою даністю може світитися не лише наявна дійсність, але й засвоєні знання із попередньої історії культури. Сума знань сама по собі для мислення є «окремим самостійним світом». Річ у тім, що освоєння такого світу не дається за принципом дзеркального відображення. Знання засвоюються, значення їх усвідомлюють-

[33] Франко І. Із секретів... С. 52—53.

ся на основі конкретної культурницької діяльності індивіда, тобто на основі гуманітарного змісту його свідомості й мислення.

Певне осягнення світу може лишатися напівосмисленим і випадковим, якщо воно не корельоване [redacted] внутрішнім досвідом «я». «Напівосмислені» фактори мислення не підлягають абстрактно-понятійній трансформації у контексті теоретичного мислення. (Практичним наслідком подібного мислення стає догматизм як його гуманітарна норма.) Усвідомлення предмета як деякого значення потребує організованої *системи* інших значень. Фактором подібної організації є онтологічний контекст культури як сукупності притаманних їй цінностей і внутрішній досвід «я» як їх суб'єктивний вираз.

У міру засвоєння гуманітарних знань і цінностей розширюється обсяг самосвідомості людини і досвід особистісного «я». З досвідом «я» пов'язана міра рефлексивності мислення [34]. Розширення меж самосвідомості пов'язане з прирощенням знання взагалі — як гуманітарного, так і природничого. Останнє вносить у мислення чіткі константи аподейктичної достовірності й переважно є основою формування однозначних понятійно-логічних висловлювань. Для розширення рефлексивної здатності мислення потрібна певна інтенсивність наочно-образного мислення, поєднана з гуманітарною насиченістю чуттєво-емоційних структур.

У контексті діяльності мислення і свідомості емоції узгоджуються з когнітивними елементами. Будучи виразом оціночного ставлення до буття, емоції стають формою його семантичної інтерпретації, «... є частиною предметного світу змісту мови, тобто досить специфічним предметним світом» [35]. Отже, емоційний фактор належить до структури діяльності мислення, і, напевне, є сенс говорити про його особливу роль в активності мислення.

Гуманітарні цінності, передані гуманітарними знаннями, впливають на змістовну заданість «переживання буття» як особливого психічного стану індивіда. Занурення знання у свідомість людини викликає категоріально-понятійне наповнення мислення. Чуттєво-емоційна сфера, через свою смислотворчу функцію, викликає до життя деякі когнітивні елементи світоглядної уяви та фантазії, чим стимулюється творчий потенціал мислення. Реальність такого стимулювання проявляється в тому, що семантичні одиниці думки, як її матеріальні носії, можуть набувати різного емотивного навантаження. Наприклад, поняття «хрест», «храм», «образ-ікона» і т. ін. мають однакову денотатну основу для будь-якої людини. Проте їх смислове розуміння розрізняється залежно від суспільного та індивідуального пізнавального досвіду людей, основу якого складає ціннісна інтерпретація

---

[34] Цю проблему обговорюється досить широко. Наголошуючи поліфункціональний характер рефлексії, ми погоджуємося [redacted] думкою, що рефлексія є засобом «побудови ідеальних об'єктів», формою активного особистісного переусвідомлення змісту індивідуальної свідомості, котра задає смислове бачення об'єкта аналізу (І. Семенов). Питання рефлексії як певної властивості свідомості і мислення розглядається у працях: Проблемы рефлексии в научном познании.— Куйбышев, 1983; Лекторский В. А. Субъект. Объект. Познание.— М., 1980; Швирев В. С. Рефлексия и понимание [redacted] современном анализе науки // Вопр. философии.—1985.— № 6; Огурцов А. П. Рефлексия [redacted] науке и обучении: Обзор // Вопр. философии.—1986.— № 2; Кураев В. И., Лазарев Ф. В. Основания научного знания: рефлексия [redacted] рациональность // Вопр. философии.—1986.—№ 5 та ін.

[35] Шаховский В. И. Отражение эмоций [redacted] семантике слова // Изв. АН СССР. Сер. литературы [redacted] языка.—1987.— Т. 46, № 3.—С. 237.

відношення «людина—світ». Часто емотивне поле свідомості впливатиме на мотив поведінки й вибір людиною мети діяльності.

Оскільки спільність знакової структури висловлювання корелюється в межах єдиного культурного співтовариства, то значення вживаних понять підлягає історичній і соціокультурній інтерпретації. Цим пояснюється історико-культурна обумовленість категоріальних структур свідомості і мислення, викликана специфікою діяльності суспільства і людини. Культурологічна детермінація в аспекті категоріального змісту мислення властива також окремій людині. Особистий досвід, неповторність індивідуального життя, характер соціалізації і персоналізації особи, рівень освіти й естетичних уподобань впливають на особливості творчого мислення. «У системі уявлень кожного індивіда є специфічні, притаманні лише йому складові, обумовлені його індивідуальним досвідом» [36].

Особистий досвід, точніше кажучи, особистий рівень культурного розвитку на категоризацію свідомості впливає на підставі неповторності чуттєво-емоційного змісту духовності, котра позначається на систематизації суми *значень*. Природу значення можна уподібнити до образу дерева: видима частина — це його понятійний знак, а кореневище — емотивна чуттєво-емоційна насиченість. «Верхня» частина образу конститується переважно природничими знаннями, а «нижня» — гуманітарними, навантаженими ціннісним змістом. Оскільки мислення є єдністю абстрактно-понятійного й наочно-образного рівнів, сила його творчої здатності залежить як від природничо-наукового, так і від гуманітарного знання.

Кореляція двох площин образу є діалогом двох відносно самостійних знакових систем. Внутрішня суперечлива суть образу як константи мислення прагне самоусвідомитися засобом утворення механізму рефлексії. Рефлексивні механізми свідомості і мислення мають тенденцію контролювати адекватність висловлювання, що полягає в прагненні адекватно донести внутрішній досвід «я» до вербальної структури думки (мови). У даному випадку маємо справу з рефлексивним мисленням, що є по суті критичним щодо особистісного чуттєво-емоційного досвіду. Саме тут складаються підстави для вкорінення абстрактних понять у дитячому мисленні як умови виходу за межі індивідуальної суб'єктивності. Можна погодитися з думкою, що «розвиток пізнавальної діяльності полягає переважно не в збільшенні або удосконаленні знань про оточення, а в розширенні дитиною (метакогнітивного) усвідомлення особистих пізнавальних процесів» [37].

Становлення рефлексивності мислення як становлення його творчого потенціалу потребує, таким чином, розвинених абстрактно-логічних форм. У зв'язку з цим ми поділяємо твердження П. Тульвісте про те, що «потреба в рефлексії, у свідомій регуляції мислення і в логічній перевірці висновків притаманна передовсім науці, а не будь-яким видам людської діяльності». Насторожує, однак, продовження думки: «Це примушує сумніватися в тому, що перечислені особливості наявні у мисленні людей, котрі не мали шкільної освіти і наукових знань» [38].

Брак шкільної освіти та наукових знань, безперечно, позначається на рівні рефлексивності мислення. Проте освіта й наукові знання напевно не

[36] Петренко В. Ф. Психосемантика сознания.—М., 1988.—С. 39.
[37] Див.: Moshman D., Timmons M. The Construction of Logical Necessity // Human Development.—1982.— Vol. 25.—P. 309—323.
[38] Тульвисте П. Указ. работа.—С. 188.

породжують саму рефлексивність, [redacted] тільки її стимулюють. Наукові поняття, абстрактно- й логічно систематизовані, опосередковані щодо реальності формою теоретичної ідеалізації, сприяють поглибленню рефлексії і завдяки цьому — розширенню свідомості. Але початки рефлексивного мислення формуються вже одночасно з першими абстрактними поняттями, такими, як «квітка», «дерево», «Котигорошок», «Баба-Яга», «добре-погано» тощо. Висновок П. Тульвісте має сенс в тому плані, що поза шкільною систематичною наукою зачаткові рефлексивні фактори не набувають подальшої розбудови і можуть залишатися усе життя на «дитячому» (в гіршому значенні) рівні.

Не випадково художнє мислення має властивість сприймати світ крізь призму суперечностей і склалося задовго до утворення науки. Це стало можливим завдяки образності, котра [redacted] формою введення в нього суперечностей [39]. Образність стихійного сприймання світу «програмує» [redacted] сугестивному плані естетичну заданість мови людини і позначається на всіх формах діяльності.

Виражаючи ціннісний досвід індивіда й суспільства, абстрактно-понятійні висловлювання відбивають загальність і необхідність як спільні підстави діяльності й розуміння. Це передбачає однозначність і точність висловлювання. Водночас конкретно-образне мислення пов'язане з ціннісно-смисловим контекстом як свідомості, так і безсвідомого.

Атрибутивність загальності й необхідності [redacted] абстрактно-теоретичному мисленні пояснюється єдністю людського життя. Але не усувається проблема джерела і механізму спрямованості мислення до *точності* висловлювання, яка є гносеологічною основою взаєморозуміння. Адже людина має здатність відчувати міру правильності своєї думки відносно вербально вираженого висловлювання: знає, правильно її зрозуміли чи неправильно. Вважатимемо, що джерелом цього не [redacted] ні абстрактно-понятійне, ні наочно-образне мислення, взяті самі по собі. Цим джерелом може бути рефлексивна здатність мислення. Тому мислення функціонує не на двох рівнях, а на трьох, кожен з яких має відносну самостійність і специфічні характеристики: а) абстрактно-понятійний рівень; б) наочно-образний; в) рефлексивний.

Рефлексивний рівень мислення, [redacted] відміну від двох інших, [redacted] має образної маніфестації, в ньому відсутня просторово-часова визначеність. Через це рефлексивне мислення семантично невизначене, природа його цілком ідеальна, позбавлена будь-якої знакової дискретності і просторово-часової членованості. Саме в цьому плані можна підтримати думку Г. Хуцишвілі про неперервність потоку мислення (на наш погляд, саме рефлексивного) і дискретний розвиток свідомості [40].

Дану проблему в дещо іншому ракурсі ставив, як відомо, Р. Декарт і прийшов до висновку, що «первинна засада» пізнавальної діяльності розуму і мислення — сумнів.

Прагнучи вербального вираження, рефлексивність виявляє себе у формах метафори, епітета тощо. Ю. Лотман розглядає троп як механізм «побудови деякого, у параметрах однієї мови не конструйованого змісту. Троп —

---

[39] З цього приводу В. Налімов називає, зокрема, метафору «особливим механізмом» для введення [redacted] нашу мову суперечностей. Див.: Налимов В. В. Указ. работа.—С. 100.

[40] Див.: Хуцишвили Г. Ш. Указ. работа.—С. 9.

фігура, що породжується на місці дотику двох мов, і в цьому плані він є ізоструктурним механізму творчої свідомості як такої» [41].

Контроль за висловлюванням — тільки одна із функцій рефлексії. Як діалогічна умова творчого мислення, рефлексія постійно спрямована за межі вербального і наочно-образного мислення. Потенціал рефлексії передбачає збагачення внутрішнього чуттєво-емоційного досвіду і розширення понятійно-категоріальної структури мислення.

Рефлексивність мислення виявляється також у силі уявлення, котре, будучи детермінованим дійсністю, виходить за межі очевидності. Уява є одним з основних засобів розширення обсягу свідомості. Сила уяви, що давно наголошено, формується мистецтвом і гуманітарними знаннями через збагачення чуттєво-емоційної сфери людини. І. Кант, розглядаючи природу уяви, писав, що в ній «закладено прагнення до просування у нескінченість» [42].

У контексті рефлексивного (діалогічного) мислення перебувають витоки таких творчих актів мислення, як фантазія й інтуїція.

Окрім вербального виразу, рефлексія має також почуттєву форму своєї координації, котра проявляється у розумінні краси і пов'язаного з ним естетичного смаку. Наявність естетичних почуттів у духовності людини сигналізує про прагнення до *активної* оцінки світу, про вміння дивитися на життя крізь призму гуманітарних цінностей. Унаслідок цього естетичне почуття (а з ним і чуттєво-емоційна сфера) особи є виявом здатності співпереживання (співстраждання) та інтегрованих у ньому цінностей.

Дослідження в психології дали змогу зробити висновок про те, що кожній людині властива індивідуальна міра співпереживання (емпатії). Для людей з глибоким рівнем емпатії, як правило, характерні розвинутий чуттєво-емоційний світ, широкі естетичні та гуманітарні інтереси. Видається переконливою думка, аргументована Є. Басіним, що міра співпереживання — емпатії — прямо поєднана із здатністю людини до творчості. «Зв'язок емпатії і творчості носить необхідний характер, це психологічна закономірність...» [43]

Буття людини — це невпинне прагнення до розширення змісту «я», наповнення індивідуального досвіду окультуреними цінностями. Є. Басін розглядає це як вихід «я» в друге «я», котре попередньо дається як «образ-я». Можна розуміти, що вихід за кордони «свого-я» відбувається через прирощення чуттєво-емоційних значимостей «іншого-я».

Потрібно також врахувати, що «далеко не все, що відбувається у мисленні, відбувається за сценарієм і за участю «я» [44],— вважає Г. Хуцишвілі, маючи на увазі вербально виявлену свідомість. Наприкінці минулого століття І. Франко, посилаючись на студії М. Дессуара, писав: «Велика сила спостережень, зібраних в останніх часах, довела нас до розуміння того факту, що кожний чоловік, окрім свойого свідомого я, мусить мати в своїм нутрі ще якесь друге я, котре має свою окрему свідомість і пам'ять, свій окремий суд, своє почуття, свій вибір» [45].

---

[41] Л о т м а н Ю. М. Риторика // Ученые зап. Тартусского гос. ун-та. Тр. по знаковым системам XII.— Тарту, 1981.— С. 18.

[42] К а н т. И. Критика способности суждения.— С. 256.

[43] Б а с и н Е. Я. Творчество и эмпатия // Вопр. философии.—1986.—№ 2.

[44] Х у ц и ш в и л и Г. Ш. Указ. работа.—С. 14.

[45] Ф р а н к о І. Із секретів...— С. 88—89.

У сучасній зарубіжній літературі допускається множинність «я» або його станів.

Сприйняття і готовність розуміти чуттєво-емоційні значимості «іншого-я» трансформує дані значимості з індивідуально-суб'єктивного щабля на щабель раціональної якості, взаємоцінної для сукупності різних «я». Фактори чуттєвості набувають ціннісного змісту засобом переживання — готовності сприймати від іншого не лише вербально закодовані знаки, але й позавербальні, насичені емотивно.

Ціннісне переживання транслюється у формі чуттєво-емоційного продукування образу. Відповідно сприймання ціннісного значення передбачає або наявність адекватного чуттєвого образу в духовному світі особи, або його прирощення. Значення «для-другого» перетворюється у значення «для-себе». Чуттєвий світ індивіда під впливом приросту значення наповнюється сенсом як формою раціонального розуміння внутрі самого себе і стосовно іншого. Впровадження нових значимостей у свідомість людини опосереднене культурою почуттів за особистісним сенсом, котрі становлять доконані умови продукування індивідуального значення [46]. Межі самосвідомості («я») розсуваються під впливом знакової маніфестації чуттєвої сфери.

Зміст самосвідомості збагачується через співпереживання, що позначається на творчій здатності мислення глибиною його рефлексивності, вмінням осягнути риси нового, «не-свого». Мислення у всьому багатстві своїх форм прагне до вербального виразу, але ніколи не буває цілком тотожним вербальній формі. Факт такої нетотожності, або внутрішньої гетерогенності мислення, фіксується у свідомості у вигляді певних ідей, здогадок, уявлень, тобто дечого «іншого», «нового».

Творча суть людини і творче вербальне мислення не завжди гармонійно поєднані. Існує проблема неадекватності між творчою натурою і її можливостями в абстрактно-логічному мисленні. Щоб оволодіти розвиненим абстрактним мисленням, потрібно засвоїти понятійний апарат наукового і теоретичного знання, зокрема осягнути природничо-наукові уявлення. В іншому разі творче мислення в науці й навіть у простому акті виразу внутрішньої здогадки буде утруднене, натомість творча образна думка може виявитися в ремеслі, малярстві, музиці тощо.

Зміст творчого мислення ширший за вербально-логічні форми. Воно закорінене у ментальності культури й особливостях чуттєво-емоційної сфери індивіда. Як синтетичний тип мислення, творче ставлення до світу виявляється у здатності сприймати його крізь призму множинності і єдності водночас. Аналітичні процедури мислення посилюються засобами кодування *ціннісної* напруженості суспільної діяльності.

Ціннісне сприйняття реалізується через освоєння гуманітарних дисциплін (наук) у процесі комунікації між людьми. Актуальним залишається питання: чи не відіграє спілкування між людьми взагалі вирішальну роль у становленні ціннісного світосприйняття? На важливість спілкування для посилення творчої результативності праці звертали увагу великі вчені XX ст. Н. Бор вважав, що «...будь-який аналіз можливостей і передумов людського

---

[46] Див. про це: Леонтьев А. А. Психологическая структура значения // Семантическая структура слова.—М., 1971.

пізнання повинен спиратися на дослідження характеру і повноти наших способів спілкування»[47].

Ізоляція громадських груп і колективів, замкнутість людей, ієрархізація наукових дисциплін сприяє консерватизму в мисленні. І навпаки, здоровий морально-психологічний клімат, доброзичливість, такт, а також відвертість і вільне висловлювання думок підносить творчу активність особи. Актуальним є питання про конструктивну перевагу у спілкуванні та житті людини раціонально-логічного або емоційно-оціночного повідомлення. Творче мислення засвоюється на насиченій ціннісно-комунікаційній основі. Повсякденного спілкування для цього замало. Для розбудови ціннісних уявлень потрібно оволодіти гуманітарними науками, а також літературою, мистецтвом, філософією. Гуманітарні знання поглиблюють міру досвіду особи, сповнюють її розуміння вищих духовних цінностей. Тому існує принципова можливість для формування власне чуттєво-емоційної сфери людини, наповнення її розуму «культурою серця». Гуманітарне збагачення розуму сприяє розширенню горизонту сенсу, чим стимулюється рефлексивна здатність мислення.

Гуманітарні цінності відіграють перетворюючу роль у становленні чуттєво-емоційної сфери особи. На основі гуманітарної знакової системи цінностей утворюються нові зв'язки чуттєвих змін. Чуттєві зміни повинні залишити «слід» у нейродинамічних структурах мозку. «Одиниці» або «сигнали» таких структур підлягають рефлексивному висвітленню, внаслідок чого вони «набувають логічного змісту і статусу нових емпіричних образів»[48]. Таким чином, абстрактні поняття культурних реалій шифруються у формі різноманітних груп чуттєвих сенсацій і утворюють більш-менш стійкі «ланцюжкові» зв'язки — образи-коди. Маємо підстави вважати, що становлення творчого мислення обумовлене *множиною* гуманітарних знань і залежить від збагачення образного мислення особи. Взагалі, розвиток образного мислення — вирішальна передумова для прогресу в кожній галузі життєдіяльності людини. На цей факт звертає увагу дедалі більше дослідників. «Значною мірою той швидкий розвиток, що відбувається нині, є безперечним наслідком формування і колективного засвоєння образів, а також маніпулювання ними»[49],— стверджує Р. Вайт.

Ще раз підкреслимо, що природничо-наукові знання відіграють ту роль у розвитку творчого мислення, котра пояснюється його гносеологічною спрямованістю. Вони є основою для формування логічного й доказового апарату думки, поза котрим неможливим було б взаєморозуміння й рефлексія. Однак становлення абстрактно-логічного мислення можливе тільки на основі наочно-образного, розвиток якого є засобом програмування парадигм у мисленні абстрактному. Наочно-образне мислення поєднане з духом чуттєво-емоційної сфери особи, особливостями мови і культури як зі своїм гуманітарним змістом. Гуманітарні цінності, що вносяться до свідомості мовою і знаковими засобами мистецтва, релігії, побуту, спілкування тощо, визначають смислові параметри переживання, є джерелом чуттєво-емоційного *посилення* сприйняття, уявлення і рефлексивної здатності мислення.

---

[47] Бор Н. Избр. труды: В 2 т.— М., 1971.— Т. 2.— С. 509.

[48] Див.: Юлов В. Ф. Методологические принципы исследования активности сознания // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 7. Философия.—1986.— № 2.— С. 49.

[49] Уайт Р. Образное мышление в ледниковую эпоху // В мире науки.—1989.— № 9.— С. 61.

У контексті сказаного про становлення творчого мислення стає очевидною згубність абстрактно-логічного і навіть вербального перенасичення навчального процесу з раннього дитинства. Ще раніше звернена увага на те, що там, «де освіта має переважно вербальний характер, високоосвічені люди стають неспроможними звертати серйозну увагу на будь-що інше, крім слів і понять... Навіть у наш технологічний вік у пошані гуманітарні *науки*, тоді як невербальні гуманітарні області, вміння безпосередньо усвідомити наявні факти нашого існування майже цілковито ігнорують. Вербалісти ставляться з підозрою до всього невербального; раціоналісти остерігаються наявного нераціонального факту; інтелектуали бачать усе, що сприймається оком (або будь-яким іншим способом), чужим для себе і позбавленим істотного впливу»[50].

Мислення сучасної людини — хоче вона того чи ні — заполонене абстрактно-логічними теоретико-концептуальними структурами. Навіть гуманітарні знання школярі осягають лише у вигляді теоретико-ідеологічних штампів — готових, зовні запропонованих оцінок і поглядів. Учні фактично позбавлені можливості мати власні судження й оцінки через монополізацію гуманітарної освіти, зведення гуманітарних знань до спільного теоретичного знаменника, через штучне звуження розмаїтості гуманітарного сприйняття. Від свідомості дитини «відсікається» широченна сфера гуманітарного досвіду, формується раціоналістичний стереотип сприйняття людини і суспільства. Замість того, щоб ознайомлювати школярів з оригінальним фольклором, мистецтвом, музикою, поезією, впроваджено теоретичні гуманітарні програми. Наприклад, уроки невербальної дії — малювання, музику — припиняють у восьмому класі й надалі пропонують абстрактні курси етики й естетики, зовсім не виправдані з огляду на необізнаність школярів з мистецтвом, його історією та стилями. Досі панує ілюзорний погляд, згідно з яким духовність людини цілковито раціональна. Нераціональні елементи у переконаннях, вірі, сподіванні, надії тощо не беруть до уваги або замовчують. Поставлено бар'єр для індивідуального набуття інформації та її урізноманітнення. Особу позбавляється можливості повноцінної персоналізації, їй нічого запропонувати світові від себе — і вона стає на шлях перетворення нераціональних елементів свого духу в ірраціональні. Ірраціональний дух проникає у мислення у формах догматизму, фанатизму і нетерпимості до чужих думок та поглядів. Мислення позбавляється самокритичності, звужується його рефлексивне поле. У свідомість впроваджувано по суті міфологічні, нерозчленовані образи. Для такої свідомості все, що відрізняється від відомого, сприймається як чуже і вороже. Найбільша ж ворожість проявляється до гуманітарної культури, в якій приймається тільки те, що випливає з теоретичних конструкцій, а не з життя. Неорганізовані гуманітарні явища сприймаються небажаними і небезпечними; вони, як ті «факти», яким, ідучи за логікою Гегеля, стає все гірше й гірше, оскільки теорія їх не передбачає.

Ми далекі від того, щоб вбачати в поширенні абстракно-теоретичних схем головну перешкоду на шляху до творчого мислення. Серед причин, що заважають розвитку творчого мислення, назвемо такі хиби освіти, як несистематичне оволодіння гуманітарними знаннями, фрагментарність

[51] Huxley A. The Doors of Perception. Heaven and Hell.— London; Toronto; Sydney; New York: Granada Publishing, 1979.—P. 62.

і випадковість їх добору, відірваність від культурно-історичного контексту життя людини, спілкування з псевдохудожніми зразками буденщини. Але й надалі ігнорувати абстрактно-логічне засилля неможливо. Сучасний процес освіти треба свідомо орієнтувати на розширення саме невербальних засобів, основними серед яких є прилучення до повноцінних мистецьких вартостей, повнокровне культурне життя й активна громадська поведінка.

Творче мислення (освіченість) — це не просто широка ерудиція і навіть не сам по собі інтелектуальний потенціал; це такий стан чуттєвості і духу, коли мислення є гнучким і самокритичним, чутливим до гуманітарних явищ і податливим, здатним сприймати межу між уже відомим і ще не відомим. У цьому сенсі творче мислення формується не стільки освітою, скільки просвітленням і приходить до людини як її прозріння і завбачення нових гуманітарних можливостей життєдіяльності.

Anatoliy KARAS'

THE SOUL OF CULTURE AND THE SPIRIT OF MENTALITY

In the paper the notion of culture is realized as a definite type of the spiritual and material unity in the activity of man, a social group or a people aimed at selfcreation. The influence of culture upon thinking is rooted into an available system of values which are dispersed in the multivarious kinds and forms of activity and in totality manifest heterogeneous intention of culture toward the creation of the mental field of heterogeneous thinking.

The violation of the identity between the culture of a people (the Ukrainian people being taken as an example) and their social-and-state organisation (i. e. activity) leads to the destruction of the culture as a whole, to the blurring of the outlines of humanitarian values, mythologization of public consciousness and thinking. The mechanism, estranging the spirit of mentality from the soul of culture, is being formed, hindering the process of personalization of an individual, acting as a poison upon its spiritual life and as an accumulator of irrational structures of the soul. The «irrational soul» manifests itself in thinking as a «shortage of meaning» and, consequently, as a problem of misunderstanding. The semantic «shades» of consciousness are stored spontaneously and the level of the reflectivity of thinking is lowered.

The measure of adequacy between the abstract-and-conceptual level of thinking, on the one hand, and the concrete-and-figurative one, on the other hand, reveals the penetrative measure of the reflective thinking. The three levels mentioned characterize thinking as the triune (synthetic) whole. The hypothesis, that the figurative manifestation, the spatial and temporal determination, and the semantic discretion are not inherent to the reflective thinking, is being offered. The over-saturation of thinking with abstract and logical schemes, as a result of the underestimation of figurative and humaniarian knowledge, becomes an obstacle to personalization of an individual and expression of the soul culture.

Степан ВОВКАНИЧ

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПІДХІД ДО СЛОВА

Усі філософські системи є формами певного теоретичного мислення і узагальнення. У них відображені нашарування епохи. Її наукові відкриття, досягнення практики та погляди передових людей акумулюються завдяки введенню в інформаційний фонд історії філософії нових парадигм, категорій, понять тощо. Кожен, хто тією чи іншої мірою причетний до розвитку філософської думки, привносить у неї, частково сприймаючи, розвиваючи або відкидаючи погляди попередників, нові поняття, виходячи із свого світосприймання, часу та рівня знань. Чи не найбільше розшарування у філософії викликав і викликає підхід до розуміння давнього вислову: «Спочатку було Слово», який і у наш час є своєрідним вододілом філософських систем, державних і політичних ідеологій, суспільних укладів соціально-економічного розвитку. Проте значення цього твердження Біблії аналізується у світлі останніх досягнень науково-технічної й технологічної революції, зокрема інформатизації сучасного суспільства. Такий парадокс дивує, бо вже перша згадка про слово в нашій думці асоціюється з його інформаційною сутністю, комунікативною функцією, роллю як основного засобу спілкування людей, передачі соціальної інформації. Може, сáме елементарне, вузьке розуміння зв'язку слова з інформацією й перешкоджає тому, що згаданий вислів не розглядають з позиції розвитку соціальної інформатизації як процесу широкомасштабного, процесу, який важко обмежити рамками однієї країни і в якому цей зв'язок значно глибший та складніший, а головне, через національно-етнічні «вікна» не завжди видимий.

Пошук відповіді на це та інші питання, перш за все, пов'язаний з інформаційним підходом до слова, який дає змогу розглядати його цілісно не тільки у вузькому, а й у широкому, точніше кажучи, у найширшому розумінні. Сутність такого підходу в тому, що слово не треба розуміти лише як основну одиницю тієї чи іншої мови (хоча це має великий сенс), складну єдність звукового знака і смислового значення, що несе певну інформацію, під якою — знову ж таки примітивно — розуміємо різні дані, новини, вісті тощо. Його слід розуміти як соборний фактор і найвище досягнення розвитку взагалі. У слові як формі єдності матеріального й ідеального є можливість постійного нагромадження інформації, субстрату інтелектуального ресурсу людського роду, тобто знань людини розумної. Людина у знятому вигляді наслідує процеси еволюції і всього живого на землі, усвідомлює їх, і її слово як знання відображає інтелектуальний розвиток її самої. Ця унікальність людини розкривається тільки через спілкування і передачу як знань, зафіксованих у матеріальних носіях і введених у суспільний обіг, знань, що стали інформацією, так і «знань у собі», у пам'яті людини, її роду, його думці, тобто знань на словесному рівні. Важко переоцінити значення спілкування і сло-

ва як засобу інформації у життєдіяльності людей, у передачі набутого ними досвіду й знань, у соціальному та духовному розвитку. Нагромадження досвіду і знань, обмін ними спричинені соціальною природою. Суспільство як соціальна спільність не могло б розвиватися, якби люди не спілкувалися, не обмінювались набутим досвідом та знаннями, збагачуючи їх, не передавали від покоління до покоління — іншими словами, якби не було процесу, який називаємо інформаційною мобільністю нації [1].

Під такою мобільністю розуміємо якість народу, яка відображає свідомість і активність його саморозвитку як нації шляхом збереження традиційних та створення нових знань, тобто шляхом одночасного руху знань (інформації) по вертикалі (від покоління до покоління) і по горизонталі (на рівні одного покоління чи окремої особи).

На всіх етапах суспільного розвитку, пізнання закономірностей природи та використання їх у соціальній практиці народів основою передачі інформації було, є і залишається слово. Соціальна інформація, виражаючи зміст пізнання і логічного мислення у формі видимого і почутого слова, є найпростішим і водночас найбільш творчоздатним природним видом інформації. Ця інформація про нове, пізнане й освоєне людиною не тільки постійно перебуває в русі в суспільстві, а й, випереджаючи діяльність, сама спричиняє рух суспільства вперед, є інтелектуальним локомотивом розвитку.

Усі нововведення починаються з ідеї, що ставала словом, інформацією.

Слово є тим універсальним імпульсом, який співорганізовує розвиток суспільства й уможливлює надання смисловому змістові соціальної інформації, динамічних матеріальних форм її акумулювання. Ці форми постійно вдосконалюються. Завдяки цьому інформація дедалі надійніше зберігається не в самій лише нетривкій людській пам'яті, не тільки в усній формі слова. На шляху розвитку матеріальних форм і засобів зберігання та передачі інформації виділяють три важливі історичні етапи, пов'язані з винаходом та застосуванням писемності, книгодрукування і сучасної безпаперової інформатики, що базується на комп'ютерній технології. Однак на всіх цих етапах домінуюче творче значення слова зберігалося — мінялись і вдосконалювалися лише процеси та форми його кодування для оперативнішого розповсюдження набутої інформації (рукопис, книга, магнітні стрічки, диски тощо). У кінцевому результаті інформація використовувалась і використовується в декодованому вигляді, тобто знову ж таки у зручній, природній для кожного формі видимого чи почутого рідного слова.

Разом з тим удосконалення засобів фіктації, закріплення і акумулювання слова в матеріальних носіях інформації, її постійне нагромадження та споконвічна фільтрація, успіхи сучасної соціальної інформатизації (створення ЕОМ із застосуванням штучного інтелекту) дають підстави говорити про більш широке, якісно нове значення слова у створенні не тільки сукупного соціального досвіду людей, традиційних знань окремих груп чи народу, а й світових «банків інформації», про його роль у формуванні інтелектуального ресурсу такої складної інформаційної системи, якою є спільність людей, про загальнолюдські цінності, всесвітній розум, суспільний інтелект,

[1] Див.: Вовканич С. Й. Інформаційна мобільність нації: її можна і слід протиставити національному нігілізму // Ленінська молодь.— 1989.— 24 жовт.; Його ж. Мобільність нації// Просвіта (Львів).— 1990.— Вип. 15 (черв.); його ж. Для злету треба бути гордим // Культура і життя.— 1990.— 17 черв.

наукову думку як планетарне явище і т. ін. Слово набуває надзвичайно ущільненої форми знань, стає своєрідним інформаційним тезаурусом людства, тобто згустком думки взагалі й набуває щораз більш узагальненої, безіменної форми. Отже, в такому широкому, планетарному контексті вагомість слова переростає у велич думки людства, у пізнання об'єктивних істин, загальнолюдських моральних цінностей, що зменшує за допомогою знань (інформації) невизначеність, перетворює знання у силу (потенціал) і вивільнює інтелектуальну (духовну) енергію розвитку. Слово набуває статусу джерела творення нового стану речей, людського буття завдяки певному нагромадженню набутих обгрунтованих знань, тобто стає істиною, абсолютно знаючим (новим) словом, що відкриває закони природи, соціально-економічного розвитку і через їх застосування стає силою, духовною енергією освіченої думки і мудрості, замінюючи силу м'язів. Тут слово репрезентативно виражає думку (розумову діяльність), «клітини» якої — відкриті закони природи, опрацьовані наукові поняття, відфільтровані часом прислів'я, правила і норми поведінки, традиції тощо, формуються окремо від словесного вираження як самодостатні елементи одиниці інформації. Нагромадження цих елементів уможливлює прийняття оптимального рішення, створення нових реальностей, раціональних моделей діяльності без безпосередньої участі автора інформації. Це вже не слово у звичайному його розумінні, а відчужена від творця, усуспільнена інформація, що стає «соціальними генами» розвитку, інтелектуальним базисом нації, входить у традиції, оречевлюється у знаряддях праці, предметах побуту, нагромаджується в культурі народу. Всі предмети, що нас оточують, колись були винаходом безіменних нині авторів, за винятком епохальних відкриттів, і кожний винахід, кожна нова ідея, що є фактично утворенням чогось із «нічого», тобто такого, чого раніше не було, означає наближення до найширшого розуміння слова як здобутих знань, які на даний момент вважаються віднайденою істиною.

З огляду на це, у виразі «спочатку було Слово», на наш погляд, закорінений глибокий інформаційний зміст, що вимагає відповідного підходу до слова, а не дискусії навколо вузького розуміння поняття «логос». Це означає, що основним тут є не стільки фактор часу, момент фіксації та відрахунку чогось, з чого все почалося, скільки інформативна сутність та наповнення «слова» як феномена розвитку, в якому через дію воно стає реальною силою, відображаючи їх органічну єдність та самоорганізацію і в якому виникає видиме з досі невидимого, тобто непізнаного. В інформаційному тлумаченні слово насамперед виступає нагромадженими самодостатніми знаннями для побудови нового, які уможливлюють завершення логічності в усьому твореному розумінням різноманітності як системної цілісності, зменшенням невизначеності (ентропії) і встановленням певного порядку та комплексом інших — як нині усвідомлених, так і ще не вивчених — атрибутів раціонального і гармонійного створення і розвитку якісно нового стану, додержання його рухомої рівноваги щодо навколишнього надзвичайно динамічного світу.

Таким чином, слово і відокремлює, і узагальнює, воно одиничне і ціле. Воно одиничне в окремої людини, але ціле у людського роду. Пригадаймо слова американського астронавта після його перших кроків на поверхні Місяця: «Які малі мої кроки, і який гігантський крок людства». Тільки через окреме мале слово твориться слово роду людського, яке стає дедалі ве-

личнішим. У ньому відображаються не тільки дійсність і нагромаджений досвід — воно стає і синтезатором апріорних знань, атрибутом інтелектуального потенціалу. Тут на передній план виступають розум людини і мудрість її дії в контексті ноосферного розвитку взагалі. Розум є і акумулятором, і генератором слова, органом прийняття нових рішень на основі опрацьованої й узагальненої інформації, він трансформує окремі поняття у цілісні судження, регулює діяльність з пошуку відкриттів та нових знань. Проте знанням на цьому пошуковому шляху вважається інформація, що відповідає ноосферному розвитку в широкому його розумінні — як гармонії між людиною і природою, як пріоритету екології над економікою, моралі над політикою, духу, думки над матеріалізмом. Мислення — найвищий процес розумової діяльності — породжує та розвиває слово і через його перетворення в інформаційний ресурс як інтелектуальний базис людської суспільності розширює можливості пізнання дійсності, творить усю гармонійну розмаїтість матеріальних і духовних цінностей, стає трампліном для нового досягнення і зайняття стартової позиції для подальшого просування вперед.

У цьому аспекті слово — не тільки засіб розумового розвитку сучасної людини, усуспільнення знань — не тільки найвище досягнення homo sapiens, а й плід розумного розвитку в планетному і космічному масштабі. У такому сенсі можна сказати, що весь науковий, технічний, економічний, соціальний і духовний прогрес людства, хоч би який грандіозний і безконечний він був, врешті-решт складатиметься із намагань зрозуміти і відтворити шлях становлення слова силою, тобто шлях відтворення слова в його первородному значенні. Пояснимо цю думку.

Припустимо, що людство створить таку складну речовину, з якої формується людський мозок, складе робота-людину, що наслідує процеси розумової діяльності, навчить його говорити, працювати на такому екологічно чистому «пальному», як яблука, хліб, вода тощо. Припустимо, що при цьому воно збереже, хоч би на сьогоднішньому рівні, залишки первозданної природи і не змінить біосферу на техносферу, не доведе навколишнє середовище до стану, коли процеси в ньому стануть незворотними. Адже шагреневої шкіри природи може й не вистачити для того, щоб добути знання, самодостатні для відтворення та саморозвитку десь у Всесвіті кутка природи, яка колись була на Землі. «Чому такого? Може, кращого?» — заперечите ви. Саме такого. Бо людина переконається, що саме в ньому все було доцільним і логічним, переконається, що її шлях розвитку є «самоїдним» і їй не вдалося змінити природні закони фізики, хімії, біології, що вона може змінити лише умови їхньої дії; переконається в тому, що для того, аби зрушити систему, потрібно вийти з неї, а вона, людина, лише частинка природи і може діяти так, як діє сама природа; переконається, нарешті, що для ефективної комунікації в космічному просторі потрібно, щоб інформація передавалась із швидкістю думки, а не радіомагнітних хвиль чи світла. І людина тоді усвідомить, що вираз «передусім було Слово» — це, перш за все, своєрідна історично стиснена спіраль ДНК ноосферного розвитку, розтискаючи яку і «продираючись» по якій ми намагаємось її розшифрувати, створюючи водночас свій образ і шлях розвитку. Повернувшись, як кажуть, «на круги своя», людина зрозуміє, що багато із створеного нею є непотрібним, що цінність нового як знання слід визначити в контексті ноосфери, тобто сфери розуму, що йдеться про слово, яке за змістом і формою втілення віддзер-

калює все затрачене й здобуте, раціональність співвідношення їх у кінцевому підсумку, яку ми не хотіли зрозуміти й оцінити. Нарешті, людина усвідомить, що розвиток ноосфери можливий за умови оптимальної взаємодії системи «природа — суспільство—виробництво» у таких основних обмінних процесах, як речовина, енергія, інформація, за умови цілісного збереження примату науки і моральних, духовних імперативів.

Можливо, тоді людина замислиться над тим, що у просторі наведеного вище вислову вся його велика складність і глибока таїна. Цілком можливо, що саме в такій формі мислитель сивої давнини «спресував» складний і взаємозалежний процес розвитку, найвищий результат якого — людина — має не тільки земну, а й космічну обумовленість; що Всесвіт як система функціочує на основі інформації і поля її дії; що наш світ — інформаційно зв'язана ділянка космічного стану і слово — надбання не тільки планетне.

Отже, слово як знання (інформація) — початок і постійний чинник розвитку взагалі, ідея і праобраз створеного. Зумовлюючи розвиток, воно самé народжується в ньому і з нього проростає, самоорганізовуючись і ущільнюючись до надзвичайно високого інформаційного рівня і сили. У такому плані розвиток — це процес самостановлення через діяльність слова (знання) як творчої сили ноосфери — якісно нового соціально-природного утворення, яке досягає найвищого ступеня розвитку під впливом розуму і праці людини, здобутків наукової думки і техніки, багатства культури і мовної різноманітності. Мовна мозаїчність слова органічно притаманна ноосферному розвиткові як доконечна умова швидшого прояву різних думок, рішень, дій, а отже, збільшення потенціалу вибору найоптимальнішого варіанту саморозвитку, розширення можливостей кожного народу осягнути істину засобами рідного слова. Істина одна і загальнолюдська, але шляхи її досягнення та час усвідомлення різні й у кожного народу свої. Це вимагає нового широкомасштабного мислення, яке плюралізм думок і різноманітність реальностей, у тому числі мовну, має за основу виникнення нової інформації — цього важливого інтелектуального стимулятора саморозвитку і соборного чинника творчості народів Землі. Тут потрібно по-новому розуміти різноманітність взагалі та слова зокрема. Зникнення однієї з мов світу збільшує тріщину на спіралеподібній дорозі до храму, вершиною якого є слово в його найширшому значенні, зменшує шанси і надії на досягнення людством цієї вершини.

Очевидно, людство ввійде у третє тисячоліття, серйозно задумуючись над парадигмою ноосфери, що її увели в науковий обіг наш співвітчизник В. Вернадський і француз П'єр Тейяр де Шарден. На жаль, політичний клімат в останні роки роботи першого президента Всеукраїнської Академії наук не сприяв його праці над проблемою сфери розуму і наукового освоєння природи. Однак академік Вернадський вірить, що ноосфера — це така фаза історії нашої планети, коли сукупний розум людини, науки стануть максимальною силою її творення, що мисляча людина є мірою всього, тобто визначальною є її мудрість. «Геологічно,— писав він,— ми переживаємо виділення у біосфері царства розуму, що докорінно міняє і її вигляд, і її будову — ноосферу» [2]. Дефіцит мудрості, широкомасштабного мислення, нетолерантне ставлення до різноманітності в усьому спричинили не тільки внут-

---

[2] Вернадский В. И. Размышления натуралиста: В 2 кн.— М.: Наука, 1977.— Кн. 2: Научная мысль — планетное явление.— С. 91.

рішні трагедії окремих народів і країн, а й світові воєнні конфлікти, ядерну небезпеку і ряд інших сьогоднішніх глобальних проблем. Тільки тепер стає зрозумілим, що для розв'язання цих проблем потрібне нове мислення і розуміння різноманітності світу, [redacted] можливо і Всесвіту, як нерозривної єдності. Енергетичні, економічні, екологічні та інші проблеми саме й загострилися, набувають критичного, якщо не катастрофічного, стану внаслідок відсутності такого типу мислення. Ми нездатні мислити міжпланетними категоріями, більше того, ми тільки вчимося мислити категоріями загальноземними. І до багатьох атрибутів ноосфери, зокрема до розуміння науки як планетного явища, створення банку даних з тієї чи іншої проблеми, до сукупного світового розуму, який би творчо працював над завданнями прогресу, до перетворення Землі у спільний дім, нам ще далеко. Хоча технічно саме інформатика, космічні засоби зв'язку дають можливість певною мірою зробити це вже сьогодні. Однак стає дедалі очевиднішим, що успіхи тут визначатимуться не стільки технічними досягненнями інформатизації, поінформованістю людей, скільки соціальними і моральними імперативами, гуманними цілями, консолідацією всіх і повагою до кожного, тобто розумінням категорії різноманітності як єдності в рамках певного інформаційного поля.

Люди неправильно і зловмисне чинять не тому, що з тих або інших причин недостатньо інформовані, що бракує їм у даний момент добрих прикладів. Вони із давніх-давен знають, що таке добро. Адже інформаційне поле, яке нас оточує постійно і в якому ми всі живемо, запрограмоване на високі загальнолюдські цінності й завжди сигналізує через наше сумління про добрий чи поганий характер вчинку або поведінки, дає їм належну оцінку. Однак воля людини автономна. Вона в кожному випадку самостійно приймає те чи інше рішення і за нього відповідає сама. При цьому не можна відкидати роль суспільства. Воно через системи освіти, виховання, праці, норм моралі, релігії тощо значною мірою посилює (або обмежує) принципові аспекти ціннісних орієнтацій людини, мотивації її поведінки, моральних якостей, громадянської позиції, врешті, самого розуміння слова. І хоча потенціал інформаційного поля скрізь однаковий, сила його впливу на суб'єкт дії визначається взаємозалежними індивідуальними і суспільними складовими опору. Як дія, керована совістю, так і впровадження прогресивного в плані ноосферного розвитку наштовхується на опір. Цей опір властивий пересічній людині, і не завжди її ім'я, як це категорично стверджувалося, звучало і звучить гордо. Тільки мудрість і доброзичливість будівничих, справжніх інтелігентів, які кладуть цеглини істинних знань у загальну будову Слова і думка яких набагато випереджає час, допомагає подолати його легше і швидше. Тому так важливо використовувати здатність таких людей підвищувати інформаційну мобільність нації та людства в цілому.

Широкий підхід до слова розкриває примітивність суперечки щодо первинності матеріального чи ідеального, бо тільки через їх єдність і мобільність людей відбувається передача інформації, розвиток слова і наближення до істини. Нерозуміння цього у наш час є штучним, пронизаним ідеологічними, великодержавними амбіціями і нігілістичними орієнтаціями анахронізмом. Ми часто уподібнюємо наші змагання до чвар у Свіфтовій країні Ліліпутії довкола способу розбивання варених яєць, возведеного у ранг державної філософії та ідеології. Ми завзято боремося за монополію своєї ідеології, вважаючи її істиною в останній інстанції. Боремося, бо не розуміємо ролі потенціалу різноманітності у виникненні інформації та розвитку

нового, [redacted] утвердженні природного права кожного народу своїм шляхом і засобами рідного слова осягнути істину.

Отже, запропонований інформаційний підхід не тільки уможливив цілісність і широту розгляду слова, [redacted] й дав змогу повніше розуміти парадигму ноосфери, пояснити з позиції інформації нерозривну єдність ідеального і матеріального, людини і всесвіту. Ми не обмежуємо ноосферу «думкосферою» чи «інформсферою», хоч акцент на інформаційну природу ноосфери, дію інформаційного поля небезпідставний і відомий давно. Так, за І. Забеліним, це «реальний, всесвітній процес обміну інформацією, реальна маса інформації, що передається [redacted] абсолютною неперервністю незчисленними каналами зв'язку і яка буквально заповнила земний і навколоземний простір» [3]. Однак важко [redacted] погодитись з тезою професора Ю. Плетникова, що «становлення ноосфери — закономірний процес розвитку матеріального світу, невіддільний від специфіки розгортання соціальної форми руху матерії» [4]. Рух знань, досвіду, активність людини у їх передачі та збагаченні — це одвічна соціальна форма руху матерії, яка виступає як інформаційна мобільність. Специфіка цієї мобільності полягає не тільки в тому, що рух знань відбувається по вертикалі і горизонталі, тобто передача знань, досвіду йде від покоління до покоління і [redacted] рівні одного покоління, [redacted] й у тому, що необхідною передумовою передачі [redacted] триєдність природи цього процесу. Тобто інформаційний підхід до слова, утвердивши двоєдність матеріального й ідеального і покінчивши з суперечками щодо їх пріоритетності, підняв більш глибокий і мало вивчений пласт пізнання — проблему триєдності. Слово як інформація з'єднало ідеальне і матеріальне не тільки в одне ціле, [redacted] й у триєдине. Джерело інформації, канал її передачі та споживач — ось триєдина необхідність інформаційного буття. Це єдність ідеальної за змістом і матеріальної за формою фіксації, передачі, збереження і розповсюдження інформації, що в найрізноманітнішому вигляді, і найперш у вигляді слова, веде до пізнання істини як обгрунтованих знань. Практично важко собі уявити, як можна ідеальну за природою інформацію відтяти від її носія, який завжди має матеріальну субстанцію. Немає передачі інформації без носія ні в природі, ні [redacted] суспільстві, ні у виробництві.

Насамкінець зазначимо, що концепцію триєдності розвитку природи запропонував і тепер широко пропагує український вчений П. Харченко, який дискретному (переривчастому) уявленню про розвиток протиставляє розуміння розвитку як безперервної триєдності. На його думку, органічний світ — це двоїстість, де два діалектичні полюси взаємодіють у рамках триєдності, розвиваються [redacted] рівновазі, і все це тотожне одиниці. Взаємодію двох іманентних діалектичних полюсів матерії зумовлює її трьохіпостасний стан (дві полярності, що уособлюють домінування протилежних полюсів, плюс стан рівноваги полярності). Виявляється, що індивіди у формі трьох статевих станів — чоловічого, жіночого та андрогінного — не мають дискретного статусу (онтологічно), що справжнім носієм життя є не дискретний індивід, [redacted] надприродне Триєдине, яке [redacted] найвищою цілісністю органічного світу. Це також має місце у мові (троїста система родів), у категоріях часу (минуле, майбутнє, сучасне) та ін. [5]

---

[3] Забелин И. М. Физическая география и наука будущего.— М., 1970.— С. 122.

[4] Плетников Ю. К. Проблемы ноосферы // Исторический материализм.— М., 1974.— С. 49.

[5] Див.: Триєдині корені природи // Молодь України.— 1988.— 13 жовт.

Проаналізований вище інформаційний підхід до слова не тільки не суперечить концепції триєдності у природі, а й дає змогу глянути на цю проблему ширше — стосовно не тільки органічного, а й духовного світу, задуматися, чи є концепція триєдності природи, широкого розуміння слова новою, чи не передали нам предки інформацію про неї давно. Гіпотетично можна сказати, що така інформація залишена нам у стародавньому знаці — тризубі. Ми часто недооцінюємо розум наших предків, особливо у плані символічних узагальнень, часто обмежуємо їх коріння XIV ст. Нас загойдують у «спільній колисці», яка скоро буде й далі колихатись, але вже без українського дитяти. Вже мовиться про великий докиївський період у нашій історії, про трипільську культуру, загадкові Змієві вали тощо. Чути голоси науковців, що наш народ такий же давній, як, скажімо, єврейський чи грецький. Мовиться про плем'я ведів в Індії, яке колись жило на території України і багато відало такого, чого ми не знаємо. Хто не знає, а тим більше не хоче знати своєї історії, національної символіки, тому важко уберегтись від повторення допущених у минулому помилок, результативно змагатись за своє майбутнє, розуміти напрям загальнолюдського розвитку, його джерела і рушійні сили.

Той факт, що тризуб був знаком ще князів Київської Русі, вже не викликає сумнівів та заперечень. Ба більше: дехто йде у глиб історії і вбачає у тризубі тридент — знак матріархату, символічне зображення Берегині, яка здійняла руки для захисту домашнього вогнища і дітей. Може й так. Думаю, однак: чому знак самої матері й чому неодмінно доби матріархату?

Я вбачаю у тризубі відображення інформаційної триєдності розвитку кожної системи, яка передбачає єдність джерела і приймача (батьки—діти, вчителі—учні, провідники—виконавці і т. д.), наявність між ними процесу зв'язку через передачу інформації як невід'ємного чинника розвитку. Джерело і приймач виступають біполярними протилежностями в момент перебігу даної передачі й можуть залежно від величини нагромадженого потенціалу знань мінятися місцями, зберігаючи рухому рівновагу системи. Тут минуле і майбутнє розвитку займають крайні позиції, а сучасне, яке ще не стало минулим і вже не є майбутнім,— це зв'язок між ним. У тризубі, як і в сучасному схематичному зображенні індукційної котушки, де симетрично віддзеркалено її трансформаційні витки, символічно відображені джерело і приймач, а між ними — знак їх новотворного зв'язку, можливо навіть слово, що з нього й проростає як рівнодійна і вектор розвитку. Тільки за наявності цих трьох компонентів може відбуватися дія (рух, життя), без них функціонування та розвиток системи неможливі.

У відкритій, зовнішньо урівноваженій і внутрішньо динамічній формі тризуба символічно зафіксовано не тільки триєдність, а й основоположні принципи розвитку — соціальну спадковість поколінь і новаторство на рівні одного покоління чи окремої особистості, тобто інформаційну мобільність народу загалом. При цьому чим більша динаміка внутрішніх процесів (спадковість і новаторство), тим стабільніші розвиток та зовнішнє становище нації. Набута в таких процесах новація безперервно вводиться у систему трансформації знань, стимулюючи розвиток, підвищує конкурентноздатність, підносить його на новий, вищий стартовий рівень і наближає до пізнання істини. А іти до неї — означає саморозвиватися, тобто простувати шляхом як збереження традиційних, перевірених поколіннями знань, так і творення та примноження нових, що тільки у рамках ноосфери

«вклинюють» людину у світ невідомого і прогресивнішого. У цьому копіткому пошуку, де важка праця стає творчістю, авангардні позиції належать інтелектуальному ядру народу, нові ідеї якого, високі моральні та духовні цінності нерідко випереджають час і стають загальнолюдськими, творячи вселенське слово. Без усвідомлення цього ми сьогодні не спроможні використати ефективно потенціал ні нації, ні науки як споконвічного симбіозу знань та праці, правильно збагнути залишений нам предками стародавній символ, зрозуміти вислів — «спочатку було Слово».

Stepan VOVKANYCH

THE INFORMATIVE APPROACH TO THE WORD

On the basis of the informative approach to the ancient expression „There was the Word at the beginning“ the dynamics of the improvement of material means for storing and transmission of information has been shown. With their help the dominating creative meaning of the word is not only preserved, but also, acquiring extremely succinct forms of institutionalized knowledge, it concentrates in itself the strength of mankind's thought. At the [redacted] time it decreases indefiniteness (entropy) and converts the knowledge into [redacted] starting intellectual (spiritual) energy of development. In such a respect the word is not only a [redacted] of intellectual development of a modern man, the institutionalization of knowledge, the highest achievement of Homo Sapiens, but it is also [redacted] result of [redacted] intellectual development in general on the planetary and cosmic scale.

There is [redacted] necessity to develop a new approach to understanding the categories of manifold-[redacted] and unity in nature and society as necessary conditions for the appearance of new information, the latter being an omniforming factor of development, of revealing truth and man's creative activity, of realizing science as [redacted] global phenomenon. Such approach to the word has not only made possible its comprehensive investigation, but also promoted better understanding of the paradigm of noo-sphere, explaining the inseparable unity of the ideal and the material, of man and universe, from the informational point of view.

Word [redacted] a piece of information has connected the ideal and the material not only into a whole, but into [redacted] triune, [redacted] the source of information, the channel of its transmission and the receiver of it are the triune necessity of informative being. On the basis of informative treatment of the triunity of development the new understanding of a trident, the ancient Ukrainian symbol, has been brought about.

СПЕЦІАЛЬНІ (ДОПОМІЖНІ) ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Олег КУПЧИНСЬКИЙ

ПЕРШІ ДАТУВАННЯ ДОКУМЕНТІВ ЗА ГРИГОРІАНСЬКИМ КАЛЕНДАРЕМ У ДЕРЖАВНИХ УСТАНОВАХ УКРАЇНИ XVIст.

Хронологія, яка вивчає систему обчислення часу в її історичному розвитку, створює основу для впорядкування в часі фактів і подій, а саме «розкриття хронологічно-послідовних зв'язків між досліджуваними фактами підтверджує закономірність історичного процесу»[1]. Мети хронологічні дослідження досягають, однак, лише тоді, коли відрізок часу чи конкретний факт суспільного процесу визначається у строгій відповідності до загальної системи літочислення даного періоду. З цього погляду немале значення для хронології має з'ясування того, коли впроваджено новий григоріанський календар (т. зв. новий стиль — н. с.) на українських та інших східнослов'янських землях.

В історіографії немає єдиної думки щодо часу впровадження григоріанського календаря на Україні. О. Вейнерт твердить, що на території Польщі, до складу якої входила й частина українських земель, н. с. у датуванні був запроваджений [illegible] жовтня 1582 р.[2], але призвичаюватися до нього тут почали щойно з 1585 р.[3] За даними З. Глогера, «новий календар став обов'язковим не раніше 21 і не пізніше 22 жовтня старого і 1 листопада нового стилю»[4]. М. Горбачевський вважає, що календар запроваджується з 1586 р., хоч у судах Великого Князівства Литовського входить в ужиток раніше — з 1583 р.[5] Роком запровадження григоріанського календаря на землях давньої Польщі Г. Мещеринов уважає 1586 р.[6] Такої ж думки дотримується Г. Гротефенд[7]. У дослідженні Ф. Бостеля констатується, що юліанський календар у державних установах Львова, Белза, Перемишля та інших міст відживав протягом жовтня—грудня 1582 р.[8], а такі дослідники, як Я. Головацький[9],

---

[1] Заремба С. З. До питання про теорію і методику хронологічних досліджень // Укр. іст. журн.— 1974.— № 2.— С. 89.

[2] Wejnert A. Sprostowanie błędu co do czasu wprowadzenia kalendarza gregorjańskiego w Polsce // Biblioteka Warszawska.— 1865.— T. 11.— S. 507.

[3] Wejnert A. Op. cit.— S. 497.

[4] Gloger Z. Encyklopedia staropolska ilustrowana.— Warszawa, 1901.— T. 2.— S. 306.

[5] Горбачевский Н. Археографический календарь...— Вильно, 1869.— С. 8.

[6] М[ещеринов] Г. Времяисчисление у древних и новых народов...— Казань, 1884.— С. 16.

[7] Grotefend H. Handbuch der historischen Chronologie.— Hannover, 1872.— S. 50.

[8] Bostel F. Zur gregorianischen Kalenderreform in Polen // Mitteilungen des Instituts für Oesterreichische Geschichtsforschung (Innsbruck).— 1885.— T. 6.— S. 626—632.

[9] Г[оловац]кий Я. Попытки и старания римской курии ввести григорианский календарь у славян православных и униатов // Журнал М-ва нар. просвещения (СПб.).— 1877.— Ч. 193, № 9.— С. 1—36.

М. Сумцов [10], у працях, присвячених календареві, зовсім оминають це питання.

Як бачимо, проблема часу запровадження григоріанського календаря на східнослов'янських землях не є новою в українській і зарубіжній літературі, але її й досі не можна вважати розв'язаною до кінця. У дотеперішніх дослідженнях увагу зосереджувалося здебільшого на трьох питаннях: історії реформи календаря, характеристиці суспільно-політичних умов появи нового календаря на Україні, в Литві та Білорусії і боротьбі, яка точилася навколо запровадження календаря на цих землях. Ці питання, однак, далеко не вичерпують проблем, пов'язаних із засвоєнням григоріанського календаря. На сьогодні ще немає праць, у яких етапи запровадження н. с. були б досліджені, наприклад, на основі детального вивчення документальних матеріалів, аналізу тієї джерельної бази, що створювалася установами того чи іншого краю, землі, воєводства. Немає досліджень про те, як відображений н. с. у різних видах і типах докуметів XVI—XVII і XVIII—XIX ст., у писемних пам'ятках нарративного типу, стародруках і т. д. З погляду теоретичної хронології заслуговує уваги питання впливу н. с. на розвиток датаційного формулювання документа тощо. Наявні спроби досліджень є або дуже загальними, або вузькорегіональними (Ф. Бостель), нерідко висвітлюють згадані питання принагідно, у зв'язку з іншими завданнями.

З багатьох висунутих у статті проблем ставиться лише одне часткове питання — встановлення перших засвідчень датування за н. с. у документальних пам'ятках України. За основу беремо документи, що виходили з державних установ, зокрема ті, які містяться в книгах актів гродських, земських і підкоморських судів. Такий вибір матеріалу для з'ясування часу запровадження нового календаря не випадковий, оскільки в цих книгах, завдяки їхній специфіці, найбільш послідовно відображена система способів датування документів різних періодів. На окрему увагу при цьому заслуговують гродські книги, бо грод (замок) як судова установа збирався здебільшого через кожні шість тижнів, а як уряд функціонував щоденно.

21 лютого 1582 р. папа Григорій XIII оголосив запровадження нового календаря. Стефан Баторій того ж року видав універсал, яким зобов'язував усіх своїх підданих — не лише католиків, а й православних та інших іновірців — запровадити н. с. у датуванні [11]. Ми не виявили загальнорозпорядчих, точно датованих документів короля (окремі листи з цього приводу надсилають у серпні 1582 р. раді міста і книгодрукарям Гданська) [12], однак не доводиться сумніватися в тому, що вони існували і надходили до державних установ різних міст, у тому числі й на Україні. Про це свідчить, зокрема, одночасне застосування н. с. (15 жовтня 1582 р.) у різних місцевостях [13] та посилання на раніше дані розпорядження в королівських листах

[10] Сумцов Н. Ф. Исторический очерк попыток католиков ввести в южную и западную Россию григорианский календарь // Киевская старина.— 1888.— Т. 21 (апрель, май ■ июнь).— С. 235—258.

[11] Думку про підготовку королівською канцелярією такого розпорядження ми спираємо на дослідження: Лаппо-Данилевский А. С. Очерк русской дипломатики частных актов.— Пг., 1920.— С. 129—132; Schmid J. Zur gregorianischen Kalenderreform // Historisches Jahrbuch.— 1882.— S. 559—560.

[12] Chronologia Polska / Praca zespołowa, pod red. Br. Włodarskiego.— Warszawa, 1957.— S. 41, 43.— Факсиміле листа.

[13] Мається на увазі передусім місцевості, які лежать далеко одна від одної,— Львів, Гданськ, Варшава. Пор.: Центральний державний історичний архів УРСР у Львові (далі — ЦДІА УРСР у Львові), ф. 9, оп. 1, спр. 341, арк. 651; Wejnert A. Op. cit.— S. 504; Chronologia...— S. 42.

пізнішого часу [14]. Й. Шмід твердить, що король Баторій склав такий універсал «незабаром після оголошення» календарної реформи і «встановив запровадження нового календаря для всіх частин своєї держави» [15]. Певним доказом наявності таких розпоряджень є акти про необхідність врахувати календарні виправлення у поточних судово-ділових і господарських справах, які певною мірою доповнюють невідомий перший документ. Такий акт виявлено в краківських міських книгах між записами актів від 4 і 15 жовтня 1582 р. Його перша частина інформує, як треба переводити дату із старого на новий стиль, [redacted] друга — викладає застереження відносно непорозумінь, які можуть виникнути у зв'язку із скороченням календарного часу на десять днів: «Нове виправлення календаря нинішнього 1582 року від народження пана нашого Ісуса Христа, індикту 10... здійснене так, що від місяця жовтня поточного року знімаються 10 днів від третіх нон включно аж до переддня ідів, а день, який іде після свята св. Франциска, що святкується у четвертих нонах, має називатися ідами жовтня, отже, по святі св. Франциска маємо відзначати свято св. Ядвіги. [Цим] днем буде 15 жовтня, і від нього включно будуть йти наступні дні, як це описано у виправленому календарі аж до кінця 1582 року. Після цього року вказаний фрагмент календаря більше не буде вживатися, натомість належить прийняти постійний календар, у якому описані всі 12 місяців.

Отже, щоб унаслідок вилучення цих 10 днів не трапилося якогось непорозуміння щодо річних, місячних та інших подібного роду термінів [всяких] строків і свят, [а також] щодо їх встановлення і дотримування, то [кожен] хай має на увазі у даному повідомленні суть вказаного вилучення. І, отже, після усунення старого календаря увійде в ужиток,— як це повніше подано в на постійно складеному і скороченому григоріанському календарі,— цей, вже виправлений, довершений, схвалений і опублікований силою декрету найвищого пастиря, календар» [16].

Треба думати, що обіжники про запровадження нового календаря і нормування часу за н. с. надходили і через церковні установи — консисторії латинських і нелатинських єпископій, провінціалати монастирів і т. д. [17], [redacted] тому їх треба шукати у фондах цих установ. Велике значення для правильного застосування н. с. мали публікації календарів, які появлялися відразу після розпорядчих документів про порядок його запровадження [18].

---

[14] Пор.: Розпорядження Стефана Баторія від 20 вересня 1583 р., адресоване українцям і вірменам у Львів про необхідність прийняти новий календар (ЦДІА УРСР у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 342, арк. 1715—1717), лист Стефана Баторія від 19 січня 1584 р. до населення православного віровизнання про необхідність впровадження нового календаря, вписаний у грамоту галицького, львівського і кам'янець-подільського єпископа Гедеона (Т а м ж е.— Ф. 129, оп. 1, спр. 64, арк. 1) та ін.

[15] S c h m i d J. Op. cit.— P. 560.

[16] B u d k a W. Pierwsze zastosowanie kalendarza Gregorjańskiego w aktach grodzkich i ziemskich dawnego województwa Krakowskiego // Archeion (Warszawa).— 1927.— T. 3.— S. 33—34.

[17] Пізнавальною під цим кутом зору є кореспонденція, опублікована у виданні: Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucraine illustrantes (1550—1805).— Romae, 1959.— Vol. 2 (1594—1608).— P. 172, 174; 1960.— Vol. 4 (1621—1628).— P. 153, 163, 165, 221, 258, 263 et cet.

[18] У 1582 р. виходить календар на жовтень-грудень у Гданську, де враховувалася десятиденна поправка (Пор.: G r o t e f e n d H. Die Einführung des gregorianischen Kalenders in Danzig// Mitteilungen des Westprussischen Geschichtsferiens.— 1902.— Bd. 1.— P. 66), наступного року з'являється латинською мовою календар на цілий рік у Кракові (G l o g e r Z. Op. cit.— S. 309—310). З XVII ст. і далі протягом XVIII ст. григоріанські календарі виходять великими тиражами

Коли ж уперше з'являється датування за н. с. на Україні?

Документальні пам'ятки фіксують застосування н. с. на українських землях відразу після оголошення календарної реформи. Порівнюючи формулювання дат у писемних пам'ятках, констатуємо, що документи, як жодні інші джерела, містять докладні й послідовні відомості про час запровадження і застосування н. с. на Україні, причому в них відображено різні способи передачі дат. Особливо важливі в пізнавальному плані, як уже згадувалося, книги актів гродських і земських судів, у яких дати подавалося за н. с. і підкреслювалося, що йдеться про датування за новим календарем, наприклад: «водлє калєнъдару новпоправєного» (Житомир), «вєдлє нового рымского калєндару рочного» (Луцьк), лат. мовою — «correctionem noui Calendarii»—виправленого нового календаря (Галич), «novum Callendarium»—нового календаря (Белз) і т. д. При таких поясненнях увага дослідника спрямовується вже не на саму дату, бо вона відома, а на її оточення — інші порядкові дати чи дати, які входять у текст документа і можуть виявити певні доповнення до виділеного датаційного формулювання. В інших випадках спосіб подачі дат для встановлення н. с. у книгах актів вимагає докладного порівняльного аналізу датаційних формулювань і спеціального обчислення днів за місяцями і тижнями на основі тогочасного календаря (див. нижче — Теребовля, Львів, Кременець).

Найбільш раннє засвідчення датування документів за н. с. відноситься до Львова. Воно припадає на день, передбачений у розпорядженні, а саме — на 15 жовтня 1582 р. і внесене в одну із гродських книг без жодних окремих підкреслень того, за яким стилем датується цей документ. Після записів з датою: «...feria quinta ipso die faesti sancti Francisci Confessoris Anno d[omi]ni millesimo quingentesimo octuagesimo secundo» (у четвер, у день свята св. Франциска, тобто 4 жовтня 1582 р.) [19] ідуть записи з п'ятниці 15 жовтня того ж року — «...feria sexta ipso die faesti sanctae Hedvigis Anno Domini Millesimo quingentesimo octuagesimo secundo» [20]. Доказом того, що останній документ датується за новим календарем, є збіг указаної в датаційному формулюванні назви свята з назвами дня тижня — за старим календарем свято Ядвіги припадає на понеділок (feria 2), за новим — на п'ятницю (feria 6). Одночасно числа з 5 по 14 жовтня ст. с. включно були пропущені писарем, внаслідок чого наступний день після свята Франциска припав на п'ятницю 15 жовтня, тобто на свято Ядвіги.

Аналогічний спосіб датування бачимо у львівській гродській книзі протоколів, хоча після записів від 4 жовтня 1582 р. йдуть записи з 18 жовтня, на три дні пізніше свята Ядвіги, з понеділка «...feria secunda post faestum sanctae Heduigis aelecte proxima Anno Domini Millesimo quingentesimo octuagesimo secundo» [21].

Із листопада 1582 р. записи за н. с. фіксують в галицьких гродських книгах. Правда, перші дати подається паралельно за старим і

у Кракові, Замості, Бердичеві, Львові. Серед них часто під назвами «Польсько-руський календар», «Римсько-руський календар», «Новий і старий календар». Ці видання вміщали два — юліанський і григоріанський календарі (Пор.: Górska B. Katalog kalendarzy XVII—XVIII w. w zbiorach Biblioteki Ossolineum.— Wrocław; Warszawa; Kraków, 1968).

[19] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 341, арк. 645.

[20] Там же.— Арк. 651. У той самий час застосовується н. с. при датуванні документів у львівських магістратських книгах.

[21] Там же.— Спр. 46, арк. 286, 290—291.

новим стилем. Перша дата за ст. с.— 29 жовтня 1582 р. виступає як певне тлумачення другої, вписаної за н. с. У першому засвідченні цього формулювання число за н. с. не проставлене: «...feria secunda iuxta vetus Calendarium in crastino festi sanctorum Simonis et Judae ap[os]tolorum iux[ta] vero cor[r]ectio[ne]m nouam eusdem in vulgo aeditam et ubique passim in ecllesiis Catolicis susceptam ante festum sancti Martini Episkopi p[ro]xima Anno d[o]m[ini] 1582» [22]. Однак обчислення різниці в 10 днів від 29 жовтня ст. с. дає підстави вважати, що цим днем «перед святом Мартина» було 9 листопада і його слід прийняти за першу спробу датування за н. с. у галицьких гродських книгах. Подібні спарені записи за ст. і н. с. чергуються двічі [23]. З 10 листопада 1582 р. виноситься датаційне формулювання запису акту тільки за н. с.:«...feria quarta ante festum sancti Martini Episcopi iux[ta] correctio[nem] noui Calendarii in vulgo aedit p[ro]xima Anno d[omi]ni 1582» [24] і т. д.

Перемишльські книги актів фіксують н. с. дещо раніше. Уперше нове датування застосовано 1 листопада: «...feria secunda ipso die festi omnium sanctorum secundum correctionem Callendarii anno do[mi]ni mill[esi]mo quingentesimo octuagesimo secundo», тобто «в понеділок у сам день свята всіх святих згідно з виправленням календаря року божого 1582» [25]. В актах Сянока н. с. запроваджується на день пізніше — 2 листопада 1582 р. [26] Цікаво, що в сяноцькому гродському суді найдовше, майже до 1583 р., датаційні формулювання супроводжують підкресленнями: датовано саме за новим календарем.

Найпізніше з усього Руського воєводства запроваджує новий календар у датування документів теребовельський гродський суд. Аналіз дат актів у книгах суду від 15 жовтня і до кінця 1582 р. вказує, що н. с. у Теребовлі почали застосовувати десь із середини листопада 1582 р., але встановити точну дату його запровадження неможливо, бо традиційний спосіб датування «за феріями» («...feria quinta post festum», «...feria secunda ante festum...» і т. д.) у рамках десятиденного розходження, як відомо, не завжди може дати аргументовану відповідь. Це стосується і декількох дат після 15 листопада. Крім того, ряд датаційних формулювань у книгах за цей період помилковий [27], що, очевидно, було наслідком непристосованості писарів до календарної реформи. Ні одна з дат за жовтень, листопад та інші місяці не уточнена словами, як це робилося при датуванні актів у Галичі, Перемишлі, а отже, не вказує, що йдеться про н. с. Першою аргументованою фіксацією датування за н. с. у Теребовлі можна прийняти дату в записі від 24 листопада 1582 р.: «...feria quarta in vigilia festi sancte Caterinae virginis Anno d[o]m[ini] Millesimo quingentesimo octuagesimo secundo» [28].

1582 р. запроваджено датування за н. с. у Белзькому воєводстві. Нам не вдалося виявити відомостей про запровадження його в повітах воєводства, наприклад у Буську, бо з цього міста збереглися лише документи гродської канцелярії за 1580 р. (частково), а далі — за 1584 р., коли

[22] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 5, оп. 1, спр. 100, арк. 1129.
[23] Там же.— Арк. 1129, 1133.
[24] Там же.— Арк. 1134.
[25] Там же.— Ф. 13, оп. 1, спр. 776, арк. 1516.
[26] Там же.— Ф. 15, оп. 1, спр. 321, арк. 311.
[27] Там же.— Ф. 17, оп. 1, спр. 12, арк. 249; спр. 306, арк. 343, 346, 349.
[28] Там же.— Арк. 278.

вже застосовувалося нове датування [29]. Немає також відомостей про вживання н. с. канцелярією міст Городла, Грабівця та інших [30]. Щодо Белза, то в його гродських книгах перше датування за новим календарем припадає на 6 грудня 1582 р.: «...feria secunda ipso die festi sancti Nicolai Episcopi iuxta novum Calendarium proxima Anno Domini Millesimo quingentesimo octuagesimo secundo» [31]. Очевидно, про реформу календаря гродський уряд знав раніше, бо вже записи з 29 жовтня уточнено словами про обчислювання часу за старим календарем [32], чого раніше ніколи не було.

Датування за н. с. актового матеріалу простежується в середньовічних установах і на інших територіях України — Волині, Правобережжі. Його поширення, треба гадати, сягало й Лівобережжя, на яке впливала адміністрація Корони у 80-х роках XVI ст. Порівняно, однак, з територіями Руського і Белзького воєводства, як на це вказують документи, новий спосіб датування на згаданих землях фіксується дещо пізніше — 1583 р. Окремі матеріали свідчать, що запроваджується новий календар на цих землях саме на переломі 1582—1583 рр., бо кінцеві дні грудня ст. с. 1582 р. уже переведено на новий: «что деи року 1583... календарю римского нового и водлуг старых руських року 1582 месѧца декабрѧ» [33].

Документ, який свідчить про запровадження н. с. у Луцькому земському суді, датований днем 6 січня 1583 року: «на рочкох судових земских от днѧ трех кролей рымского свѧта водле колендару новопоправленого рымского в году теперѣшнѣм осмдесѧт третем» [34]. Дальший запис: «ведле нового рымского календару рочного лѣта б҃жого нарож а҃. ф. пг҃ м҃сца генвара десѧтого днѧ, в понеделок», тобто 10 січня 1583 р. н. с. [35] Далі записи в книгах цього ж уряду подають без наведення слів «згідно з новим календарем». Дату наступного, вписаного того ж дня документа записується: «Лѣт бож нарож тисѧча пѧтсотъ осмъдесѧт третего м҃сца генъвара десѧтого днѧ» [36]. Аналогічні приклади датування є у луцьких гродських книгах [37].

Результати аналізу дат усіх документів луцького земського суду у зв'язку із способом засвоєння н. с. заслуговують окремої уваги. Луцьку земську книгу за 1583 р. [38] розпочинає документ, записаний 7 січня (початок книги пошкоджений). Дальші записи датуються 8 січня (п'ять документів, останні документи не закінчені), 10 січня (14 документів, дата першого запису в книзі заклеєна) [39], 11 січня (шість документів) і недатовані уривки (записи з 9 січня відсутні й на цьому місці бракує аркушів), 12 січня (дев'ять докуметів). Після цих записів внесено два документи з датою «...січ-

[29] Пор.: ЦДІА УРСР у Львові, ф. 3, оп. 1, спр. 9, арк. 64—65.
[30] Городельські та грабовецькі книги актів у 1828 р. зі Львова були передані Росії (Sochaniewicz S. Archiwum krajowe aktów grodzkich i ziemskich we Lwowie.— Lwów, 1912.— S. 35). Тепер вони зберігаються у Любліні.
[31] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 1, оп. 1, спр. 181, арк. 546.
[32] Там же.— Арк. 519.
[33] Проценко Л. А. Актові книги як джерело до вивчення спеціальних історичних дисциплін // Історичні джерела та їх використання.— К., 1964.— С. 60.
[34] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 12.
[35] Там же.— Арк. 75.
[36] Там же.— Арк. 76.
[37] Там же.— Ф. 25, оп. 1, спр. 28, арк. 759, 935.
[38] Там же.— Ф. 26, оп. 1, спр. 4.
[39] Там же.— Арк. 13.

ня» без вказівки на число[40], і знову йдуть записи [illegible] датою 10 січня, причому один із них із словами «вєдлє нового рымского калєндару рочного»[41]. Такий поворот у типовому для книг актів порядковому датуванні (до речі, на цьому місці помітний інший почерк записів, залишено незаписаною частину аркуша, і тут же, на один-два записи раніше, з'являється загальне датування тільки «січнем»)[42] може бути доказом того, що вийшла якась затримка у записах (можливо, викликана труднощами у датуванні), і що н. с. начебто увійшов в ужиток [illegible] 10 січня. Таке трактування, однак, неточне і суперечливе щодо інших документів. Один із згаданих записів з датою «Року п҃г мс҃ца гєнвара и днѧ» містить у контексті іншу дату: «...от днѧ трєх кролєи рымского свѧта водлє калєндару новпоправлєного рымского [illegible] году тєпєрєшнѣм осмдєсѧт трєтєм», яка розшифровується — 6 січня 1583 р.[43] Це дає підстави перенести запровадження [illegible] луцькому земському суді датування за н. с. на декілька днів раніше, принаймні не пізніше 6 січня 1583 р. Напрошується припущення, що запровадження григоріанського календаря [illegible] Луцьку можна віднести до початку року і що найбільш ранні записи дат могли також уточнювати традиційними словами «згідно з новим календарем», але [illegible] сьогодні ця думка не має достатнього документального підтвердження.

Як показує наведений вище приклад, для визначення стилю датування важливі не лише порядкові «діловодні» дати записів документів у книгах, [illegible] дати, що входять у контекст документів. Це насамперед стосується вступної формули запису, до якої входить інформація про час розгляду справи [illegible] сесії суду (рочку). Вступний протокол документа для записів книг актів з останніх місяців 1583 р. та інших років кін. XVI ст. часто [illegible] підставою перевірки або й визначення стилю датування. При цьому особливу увагу приділяється тим записам, у яких вступна формула містить число, котре уточнюється назвою дня тижня.

У кременецьких гродських і земських актових книгах [illegible] вдалося виявити початкового етапу переходу установ міста на датування за н. с. Гродська книга Кременця [illegible] 1583 р., яка збереглася частково, один із своїх перших документів датує 20 січня: «[Лѣта] по народжєню сына божєго п҃г мс҃ца гєнварѧ к҃ днѧ». Але саме по собі таке формулювання дати порядкового запису документа не засвідчує стиль датування. Його уточнює дата вступного протоколу вписаного у книгу: «[в р]очки судовыє кгродскиє крємѧнєцкиє от чєтвєръга року и днѧ звышъ описаного»[44]. 20 січня 1583 р. припадало саме на четвер за н. с., день, коли й розпочалися рочки. Так датують документи і з початком березня: «Лѣта по народжєнню сына божєго а҃ ф п҃г мс҃ца марца з҃ днѧ» (тобто 7 березня 1583 р.), далі — «В рочках судовых кгродских кремѧнєцких от чєтвєрга мс҃ца марта трєтєго днѧ в року звыш написаном...»[45] Запис вказує, що засідання рочків відбулося 3 березня, яке [illegible] н. с. у 1583 р. припадає [illegible] четвер, а документ внесений до книги на чотири дні пізніше — 7 березня за н. с.[46]

[40] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 5—70.
[41] Там же.— Арк. 75.
[42] Там же.— Арк. 70—76.
[43] Там же.— Ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 12.
[44] Там же.— Ф. 21, оп. 1, кн. за 1583 р., арк. 2.
[45] Там же.— Арк. 74.
[46] Приклади аналогічного датування, які дають підставу для звірки стилів дат, простежуються в луцькій гродській канцелярії. Пор.: Там же.— Ф. 25, оп. 1, спр. 28, арк. 963 зв. та ін.

У текстах кременецьких актових книг день місяця у вступному протоколі документа також позначений назвами свят: «Лѣт[а] по народженню сына божого тисѧча пѧтсот деветьдесѧт второго мс҃ца июля первогонадцат днѧ. На роках судовых земских кремѧнецких по свѧтой троицы свѧте римском в шест недел водле констытуцыи варшавское в року звышменованом припалых...»[47]

У ряді випадків про стиль датування документів у кременецьких книгах інформує тільки дата вписування документа, яка не вимагає уточнень чи підтверджень. Наприклад, запис документа від 14 вересня 1583 р. формулюється: «в року теперешнем тисѧча пѧтьсот осмъдесѧт третем мс҃ца сенътебра четверътогонадъцат днѧ у середу»[48] — саме 14 версня за н. с. у 1583 р. припало на середу. Так датується документ і в наступні роки: «року теперешнего тисѧча пѧтсот осмдесѧт четвертого мс҃ца феврала семого днѧ, у вовторок»[49] тощо.

Аналогічно, на підставі зіставлення дат, встановлюється час запровадження н. с. в інших судах, наприклад володимирському гродському суді, хоча тут основою для уточнення є не дата вступного протоколу, а дата, згадана у змісті документа. Найдавніший запис документа з датою, яка піддається звірці і яку можна зарахувати до перших свідчень н. с. у книзі актів володимирського гродського суду за 1583 р., зроблено 21 травня: «Лета божего нарож а҃ ф п҃г мс҃ца маѧ ка҃ днѧ в суботу»[50]. Через кілька записів виступає датаційне формулювання такого ж характеру: «Лета бож нарож а҃ф п҃г мс҃ца августа в҃і днѧ, в пѧтницу»[51], тобто 12 серпня, в п'ятницю, за новим календарем. Ці факти начебто вичерпують питання, і на них можна було б зупинитись. Однак один із записів актів за попередні місяці з датою «марта д҃ днѧ» (4 березня) вказує, що н. с. у Володимирі запроваджено на два з половиною місяці раніше згаданої вище першої дати. У тексті документа мовиться: «пан Семен Гулевич Дрозденскии... днѧ вчерашнего в четвергъ мс҃ца марца третего днѧ ыдучи до мъне в дом...»[52] Йдеться, отже, про 3 березня 1583. Цей день припадав за н. с. на четвер і є «вчорашнім» щодо дня запису скарги в суді 4 березня. Наведений факт дає підставу визнати, що вміщені в книзі записи документів за минулі місяці також могли датувати за новим календарем, а найбільш ранньою задокументованою датою запровадження нового стилю в обіг гродського суду у Володимирі треба вважати не 21 травня, а 3—4 березня 1583 р.

В інших випадках те, що термін застосування в діловодстві н. с. міг бути давнішим від указаного в конкретному датаційному формулюванні, підтверджують постійні підкреслення писарів: документ датується за «старим стилем». Перше засвідчення дати за н. с. у житомирському гродському суді відноситься до 18 червня 1583 р.: «Року божого нароженѣѧ а҃ф п҃г мс҃ца июня осмогонадцат днѧ водле календару новпоправеного»[53]. Але перед записом з 18 червня вміщено документи більш раннього часу[54], які

[47] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 22, оп. 1, спр. 8, арк. 103—104.
[48] Там же.— Ф. 21, оп. 1, кн. за 1583 р., арк. 132.
[49] Там же.— Кн. за 1584 р., арк. 13.
[50] Там же.— Ф. 28, оп. 1, спр. 16, арк. 130.
[51] Там же.— Арк. 215.
[52] Там же.— Арк. 25.
[53] Там же.— Ф. 11, оп. 1, спр. 1, арк. 12.
[54] Пор. текст документа, в якому згадується дата 24 квітня: Там же.— Арк. 9 та ін.

містять відомості про час, обчислюваний «водлє старого калєндару»[55]. Датування з підкресленням «старого стилю» вказують, що гродська канцелярія Житомира знала про реформу календаря і нове датування. Серед судових актів житомирської канцелярії перед 1583 р. таких уточнень немає. Підкреслення використовувано для розрізнення двох стилів, якими могли користуватися в канцелярії при поточному датуванні (на жаль, переконатись у цьому немає змоги, бо не збереглися послідовні записи в актових книгах). Ці підкреслення могли свідчити й про те, що н. с. вживано раніше, але з тих чи інших причин тимчасово (до червня 1583 р.) не використовувалося.

У пізніші роки, зокрема у XVII-XVIII ст., датаційне формулювання стандартизується, а тому не піддається аналізу щодо оцінки стилю датування. Дата, яка складається з трьох компонентів (т. зв. повна дата), вже не уточнюється: число не уточнюється назвою дня, паралельно з числом не подається назва свята, яке припадало на цей день, у початкових протоколах документів часто немає дат, зіставляючи які можна було б визначити стиль датування документів: «Лѣта от нарожєнѧ исус[а] христа, с[и]на божєго тисєча пѧтсот дєвєдєсѧт осмого м҃сца октєбра двадцат сємого днѧ» (Київ, 1598 р.)[56]; «Року тисєча шєстсот чотырдєсѧт пѧтого м҃сца юлѧ сєдмого днѧ (Кременець, 1645 р.)[57]; або польською мовою: «Roku tysiąc siedmset ośmdziesiąt trzeciego, miesiąca Junii dwudziestego pierwszego dnia, w roczki sądowe grodzkie kijowskie od dnia piątego roku y miesiąca wyž na akcie wyražonych w žytomierze» (Київ, Житомир, 1783 р.)[58]. Послідовність датування документів у книгах також не дає підстав для встановлення стилю тієї чи іншої дати. Основним критерієм для визначення стилю датування більшості українських документів є одна з внутрішніх ознак пам'ятки — її зміст. Однак при визначенні стилю датування на основі змісту потрібний критичний підхід, оскільки дати, про які повідомляють контрагенти справ, часто можуть бути помилковими, а писарі при внесенні до книг актів разом з іншою текстовою частиною часто не уточняли їх.

Загалом, через брак вичерпної документальної бази з 80-х років XVI ст. у ряді випадків немає прямих відомостей не лише про час запровадження н. с. у діловодство державних установ багатьох міст України, але й про його запровадження взагалі. Невідомим, наприклад, є час запровадження нового календаря в документи Вінниці. Гродські книги міста збереглися фрагментарно, з них випали записи саме з кін. 1582 — поч. 1583 р., а земських книг немає[59]. Книга актів земського суду Кам'янця-Подільського за 1584—1586 рр. зовсім не відображає етап переходу на нове датування. У 1584 р. і далі всі документи датують вже за н. с. У книзі без жодних пояснень винесено річну дату як складову частину заголовка записів справ за рік: «Anno domini Millesimo quingentesimo octuagesimo quarto» (1584 р.)[60], а далі послідовно вписано документи за числами. Так документи вносили у книги і в ранніх часах середньовіччя. Крім того, якщо за день збирало-

---

[55] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 11, оп. 1, спр. 1, арк. 9.
[56] Там же.— Ф. 4, оп. 1, спр. 1, арк. 40 зв.
[57] Там же.— Ф. 21, книга за 1645 р., арк. 91.
[58] Там же.— Ф. 2, оп. 1, спр. 105, арк. 727.
[59] Там же.— Ф. 44, оп. 1, спр. 1—6.
[60] Там же.— Ф. 37, книга за 1584—1586 рр., арк. 2. Аналогічно фіксуються записи з 1585—1586 рр.: Там же.— Арк. 108, 263.

ся від кількох до півтора-двох десятків документів, вистачало на початку подати одну дату всіх записів. Далі документи групували за іншими дальшими датами. Запровадження н. с. у Києві засвідчене документом щойно з 1595 року: «Лѣта божєго нарожєнѧ тисєча пѧтьсотъ дєвєтдєсѧть пѧтого днѧ, тоєст на завтрєє по свєтом Барътломєю» (латинське свято Бартоломея припадає за новим календарем на 24 серпня, «завтреє» — 25 серпня)[61]. Однак це засвідчення, без сумніву, треба вважати випадковим. Невідомим залишається час запровадження н. с. у гродських і земських урядах Брацлава (збереглися документи за 1639—1779 рр.)[62], Летичева (1663—1779)[63], Овруча (1678—1780)[64], Дубна (1787—1791)[65], і, врешті, Жидачева (гродські актові книги збереглися з 1649 р., а земські — перша книга за 1557—1560 рр., а дальші — починаючи з 1764 р.)[66]. Це стосується й інших міст України, переважно Лівобережжя, де збереглися документи здебільшого щойно з другої пол. XVIII ст.[67] З цих же причин не з'ясовують часу запровадження календарної реформи матеріали ряду магістратських урядів, ратуш Правобережної і Лівобережної України.

Отже, на підставі виявлених записів документів у гродських, земських і підкоморських актових книгах п'ятьох воєводств — Белзького, Волинського, Подільського, Київського і Руського (будь-які відомості з Брацлавського воєводства відсутні) можна встановити, що новий календар і датування за новим стилем увійшли в ужиток у державних установах цих воєводств у 1582—1583 рр. Прямі відомості про запровадження н. с. у цей період маємо тільки для десяти міст з дванадцяти, причому для двох — Києва і Кам'янця-Подільського — ці відомості не точні.

Назва міста	Дата першої згадки чи запису за н. с. у документах	Оригінальні записи дат документів	Легенда
1	2	3	4
Белз	6 грудня 1582 р.	«...feria secunda ipso die festi sancti Nicolai Episcopi iuxta novum Calendarium proxima Anno Domini Millesimo quingentesimo octuagesimo secundo»	ЦДІА УРСР у Львові, ф. 1 (Белзький гродський суд), оп. 1, спр. 181, арк. 546.
Володимир-Волинський	3-4 березня 1583 р.	«Лєта бож. нарож ǎфп҃г... днѧ вчерашнєго в четвергъ мс҃ца марца третєго днѧ...».	ЦДІА УРСР у Києві, ф. 28 (Володимирський гродський суд), оп. 1, спр. 16, арк. 25.

[61] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 4, оп. 1, спр. 1, арк. 15.
[62] Там же.— Ф. 43, оп. 1, спр. 1—2.
[63] Там же.— Ф. 40, оп. 1, спр. 1—2.
[64] Там же.— Ф. 14, оп. 1, спр. 1; ф. 15, оп. 1, спр. 1—12.
[65] Там же.— Ф. 34, оп. 1, спр. 1—8.
[66] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 7, оп. 1, спр. 1—2; ф. 8, оп. 1, спр. 1.
[67] Пор.: Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве: Путеводитель.— К., 1958.— С. 108—112.

1	2	3	4
Галич	9 листопада 1582 р.	«...feria secunda iuxta vetus Calendarium in crastino festi sanctorum Simonis et Judae ap[os]tolorum iux[ta] vero cor[r]ectio[ne]m nouam eusdem in vulgo aeditam et ubique passim in ecllesiis Catolicis susceptam ante festum sancti Martini Episkopi p[ro]xima Anno d[o]m[ini] 1582».	ЦДІА УРСР у Львові, ф. 5 (Галицький гродський суд), оп. 1, спр. 100, арк. 1129.
Житомир	18 червня 1583 р.	«Року божого нароженѣѧ ӑфпг҃ мс҃ца июня осмогонадцат днѧ водлє каленъдару новпоправеного».	ЦДІА УРСР у Києві, ф. 11 (Житомирський гродський суд), оп. 1, спр. 1, арк. 12.
Кам'янець-Подільський	раніше 1584 р.	«Anno domini Millesimo quingentesimo octuagesimo quarto". Усі записи у книзі датуються за новим стилем.	ЦДІА УРСР у Києві, ф. 37 (Кам'янецький земський суд), [illegible] за 1584-1586 рр., арк. 2.
Київ	25 серпня 1595 р.	«Лѣта божєго нарожєнѧ тисєча пѧтьсоть дєвєтдєсѧтъ пѧтого днѧ, тоєст [illegible] завтрєє [illegible] свєтом Барътломєю».	ЦДІА УРСР у Києві, ф. 4 (Підкоморський суд Київського воєводства), оп. 1, спр. 1, арк. 15.
Кременець	20 січня 1583 р.	«[Лѣта] по нарожєню сына божєго пг҃ мс҃ца гєнварѧ к҃ днѧ... [в р]очки судовыє кгродскиє кремѧнєцкиє от чєтвєръга року и днѧ звышъ описаного».	ЦДІА УРСР у Києві, ф. 21 (Кременецький гродський суд), оп. 1, кн. [illegible] 1583 р., арк. 2.
Луцьк	6 січня 1583 р.	«...на рочкох судових земских от днѧ трєх кролєй рымского свѧта водлє колєндару новопоправлєного рымского в году тєпєрєшнѣм осмдєсѧт трєтєм».	ЦДІА УРСР у Києві, ф. 26 (Луцький земський суд), оп. 1, спр. 4, арк. 12.
Львів	15 жовтня 1582 р.	«...feria sexta ipso die faesti sanctae Hedvigis Anno Domini Millesimo quingentesimo octuagesimo secundo».	ЦДІА УРСР у Львові, ф. 9 (Львівський гродський суд), оп. 1, спр. 341, арк. 651.
Перемишль	1 листопада 1582 р.	«...feria secunda ipso die festi omnium sanctorum secundum correctionemCallendarii anno do[mi]ni mill[esi]mo quingentesimo octuagesimo secundo».	ЦДІА УРСР у Львові, ф. 13 (Перемишльський гродський суд), оп. 1, спр. 776, арк. 1516.
Сянок	2 листопада 1582 р.	«...feria sexta post festum omnium sanctorum prox[im]a iuxta correctio[n]em Anni. Anno Domini 1582».	ЦДІА УРСР у Львові, ф. 15 (Сяноцький гродський суд), оп. 1, спр. 321, арк. 311.
Теребовля	24 листопада 1582 р.	«...feria quarta in vigilia festi sancte Caterinae virginis Anno d[o]m[ini] Millesimo quingentesimo octuagesimo secundo».	ЦДІА УРСР у Львові, ф. 17 (Теребовельський гродський суд), оп. 1, спр. 12, арк. 278.

Запровадження н. с., отже, не проходило на українських землях одночасно. Чи термін реформи календаря залежав від географічного розташування того чи іншого міста? Мабуть, ні. Львів лежить набагато далі на схід від Перемишля, а запровадив григоріанський календар на 15 днів раніше. Правдоподібно, на календарну реформу не могли впливати і комунікаційні фактори. Розходження [illegible] датуванні, зокрема щодо днів і місяців, могло випливати із суто локальних чинників (певну роль у цьому могла відігравати і давня календарна традиція, і автономізм прав міст), з вини канцелярій [68]. Чимало могло залежати й від особистого ставлення влади міст, урядовців

[68] Див. міркування [illegible] цього приводу: B u d k a W. Op. cit.— S. 33.

до нового календаря, запровадження якого широко дискутувалося не лише в українських, а й у польських урядових, наукових і духовних колах. Цілком можливо, що спізнене запровадження григоріанського календаря в окремих місцевостях є наслідком звичайних зволікань, викликаних необізнаністю з системою нового календаря чи невпевненістю в ньому. Не можна, однак, вважати, що запровадження нового календаря в різні дні чи місяці випливало з окремих розпорядчих матеріалів вищої влади. Коли, скажімо, до львівського гроду надсилали королівський універсал, на основі якого в діловодстві гродської канцелярії запроваджено н. с. з 15 жовтня 1582 р., то паралельно такий же універсал був надісланий і в Галич, Луцьк, Київ та інші міста. З практики королівської канцелярії відомо: у зв'язку з тією чи іншою ухвалою завжди у всі гроди розсилали ідентичні постанови, декрети тощо. Існує думка, що причиною різниці в часі запровадження н. с. є послідовність надсилання розпоряджень королівської канцелярії: начебто спочатку вони надходили в одному примірнику у столиці воєводств, а щойно звідти їх розсилали до центрів земель, староств, повітів, наприклад, передовсім у Львів, а пізніше — у Перемишль, Сянок і т. д.[69] З такою думкою можна було б погодитись, але як тоді пояснити запізнення в запровадженні нового календаря в Белзі, котрий, як і Львів, був столичним воєводським містом? Немає сумніву, однак, що в універсалі вказано один термін. Факти регламентації нового календаря для одних воєводств у 1582 р., для інших — у 1583 р. наштовхують на думку про можливість появи додаткових розпоряджень, які були певним доповненням до основного універсалу. До речі, час запровадження григоріанського календаря у діловодство державних установ Волині та Правобережжя збігається, як уже згадувалося, з часом його запровадження в Білорусії та усьому Великому Князівстві Литовському[70]. Найправдоподібніше, датування за н. с. на цих землях запроваджено лише з 1583 р., що, треба думати, є доказом поступок уряду у зв'язку із значним опором населення проти введення нового календаря.

Наведені матеріали ілюструють запровадження григоріанського календаря в небагатьох містах України. Не можна, однак, сумніватись у тому, що календар поширювався на всі міста. У розглянутий період н. с. напевно застосовувано у Вінниці, Брацлаві, Буську, Городлі, Грабівці, Дубні, Жидачеві, Летичеві, Любачеві, Коломиї, Червоногороді, Холмі та інших містах і містечках, у яких містилися не лише повітові державні установи. Не могло бути так, щоб в одному повіті того самого воєводства чи землі н. с. запроваджували у діловодство, а в іншому — ні. Якщо Житомир Київського воєводства запроваджує новий стиль, то як могли не запровадити його і в Овручі того ж воєводства? Або як можна було не застосовувати календар у повітових містах, якщо його застосовували у воєводському місті? Основною причиною браку відомостей про початковий етап застосування нового стилю у датуванні, повторюємо, є відсутність джерел. Треба думати, що у 80-х роках XVI ст. григоріанський календар входив в ужиток і на Лівобережній Україні. Наприкінці XVI ст. королівські староства і замки діяли у Любечі, Острі, Переяславі та інших містах. У Любечі фіксують ведення «книг замкових прав судових» з 1576 р. Відомо також, що дещо пізніше, зокрема в першій половині XVII ст., у Чернігові, Новгороді-Сівер-

[69] Bostel F. Op. cit.— P. 629.
[70] Горбачевский Н. Указ. работа.— С. 8.

ському, Стародубі існували гродські, земські та підкоморські суди, а в багатьох інших містах і містечках т. зв. «мійскіє», тобто магістратські або ратушеві уряди [71]. Однак у діловодстві установ згаданих міст Лівобережжя новий стиль, очевидно, утверджувався лише на початку, і то непослідовно, а після приєднання України до Росії вийшов з державного вжитку. В окремих установах, які неповністю залежали від адміністративних властей, датування документів за н. с. могло не прийнятись або, не закріпившись у діловодстві у зв'язку з міцними традиціями юліанського календаря, зникнути.

Що стосується гетьманських канцелярій, Запорізької Січі (чи пізніше — Коша), то датування документів, і зокрема застосування н. с., ми спеціально не досліджували. Юліанський календар, як правило, зберігався там у внутрішньому діловодстві — у листах і універсалах гетьманів, адресованих козацькій верхівці, монастирям, світським людям, а також у тих, що висилалися в Росію чи Молдавію. Листи ж, адресовані польським королям, князям, шляхті в Угорщину, здебільшого датовані за н. с. Підтвердженням цього є документи, що виходили з державної канцелярії Богдана Хмельницького [72].

На основі сказаного можна зробити такі загальні висновки:

Датування за н. с. на Україні запроваджувалося протягом 1582—1583 рр., що найбільш послідовно засвідчено в документах.

Найшвидше григоріанський календар знайшов застосування в державних установах — гродських, земських і підкоморських судах, а також у магістратах.

Неоднакові (загальноісторичні чи місцеві) умови розвитку міст вплинули на те, що н. с. введено неодночасно: державні установи Белзького і Руського воєводств запроваджують його протягом жовтня—грудня 1582 р., Волинського і Київського воєводств — протягом 1583 р. Через брак джерел неможливо встановити дати запровадження н. с. на всіх територіях, хоча у 80-ті роки XVI століття календарна реформа торкнулася, без сумніву, всіх українських воєводств, а частково й Лівобережжя.

Час запровадження н. с. розкриває найчастіше датація документа. Нерідко для визначення і звірки дати, передусім, для встановлення відповідності між системою ст. і н. с., служить контекстуальна частина документа. Спосіб передачі дат актів за н. с. досить різноманітний. Він відбиває діловодно-писарські традиції гродських і земських канцелярій і виступає як ілюстрація системи вживаних у середньовіччі форм передачі дат на письмі.

---

[71] Левицкий О. И. Об актових книгах, относящихся к истории Юго-западного края и Малоросии // Тр. одинадцатого археологического съезда в Киеве, 1899.— М., 1902.— Т. 2.— С. 75—77.

[72] Пор.: Документи Б. Хмельницького. 1648—1657 / Упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич.— К., 1961.— Док. №№ 3—9, 12, 19, 20, 23—36, 46—50, 53, 55, 57, 61—63, 65—67, 69, 70, 74—78, 80, 82, 85, 90—91, 94, 98, 99, 103, 117, 128, 133, 143—145, 148—149 та ін. (н. с.). Одночасно багато документів датується за ст. с. або з датами, стиль яких не піддається встановленню. Про вживання і датування документів на Україні за старим стилем в середині XVII ст. знали чужинці: за старим стилем датує листа Б. Хмельницькому шведський король Карл-Густав — «Писаний в місті Яздові, при Варшаві, місяця июля 27-го числа за старим календарем, літа 1656-го» (Пор.: Каманин И. М. Документы эпохи Богдана Хмельницкого 1656 и 1657 гг., извлеченные из Главного Московского архива Министерства иностранных дел.— К., 1911.— С. 34).

Встановлення часу датування документів за н. с. у державних установах дає можливість розв'язати окремі не лише теоретичні, а й прикладні питання хронології, зокрема в галузі археографії та архівістики. Знаючи час запровадження н. с. у відповідній канцелярії, археограф і архівіст може встановити, відколи її документи датують за н. с.,і відповідно використати це ■ поточній праці при з'ясуванні часу написання недатованих документальних матеріалів.

Oleh KUPCHYNS'KYI

FIRST DATINGS OF THE DOCUMENTS AFTER THE GREGORIAN CALENDAR IN THE STATE ESTABLISHMENTS OF THE 16th-CENTURY UKRAINE

Chronology which studies the system of time calculation in its historical development is the foundation for the regulation of historical facts and events in the category of time. Thus it is of great importance to define the time of the introduction of the new Gregorian calendar into office-work and the dating of documents according to the new style.

In the article an attempt is made to discuss this problem on the materials of state establishments in the end of the sixteenth century, in particular, of town and district (zems'ki-according to the terminology current in tsarist Russia) act books of five provinces administered by voyevodas. The first datings after the new style refer to 1582-1583 (1582: L'viv — 15 Oct., Peremyshl' — 1 Sept., Syanok — 2 Sept., Halych — 9 Sept., Terebovlya — 24 Sept., Belz — 6 Dec.; 1583: Luts'k — 6 Jan., Kremenets' — 20 Jan., Volodymyr-Volyns'kyi — 3 March, Zhytomyr — 18 Nov.). It is impossible to state the dates of the introduction of the new style for all the Ukrainian territories because of the absence of sources, though the calendar reform of the 80s of the sixteenth century touched, without doubt, all the provinces.

The discovery of the first data concerning the dating of certain establishments' documents according to the new style is of great practical value, especially in the current archival, archeographical and textological work.

Ніна ГРАБОВА

ПЕЧАТКИ АДМІНІСТРАТИВНО-СУДОВИХ УСТАНОВ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ XVIII ст.

Українська сфрагістика за час свого існування набула значного досвіду [1]. Однак, незважаючи на порівняно значну кількість сфрагічних праць, досі залишалися майже не дослідженими печатки Лівобережної України XVII—XVIII ст. Опубліковано і вивчено лише невелику групу печаток з цього періоду, [illegible] серед них найяскравіші екземпляри [2]. Зовсім немає хоч би приблизної статистики цих пам'яток. Тим часом численні відбитки згаданих печаток зберігаються у фондах архівів, бібліотек та музеїв України, Росії, Польщі, Туреччини. Без систематичного виявлення, опису і вивчення всього комплексу сфрагічних пам'яток сьогодні вже неможливо обійтися, з'ясовуючи ті чи інші питання історії України за вказаний період.

Джерелом для статті послужили рукописні матеріали полкових канцелярій — середньої ланки в системі військово-адміністративного і судового управління Лівобережної України XVII—XVIII ст., які зберігаються у Центральному державному історичному архіві у Києві (далі — ЦДІА УРСР у Києві). Основну увагу, однак, ми зосередили на XVIII ст., оскільки за XVII ст. у цих фондах зберігається мінімальна кількість згаданих пам'яток.

Мережа центральних і місцевих установ на Лівобережній Україні почала складатися в період Визвольної війни українського народу 1648—1657 рр. У другій пол. XVII—поч. XVIII ст. вони множаться, модифікуються. У перші десятиліття XVIII ст. ці установи мали ще порівняно

---

[1] К р и п 'я к е в и ч І. Стан і завдання української сфрагістики // Укр. іст. журн.— 1959.—№ 1.—С. 115—119; Г а в р и л е н к о В. Українська сфрагістика.— К.: Наук. думка, 1977.

[2] Л а з а р е в с к и й А. М. Сфрагистическая заметка // Черниговские губернские ведомости.— 1854.— № 4; У в а р о в А. С. Печать Войска Малороссийского // Зап. императорского Археологического общества.— 1851.— Т. 3.— С. 160—162; М и л о р а д о в и ч Г. Материалы для истории Южной Руси.— Чернигов, 1859; Л а з а р е в с к и й А. Гетьманские клейноды (1758 г.) // Киевская старина.— 1882.— Т. 2 (май).— С. 343—344; Снимки древних русских печатей государственных, царских, областных, городских присутственных мест и частных лиц.— М., 1880.— Вып. 1; Стороженки. Фамильный архив.— К., 1902—1908.— Т. I—V; Летопись Екатеринославской ученой Архивной комиссии.— 1912.— Вып. 8.— С. 294; О перемене прежней запорожской печати // Гербовед.— СПб., 1914 (май).— С. 69—77; С о т н и ч е н к о В. Рец. на статью Китицина «Печати трех малороссийских козачих полков» // Киевская старина.— Т. 92 (март).— С. 54—75; К р и п 'я к е в и ч І. П. З козацької сфрагістики // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі — Записки НТШ) — 1917.— Кн. 123—124; С л а б ч е н к о М. Материалы по малорусской сфрагистике.— Одесса, [1912]; Ф о м е н к о В. Г. Військові печатки запорожців // Іст. джерела та їх використання.— 1972.— № 7; Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст.— К.: Наук. думка, 1976. М и ц и к Ю. А. Тії слави козацької повік [illegible] забудем...— Дніпропетровськ: Промінь, 1989.— С. 39; Я р о в а Г. Прапор сотні Лубенського полку // Наука і культура. Україна.— К., 1990.— Вип. 24.— С. 206—209.

широкі зв'язки з різними органами влади та управління Лівобережжя й інших центрів України. Завдяки цьому маємо велику кількість печаток як центральних, так і місцевих установ. Збереглися й деякі особисті печатки козацької старшини, рядових козаків, міщан та інші. Далі у XVIII ст. картина докорінно змінюється. Щораз більших масштабів набирає руїна Гетьманщини. Діяльність старих інститутів влади потрапляє у вкрай незадовільні політичні та економічні умови, що позначилося насамперед на діяльності власне українських органів влади, на розвитку діловодства, мови тощо. Цар Петро I відмовив I. Скоропадському при виборах гетьмана відновити договір. Українська держава залишилася без своєї конституції, без власної адміністрації. При гетьманові призначено російського «міністра», що мав наглядати за державними справами, без відома гетьмана призначали на військові посади, роздавали чужинцям землі, під контролем перебували фінанси України, торгівля[3]. Певні полегші були за гетьманів Д. Апостола (1727—1734) та К. Розумовського (1750—1764) і все ж російський уряд щораз більше тяжів до усунення всякої окремішності українського устрою. Якщо [illegible] 60—90 рр. XVII — перших десятиліттях XVIII ст., виконуючи військово-адміністративні, фінансові та судові функції, установи здійснювали політику гетьманської адміністрації, то після смерті Д. Апостола, і зокрема після зречення булави К. Розумовським,— тільки царського уряду.

Через поширення на Україну загальноросійської системи адміністративно-політичного і судового управління полкові канцелярії припинили 1781 р. своє існування.

Як свідчать документи, майже всі установи Лівобережної України у XVIII ст. мали свої печатки. На жаль, серед рукописних матеріалів полкових канцелярій наявні печатки лише кількох останніх десятиліть існування установ (найдавнішу печатку — Генеральної військової канцелярії — маємо лише з 1735 р.), тому важко встановити час виготовлення їх штемпелів (толок). Тим часом спостереження над документами інших фондів ЦДІА УРСР у Києві та опубліковані джерела дають підставу припустити, що, виготовляючи, наприклад, толоку Генеральної військової канцелярії, мали за зразок зображення печатки гетьманів Війська Запорізького, відомої ще з XVI ст.[4] І гетьмани, і Генеральна військова канцелярія, яка була центральним виконавчим органом при них, мали свої печатки з аналогічними зображеннями і написами. Особливо це характерно для XVIII ст.[5]

Полкові та сотенні канцелярії склались як установи у повному розумінні цього слова наприкінці XVII ст. У період становлення вони діяли спільно з магістратами і ратушами міст і містечок. Документи цих канцелярій часто засвідчувано печатками міських установ. Одночасно з'являються посадово-службові печатки полкових і сотенних старшин. Поширюються

---

[3] Крип'якевич І. П. Історія України.— Львів, 1990.— С. 220—224.

[4] Крип'якевич І. З козацької сфрагістики // Записки НТШ.— 1917.— Т. 123—124.— С. 1—17; Грабовецький В. В., Гавриленко В. О. Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи з 1595 р. // Середні віки на Україні.— К., 1971.— Вип. 1.— С. 204—208, іл.

[5] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 46, 80, 81, 239, 254, 259, 293, 540, 786, 845, 857, 877, 1106, 1177, 1264, 1564, 1214, 1251, 1254, 1327, 1367, 1424, 1503, 1125, 773, 774, 2105, 2113, 2130, 2474, 2551, 1405, 2195, 2652, 3279, 3090, 1046, 3324, 2113, 2130, 2474, 2551, 1405, 2795, 3459, 4672, 3285, 5508.

вони наприкінці XVII ст.— на поч. XVIII ст. У другій чверті XVIII ст. з'являються печатки з написами, що вказують на приналежність полковим і сотенним канцеляріям. Зображення полкових і сотенних печаток часто збігалися із зображеннями гербів і печаток міст, які були адміністративно-територіальними центрами в окрузі. Це можна простежити на печатках Лубенської, Стародубської, Переяславської та інших полкових канцелярій.

Документальні матеріали полкових канцелярій, на сторінках яких є відбитки печаток, збереглися дуже погано. До нас дійшло лише близько 4000 справ за 1698—1781 рр. Найкраще репрезентована Чернігівська полкова канцелярія (2025 справ), найгірше — Прилуцька (53 справи). Всього виявлено 127 печаток у близько 2 тисячах примірників, які належали 91 установі (1735—1781 рр.) *. З них 15 печаток належало вісьмом центральним установам, 28—28 полковим, 14 — міським, три — двом губернським установам, одна — комісарському правлінню Слобідської України. Решта — печатки сотенних канцелярій.

Досліджувані печатки посідають усі правові елементи засвідчувального знака, який підтверджує правильність і чинність акта чи документа або забезпечує цілість та недоторканність кого-небудь або чого-небудь. До згаданих елементів належить матеріал, зовнішня форма, рисунок зображення, написи, нарешті сам процес прикладення і внесення (у середньовіччі, якщо йшлося про пергамент,— прикріплення на відповідному шнурку) печатки.

Усі досліджувані печатки прикладні. Це характерна риса сфрагістики XVIII ст., пов'язана з паперовою основою документів. Розміщували їх під текстом, ними також закривали й опечатували цінні документи. Печатки найчастіше стоять під універсалами, декретами, указами, ордерами, паспортами, при подорожніх листах тощо.

Матеріалом для них переважно був віск і папір, рідше — сургуч. Віск легко розм'якшується, тому печатки на воску ставили через зволожений папір, що запобігало руйнуванню відбитка.

Відбитки печаток рельєфні. Із 127 виявлених і описаних печаток у вказаних фондах 60 — овальні, 59 — круглі, п'ять — квадратні та прямокутні. Часто точну форму деяких з них встановити неможливо, оскільки відбитки дуже пошкоджені. Траплялося, що одна й та ж установа — як центральна, так і низова — при виготовленні нової печатки змінювала її форму (Генеральний військовий суд, Седніївська і Сосницька сотенні канцелярії та інші). Відповідно до форм печаток мали б існувати різні штемпелі (толоки) матриці. Аналіз відбитків показує, що це найчастіше ручні металеві штемпелі або геми, оправлені в персні.

Розмір круглих печаток по діаметру коливається від 17 до 57 мм, овальних — від 15×18 до 37×41 мм.

Зображення пов'язані з функцією печатки як інструменту достовірності й підтвердження виконавчої влади. Вони доповнюють розпізнавально-приналежний зміст печатки, що тісно поєднаний з написом.

Рисунок на досліджуваних печатках композиційно простий, виняток становить хіба що печатка Київської полкової канцелярії. Натомість дуже різноманітна тематика рисунка печаток. У сотенних канцелярій, наприклад, домінують малюнки зброї (луки зі стрілами, мечі, шаблі, списи, само-

* Крім печаток приватних осіб.

стріли, або куші, пістолі, булави, шоломи тощо), поряд — зображення небесних світил. Ряд печаток мали малюнки, що засвідчують народну етимологію назв населених пунктів. Нариклад, на печатці Стародубської полкової канцелярії зображено дерево, обриси якого нагадують крислатий дуб, на печатці Березнянської сотенної канцелярії — березу (там же й напис «береза»). На окремих печатках зображені предмети пов'язані з функцією даної установи (судейський пірнач на печатці Генерального військового і Київського полкового судів, терези правосуддя — на печатці Лубенського полкового суду) або відображають економічне заангажування міста (Меркуріїв жезл на печатці Ніжинської полкової канцелярії). Рисунки будівель бачимо на печатках Київської, Переяславської полкових канцелярій, людські постаті — на печатках Київської полкової канцелярії, Чернігівського магістрату, Генеральної військової канцелярії; звірів: ведмедя — на печатці Сосницької, лева — Пирятинської сотенних канцелярій; птахів: орла — на печатках Чернігівської полкової, Любецької сотенної канцелярій; комах: бджіл — на печатках Сосницької, метелика — Вибельської сотенних канцелярій. Зображення на ризі печаток оздоблені картушами, вензелями тощо. Майже немає печаток із зображенням святих, виняток становлять хіба що печатки Гадяцької і Миргородської полкових канцелярій, Ніжинського магістрату.

Зауважимо, що із змінами гербів міст часто видозмінювалися й печатки. Так було в Чернігові та Києві. Такі зміни, однак, не поширювалися на печатки досліджуваних установ. На печатках магістрату Чернігова бачимо зображення воїна, а на печатках полкової канцелярії — орла з хрестом у лапі. На печатках магістрату Києва — самостріл, тоді як на печатках Київської губернської канцелярії — архангел Михаїл з мечем.

Рисунок печаток підпорядкованих установ, як правило, не повторює зображення печаток вищих установ. Кожна установа мала свої зображувальні елементи. Виняток становлять деякі печатки установ Чернігівського, Стародубського і Лубенського полків. Так, зображення орла з хрестом у лапі на печатці Чернігівської полкової канцелярії повторено на печатках полкового і повітового земського судів, Вибельської, Любецької й Чернігівської сотенних канцелярій та на інших.

На печатках установ, що безпосередньо підлягали контролю царських органів влади, зображували державний герб Російської імперії — двоголового орла [6] (печатки Комісії економії малоросійських маєтностей, Канцелярії Міністерського правління, Канцелярії індуктового збору та інші).

Рідко замість сюжетних рисунків на печатках подавали написи (печатки Чернігівської лічильної комісії, Пирятинської сотенної канцелярії).

Написи у досліджуваних печатках розміщені традиційно—найчастіше довкола зображення. На печатках з документів 30—40-х років XVIII ст. вони подані українською мовою, пізніше — російською. Письмо, як правило, чітке, наближене до друкарського шрифту, часом скорописне. Для раціонального розміщення тексту в написах, пристосовуючи їх до поля печатки, вживали скорочень, так званих суспенсій та сіглів, наприклад: «ПЄЧАТЬ ПОЛ. ЧЕР. ЩЄ КОММИСИ» (печатка полкової Чернігівської лічильної [щетнои] комісії). На печатках сотенних канцелярій переважно робили абревіатурні

[6] Каменцева Е. И., Устюгов И. В. Русская сфрагистика и геральдика.— М.: Высшая школа, 1974.— С. 191.

написи. Це пояснюється малим розміром штемпеля, на якому треба було розмістити чотири-п'ять слів (ПСПГ — Печатка сотенного правління Грунського, ППЧСВ — Печатка полку Чернігівського сотні Волинської тощо). Абревіатури розміщували на полі печатки, рідко — в обідку, навколо зображення.

Зміст написів печаток, як правило, вказує [redacted] приналежність до певної установи і територіальної одиниці, а також на компетенцію та структурну підлеглість («ПЄЧАТЬ ПОЛКОВОИ Л8БЄНСКОИ КАНЦЄЛѦРІИ», «+ПЄЧАТЬ МѢСКАѦ РОМЄНСКАѦ», «ПЄЧАТЬ: СОТНѢ: СИНѦВСКОИ» і т. ін.). Взагалі, географічна ознака — обов'язковий елемент напису печаток. В окремих випадках немає навіть назви установи, але подано найменування території, на яку поширювалась її діяльність: «ПЄЧАТЬ МАЛОРОССІИ ВОІСКА · ЄѦ ІМПЄРАТОРСКАГО ВЄЛИЧЄСТВА ЗАПОРОЖСКАГО», «+МАЛОРОСІИСКОГО · ГАДѦЦКОГО ПОЛК8 ПЄЧ[АТЬ]». У першому прикладі відтворено напис на печатці Генеральної військової канцелярії, діяльність якої поширювалася на всю Лівобережну Україну, в другому — напис на печатці полкової канцелярії Гадяча.

У написах печаток деяких сотенних канцелярій подано подвійну назву сотні й полку, до якого входила сотня: «ПЄЧАТЬ ПОЛК8 Л8БЄНСКОГО СОТНѢ [ГОР]ОШИНСКОИ».

В окремих випадках на відбитках печаток є дата. Вона дає можливість встановити рік виготовлення штемпеля. Найчастіше дату розміщували під зображенням, рідше — [redacted] обідку.

Тематично досліджувані печатки попередньо можемо поділити на чотири великі групи: 1) печатки із зображенням людей («портретні печатки»). На них здебільшого у різних варіантах зображений на повен зріст козак з мушкетом; 2) печатки з рисунками жанрових картин, які поділяємо за мотивами на: а) топографічні, б) предметні, в) агіографічні; 3) гербові печатки та 4) печатки із зображенням текстів написів (в обрамленні орнаменту або без нього).

Вивчення зразків печаток у порівнянні з хронологією документів, які вони засвідчували, вказує на доволі часту зміну матриць печаток. Головною причиною цього було стирання зображень та написів або фізична втрата. Змінювали матриці також [redacted] причин політично-бюрократичного характеру. Так, 1721 р., у зв'язку [redacted] прийняттям Петром I титулу імператора, було дано розпорядження про ліквідацію всіх печаток з написом «царя-государя»[7]. Цей наказ, правда, на Україні не скрізь був виконаний. Генеральний військовий суд користувався печаткою, напис якої включав колишній царський титул, аж до 1739 р. Майже повністю замінено старі матриці печаток новими через ліквідацію автономного устрою Лівобережної України і припинення діяльності гетьманського уряду в 1764 р. У 1767 р. з'являються нові штемпелі для всіх центральних установ Лівобережжя (Генеральний військовий суд, Канцелярія малоросійського скарбу, Генеральна лічильна комісія), виготовлені за зразком печатки Другої Малоросійської колегії. До речі, Друга Малоросійська колегія, створена 1764 р., користувалася до 1767 р. печаткою Генеральної військової канцелярії, яку замінила.

---

[7] Демидова Б. Ф. Печатки русских государственных учреждений XVII—XVIII ст. [redacted] некоторые вопросы их учета и изучения // Тр. науч. конф. по вопр. аграрного дела в СССР.— М., 1965.— Т. II.— С. 123.

Охоронцями печаток в усіх установах були писарі. У Генеральній військовій канцелярії — генеральний писар, у полкових — полковий, у сотенних — сотенний. Траплялися випадки, коли печатки зберігали особи, які очолювали установу.

Відомі приклади, коли одна установа мала одночасно дві печатки (Генеральний військовий суд). Пояснюється це, очевидно, наявністю в суді двох департаментів — кримінальних і цивільних справ.

Виявлені печатки розширюють коло відомих джерел для дослідження ряду проблем історії Лівобережної України XVIII ст. Вони допомагають дослідникові простежити за виникненням і діяльністю установ, їхньою структурою, реорганізацією, появою і ліквідацією, тобто допомагають вивчати інститути влади та управління. Аналіз печаток Лівобережжя XVIII ст. сприяє дослідженню адміністративно-територіального поділу цієї частини України. Навіть побіжний огляд згаданих пам'яток свідчить про те, що вони є багатим джерелознавчим матеріалом для дослідження історії граверного промислу на Україні, а отже, і українського мистецтва XVIII ст.

Нижче подаємо опис печаток, виявлених на документах полкових канцелярій. Описано такі елементи: назва установи, якій належала печатка, кількість примірників, дата документа, на якому стоїть печатка, матеріал, колір, форма, розмір, зображення (разом з написом) печатки. По можливості, текст написів пошкоджених печаток доповнено у квадратних дужках. В описах використано скорочення: прим.— примірник, Д — діаметр.

ПЕЧАТКИ ЦЕНТРАЛЬНИХ УСТАНОВ

Печатка Генеральної військової канцелярії

Перший варіант — 32 прим., 1735, 1738, 1742—1747 рр., паперово-воскова, сургучева (червоний сургуч), кругла, Д=46 мм. Зображення: в центрі козак у фас, озброєний мушкетом і шаблею, напис в обідку: «ПЄЧАТЬ МАЛОРОССІИ ВОІСКА · ЄѦ ІМПЄРАТОРСКАГО ВЄЛИЧЄСТВА ЗАПОРОЖСКАГО»[8].

Другий варіант — 174 прим., 1748—1767 рр., паперово-воскова, сургучева (червоний сургуч), кругла, Д=47 мм. Зображення аналогічне. Напис: «ЄѦ ІМПЄРАТОРСКОГО ВЄЛИЧЄСТВА МАЛОРОССІИСКОГО ЗАПОРОЖСКОГО ВОИСКА ПЄЧАТЬ»[9].

Третій варіант — 1 прим., 1762 р. *, паперово-воскова, кругла, Д=47 мм. Пошкоджена. Зображення аналогічне. Напис: «ЄГО ІМПЄРАТОРСКАГО ВЄЛИЧЄСТВА...»[10]

---

[8] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 80, оп. 2, спр. 27, арк. 31 зв., 33 зв.; спр. 29, арк. 67 зв., 111 зв.; спр. 51, арк. 6 зв.; ф. 83, оп. 1, спр. 13, арк. 31; ф. 108, оп. 2, спр. 33, арк. 37а зв.; ф. 102, оп 2, спр. 9, арк. 18 зв.; ф. 108, оп. 2, спр. 121, арк. 14 зв. та ін. Посилання на інші справи див. у систематичному каталозі ЦДІА УРСР. Опис матриці цієї печатки див.: Уваров А. С. Печать Войска Малороссийского.— С. 160—162; Каменцева Е. И. Две украинские печати XVIII в. из собрания ГИМ // Нумизматика и сфрагистика.— 1963.— № 1.— С. 203—206. Припущення Каменцевої про використання печатки і за гетьмана К. Розумовського не підтверджується.

[9] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 80, оп. 2, спр. 116, арк. 31 зв.; спр. 131, арк. 5 зв.; ф. 108, оп. 2, спр. 192, арк. 287 зв.; спр. 254, арк. 36 зв.; спр. 264, арк. 20 зв.; ф. 98, оп. 2, спр. 243, арк. 10 зв.; ф. 108, оп. 2, спр. 353, арк. 35 зв.; ф. 96, оп. 2, спр. 23, арк. 31; ф. 108, оп. 2, спр. 438, арк. 81 зв.; спр. 436, арк. 23 зв.; спр. 471, арк. 133 зв.; спр. 1847, арк. 9 зв.; спр. 659, арк. 38а зв., 108 зв.; спр. 733, арк. 23 зв.; ф. 63, оп. 1, спр. 127, арк. 9 зв.; ф. 108, оп. 2, спр. 550, арк. 271 зв.; спр. 836, арк. 281 зв.

* Правління Петра III.

Печатка Канцелярії Міністерського правління

Збереглося 4 прим., 1744—1745 рр., сургучева (червоний сургуч), овальна, розмір 26×28 мм. Зображення: герб Російської імперії — двоголовий орел з трьома коронами. На грудях орла щит із зображенням Юрія Змієборця. Напис в обідку: «ЄѦ ИМПЄРАТОРСКАГО ВЄЛИЧЄСТВА П[ЄЧАТЬ] МАЛОР[ОССІИСКОИ] МИНИСТЄРСКО[И] КОНЦЄЛЯРІИ» ++.

Печатка Другої Малоросійської колегії

Відомі 33 прим., 1768—1773, 1776—1777, 1781 рр., паперово-воскова та сургучева (червоний сургуч), овальна, розмір 37×39 мм. Зображення: на щиті герб Російської імперії, над щитом мантія. Напис відсутній [12].

Печатка Генерального військового суду

Перший варіант — 1 прим., 1739 р., паперово-воскова, овальна, розмір 37×41 мм. Пошкоджена. Зображення: поле, поділене судейським пірначем, ліворуч — хрест, нижче від нього місяць-молодик, праворуч — хрест, нижче від нього шестикутна зірка. Напис: «ПЄЧАТЬ СУДУ ЄГО ЦР СКАГО [ПРЄСВЄТ]ЛОГО ВЄЛИЧЄСТВА ВОИСКА ZАПОРОЗКОГО ЄНЄРАЛНОГО» [13].

Другий варіант — 20 прим. 1742, 1744, 1745, 1751—1756 рр., паперово-воскова, кругла, Д=41 мм. Зображення аналогічне. Напис: «ЄЯ ІМПЄРАТОРСКАГО ВЄЛИЧЄСТВА СУДА ВОИСКОВОГО ЄНЄРАЛНАГО ПЄЧАТЬ 1742 ГОДА» [14].

Третій варіант — 22 прим., 1760—1761, 1763—1767 рр., паперово-воскова, кругла, Д=51 мм. Зображення аналогічне. Напис: «ЄЯ ІМПЄРАТОРСКАГО ВЄЛИЧЄСТВА СУДА ВОИСКОВОГО ГЄНЄРАЛНОГО ПЄЧАТЬ» [15].

Четвертий варіант — 8 прим., 1761, 1762, 1764, 1766 рр., паперово-воскова, кругла, Д=51 мм. Зображення аналогічне. Напис: «ЄГО ІМПЄРАТОРСКАГО ВЄЛИЧЄСТВА СУДА ВОИСКОВОГО ГЄНЄРАЛНОГО ПЄЧАТЬ» [16].

П'ятий варіант — 4 прим., 1768, 1769, 1771, 1781 рр., паперово-воскова, овальна, розмір приблизно 36×40 мм. Зображення аналогічне зображенню на печатці Другої Малоросійської колегії [17].

---

[10] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 108, оп. 2, спр. 637, арк. 42 зв.

[11] Там же.—Спр. 51, арк. 16; спр. 72, арк. 133 зв., 148 зв., 151 зв.; опис іншого варіанта печатки канцелярії Міністерського правління див.: Барсуков А. Правительственные печати в Малороссии от времен Стефана Батория до Екатерины II // Киевская старина.— 1887.— Т. 19 (сент.).— С. 90—92.

[12] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 108, оп. 2, спр. 1006, арк. 6 зв.; спр. 992, арк. 72 зв.; спр. 994, арк. 16 зв.; спр. 1108, арк. 505 зв.; спр. 1272, арк. 2 зв.; ф. 94, оп. 2, спр. 108, арк. 17; ф. 63, оп. 1, спр. 97, арк. 25; ф. 108, оп. 2, спр. 1493, арк. 13 зв.; спр. 1689, арк. 114 та ін.

[13] Там же.— Ф. 80, оп. 2, спр. 30, арк. 52а. Опис печатки Генерального військового суду див.: Слабченко М. Материалы по малорусской сфрагистике.— С. 7.

[14] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 80, оп. 2, спр. 75, арк. 14 зв.; ф. 98, оп. 2, спр. 23, арк. 37 зв.; спр. 47, арк. 3; спр. 124, арк. 137; ф. 96, оп. 2, спр. 21, арк. 5 зв.; ф. 108, оп. 2, спр. 1826, арк. 2 зв.; спр. 194, арк. 24а зв., 26 зв.; спр. 401, арк. 3 зв.; ф. 75, оп. 2, спр. 86, арк. 5 зв.; спр. 89, арк. 14 зв. та ін.

[15] Там же.— Ф. 98, оп. 2, спр. 287, арк. 115 зв.; ф. 75, оп. 1, спр. 17, арк. 12, 16; ф. 80, оп. 1, спр. 33, арк. 23 зв.; спр. 289, арк. 4 зв.

[16] Там же.— Ф. 108, оп. 2, спр. 606, арк. 2а зв.; спр. 620, арк. 20 зв.; спр. 711, арк. 2 зв.; спр. 733, арк. 32 зв.; спр. 871, арк. 5 зв.; спр. 329, арк. 35 зв., 36 зв.; ф. 83, оп. 1, спр. 77, арк. 2 зв.;

[17] Там же.— Ф. 108, оп. 2, спр. 1006, арк. 6 зв.; спр. 1056, арк. 7 зв.; спр. 1211, арк. 14 зв.; спр. 1647, арк. 99 зв.

Печатка Канцелярії Малоросійського скарбу

Перший варіант — 22 прим., 1761—1766 рр., паперово-воскова, кругла, Д = 42 мм. Зображення: озброєний козак у фас з мушкетом. Напис: «+ПЄЧАТЬ КАНЦЄЛѦРІИ МАЛОРОССІИСКОГО СКАРБУ»[18].

Другий варіант — 19 прим., 1768—1772 рр., паперово-воскова, овальна, розмір 35×38 мм. Зображення аналогічне зображенню на печатці Другої Малоросійської колегії. Напис відсутній[19].

Печатка Канцелярії Малоросійського збору

Відомий 1 прим., 1754 р., сургучева (червоний сургуч), кругла, Д = 32 мм. Зображення: герб Російської імперії. Напис: «ЄГО ІМПЄРАТОРСКОГО ВЄЛИЧЄСТВА КАНЦЄЛѦРІИ МАЛОРОСІИСКІХ ЗБОРОВ ПЄЧАТЬ»[20].

Печатка Генеральної лічильної комісії

Перший варіант — 5 прим., 1762, 1765—1767 рр., паперово-воскова, кругла, Д = 38 мм. Зображення: озброєний козак у фас з мушкетом на плечі. Напис: «ПЄЧАТЬ ГЄНЄРАЛНОИ МАЛОРОССІИСКОІ ЩЄТНОИ КОММИССІИ»[21].

Другий варіант — 3 прим., 1771 р., паперово-воскова, овальна, розмір 35×38 мм. Зображення аналогічне зображенню на печатці Другої Малоросійської колегії[22].

Печатка Комісії економії малоросійських маєтностей

Виявлено 3 прим., 1761—1762 рр., паперово-воскова та сургучева (червоний сургуч), овальна, розмір 24×27 мм. Зображення: герб Російської імперії. Напис: «ЄѪ ІМПЄРАТОРСКАГО ВЄЛИЧЄСТВА ПЄЧАТЬ КОМІСИИ ЄКОНО[МІИ] МАЛОР[ОССІИСКИХ] МАЄТНОС[ТЄИ]»[23].

Печатка Канцелярії індуктового збору

Збереглося 2 прим., 1749 р., паперово-воскова, овальна, розмір 34×37 мм. Зображення: герб Російської імперії. Напис: «МАЛОРОСИСКОГО ІНДУКТОВОГО ЗБОРУ ПЄЧАТЬ 1749 ГОДȣ»[24].

ПЕЧАТКИ МІСЦЕВИХ УСТАНОВ

Печатки полкових канцелярій

Гадяцької — 2 прим., 1754 р., паперово-воскова, пошкоджена, форму і розмір встановити неможливо. Зображення: герб Гадяча — архангел Михаїл вражає списом змія. Напис: «+МАЛОРОССІИСКОГО • ГАДѦЦКОГО ПОЛКȣ ПЄЧ[АТЬ]»[25].

---

[18] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 108, оп. 2, спр. 597, арк. 16 зв.; спр. 622, арк. 42 зв.; спр. 650, арк. 2 зв.; спр. 654, арк. 50 зв.; спр. 521, арк. 42 зв. та ін.

[19] Там же.—Спр. 1110, арк. 31 зв., 114 зв.; спр. 1860, арк. 54 зв.; спр. 1229, арк. 77а зв. та ін.

[20] Там же.— Спр. 284, арк. 27.

[21] Там же.— Спр. 710, арк. 9 зв.; спр. 650, арк. 22; спр. 781, арк. 194, спр. 855, арк. 16 зв, 25 зв.

[22] Там же.— Спр. 956, арк. 20 зв.; спр. 1121, арк. 40 зв.; спр. 1257, арк. 60 зв.

[23] Там же.— Спр. 626, арк. 163 зв., 190 зв., 194 зв.; спр. 655, арк. 32 зв. Печаткою користувалася Експедиція батуринського будівництва.

[24] Там же.— Спр. 155, арк. 94 зв., 97 зв.

[25] Там же.— Ф. 72, оп. 2., спр. 14, арк. 3 зв., 4 зв.

Київської — 61 прим., 1755, 1761, 1770—1781 рр., паперово-воскова та сургучева (червоний сургуч), овальна, розмір 33×37 мм. Зображення: в центрі — митра на престолі. Ліворуч від неї міська стіна з брамою, за нею рука, що тримає хрест. Праворуч зображення нечітке. Над митрою сяйво. Внизу печатки ліворуч — колосся, праворуч — куполи церков. Напис: «ПОЛКОВАѦ КІЄВСКАѦ ПЄЧАТЬ» [26].

Лубенської — 5 прим., 1754, 1768, 1772, 1773 рр., паперово-воскова та сургучева (червоний сургуч), овальна, розмір 24×26 мм. Зображення: герб Лубен [27] — рука, що тримає булаву. Напис: «ПЄЧАТЬ ПОЛКОВОИ ЛꙊБЄНСКОИ КАНЦЄЛѦРІИ» [28].

Миргородської

Перший варіант — 1 прим., 1749 р., паперово-воскова, кругла, Д = 40 мм. Зображення нечітке: на прямокутному щиті архангел Михаїл вражає змія. Напис: «ПЄЧАТЬ ВОИСКА ЗАПОРОЗСКАГО МАЛОРОСІИСКАГО МИРГОРОДСКОГО ПОЛКꙊ» [29].

Другий варіант — 2 прим., 1754, 1759 рр., паперово-воскова та сургучева (червоний сургуч), кругла, Д = 42 мм. Зображення аналогічне, крім вирізного щита, котрий оздоблено орнаментом. Напис: «*ПЄЧАТЬ ВОИСКА ЗАПОРОЗСКАГО МАЛОРОСІИСКОГО МІРГОРОДСКОГО П[ОЛКУ]» [30].

Третій варіант — 3 прим., 1774, 1775 рр., паперово-воскова, кругла, Д = 32 мм. Пошкоджена. Зображення нечітке. Напис зберігся не повністю: «МАЛОРОСС[ІИС]КОГО ПОЛ[КУ] ПЄЧАТЬ М[ИРГОРОДСК]АѦ» [31].

Ніжинської

Перший варіант — 1 прим., 1755 р., паперово-воскова, овальна, розмір 30×26 мм. Зображення: на щиті герб Ніжина — поле, поділене по горизонталі Меркурієвим жезлом, над ним дві руки в рукостисканні, щит оздоблено орнаментом, над щитом князівська корона з хрестом. Напис: «*ПЄЧАТЬ МАЛОРОССІИСКОИ ПОЛКОВОИ НѢЖИНСКОИ КАНЦЄЛѦРИИ» [32].

Другий варіант — 24 прим., 1754, 1768, 1769, 1773—1775, 1777, 1779, 1781 рр., паперово-воскова, овальна, розмір 37×40 мм. Зображення і напис аналогічні [33].

Переяславської

Перший варіант — 10 прим., 1753, 1754, 1756, 1762, 1772, 1773 рр., паперово-воскова та сургучева (червоний сургуч), кругла, Д = 31 мм. Зобра-

---

[26] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 63, оп. 1, спр. 43, арк. 79 зв.; ф. 108, оп. 2, спр. 627, арк. 62 зв.; спр. 1152, арк. 2 зв.; спр. 1109, арк. 120 зв.; спр. 1289, арк. 110 зв.; спр. 1274, арк. 252 зв.; спр. 1355, арк. 137 зв.; спр. 1419, арк. 46 зв.; спр. 1897, арк. 10 зв.; спр. 1475, арк. 26 зв.; спр. 1529, арк. 4 зв.; ф. 63, оп. 1, спр. 113, арк. 1 зв.; спр. 100, арк. 1 зв.; спр. 116, арк. 1; спр. 101, арк. 2 та ін.

[27] Там же.— Ф. 193, оп. 2, спр. 303, арк. 29, 30, 41 зв.

[28] Там же.— Ф. 102, оп. 2, спр. 39, арк. 25 зв.; ф. 108, оп. 2, спр. 907, арк. 100 зв.; ф. 83, оп. 1, спр. 142, арк. 122 зв., 124 зв., 146 зв.

[29] Там же.— Ф. 102, оп. 2., спр. 24, арк. 4 зв.

[30] Там же.— Спр. 47, арк. 68; оп. 1, спр. 29, арк. 1 зв.

[31] Там же.— Ф. 108, оп. 2, спр. 1175, арк. 150, 179; спр. 1420, арк. 191 зв.

[32] Там же.— Ф. 75, оп. 1, спр. 9, арк. 1.

[33] Там же.— Ф. 108, оп. 2, спр. 109, арк. 117 зв., 119 зв.; спр. 349, арк. 17 зв.; спр. 892, арк. 237 зв.; спр. 1355, арк. 240 зв.; спр. 1400, арк. 135 зв.; спр. 1591, арк. 81 зв., 221 зв.; спр. 1626, арк. 6 зв.; спр. 1689, арк. 94 та ін.

ження: герб Переяслава [34] — триступінчата вежа, увінчана церковною банею і зубчатою короною. Напис: «ПЄЧАТЬ ПОЛКОВАѦ ПЄРЄѦСЛАВСКОГО ПОЛКУ» [35].

Другий варіант — 2 прим., 1766—1767 рр., паперово-воскова, кругла, Д = 20 мм. Зображення аналогічне [36].

Полтавської — див.: печатка Полтавського магістрату.

Стародубської— 2 прим., 1735, 1770 рр., одна сургучева (червоний сургуч), друга — паперово-воскова, овальна, розмір 29×31 мм. Пошкоджена. Зображення: герб Стародуба [37] — дуб. Напис не зберігся [38].

Чернігівської

Перший варіант — 37 прим., 1746—1747, 1749, 1752, 1756, 1757, 1760, 1765, 1769, 1770, 1773, 1774, 1777, 1779—1781 рр., паперово-воскова та сургучева (червоний сургуч), овальна, розмір 32×36 мм. Зображення: герб Чернігова — орел з короною на голові, з хрестом у правій лапі, який покладено навкіс. Напис: «МАЛОРОССІИСКАГО ЧЄРНѢГОВСКОГО ПОЛК8 ПОЛКОВАѢ ПЄЧАТЬ» [39].

Другий варіант — 56 прим., 1761—1766, 1770—1775, 1780 рр., паперово-воскова та сургучева (червоний сургуч), кругла, Д = 41 мм. Зображення аналогічне, але під орлом зазначено дату «1760». Напис: «МАЛОРОССІИСКАГО ЧЄРНѢГОВСКОГО ПОЛК8 ПОЛКОВАѢ ПЄЧ[А]Т» [40].

Печатки полкових судів

Київського

Перший варіант — 1 прим., 1753 р., паперово-воскова, кругла, Д = 28 мм. Зображення: схрещені два пірначі правосуддя, вгорі хрест, над ним корона, з боків у кутах, утворених пірначами, по дві шестикутні зірки, внизу одна. Напис, який майже не зберігся: «...ПЄЧАТЬ...» [41]

Другий варіант — 2 прим., 1769 і 1779 рр., паперово-воскова, кругла, Д = 36 мм. Зображення аналогічне. Напис: «СУДА ПОЛКОВОГО КИЄВСКОГО ПЄЧАТЬ» [42].

Лубенського — 1 прим., 1763 р., паперово-воскова, овальна, розмір 27×33 мм. Зображення: терези. Напис: «ПЄЧАТЬ СУДА ПОЛКОВОГО ЛУБЄНСКОГО» [43].

---

[34] Опис і зображення герба див.: ЦДІА УРСР у Києві, ф. 193, оп. 2, спр. 303, арк. 24, 26, 41 зв.; Гавриленко В. О. Українська сфрагістика.— С. 51.

[35] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 102, оп. 2, спр. 39, арк. 26 зв.; ф. 83, оп. 1, спр. 45, арк. 1; спр. 46, арк. 1; спр. 109, арк. 67 зв.; спр. 141, арк. 1; ф. 108, оп. 2, спр. 825, арк. 35 зв.; спр. 1175, арк. 121 зв.

[36] Там же.— Ф. 83, оп. 1., спр. 88, арк. 2 зв.; спр. 96, арк. 11 зв.

[37] Там же.— Ф. 736, оп. 1, спр. 11, арк. 2, 4.

[38] Там же.— Ф. 80, оп. 2, спр. 33, арк. 21; ф. 108, оп. 2, спр. 1040, арк. 31 зв.

[39] Там же.— Ф. 108, оп. 2, спр. 113, арк. 51 зв.; спр. 123, арк. 54 зв.; спр. 192, арк. 109; спр. 288, арк. 14; спр. 468, арк. 8; спр. 1061, арк. 41 зв.; спр. 936, арк. 81 зв.; спр. 1131, арк. 266 та ін.

[40] Там же.— Спр. 626, арк. 73 зв.; спр. 658, арк. 19 зв.; спр. 719, арк. 41 зв.; спр. 674, арк. 40 зв.; спр. 800, арк. 29; спр. 1084, арк. 37 зв.; спр. 1143, арк. 263 зв.; спр. 1251, арк. 85 зв.; спр. 1266, арк. 83 зв.; спр. 1397, арк. 52 зв.; спр. 1426, арк. 50 зв.; спр. 1665, арк. 15 зв. та ін.

[41] Там же.— Ф. 63, оп. 2, спр. 18, арк. 24.

[42] Збереглася на документах Київського громадського суду. (Там же.— Ф. 108, оп. 2, спр. 117, арк. 154; спр. 1591, арк. 123).

[43] Там же.— Ф. 102, оп. 1, спр. 33а, арк. 18 зв.

Прилуцького — 9 прим., 1751, 1757, 1766, 1771, 1774, 1775, 1777 рр., паперово-воскова та сургучева (червоний сургуч), овальна, розмір 26×28 мм. Зображення: внизу півмісяць ріжками вгору, над ним однораменний хрест, навкруг хреста п'ять шестикутних зірочок. Напис: «ПЄЧАТЬ СУДА ПОЛКОВОГО ПРИЛУЦКОГО» [44].

Чернігівського — 3 прим., 1753, 1754, 1776 рр., сургучева (червоний сургуч), овальна, розмір 32×37 мм. Зображення аналогічне зображенню на печатці Чернігівської полкової канцелярії: герб Чернігова. Напис: «СУДА ПОЛКОВАГО [ЧЄР]НИГОВСКОГО ПЄЧАТЬ» [45].

Печатки гродських судів

Київського — див.: печатка Київського полкового суду, другий варіант.

Лубенського — 4 прим., 1778—1779 рр., паперово-воскова, овальна, розмір 32×38 мм. Зображення: рука, що тримає терези Напис: «ПЄЧАТЬ СУДА ГРОД[СК]ОГО ЛУБЄНСКОГО» [46].

Ніжинського — 1 прим., 1770 р., паперово-воскова, кругла Д=34 мм. Пошкоджена. Зображення: прапор, далі зображення стерте [47].

Переяславського — 1 прим., 1774 р., паперово-воскова, кругла, Д=30 мм. Зображення: вежа, над нею корона, праворуч — лапчатий хрест, ліворуч — півмісяць. Напис: «П[ЄЧАТЬ] СУДА [ГРОДСКОГО] ПЄРЄѦСЛАВСКОГО» [48].

Стародубського — 1 прим., 1774 р., паперово-воскова, овальна, розмір 37×40 мм. Дуже пошкоджена. Зображення: щит, над ним корона, з обох боків його прапори, стріли. Довкола печатки напис: «...ГРОДСКОГО СУДУ СТАРОДУБОВСКОГО ПЄЧАТЬ» [49].

Печатки повітових земських судів

Стародубського — 1 прим., 1763 р., сургучева (червоний сургуч), овальна, розмір 26×30 мм. Пошкоджена. Зображення: крислатий дуб. Напис прочитати неможливо [50].

Чернігівського — 1 прим., 1774 р., паперово-воскова, кругла, Д=36 мм. Зображення: герб Чернігова, під ним дата «1768». Напис: «ПЄЧАТЬ СУДА ЗЄМСКОГО ПОВѢТА ЧЄРНѢГОВСКОГО» [51].

Печатки полкових лічильних комісій

Лубенської — 1 прим., 1771 р., паперово-воскова, овальна, розмір 25×27 мм. Зображення: герб Лубен. Напис: «ПЄЧАТЬ ПОЛКОВОИ ЛУБЄНСКОИ ЩОТНОИ КОМИСІИ» [52].

---

[44] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 63, оп. 2, спр. 15, арк. 265; ф. 80, оп. 2, спр. 114, арк. 5; ф. 108, оп. 1, спр. 119, арк. 1 зв.; оп. 2, спр. 812, арк. 32 зв.; спр. 835, арк. 37 зв.; спр. 1109, арк. 21 зв.; спр. 1355, арк. 194 зв. та ін.

[45] Там же.— Ф. 108, оп. 1, спр. 23, арк. 288 зв.; спр. 56, арк. 211; спр. 58, арк. 203.

[46] Там же.— Спр. 135, арк. 3 зв.; оп. 2, спр. 1591, арк. 488, 503, 502 зв.

[47] Там же.— Оп. 2, спр. 1127, арк. 2 зв.

[48] Там же.— Спр. 1399, арк. 2 зв., 3.

[49] Там же.— Спр. 1355, арк. 269.

[50] Там же.— Ф. 80, оп. 2, спр. 283, арк. 7 зв.

[51] Там же.— Ф. 108, оп. 2., спр. 1043, арк. 173 зв.

[52] Там же.— Ф. 98, оп. 2, спр. 270, арк. 475 зв.

Полтавської — 1 прим., 1767 р. сургучева (червоний сургуч), кругла, Д = 31 мм. Зображення: двоголовий орел тримає в лівій лапі скіпетр, у правій — державу, вгорі корона. Напис: «ПЄЧАТЬ ПОЛКОВОИ ПОЛТАВСКОИ ЩЄТНОИ КОМИСІИ» [53].

Чернігівської — [redacted] прим., 1760, 1767—1770 рр., паперово-воскова, овальна, розмір 27×29 мм. Зображення: внизу орнамент, всередині напис: «ПЄЧАТЬ ПОЛ[КОВОИ] ЧЕР[НИГОВСКОИ] ЩЄ[ТНОИ] КОММИСІИ» [54].

Печатка Березинського комісарства

Відомий 1 прим., 1774 р., паперово-воскова, кругла, Д = 22 мм. Зображення: на щиті три схрещені стріли наконечниками донизу, щит оздоблено орнаментом, над щитом шолом, над ним корона з трьома страусовими пір'їнами [55].

Печатки сотенних правлінь або канцелярій
Гадяцький полк

Грунської — 1 прим., 1743 р., сургучева (червоний сургуч), форму і розмір встановити неможливо. Зображення: на щиті лук із стрілою, над ним дві шестикутні зірки, вздовж щита зліва одна під одною літери «П», «Г», справа — «П», під нею літера нерозбірлива, тобто «Печать правління Грунського» [56].

Київський полк

Гоголівської — 1 прим., 1757 р., паперово-воскова, кругла, Д = 24 мм. Зображення: [redacted] центрі серце, пронизане навхрест двома стрілами, над ним корона. Напис: «ПЄЧАТЬ СОТЄНАѦ ГОГОЛЄВСКАѦ» [57].

Кобизткої — 2 прим., 1781 р., паперово-воскова, кругла, Д = 30 мм. Пошкоджена. Зображення: вгорі корона, далі встановити неможливо. Напис: «ПЄЧАТЬ СОТЄННАѦ КОБЫЖСКАѦ» [58].

Олишівської — 1 прим., 1770 р., паперово-воскова. Пошкоджена, форму, розмір і зображення встановити неможливо [59].

Лубенський полк

Глинської — 2 прим., 1766 р., паперово-воскова, кругла, Д = 23 мм. Зображення: серце в орнаменті, над ним корона, зліва від серця літери одна під одною «П» і «С», справа — «П» і «Г», тобто «П[ЄЧАТЬ] С[ОТЄННА] П[РАВЛѢНИѦ] Г[ЛИНСКОГО]» [60].

Городиської — 2 прим., 1760, 1778 рр., паперово-воскова, овальна, розмір 24×28 мм. Зображення: герб Городища [61] — на щиті, оздобленому з боків орнаментом, схрещені шабля і стріла, над щитом шестикутна

---

[53] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 94, оп. 2., спр. 102, арк. 11.
[54] Там же.— Ф. 108, оп. 2., спр. 595, арк. 16 зв.; спр. 855, арк. 10 зв., 26 зв.; спр. 930, арк. 5 зв., 12 зв.; спр. 992, арк. 68 зв.; спр. 1042, арк. 30 зв.; спр. 1084, арк. 59 зв.
[55] Там же.— Спр. 1352, арк. 60 [redacted]
[56] Там же.— Ф. 72, оп. 2, спр. 42, арк. 186 зв.
[57] Там же.— Ф. 63, оп. 2., спр. 13, арк. 73 зв.
[redacted] Там же.— Ф. 108, оп. 2, спр. 1629, арк. 111, 112 зв.
[59] Там же.— Спр. 1112, арк. 208.
[60] Там же.— Ф. 98, оп. 2, спр. 333, арк. 22 зв., 253 зв.
[61] Там же.— Ф. 193, оп. 2, спр. 303, арк. 37, 38, 42.

зірка, вгорі корона, з боків корони літери «П» і «Г», внизу печатки літери нерозбірливі, тобто «П[ЄЧАТЬ] Г[ОРОДИСКА]...»[62]

Горошинської — 11 прим., 1760, 1770, 1771 рр., паперово-воскова, овальна, розмір 27×31 мм. Зображення: на щиті однораменний хрест, під щитом схрещені дві стріли, вгорі зображення пошкоджене. Напис: «ПЄЧАТЬ ПОЛКȢ ЛȢБЄНСКОГО СОТНѢ [ГОР]ОШИНСКОИ»[63].

Жовнинської — 2 прим., 1770—1771 рр., паперово-воскова, овальна, розмір 22×25 мм. Зображення: на овальному щиті літери «П», «С», «Ж», тобто «П[ЄЧАТЬ] С[ОТЄННА] ЖОВНИСКА». Над щитом мантія з короною[64].

Жовнинська сотенна канцелярія в 1758 р. користувалася печаткою Жовнинської ратуші[65].

Курінської — 4 прим., 1760, 1766 рр., паперово-воскова, кругла, Д=32 мм. Зображення: рука з мечем, над ним серце, ліворуч — півмісяць, праворуч — восьмикутна зірка. Напис: «ПЄЧАТЬ СОТНѢ КУРЄНСКОИ»[66].

Другої Лубенської — 2 прим., 1778 р., паперово-воскова, кругла, Д=32 мм. Пошкоджена. Зображення не збереглося. Напис залишився частково: «ПЄЧАТЬ [СОТНѢ] ЛУБЄСКОИ...»[67]

Лукомської

Перший варіант — 6 прим., 1760, 1770—1771 рр., паперово-воскова, кругла, Д=34 мм. Пошкоджена. Зображення: щит, оздоблений орнаментом, на щиті — лук із стрілою. Напис: «[ПЕЧАТЬ] ЛУКОМСКО[И] СОТ[НѢ]»[68].

Другий варіант — 4 прим., 1771 і 1778 рр., паперово-воскова, овальна, розмір 24×27 мм. Зображення: кавалерійський хрест. Напис: «ПЄЧАТЬ СОТЄННАѦ ЛУКОМ[СКАѦ]»[69].

Старо-Пирятинської — 1 прим., 1770 р., паперово-воскова, овальна, розмір 22×26 мм. Пошкоджена. Зображення не збереглося[70].

Першої Пирятинської — в цій сотні користувалися печаткою Пирятинської ратуші.

Другої Пирятинської — 1 прим., 1770 р., сургучева (червоний сургуч), кругла, Д=21 мм. Пошкоджена. Зображення: в центрі на щиті літери одна під одною «П», «С.» і «В», «П», тобто «П[ЄЧАТЬ] С[ОТЄННАѦ] В[ТОРО]-П[ИРѦТИНСКА]», над щитом корона. З обох боків щит підтримують передніми лапами леви[71].

Роменської — 8 прим., 1760, 1766, 1770—1771 рр., паперово-воскова, овальна, розмір 24×26 мм. Пошкоджена. Зображення: в овальному щиті, оздобленому орнаментом, хрест, нижній кінець якого нагадує вилоподібний хрест. Довкола напис: «ПЄЧАТЬ... РОМЄНСКА»[72].

---

[62] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 102, оп. 2, спр. 96, арк. 5; ф. 98, оп. 2, спр. 307, арк. 114 зв.
[63] Там же.— Ф. 98, оп. 2, спр. 270, арк. 354 зв., 412 зв., 413 зв., 458 зв., 463 зв.; оп. 2, спр. 307, арк. 89 зв.; спр. 333, арк. 42 зв., 298 зв.; спр. 336, арк. 70.
[64] Там же.— Ф. 98, оп. 2, спр. 270, арк. 355 зв.; оп. 2, спр. 336, арк. 90.
[65] Див. печатки ратуші.
[66] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 98, оп. 2, спр. 307, арк. 7 зв., 49 зв.; спр. 333, арк. 95 зв.
[67] Там же.— Ф. 108, оп. 1, спр. 135, арк. 10 зв., 11.
[68] Там же.— Ф. 98, оп. 2, спр. 333, арк. 270а зв.; оп. 2, спр. 270, арк. 353 зв.; спр. 336, арк. 21, 19, 33, 63.
[69] Там же.— Ф. 108, оп. 1, спр. 270; арк. 468 зв.; спр. 341, арк. 12 зв., 54 зв., 65 зв.
[70] Там же.— Ф. 98, оп. 2, спр. 270, арк. 376 зв.
[71] Там же.— Оп. 1, спр. 49, арк. 60 зв.
[72] Там же.— Оп. 2, спр. 270, арк. 195 зв., 356 зв., 460 зв.; спр. 333, арк. 138 зв.; спр. 336, арк. 15, 51, 56, 64.

Першої Сенчанської — 3 прим., 1767, 1770, 1771 рр., паперово-воскова, овальна, розмір 24×27 мм. Зображення: однораменний хрест, справа — шестикутна зірка, над хрестом заборало, з боків крила. Напис: «ПЄЧАТЬ СОТЄННА СЄНЧАНСКОИ КАНЦЄЛІРІИ»[73].

Другої Сенчанської — 4 прим., 1760, 1770—1771 рр., паперово-воскова, кругла, Д = 29 мм. Зображення: хрест в орнаменті. Напис: «ПЄЧАТЬ СОТНѢ ВТОРОИ СЄНЧАНСК[ОИ]»[74].

Смілянської — 2 прим., 1770, 1771 рр., паперово-воскова, овальна, розмір 26×29 мм. Зображення: посередині спис, вгорі лук із стрілою вістрям донизу, зліва — пістоль, справа — шабля, по краях печатки ліворуч одна під одною літери «П» і «С», праворуч — «Л» і «С», тобто «П[ОЛКУ] Л[УБЄНСКОГО] С[МѢЛѦНСКА] С[ОТНѦ]»[75].

Снятинської — 2 прим., 1760 р., паперово-воскова, овальна, розмір 29×33 мм. Зображення: козацька могила з хрестом, навколо нього шестикутні зірки, вгорі та знизу печатки орнамент. Напис: «ПЄЧАТЬ ▪ СОТНѢ СНѦТИНСКОИ ▪ 1752 ГОДА *»[76].

Чигрин-Дубровської — 1 прим., 1766 р., паперово-воскова, квадратна зі зрізаними кутами, ширина 23 мм. Пошкоджена. Зображення не збереглося. Зліва печатки дві літери «ПС», справа — «ЧД», тобто «П[ЄЧАТЬ] С[ОТЄННА] Ч[ИГРИН]-Д[УБРОВСКА]»[77].

Чорнуської — 3 прим., 1760, 1766, 1771 рр., паперово-воскова, кругла, Д = 30 мм. Пошкоджена. Зображення: в центрі печатки хрест, над ним дві пір'їни, зліва — шестикутна зірка, справа — серп місяця, навколо орнамент. Напис зберігся частково: «ПЄЧАТЬ... ЧЄРН[ȣСКѦ]»[78].

Яблунівської — 4 прим., 1757, 1766, 1770 рр., паперово-воскова, кругла, Д = 39 мм. Пошкоджена. Зображення на щиті не видно, щит оздоблено орнаментом, над ним корона з трьома страусовими пір'їнами. Напис: «ПЄЧАТЬ...»[79]

Янишпільської — 5 прим., 1766, 1778 рр., паперово-воскова, кругла, Д = 30 мм. Пошкоджена. Зображення: два схрещені мечі вістрями донизу, над ними півмісяць, вище — шестикутна зірка. Напис: «ПЄЧАТЬ: СОТНѢ: ѤНИШПОЛЬСКОИ...»[80]

Миргородський полк

Омельницької — 2 прим., 1754, 1759 рр., одна сургучева (червоний сургуч), друга — паперово-воскова, прямокутна зі зрізаними кутами, розмір 18×22 мм. Зображення: на вирізному щиті, оздобленому орнаментом, однораменний хрест, з боків хреста зображення нерозбірливе, над щитом три страусові пір'їни, над ними корона. Зліва від пір'їн літера «П», справа — «С», внизу — «Ѡ», тобто «П[ЄЧАТЬ] С[ОТЄННА] Ѡ[МЄЛЬНИЦКА]»[81].

---

[73] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 98, оп. 2, спр. 333, арк. 27а; спр. 270, арк. 410 зв., 66 зв.
[74] Там же.— Спр. 270, арк. 433 зв., 500 зв.; спр. 307, арк. 137 зв.
[75] Там же.— Спр. 270, арк. 377 зв.; спр. 336, арк. 20.
[76] Там же.— Оп. 1, спр. 288, арк. 11 зв.; оп. 2, спр. 307, арк. 47 зв.
[77] Там же.— Спр. 333, арк. 154 зв.
[78] Там же.— Спр. 307, арк. 139; оп. 1, спр. 49, арк. 116, 146.
[79] Там же.— Оп. 2, спр. 270, арк. 23 зв., 329; спр. 333, арк. 52 зв., 183 зв.
[80] Там же.— Спр. 313, арк. 71 зв.; спр. 333, арк. 75 зв., 193 зв.; спр. 341, арк. 83 зв., 121 зв.
[81] Там же.— Ф. 102, оп. 2, спр. 41, арк. 8 зв.; ф. 98, оп. 2, спр. 293, арк. 31.

Ніжинський полк

Батуринської — 1 прим., 1757 р., сургучева (червоний сургуч), прямокутна зі зрізаними кутами, розмір 26×28 мм. Зображення: в центрі прапор і хоругва, під нею три схрещені стріли, справа — хрест, під ним також три схрещені стріли, внизу печатки шабля в горизонтальному положенні, зліва від хоругви літера «П», справа — «Б», вгорі — «С», тобто «П[ЄЧАТЬ] С[ОТЄННА] Б[АТУРИНСКА]»[82].

Переяславський полк

Домонтівської — 1 прим., 1771 р., паперово-воскова, прямокутна зі зрізаними кутами, розмір 26×19 мм. Пошкоджена. Зображення: в центрі навхрест стріла і меч, над ними якір. Далі нерозбірливо. Все зображення в орнаменті[83].

Золотоніської — 1 прим., 1766 р., паперово-воскова, прямокутна зі зрізаними кутами, розмір встановити неможливо. Зображення: герб Золотоноші[84] — на щиті лапчастий хрест у сяйві, щит в орнаменті, літери — зліва вгорі «С», внизу — «З», справа вгорі — «П», внизу — не видно, тобто «С[ОТНѢ] З[ОЛОТОНОСКОИ] П[ЄЧАТЬ]»[85].

Стародубський полк

Мглинської

Перший варіант — 1 прим., 1740 р., сургучева (червоний сургуч), овальна, розмір 16×17 мм. Пошкоджена. Зображення: зберігся лише орнамент внизу і по боках літери — «М» і «С», тобто «[ПЄЧАТЬ] М[ГЛИНСКА] С[ОТЄННА]»[86].

Другий варіант — 8 прим., 1748, 1754, 1755, 1765 рр., паперово-воскова та сургучева (червоний сургуч), овальна, розмір 26×28 мм. Зображення: на геральдичному вирізному щиті — щит меншого розміру, на якому в центрі літера «М», над меншим щитом — квітка, над більшим — герб Мглина[87] — три вежі, центральна з ворітьми. Довкола печатки напис: «ПЄЧАТЬ СОТЄННА МГЛИНСКА»[88].

Першої Почепської — 1 прим., 1766 р., паперово-воскова, кругла, Д=38 мм. Пошкоджена. Зображення нечітке: дерево. Довкола напис: «...ПОЧЄПОВСКОИ...»[89]

Другої Почепської — 1 прим., 1759 р., сургучева (червоний сургуч), кругла, Д=33 мм. Пошкоджена. Зображення: дерево, з обох боків якого літери, справа — «ССС», зліва — «ВПМ»*. Довкола частково зберігся напис: «...ПОЧЄПОВСКОИ ПЄЧАТЬ»[90].

Чернігівський полк

Березнянської

Перший варіант — 13 прим., 1749, 1750, 1754, 1756, 1765—1767 рр., паперово-воскова та сургучева (червоний сургуч), овальна, розмір 20×

---

82 ЦДІА УРСР у Києві, ф. 75, оп. 2, спр. 105, арк. 18 зв.
83 Там же.— Ф. 83, оп. 1, спр. 107, арк. 66 зв.
84 Там же.— Спр. 90, арк. 12 зв.
85 Там же.— Ф. 193, оп. 2, спр. 303, арк. 39, 40, 42.
86 Там же.— Ф. 80, оп. 2, спр. 49, арк. 40 зв.
87 Там же.— Ф. 736, оп. 1, спр. 11, арк. 2, 6.
88 Там же.— Ф. 80, оп. 2, спр. 122, арк. 16 зв., 38 зв.; спр. 175, арк. 11 зв.; спр. 257, арк. 13 зв.; спр. 272, арк. 6 зв.
89 Там же.— Спр. 285, арк. 9 зв.
* Не розшифровано.
90 Там же.— Ф. 80, оп. 2, спр. 239, арк. 27 зв.

×21 мм. Зображення: на щиті вензель, довкола щита орнамент, над щитом заборона з трьома страусовими пір'їнами, зліва вгорі печатки літера «П», справа — «С», під щитом — «Б» і «П», тобто «ПЄЧАТЬ СОТЄННОГО БЄРЄЗНѦНСКОГО ПРАВЛѢНІѦ»[91].

Другий варіант — 68 прим., 1768—1774, 1781 рр., паперово-воскова, кругла, Д = 30 мм. Зображення: герб Березни — на щиті береза, пронизана навхрест шаблею і стрілою, у верхніх кутах щита по півмісяцю і по чотири шестикутні зірки, під зображенням слово «береза». Напис: «ПЄЧАТЬ СОТNѢ БЄРЄЗІНСКОИ»[92].

Білоуської — 24 прим., 1747—1749, 1753, 1758—1760, 1762, 1765—1766, 1768—1769, 1771, 1773, 1775—1776, 1778, 1781 рр., паперово-воскова, овальна, розмір 23×25 мм. Зображення на щиті нечітке, щит в орнаменті, вгорі зліва літера «П», справа — «С», внизу зліва — «С», справа — «Б», тобто «П[ЄЧАТЬ] С[ОТЄННА] С[ОТНѢ] Б[ѢЛОУСКОИ]»[93].

Вибельської — 133 прим., 1751—1757, 1759—1763, 1765—1766, 1768—1777, 1779—1781 рр., паперово-воскова, кругла, Д = 32 мм. Зображення: на щиті метелик, щит оздоблено з обох боків орнаментом, над щитом забороло, над заборолом орел, який тримає в правій лапі навкіс хреста. Напис: «ПЄЧАТЬ ПОЛКУ ЧЄРНѢГОВСКОГО СОТНѢ ВІБЕЛСКІѦ». У зображенні Вибельської сотенної печатки є елементи герба Чернігова, що підкреслює приналежність сотні до Чернігівського полку[94].

Волинської

Перший варіант — 97 прим., 1765—1779 рр., паперово-воскова та сургучева (червоний сургуч), овальна, розмір 30×34 мм. Зображення: віл, над ним корона. Напис: «ППЧСВ... ГОДА», тобто «П[ЄЧАТЬ] П[ОЛКУ] Ч[ЄРНѢГОВСКОГО] С[ОТНѢ] В[ОЛИНСКОИ]... ГОДА»[95].

Другий варіант — 3 прим., 1780 р., паперово-воскова, кругла, Д = 33 мм. Зображення нечітке: на овальному щиті схрещені стріла і меч вістрями донизу, над ними голова вола, навкруг щита прапори. Напис знищений: «...ЧЕРНѢГОВСКОГО...»[96]

Городнянської — 119 прим., 1748—1750, 1754—1775, 1777—1779, 1781 рр., паперово-воскова, сургучева (червоний сургуч), овальна,

---

[91] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 108, оп. 2, спр. 156, арк. 40 зв., 82 зв,; спр. 192, арк. 320 зв.; спр. 341, арк. 14 зв.; спр. 438, арк. 27 зв.; спр. 788, арк. 43 зв.; спр. 793, арк. 140 зв.; спр. 818, арк. 3 зв.; спр. 830, арк. 199 зв.; спр. 836, арк. 33 зв.; спр. 844, арк. 70 зв.; спр. 905, арк. 22 зв.

[92] Там же.— Спр. 923, арк. 71 зв.; спр. 915, арк. 282 зв.; спр. 1180, арк. 58 зв.; спр. 1179, арк. 412 зв.; спр. 937, арк. 50 зв.; спр. 1274, арк. 291 зв.; спр. 1366, арк. 21 зв.; оп. 1, спр. 95, арк. 90 зв.

[93] Там же.— Оп. 2, спр. 106, арк. 47 зв.; спр. 156, арк. 23; спр. 183, арк. 53 зв.; спр. 1834, арк. 12 зв.; спр. 499, арк. 50 зв.; спр. 556, арк. 82 зв.; спр. 530, арк. 26 зв.; спр. 657, арк. 25 зв.; спр. 667, арк. 28 зв.; спр. 830, арк. 82 зв.; спр. 835, арк. 65 зв.; спр. 827, арк. 42 зв.; спр. 891, арк. 88 зв.; спр. 1062, арк. 53 зв.; спр. 1070, арк. 50 зв.; спр. 1117, арк. 142 зв.; спр. 1225, арк. 96 зв.; спр. 1334, арк. 18 зв.; спр. 1418, арк. 12 зв., 16 зв.; спр. 1454, арк. 61 зв.; оп. 1, спр. 160, арк. 196 зв., 344 зв.

[94] Там же.— Ф. 108, оп. 2, спр. 245, арк. 38 зв.; спр. 356, арк. 10 зв.; спр. 343, арк. 44 зв.; спр. 420, арк. 4 зв.; спр. 435, арк. 80; спр. 556, арк. 81 зв.; спр. 596, арк. 182 зв.; спр. 597, арк. 43 зв. та ін.

[95] Там же.— Спр. 630, арк. 344 зв.; спр. 781, арк. 210 зв.; спр. 836, арк. 456 зв.; спр. 913, арк. 122 зв.; спр. 997, арк. 81 зв.; спр. 1042, арк. 87 зв.; спр. 1109, арк. 146 зв.; спр. 1212, арк. 136 зв.; спр. 1274, арк. 332 зв., 518 зв.; спр. 1375, арк. 40 зв.; спр. 1497, арк. 13 зв.; спр. 1596, арк. 10 зв. та ін.

[96] Там же.— Оп. 1, спр. 160, арк. 218; оп. 2, спр. 1478, арк. 27 зв.; спр. 1632, арк. 20 зв.

розмір 24×26 мм. Зображення: на щиті якір, по боках і над якорем шестикутні зірки. Напис: «ПЄЧАТЬ СОТНИ ОГОРОДНИЦКО[И]»[97].

Киселівської — 118 прим., 1753, 1755, 1766—1781 рр., паперово-воскова, овальна, розмір 25×27 мм. Зображення: булава, ліворуч літера «П», праворуч — «К», над булавою — «С», під літерами по восьмикутній зірці. Напис: «ПЄЧАТЬ СОТНѢ КІСЄЛЮВСКОІ»[98].

Любецької — 76 прим., 1751, 1755, 1756—1758, 1761—1763, 1766—1774, 1776—1781 рр., паперово-воскова та сургучева (червоний сургуч), овальна, розмір 28×31 мм. Зображення: на щиті, який оздоблено орнаментом, сітка, над ним корона, над короною орел з хрестом (елемент герба Чернігова), ліворуч літера «Л», праворуч — «С», тобто «Л[ЮБЄЦКОИ] С[ОТНѢ]»[99].

Менської

Перший варіант — 1 прим., 1750 р., паперово-воскова, овальна, розмір 17×... мм. Пошкоджена. Зображення: на щиті схрещені стріла і меч у вигляді андріївського хреста, вістрями донизу, в утворених стрілою і мечем кутах, верхньому — хрест, в лівому — літера «П», у правому — «С», в нижньому — «М», тобто «П[ЄЧАТЬ] С[ОТНѢ] М[ЄНСКОИ]». Над щитом вінок із пір'їн, зображення в ньому нечітке[100].

Другий варіант — 7 прим., 1753, 1772, 1773 рр., паперово-воскова, кругла, Д = 24 мм. Зображення нечітке: вгорі печатки птах. Над зображенням півколом напис: «ПЄЧАТЬ СОТЄННАѦ МЄСКАѦ»[101].

Понорницької — 6 прим., 1749, 1771, 1773—1774 рр., паперово-воскова, кругла, Д = 20 мм. Зображення: на щиті, який оздоблено орнаментом, серце, над щитом заборола з трьома страусовими пір'їнами, вгорі зліва від щита — буква «П», справа — «П», тобто «П[ЄЧАТЬ] П[ОНОРНИЦКА]»[102].

Ройської

Перший варіант — 2 прим., 1752, 1756 рр., паперово-воскова, овальна, розмір 19×20 мм. Пошкоджена. Зображення: козак з рушницею в правій руці[103].

---

[97] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 108, оп. 2, спр. 82, арк. 20а зв.; спр. 156, арк. 80 зв.; спр. 189, арк. 155 зв.; спр. 347, арк. 10 зв.; спр. 356, арк. 32 зв.; спр. 445, арк. 76 зв.; спр. 435, арк. 27 зв.; спр. 471, арк. 157 зв.; спр. 549, арк. 15 зв., 34 зв.; спр. 597, арк. 38 зв.; спр. 637, арк. 65 зв.; спр. 729, арк. 150 зв.; спр. 638, арк. 30 зв.; спр. 794, арк. 59 зв.; спр. 806, арк. 21 зв.; спр. 895, арк. 20 зв.; спр. 977, арк. 31 зв.

[98] Там же.— Оп. 2, спр. 254, арк. 212а зв.; спр. 326, арк. 115 зв.; спр. 862, арк. 7 зв.; спр. 905, арк. 5 зв.; спр. 925, арк. 348 зв.; спр. 948, арк. 24 зв.; спр. 1059, арк. 313 зв.; спр. 1108, арк. 483 зв.; спр. 1173, арк. 195 зв.; спр. 1216, арк. 99 зв.; спр. 1222, арк. 457 зв.; спр. 1287, арк. 90 зв.; спр. 1467, арк. 651 зв.; спр. 1475, арк. 35 зв.; спр. 1495, арк. 54 зв.; спр. 1591, арк. 26 зв.; спр. 1647, арк. 148 зв.; спр. 1681, арк. 5 зв. та ін.

[99] Там же.— Спр. 162, арк. 46 зв.; спр. 343, арк. 37 зв.; спр. 445, арк. 25 зв.; спр. 456, арк. 22 зв.; спр. 518, арк. 200 зв.; спр. 559, арк. 98 зв.; спр. 637, арк. 29 зв.; спр. 645, арк. 40 зв.; спр. 819, арк. 29 зв.; спр. 836, арк. 266 зв.; спр. 892, арк. 152 зв.; спр. 1050, арк. 31 зв.; спр. 1033, арк. 29 зв.; спр. 1203, арк. 16 зв.; спр. 1274, арк. 425 зв.; спр. 1365, арк. 28 зв.; спр. 1473, арк. 124 зв.; спр. 1454, арк. 105 зв.; спр. 1495, арк. 34 зв.; спр. 1647, арк. 123 зв.; спр. 1684, арк. 10 зв. та ін.

[100] Там же.— Спр. 192, арк. 127 зв.

[101] Там же.— Спр. 192, арк. 127 зв.; спр. 1272, арк. 77 зв.; спр. 1274, арк. 25 зв.; спр. 1289, арк. 185 зв.; спр. 1043, арк. 89 зв.

[102] Там же.— Спр. 156, арк. 165 зв.; спр. 1211, арк. 23 зв.; спр. 1274, арк. 310 зв.; спр. 1325, арк. 63 зв.; спр. 1314, арк. 249 зв.

[103] Там же.— Спр. 220, арк. 18 зв.; спр. 382, арк. 17 зв.

Другий варіант — 46 прим., 1751, 1755—1757, 1760—1761, 1770, 1773, 1775, 1778—1779 pp., паперово-воскова, овальна, розмір 28×34 мм. Зображення: озброєний козак у фас з рушницею в правій руці. Літери: вгорі ліворуч — «П», праворуч — «С», внизу — «П», «Р», «Ч», тобто «П[ЄЧАТЬ] С[ОТНѢ] Р[ОИСКОИ] П[ОЛКУ] Ч[ЄРНѢГОВСКОГО]»[104].

Седніївської

Перший варіант — 28 прим., 1747, 1749, 1750, 1755, 1756, 1758, 1762, 1767—1771, 1773 pp., паперово-воскова, овальна, розмір 22×26 мм. Зображення: на щиті, взятому в орнамент, птах, над ним літера «С»; над щитом корона, зліва від неї — «П»; справа — «С», тобто «С[ЄДНѢИВСКОИ] С[ОТНѢ] П[ЄЧАТЬ]»[105].

Другий варіант — 63 прим., 1770—1777, 1781 pp., паперово-воскова, кругла, Д=26 мм. Зображення аналогічне[106].

Третій варіант — 2 прим., 1779 p., паперово-воскова, овальна, розмір 20×21 мм. Зображення майже не збереглося: щит в орнаменті, зліва — літера «С», над щитом три страусові пір'їни[107].

Синявської

Перший варіант — 77 прим., 1747, 1750—1764 pp., паперово-воскова, квадратна зі зрізаними кутами, ширина 23 мм. Зображення: на щиті схрещені шабля і стріла, шабля вістрям догори, стріла — донизу, над щитом заборало, над ним корона, з боків щита орнамент. Ліворуч від корони літера «П», правруч — «С», під щитом — «С», тобто «П[ЄЧАТЬ] С[ИНѦВСКОИ] С[ОТНѢ]»[108].

Другий варіант — 47 прим., 1764—1767, 1769—1772, 1779—1781 pp., паперово-воскова та сургучева (червоний сургуч), овальна, розмір 27×30 мм. Зображення аналогічне. Напис: «ПЄЧАТЬ : СОТНѢ : СИНѦВСКОИ:»[109].

Слабинської

Перший варіант — 1 прим., 1747 p., паперово-воскова, прямокутна зі зрізаними кутами, розмір 16×17 мм. Зображення на щиті не збереглося, над щитом корона, з боків щита орнамент[110].

Другий варіант — 101 прим., 1756, 1760—1776, 1778—1781 pp., паперово-воскова, овальна, розмір 27×30 мм. Зображення: на щиті якір, над якорем і по боках по восьмикутній зірці, над щитом корона, з боків щита орна-

---

[104] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 108, оп. 2, спр. 153, арк. 436 зв.; спр. 445, арк. 23 зв.; спр. 549, арк. 107 зв.; спр. 402, арк. 161 зв.; спр. 474, арк. 52 зв.; спр. 626, арк. 169 зв.; спр. 1059, арк. 248 зв.; спр. 1262, арк. 43 зв.; спр. 1306, арк. 53 зв.; спр. 1419, арк. 126 зв.

[105] Там же.— Спр. 109, арк. 160 зв.; спр. 155, арк. 29 зв.; спр. 157, арк. 109 зв.; спр. 402, арк. 166 зв.; спр. 506, арк. 33 зв.; спр. 637, арк. 56 зв. та ін.

[106] Там же.— Спр. 1110, арк. 130 зв.; спр. 1173, арк. 53 зв., 211 зв.; спр. 1274, арк. 287 зв.; спр. 1355, арк. 220 зв.; спр. 1318, арк. 21 зв.; спр. 1362, арк. 50 зв. та ін.

[107] Там же.— Спр. 1572, арк. 89 зв.; спр. 1594, арк. 31 зв.

[108] Там же.— Спр. 109, арк. 155 зв.; спр. 158, арк. 16 зв.; спр. 162, арк. 82 зв.; спр. 245, арк. 82 зв.; спр. 254, арк. 213 зв.; спр. 340, арк. 14 зв.; спр. 343, арк. 34 зв.; спр. 287, арк. 63 зв.; спр. 456, арк. 13 зв.; спр. 506, арк. 32 зв.; спр. 556, арк. 128 зв.; спр. 596, арк. 154 зв.; спр. 597, арк. 61 зв.; спр. 629, арк. 51 зв.; спр. 648, арк. 21 зв.; спр. 765, арк. 56 зв.

[109] Там же.— Спр. 550, арк. 140 зв.; спр. 788, арк. 42 зв.; спр. 781, арк. 212 зв.; спр. 850, арк. 61 зв.; спр. 1031, арк. 28 зв.; спр. 1212, арк. 68 зв.; спр. 1310, арк. 88 зв.; спр. 1647, арк. 22 зв.; оп. 1, спр. 95, арк. 311.

[110] Там же.— Спр. 109, арк. 146 зв.

мент, ліворуч від корони літера «П», праворуч — «С», тобто «П[ЄЧАТЬ] С[ЛАБИНСКОИ]...»[111]

Сосницької

Перший варіант — 12 прим., 1747, 1750—1752 рр., паперово-воскова, кругла, Д=25 мм. Пошкоджена. Зображення: у верхній частині печатки три сосни. Довкола напис: «ПЄЧАТЬ СОТЄН[НОИ]... СОСНЄЦКОИ КАНЦ[ЄЛѦРІИ]»[112].

Другий варіант — 15 прим., 1759, 1761, 1762, 1765, 1770, 1771 рр., паперово-воскова та сургучева (червоний сургуч), овальна, розмір 22×30 мм. Зображення: елементи герба Сосниці[113] — сосна, на якій ведмідь, довкола нього бджоли. Напис: «ПЄЧАТЬ СОТЄННОИ СОСНИЦКОИ КАНЦЄЛѦРІИ»[114].

Третій варіант — 13 прим., відмінна від попередньої тільки розміром — 23×24 мм[115].

Столинської — 73 прим., 1755—1757, 1761—1776, 1779, 1781 рр., паперово-воскова, прямокутна зі зрізаними кутами, розмір 21×24 мм. Зображення: на щиті, оздобленому орнаментом, лук і стріла, стріла пронизана шаблею, над щитом забороло з трьома страусовими пір'їнами. Напис: «ПЄЧАТЬ СОТНѢ СТȣЛЄНСКОІ»[116].

Чернігівської — 12 прим., 1750, 1757—1758, 1760, 1762—1763, 1765, 1769 рр., сургучева (червоний сургуч), овальна, розмір 29×31 мм. Зображення: на вирізному щиті, оздобленому орнаментом, вензель, над щитом орел з хрестом (елемент печатки полкової канцелярії). Напис: «МАЛОРОССИИСКОГО ЧЄРНІГОВСКО[ГО] ПОЛКУ СОТНѢ ПОЛКОВОИ ПЄЧА[ТЬ]»[117].

Печатки магістратів

Київського — 1 прим., 1762 р., сургучева (червоний сургуч), овальна, розмір 27×30 мм. Зображення: елементи давнього герба Києва[118] — на вирізному щиті самостріл або куша, щит в орнаменті, над щитом забороло

---

[111] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 108, оп. 2, спр. 1841, арк. 127 зв.; спр. 596, арк. 48 зв.; спр. 597, арк. 66 зв.; спр. 629, арк. 54 зв.; спр. 645, арк. 27 зв.; спр. 573, арк. 67 зв.; спр. 786, арк. 78 зв.; спр. 792, арк. 66 зв.; спр. 836, арк. 448, 10 зв.; спр. 987, арк. 18 зв.; спр. 1112, арк. 159; спр. 1102, арк. 15 зв.; спр. 1173, арк. 49 зв., 219 зв.; спр. 1222, арк. 114 зв., 488 зв.; спр. 1287, арк. 89 зв.; спр. 144, арк. 25 зв.; спр. 1577, арк. 131 зв.; спр. 1599, арк. 169 зв.; спр. 1632, арк. 18 зв.; спр. 1888, арк. 23 зв.

[112] Там же.— Спр. 109, арк. 57 зв.; спр. 162, арк. 129 зв.; спр. 158, арк. 97 зв.; спр. 288, арк. 45 зв. та ін.

[113] Там же.— Ф. 736, оп. 1, спр. 11, арк. 2 зв., 10.

[114] Там же.— Ф. 108, оп. 2, спр. 556, арк. 45 зв.; спр. 613, арк. 62 зв.; спр. 655, арк. 45 зв.; спр. 1849, арк. 107 зв.; спр. 1099, арк. 65 зв.; спр. 1179, арк. 294 зв.

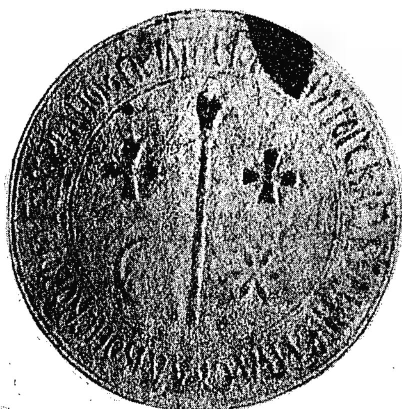
[115] Там же.— Оп. 1, спр. 91, арк. 63, 1210; спр. 97, арк. 168 зв.

[116] Там же.— Оп. 2, спр. 326, арк. 114 зв.; спр. 435, арк. 19 зв.; спр. 575, арк. 66 зв.; спр. 520, арк. 61 зв.; спр. 597, арк. 106 зв.; спр. 550, арк. 121 зв.; спр. 823, арк. 64 зв.; спр. 836, арк. 138 зв.; спр. 850, арк. 54 зв.; спр. 957, арк. 129 зв.; спр. 1108, арк. 102 зв., 480 зв.; спр. 1203, арк. 39 зв.; спр. 1274, арк. 129 зв.; спр. 1175, арк. 217 зв.; спр. 1469, арк. 84 зв.; спр. 1590, арк. 9 зв.; спр. 1888, арк. 6 зв. та ін.

[117] Там же.— Оп. 2, спр. 210, арк. 210 зв.; спр. 491, арк. 15 зв.; спр. 594, арк. 35 зв.; спр. 726, арк. 36 зв.; спр. 781, арк. 150 зв.; спр. 1110, арк. 76 зв.; ф. 80, оп. 2, спр. 239, арк. 29 зв.

[118] Там же.— Ф. 193, оп. 2, спр. 303, арк. 8.

1

2

3

4

5

6

Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. Табл. 1: 1. Печатка Генеральної військової канцелярії. Варіант 2. 1748—1767 рр.; 2. Печатка Генерального військового суду. Варіант 4. 1761—1766 рр.; 3. Печатка канцелярії Малоросійського скарбу. Варіант 1. 1761—1766 рр.; 4. Печатка Гадяцької полкової канцелярії. 1754 р.; 5. Печатка Лубенської полкової канцелярії. 1754—1773 рр.; 6. Печатка Київської полкової канцелярії. 1755—1781 рр.

19 837-1

Табл. 2: 1. Печатка Миргородської полкової канцелярії. Варіант 1. 1749 р.; 2. Печатка Миргородської полкової канцелярії. Варіант 2. 1754—1759 рр.; 3. Печатка Ніжинської полкової канцелярії. Варіант 2. 1754—1781 рр.; 4. Печатка Чернігівської полкової канцелярії. Варіант 2. 1760—1791 рр.; 5. Печатка Київського полкового суду. 1753 р.; 6. Печатка Чернігівської лічильної комісії. 1760—1770 рр.

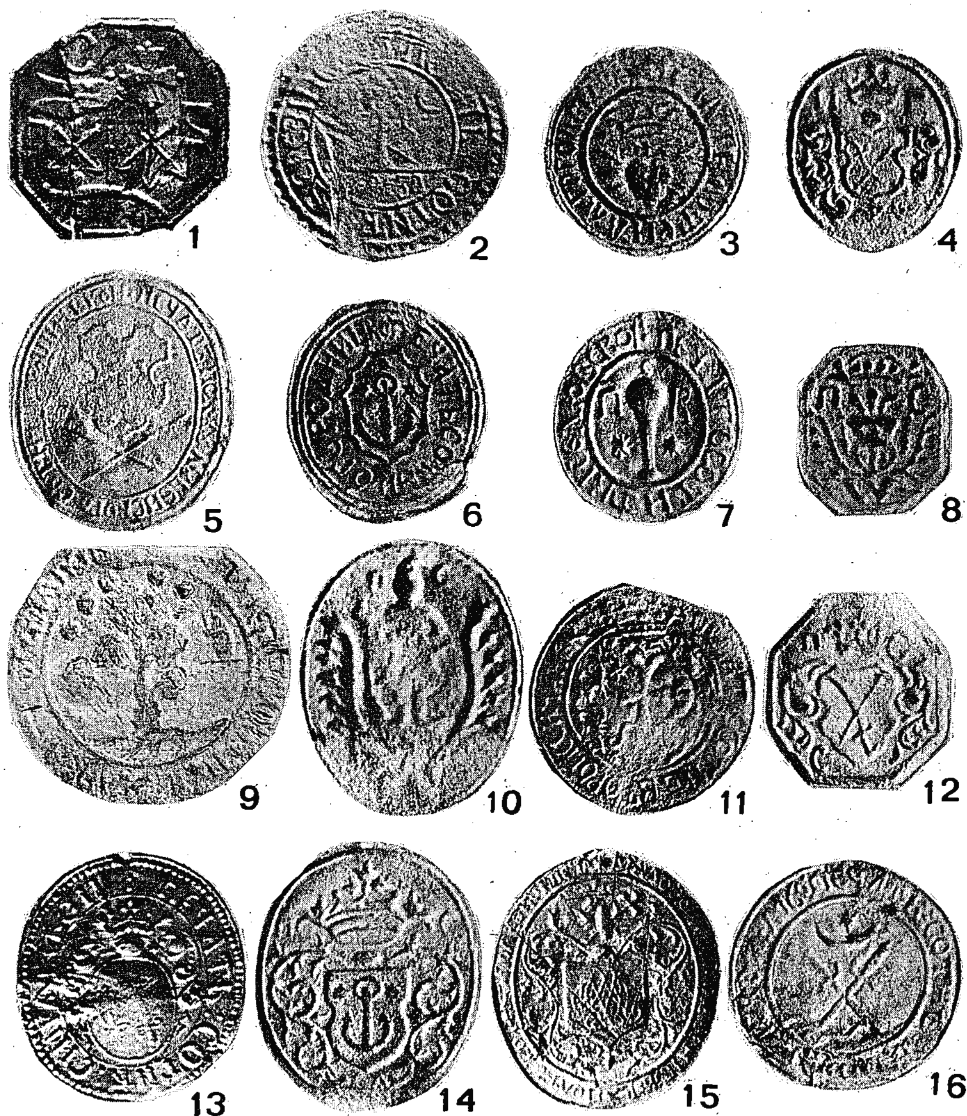

Табл. 3: 1. Печатка Батуринської сотенної канцелярії. 1757 р.; 2. Печатка Березнянської сотенної канцелярії. Варіант. 2. 1768—1781 рр.; 3. Печатка Гоголівської сотенної канцелярії. 1757 р.; 4. Печатка Городиської сотенної канцелярії. 1760—1778 рр.; 5. Печатка Горошинської сотенної канцелярії. 1760—1771 рр.; 6. Печатка Городнянської сотенної канцелярії. 1748—1781 рр.; 7. Печатка Киселівської сотенної канцелярії. 1753—1781 рр.; 8. Печатка Омельницької сотенної канцелярії. 1754—1759 рр.; 9. Печатка Першої Почепської сотенної канцелярії. 1766 р.; 10. Печатка Ройської сотенної канцелярії. 1751—1779 рр.; 11. Печатка Другої Сенчанської сотенної канцелярії. 1760—1771 рр.; 12. Печатка Синявської сотенної канцелярії. Варіант 1. 1747—1761 рр.; 13. Печатка Синявської сотенної канцелярії. Варіант 2. 1764—1781 рр.; 14. Печатка Слабинської сотенної канцелярії. Варіант 2. 1756—1781 рр.; 15. Печатка Чернігівської сотенної канцелярії. 1750—1769 рр.; 16. Печатка Янишпільської сотенної канцелярії. 1766—1778 рр.

Табл. 4: 1. Печатка Сосницької сотенної канцелярії. Варіант 1. 1747—1752 рр.; 2. Печатка Сосницької сотенної канцелярії. Варіант 2. 1759—1771 рр.; 3. Печатка Столинської сотенної канцелярії. 1755—1781 рр.; 4. Печатка Седнівської сотенної канцелярії. Варіант 2. 1770—1781 рр.; 5. Печатка Київського магістрату. 1762 р.; 6. Печатка Ніжинського магістрату. 1736 р.; 7. Печатка Чернігівського магістрату. Варіант 2. 1769—1781 рр.; 8. Печатка Роменської ратуші. Варіант 1. 1743 р.; 9. Печатка Березинського комісарства. 1774 р.; 10. Печатка Київської губернської канцелярії. Варіант 1. 1760 р.; 11. Печатка Київської губернської канцелярії. Варіант 2. 1769—1779 рр.

з трьома страусовими пір'їнами, з боків заборола по шестикутній зірці. Напис: «ПЄЧАТЬ МАГИСТРАТА КИЄВСКОГО: 1762»[119].

Кременчуцького — 1 прим., 1779 р., сургучева (темно-червоний сургуч), кругла, Д=41 мм. Зображення: герб Російської імперії. Довкола напис: «ЄѦ ІМПЄРАТОРСКАГО ВЄЛИЧЄСТВА НОВОРОСИІСКОГО Г[ОРОДА] КРМЄНЧУЦКА МАГ[ІС]ТР[АТА]»[120].

Ніжинського — 1 прим., 1763 р. паперово-воскова, кругла, Д=57 мм. Зображення: Юрій-Змієборець на коні списом уражає змія. Напис: «ПЄЧАТЬ МѢСТА ȣКРАИНС[КО]ГО ЄГО ЦАРСКОГО ПРЄСВ[ѢТЛЄИШОГО] ВЄЛИЧЄСТВА НѢЖ[И]НА». Навколо напису орнамент[121].

Полтавського — 3 прим., 1766 і 1774 рр., паперово-воскова та сургучева (червоний сургуч), кругла, Д=39 мм. Зображення: на серцеподібному щиті, оздобленому орнаментом, лук і стріла, з боків стріли по шестикутній зірці. Довкола печатки напис: «ПЄЧАТЬ ГОРОДА ПОЛТАВИ»[122].

Чернігівського

Перший варіант — 1 прим., 1770 р., паперово-воскова, кругла, Д=17 мм. Зображення: озброєний козак у профіль, у правій руці тримає прапор, у лівій — шаблю. Напис відсутній[123].

Другий варіант — 45 прим., 1769—1775, 1777—1781 рр., паперово-воскова, кругла, Д=31 мм. Зображення: озброєний козак у фас, у лівій руці тримає шаблю, в правій — бунчук. Напис: «+ЄѦ ИМПЄРАТОРСКАГО ВЄЛИЧЕСТВА МАГ[ѢСТРАТА] Ч[ЄРНѢГОВСКОГО) ПЄЧАТЬ»[124].

Третій варіант — 2 прим., 1780 р., паперово-воскова, кругла, Д=40 мм. Зображення і напис аналогічні[125].

Четвертий варіант — 4 прим., 1781 р., відрізняється від другого і третього варіантів графікою літер[126].

Печатки ратуш

Городиської — 1 прим., 1779 р., сургучева (червоний сургуч), розмір встановити неможливо. Зображення: герб Городища[127] — на щиті, оздобленому орнаментом, схрещені шабля і ключ, над ними шестикутна зірка, над щитом літери «П», «Г», «Г», тобто «П[ЄЧАТЬ] Г[ОРОДА] Г[ОРОДИЩА]», над літерами корона[128].

---

[119] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 63, оп. 46, арк. 103 зв. Описи інших варіантів див.: Щербаківський Д. Реліквії старого київського самоврядування // Київ та його околиця в історії та пам'ятках.— К., 1926; Антипович К. Є. Київська міська печатка: Ювіл. зб. в пошану акад. Д. І. Багалія.— К., 1927.

[120] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 102, оп. 2, спр. 98, арк. 5.

[121] Там же.— Ф. 75, оп. 1, спр. 38, арк. 9. Опублік. відбиток при документі за 1691 р. «Снимки древних русских печатей, государственных, царских, областных, городских, присутственных мест и частных лиц» (М., 1880.— Вып. 1.— С. 74).

[122] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 94, оп. 2, спр. 98, арк. 4а зв.; ф. 108, оп. 2, спр. 1355, арк. 199, 201 зв.

[123] Там же.— Спр. 1110, арк. 141 зв.

[124] Там же.— Спр. 1059, арк. 104 зв.; спр. 1023, арк. 382 зв.; спр. 1133, арк. 125 зв.; спр. 1323, арк. 139 зв.; спр. 1403, арк. 218 зв.; спр. 1425, арк. 98 зв.; спр. 1475, арк. 57 зв.; спр. 1583, арк. 176 зв.; спр. 1485, арк. 15 зв.; спр. 1682, арк. 69 зв.

[125] Там же.— Оп. 1, спр. 160, арк. 248 зв.; оп. 2, спр. 1682, арк. 67 зв.; спр. 1682, арк. 182 зв.; спр. 1689, арк. 3 зв.

[126] Там же.— Оп. 2, спр. 1435, арк. 55, 76 зв.

[127] Там же.— Ф. 193, оп. 2, спр. 303, арк. 37, 38, 42.

[128] Там же.— Ф. 102, оп. 2, спр. 98, арк. 10.

Ж о в н и н с ь к о ї — 3 прим., 1760 р., паперово-воскова, овальна, розмір 21×24 мм. Зображення: на щиті навхрест меч і стріла, над щитом заборола, над ним корона. З боків щита орнамент. Ліворуч від корони літера «П», праворуч — «Г», під щитом — «Ж», тобто «П[ЄЧАТЬ] Г[ОРОДА] Ж[ОВНИНА]»[129].

Л о х в и ц ь к о ї — 1 прим., 1760 р., паперово-воскова, овальна, розмір 24×30 мм. Зображення: герб Лохвиці — міські ворота, на них три шпилясті вежі з флюгерами. Напис: «ПЄЧАТЬ РАТУШНАѦ ЛОХВИЦКАѦ»[130].

Л у к о м л ь с ь к о ї — 1 прим., 1760 р., паперово-воскова, кругла, Д=25 мм. Зображення: лапчастий хрест. Напис: «ПЄЧАТЬ МѢСТА ЛУКОМЛЯ»[131].

П и р я т и н с ь к о ї — 5 прим., 1760—1771 рр., паперово-воскова, кругла, Д=32 мм. Зображення: елементи герба Пирятина[132] — на вирізному щиті, оздобленому орнаментом, лук з напнутою стрілою, над щитом заборола з трьома страусовими пір'їнами. Напис: «ПЄЧАТЬ МѢСТА ПИРЯТИНА РАТУША»[133].

Р о м е н с ь к о ї

Перший варіант — 1 прим., 1743 р., паперово-воскова, овальна, розмір 25×30 мм. Зображення: хрест, під ним літери «ГР», тобто «Г[ОРОД] Р[ОМНЫ]», довкола хреста орнамент. Напис: «+ПЄЧАТЬ МѢСКАѦ РОМЄНСКАѦ»[134].

Другий варіант — 1 прим., 1745 р., паперово-воскова, овальна, розмір 19×21 мм. Зображення: елемент герба Ромен, тобто хрест на могилі, навкруг хреста орнамент. Напис: «+ПЄЧАТЬ МѢСКАѦ РОМЄНСКАѦ»[135].

Третій варіант — 1 прим., 1752 р., паперово-воскова. Зображення аналогічне другому варіанту. Напис: «ПЄЧАТЬ МЄСКАѦ РОМЄНСКА»[136].

З печаток установ інших територій України у фондах полкових канцелярій виявлено лише одну печатку **Л е б е д и н с ь к о г о к о м і с а р с ь к о г о п р а в л і н н я** Слобідсько-Української губернії — 1 прим., 1774 р., відбита сажею на папері, овальна, розмір 29×30 мм. Зображення: герб Російської імперії. Напис: «ПЄЧАТЬ ЛЄБЄДИНСКОГО КАМИСАРСКАГО ПРАВЛЄНИѦ»[137]. З цього часу (1774) виявлено одну печатку Березинського комісарства[138].

У фондах виявлено печатки губернських канцелярій.

Печатка Київської губернської канцелярії

Перший варіант — 1 прим., 1760 р., сургучева (червоний сургуч), форму і розмір встановити неможливо. Зображення: герб Києва[139], на щиті архангел Михаїл, над щитом корона з мантією, з боків корони літери «К» і «Г», тобто «К [И Є В С К А Я] Г [У Б Е Р Н И Ѧ]»[140].

---

[129] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 98, оп. 2, спр. 270, арк. 97 зв.; оп. 1, спр. 20, арк. 4 зв., 9 зв.
[130] Т а м ж е.— Спр. 307, арк. 102 зв.
[131] Т а м ж е.— Оп. 2, спр. 307, арк. 127 зв.
[132] Т а м ж е.— Ф. 193, оп. 2, спр. 303, арк. 27, 28, 42 зв.
[133] Т а м ж е.— Ф. 98, оп. 2, спр. 333, арк. 139 зв., 182 зв., 242 зв., 300 зв., 336.
[134] Т а м ж е.— Ф. 193, оп. 2, спр. 15, арк. 54 зв.
[135] Т а м ж е.— Спр. 18, арк. 51 зв.
[136] Т а м ж е.— Ф. 98, оп. 2, спр. 221, арк. 3 зв.
[137] Т а м ж е.— Ф. 108, оп. 2, спр. 1355, арк. 318.
[138] Т а м ж е.— Спр. 1352, арк. 60 зв.
[139] Т а м ж е.— Ф. 193, оп. 2, спр. 303, арк. 8, 19, 41 зв.
[140] Т а м ж е.— Ф. 80, оп. 2, спр. 333, арк. 30 зв.; ф. 51, оп. 3, спр. 7862, арк. 3, 150 зв.

Другий варіант — 4 прим., 1769, 1773, 1779 рр., сургучева (червоний сургуч), овальна, розмір 32×35 мм. Зображення: герб Російської імперії, але замість Юрія Змієборця — герб Києва — архангел Михаїл. Напис: «ЄѦ ІМПЄРАТОРСКАГО ВЄЛИЧЄСТВА КІЄВСКОИ ГУБЄРНСКОИ КАНЦ[ЄЛѦРІИ] П[ЄЧАТЬ]» [141].

Печатка Новоросійської губернської канцелярії

Відомий 1 прим., 1773 р., сургучева (червоний сургуч), кругла, Д = 37 мм. Зображення: герб Російської імперії. Напис: «ЄѦ ІМПЄРАТОРСКАГО ВЄЛИЧЄСТВА КАНЦЄЛ[ѦРІИ] НОВОРОС[ІИСКОИ] ГУБЄРНІИ — ПЄЧАТЬ»» [142].

Neena HRABOVA

THE SEALS OF THE ADMINISTRATIVE AND COURT ESTABLISHMENTS OF THE LEFT-BANK UKRAINE IN THE 18th C.

Though Ukrainian sphragistics has obtained good results as a science, the seals of the Left-Bank Ukraine of the eighteenth century have received comparatively very little notice. These are, in the first place, the seals of the military and administrative and also of court offices. The majority of them were first found in the archives of the Ukrainian regimental offices. In the article an attempt has been made to give a full representation of the seals of many central and local establishments (Superior military office, Ministry government, Superior military court, provincial courts, regiment offices and courts, municipal councils, city halls etc.) All the above considered seals are an important object of investigation for a great number of historical and cultural problems of Ukraine both in theoretical and practical aspects.

---

141 ЦДІА УРСР у Києві, ф. 108, оп. 2, спр. 1005, арк. 5; спр. 1352, арк. 95 зв., 166 зв.; ф. 63, оп. 1, спр. 211, арк. 1 зв.

142 Там же.— Ф. 108, оп. 2, спр. 1175, арк. 128.

Олена ДЖЕДЖОРА

ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОЇ ТОПОГРАФІЇ ДАВНЬОГО ГАЛИЧА

На сучасному етапі розвитку історичної науки значно посилилося зацікавлення дослідженнями, побудованими на інтердисциплінарних зв'язках. З'являється чимраз більше праць, автори яких, розглядаючи певну проблему у вузькому аспекті, досягають цікавих узагальнень. Перспективним у цьому плані є розвиток досліджень давньої топографії міст, яка тісно пов'язана з проблематикою походження та еволюції міських структур. Цікаві наукові результати може дати зіставлення даних топоніміки, історичної топографії з археологічними та писемними джерелами, їх взаємоперевірка і доповнення. Дослідження на інтердисциплінарному рівні особливо актуальні для пам'яток, давня історія яких недостатньо висвітлена письмовими джерелами. До таких пам'яток належить Галич — одне з найвизначніших міст Давньої України. Галич відіграв помітну роль в історії країни у XII—XIII ст. Тому не дивно, що вже більше ста років це місто привертає увагу спеціалістів різних профілів, а також аматорів-краєзнавців.

Уривчасті згадки про стародавній Галич та його топографію можна знайти ще в записах професора Львівського університету Балтазара Аке, який у 90-х роках XVIII ст. здійснив подорож через Карпати й побував у Галичі. Він подав відомості про місцевих караїмів, описав руїни галицького замку і висловив припущення, що історія цього міста приховує багато цікавих сторінок і ще чекає свого розкриття [1].

Першими, хто почав систематично збирати й публікувати дані з історії й топографії давнього міста, були А. Петрушевич та І. Шараневич. Уже в середині минулого століття вони проводили історичні та археологічні розвідки у межиріччі Лукви, Лімниці та Дністра [2]. Ці дослідники започаткували тривалу дискусію про місцеположення давнього міста, яку підхопили археологи-аматори Л. Лаврецький та О. Чоловський. Результати її були підсумовані у 1890 р. виступом О. Чоловського на II з'їзді польських істориків [3]. Дослідник висунув власну концепцію топографічного розвитку княжого Галича, звенув увагу на городище у селі Крилосі як на можливе місце дитинця давнього міста.

---

[1] Hacquet's neueste physikalisch-politische Reisen in den Jahren 1791, 92 und 93 durch die Dacischen und Sarmatischen oder Nördlichen Karpathen.— Nürnberg, 1794.— Bd. 3.— S. 3—10.

[2] Петрушевич А. Археологические находки близ города Галича // Вестник «Народного Дома» (Львів).— 1882—1884.— Часть 1—18; Шараневич І. Стародавній Галич // Зоря Галицкая (Львів).— 1860.— С. 295—335.

[3] Czołowski A. O położeniu starego Halicza.— Lwów, 1890.

На початку нашого століття визначним дослідником міста був Й. Пеленський, який детально вивчав околиці пізньосередньовічного Галича та городища в Крилосі, приділяв велику увагу дослідженню пам'яток галицької архітектурної школи [4].

У 20-х роках нашого століття дослідження на терені стародавнього міста вели О. Чачковський та Я. Хмілевський. Метою їхньої роботи було збирати дані давньої топографії та топоніміки, вони ж склали перші схематичні плани давньоруського міста, його дитинця, зняли профілі валів на городищі та в його околиці [5]. Складені ними схеми донині залишаються основним картографічним матеріалом з давнього Галича. Незаперечною заслугою цих авторів було широке розуміння міста, включення в його межі поселень, що оточують городище в Крилосі.

До початку другої світової війни багаторічні археологічні дослідження на території колишнього міста проводила експедиція Наукового товариства імені Шевченка під керівництвом Ярослава Пастернака [6]. Експедиція одержала практичні результати, які дали можливість дослідникові поставити перед собою та наступниками мету: простежити «територіальний розвиток цілого центру колишньої столиці на крилоській горі» [7]. Хоча поза увагою вченого залишилися майже всі околиці давнього Галича, він запропонував свою концепцію топографічного розвитку цілого міста.

У радянський час дослідження на городищі вели В. Гончаров, П. Раппопорт, В. Довженок, М. Каргер [8]. Зібрано багатий фактичний матеріал, обстежено околиці городища, укріплення міста. Велику увагу приділяли ці дослідники й питанням історичної топографії Галича.

Протягом останніх двадцяти років на городищі та в його околицях постійно працює експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом Вітольда Ауліха. Підсумком вивчення топографічного розвитку міста була його праця «Історична топографія давнього Галича» [9], яка містить значну історіографічну частину. Автор праці критикує деякі погляди на призначення частин городища, багато уваги приділяє ранньому етапові існування тут поселення, хоч не визначає характеру цього поселення. Названа праця досі єдина підсумовуюча робота з історичної топографії Галича.

Завершуючи історіографічний огляд, наголосимо на необхідності поставити дослідження історичної топографії міста на новий рівень, що відповідав би сучасному станові як всієї історичної науки, так й археології зокрема. Пильнішу увагу слід приділити питанням соціотопографії, які майже не за-

[4] Peleński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych.— Kraków, 1914.

[5] Чачковський О., Хмілевський Я. Княжий Галич: з мапами та ілюстраціями.— Станіслав, 1938.

[6] Пастернак Я. Старий Галич: Археологічно-історичні досліди у 1850—1943 рр.— Краків—Львів, 1944.

[7] Там же.— С. 203.

[8] Гончаров В. К. Археологічні дослідження древнього Галича у 1951 р. // Археол. пам'ятки УРСР.— К., 1955.— Т. 5; Довженок В. И. Селища и городища в окрестностях древнего Галича // Краткие сообщения Института археологии (далі — КСИА) АН УССР.— 1955.— № 4; Каргер М. К. Основные итоги раскопок древнего Галича в 1955 г. // КСИА АН СССР.— 1960.— Вып. 81; Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв.— Л.: Наука, 1967.

[9] Аулих В. В. Историческая топография древнего Галича // Славянские древности: Этногенез. Материальная культура древней Руси.— К., 1980.— С. 113—150.

торкнули дослідники. Будуючи власну концепцію топографічного розвитку міста, будемо спиратися на комплекс використання численних археологічних матеріалів з території давнього міста, дані мікротопоніміки та свідчення середньовічних письмових джерел.

Можна виділити два основні етапи топографічного розвитку давнього Галича.

Територія, на якій пізніше постало давньоруське місто Галич разом з околицями, простягалась у розлогій родючій долині між річками Лімницею та Луквою і на горбах правого берега Лукви впритул до Дністра. Ліси займали і займають велику частину цієї території. Це сприяло розвиткові промислів, а також запобігало обмілінню рік, які були судноплавними[10].

Літопис зберіг відомості й про заболочені простори[11]. Через повені й заболоченість грунту поселення розташовувалися здебільшого на підвищеннях. Узагалі, органічний зв'язок з географічними умовами місцевості — характерна риса формування європейських ранньоміських поселень[12]. Властива вона комплексові поселень навколо майбутнього Галича, де переважав «розпорошений» тип планування, тобто відокремленість окремих частин майбутнього міста, їх розірваність.

Швидкому розвиткові цього комплексу поселень, крім вигідного природно-географічного розташування, сприяли також давні торговельні шляхи, що пролягали тут, пов'язуючи Захід зі Сходом[13]. У давньоруський час уже функціонували і торговельні шляхи місцевого значення[14]. На зв'язок торгівлі з розвитком міст вказувало багато дослідників. Саме торгові зв'язки, відносини обміну були тим фактором «початкового нагромадження капіталу», який передував процесам містоутворення і був важливою частиною їх економічної бази.

Межиріччя Лукви, Лімниці й Дністра було інтенсивно заселене ще в найдавніші історичні епохи. В околицях є кілька неолітичних поселень. Поселення трипільської культури відоме в селі Вікторові поблизу Крилоса. На Крилоському підвищенні простежуються на площі близько 50 га матеріали ранньозалізного часу. Очевидно, що першими заселили цю місцевість носії культури фракійського гальштату — на терені є сліди їхніх житлових споруд, вогнищ, керамічні вироби та знаряддя праці. Можливо, вони звели й перші укріплення городища.

Слов'янські матеріали в околицях Галича вивчені недостатньо. Вважалося, що найдавніше слов'янське заселення не сягало тут глибше X ст.[15] Проте більш ранні матеріали траплялися дослідникам уже на початку нашого століття. 1908 р. в Крилосі було виявлено срібний скарб доби переселення народів. У 1970—1980-х рр. у різних місцях городища та його околицях виявлено кераміку VII—VIII ст. н. е.[16]

---

[10] Ипатьевская летопись (далі — Ипат. лет.) // Полн. собр. русских летописей.— СПб., 1908.— Т. 2.— С. 580.

[11] Там же.— С. 524.

[12] Бунин А. В. Особенности архитектурно-планировочного развития средневековых городов Центральной и Западной Европы // Исследования по истории архитектуры и градостроительства: Московский архит. ин-т.— М., 1964.— Вып. 1.— С. 101.

[13] Аулих В. В. Историческая топография...— С. 145.

[14] Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство.—К.: Наук. думка, 1984.—С. 46.

[15] Пастернак Я. Згад. праця.— С. 54.

[16] Аулих В. В. Историческая топография...— С. 143—144.

Які поселення в околиці Галича можна віднести до найбільш ранніх вогнищ урбанізаційного процесу — цього ще не визначено остаточно. Найдавніші слов'янські матеріали виявлені експедицією Інституту суспільних наук АН УРСР у 1980—1981 рр. на майданчику в північній частині мисового підвищення та південніше майданчика, відомого під назвою «Золотий тік». Це фрагменти кераміки VIII ст. н. е. Невелику кількість аналогічних матеріалів виявлено біля підніжжя Крилоської гори, в урочищі «Царинка»[17]. На нашу думку, до найбільш ранніх пунктів заселення могла належати і місцевість, де Луква зливається з Дністром,— місцевість, яка пізніше розвинулась у галицьку пристань. Але на сьогодні звідти відомі матеріали лише XII—XIII ст.[18]

Матеріали з IX—X ст. дають підстави говорити про перший етап безперервного існування на Крилоській горі поселення й поступового перетворення його в розвинуте ранньосередньовічне місто. Культурний шар IX—X ст. на поселенні ще слабкий. Прослідкований він переважно на території майданчика «Золотий тік» та біля нього, у північній частині мису. Загальна площа ділянки «Золотого току» — 150×200 м. За даними попередніх досліджень, уже в X ст. цей майданчик оточував вал. Спорудження фортифікацій було важливим кроком у розвитку топографічної структури і, безперечно, несло, сказати б, певне соціальне навантаження. Якась група населення відділилася від навколишнього середовища. Відкрите поселення, мешканці якого для оборони використовували раніше тільки природні фактори (стрімкість схилів, глибину річок тощо), перетворилося в укріплене городище. Це найбільш ранні слов'янські укріплення, відомі нам з території майбутнього міста, тобто з межиріччя Лімниці та Лукви, правобережжя Лукви і Дністра.

Можна висловити припущення що поселення IX—X ст. займало територію ширшу, ніж майданчик «Золотий тік». Керамічні вироби X ст. зафіксовано під час розкриття фундаментів Успенського собору в Крилосі. (Ілюстративно цей матеріал, правда, не представлений, тому до фактичного його підкріплення мусимо покладатися на твердження автора розкопок[19].) Рештки житла X ст. відкрив у сер. 1950-х рр. М. Каргер в 0,5 км від «Золотого току», на полі «Качків»[20]. Фрагменти керамічного посуду VIII—X ст. та дві бронзові лунниці того часу виявлено 1951 р. в урочищі «Церквиська», на території орного поля між селами Підгороддя та Четверки[21]. У давньоруський час цю територію займе підгороддя Галича.

Цікавий об'єкт був виявлений під фундаментами Успенського собору. Це велика прямокутна яма з прямовисними стінами й сильно випаленим дном. Я. Пастернак інтерпретував її як залишки поганського капища з часів, котрі передували побудові собору[22]. Традиція будівництва церкви на місці капища також має багато аналогій, тому ця версія цілком вірогідна.

1947 р. у горішній частині поселення, біля шосе Галич—Івано-Франківськ, випадково знайдено великий скарб срібних речей. На підставі датування дир-

[17] Лукомський Ю. В. Звіт архітектурного загону Галицької археологічної експедиції за 1986 рік.— Львів, 1987.— С. 6.
[18] Гончаров В. К. Згад. праця.— С. 24.
[19] Пастернак Я. Згад. праця.— С. 73.
[20] Каргер М. К. Указ. работа.— С. 62.
[21] Гончаров В. К. Згад праця.— С. 27.
[22] Пастернак Я. Згад. праця.— С. 73—74.

гемів та керамічного горщика, в якому вони були закопані, визначено, що скарб заховано у другій пол. X ст.[23] Скарб, у якому було більше 1000 арабських диргемів, срібні гривни та браслети, свідчить про значну майнову диференціацію населення та зосередження в цій місцевості певного економічного потенціалу.

До цього ж періоду належить і перша писемна згадка про Галич, яку залишив анонімний писар короля Бели[24]. В описі подій кін. IX ст. він згадує про Галич та галицького князя, що гостинно прийняв у себе вождя Альмуша, коли угри переходили у Паннонію. З цією згадкою добре пов'язуються два курганні поховання у лісі «Діброва», [illegible] захід від Крилоського городища, що їх дослідив Я. Пастернак. Під кожним насипом був похований вершник з конем. На підставі знайденого інвентаря кургани були інтерпретовані як поховання угрів і віднесені до кін. IX—поч. X ст.[25]

Для визначення характеру Галича кін. IX—X ст. важливим є те, що вже наприкінці IX ст. він міг бути осередком князівської влади якоїсь місцевої династії. Очевидно, саме ця обставина стимулювала спорудження тут у X ст. укріплень. «Золотий тік» був оточений валом, який тепер найкраще простежується в південній частині майданчика. Висота валу — 1,50—2,30 м. Його насипано [illegible] використанням у конструкції каменю-ріняку. Каменем викладено невисокі стіни-підпірки вздовж основи та бруковано стежку вздовж внутрішнього боку валу. Тип конструкції і керамічний матеріал дають підстави датувати вал X ст.[26], хоча ще слід остаточно підкріпити цю дату сучасними археологічними дослідженнями.

У X ст. Галич був великим, як на той час, поселенням, його жителі селились на території [illegible] тільки гори, але й пізнішого Підгороддя-Подолу, що свідчить про синхронний розвиток цих взаємопов'язаних частин майбутнього міста. Тут був осередок князівської влади і, можливо, поганського, а згодом християнського культу. Нарешті, поселення мало укріплену частину. Якщо пов'язувати виникнення зародка міста безпосередньо з побудовою укріплень[27], то можна стверджувати, що в X ст. Галич існував уже як зародок міста з певним, ще далеко не повним набором міських функцій.

Істотних змін у топографічному розвитку Галича протягом XI ст. не вдається зафіксувати. Матеріали XI ст. розміщуються густіше, ніж знахідки минулих століть. На «Золотому тоці» наприкінці 1930-х рр. відкрито залишки згорілої дерев'яної споруди з двома шарами підлоги [illegible] дощок. Нижня підлога вкрита фрагментами кераміки XI—XII ст.[28] Експедиція НТШ на поверхні цього урочища виявила багато слідів від стовпів різного діаметра й форми, деякі з них мали кам'яну підсипку для міцності. Простежувались ямки від тинів, відкриті вогнища та печі, ями на збіжжя. На жаль, фіксацію

---

[23] Гончаров В. К. Згад праця.— С. 30.

[24] Anonymi Belae Regis Natarii de Gestis hungarum liber caput 11: De ciuitatibus Lodomeria et Galizia, caput 12: Quomodo Pannoniam intrauerunt (Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana / ed. S. L. Endlicher, Sangalli).— 1849.— Цит. за: Пастернак Я. Згад. праця.— С. 56.

[25] Пастернак Я. Згад. праця.— С. 54—55.

[26] Там же.— С. 167; Раппопорт П. А. Указ. работа.— С. 26. Іншу думку з цього приводу див.: Аулих В. В., Могитич И. Р., Петегирич В. М., Чугайда И. Д. Галичская экспедиция // Археол. открытия 1973 года.— М., 1974.— С. 241.

[27] Котляр Н. Ф. Формирование территории [illegible] возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX—XIII вв.— К.: Наук. думка, 1985.— С. 20.

[28] Пастернак Я. Згад. праця.— С. 176.

цих надзвичайно важливих слідів проведено на низькому рівні [29], а частину розкопів не докопано до материкової породи. Це не дає змоги ні точно датувати дерев'яну забудову на «Золотому тоці», ні реконструювати та визначити її характер і призначення. Ближче до центру майданчика був цвинтар, поховання якого точно не датовані [30]. Наявність цвинтаря може бути свідченням існування тут церкви чи божниці, а також пов'язаного з нею князівського двору.

Складність дослідження «Золотого току» сьогодні полягає в тому, що сильно порушена стратиграфія урочища. Попередні дослідники відкрили майже всю його площу, зайняту тепер городами. Необхідно, проте, провести додаткове шурфування, щоб визначити стан збереження слідів дерев'яної забудови та доцільність повторного відкриття площі, оскільки ця ділянка мала істотне значення для розвитку міської структури, принаймні на початкових стадіях формування міста.

Фрагменти гончарного посуду та ліпних сковорідок XI ст. широко представлені в культурному шарі не тільки на «Золотому тоці», але й біля фундаментів Успенського собору, тобто за межами тогочасного дитинця. В урочищі «Сад» та «Базар», на захід та північ від фундаментів, відкрито землянки з печами-кам'янками, інвентар яких віднесено до X—XI, а в окремих випадках і до IX ст. [31] Подібне житло обстежене у 1980 р. на майданчику з північного боку «Золотого току».

У 1951 р. виявлено потужний культурний шар XI—XII ст. в урочищі «Царинка», на галицькому Підгородді [32].

До цього часу належить і згадка у Києво-Печерському патерику: під 1098 р. повідомляється, що до Києва не прийшла галицька сіль [33]. Повідомлення це не є прямою згадкою про місто, але може розглядатись як свідчення існування в XI—на поч. XII ст. Галича як центру волості.

Приблизно із сер. XII ст. у розвитку топографічної структури міста відбуваються значні зміни, викликані швидким піднесенням політичного значення та економічної могутності міста. Одна з причин цього піднесення — злиття дрібних адміністративно-територіальних об'єднань і утворення єдиного князівства, столиця якого була перенесена якраз у центр нового утворення. Таке об'єднання могло бути наслідком якогось великого економічного піднесення в цій частині давньоруської території. Можна припустити, що через занепад арабсько-іранських країн у XII ст. втратив колишнє значення торговельний шлях Київ — Прага, який проходив через Волинь. Його повністю замінив Дністровський шлях, який функціонував раніше. Ним вели і місцеву, і транзитну міжнародну торгівлю [34].

Перенесення центру в Галич, у свою чергу, сприяло дальшому нагромадженню тут економічного та людського потенціалу. Зростала та структур-

---

[29] Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час.— К.: Наук. думка, 1976.— С. 165.

[30] Пастернак Я. Згад. праця.— С. 171.

[31] Ауліх В. В. З історії долітописного Галича // Дослідження з слов'яно-руської археології.— К.: Наук. думка, 1976.— С. 120—131.

[32] Гончаров В. К. Згад. праця.— С. 27—28.

[33] Києво-Печерський патерик //Пам'ятки мови і письменства давньої України.— К., 1931.— Т. 4.— С. 151—152.

[34] Рыбаков Б. А. Торговля и торговые пути // История культуры Древней Руси.— М.; Л., 1948.— Т. 1.— С. 343.

но ускладнювалася міська територія. У сер. XII ст. старі укріплення «Золотого току» мали б втратити своє колишнє значення, а, можливо, навіть перестали функціонувати [35]. На зміну їм споруджено нову лінію оборони, що обмежувала набагато більшу площу — 20 га. Нові укріплення складалися з двох валів і рову між ними. Висота валу — 8—9 м, глибина рову — 8 м. Ширина підошви валу — 28 м, ширина рову сягає 31 м. Внутрішній вал нової лінії неодноразово досліджувано в різних місцях. Експедиція 1986 р. зробила частковий переріз валу і ствердила, що він насипаний на культурному шарі XII ст. У насипі не було зафіксовано конструкцій з дерева чи каменю, тільки ближче до основи траплялися прошарки сильно випаленої глини. Проте попередні дослідники вказують на наявність дерев'яних конструкцій у валах лінії. У проїзді валів, що зберіг назву «Воротище», у 1940-х рр. простежено сліди дерев'яних клітей і залишки дерев'яної вежі [36]. Очевидно, цей проїзд під назвою «Німецькі ворота» згадує літописець, розповідаючи про підняття над ним стяга Данила Галицького [37]. Вздовж внутрішнього схилу першого валу простежено канавку від нахиленого у зовнішній бік частоколу до рову [38].

Ця оборонна лінія не була єдиною, спорудженою в другій пол. XII— на поч. XIII ст. У руслі Мозолевого потоку та в урочищі «Стависька», що оточували дитинець Галича зі східного та південно-східного боку, збереглися сліди дамб для підйому рівня води в потоці. Спорудження їх також слід віднести до цього періоду.

Деякі дослідники вважають, що в середині — другій пол. XII ст. була побудована за 300 м ще одна, зовнішня лінія оборони [39], відділена від згаданої полем «Качків». Ця лінія складається з трьох пар валів і ровів, майданчиків для оборонців, з веж. Її загальна ширина — 92 м, максимальна висота валу — 3,5 м, а глибина рову — 4,5 м. На гребені внутрішнього валу знайдено згорілу дубову колоду — рештки зрубної стіни [40], а на схилах середнього валу простежено шар добре випаленої глини. Під час дослідження лінії не виявлено жодного датувального матеріалу. Вали обмежували площу приблизно в 45 га. Сучасний стан досліджень пам'ятки не дає змоги відповісти на запитання, чи доцільно було укріплювати потужною лінією оборони таку велику площу і наскільки можливим економічно було для Галича спорудити за короткий час таку кількість укріплень. Культурний шар давньоруського періоду на «Качкові» порівняно з іншими частинами міста досить бідний. Крім гальштатських жител — переважно у східній та центральній частині «Качкова» — знайдено матеріали XI—XII ст., рештки сиродутного горна [41], одне житло більш раннього часу [42], невеликі бруковані вимостки та уламки білого вапняку [43]. Цілком можливо, що ці укріплення залишилися від великого ранньозалізного городища, що існувало тут у I тисячолітті до н. е.

[35] Раппопорт П. А. Указ. работа.— С. 28.
[36] Пастернак Я. Згад. праця.— С. 49; Ратич О. О. До питання про розташування і оборонні споруди древньоруських городів Південно-Західної Русі // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині (МДАПВ).— 1964.— Вип. 5.— С. 119.
[37] Ипат. лет.— С. 778.
[38] Раппопорт П. А. Указ. работа.— С. 134—135.
[39] Там же.— С. 28.
[40] Там же.— С. 136.
[41] Гончаров В. К. Згад. праця.— С. 30.
[42] Каргер М. К. Указ. работа.— С. 62.
[43] Пастернак Я. Згад. праця.— С. 58.

На полі «Качків» існував ще один вал, який міг бути найдавнішим укріпленням міста [44]. У 1986 та 1990 pp. впоперек цього валу, який тепер майже зовсім розораний, було закладено траншеї. Виявлений матеріал поки що не дає змоги датувати спорудження валу. Виявлено незначну кількість керамічних фрагментів епохи раннього заліза та давньоруського періоду XII—XIII ст., а також залишки дерев'яних конструкцій. Стратиграфію урочища сильно пошкоджено, що ускладнило спостереження. Добре простежуються сліди рову із зовнішнього боку.

Наведені дані дають змогу уточнити існуючі концепції соціотопографічного розвитку міста. Я. Пастернак вважав, що на початковому етапі існування дитинець міста, заселений представниками князівської адміністрації та їхньою обслугою, розміщався за валом «Золотого току». Він був оточений ремісничим посадом, захищеним поперечним валом на «Качкові». У XII ст. місто розрослося. Дитинець вийшов за межі «Золотого току» й укріпився могутніми валами за Успенським собором, побудованим у цей час. Посад міста простягнувся до потрійної лінії укріплень на «Качкові» [45].

Іншу теорію розвивав В. Гончаров. Він поділив нагірну частину міста на три окремі райони: князівську частину — на «Золотому тоці», єпископську — коло Успенського собору, оточену подвійними валами, та ремісничо-торговий посад, обмежений потрійною лінією валів. Із заходу до городища прилягало неукріплене Підгороддя — міський поділ. На схід і північ від городища стояли боярські та монастирські садиби [46]. Інших компонентів у міську структуру дослідник не включав. Подібний погляд, зокрема на будову дитинця, поділяв В. Петров [47].

П. Раппопорт вважає, що на поч. XII ст. вал «Золотого току» вже перестав функціонувати, тому з сер. XII ст. дитинець був обмежений подвійною лінією валів. Другою частиною міста було «окольне місто», захищене потрійними валами [48].

В. Ауліх пов'язує виникнення міста у VIII ст. з функціонуванням давнього торговельного шляху. Найбільш раннє поселення він розміщує не на майданчику «Золотий тік», [illegible] у центральній частині пізнішого міста [49]. Нез'ясованим у його концепції залишається поки що час появи міських укріплень. Що стосується розвинутого міста сер. XII—XIII ст., то дослідник справедливо заперечує тричленну будову дитинця. Він схиляється до думки, що князівський палац стояв ближче до Успенського собору. Брак слідів ремісничої діяльності дав підстави дослідникові припустити свого часу, що ремісничого населення на території дитинця не було [50]. Проте найновіші дослідження експедиції під його керівництвом дали певну кількість слідів ремісничої діяльності на дитинці. Знайдено знаряддя праці, відходи ремісничого виробництва, а також об'єкт, інтерпретований як яма-сховище майстра-бронзоливарника.

---

44 Аулих В. В. Историческая топография...— С. 145.
45 Пастернак Я. Згад. праця.— С. 203.
46 Гончаров В. К. Згад. праця.— С. 22.
47 Петров В. П. Історична топографія древнього Києва // Історичні джерела та їх використання.— К., 1964.— Т. 1.— С. 130.
48 Раппопорт П. А. Указ. работа.— С. 28.
49 Ауліх В. В. З історії долітописного Галича.— С. 132—133.
[illegible] Аулих В. В. Историческая топография...— С. 148.

Стан вивчення пам'ятки не дає змоги висунути остаточну концепцію її соціально-топографічного розвитку. Висловимо лише деякі попередні міркування. Поселення на території Крилоського підвищення виникло в північній частині мису у VIII ст. н. е. і безперервно існувало протягом століть. Проте немає підстав ототожнювати це початкове слов'янське поселення з містом. Тільки починаючи з X, найдалі з кін. IX ст., коли входять в дію перші містотворчі фактори (осередки влади та культу, укріплення, сліди нагромадження економічного потенціалу), можна говорити про початок формування міської структури. Цей процес був дуже динамічним і результативним, і вже у другій пол. XII ст. привів до виникнення досить складної, багатокомпонентної міської структури. Князівський палац, на нашу думку, початково був дерев'яним і розміщувався на єдиній тоді укріпленій ділянці городища — «Золотому тоці». У часи розквіту міста ситуація змінилася. На місцеположення князівського палацу (чи кількох резиденцій) та його вигляд повинні пролити світло дальші археологічні дослідження.

Штучним видається виділення на дитинці міста окремої єпископської частини. Тим більше, що вал, який розділяв ці частини, був насипаний і функціонував, коли ще не було ні галицького Успенського собору, ні самої єпископії, заснування якої літопис датує 1157 р. [51] Натомість зв'язок осередка культу з осередком князівської влади і традиція розташування їх поряд мають достатньо аналогій для всієї Давньої України. Навряд чи була потреба розділяти їх лінією укріплень.

Нез'ясованим залишається функціональне призначення урочища «Качків». На більшій його частині простежено слабкий культурний шар давньоруського часу. Слабкі, порівняно з іншими районами міста — дитинцем, Підгороддям, урочищами на схід від городища, сліди ремісничого виробництва. Не підтвердились поки що дані про залишки великої монументальної споруди в цьому урочищі [52]. Проте «Качків» займає біля 56 відсотків площі городища. Тут можливі два припущення. Потрійні вали могли залишитися від ранньозалізного городища, мова про яке йшла вище. Якщо вони споруджені все-таки у давньоруський час, то ця територія могла використовуватися не стільки як торгово-ремісничий посад, скільки як місце, де населення прилеглих відкритих районів міста ховалося на час небезпеки.

Галицьке Підгороддя, що мало до 200 га [53], не можна вважати зовсім неукріпленим. Відомі залишки двох кам'яних споруд вздовж його західного краю — церкви Благовіщення і невідомої кам'яної споруди, очевидно також культового призначення. Фундаменти кам'яної церкви виявлено 1986 р. у північній частині урочища «Царинка», біля Мозолевого потоку [54]. Всі ці споруди повинні були мати й оборонне значення.

Населення Підгороддя не можна вважати тільки ремісничо-хліборобським. Тут досліджено кілька великих наземних жител, що належали людям із заможних верств [55]. Рештки наземного житла досліджувано і під час цьогорічного польового сезону на лівому березі Лукви в урочищі «Благовіщенське». Аналогічну картину соціального складу населення міського подолу

---

[51] Воскресенская летопись // Полн. собр. русских летописей.— СПб., 1856.— Т. 7.— С. 66.

[52] Пастернак Я. Згад. праця.— С. 40.

[53] Гончаров В. К. Згад. праця.— С. 22.

[54] Лукомський Ю. В. Згад. праця.— С. 6—9.

[55] Гончаров В. К. Згад. праця.— С. 25, 28—29.

бачимо й [redacted] інших ранньосередньовічних містах, зокрема у Києві[56]. Це підтверджується й даними літопису, який повідомляє про багатий двір галицького боярина Судислава за межами укріпленої частини міста, біля самих його стін, можливо, саме на міському подолі[57].

У XII—XIII ст. укріпленнями були оточені боярські та монастирські садиби в урочищах «Юр'ївське», «Іванівське», «Прокалиїв сад», «Штепанівка», «Данилівське» [redacted] схід від дитинця, про які досі відомо більше з фрагментарних згадок у писемних джерелах та усної традиції, ніж з практичних досліджень. Лише деякі з цих урочищ частково досліджені археологічними розкопками та розвідками. Згадані об'єкти були зовнішньою лінією укріплень міста зі сходу.

Але територія міста не обмежувалась городищем та його найближчим оточенням. Численні церквиська оточують Галицький дитинець широким кільцем аж до берегів Лімниці та Дністра. Вони були до того ж доброю сигнальною системою. На території міста та його околиць сьогодні відомі залишки 16 кам'яних фундаметів монументальних споруд, зведених у XII—першій пол. XIII ст. Цей факт вимагає пильної уваги до питань соціально-економічного розвитку району, щоб з'ясувати, які джерела дали можливість за порівняно короткий час нагромадити такий значний потенціал, вивести місто [redacted] малопомітних у розряд найвизначніших. Адже якщо до 1141 р. Галич у джерелах Давньої України майже не згадується, то з сер. XII ст. назва міста не сходить зі сторінок літописів.

У сусідстві з культовими спорудами розташовувалося більше чи менше поселення. Потребують детального вивчення численні відкриті поселення, що оточують давнє місто. Вони були «своєрідним продовженням міста», його важливими функціональними частинами[58]. Ці поселення становили економічну базу швидкого розвитку міста, в якому зосереджувався та перерозподілявся одержаний у них додатковий продукт[59]. Хоча ця проблема привертала увагу дослідників і раніше[60], вважати її достатньо висвітленою не можна. Конче потрібні широкі археологічні та архівні роботи, які дадуть змогу показати соціальне лице цих поселень, механізм їх зв'язку одне [redacted] одним та з городищем, а також визначити їхні розміри.

Серед питань, ще не розв'язаних, назвемо і тип забудови городища; Підгороддя та інших частин міста, який може бути охарактеризований лише в найзагальніших рисах. Імовірно, тип планування на дитинці був дещо відмінний від розташування жител на Підгородді. Це зумовилося складним рельєфом городища, до якого певною мірою повинна була пристосовуватися забудова. На території посаду Підгороддя поки що виявлено лише наземні будівлі великих розмірів, які, очевидно, були оточені господарськими приміщеннями і відкритими печами та відділялись огорожами, сліди яких простежити в даному культурному шарі дуже складно.

---

[56] Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва.— К.: Наук. думка, 1972.— С. 136.

[57] Ипат. лет.— С. 758.

[58] Толочко П. П. О социально-топографической структуре древнего Киева и других древнерусских городов // Археологические исследования Киева 1978—1983 гг.— К., 1985.— С. 10.

[59] Куза А. В. Города [redacted] социально-экономической системе древнерусского феодального государства X—XIII вв. // КСИА АН СССР.— М., 1984.— Вып. 179.— С. 7, 10.

[60] Довженок В. И. Указ. работа.

Багато нез'ясованого залишається у розвитку ремісничої діяльності. Відомо, що у XII ст. Галич вже мав у розвинутому вигляді цю головну ознаку міського поселення. Коли ремесло зародилося, які стадії розвитку пройшло — поки що невідомо. Сліди різних галузей ремісничого виробництва XII—XIII ст. простежені на городищі, в урочищах «Царинка», «Церквиська», «Юр'ївське» та інших. Поза увагою дослідників заишилась і соціальна характеристика ремісничої діяльності, яка розгорталася в межах боярських та монастирських дворищ Галича, де всюди поряд з майстернями та виробничими печами стояли житла виробників.

Аналіз усіх відомих даних топографічного та соціально-економічного розвитку міста переконує, що Галич сер. XII—першої пол. XIII ст. був високорозвинутим міським організмом, який повністю відповідає тому розумінню поняття «ранньофеодальне місто», що склалося в сучасній історіографії[61]. Поступово відходить у минуле погляд на місто як на порівняно невелику сильно укріплену фортецю з тісно прилеглим до неї відкритим ремісничим поселенням. Спроби локалізації Галича в рамках такого розуміння міста були хибою більшості попередніх досліджень. Натомість пробиває собі дорогу й утверджується в історіографії нова концепція історичного та топографічного розвитку міста, [redacted] було у час свого розквіту великим поселенським комплексом, своєрідною агломерацією поселень у нижній течії Лукви та Лімниці. Доречно нагадати, що зародки такого підходу мають глибокі історичні корені саме в традиції Наукового товариства імені Шевченка. Як часто буває, нове — тільки добре забуте старе. М. Грушевський у другому томі «Історії України-Руси» висловив таке припущення: «Але нічого неможливого нема і [redacted] тім, що Галич з своїми передмістями (розложеними, певно, не збитою масою) займав, [redacted] певними перервами, цілий той простір від Лімниці до Крилоса і теперішнього Галича»[62]. Саме в такому розумінні використовується термін «Галич» у письмових джерелах, які стосуються подій кін. XII—XIII ст. Усі частини цього утворення були поєднані між собою складними зв'язками. Механізм цих зв'язків належить з'ясувати сучасним дослідникам давнього Галича.

Розвиток міста в другій пол. XIII—XIV ст. втратив поступальний характер через важливі політичні події. Життя в Галичі після трагедії 1241 р. завмирало. У 1302—1303 рр. місцева єпископія була реорганізована у митрополію[63], а городище протягом XIV ст. остаточно втратило своє колишнє значення і перетворилось у Крилос. Місцеве населення розсіялось і з часом густіше осіло на березі Дністра та у місці впадання Лукви у Дністер, де в XIV ст. була побудована фортеця — польський старостинський замок. Середньовічний Галич існував далі на новому місці. Але це вже інша сторінка багатої на події історії Галичини.

---

[61] История СССР с древнейших времен до [redacted] дней.— М., 1967.— Т. 1.— С. 536; Карлов В. В. О факторах экономического [redacted] политического развития русского города в эпоху средневековья // Русский город.— М., 1976.— С. 37; Hensel W. Archeologia o początkach miast słowiańskich.— Wrocław—Warszawa—Kraków, 1963.— S. 16; Wędzki A. Początki reformy miejskiej w środkowej Europie do połowy XIII w. // Słowiańszczyzna Zachodnia.— Warszawa—Poznań, 1974.— S. 7.

[62] Грушевський М. Історія України-Руси.— Львів, 1905.— Т. 2: XI—XIII вік.— С. 468.

[63] Крип'якевич І. П. Згад. праця.— С. 37.

Olena DZHEDZHORA

PROBLEMS IN HISTORICAL TOPOGRAPHY OF ANCIENT HALYCH

On the basis of analysis of the written sources, a great number of the archeological findings and special literature, the author attempts to reconstruct the history of the beginning and development of the town topographical structure of one of the most remarkable towns of the Halyts'ko-Volynian state — ancient Halych. Much attention is paid to the premises of the town appearance and to the factors which caused its coming into being. The most important factors included: the situation of the town in the centre of Halyts'ki lands and at the crossroads of the important trade routes; the profitable strategic situation of the town fortress and the landscape utilization strengthening its defence capacity; the existence of organizations of secular and clerical authorities. The continuous existence of the Slavonic settlement is traced here from the eighth centrury. The first period of the functioning of the town settlement is referred to the tenth-eleventh centuries. The first artifical fortifications of the fortress appeared at that time, which were surrounded by the open settlements from the western and southern sides.

From the 40s of the twelfth century numerous archeological materials and written sources state the period of the town intensive development, the complication of its structure. Till the middle of the thirteenth century the territory of the fortress is about thrice increased and new fortifications appear. That period witnessed the appearance of Pidhoroddya inhabited by merchants and craftsmen, which occupied an area of about 200 hectars. Numerous multifunctional dwellings grew out which formed signal-circle defensive system around the core of the city. In the period of the greatest prosperity Halych embraces the vast territory in the downstream of the rivers Limnytsya, Lukva, Bystrytsya, up to the Dniester.

From the second half of the thirteenth century, as a result of complicated political events, the development of the town structure loses its positive character. The centre of the town is moved closer to the Dniester, its value declines. On the territory of the once mighty settlement the Cathedral Halyts'kyi keeps on functioning. The village surrounding it acquires the name of „Krylos".

Антін ДЕМЧУК

ДЕ ЛЕЖАВ ЛІТОПИСНИЙ ВСЕВОЛОЖ?

Місто Всеволож згадується у літописах двічі: 1097 р., при описі війни Володаря і Василька з Давидом Ігоровичем, та 1287 р., при поділі волостей між Володимиром Васильковичем і Мстиславом. З тексту літописів виходить одно певне, що Всеволож лежав десь у західних землях, але в якому місці, цього дотепер докладніше не означено. Не можемо також певно сказати, чи місто звалося Всеволож чи Всеволожа, але прийняти треба радше назву Всеволож — як іменник чоловічого роду. Назву міг надати йому Всеволод, син Володимира Великого, що княжив у Володимирі. Місто мусило мати більше військове значення, бо його ще в XI ст. здобувають і палять, а опісля зустрічаємося з ним знову в XIII і XIV ст.

Місце, де лежав Всеволож, можна означити посередньо із вісток про воєнні походи, у яких згадується про нього як про оборонне місто. Беру тут під увагу війни з 1097 і 1377 р.

Київський літопис під 1097 р. оповідає таке: «Ставши веснѣ, прїидє Володарь и Василко на Д[а]в[и]да, и прїидоста къ Всєволожю, а Д[а]в[и]дь затворисѧ в Волωдимєри. Ѡнѣма жє ставшєма ѡколо Всєволожа, и възаста копїємь горωд и зажгоста ѡгнєм; и выбѣгоша людїє от огнѧ; и повелѣ Василко всѧ исѣщи, и сътвори Василко мщєнїє на людєх нєповинных и пролїа кръвь нєповинну. Посєм жє прїидоста к Володимєроу, и Д[а]в[и]дь затворисѧ в городѣ, си жє ѡбьстоуписта горωд» [1].

З цього оповідання видно, що Володар перемишльський і Василько теребовельський ішли на Володимир від півдня, поки підступили під Володимир, здобули перше Всеволож; ясно, що Всеволож лежав на південь від Володимира. Вже Д. Зубрицький [2] дійшов до погляду, що Володар і Василько по дорозі на Володимир спалили Всеволож.

Тому здогади московських учених І. Бєляєва, М. Надєждіна, К. Неволіна, А. Лонгинова та ін., що нинішнє село Воложки (12 км на північний схід від Ковеля) — це місце, де колись стояв Всеволож, безпідставні, бо годі зрозуміти, як можна з півдня йти на Володимир, а «по дорозі» здобувати щось, що лежить понад 60 км на північ від Володимира.

Вже М. Барсов не може погодитись із думкою І. Бєляєва та інших і зачисляє Всеволож «к местностям неопределенным».

Дослідник історії Волині П. Іванов висловлює також погляд, що Всеволож лежав на дорозі з галицького князівства до Володимира [3].

---

[1] Летопись по Ипатскому списку.— СПб., 1871.— С. 175.

[2] Зубрицкий Д. История древнего Галичско-русского княжества.— Львов, 1852.— Т. 2.— С. 29.

[3] Иванов П. А. Исторические судьбы Волынской земли до конца XIV века.— Одесса, 1895.— С. 87, 126.

Тепер візьмемо під увагу іншу важливу вістку про Всеволож 1377 р.

Цього року йде походом угорський король Людовік на Белз проти Юрія Наримунтовича [4]. Перший його похід під Белз закінчився невдачею, і він му-[redacted] вертатися [redacted] нічим, тому підготував тепер цей похід дбайливо. Сам ішов з угорськими військами від півдня, а польські війська [redacted] привести з півночі полководець Сендзівой з Шубіна. Його війська мали здобути всі міста по дорозі, щоб на випадок невдачі під Белзом король не опинився серед чужого елементу, якому [redacted] поміч могли прийти залоги тих міст. І Сендзівой виконав своє завдання. Здобув Холм, Грабовець, Городло і Всеволож. Багато про цей похід оповідає Янко з Чарнкова. Очевидно, перше здобуте місто — Холм. Після Холма прийшла черга [redacted] Грабовець, Городло, врешті Всеволож і Белз.

Головні польські сили з-під Холма пішли під Белз, [redacted] решта військ здобували Грабовець, Городло і Всеволож. При описі цього походу Ян Домбровський в приписках уже застерігає, що «Sewołoż nie jest Lubaczowem, jak twierdzi Abraham, lecz grodem nieistniejącej dziś miejscowości, jeszcze jednak wymienionej 1396 r. wśród grodów ziemi Bełskiej oddanej Ziemowitowi przez Jagiełłę» [5]. З цього виходить, що Всеволож лежав у Белзькій землі, на лівому боці Бугу, у всякому разі на північ від Белза. Всеволож не міг лежати [redacted] захід від Белза, бо Людвік ішов [redacted] південного заходу (Сянок, Перемишль) і йому треба було б здобувати «по дорозі» Всеволож, [redacted] здобув його Сендзівой.

Як бачимо, не міг це бути Любачів, як цього хоче В. Абрагам.

З цих вісток виходить, що Всеволожа треба шукати на північ від Белза, на лівому березі Бугу, отже, на захід від Сокаля і на схід та [redacted] південь від Городла і Грабівця. Притім, коли пригадаємо собі похід 1097 р., мусимо сказати, що надто далеко на захід від лінії Бугу коло Сокаля шукати Всеволожа не можемо, в кожному разі ближче Сокаля й Белза, ніж Городла й Грабівця.

Коли перешукаємо на топографічній карті всі місцевості на цім уже логічно обмеженому терені, то не знайдемо назви, яка б фонетично хоч трохи відповідала Всеволожеві. Але знайдемо село загадкової назви — Старгород. Положення його відповідає вповні нашим вимогам, але було б ще надто ризикованим признати беззастережно Старгород за Всеволож. Всеволож — це ж було місто, [redacted] Старгород має тільки назву, що вказує, що колись могло тут стояти місто.

У всякому разі, мусимо прийняти, що де [redacted] «старий город», то йому треба протиставити «новий город», так, як проти Старого Самбора є Новий Самбір, проти Санча — Новий Санч тощо.

Старгородові можемо протиставити «новий город», який тоді саме виріс в Белзькій землі, [redacted] саме Сокаль. У 1424 р. дістав Сокаль німецьке право, [redacted] 7 червня 1408 р. Земовит Мазовецький під час побуту в Белзі надає село

[4] Monumenta Poloniae Historica.— Lwów, 1878.— T. 3.— S. 212; Scriptores rerum Prussiarum.— Leipzig, 1863.— T. 2.— S. 114; Янко з Чарнкова, Я. Длугош, польські хронікарі чи, може, копісти називають наше місто «Selwoz», «Selwocz», [redacted] навіть «Selwicz», але й це [redacted] знімає питання.

[5] Dąbrowski J. Ostatnie lata Ludwika Węgierskiego.— Kraków, 1918.— S. 306.

Бишів «in districtu nostro Soccaliensi» свому вірному підданому, якого називає «Nicolaus de Gorka» [6], а осередком «districtus» мусило бути місто *.

Якщо можна б трохи дати волю уяві, то реконструкція подій виглядала б так.

Восени 1377 р. здобуває Сендзівой Всеволож. Горожани втікають перед його військами на південний схід, бо Сендзівой іде [redacted] північного заходу. Всеволож спалений, тому втікачі зиму перебувають у Сокалі. Навесні дехто з утікачів вертається на пожарище, а дехто лишається в Сокалі, бо вже важливіша торговельна дорога зі Львова до Володимира йде [redacted] Сокаль, [redacted] значення старого Перемишля в 1377 р. і старого Белза падає, тому й значення дороги Перемишль—Белз—Володимир зменшується, натомість зростає значення дороги Львів—Володимир. Отже, [redacted] вже два «городи» — старий Всеволож і новий Сокаль. В 1396 р. згадується ще Всеволож як місто Белзької землі, але значення Сокаля постійно більшає, і дванадцять років пізніше зустрічаємо «districtus Soccaliensis». А [redacted] народі держиться назва «Стар-город» побіч назви «Всеволож». З часом назва Всеволож гине, [redacted] назва Старгород утримується, хоч [redacted] упадком значення дороги Белз—Володимр місто занепадає і стає селом. І так [redacted] Старгорода збереглася донині.

Нині село Старгород лежить на лівому березі Бугу. Старе місто Всеволож лежало також [redacted] лівому березі Бугу, хоча Буг плив іншим руслом, значно далі [redacted] північ від нинішнього. Над старим, тогочасним руслом Бугу бачимо тільки горб, що вказує, де стояв колишній замок, бо довкола горба видно докладно рів, а рівнобіжно з ним вал, який тільки в одному місці сходиться з внутрішнім горбом. У рові довкола замку-твердині була, очевидно, вода, а в тому місці, де сходиться вал з внутрішнім горбом, був, мабуть, зводжений міст або якийсь інший перехід з замку до міста. Горб, де стояв замок, заріс травою, але що він значно вищий від сусідніх сіножатей, тому сухий і трава на ньому не родилася. Перший раз його заорали й засіяли у 1931 р. На території горба знаходять різні черепки [redacted] цеглу.

Саме місто Всеволож, де стояли доми й загороди горожан, мало б бути доволі велике й сягало далеко поза останні забудовання нинішнього села Старгорода, де черепки й цегла по полі трапляються [redacted] південь і захід від села, [redacted] в купинах кертиць доволі часто бачимо мулярську заправу, дрібне череп'я і т. п. У східній частині села [redacted] вал, на перший погляд, не природний, [redacted] насипаний людською рукою, [redacted] яке він мав призначення, годі сказати.

На правому березі Бугу, на північ від старого русла та на північний захід від вище описаного горба, [redacted] ще три вали, нерівномірно віддалені від горба й від себе. Найдалі верхній — близько 2 км від горба, а найближчий (перший від горба) — близько 900—1000 м. У деяких місцях вода під час виливів Бугу ті [redacted] понищила.

В селі Старгороді про слово «Всеволож» ніхто до 1931 р. не чував, але неясні перекази про якийсь замок, про якийсь монастир нарід собі розказує. Зокрема, від часу, коли в перших роках XX ст. над Бугом у високім березі виявили кістяки, і то кілька разом, якусь збрую (але яку, годі довідатися), різні доволі фантастичні розповіді ходять між старгородцями. Горб, рів і вал,

---

[6] Akta grodzkie i ziemskie.— Lwów, 1872.— T. 3.— N 83.

* Сокаль до 1519 р. лежав [redacted] лівому березі Бугу, десь поблизу теперішньої залізничної станції.

які разом дають прямо-таки класичний вид замуленого замку, впливають на уяву місцевих «Гомерів».

З 1931 р., коли дехто із старгородців почув слово «Всеволож» і дізнався, що це назва міста, яке тут стояло,— родяться нові фантастичні оповідання, і тому майбутні дослідники цієї справи повинні дуже обережно користати [illegible] подібних джерел «усної словесности».

1938—1939 рр.

Antin DEMCHUK

WHERE WAS THE CHRONICLE VSEVOLOZH SITUATED?

The article discusses the problem of the reconstruction of the situation of the town-stronghold Vsevolozh first mentioned in the chronicles. There is no common opinion in the historiography on the subject. Basing on the analysis of the thirteenth-fourteenth-century written sources and comparative collation between them and the topographical position of the possible town situation, the analysis of the archeological discoveries' data and toponymy, the author proves that ancient Vsevolozh is the fourteenth-fifteenth century „Sevolozh", modern Starhorod in the Sokal' region.

Теофіль КОСТРУБА

ВСЕВОЛОЖ І ВСЕВОЛОЗЬКА ВОЛОСТЬ

Згаданий тричі в літописах «город» Всеволож волинський (бо був Всеволож іще й у Чернігівщині) не роз'яснений був ще донедавна в науковій літературі. Давнішим дослідникам не вдалося зв'язати його з котроюсь знаною пізніше оселею. О. Андріяшев писав про цю справу коротенько: «Где-то в окрестностях Владимира находился город Всеволож, разграбленный в 1097 г. Володарем и Васильком Ростиславичами, а в 1287 г. отданный князем Мстиславом каким то боярам» [1]. Ширше пише про неї П. Іванов, що критично переглядає давніші погляди на справу локалізації оселі. Ось його слова: «В 1097 г. Давид обещает дать Васильку Ростиславичу «любо Всεволѡж, любѡ Шεполь, любо Пεрεмыль». Что это города Владимирского княжения, видно из ответа Василька: «сεмоу ми и дивно, даεт ми горѡд свои, а мои Тεрεбовль, моѧ волость»,— Всеволожь, упоминаемый еще под 1287 г., как город Владимира Васильковича, находился, быть может, по дороге из Галицкого княжества во Владимир. Василько и Володарь Ростиславичи, предприняв поход на Давида Игоревича, прежде чем подступить к Владимиру, где заперся Давид Игоревич, взяли Всеволожь». Після цього П. Іванов відкидає погляди, начебто Всеволожа треба шукати коло Ковеля, де є село Воложки (М. Надєждін, К. Неволін), чи коло Луцька (І. Бєляєв) і пригадує думку М. Барсова, що Всеволож належить до «местностей неопределенных» [2]. М. Грушевський, що в новіших часах займався волинськими справами 1097-го й дальших років, тільки ствердив, що положення Всеволожа не знане [3], а в «Історії» до цього питання не повертався [4]. Очевидно, що здогад, мовбито Всеволожем у давнину могла бути Шелява, «що про неї збереглася традиція в Переводові» [5], не має нічого за собою. Не посунула справи наперед і новіша література до історії Волині. Щойно кілька років тому правдиву дорогу знайшов Антін Демчук, і він зумів відкрити той город: це мовляв, не що інше, як пізніший (XIV—XV ст.) «Севолож», згадуваний як столиця «дистрикту» в Белзькій землі. Правда, «Севолож» також не був злокалізований. А. Демчук уміщує його в сьогочасному Старгороді Сокальського повіту.

---

[1] Андрияшев А. Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия.— К., 1884.— С. 57.

[2] Иванов П. А. Исторические судьбы Волынской земли до конца XIV века.— Одесса, 1895.— С. 86—87.

[3] Грушевский М. Волынский вопрос 1097—1102 // Киевская старина.— 1891 (окт.—дек.).— Т. 35.— С. 52.

[4] Грушевський М. Історія України-Руси.— Львів, 1905.— Т. 2: XI—XIII вік.— С. 96—98, 608—609.

[5] Sokalski B. Powiat sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym i ekonomicznym.— Lwów, 1899.— S. 424.

Погоджуючися цілком із цими висновками, бажаємо подати деякі дані, що потверджували б цей здогад, [redacted] крім того, постараємося зробити короткий огляд історії Всеволожа до кінця XV ст.

Спершу приглянемося, що дають самі літописи. В оповіданні Василька маємо дві згадки про Всеволож. Перший раз Давид обіцяє князю Василькові за те, що Володимира Мономаха і Святополка відмовить від карного походу на нього, дати «которыи ти любь горѡд, любо Всєволѡж, любѡ Шєполь, любо Пєрємиль». На це відповів Василько, що йому дивно, бо Давид «даєт ми горѡд свои», [redacted] не відпускає його до його таки волості — Теребовля [6]. Другий раз у тому самому оповіданні читаємо про Всеволож таке: «Ставши веснѣ, пріидє Володарь и Василко [redacted] Д[а]в[и]да, и пріидоста къ Всєволожю, а Д[а]в[и]дь затворисѧ [redacted] Волѡдимєри. Ѡнѣма же ставшєма ѡколо Всєволожа, и възѧста копіємъ горѡд, и зажгоста ѡгнєм; и выбѣгоша людіє от огнѧ; и повєлѣ Василко всѧ исєѣщи... Посєм же пріидоста к Володимєроу...» [7] Третю згадку про цей город маємо у Волинському літописі під 1287 р. Смертельно хорий Володимир Василькович передав своє Володимирське князівство братові Мстиславові Даниловичеві, але з тим, що він обійме його у повне посідання щойно після його смерті. Проте Мстислав уже за його життя сів у Володимирі на престолі й почав розпоряджатися волостю брата як своєю. Про це донесли Володимирові: «Братъи даєть городъ Всеволожь боѩромъ и сєла роздаваєть». Це прикро вразило князя, і він сказав: «Сє лєжю въ болєсти, [redacted] братъ мои придалъ ми єщє болшєє болєсти; мнѣ иєщє живоу соущоу, [redacted] ѡнъ роздаваєть городы моє и сєла моа» [8].

Ці три літописні вістки дають кілька дуже цінних вказівок. Почнемо від часу заснування міста. Назва вказує на засновника, що мав ім'я Всеволод. Це княже ім'я, і не може бути ніякого сумніву, що місто заснував князь Всеволод, який володів на Волині. До 1098 р., коли маємо першу згадку про місто *, панував на Волині лише один Всеволод, син Володимира Великого. Докладно не знаємо літ його володарювання, але в 1015 р. він уже не жив, на Волині (з Галичиною) княжив Святослав [9]. Отже, Всеволож постав після прилучення Волині до Києва за Володимира Святого, але тоді, коли там уже самостійно володів Всеволод Володимирович. Можемо приблизно віднести його появу до кін. X ст. (990-ті рр.).

Друга вказівка, яку подає літопис, свідчить, що Всеволож у XI—XIII ст. належав до Володимирського князівства, спершу як власність Давида Ігоровича, пізніше — Володимира Васильковича (1098—1288). Аж до 1288 р. не творив він окремішньої волості, не був її столицею. Сталося це, ймовірно, щойно в тому році. Літопис пише, що князь Мстислав віддав боярам «город» Всеволож і села [redacted] Володимирського князівства. Як розуміти це місце? Чи так, що Всеволож віддав Мстислав одному бояринові, [redacted] села (не знати які) якимсь іншим? Чи, може, так, що Мстислав виділив із Володимирського князівства Всеволож із селами, що були [redacted] ним зв'язані, й таку новостворену волость дав в управу боярам? Це друге далеко ймовірніше — воно вказало б

---

[6] Летопись по Ипатскому списку.— СПб., 1871.— С. 173.

[7] Там же.— С. 175.

[8] Там же.— С. 392—393.

[redacted] Знищено Всеволож у квітні 1098 р., після осліплення Василька; осліплено його 5 листопада 1097 р.

[redacted] Коструба Т. Найдавніша згадка про Бойківщину (з початку XI століття) // Літопис Бойківщини (Самбір).— 1938.— № 10.— С. 35.

нам генезу пізнішого всеволозького «дистрикту». Якщо це так, то 1288 р. Всеволож став столицею окремої волості, виділеної [redacted] Володимирського князівства завдяки адміністраційній діяльності князя Мстислава Даниловича.

Правда, тут виринає трудність: як означити територію всеволозької волості? Це каже нам ближче приглянутися пізнішій історії Всеволожа і справі всеволозького «дистрикту» в Белзькій землі.

У Белзькій землі в XIV—XV ст. стрічаємося з містом, столицею «дистрикту» (ця латинська назва відповідає нашій «волость»), «Северложем». Згадується він у документах, писаних латинською мовою, і назва його передана так: Sewlosz, Szewolcz, Szewolsch [10],— себто бачимо виразно назву [В]северлож, лише без (під польським впливом) українського повноголосся. Отже, щодо форми не може бути ніякого сумніву, що це Всеволож. За те саме промовляє його положення в Белзькій землі, що до 1170 р. творила частину Володимирського князівства [11]. Докладніше положення всеволозького «дистрикту» подають щасливо збережені записки в коронних метриках. Звідти довідуємося, що 30 травня 1440 р. Казимир II, мазовецький князь, надає Андрієві з Опольська, бузькому старості, село Замостя [redacted] Грабовецькім і Конотопу у Всеволозькім «дистриктах» [12]. Вже в регесті цього документа маємо, побіч слова «северлозькім», у дужках пояснення «сокальськім». Ще виразніше бачимо це з іншого документа, виданого тоді-таки Володиславом I, князем мазовецьким, із тим самим наданням, але тут Конотопа вже просто названа в сокальськім «дистрикті» [13]. Із цих означень виходить, що всеволозький «дистрикт» Белзької землі ідентичний із сокальським, тим самим, ми знаємо, де він лежав.

Та це ще не усуває труднощів, бо не знаємо, які оселі належали до сокальського «дистрикту». В актах XV ст. маємо про це лише кілька вказівок. Крім Конотопи, знаємо, що до сокальського дистрикту належали села: Бишів (1408) [14] і Торки (1493) [15]. Матеріал із XVI ст. не може нам тут допомогти [16]. Тим-то мусимо цим обмежитися поки що й вернутися до історії самого Всеволожа.

Документально стрічаємося зі Всеволожем, уже як столицею «дистрикту» в 90-х рр. XIV ст. У 1395 рр. Земовит, мазовецький князь, підтверджує, що одержав від короля Володислава Ягайла міста: Белз, Любачів, Бужеськ, Грабовець, Городло, Всеволож (Szewolsz) і Лопатин із повітами і приналежностями [17]. Всі міста, перелічені тут,— це столиці «дистриктів» у Белзькій землі — отже, і Всеволож. Згадане це місто ще кілька разів. Отже,

[10] Про це див. нижче.

[11] Кос т р у б а Т. Белз і Белзька Земля від найдавніших часів до 1772 року // Княжий Белз.— Львів, 1938.— С. 59—60.

[12] Casimirus II, Masoviae dux, Andreae de Opolsko capitaneo Buschnensi, villas Zamosczie Grabovicensis et Conotopa Schewlozensis (Socaliensis) districtuum cum area Grodzisko donat // Matricularum Regni Poloniae summaria (abbr.— MRPS) / Ed. T. Wierzbowski.— Varsoviae, 1908.— Pars 3.— N 739.

[13] Vladislaus I, Masoviae dux, Andreae de Opolsko capitaneo Buscensi, villas Zamoscze Grabcensis et Conotopa, Socaliensis districtuum iure haereditario donat // MRPS.— Varsoviae, 1915.— Pars 4, Vol. 3.— N 740.

[14] Akta grodzkie i ziemskie (abbr.— AGZ).— Lwów, 1872.— T. 3.— N 83.

[15] AGZ.— 1906.— T. 19.— N 2311.

[16] Про труднощі, пов'язані із цим питанням, див.: К о с т р у б а Т. Белз і Белзька земля.— С. 115.

[17] Monumenta Poloniae Historica.— Lwów, 1893.— T. 6.— S. 630.

в 1396 р. маємо два документи — дарчу Ягайла та потвердження Ядвіги Земовитові названих вище міст, де вони виступають у такому порядку: Белз, Любачів, Бужеськ, Грабовець, Городло, Всеволож (Sewlosz) і Лопатин [18]; тут передано Земовитові «ducatus, terras, dominia, districtus, civitates, castra, oppida... in terra nostra Russiae sita cum villis eorum, prout ipsa et ipsorum quodlibet in suis metis longe lateque circumferencialiter ab antiquo limitata sunt et distincta» [19].

Як бачимо, документ натякає на старий поділ, зроблений напевно ще перед наданням Земовитові Белзької землі [20]. На дещо маємо позитивні вказівки. Що Белз був столицею князівства вже від 1170 р., про це була мова вище. Любачівщина виділена (з Перемишльської землі) в окрему волость для Пакослава в 1214 р. [21] Про Бужеськ як столицю князівства знаємо з княжих часів, а Опольський виразно каже, що Бузький повіт відмежований іще за руських князів [22]. Так само було із всеволозьким «дистриктом»: недаремно Казимир II, белзький князь із мазовецької династії, титулується у 1442 р. «Masoviae et Russiae dux, terrarum Belzensis, Lubaczoviensis, Busznensis, Sewloszensis, Graboviecensis et Plocensis dominus et haeres Lopatiensis» [23].

Тим часом уже з поч. XV ст. Всеволож занепадає, його місце займає поволі Сокаль. Хоча він згадується як село аж до 1424 р., коли дістав магдебурзьке право, ми бачили його як столицю «дистрикту» вже в 1408 р. Офіційно такого «дистрикту» не було; очевидно він був фактично, певно, внаслідок того, що зі Всеволожа, який занепадав, столицю «дистрикту» фактично перенесено до Сокаля. За княжих часів Сокаль напевно існував, бо на це вказує вже його назва [24]. Але в літописах не маємо про нього згадки, і він був радше твердинею, ніж густо замешканою оселею. Традиція міста за Сокалем існувала, вона спричинила такий, здавалося б, незрозумілий факт, що село (за польських часів) стало фактичною столицею «дистрикту». Але водночас вказує воно ще й на занепад старого Всеволожа — до речі, теж за польських часів не наділеного магдебурзьким правом.

Дальші згадки про Всеволож і всеволозький «дистрикт» маємо з 1440 р.,— їх подано вище. В них назва «всеволозький дистрикт» уже чергується виразно з означенням «сокальський дистрикт». Проте остання згадка про Всеволож, що її маємо в актах, говорить про нього як про столицю «дистрикту». 1462 р., після того, як повимирали мазовецько-белзькі князі [25], Белзьку землю прилучено безпосередньо під владу польського короля. У виданому тоді акті terra Belzensis має «дистрикти»: любачівський, лопатинський, всеволозький (Schewloziensis), грабовецький і городельський [26]. Після цього року в актах не стрічаємо вже ні «всеволозького дистрикту», ні

[18] Kodeks dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego.— Warszawa, 1863.— N 125, 126.
[19] Ibid.— N 125.
[20] Надано її в 1388 р., пор.: Długosz J. Opera omnia.— Cracoviae, 1876.— Vol. 12.— Pag. 477; AGZ.— 1880.— T. 8.— N 18; MRPS.— 1915.— Pars 4, Vol. 3.— Suppl. N 338.
[21] Коструба Т. Белз і Белзька земля.— С. 105—106, 115, 116.
[22] Там же.— С. 112—113.
[23] MRPS.— 1915.— Pars 4, Vol. 3.— Suppl. N 759.
[24] Kucharski E. i Lewicki M. Rzesza pieczyńska a stosunki polsko-ruskie w X i XI w. // II Międzynarodowy zjązd slawistów. Sekcja III: Księga referatów.— Warszawa, 1934.— T. 2.— S. 45—46; Коструба Т. Белз і Белзька земля.— С. 99.
[25] Їх генеалогію див.: Коструба Т. Белз і Белзька земля.— С. 81.
[26] Volumina Legum.— Petersburg, 1859.— T. 1.— Pag. 91.

самого Всеволожа, зате в 1490 р. маємо вже сокальський «дистрикт», [redacted] в XVI ст. сокальське староство. Всеволожа — ні сліду.

Куди щез старий Всеволож? Висловлено здогад, що живе він далі у Старгороді. Цей здогад має за собою багато аргументів. Першу згадку про Старгород маємо [redacted] 1494 р.[27] як про село. У зв'язку [redacted] цим виринають дві речі. Перша — коли це село процвітало як «город»? За польських часів цього не було, бо тоді бачимо вже його як село. Зате появляється воно тоді, як уже щезли вістки про Всеволож. Отже, мусило це бути місто ще [redacted] княжих часів, а з міст у тій околиці не знаємо лише положення Всеволожа. За те, що тут було місто, промовляє й те, що в Старгороді і по другому боці Бугу, в Літовижі[28], [redacted] городище. Друге — це латинська парохія у Старгороді. В 1531 р. до неї належить уже лише чотири оселі — вона, очевидно, зменшена пізніше за рахунок Сокаля, [redacted] може, й деяких інших. З практики засновування костьолів і латинських парохій у Белзькій землі бачимо, що засновували їх насамперед в столицях «дистриктів». Отже, обидва цікаві факти — [redacted] й латинська парохія — вказують посередньо на те, що Старгород — це давній Всеволож.

Залишається лише з'ясувати, чому так безслідно щезла назва Всеволож. Можна [redacted] це дуже легко вияснити. На місці маємо переказ, що Старгород був колись містом, яке займало більший простір, а знищили його татари. Це цілком добре погоджується з історичними подіями.

Таким чином, можемо ствердити, що Всеволож — це теперішній Старгород.

1938—1939 рр.

Teofil' KOSTRUBA

VSEVOLOZH AND THE VSEVOLOZH VOLOST' (DISTRICT)

By critically reading written [redacted] and comparing various historical and chronological data the author considers the town Vsevolozh mentioned in the chronicles to be the present-day Starhorod. The origin of the town and its [redacted] are linked with the name of kniaz' Vsevolod, Volodymyr Sviatoslavych's son, and its appearance is attributed to the end of the tenth century. Over three centuries Vsevolozh belonged to the Volodymyr principality; from the second half of the thirteenth century and approximately until the middle of the fifteenth century it was a centre of [redacted] separate volost' (district). The former territory of the Vsevolozh volost' coincides with the later (from the second half of the fifteenth century) Sokal' „district".

[27] AGZ.— 1906.— T. 19.— N 2353.

[redacted] Цинкаловський В. Матеріяли до археології Володимирського повіту // Записки НТШ.— 1937.— Т. 154.— С. 236—237.

Іван КРИП'ЯКЕВИЧ

ДЕЯКІ ЛІТОПИСНІ НАЗВИ З ГАЛИЧИНИ

Літописна топографія Галичини була не раз предметом досліджень наших істориків — досить згадати імена А. Петрушевича, І. Шараневича, М. Грушевського, С. Томашівського, М. Кордуби, а проте, залишилася ще низка населених пунктів, згаданих в літописах, яких досі не ідентифіковано. Подаємо спробу розв'язки кількох таких назв. Деякі з них повелося означати без ніякого сумніву, щодо інших — подаємо тільки допоміжні вказівки, що можуть правити за основу до дальших розслідів.

Борок. «Ростислава розгнаша Татаровє во Боркоу и бѣжа Оугры»[1] (1243 р.). Щоб означити цю місцевість, треба розглянути тодішню воєнну ситуацію. Ростислав Михайлович у 1241 р., при допомозі боярина Володислава, зайняв Галич. Данило і Василько, дізнавшись про це пішли на нього походом. Ростислав «нє стєрпѣ, выбѣжє из Галича до Щекотова», разом із галицьким єпископом Артемієм і деякими боярами. Данило і Василько пустилися його наздоганяти, але прийшла вістка, що татари з Угорщини йдуть у Галицьку землю, і це врятувало Ростислава — князі, очевидно, спинили погоню, і тільки кілька бояр дісталося в полон. Але далі Ростислава «розгнаша Татаровє во Боркоу», і він утік на Угорщину.

Положення Щекотова, куди прямував Ростислав, не є напевно відоме, але зі значною імовірністю його місце вказує городище у Глинську Нестеровського району Львівської області, де в сусідстві є ліс Щекотин[2]. Ростислав, мабуть, не добіг до Щекотова,— літописець не зазначує того виразно,— десь на дорозі до цього міста зустрівся з Даниловими військами і незабаром опісля з татарами — під Борком. Отже, Борку треба б шукати в околицях Глинська. Найкраще підходить тут село Бірки Львівського району *, яке лежить у 15 км від Глинська. Можливо, що колись вони мали назву не Бірки, а Борок: таку зміну назви перейшли Бірки в Тернопільській області, які ще в XVI ст. називалися Борок (Borek)[3]. Що назва цієї оселі потрапила щасливо до літопису, можемо пояснити тим, що в сусідньому селі Рокитні було укріплене городище[4], отже, ця околиця мала стратегічне значення, і літописець міг під час походу пізнати її топографію.

---

[1] Летопись по Ипатскому списку (далі — Ипат. лет.).— СПб., 1871.— С. 528.

[2] Кошевич Р. Изследование местоположения старинного города Руси Галицкой Щекотова или Щекотина // Научный сборник, издаваемый Литературным обществом Галицко-русской матицы (Львов).— 1865.— Год 1.— С. 161—170; до цього здогаду прихиляється М. Грушевський (Історія України-Руси.— Львів, 1905.— Т. 2: XI—XIII вік.— С. 612).

* Тепер Нестеровський район.— Ред.

[3] Źródła dziejowe.— Warszawa, 1902.— T. 18, Gz. 1.— S. 98.

[4] Janusz B. Z pradziejów ziemi Lwowskiej.— Lwów, 1913.— S. 43—47.

Бірки у Львівському районі найбільше відповідають літописному Боркові, якщо вдержиться здогад, що Щекотів — це теперішнє городище біля Глинська.

Бранєвичавє рьли. «Филипъ безбожный зва кнѧзѧ Данила во Вишьню, дроугии свѣтъ створиша на оубьєньє єго со Александромъ братоучадомъ єго, воєхавшоу ємоу во Бранєвичавє рьли, и придє ємоу посолъ ѿ тысѧчкого єго Дьмьѧна»[5] (1230 р.). Данило на поклик боярина Филипа їхав із Галича до Вишні (тобто теперішньої Судової Вишні Мостиського району Львівської області), коли ж в'їхав «во Бранєвичавє рьли», дізнався про змову бояр і вернувся до Галича. Отже, ці «Браневичеві рьли» були по дорозі з Галича до Вишні. Можна б висловити здогад, що це теперішні Бранці Ходорівського району* Львівської області. Це поселення відоме вже з XIV ст. Володислав Опольський грамотою з 1374 р. забезпечує Беньковi з Кухар «Zabokruki et Branicłe»[6]. В судових актах XV ст. і в поборових книгах XVI ст. ця оселя має назву: Branycze, Branicze, Brancze[7]. Отже, давня назва села була — Браничі, пізніше — Бранці, а не Бринці, як тепер. Можливо, що ці Браничі виводяться від літописних «Бранєвичавє рьли». Додати треба, що Бринці лежать на прямій лінії з Галича на Щирець і Городок, куди йшов шлях до Вишні та Перемишля.

Моклеків. «Лєстько нє можашє приѧти Галича, пошєдъ воєва ѡколо Теребовлѧ и ѡколо Моклєкова и Збыража»[8] (1211 р.). Збараж і Теребовля (тепер Тернопільської області) лежать на тій самій лінії — тут треба б шукати й Моклекова. Біля села Білої Чортківського району був фільварок Мокляки («Moklaki, folwark na obszarze dworskim Białej, powiat Czortkowski»)[9]. У тій самій Білій, на полях, мають бути три недосліджені городища[10]. Досліди на місці могли б вирішити, чи ця назва й укріплення мають щось спільне з літописним Моклековом.

Підгорай. «Михаилови жє стоꙗщоу на Подъгораи [варіант: на Подгорьи], хотѧщю снѧтисѧ с Кондратомъ и ѡжидающю Половець со Изѧславомъ»[11] (1235 р.). Проти Данила виступили вороги з трьох сторін: Конрад Мазовецький увійшов у Холмщину і став там, де пізніше побудовано Холм; Ізяслав Володимирович вів половців із Київщини; Михайло Всеволодович, тодішній галицький князь, чекав зустрічі з обома союзниками. Місце, де стояв Михайло, у Хлєбниковському і Погодінському кодексі означено «на Подгорьи», в Іпатівському — «на Подъгораи». Археографічна комісія прийняла першу лекцію, другу ж відкинула як помилкову. Але саме ця друга «важка лекція» видається нам більш виправданою в дещо зміненій формі: «стоꙗщоу на Подъгораи» (не «на Подгорьи»).

Поселення Підгорай зустрічаємо в XIV і XV ст. Ягайло грамотою з 15 жовтня 1393 р. надає Михайлові Сул-овичеві (прізвище затерте) «villam

---

[5] Ипат. лет.— С. 508.
* Тепер Жидачівський район.— Ред.
[6] Akta grodzkie i ziemskie (abbr. — AGZ).— 1878.— T. 7.— S. 17.
[7] AGZ.— 1889.— T. 14.— S. 517; Zródła dziejowe.— T. 18, gz. 1.— S. 71, 152, 161.
[8] Ипат. лет.— С. 488.
[9] Słownik geograficzny Królewstwa polskiego i innych krajów słowiańskich.— Warszawa, 1885.— T. 6.— S. 620.
[10] Przybysławski W. Repertorium zabytków przedhistorycznych Galicii Wschodniej.— Lwów, 1906.— S. 22.
[11] Ипат. лет.— С. 516.

nostram Zelichow et cum monasterio eidem adiacenti in districtu Podhorayensi sitam»[12]. Грамоту на Ушковичі для домініканців Ягайло видає 10 листопада 1395 р. «in Podhoray»[13]. Бенько з Жабокрук грамотою з 20 лютого 1402 р. надає домініканцям «villam meam Zarudcze, na Podhoray vulgariter dictam, in districtu Lemburgensi alias Lwowiensi»[14].

Отже, Підгорай — це теперішні Зарудці, село у Львівському районі *, на північ від Львова. Згадка про Підгорайський повіт, що простягався аж до Желехова (с. Великосілки Новояричівського району ** Львівської області) свідчить про те, що Підгорай був більшим містом. У Зарудцях біля колишнього фільварку залишилися вали, досі не досліджені.

Положення цієї оселі добре відповідає ситуації з війни 1235 р. Михайло Всеволодович, очевидно, вийшов із Галича, йдучи на північ проти Данила. Чекав він на Підгораї, щоб із Холмщини надійшов йому на допомогу Конрад, а зі сходу — Ізяслав з половцями. Підгорай-Зарудці на пограниччі Галицької й Волинської землі, це саме пункт, що був пригожий до зустрічі. Але з'єднанню Михайла з Конрадом перешкодили Васильковичі, що відігнали поляків від Червна, та Данило, що зайняв оборонну позицію під Городком (на схід від Томашева на Холмщині).

Січниця. «Бившимсѧ имъ на рѣцѣ Сѣчници, ѡдолѣ Ростиславъ»[15] (1245 р.). Князь Ростислав Михайлович за допомогою угорського короля оволодів Перемишлем; Данило і Василько вислали проти нього військо під проводом Льва і Всеволода. Бій стався над рікою Січницею. Ця річка згадується у люстрації Перемишльської землі 1565 р.: «Mosczyska myasteczko, nad rzeką Sycznicą lyezącze»; «w Mosczyskach staw na rzecze Siecznicz»[16]. Тепер ця річка називається Січа, Січна, Підвольшина або Чорний Потік, впливає до річки Вишні[17]. Безсумнівно, це та сама річка, про яку йде мова в літописі. Ростислав вивів своє військо з Перемишля на захід і тут на переправі через Січницю, десь біля Мостиськ, зустрівся з Даниловим військом. Назва Мостиська вказує на давню переправу через річку. Мостиська тепер районний центр Львівської області.

1939—1961 рр.

Ivan KRYPYAKEVYCH

SOME CHRONICLE NAMES FROM HALYCHYNA

The study of the historical geography of ancient Ukraine's towns and villages presents an actual problem. Its special value increases when certain investigations of the little-known and rarely-stated populated areas mentioned in the written monuments are carried out. The article makes an attempt to identify the objects of the thirteenth century geographical names on the present territory. The names spoken about are Borok, „Bran'evychave r'l'i", Moklekiv, Pidhorai and Sichnytsya that became known from the Halyts'ko-Volynian Chronicles. A number of the mentioned place names are preserved till nowadays.

---

[12] Грушевський М. Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України // Записки НТШ.— Львів, 1905.— Т. 63, № 8.— С. 10.
[13] AGZ.— 1870.— Т. 2.— N 22.
[14] Ibid.
* Тепер Нестеровський район.— Ред.
** Тепер Кам'янсько-Бузький район.— Ред.
[15] Ипат. лет.— С. 529.
[16] Жерела до історії України-Руси.— Львів, 1897.— Т. 2.— С. 85, 159.
[17] Słownik geograficzny...— 1880.— Т. 1.— S. 768; 1885.— Т. 6.— S. 693; 1889.— Т. 10.— S. 496.

ДВА НЕВІДОМІ ЛИСТИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

У 1992 р. минає двісті років від того часу, як побачила світ перша публікація документів керівника визвольної боротьби українського народу Богдана Хмельницького. За цей час з'явилося понад сто видань (збірників документів, наукових студій, часописів), у яких були вміщені листи, універсали, накази та інші документи гетьмана. 1961 р. видавництво «Наукова думка» випустило в світ збірку «Документи Богдана Хмельницького», де вміщено всі відомі на той час документи. Їх виявилось 475. У додатку до збірки наведено згадки про 300 листів та універсалів Хмельницького. Відтоді з'явилося ще понад десять публікацій у «Пам'ятках України», «Архівах України», «Українському історичному журналі», «Kwartalniku historycznym» та інших виданнях.

Проте згаданими публікаціями документальна спадщина Богдана Хмельницького не вичерпується. Нові знахідки ще можливі. Підтвердженням цього можуть служити й нижченаведені листи гетьмана до турецьких сановників.

Пропоновані увазі читачів листи Богдана Хмельницького зберігаються в Історичному архіві філіалу Академії наук Румунії у м. Клужі (т. 32, 33). Мікрофільми цих листів гетьмана у перекладі угорською мовою румунські архівісти надіслали разом з мікрофільмами листів гетьмана до трансільванських володарів[1] *уже після виходу в світ вказаної збірки «Документи Богдана Хмельницького», де вміщено вісім листів до турецьких сановників*[2].

Наведені нижче листи не вносять докорінних змін у висвітлення українсько-турецьких взаємин, проте вони до деякої міри розширюють наше уявлення про них, служать підтвердженням того, що Богдан Хмельницький, виряджаючи послів, надсилав разом з ними листи не тільки керівникові держави, але й впливовим особам з його оточення[3]. *І в даному випадку водночас з листом до турецького султана, гетьман надіслав листи великому візирові та візирові Бекташу-азі, «названому батькові» малолітнього султана Ахмета IV*[4].

З перших днів Визвольної війни українського народу на чолі з Богданом Хмельницьким, керуючи боротьбою проти шляхетської Польщі, проводив активну дипломатичну діяльність, яка зміцнювала міжнародне становище України. В Україну приїжджали посли з Росії, Трансільванії, Молдавії, Валахії, Кримського ханства, Венеції та інших країн.

На кін. 1648 р. припадає встановлення дипломатичних зносин з Туреччиною. У вересні 1648 р. з-під Пилявців Хмельницький відправив до Стамбула полковника

---

[1] Див.: Архіви України.— 1966.— № 3.— С. 62—71.
[2] Документи Богдана Хмельницького.— К., 1961.— С. 177—179, 204—205, 225—226, 233—234, 336—338, 461—463, 572—574, 626—628.
[3] Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.— К., 1954.— С. 402.
[4] Документи Богдана Хмельницького.— С. 177—178.

Филона Джалалія[5]. *Турецький уряд на чолі з візиром Копрюлем, що прийшов до влади після липневого перевороту 1648 р., внаслідок якого був усунений султан Ібрагім і султаном став семирічний Магомет IV, довго не відповідав гетьманові та не відпускав його посла. Тільки [redacted] лютому 1649 р. турецький посол Осман-ага прибув до Переяслава. Він повідомив, що Порта готова допомогти козакам і вже наказала кримському ханові та сілістрійському паші прийти зі своїми військами на допомогу Хмельницькому.*

На переговорах було досягнуто угоди, за якою Порта зобов'язувалася надати українським купцям право вільного плавання по Чорному морю і Архіпелазі, [redacted] також безмитно торгувати [redacted] турецьких володіннях. У Стамбулі мав бути гетьманський резидент. Хмельницький, зі свого боку, зобов'язувався не допускати нападів донських та запорізьких козаків на турецькі володіння. Таким чином, угода забезпечувала Україні важливі комерційні вигоди і водночас дозволяла використовувати стосунки з Портою для впливу на Польщу і Кримське ханство.

Після Зборівського договору 1649 р., під час підписання якого хан всіляко сприяв Польщі, Богдан Хмельницький надіслав послів до Порти, демонструючи цим приязнь козаків з татарами. Безпосередньої відповіді на цей лист не маємо, проте, ймовірно, у відповідь на це посольство на початку 1650 р. до Хмельницького приїжджали посли від Порти. М. Грушевський вважає вірогідним, що посли просили не допускати козаків до морських походів[6]. *Як відомо, донські козаки скористалися з походу хана на допомогу Хмельницькому 1649 р., щоб вчинити набіги [redacted] кримські й турецькі міста на Чорному морі. Відтоді забезпечення турецьких володінь від нападів козаків стало одним з пунктів переговорів з гетьманом.*

У наступні роки українсько-турецькі відносини розвивалися з ініціативи Порти. Турецькі дипломати дуже уважно стежили за розвитком подій в Україні і робили спроби залучити Запорозьке Військо під владу султана. Так, незабаром після від'їзду посла Венецької республіки Альберта Віміни (11 червня 1650 р.), який підмовляв Хмельницького виступити проти Порти, до Чигирина прибув турецький посол Осман-ага. Він привіз грамоту султана, [redacted] якій мовиться, що при потребі козаки можуть сподіватися на допомогу Порти: «Есть ли бы откуду неприятель порвался, нам знати давайте, яко много войска потребовать будете, зараз даты готовы есмы»*[7].

Наприкінці липня 1650 р. Хмельницький відпустив турецького посла і відправив разом з ним своїх послів — київського полковника Антона Ждановича, свого двоюрідного брата чигиринського старшину Павла Яненка-Хмельницького та білоцерківського сотника. З ними гетьман надіслав, крім листа султанові[8], *також наведені нижче листи візира.*

У Стамбулі українських послів зустріли дуже урочисто. Вони мали аудієнцію [redacted] султана й були обдаровані не тільки звичайними для турецького церемоніалу «каптанами», але й дорогоцінним одягом, що справило велике враження на західноєвропейських дипломатів.

---

[5] Голобуцкий В. Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг.— К., 1962.— С. 177.

[6] Грушевський М. С. Історія України-Руси: У 10 т.— К.: ДВУ, 1938.— Т. 9.— С. 53—54.

* Богдан Хмельницький [redacted] це відповів категоричною відмовою. Він сказав, що за умов, коли Польща прагне розірвати Зборівський договір і почати війну з [redacted] (а татарам вірити не можна), виступити проти Порти означає віддати Україну на пограбування полякам.

[7] Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т.— М., 1953.— Т. 2.— С. 436.

[8] Грушевський М. С. Історія України-Руси.— Т. 9.— С. 61—62.

За свою підтримку Війська Запорозького Порта просила одного — щоб козаки не нападали на її володіння.

Під час перебування козацьких послів у Стамбулі надійшла звістка про похід Богдана Хмельницького разом з кримським ханом на Молдавію, яка підтримувала Польщу. Це викликало незадоволення турецького уряду[9]*. Проте Туреччина цього разу була такою ослабленою, що гостріше зреагувати не змогла.*

Таким чином, молдавський похід, унаслідок якого Хмельницький відвів удар від Росії і добився союзу з Молдавією та протекції Туреччини, не завдав шкоди Хмельницькому, навпаки, ще вище його підніс. У жовтні 1650 р. Осман-ага вдруге прибув до Чигирина і привіз листа від султана. Посол залишався у Чигирині понад місяць і напевне вів переговори не тільки про поточні справи, але й про тісніший зв'язок між Військом Запорозьким і Туреччиною. Як гетьман поставився до цих пропозицій, не знаємо, бо його лист до султана не відомий. З пізнішого листа Магомета (грудень 1650 р.) видно, що Хмельницький погодився на договір дружби з Туреччиною[10]*, який був йому потрібний у зв'язку з війною проти Польщі.*

Але Хмельницький вимагав договору на правах, рівних з правами інших держав. У Стамбулі уважно розглядали пропозиції Хмельницького. Порта готова була йти на поступки, аби тільки схилити гетьмана до дружніх відносин.

Угорські тексти (переклади XVII ст.) прочитав і німецькою мовою переклав доктор Едмонд Шюц (Інститут історії Угорської Академії наук, Будапешт), українською — Ярослав Дашкевич (Львів).

Іван БУТИЧ

№ 1

Kozák hetmán, Bogdán Hemlinczki* Levele a fö Vezérhez[1] Anno 1650

Méltóságos Fő Vezér, nékem nagy Batátom, Uram Isten Nagyságodat sokáigh éltesse és Hatalmas Császár előtt valo Kedvességében tarcsa megh.

Méltóságos Bektos Aga[2] Eő Nagysága levelét, követ Oszmán Aga[3] által vöttük, mellyből ▪ Fényes Portának ajánlattatott hüséges barátságunknak reménségünk szerént valo kedvességét ▪ acceptaltatását nagy örömmel értyük. Mert régi szándékunk volt hogy a Fényes Portához mind bé holdollyunk, mint az aránt azon Fényes Portára követünket küldgyük, de a'tartoztatott bennünket, mert hallottuk volt hogy a Lengyel requiralta ▪ Portát és instált hogy ▪ mi Tatár Khánnal ő Felségével való szövetségünk, barátkozásunk és a Fényes portához[4] lévő jo intentionk füstben mennyen; mindazáltal az után ismét ugy hallottuk hogy az ő Ez eránt valo munkájok ment füstben, mellyhez valo bizodalmunkban

[9] Жерела до історії України-Руси.— Львів, 1911.— Т. 12.— С. 139.

[10] Документы об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг.— К., 1965.— С. 374—376.

* Тут і далі саме так передано по-угорськи прізвище «Хмельницький».

im miis ez alkalmatossággal Oszmán Agával[5] edgyütt követünket küldöttük, kiis érkezvén, reménlyok mind Nagyságod, mind Bektos Aga ő Kegyelme joakarattyokbol hogy levelünkel követünket Hatalmas Császárral juttassa szemben, és szolgaságra kötelező jo akaratunkat ő hatalmasságával kedveltesse, mert mi már nagy hüttel megherössittetett szövetséggel a Felséges Tatár Khánnal magunkat öszve attuk, villágh végéigt tartó atyafiságos életre.

Melly szerént Hatalmas Császárnakis értvén paracsolattyát, minden uton modon hasonlo hüséggel kivánunk szolgálni; A Lengyelnek penig ez után hinni nem akarunk, mert eddigis sokszor csaltak megh hüttel bennünket. Mi ez után akár [redacted] Lengyelektől akar a Muszkáktol, akár Magyaroktol egj szoval [redacted] keresztyensegh közzül akar kitől ércsünk is Hatalmas Császár és [redacted] Fényes Porta ellen valamit, késedelem nelkül hirt adunk [redacted] Fényes Portának.

A Neperen valo kozákokatis a csavargástol el rekesztettük, ugy hogy azok aránt már ez után sem szarazon sem vizben kártol nem tarthatni. Hasonlo képpen Nagyságtok is assecurallyon minket, hogy ha valamelly felöl ellenünk valo hostilitast értene Nagyságtok, tudosit rolla bennünket. Summa Summarum, akar mi hadi dologh interveniallyon a Tatár Khánnal ő Felsévégel edgyet ércsünk, és minden ellenünk valo hadi motusokat anticipalni igjekezzünk.

Szintén akkor hogy Oszmán Aga ő Kegyelme ide érkezett[6], honn nem voltunk, melly miá kelletvén egjnehány nappal többet mulatni, Nagyságodat kérjük ne neheztellye, akkor is ugjan [redacted] Porta dolgában munkálodtunk, mert a Tatár Khán Eö Felsége mellé kültünk hadak at[7], Miis azon kérjük Nagyságodat, hogy [redacted] mi oda küldött követünket se késleltesse Nagyságtok, hanem hová hamarébb kivanatos valaszszal bocsassa viszsza Nagyságtok.

A mi fel tött czélun az, hogy Hatalmas Császárnak minenkor hiven és igazán sholgallyunk, és az Fényes Portának minden nagy rendivel sőt az egész Török Nemzettel jol éllyünk [redacted] jol alkudgyunk. Egyéb eránt valo dolgaink is mellyeket követeinkre biztunk, Nagyságtok elött valo expositiojokban legyenek hitelessek. Isten Nagyságtokat sokájgt éltesse.

Datum 2. Augusti in Anno prednotato in Cseherin[8].

Nagyságodnak jo akaro szolgája BOGDAN HEMLINCZKI, ész az egész Kozák Nemzet.

Переклад

Лист козацького гетьмана Богдана Хмельницького великому візирові, 1650 р.

Ваша світлосте, великий візире, мій добрий приятелю, хай мій Бог дарує Вашій милості довге життя і зберігає Вас у ласці могутнього царя!

Від посла Османа-аги ми одержали листа його світлості Бекташа-аги. З нього ми [redacted] радістю довідалися, що нашу дружбу, яку [redacted] запропонували Високій Порті, згідно з [redacted] сподіваннями, ласкаво прийняли і схвалили. Вже давно ми мали намір засвідчити [redacted] підданство Високій Порті і також вислати наших послів до Високої Порти, але ми утрималися, бо довідалися, що поляки звернулися до Високої Порти і просили звести нанівець

наш союз і дружбу з його високістю татарським ханом та наше добре ставлення до Високої Порти. Незважаючи на це, пізніше ми все ж таки знову довідалися, що ці заходи поляків нічого не дали. Довіряючи цьому, ми, отже, при цій нагоді послали нашого посла в супроводі Османа-аги. Ми сподіваємося, що коли він прибуде, Ваша милість, а також Бекташ-ага вашою прихильністю дасте змогу нашому послові, щоб він [redacted] листом міг стати перед могутнім царем, і що Ви сприятимете нашим намірам одержати підданство його високості, бо ми з'єдналися з татарським ханом підтвердженим міцною обіцянкою союзом про добросусідське життя до кінця світу.

Ми послухали наказу могутнього царя і хочемо йому служити всіма способами [redacted] особливою вірністю, а полякам ми відтепер цілком не хочемо вірити, бо вони досі вже дуже часто ошукували. Відтепер ми будемо негайно повідомляти Високу Порту, якщо ми довідаємося, що для могутнього царя і Високої Порти [redacted] загроза з боку поляків або московитів, або угорців, отже, з боку християн.

Ми стримали дніпровських козаків, щоб вони не вешталися, тому Вам нічого не загрожує як з суші, так і з моря. Ваша милість так само повинна нас запевнити, що коли Ваша милість довідається про ворожість до нас з будь-якого боку, Ви нас про це повідомите. Накінець, якщо б протягом цього часу стались якісь воєнні події, ми будемо підтримувати єдність [redacted] його світлістю татарським ханом і будемо заздалегідь повідомляти про всі воєнні походи, які мають намір вести на нас.

Тоді, коли шляхетний Осман-ага прибув сюди, нас не було дома. Тому він змушений був затриматися тут кілька днів довше. Ми просимо Вашу милість не гніватися на нього за це. Тоді ми також займалися справами Порти, бо ми посилали його величності татарському ханові військові загони. Тому ми просимо Вашу милість, щоб Ви не затримували висланого до Вас нашого посла, але дозволили йому повернутися якнайшвидше з бажаною відповіддю.

Наш рішучий намір — завжди вірно й правдиво служити могутньому цареві, бути в добрих стосунках і взаємопорозумінні [redacted] усіма високими урядовцями Високої Порти і навіть з усією турецькою нацією. Інші справи, крім цих, ми довірили нашому послові, й вони будуть правильно передані Вашій милості. Хай Бог дарує Вашій милості довге життя.

Дано 2 серпня позначеного вище року, в Чигирині.

Прихильний слуга Вашої милості БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ і вся козацька нація.

№ [redacted]

Ugyan Bogdán Hemlinczki Levele [redacted] portán Bektos Agánoz, Anno 1650 3. Augusti

Levelünk praesentalo Oszmán Aga ő Kegyelme, Kigyelmed levelét nekünk megadván, orosz nyelvre mégh fordittattuk, melyböl értvén oda valo hajlásunknak kedvességét, igen örültünk, valamit Kigyelmed én arántam jo akaroja aránt

Oszmán Agára mind irással, s mind szoval bizott, voltaképen megh értettük, kérjük Kigyelmedet Oszmán Agának dolgaink körül valo forgolodását hasznos interessentiajával prolavalni ne nehesztellje, mi követeinket Oszmán Aga ő Kigyelme fiduciájára biztuk, azokat vélle edgyütt expedialván Kegyelmetekhez, reménlván Kegyelmed jo akarattyából hogy követeink által proponalando dolgainknak kivánt végekkel hová hamarébb követeinket nem késedelmeztetvén, Oszmán Agával edgyütt hozzánk viszsza bocsátani igyekezzék Kigyelmed, jo securitassal. Ha penigh Oszmán Aga nem jöhetne is, küldgjön Kegyelmetek követeinkel egj jo értelmes embert, mert erre felé az utak kétségessek, a Lator sok, mellyhez képest jo készülettel kell járni [9].

Jelentyük azonban azt is, hogy ennek előtteis mi egjnehányszor a Fényes Portához valo hüséges igyekeztünket irásban tévén expedialtuk volt Moldován által, kik közzül ugy tudgyuk csak edgyetis nem Hatalmas Császár sem ő Hatalmassága méltoságos Miniszteri sem vöttek sem láttak, mellynek okát ezuttal pennára venni nem akartuk, hanem Oszmán Agára ő Kegyelmére biztuk szoval, kiis érkezvén megh érteti Kegyelmetek tölle, leveleinknek petsétit ki szaggatta fel és hová külte, azt is Oszmán Agától megh izentük.

Murád Passa Kigyelmed fia hozzánk valo barátságos inclinatiojat Kigyelmed leveléből örömmel értettük, miis ahoz képest Hatalmas Császár szerencséjére a Fényes porta dolgaiban életünk veszedelmeztetésével is készek vagyunk szolgálni, valamikor kivántatni fogh, mellyet a Porta minden kétségh nélkül hidgyen. Kérjük mégis Kigyelmedet, követeinket ne tartoztassa, hogy az időből ki ne rekedgjnek, minket penigh Hatalmas Császárnak kérjük recommendalljon mindenkor, mint a Fényes Portanak jo akaroit, követeinknek nevek Ezdánovics Antal, kijövial edgyik kapitán [10], és Zabicski Pál [11] mezei edgyik kapitányunk, és több adjuctussi.

Datum Cseherin, Anno et die in praenotatis Kigyelmed jo akaroja.

BOGDAN HEMLINCZKI az egész Kozák hadak teczésekből iratta és maga subscribalta.

Переклад

Знову лист Богдана Хмельницького до Бекташа-аги в Порті, 1650 року, 3 серпня

Осман-ага, що подає нашого листа, привіз нам листа Вашої милості. Ми читали його у перекладі на руську мову. З нього ми довідалися, що Ваша милість ласкаво сприйняли нашу прихильність. Нам було дуже приємно почути те, що Ваша милість веліли Османові-азі передати мені, Вашому прихильникові, писемно й усно. Ми просимо Вашу милість підтримувати заходи Османа-аги в наших справах. Ми довірили наших послів Османові-азі, послали їх до Вашої милості разом з ним, сподіваючися, що ласкавість Вашої милості уможливить довести пропозиції, з якими виступлять наші посли, до бажаного наслідку і дозволить нашим послам повернутися разом з Османом-агою під доброю охороною. А якщо Осман-ага не зміг би повернутися, ми просимо Вашу милість вислати з нашими послами якусь розважливу людину, бо дороги в цих краях небезпечні та є багато лайдаків, тому треба бути добре озброєним.

Ми повідомляємо Вас далі про те, що ми вже раніше багато разів письмово змальовували нашу вірну прихильність до Високої Порти, листи ми посилали через Молдавію. Але ми довідалися, що з цих листів жодного не одержали і їх не бачили ні могутній цар, ні його світлі міністри. Тепер ми хочемо викласти причини цього. Ми довірили Османові-азі, щоб він пояснив словами. Після свого прибуття він передасть Вашій милості, хто зламав печатки наших листів і післав їх куди-інде. Ми веліли Османові-азі сказати про все це.

Із листа Вашої милості ми довідалися про ласкаву прихильність сина Вашої милості Мурада-паші. Ми готові служити справам Високої Порти для процвітання могутнього царя не шкодуючи нашого життя, якщо тільки Ваша милість цього хоче. У цьому Висока Порта повинна бути переконана без жодних сумнівів. Ми просимо, однак, Вашу милість не затримувати наших послів у себе надто довго, щоб вони не запізнилися, і просимо Вашу милість рекомендувати могутньому цареві нашу прихильність до Високої Порти. Імена наших послів такі: Антой Жданович, київський полковник, і Павло Жабинський, полковник та багато ад'ютантів.

Дано в Чигирині, року і дня, як вище.

Прихильний Вашій милості БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ читав цей лист і підписав його особисто за згодою всього Війська Запорозького.

ПРИМІТКИ

1. Напевно, мається на увазі Мелех Ахмед-паша, від якого Б. Хмельницький одержував листи і раніше. У лютому 1651 р. Мелех Ахмед-паша повідомив гетьманові, що турецький уряд наказав кримському ханові допомагати Б. Хмельницькому у війні проти Польщі.

2. Бектеш-ага — турецький візир, «названий батько» неповнолітнього султана Магомеда IV (1648—1687).

3. Осман-ага — брат татарського візира Сефіра Казі-аги як посол вперше відвідав Україну на поч. 1649 р. Це була відповідь на посольство на чолі з кропив'янським полковником Филоном Джалалієм, відправленим Б. Хмельницьким до Стамбула у вересні 1648 р. Турецький уряд, зайнятий внутрішніми справами, довго не відповідав на лист гетьмана і не відпускав послів. Тільки в лютому 1649 р. Осман-ага прибув до Переяслава і привіз листа, в якому Туреччина, що вела важку війну з Венецією (тривала з 1645 до 1669 р.), запропонувала Україні укласти договір про «вічний мир». Вона зобов'язувалася дозволити козакам вільне плавання по Чорному морі і Грецькому архіпелазі, надавала їм право безмитної торгівлі в турецьких володіннях. Султан відмовлявся від права використовувати захоплені в морі козацькі кораблі, обіцяв повертати майно померлих у Туреччині козаків їхнім рідним. Обидві сторони могли викупати невільників. Укладення договору забезпечувало Україні важливі торгові вигоди і, крім того, давало змогу використовувати авторитет Туреччини в зносинах з Польщею і Кримом. Вдруге турецький посол Осман-ага прибув до Чигирина 9 липня 1650 р., а 20 липня був прийнятий Б. Хмельницьким, який повернувся до міста 19 липня 1650 р.

4. У лютому—березні 1648 р. Б. Хмельницький уклав з кримським ханом угоду про воєнну допомогу. Ця угода, крім участі татарських військових загонів, тимчасово забезпечувала Україну від нападів на неї султанської Туреччини і її васала — Кримського ханства. 1650 р., готуючись до війни проти Б. Хмельницького, польська дипломатія намагалася відвернути козаків якоюсь зовнішньою війною і цим полегшити собі їх приборкання; робилось усе, щоби протиставити українських козаків кримським татарам. Уже в січні 1650 р. у Варшаві відбулися переговори польського уряду з кримським послом Мустафою-агою. Навесні 1650 р. Польща відправила в Крим своїх послів Бачинського і Ленгофа. Вони привезли до

Варшави лист хана від 1 квітня 1650 р., в якому він повідомляв про свою згоду виступити проти Росії. Цю мету переслідувала і поїздка до Хмельницького посла Венеціанської республіки Віміни да Ченади. Був намір здійснити давній проект, який передбачав втягнення козаків у війну проти Туреччини. Віміна виїхав з Варшави на поч. травня 1650 р. і на поч. червня прибув до Чигирина, передав гетьманові грамоту, підписану венеціанським послом у Відні Сегредом, який спонукував Хмельницького виступити проти Туреччини. Проте гетьман обмежився урочистим прийомом посланця. Пристати до цього плану він категорично відмовився. Хмельницькому вдалося відвернути татар і від виступу проти Росії. Натомість йому вдалося залучити кримського хана до походу на Молдавію. Внаслідок молдавських походів 1650 і 1652 рр. Лупул, який до того виступав на боці Польщі, змушений був укласти угоду з гетьманським урядом і видати свою дочку Розанду заміж за Т. Хмельницького.

5. Офіційний прийом турецького посла Османа-аги відбувся 20 липня 1650 р. Разом з ним 26 липня (5 серпня) до Туреччини відбуло посольство Б. Хмельницького, очолюване київським полковником Антоном Ждановичем.

6. Осман-ага прибув до Чигирина 9 (19) липня 1650 р. Гетьман в цей час був на Лівобережжі, зокрема у Полтаві та Миргороді. До Чигирина він повернувся 19 (29) липня і другого дня прийняв посла.

7. Мова йде про вислання кількох тисяч козацького війська на чолі з сином гетьмана — Тимошем Хмельницьким і військовим осавулом Демком Левенцем для походу на черкесів. Б. Хмельницький і цього разу не довів справу до збройного конфлікту з донцями.

8. Чигирин — місто (тепер центр Чигиринського р-ну Черкаської обл.). Згадується в першій пол. XVI ст. як укріплений козацький зимівник. Після Люблінської унії 1569 р. був центром Чигиринського староства. У 1638—1648 рр. чигиринським сотником був Богдан Хмельницький. З початком Визвольної війни — гетьманська резиденція, адміністративний центр України і центр Чигиринського полку.

9. Втретє Осман-ага прибув до Чигирина 6 листопада 1650 р.

10. Жданович Антін (рр. н. і см. невід.) — київський полковник (1650—1653, 1655—1656), посол до Туреччини (1650 і 1651), Польщі (1653), Росії (1654), генеральний суддя (1656). 1657 р. був призначений наказним гетьманом над українським військом, посланим на допомогу Карлові X Густаву і Юрієві II Ракоцію.

11. Помилка. Має бути Павло Яненко-Хмельницький (рр. н. і см. невід.) — київський полковник (1659 р.), посол до польського короля від Юрія Хмельницького, Петра Дорошенка, до російського царя — від Петра Дорошенка.

ПУНКТИ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО УКРАЇНСЬКИМ ПОСЛАМ НА ВАРШАВСЬКИЙ СЕЙМ 1659 РОКУ

Пропоновані вимоги, інакше пункти гетьмана Івана Виговського,— це один із небагатьох різновидів дипломатичної документації козацького уряду, що складалася для посольств, які направлялися до Варшави. Подані пункти значно відрізняються від інших відомих таких же актів [1] не лише змістом і будовою, але й тим, що вони повніші щодо державно-національної думки, і це вигідно виділяє творців Великого Князівства Руського.

Новознайдені пункти треба вважати за першу редакцію, хоча, може, й неповну, що їх гетьман Іван Виговський насправді передав був через своїх послів 1659 р. до Варшави. Ми називаємо їх неповною «редакцією», бо в церковному питанні досі відомі пункти, названі екстрактом, подають перелік колишніх православних єпископій, архимандрій, монастирів і церков, що були тоді в руках уніатів, чого не сказано в новознайдених пунктах. Чи ті подробиці пропустив копіїст навмисне, чи, може, вони їх і не мали — про це наразі дуже важко щось певного сказати. А втім, розв'язки цього питання залежить лише від виявлення як не самого оригіналу, то хоч ще подібної копії отих цікавих пунктів. Побіч тексту Гадяцької умови, «сього величавого помнятника козаччини», як пише В. Герасимчук [2], ці віднайдені пункти гетьмана Івана Виговського мають також важливе значення, бо віддзеркалюють не так саму умову по її укладенні в червні 1659 р. [3], як переговори до підписання акту з боку українського козацького уряду, а також, що найголовніше, його державно-національні наміри й бажання відродити в Україні «Велике Князівство Руське Київське».

Що ж до авторства цих пунктів, то його цілком можна вважати колективною працею. Поряд з гетьманом Іваном Виговським як ідеологом, мабуть, у ньому брав участь Юрій Немирич, з питань церковних справ — напевне, Йосиф Нелюбович-

---

[1] Див.: Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов (далі — Памятники КК).— К., 1898.— Т. 3.— С. 334—339. Перше видання цього тому появилося ще в 1852 р. Пор. при цьому: Статьи згоды поляків з козаками з дня 18.IX.1658 (екстракт) // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР).— СПб., 1872.— Т. 7.— С. 252—253 і «Puncta na supplikę Woyska Zaporowskiego з дня 5/15.VII.1658 (концепт) у переказі В. Герасимчука (див.: Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ.— Львів, 1909.— Т. 89.— С. 69).

[2] Виговщина і Гадяцький трактат.— С. 82. Див. також текст Гадяцької умови, надрукований у копії, знайденій В. Герасимчуком у Бібліотеці Чарторийських у Кракові (Кодекс № 402): Там же.— С. 82—90. Пор.: Volumina legum.— Petersburg, 1859.— Т. 4.— S. 297—301. Його текст староукраїнською мовою див.: Акты ЮЗР.— СПб., 1863.— Т. 4.— С. 141—144. Це, напевне, тогочасний переклад з польської мови. Див. ще: Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski, 1657—1660.— Lwów, 1922.

[3] Див.: Volumina legum.— Т. 4.— С. 301—307 та Акты ЮЗР.— Т. 4.— С. 210—219.

Тукальський, на той час архимандрит, [redacted] пізніше київський митрополит, як також «съвѣтникъ ближный» Івана Виговського, київський протопіп Михайло Гунашевський[4], [redacted] *можливо, що й Данило Грек-Олівеберг, Данило Виговський* [redacted] *інші. Подаючи документ,* [redacted] *не входимо* [redacted] *ширший аналіз цих пунктів, який можливий лише у зв'язку з дослідженням цілої Гадяцької умови.*

Розглядуваний документ виявлено [redacted] *єпископському архіві у Фравенбурзі (офіційно він тоді звався «Domkapitels Archiv Frauenburg, Ostpreussen»), в якому ми були наприкінці серпня* [redacted] *початку вересня 1936 р. Тут зберігається він у збірці актів під шифром «Capit. Archiv» або в скороченні C. A. Ab 8: 1606—1697, с. 677—693* [redacted] *озаголовлений так, як це подано нижче: «Summariusz Punktów...» і т. д. Копія без дати, року та підпису. Сама ж збірка актів складається з кількох ще інших трактатів, інструкцій, листів та повідомлень, які подибуються у ній або латинською, або польською мовами. Всі* [redacted] *здебільшого у копіях, розміщені тут* [redacted] *хронологічному порядку. На жаль, ніде не видно,* [redacted] *б то рука все там збирала. Лише одне можна напевно твердити, що до тієї збірки актів прислужилися ті єпископи з Ермлянду чи Вармії, які час до часу перебували* [redacted] *ролі «резидентів» при боці польського короля. Із них, наприклад, Ян Стефан Виджега (ум. 1686 р.), що титулувався Ермляндським єпископом від 1659 до 1679 р., був довший час перед цим коронним секретарем* [redacted] *референдарем,* [redacted] *від 1655 р. навіть номінальним єпископом луцьким. Тому, мабуть, і причинився він до тієї збірки актів. Як секретар, він мав спромогу списувати* [redacted] *з оригіналів або з допомогою інших різні документи. Може, так дісталися до збірки і пункти гетьмана Івана Виговського,* [redacted] *також копія відомої інструкції польського короля з початковими словами: «Wielebnemu w Bogu Josephowi Szuumlanskiemu Episkopowi Lwowskiemu»* [redacted] *Станіславові Морштинові «do Urodzonego Piotra Doroszenka Woysk J[ego] K[rólewskej] M[oś]ci Zaporowskich Hetmana y do Starszyny y całego Woyska Zaporowskiego wyprawionym* [redacted] *Braclawia die 23 m[iesię]ca Grudnia 1674» (с. 71—74) та «Copia Listu od Pana Miaskowskiego do Krolewicza I[ch] M[oś]ci Karola» з датою «Pod Zborowem, 22 Augusti 1649» (с. 827—832).*

У такий чи якийсь інший спосіб дісталися [redacted] *копії до єпископства Ермляндського також десь «Racye, dla ktorych xiądz metropolita unit siedziec w Senacie supplikuie». Їх подибуємо вже в іншій збірці актів цього ж архіву під сигнатурою C.A.Ab 10 : 1656—1690, арк. 18а, без дати й року, але, певне, що походять* [redacted] *з 1672 р. Усіх статей* [redacted] *пунктів є там сім. На основі їх митрополит мотивує своє право засідати в сенаті Речі Посполитої Польської, мовляв, таке право «Disunitom An[n]o 1659 pozwolono». На доказ цього права наводить митрополит заслуги своїх попередників, жертву крові архиєпископа Йосафата, як також те, що він «przez całe kozackie prześladowania w Wierze swiętey katholickiey y wierności ku Rz[eczy] p[ospoli]tey zachował się» (пункт 1). «Dopiero iest czas, żeby Rz[ecz] p[ospoli]ta to oswiadczyła metropolicie unitowi łaskę, kiedy jest fuzia miedzy kozakami, kiedy potęga ich iuż nie iest straszna, kiedy trzech metropolitow dyzunitow znayduie się, ieden Winnicki za przywileiem krolewskim, drugi Tukalski, co teraz w Czyhirynie wichrzy, także za przywileiem krolewskim, trzeci niedawno od cara moskiewskiego postanowiony, aby był metropolitą Kiiowskim, metropolita zas unit iest* [redacted] *przywileiem krolewskim y sacro oyca s[więteg]o papieża Rzymskiego» (пункт 7).*

У цій другій збірці актів (C.A.Ab 10) є також у копії «Krótka informacia o Władyctwe Przemyskim» (арх. 2), яка починається: «Anno 1595 metropolita Michael Rahoza cum omnibus episcopis oddał posłuszenstwo Clementu VIII, do czego się podpisał y Mychal Kopystenski, episkop Przemyski, lubo po tym rela[ci]a». При інформації по-

---

[4] Памятники КК.— Т. 3.— С. 431.

дано навіть реєстр під заголовком: «Dobra władyctwa przemyskiego, ktore należą unitom, [*] teraz one trzyma disunitus episcopat» (арк. 3а). Обидва рукописи також походять близько з 1572 р.

Згідно з реєстром ті «Dobra Władyctwa Przemyskiego» були тоді такі:

«Cerkiew Katedralna w mieście z poddanemi, także z pewną częscią miasta, nazwane Władycze.

Na Przedmiesciu poddane, część ta się zowie Psarze.

Na Podzamczu poddane, z pewna częscią Przedmiescia.

Arenda gorzałczana w miescie Władycza.

Wsi — wieś Wilcze, wieś Wielaniec, wieś Witoszynce, wieś Staszowice, wieś Basowiska, wieś Nanczołka, wieś Nazowiec, żupa solna Haliniowska, monaster S[więtego] Spasa [*] gruntami, monaster Smolnica [*] gruntami, monaster S[więtego] Onophrego z gruntami. To trzyma x[iądz] Winnicki, władyka disunit. Wieś Walawa. We wsi Hruszewicach poddany. We wsi Szehiniach (?) poddanych 4.»*

Це все, що пощастило знайти в єпископському Фравенбурзькому архіві поряд із пунктами гетьмана Івана Виговського.

1938—1939 рр. *Домет ОЛЯНЧИН*

SUMMARIUSZ PUNKTOW I UNIZONYCH PROŹB, KTÓRE JASNIE WIELMOŻNY JEMĆ PAN HETMAN WOYSKA ZAPOROWSKIEGO ZE WSZYSTKIM WOYSKIEM ZAPOROWSKIM Y NARODEM RUSKIM, DO JEHMCi Y WSZYSTKIEY RZEPTEY WNOSI **

Pierwszy Punkt

Prosi JEMć Pan Hetman ze wszystkim Woyskiem, aby wedlug Commissiey Hadiackiey Unia de facto zniesiona, Religia Grecka uspokoiona y wszystek Narod Ruski cale pacificowany został, iuxta requisita Executionis Commissiey, ktore infra specificabunt.

Drugi Punkt

Prosi JEMć Pan Hetman z Woyskiem Zaporowskim, aby wedlug teyże Commissiey Woysko Zaporowskie cale uspokoione y ukontentowane zostało. Takze aby Declaratia strony przyłączenia Woiewodztwa Ruskiego, Wołynskiego y Podolskiego do Xięstwa Ruskiego nastąpiła, poniewasz Jchmci Panowie Commissarze do Seymu to wzięli, tudziesz y insze petitia samego Woyska Zaporowskiego, ktore nizey specificowane będą, do skutku przywiedzione były.

* Далі текст пошкоджено.— Прим. авт.

** Текст подано згідно з правописом оригіналу, редакторські втручання стосуються лише розділових знаків.

Trzezi Punkt

Prosi JEMć P. Hetman z Woyskiem, za Stanem Szlachockim Xięstwa Ruskiego, aby wedlug Commissiey Hadiackiey od naywiększych dignitarstw, asz do naymnieyszych Urzędow, wszystkie ludziom Religiey Greckiey perpetuis temporibus rozdawane były. A osobliwie amnistia Commissiey Hadiackiey warowana in suspicientissima forma, opisana nastąpiła, tak Woysku Zaporowskiemu, jako Szlachcie w Koronie y Wielkim Xięstwie Litewskim.

Czwarty Punkt

Poniewasz Szlachta Ruska wielce zubozała, y niemoze chocby rozdawane były iakie Dignitarstwa, iuxta dignitatem swoiey functiey odprawowac, prosi JEMć P. Hetman z Woyskiem Zaporowskim, aby dobra JEKMci y Rzptey, iako się niezey pomieni ordinowane y potym perpetuis temporibus rozdawane były. Oraz przytym prosi, aby ordinatia Sądow tegosz Xięstwa według Commissiey Hadiackiey nastąpiła iuxta requisita infra specificata.

Piąty Punkt

Prosi JEMć Pan Hetman z Woyskiem Zaporowskim, aby dla rządu Woiennego na Ukrainie wszystkie Constitutie de disciplina militari postanowione, reassumowane zostały y potestas JEMci Panu Hetmanowi, przykładem S: pamięci Niebosczyka Pana Jana Zamoyskiego Hetmana Wielkiego, plenaria dana była, tudziesz omnia necessaria ad bellum obmyslone, iuxta requisita infra specificata, gdysz w Commissiey Hadiackiey na wielu mieyscach to warowano iest.

Szosty Punkt

Prosi JEMć Pan Hetman z Woyskiem Zaporowskim, aby wszystkie privata desideria, tak JEMci Pana Hetmana Wielkiego, iako y Polnego Zaporowskiego, tak tesz y trzeciego Brata y JEMci Pana Podkomorzego Kiiowskiego, względem interessow iego, a w ostatku y inszych osob, za ktoremi pisał JEMć P. Hetman do JEKMci y ktorzy w Instructiach są położeni, do sczasliwego efectu przywiedzione zostały, iuxta regestrum infra specificatum, a w ostatku zeby to wszystko, co w Commissiey Hadiackiey iest wyrazono, zostało. Przytym Appendices Commissiey Hadiackiey, tak in rem et personam JEMci Pana Hetmana Woyska Zaporowskiego, iako y JEMci Pana Podkomorzego, aby przyszły do Executiey, uprasza Woysko Zaporowskie.

Requisita Pierwszego Punktu strony uspokoienia Religiey Greckiey y wszystkiego Narodu Ruskiego

I

Aby Unia tak w Koronie, iako w Wielkim Xięstwie Litewskim, per publicam Constitutionem zniesiona była, y ktoby w Koronie iako y w Wielkim Xięstwie Litewskim, lubo w Krolewskich, lubo w Dziedzicznych dobrach miał Uniatow

chowac y Narod Ruski niemi miał opprimowac, takowy kazdy ma podlegac paene infamiae et confiscationis bonorum, a to ad Instantiam Instigatoris Wielkiego Xięstwa Russkiego in quovis Judicio Comitiali et Tribunalitio repetenda, a post coniuctionem Executio JEMci Panu Hetmanowi Woyska Zaporowskiego nieodwłocznie facienda nalezac ma.

II

Episkopi z Cathedrami y dobrami, takze Archymandry, Humenstwa y Cerkwie wszystkie po Miastach y Wsiach JEKMci y Szlacheckich zaraz de facto nie Uniatom maią byc in realem possessionem podane, y Panowie Uniaci zeby nie mieli okaziey do trapienia Narodu Ruskiego, iako przedtym pomawiali, że przenaswiętsze Sacramenta Nieuniaci wyrzucali z Cerkwie y deptali, aby zaraz po Seymie infra spatium duarum septimanarum, tak Sacramenta Eucharistiae, iako Chrismata poswięcone z Cerkwie powynaszali. Ktoby z Uniatow był temu przeciwnym y nie uczynił tego, tedy nie tylko o to Graeco Catholicos pozywac nie będzi mogł, ale iako hostis patriae et Convulsor Pactorum, paena supernominata, ad Instantiam Instigatora Wielkiego Xięstwa Ruskiego, modo Comisso ma bydz karany, takze y ten, ktoby Cathedr y Cerkwi nieustempował.

III

Dobra wszystkie Cerkiewne, ktore swiezo teraz od dobr Cerkiewnych, przez roznych ludzi, a osobliwie przez Ich Mciow Oycow Jesuitow tak w Litwie od JEMci Oyca Tokalskiego, iako y w Koronie od Spitalu S: Troickiego Ostroskiego odebrane, aby de facto przywrocone były. Takze approbacie Decretu JEo Mci Oyca Tokalskiego, Archimandrity Lesczynskiego, w sprawie Ich Mci z Panem Stanisławem Judickim y Panem Hreorym Woyna Jasienieckim aby następiła.

IV

Poniewasz iako Ciało bez duszę, sprawiedliwosc bez executiey iest martwa, tedy lege publica przy Panu Instigatorze W-o X-stwa Ruskiego pewni Ichmc PP. Commissarze maią bydz przydany, do odbierania Cathedr Episcopiy, Archimandriy y Humenstw, Cerkwi y wszystkich dobr Duchownych, ze wszystkiemi procentami. W czym brachium Regale Saeculare w kozdym powiecie ma cortem executionem czynic de facto zub poena suprandata.

V

Jako stan Duchowny Romano Catholicae Religionis obwarowany iest libertatibus Nobilitatis, tak y stan Duchowny Graeco Catholicae Religionis, Statutem Udzielnym, temisz wolnosciami obwarowany iest. Zaczym pilnie domawiac się, zeby Constitutią to publicam warowano było, aby żaden Pan tak Duchowny, iako y Swiecki Dziedzic Religionis Romano Catholicae nie miał zadney władzy sąd-

zic Duchownych Religiey Greckiey, tylko ad loci Ordinarium do Sądu Duchownego pozywac. Takze in Criminalibus causis iako Xięcia Rzymscy, tak y Duchowni Greccy nie maią bydz sądzeni, tylko przed Sądem naleznym Duchownym. A ktoby był contraveniens, takowy kazdy ad Instantiam Instigatora W-o X-stwa Russkiego, lubo iego Viceinstigatora ad Judium quodvis zapozwany, iak Convulsor Decretorum Comitialium et Tribunatorum ma bydz kazany.

VI

Instigator W-o X. Ruskiego, iako y iego Viceinstigator, ma miec lege publica cautam potestatem pozywania na Seymy, Trybunały licentiosos homines, ktorzyby cokolwiek krzywdy czynili Religiey Graeco Catholickiey lubo osobom, lubo dobrom ich, tak w Koronie, iako y w WK-wie Lithewskim Duchownym y Swieckim ludziom cuiuscumque Status et Conditionis fuerint, pozywac pro paene publica, tanquam Convulsores Pactorum, et pro paena publica, contra Convulsores Decretorum Comitialium et Tribunalitionem sanuta, takze szkody, osobliwie, ktore ukrzywdzone poprzysięgac będzie. Tenze Instigator o wszystkie dobra dawnych czasow od Cerkwi zabrane y alienowane, eandem potestatem będzie miał pozywania, nullis obstantibus praescriptionibus.

VII

Infamie na Oycu Episcopie Przemyslskim y Szlachcie tegosz powiatu otrzymane aby były de facto zniesione y salva rationem dochodzenia szkod na Uniatach zostawiona.

VIII

Mieysca swe w Senacie aby zasiedli tak JEMć Oyciec Metropolitan, iako Ichmci Oycowie Władykowie, w Commissiey Hadiackiey mianowani, oraz y Władyka Włodzymierski przyszły, co pilnie upraszamy. Takze Officiales W-o X Ruskiego y Creatio Nowych Urzędow aby skutek swoy wzieła przez Cancellarią W-o X Ruskiego.

IX

Przywileie wszystkie na dobra duchowne Seminaria, Szpitale tak w Koronie, iako y w Wielkim Xięstwie Lithewskim z Cancellariey W-o X Ruskiego aby wydawane były wszystkim ludziom Religiey Graeckiey, poniewasz wzięli to Ichmci PP. Commissarze JEKMci y Rzptey do decisiey JEKMci y zniesienia się z stanami Rzptey. Czego iesliby Ichmci PP. Litewcy nie pozwolili, salvis pactis z Koroną IEch Mciow Panow obywatelow W-o X Litewsk. ani dobr, ktore trzyma Woysko Zaporowskie ustempowac nie moze, ani pact z Ichmcami trzymac nie biędzie. Akademie w Commissiey Hadiackiey Narodowi Ruskiemu pozwolone, zeby constitutiae publica utwierdzone zostały.

X

Oycowie Jesuici w Woiewodztwie Kiiowskim, Brasławskim y Czerniechowskim, dla impedimentow szkoł naszych Ruskich, prosi JEMć P. Hetman z Woyskiem aby nie mieszkali.

XI

Duchowni ritus Romani tak w dobrach swoich, iako y w Diaecesiach nie maią miec zadney władzy nad Duchownemi ritus Graeci.

XII

Gdy to wszystko stanie, tedy JEMć Pan Hetman z Woyskiem submittuie się posła swego Wielkiego ad Summum Pontificem Romanum y do Cesarza JEMci Chrzescianskiego wyprawic, tractuiąc o generalney zgodzie, o czasie y mieyscu generalnego Synodum: do czego się maią Ichmci PP. Duchowni Romano Catholici przyłączyc.

Requisita drugiego Punktu strony Woyska Zaporowskiego

I

Constitutio Novella A-o 1638 przeciwko Woysku Zaporowskiemu postanowiona, takze script ad Archivum Regni eo nomine podany, ma bydz cassowany: Constitutia insza postanowiona na utwierdzenie Praw wszystkich dawnych Zaporowskich y Przywilei in solenni forma ma bydz wydany.

II

Pan Obozny Woyska Zaporowskiego, Sędziowie, Assawułowie y Setnicy aby sowitą contentacia, iaka od Cara * Moskowskiego była pozwolona, ukontentowani zostali. Takze Czern osobliewie, ktora w Regestrze zostanie, zeby wszelakiemi wolnosciami nadana była.

III

Panu Oboznemu W-o X-stwa Ruskiego oraz y Woyska Zaporowskiego teraz quarta z Starostwa Zytomierskiego z Gizanią nalezec ma, albo zkąd inąd: a post decessum moderni possessoris tak Starostwo Zytomierskie, iako Administratia wszystkich saletr po wszystkiey Ukrainie, in bonis Regalibus nalezec ma temusz Panu Oboznemu, aby Rzpta y Woysko abundatiam prochow y kul zawsze miało, niewaząc inszego kosztu na to.

---

* У тексті двічі «Cara».

IV

Kozaka zadnego zaden Pan, ani Dzierzawca niema sądzic, tylko Ataman, Setnik y Pułkownik własny.

V

Prosi pilnie Woysko [redacted] ukontentowanie swoie, poniewasz Ichmci PP. Commissarze na Commissiey Hadiackiey wzięli do Seymu teraznieyszego strony Woiewodztwa Wołynskiego, Ruskiego y Podolskiego, aby finalis declaratio nastąpiła, [redacted] to w Wielkim Xięstwie Ruskim ma zostawac.

Requisita Trzeciego Punktu

I

Prosi JEMć P. Hetman [redacted] Woyskiem Zaporowskim [redacted] Stanem Szlacheckim obywatelow Ukrainskich, aby według Commissiey Hadiackiey, począwszy od naywiększych Dignitarstw asz do naymnieyszych Urzędow Ziemskich y Grodzkich post decessum modernorum possessorum, ludziom Religiey Greckiey indigenis natis et possessionatis Dignitarstwa y Urzędy wszelakie rozdawane były, [redacted] ktoby przeciwko temu smiał upraszac, takowy paena infamiae et confiscatione bonorum ma bydz kazany. W Woiewodztwie zas Ruskim, Wołynskim, Podolskim alternatą, raz Religiey Rzymskiey, a drugi raz Graeckiey Dignitarzami y Urzędnikami Ziemskiemi y Grodzkiemi maią zostawac.

II

Laski Poselskiey alternata nalezec będzie W-o X Ruskiego tak na Seymach, iako y na Commissiach y Poselstwach par habitur ratio, iako y W-o X Lit.

III

Amnistia w Commissiey Hadiackiey wyrazona tak Stanowi Szlacheckiemu, iako y Woysku Zaporowskiemu, proszą, aby [redacted] executią obostroną nastąpiła tak w Koronie, iako y Wielkim X Lit.

IV

Mieysce Posłom Woiewodztwa Kiowskiego w Izbie Poselskiey zaraz wedle Posłow Woiewodztwa Sendomierskiego zdawna nalezące naznaczone byc ma.

V

Condemnaty wszelkie, lucra, banitiae, infamiae y processa na iakimkolwiek stopniu zawisłe, in quocunq. subsellio, [redacted] tych ktorzy u Szweda, lubo przy Woysku Zaporowskim zostawali, asz dotąd otrzymane cassantur.

VI

Wolney Rzptey niemasz cięzszey niewoli, iako gdy droga komu gwałtem zamykaią, do domowienia się swobod y wolnosci swych. Zaczym gdyby kto chciał (czego nierozumiemy) Wolny Nasz Narod tym opprimowac, ze czego w Commissiey Hadiadzkiey niemasz, tego * upraszac nie mozemy, aby Nas tym nieopprimowano, gdysz Narod Wolny do Wolnego dobrowolnie przystępnie y łączy się, y czego potrzeba, o to uprasza.

VII

Xiązeta w Wielkim X. Ruskim będący zadney wyzszey praerogatywy albo praeminentiey nad Stan Szlachecki arrogare albo usurpare sobie nie maią y niebęda mogli.

Requisita Czwartego Punktu

I

Poniewasz Narod Szlachecki Religiey Greckiey wielce iest zubozały, z tych Dignitarstw y Urzędow bez dostatkow, nie tylko zadney pociechy, ale raczey zal y ludibrium musiałby wielkie ponosic; dla tegosz uprasza JEMć P. Hetman ze wszystkim Woyskiem Zaporowskim, aby Woiewodztwo Kiiowske spolnie z Bulawą W-o X Ruskiego y Woyska Zaporowskiego chodziło: przyłączywszy pewne Starostwa in perpetuum do tegosz Woiewodztwa y Bulawy, to iest Ostroskie, Pereiasławske, Bogusławske, Biało Cerkiewskie, Cerkaskie y Kaniowskie z Wyzgrodem y Arendą Kiiowską; do Kasztellaniey zas Kiowskiey, post decessum moderni possessoris, Starostwo Nownickie [?] y Dymirskie [?] dobra z Demidowem; Do Woiewodztwa zas Czerniechowskiego dobra Czerniechowskie, Starostwo Nizynskie; Do Kasztellaniey Czerniechowskiey Starostwo Nowogrodskie; do Woiewodztwa Bracławskiego Bracławskie, Winnickie, Chmielnickie; do Kasztellaniey Brasławskiey Litynskie, Lanowskie; do Buławy Polniey WXP Korszunskie, Czeherynskie, Krzemieniecki, salvis modernis possessoribus. A nim do tego przyidzie, prosie JEKMci y Rzptey de sufficienti provisione Osobom tym ex gratia JEKMci.

II

Tribunał W-o X Ruskiego pro tunc w Zytomierzu sądzic się zacznie, początek y porządek na Convocacyeu Bracławskiey wyrazany bydz ma. Strony Ordynacyi Sądow Zadwornych W-o X Ruskiego zosobna na Seymie postanowienie bydz ma.

III

Jakikolwiek namowią sposob strony sądzenia Tribunału, prosi JEMc Pan Hetman, aby constitutione publica był approbowany.

* У тексті двічі «tego».

Requisita Piątego Punktu

I

Jezeli gdzie, tedu na Ukrainie sieła nalezy in Disciplina militari, dla tegosz prosi JEMc Pan Hetman z Woyskiem, aby wszystkie Constitutie reassumowane były de disciplina militari y zeby JEM Panu Hetmanowi, przykładem S. pamięci Niebosczyka Pana Jana Zamoyskiego, dana była pleniaria potestas nad wszystkiem Rycerstwom, Szlachtą, w Ukrainie będaczym, iurisdictionem belli miał, y kogo wytrąbic kaze z Woyska, aby nie odwoloczna executia, z dobr y z samey persony wszędzie czyniona była. Zwieze przykłady do tego kazdego pobudzic muszą.

II

Zeby do tumultow y zatrudnienia nie przychodziło na Ukrainie, strzez Boze smierci na JEMci Pana Hetmana, dla tegosz JEMc Pan Hetman uprasza, aby bez zadney Electiey Brat JEMci rodzony, JEMc Pan Daniel Wyhowski, strzez Boze prętkiey smierci na niego, de facto na Wielkie Hetmanstwo y na Woiewodstwo Kiiowskie, a trzeci Brat JEMc Pan Constanti Wyhowski na Hetmanstwo Polne nastempował; a co pilnie uprasza JEMc Pan Hetman, aby do seditiey tumultow na Ukrainie nie przychodziło.

III

Quarta Starostw Ukrainnych ma obrocona bydz na Zołnierza do Skarbu W-o X Ruskiego, y Lustratorowie do Rewiziey tey Quarty maią byc obrani.

IV

Nim do sporiądzenia Skarbu W-o X R przyidzie, upraszamy JEKMc, pana Naszego Młgo y Rzptey, aby Nam tyle y takiego Woyska dała, ile y iakiego potrzebuiemy, z obmysleniem zapłaty od Rzptey, namniey na lat trzy: A my vice versa JEKMci y Rzptey Woyska Zaporowskiego in duplo tego, co u Nas będzie, dawac obiecuiemy.

V

Prawo dawne o residowaniu Starostw na Ukrainnych Starostwach aby było reassumowane y zaostrzone sub amissione capneatus ad Instantiam Instigatoris W-o X R, naznaczywszy forum na Tribunalie W-o X-stwa Ruskiego.

VI

W dziedycznych dobrach swoich y lennach, ktore są in circulo W-o X Ruskiego, Xiązęta y Panowie aby sami residowali, interest caley Rzeczyptey, a iesliby w nich sami residowac nie mogli, administratią swych dobr Szlachcie W-o X-stwa R-o osiadłey, Religiey Greckiey zlecic maią, o czym Prawo napisane bydz ma.

VII

Woynę wnętrzną wyprowadzic za granicę y continuatio iey prowidenda.

VIII

Jest dawne prawo, aby biały głowy zadnych Starostw Ukrainnych nie trzymali, ze ludzi zawsze Rycerskich na Ukrainie, a osobliwie teraz, iako naywięcey potrzeba. Tedy pilnie á pilnie uprasza JEM P. Hetman, zeby to prawo reassumowano y nie tylko na dobra Krolewskie, ale y na lenne, we wszystkiey Ukrainie y w Siewierzu wszystkie prawa pokassowane, a bene meritis, pure Zołnierzom, ktorzy krew swoię wylewaią w Woysku, pooddawano, ktorych JEMc P. Hetman Zaporowski zaleci.

IX

Convocatia w Bracławiu W-o XR-o iako iest potrzeba Rzeptey, proponent Ichmci Panowie Posłowie, ktory czas determinowac, in decursu niedziel dwunastu, et Praesidem naznaczyc unum ex duobus, na ktorey Convocatiey te rzeczy tractowac się będą.

X

Nadewszystko, to co się pod Hadiaczem postanowiło y na tym Seymi postanowi, upraszac iako naypokorniey powinni Ichmci PP. Posłowie Krola JEMci, Pana NMłgo, aby to sanctum negotium, solenni JEKMci juramento stwierdzone było y Ichmcow Panow Senatorow y Osob w Commissiey mianowanych.

XI

Na provisią Stołu JEKMci W-o X-stwo R-e Milhorod z Pultawą y wszystkiemi miastami do Milhoroda przed woyną należącemi, á Krolewey JEyMci Miane [illegible] Włoscią, Starostwo Nosowskie y Kobyscz ofiaruie.

Requisita Shostego Punktu strony privatnych desiderij

I

W assecuratiey od JEKMci P. NMłgo od Ichmcow PP. Commissarow Hadiackich daney privata sua desideria wnosi JEMć Pan Hetman z Woyskiem Zaporowskim, a naprzod zeby zadne dobra y beneficia Swieckie y Dochowne bez zalecenia listownego JEMci Pana Hetmana Zaporoskiego nikomu nie były dawane, y teraznieysze, iezeli kto uprosił ad male narrata u JEKMci, aby per publicam constitutionem wszystkie a wszystkie były zniesione, a co barzo pilnie á pilnie uprasza JEMć Pan Hetman. Osobliwie uprasza JEMć Pan Hetman, iako ten,

ktory ustawicznemi trudnosciami woiennemi na Ukrainie obrutus prawie zostaie, zeby w zadnych sprawach tak criminalnych, iako et in civilib nie był necessitowany ad personalem comparationem, ale zeby przez Urzędnikow swoich tak w Sądach Grodzkich, Tribunale, iako y na Seymie przez sług lubo urzędnikow swoich sprawował się y odpowiadał.

II

Zeby tym prędzey obywatele Ukrainscy do pocessiey dobr JEKMci na Ukrainie będących przychodzili, uprasza JEMć Pan Hetman z Woyskiem, aby prima vacantia Romano Catholicis w Koronie conferowane były.

III

Uwazaiąć JEMć Pan Hetman, ze straszna zguba Oyczyznie nizkąd indąd nie nastąpiła, tylko z owego słowka nie pozwalam, zaczym poniewasz w iedno ciało Rzptey incorporuiem się obviando wczesnie, tak wielkiemu niebespieczenstwu, tedy bez naruszenia wolnosci o takową melioratią prosi, aby maior pars concludowała sposobem tribunalskim. Jezeliby [redacted] kto chciał dobra iey brac y tym trudnic, tedy y ta maior pars ma concludowac, wyiąwszy, kiedy cały Narod będzie contradikował.

IV

Strony Lubomla y Baru pokornie uprasza JEMć Pan Hetman JEKMci y Rzptey, zeby te dobra servatis requisitis omnibus Juris Polonici dane przykładem S. pamieci Niebosczyka Pana Jana Zamoyskiego constitutią approbowany był.

V

Zosobna JEMć Pan Hetman pokorną prosbę swoię wnosi [redacted] JEMcią P. Rodzicem swoim Starym, za JEM Panem Danielem y za JMPanem Constantem Wyhowskim Bracią swoią rodzoną, zeby z Sczodrobliwey y Panskiey swoey łaski JEKMć według stanu y zasług [redacted] dobr Rzptey, ktore według Pakt Hadiackich na obywatelow Ukrainnych, post decessum modernorum possorum przypadac maią, miłosciwie opatrzyc raczył, provisione competenti. Przytym y JEMPana Podkomorzego Kiiowskiego według Pakt Hadiackich y wniesionych intercessyi JEMPana Hetmana acquietowac miłosciwie raczył. Takze y za Panem Jerzym Chmielnickim prosbę swoię wnosi.

VI

Zosobna JEMć Pan Hetman instantią swoię wnosi [redacted] wszystkiemi krewnemi swemi, a osobliwie [redacted] JEMcie Oycem Gunaszewskim, takze [redacted] wszystkiemi, za ktoremi listy pisał do JEKMci, aby in privatis desideriis suis milosciwie od

JEKMci ukontentowani zostali, specialiter JEMć Pan Prokop Werešczaka, Komornik Graniczny Czerniechowski, iako dawny przysięgły sługa JEKMci.

VII

Hetman Wielki W-o X R-o aby podawał Polnego, a post decessum Wielkiego, a Polny następował successiae, a oraz na Starostwa wyzey mianowane, mogłoby się in bonum Reipub. y Woiewodztwo Zaporoskie formowac.

VIII

Wszystkie zasługi JEM Pana Hreorego Hulanickiego, nakaznego Hetmana Siewierskiego, wysokie y condigna JEKMci PNMłgo merentur praemia, w ktorym prosi JEM Pan Hetman, aby według zasługi swey ze wszystkiemi Setnikami y Czernią swą był ukontentowany.

IX

Godne są tego merita Jasnie Oswieconego X-cia JEMci Bogusława Radziwiła, Koniuszego W-o X-stwa Litt., ktorey samemu Krolowie JEMci y Rzptey wyswiadczał y z prodkow swych znacznie Panu y Oyczyznie zasłuzył, aby z kozdey miary od JEKMci y Rzptey był ukontentowany in omnibus desideriis suis, cokolwiek nalezy ad dignitatem jura et facultates Xcia JEMci.

X

Za JEM Panem Gabrielem Hulewiczem, Chorązym Czerniechowskim, ut integrum restituatur iako y za Panem Alexandrem Czaplicem Kisielnickim y za wszystkiemi, ktorzy kolwiek hac fatali Reip. calamitate przewinieli Panu y Oyczyznie wykroczyli, aby się dementią JEKMci Oycowską y miłoscią Rzptey Macierynską cieszyli, prosimi.

П е р е к л а д

ПЕРЕЛІК ПУНКТІВ І ПОКІРНИХ ПРОХАНЬ, ЯКІ ПОДАЄ ЙОГО МИЛІСТЬ ЯСНОВЕЛЬМОЖНИЙ ГЕТЬМАН ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО РАЗОМ З УСІМ ВІЙСЬКОМ ЗАПОРОЗЬКИМ І НАРОДОМ РУСЬКИМ ЙОГО КОРОЛІВСЬКІЙ МИЛОСТІ І ВСІЙ РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ

Пункт перший

Просить його милість пан гетьман з усім Військом, щоб відповідно до Гадяцької Комісії унія була скасована де-факто, грецька релігія заспокоєна і весь народ руський повністю втихомирений згідно [redacted] проведеним розслідуванням комісії, [результати] якого будуть перелічені нижче.

Пункт другий

Просить його милість пан гетьман [redacted] Військом Запорозьким, щоб згідно з тою комісією повністю Військо Запорозьке заспокоїти і задовольнити. Також аби було видано Декларацію щодо приєднання воєводств Руського, Волинського і Подільського до Руського Князівства, тому що їх милості [redacted] комісари подали це [на розгляд] сейму, а також аби були виконані інші прохання самого Війська Запорозького, які будуть перелічені нижче.

Пункт третій

Просить його милість пан гетьман з Військом про шляхетський стан Руського Князівства, щоб, згідно з Гадяцькою Комісією, весь час надавали людям грецької віри всі [становища] від найвищого сану аж до найменших посад. Особливо ж, щоб амністія, гарантована Гадяцькою Комісією, записана в дуже двозначній формі, була здійснена як для Війська Запорозького, так і для шляхти в Короні та Великому Литовському Князівстві.

Пункт четвертий

У зв'язку з тим, що руська шляхта вельми зубожіла і, хоча б роздавалися якісь посади, не може з гідністю виконувати свої обов'язки, тому просить його милість пан гетьман з Військом Запорозьким, щоб маєтності його королівської милості і Речі Посполитої, як нижче було сказано, були впорядковані й потім розподілялися на вічні часи. При тому ще просить, щоб установлення судів того ж Князівства відбулося, згідно з Гадяцькою Комісією, відповідно до нижче перелічених вимог.

Пункт п'ятий

Просить його милість пан гетьман з Військом Запорозьким, щоб всі ухвалені [раніше] постанови для військової влади на Україні про військову дисципліну було зібрано разом й щоб було надано повну владу його милості пану гетьманові за прикладом святої пам'яті покійного пана Яна Замойського, великого гетьмана, а також обмірковано було все необхідне для війни, згідно з вимогами, які нижче будуть перелічені, тому що в Гадяцькій Комісії це гарантовано в багатьох місцях.

Пункт шостий

Просить його милість пан гетьман з Військом Запорозьким, щоб усі приватні претензії так його милості пана великого гетьмана, як і пільного запорозького, як теж і третього брата і його милості пана київського підкоморія щодо його інтересів, а також інших осіб, про яких писав його милість пан гетьман до його королівської милості і про яких записано в інструкціях, було доведено до щасливого здійснення згідно з нижчеподаним реєстром, та, врешті, щоб усе те, про що говориться в Гадяцькій Комісії, збереглося. Військо Запорозьке просить одночасно, щоб доповнення Гадяцької Комісії як щодо справи і особи його милості пана гетьмана Війська Запорозького, так і його милості пана підкоморія були виконані.

Вимоги до першого пункту щодо задоволення потреб грецької релігії і цілого руського народу

I

Щоб унія так у Короні, як і в Великому Литовському Князівстві була знесена привселюдно постановою, і коли б хтось у Короні або в королівстві чи в спадкових добрах переховував уніатів і за їх допомогою гнобив руський народ, такий повинен підлягати карі анафеми і конфіскації маєтків, і це повинно здійснюватися на вимогу інстигатора Великого Руського Князівства у будь-якому надворному Суді і Трибуналі, а після вирішення [справи] виконання вироку має належати до його милості пана гетьмана Війська Запорозького.

II

Єпископи з кафедрами і маєтностями, а також архимандрії, ігуменства і всі церкви по містах і селах його королівської милості і шляхетських повинні бути передані негайно де-факто у справжнє володіння неуніатам і щоб панове уніати не мали можливості цькувати руський народ наклепами, як це робили раніше, що неуніати викидали з церкви найсвятіші дари і топтали [їх]; щоб відразу ж після сейму протягом двох тижнів і дари євхаристії, і освячений хризмат повиносили з церкви. Якщо б хтось із уніатів протиставився цьому і не вчинив так, тоді не тільки не матиме права позивати за це до су-

ду греко-католиків, але як ворог батьківщини і порушник договорів має бути покараний [redacted] вище карою на вимогу інстигатора Великого Руського Князівства через повноважний суд; [це стосується] також тих, що не повертають кафедр і церков.

III

Щоб де-факто повернули усі церковні маєтності, які недавно були відторгнені від церковних маєтностей різними людьми, зокрема їх милостями отцями єзуїтами, так у Литві — від їх милості отця Токальського, як і в Короні — від Свято-Троїцького Острозького шпиталю. Щоб відбулося також затвердження декрету його милості отця Токальського, архимандрита лещинського, у справі їх милостей [redacted] паном Station Юдицьким і паном Григорієм Войною-Ясенецьким.

IV

Тому що, як тіло без душі, так і справедливість без виконання [вироку] — мертва, тому мають бути призначені до пана інстигатора Великого Руського Князівства певні їх милості панове комісари для відбирання кафедр єпископій, архимандрій та ігуменств, церков і всіх маєтностей духовних з усіма [від них] відсотками. При цьому цивільна королівська влада має створити де-факто виконавчий орган під вищеназваною карою.

V

Як стан духовний римо-католицької віри [redacted] забезпечений шляхетськими вольностями, так і стан духовний греко-католицької віри на підставі удільного статуту [має бути] забезпечений такими ж вольностями. Тому пильно треба домовлятися, щоб це було публічно закріплене Постановою, щоб жоден пан, так духовний, як і світський дідич римо-католицької віри, не мав жодної влади судити духовних грецької віри, [щоб він міг] тільки у звичайному місці позивати до духовного суду. Також і в карних справах — як римських ксьондзів, так і грецьких духовних не можна судити, тільки судом, відповідним для духовних. А хто б цьому противився, кожного такого мають позивати у будь-якому суді на вимогу інстигатора або віце-інстигатора Великого Руського Князівства як порушника надворних і трибунальських декретів.

VI

Інстигатор Великого Руського Князівства, як і його віце-інстигатор, повинні мати забезпечену публічним законом силу позивати до сейму, трибуналів зухвалих людей, які чинили б якусь кривду греко-католицькій релігії або особам, або їхнім маєтностям як у Короні, так і в Великому Литовському Князівстві духовним і світським людям, якого б статусу і стану вони

не були, позивати для публічного покарання, як порушників договорів, і для публічного покарання, встановленого на порушників надворних і трибунальських декретів, а також за шкоди, особливо коли будуть фальшиво присягати. Цей же інстигатор матиме таку ж силу позивати без будь-яких обмежень за всі маєтності, давно забрані і відторгнені від церкви.

VII

Щоб анафему, яку наклали на отця єпископа перемишльського і шляхту цього ж повіту, де-факто скасували і гарантували можливість добиватися відшкодування від уніатів.

VIII

Щоб зайняли свої місця в сенаті і його милість отець митрополит, і їх милості отці владики, згадані в Гадяцькій Комісії, а також майбутній владика володимирський — про це наполегливо просимо. Щоб також урядовці Великого Руського Князівства призначалися і утворення урядів проводилося через канцелярію Великого Руського Князівства.

IX

Щоб усі привілеї на духовні маєтності, семінарії, шпиталі як у Короні, так і в Великому Литовському Князівстві надавалися з канцелярії Великого Руського Князівства всім людям грецької віри, тому що [цю вимогу] взяли їх милості панове комісари їх королівської милості і Речі Посполитої для вирішення їх королівською милістю та для того, щоб порозумітися зі станами Речі Посполитої. Якщо б їх милості панове литовські на це не дозволили, то, не порушуючи договорів з Короною їх милостей панів громадян Великого Литовського Князівства, не зможе віддавати ні маєтності, які має в своїх руках Військо Запорозьке, ані не буде дотримувати договорів з їх милостями. Академії, дозволені Гадяцькою Комісією руському народові, повинні бути затверджені публічною постановою.

X

Просить його милість пан гетьман з Військом, щоб отці єзуїти, що перешкоджають нашим руським школам, не мешкали у воєводствах Київському, Брацлавському і Чернігівському.

XI

Духовні римської віри ні у своїх маєтностях, ні в дієцезіях не можуть мати жодної влади над духовними грецької віри.

XII

Коли все це здійсниться, тоді його милість пан гетьман з Військом погодиться відправити свого великого посла до найвищого римського первосвященика і до його милості християнського імператора вести переговори про загальну згоду, про час і місце генерального синоду, до чого повинні приєднатися їх милості панове духовні римо-католики.

Вимоги до другого пункту щодо Війська Запорозького

I

Нове рішення постанов 1638 року, ухвалене проти Війська Запорозького, а також записка, подана в зв'язку з цим до королівського архіву, повинні бути скасовані, а треба видати іншу ухвалену постанову про затвердження усіх давніх прав запорозьких і привілеї в урочистій формі мають бути дані.

II

Щоб пана обозного Війська Запорозького, суддів, осавулів і сотників задовольнили щедро так само, як встановив цар московський. Щоб і чернь, особливо та, що залишилася в реєстрі, одержала різні вольності.

III

Панові обозному Великого Руського Князівства і Війська Запорозького має належати тепер кварта зі староства Житомирського з гізанією або з іншого місця, а після смерті теперішнього посідача як Житомирське староство, так і адміністрація всіх селітроварень у всій Україні, в королівських маєтках має належати тому ж панові обозному, щоб Річ Посполита і Військо мали завжди надмір пороху і куль, не витрачаючи на це інших коштів.

IV

Жодного козака не може судити жоден пан ані орендар, тільки власний отаман, сотник і полковник.

V

Наполегливо просить Військо задовольнити його у зв'язку з тим, що їх милості панове комісари на Гадяцькій Комісії взяли, [щоб подати] до теперішнього сейму [справу] воєводств Волинського, Руського і Подільського, щоб прийняти остаточну декларацію, що ці [землі] повинні залишатися у Великому Руському Князівстві.

Вимоги до третього пункту

I

Просить його милість пан гетьман з Військом Запорозьким про стан шляхетський українських громадян, щоб, згідно з Гадяцькою Комісією, уряди, починаючи від найвищого рангу аж до найменших земських і гродських, після того, як помруть теперішні їх посідачі, надавали посади і будь-які уряди людям грецької віри, що шляхетно народжені й мають маєтності, [redacted] коли б хтось посмів проти того виступити, той має бути покараний карою анафеми і конфіскацією маєтностей. У воєводстві Руському, Волинському і Подільському урядовцями і службовцями земськими і гродськими повинні бути по черзі раз римо-католицької, [redacted] інший раз — грецької віри.

II

Право черговості на уряд посла належатиме Великому Руському Князівству як у сеймах, так і в комісіях і в посольствах за таким принципом, як Великому Литовському Князівству.

III

Просять, щоб амністія, запевнена Гадяцькою Комісією як шляхетському станові, так і Війську Запорозькому, здійснювалася обома сторонами як у Короні, так і в Великому Литовському Князівстві.

IV

У палаті послів [сеймі] повинні бути призначені місця для послів Київського воєводства, які здавна їм належаться, зразу ж біля послів Сандомирського воєводства.

V

Будь-які вироки, штрафи, вигнання, анафеми й [судові] процеси, що ведуться на будь-якому рівні та в будь-якому місці, що досі зберігалися відносно тих, що були зі шведами або з Військом Запорозьким, скасовуються.

VI

У вільній Речі Посполитій немає важчої неволі, як та, коли комусь силоміць закривають шлях до здобуття своїх свобод і вольностей. Тому, коли хтось хотів би (чого не розуміємо) гнобити наш вільний народ тим, що чого немає [redacted] Гадяцькій Комісії, того не можемо просити, щоб нас тим не гнобили, бо вільний народ до вільного добровільно приходить і єднається і, чого треба, про це просить.

VII

Князі, що живуть у Великому Руському Князівстві, не мають і не зможуть мати [права] вимагати або захоплювати жодної вищої прерогативи або першенства понад шляхетський стан.

Вимоги до четвертого пункту

I

Через те, що народ шляхетський грецької віри вельми зубожів, а від тих посад і урядів, що не дають прибутків, не тільки жодної втіхи не матиме, але швидше буде змушений терпіти жалі й наругу; тому просить його милість пан гетьман з усім Військом Запорозьким, щоб воєводство Київське належало до Булави Великого Руського Князівства, приєднавши деякі староства навіки до цього ж воєводства і Булави, а саме: Острозьке, Переяславське, Богуславське, Білоцерківське, Черкаське і Канівське з Вишгородом і Київською орендою; а до каштелянії Київської після смерті теперішнього посідача — староство Новницьке [?] і Димерські [?] маєтності з Демидовим; а до воєводства Чернігівського — маєтності Чернігівські, староство Ніжинське; до каштелянії Чернігівської — староство Новгродське, до воєводства Брацлавського — Брацлавське, Вінницьке, Хмельницьке; до каштелянії Брацлавської — Літинське, Ланівське; до пільної Булави Великого Руського Князівства — Корсунське, Чигиринське, Крем'янецьке, не рухаючи теперішніх посідачів. А заки це станеться, просять його королівську милість і Річ Посполиту забезпечити цим особам утримання з ласки його королівської милості.

II

Трибунал Великого Руського Князівства тепер почне судити в Житомирі, початок і черга повинні бути встановлені на Брацлавській зустрічі. Щодо статусу надворних судів Великого Руського Князівства має бути окрема постанова на сеймі.

III

Який би не ухвалено спосіб проведення трибунальських судів, його милість пан гетьман просить затвердити його публічною постановою.

Вимоги до п'ятого пункту

I

Як би це не було, але то саме в Україні сила полягає у військовій дисципліні, тому його милість пан гетьман з Військом просить, щоб усі постанови про військову дисципліну було зібрано разом і щоб його милості пану геть-

манові, за прикладом святої пам'яті покійного пана Яна Замойського, була надана повна влада над усім лицарством, шляхтою, що є на Україні, щоб він мав право війни, [illegible] коли б наказав когось виключити з війська, щоб негайно і всюди було це виконано відносно маєтностей і самої особи. Свіжі приклади повинні кожного до цього спонукати.

II

Щоб не доходило на Україні до заворушень і ускладнень на випадок, Боже борони, смерті його милості пана гетьмана, тому його милість пан гетьман просить, щоб без жодних виборів рідний брат його милості — його милість Данило Виговський, Боже борони його від швидкої смерті, де-факто успадкував Велике Гетьманство і Київське воєводство, [illegible] третій брат його милість пан Костянтин Виговський успадкував би пільне гетьманство, про що наполегливо просить його милість пан гетьман, щоб на Україні не доходило до вибуху заворушень.

III

Кварту з українних староств треба призначити на жовнірів до скарбниці Великого Руського Князівства і повинні бути обрані люстратори для ревізії цієї кварти.

IV

Заки прийде до утворення скарбниці Великого Руського Князівства, просимо його королівську милість, пана нашого милостивого і Річ Посполиту, щоб нам дали стільки і такого війська, скільки і якого потребуємо, обміркувавши плату від Речі Посполитої щонайменше на три роки. А ми, зі свого боку, його королівській милості і Речі Посполитій обіцяємо давати Війська Запорозького подвійну кількість від тої, яка в нас буде.

V

Давнє право про перебування [старостів] у староствах українських треба зібрати разом і загострити під карою усунення зі староства на вимогу інстигатора Великого Руського Князівства, призначивши розгляд справ у трибуналі Великого Руського Князівства.

VI

Щоб у своїх спадкових маєтностях і ленах, розташованих в межах Великого Руського Князівства, князі і панове перебували особисто — залежить на цьому цілій Речі Посполитій, [illegible] коли б самі не могли перебувати в них, повинні доручати управління своїх маєтностей осілій шляхті

Великого Руського Князівства грецької віри, про що повинен бути написаний закон.

VII

Внутрішню війну вивести за кордони і продовжувати обережно.

VIII

Існує давній закон, щоб жінки не мали жодних українних староств, бо в Україні завжди, а тепер особливо, потрібно якнайбільше лицарських людей. Тому дуже-дуже просить його милість пан гетьман, щоб ці права зібрали разом і щоб не лише для королівських маєтностей, але й для ленних, в цілій Україні і в Сівері, всі права [на ці маєтності] скасували, а віддали добре заслуженим справним жовнірам, які кров свою проливають у війську, за рекомендацією його милості пана гетьмана запорозького.

IX

Зустріч у Брацлаві Великого Руського Князівства, в якій має потребу Річ Посполита, пропонують їх милості панове посли, визначивши термін [зустрічі] в межах дванадцятьох тижнів, а керівником призначити одного з двох; на цій зустрічі будуть вести переговори про ці справи.

X

Перш за все про те, що під Гадячем вирішено, і про те, що на цьому сеймі ухвалять, якнайпокірніше проситимуть їх милості панове посли його милість короля, пана нашого милостивого, щоб ці святі переговори було затверджено урочистою присягою його королівської милості та їх милостей панів сенаторів і осіб, згаданих у Комісії.

XI

На забезпечення стола його королівської милості Велике Руське Князівство дарує Миргород з Полтавою і з усіми містами, які перед війною належали до Миргорода, а її милості королеві — Мину з волостю, Носівське староство і Кобищу.

Вимоги до шостого пункту відносно приватних претензій

I

Згідно з гарантією його королівської милості пана нашого милостивого, переданою їх милостями панами комісарами гадяцькими відносно власних претензій, його милість пан гетьман з Військом Запорозьким просить, щоб

насамперед жодні маєтності і бенефіції світські й духовні нікому не давали без письмового дозволу його милості пана гетьмана Запорозького, і нинішні якщо хтось випросив під фальшивим приводом від його королівської милості, щоб геть усі публічною постановою були скасовані, про що вельми наполегливо просить його милість пан гетьман. Особливо ж просить його милість пан гетьман як особа, майже [цілком] пригнічена постійними воєнними труднощами в Україні, щоб жодні справи, чи то карні, чи цивільні, не був зобов'язаний особисто полагоджувати, а щоб виконував це і відповідав [за них] за посередництвом своїх урядовців у гродських судах і трибуналі, а також на сеймі при допомозі своїх слуг або урядовців.

II

Щоб якнайшвидше українські громадяни почали володіти маєтностями його королівської милості, які є в Україні, просить його милість пан гетьман з Військом, щоб у Короні вакансії приділяли насамперед римо-католикам.

III

Його милість пан гетьман вважає, що страшна згуба Вітчизни прийшла не від чого іншого, як саме від того словечка «не позволяю», тому, вливаючись в єдине тіло Речі Посполитої, завчасу протиставляємося такій великій небезпеці, [пан гетьман] просить, не порушуючи вольності, такого поліпшення, щоб вирішувала більшість трибунальським способом. А коли б хтось захотів захопити її [Вітчизни] добро і цим займатися, тоді й ця більшість має вирішувати, крім [таких ситуацій], коли весь народ буде проти.

IV

Щодо Любомля і Бару, то його милість пан гетьман уклінно просить його королівську милість і Річ Посполиту, щоб ці маєтності, беручи до уваги вимоги всіх польських законів, чого приклад дав святої пам'яті небіжчик Ян Замойський, затверджено постановою.

V

Його милість пан гетьман подає окреме своє покірне прохання про його милість старого свого батька, про його милість пана Данила і про його милість пана Костянтина Виговського — рідних своїх братів, щоб зі своєї щедрої і панської ласки їх королівська милість зволила обдарувати за їх станом і заслугами відповідним забезпеченням — з тих маєтностей Речі Посполитої, які, згідно з Гадяцькою Комісією, після смерті теперішніх посідачів мають відійти до українних громадян. При цьому щоб і його милість пана київського підкоморія, згідно з Гадяцькими угодами і поданою підтримкою його милості пана гетьмана, милостиво зволив заспокоїти. Подає також своє прохання і за пана Юрія Хмельницького.

VI

Окремо його милість пан гетьман подає своє прохання про всіх своїх родичів, особливо про його милість отця Гунашевського, а також про всіх, про кого писав листи до його королівської милості, щоб їх королівська милість задовольнила їхні приватні претензії, особливо його милість пана Прокопа Верещаки, прикордонного чернігівського комірника, як давнього вірного слуги їх королівської милості.

VII

Щоб великий гетьман Великого Руського Князівства призначав пільного, а після смерті великого — спадщину щоб брав пільний, також на вищеназвані староства; на маєтностях Речі Посполитої могло б формуватися також і Воєводство Запорозьке.

VIII

Усі заслуги його милості пана Григорія Гуляницького, наказного гетьмана Сіверського — високі й гідні заслуженої нагороди їх королівської милості, пана нашого милостивого — про нього просить його милість пан гетьман, щоб за свої заслуги разом з усіма сотниками і своєю черню був нагороджений.

IX

Достойні цього заслуги світлого князя його милості Богуслава Радзивіла, конюшого Великого Литовського Князівства, які засвідчував він самому його милості королеві та Речі Посполитій, а ще його предки дуже заслужилися Богові й вітчизні, щоб усебічно його милість король і Річ Посполита задовольнили всі ті його претензії, які належні рангові прав та привілеїв його милості князя.

X

Просимо, щоб його милість пан Гаврило Гулевич, хорунжий чернігівський, був повністю відновлений [в правах], а також пан Олександр Чаплич-Кісельницький і всі, хто під час цього фатального нещастя Республіки провинився перед Богом і Батьківщиною, тішилися батьківською ласкою його королівської милості і материнською любов'ю Речі Посполитої.

ЧОТИРИ ДОКУМЕНТИ ІВАНА МАЗЕПИ З 1705 року

Серед багатьох писемних пам'яток епохи Гетьманщини, що зберігаються в архівах та бібліотеках, найменш відомий зміст тих, які видавалися гетьманськими канцеляріями у другій пол. XVII—XVIII ст. Це, зокрема, документи Юрія Хмельницького, Івана Виговського, Павла Тетері, Петра Дорошенка, Івана Скоропадського, Данила Апостола та інших. З одного боку, такий стан пов'язаний із щораз більшим після приєднання України до Росії обмеженням сфери діяльності гетьманів, що відсувало їхню владу на задній план, з другого — не завжди об'єктивним трактуванням тогочасної української документальної спадщини [redacted] офіційній російській історіографії, [redacted] з кін. 1920-х рр.— в історіографії радянській. До згаданої спадщини належать також листи та універсали гетьмана Івана Мазепи. Його документація найбільша за обсягом, адже ніхто до нього «не тримав так довго булави» на українському гетьманському престолі — гетьманував І. Мазепа 22 роки. Діяльність гетьмана позначилася на всіх сферах життя України, яка тоді, незважаючи на всілякі імперські обмеження, інтенсивно входила [redacted] загальноєвропейський культурний процес[1].

Пропоновані увазі документи І. Мазепи стосуються лише окремих історичних подій — періоду Північної війни, в яку були втягнені Україна і Польща. Польща на той час була розділена і мала двох королів: Станіслава Лещинського, який орієнтувався [redacted] Швецію, та Августа II Саксонського — ставленика російського царя. У 1704—1705 рр. І. Мазепа [redacted] наказом Петра І з козацькими загонами переслідув[redacted] прихильників так званої шведської партії. Про підготовку до воєнної виправи, яка передбачалася на літо 1705 р., інформує лист І. Мазепи до Т. Дзялинського від 27 лютого 1705 р.

Ще на початку вересня 1704 р. шведські війська, очолювані Карлом XII, переслідуючи прихильників Августа II, оточили Львів. Щоб позбавити противника можливості ховатися від артилерійського обстрілу, передмістя, за порадою командуючого залогою Львова З. Галецького, було спалене. Проте 6 вересня шведи здобули місто. Карл XII дозволив війську дві години грабувати Львів, оголив церкви та костьоли від коштовностей, взяв велику контрибуцію[2].

При переходах через маєтності противників шведської партії гетьман своїми універсалами застерігав козацьких старшин від матеріальних зловживань. Універсал [redacted] Батурина, датований 20 травня 1705 р., стосується маєтків великого коронного

---

[1] Полонська-Василенко Н. Палій та Мазепа // Мазепа [redacted] його доба.— Авгсбург, 1949.— Зб. 1, ч. 3.— С. 3—4.

[2] Nowiń St. Lwów // Encyklopedya powshechna / Nakl. S. Orgelbranda.— Warszawa, 1864.— T. 17.— S. 477.

канцлера Яна-Станіслава Яблоновського. Маєтності прихильників С. Лещинського за наказом Петра I спустошувано[3].

Влітку 1705 р. козацькі загони, очолювані І. Мазепою, переслідували прихильників С. Лещинського. Їхній шлях пролягав через Львів на Замостя. Щоб зменшити тягарі та незручності для зруйнованого шведами Львова, Мазепа, на прохання магістрату, обійшов місто окружними шляхами, про що сповіщає його листом (№ 3).

Наприкінці 1705 р. І. Мазепа завернув від Замостя, половину війська залишив [redacted] Холмщині та в Белзькому воєводстві, а [redacted] другою прибув [redacted] Волинь[4]. *Козацькі загони розміщувалися на зимові стоянки. Їм потрібен був фураж і харчі. Щоб уникнути несправедливості, повторних поборів з маєтків, гетьман звертався до військової старшини з відповідними універсалами, один із них датований 10 листопада 1705 р. Він стосується маєтків сіл Добромиричі та Пересоловичі на Холмщині, що належали тоді краківському каштеляну М. Секеринському.*

Козацькі загони І. Мазепи тривалий час залишалися на Правобережній Україні. Під приводом боротьби з прихильниками шведської орієнтації гетьман оволодів територією Волині та Київщини і таким чином об'єднав Лівобережжя з Правобережжям. Незважаючи на всі накази Петра, у плани якого не входило поривати з Польщею, він уперто відмовляється покинути Правобережжя і таки не випускає його зі своїх рук[5].

Усі публіковані нижче листи зберігаються у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника АН УРСР (далі — ЛНБ АН УРСР). Вони різного походження, неоднакові за дипломатичною характеристикою, станом збереження, хоча всі відносяться до 1705 р.

Найбільш ранній лист № 1, писаний з Ямполя 27 лютого за старим стилем 1705 р. Він адресований хелмінському воєводі Томашові Дзялинському, прихильникові короля Августа II. Зміст листа вказує на приязні відносини між гетьманом і воєводою, засвідчує факт приготування українсько-російських військ до походу [redacted] західноукраїнські землі. За видовою ознакою він належить до звичайних епістолярних пам'яток — листів. Писаний, очевидно, приватно, з власноручним підписом Івана Мазепи. Мова польська. Оригінал. На двох аркушах паперу (формат 31×19,5 см), без печатки. Виявлено лист серед рукописів фонду Оссолінських (ф. 5), у складі великого конволюта та різних родинних актів.

Лист № 2 даний з Батурина 20 травня (правдоподібно, старого стилю) 1705 р. Відноситься до розряду гетьманських охоронних універсалів, адресований усій військовій старшині Запорозького Війська (Товариства). У ньому мовиться про заборону чинити будь-які зловживання на тих територіях, де перебуває козацьке військо, і завдавати шкоду у маєтках вельмож Корони, підпорядкованих королеві Августу II. Насамперед це стосується маєтностей Блонського староства. Універсал зберігається серед рукописних документів фонду Сапєгів (ф. 103), писаний на двох аркушах паперу (розмір кожного 32,5×39,5 см), виданий Генеральною гетьманською канцелярією. Оригінал. Українська ділова мова XVIII ст. Внизу зліва підпис Івана Мазепи, [redacted] правому боці внизу відтиснута округла (діаметр 4,5 см) паперова печатка із зображенням козака з мушкетом. В обідку напис «ПЄЧАТЬ МАЛОИ РОССІИ ВОИСКА И. ЦР̃СКОГО ПРЄСВѢТЛОГО ВЄЛИЧЄСТВА ЗА-

---

[3] Костомаров М. Мазепа.— Львів, 1895.— Ч. I.— С. 131.
[4] Там же.— С. 132.
[5] Дорошенко Д. Мазепа в історичній літературі і в житті // Мазепа: Зб.— Варшава, 1938.— Т. 1.— С. 24.

Іван Мазепа. Мал. XVIII ст.

Універсал Івана Мазепи про заборону зимувати, стягати податки і продукти для війська у селах Доброимиричі та Пересоловичі на Холмщині. Городло, 10 листопада 1705 р.

ПОРОЗКОГО». *У правому нижньому куті першого аркуша діловодний напис польською мовою:* «Uniwersał na starostwa Błonskiego dobra» *на звороті другого аркуша — «1706 30* maj» *(дата помилково відчитана і вписана);* «Uniwersał aby w starostwie Błońskiem Jana Jabłonowskiego... żadnych szkod nie robiło wojsko przez hetmana koz[aków] zapor[ozkich] Mazepą wydany» *(XVIII ст.).*

Лист № 3 без дати. Однак немає сумніву, що він написаний канцелярією в період гетьманської виправи на західноукраїнські землі 1705 р. Адресований бурмистрові, райцями і усьому магістратові міста Львова про те, що гетьман наказує війську оминати місто і на підтвердження цього дає охоронного листа. Документ зберігся у формі запису в книзі XVIII ст. під заголовком «List Mazeppy do miasta Lwowa», *яка є складовою частиною рукописного фонду родини Оссолінських (ф. 5). Мова польська. Лист підписував гетьман. Слідів засвідчення його печаткою немає.*

Лист № 4 писаний 10 листопада 1705 р. неподалік міста Городла у Белзькому воєводстві. За дипломатичною ознакою належить до типових універсалів, які видавала гетьманська канцелярія. Даним листом оголошується заборона зимувати, стягати податки, продукти та різні данини для військ у селах Добромиричі та Пересоловичі на Холмщині, які належні подільському мечникові Секеринському. Універсал зберігається серед рукописів фонду родини Баворовських (ф. 4), писаний на складеному вдвоє аркуші паперу (формат 20×31,8 см, загальний формат паперу 31,8×39,9 см), перший аркуш якого заповнений текстом. Оригінал. Українська ділова мова XVIII ст. Під текстом власноручний підпис Івана Мазепи. Праворуч, у нижньому правому куті, відтиснута округла (діаметром 4,5 см) паперова печатка з зображенням козака з мушкетом. В обідку напис: «ПЄЧАТЬ МАЛОИ РОССІИ ВОИСКА И. ЦР̃СКОГО ПРЄСВѢТЛОГО ВЄЛИЧЄСТВА ЗАПОРОЗКОГО». По зовнішній лінії обідка той же напис від руки, проставлений латинкою. Під текстом нижче діловодні написи польською мовою: «Dobromiryce y Peresołowice», *на звороті другого аркуша —* «Dobromirzyce y Peresołowice», «Hetmana Mazepy list uwalniaiący dobra Dobromirzyce i Peresołowicze w ziemi Chełmskiej od zimowych kwater wojsk Towarzystwa Zaporożskiego» *(XVIII ст.) та інші.*

При подачі текстів правопис не міняємо. Скорочення слів не розшифровуємо, певні редакторські втручання стосуються пунктуації, в окремих випадках — великих літер.

Олександр ДЗЬОБАН

№ 1

Jaśnie wielmożny mści panie wojewoda chełmiński [1] mnie wielce mści panie y bracie!

Nie mniej i ja ztąd la[e]tor et glorior, że wmm pan semel pro semper inconcusso statecznej swey przyjaźni robore, stały in candido pectore ugruntowawszy afekt, zawsze mi ony per signa demonstrativa poufałej swej korrespondentce y reprezentujesz, za co jako uniżenie Wmmm dziękuję, tak o kontinuatią one[go] wielce upraszam. List Wmmm pana, do mnie adresowany nie wiem, quo fato, tak nieprędko rąk moich doszedł, w którym wyczytawszy requisicyą Wmmm pana o kupcach y ludziach je[go] w jurysdicciey mojej ad desideria samegoż

Wmmm pana przytrzymanych, takową czynię replikę, iż ci Wmmm pana ludzie już dawno, jeszcze podczas świąt naszych ruskich[2] są ode mnie do Jmp Bielińskie[go] rotmistrza je[go] kr[ólewskiej] mości expediowani, o których tak rozumiem, żeś Wmmm pan musiał mieć dotychczas relacyę.

Listy do Im x[ię]dza Białozora ma Moskwę[3] należące, in instanti ordynowałem przez pocztę, parierując w tem votis et nutibus Wmmm pa[na] którym y in posterum wszelkie moie consecrando studia, [redacted] tem się in puro affectu manifestuję, żem jest Wmmm p[an], uprzejmie życzliwym bratem y sługą.

J a n M a z e p a, hetman i kawaler jego carskiego prześwietnego weliczestwa wojsk Zaporozkich.

Z Janpola[4], *Februarij 27 v. s. a. 1705.*

P. S. U nas tu żadnych nie masz wiadomości godnych ad referendum Wmmm. p[ana] to tylko in praesens stat et constat, że na przyszłą kampanię wszelkie augentur praeparamenta y iuż są in promptu.

ЛНБ АН УРСР, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 2440 — III, арк. 47—48. Рукопис. Копія.
Опубл.: P. W. Jan Mazepa i jego listy.— Biblioteka Ossolińskich.— Lwów, 1864.— T. 4.— S. 170—171.

П е р е к л а д

Ваша світлосте, милостивий пане воєводо хелмінський, мій ласкавий пане і брате!

Не менш і я зі свого боку радію і пишаюся тим, що Ваша величність, милостивий пане, в силу завжди непорушної приязні засвідчуєш благородній душі постійний її вияв, яку завжди репрезентуєш мені очевидними свідченнями довірливого свого листування, за що милостивому панові покірно дякую, а водночас дуже прошу про його продовження.

Лист милостивого пана, адресований мені, не знати якою долею не так скоро дійшов до моїх рук, в якому вичитавши донесення милостивого пана про його милості купців і людей, на бажання мого милостивого пана [redacted] моїй юрисдикції притаманних, даю відповідь, що ці милостивого пана люди уже давно, ще під час наших руських свят, від мене до милостивого пана Бєлінського, ротмістра його королівської світлості, експедовані, про котрих, як думаю, милостивий пане, до цього часу вже мусив мати реляцію.

Листи, адресовані його милості ксьондзу Бялозору [redacted] Москві, [redacted] даний час я відіслав поштою, згідно з бажанням і волею мого милостивого пана, якому і надалі всілякі мої старання присвячую і висловлююсь з щирою прихильністю, що я є мого милостивого пана зичливим братом і слугою.

І в а н М а з е п а, гетьман і кавалер його царської пресвітлої величності військ Запорозьких.

З Ямполя, 27 лютого 1705 року.

P. S.: Тут у нас немає жодних, гідних уваги відомостей для донесення милостивому панові, [redacted] на даний момент відомо хіба лиш те, що всілякі приготування на майбутню кампанію будуть зростати і вже є напоготові.

№ 2

Прєсвѣтлѣйшаго и державнѣйшаго великого гсдрѧ нашєго єго царского величєства войска Запорожского гєтманъ и славного чину стого апстла Андреѧ кавалєр Іωань Мазєпа.

Паномъ полковникомъ пп. обознимъ, сꙋдиямъ, писаромъ, асауломъ, хорꙋ[н]жимъ полковимъ, сотникомъ атаманомъ, курѣннимъ и всєму старшому ■ меншомꙋ войска єго царского прєсвѣтлого величєства Запорожского Товариствꙋ и кождому кому колвєкъ о томъ вѣдати налєжит *ознаймує*мъ.

Иж ми гєтманъ и кавалєр по звѣрхнѣйшомъ прємо*ж*нѣйшомъ и прєвисочайшомъ, прєсвѣтлѣйшаго самодєржавнѣйшого великого гсдрѧ нашєго, єго царского прєсвѣтлого величєства, щасливє намъ пануючого православного монархи ꙋказꙋ и прєважнѣйшомъ ординансу мѣючи зъ всѣмъ войском Запорожскимъ, такъжє з каваллериєю и инфантєрїєю великороссийскою при боку нашомъ нєотступнє бꙋдꙋчою, ити на ссуккурсъ королєвскому величєству полскому наяснѣйшому Августу второмꙋ и Рѣчи Посполитои противъ общого нєприятєля Швєда и єго агєрєнтовъ, яко пилного и чулого до того прикладати обѣцꙋємъ стараня, абы никому з яснєосвєцоних, яснєвєлможних*, их милостєй пановъ обиватєлєй Корони Полскои и Вєликого Князства Литовского обоєго стану духовного и свѣцкого, королєвскому величєству наяснѣйшомꙋ Августови вѣрних ■ зичливих наименшая ■ добрах их милостєй нє чиниласѧ от пєрєходꙋ становискъ, попасовискъ и консистєнции войскъ наших авѯилїярнихъ запорожских и великороссийских при боку нашомъ знайдꙋючихсѧ, акгигравацїя єѯакцїя, шкода, долєгливость и спустошєнє, нє даючи в томъ жадной оккасїй до сусѣдскои нєприязни и до позору яковых вѣчному миру противних дєпактацїй такъ знаючи жє яснє вєлможний єго млсть панъ Янъ Яблоновский воєвода, єнєралъ зємль Руских[5] в жаднє до тих часъ нє входилъ ани входит в нєприязнєннїє и шкодливиє королєвскомꙋ величєству наяснийшому Августови ■ добру посполитому интригии противнїє лични [?] диффидєнцїи и махинацїи, лєч сталє и зичливє яко прєждє, такъ и тєпєр наяяснѣйшому королєвского влчства маєстатовѣ додєржуєтъ нєпрєламной своєй вѣрности. Казалисмо з канцєлярии войсковой сєй нашъ оборонний видати унѣвєрсаль, которого повагою, моцию ■ крипостию охороняємъ єго милости всѣ добра в староствѣ Блонскомъ[6] — мѣста, мѣстєчка и сєла зо всѣми до них приналєжностостями ■ ꙋгодиями знайдꙋючиєсѧ от всяких явних, скритих, потаємнихъ и яким жє колвєкъ способомъ вимислєних єѯакцїй, акгигравацїй, контрибуцїй, спустошєня, кривдъ и всяких прєтєнсий. Зачимъ абы кождий з старшого и мєншого войскъ єго царского прєсвѣтлого величєства Запорожского Товариства такъжє из войскъ великороссийских при боку нашомъ ■ подъ рєимєнтомъ такжє нашимъ знайдуючихсѧ, вѣдаючи и знаючи о таковой волѣ нашой нє смѣлъ и нє важилсѧ на становисках, попасовисках [?] и пєрєходах во всѣхъ общє добрах помянутого яснє вєлможного єго млсти воєводи єнєрала зємль

---

* «Вєльможних» написано двічі.

Руск*и*х в староствѣ Блонско*мъ* зо всѣма приналєжитостѩми, на*и*мєншого чинити спустошенѩ и людє*мъ* всѩко*и* кондицїи тамъ живучимъ жодно*и* наносити долегливости, еѯакцїй, рожн*и*х єѯто*р*сїй и акгиграваці́й, пи*л*но и сурово по*д* нєпоблажни*мъ* войскови*мъ* каранємъ приказуємъ овшємъ кождого з8хвалого сєму 8казови нашому противного за пєвними и правдивими докуменътами вє*д*лугъ войсков*и*х а*р*тикуловъ без жа*д*ного пощадѣнїѩ на го*р*лѣ карати деклѩр8ємъ.

Да*н* з Бат8рина маѧ к̄ аѱє го рок8

Zвишмєнован*ний* гєтьма*н* и кавалє*р*, р8кою власною.

[*Місце печатки*]

ЛНБ АН УРСР, від. рукописів, ф. 103, оп. 1, спр. 6622. Рукопис. Оригінал.

№ 3

Szlachetni moi wielce mci panowie, burmistrzu, rajcy ze wszystkim magistratem miasta Jkm Lwowa mmpp y przle!

Kiedy wwmci pp idącemu mnie marsem y z sukursem Jkm y Rzptey y już kampanuiącemu in meditulio regni raczycie obvia litera przez posłów swoich gsis occurere passibus, nie mogę tego inaczey u siebie akceptować ieno pleno immoriturae gratitudinis pectore.

Otworzyliście wmmpp hoc actu benemerendi sobie, dla czego będę moie wszelkie studia desiderys wm pp, aplikować y sposobić, abym requisitom wmmppw mea conformitate mógł dogodzić. Wzbudza albowiem we mnie delikatissimo stimulo należytą ku miastu Lwowu facillitacyą, że ku nayjaśnieyszemu Jego Majestatowi irremissibiliter per bela, per ignes perg tot discrimina rerum fertur. Extant tego dotąd w mieście * signa demonstrativa, depraedationes, cineres, rudera, lachrymis nullis abolenda et deplonarda. Wzbudza we mnie co y w każdym chrześciańskim sercu more excitare żałosną kompassya tego z miasta calamitas, którą per hostilitatea potencyi szwedzkiey[7], tam per contagionem manus Dni letigit. Ex praemysis tedy circumstantys feror speciali respectu wm pp. Zażywam w tey mierze dyskrecyi, miiaiąc marsem miasto wwmmpp-w, lubo mi przyjdzie in hos passu z nakładem drogi uti circulationibus. Pro evidenti zaś tego documento, posyłam z kancelaryi naszey ochronne universały praeveniendo onemi miasto Lwow cum pertinentys od wszelakich aggrawacyi woyskowych[8]. Ad extremum upewniam kawalerskim słowem, omni gaudebitis securitate, poniewasz in pleno favore et fervore znam się być.

Wmmpp-w uprzeymie życzliwym przlem y radt służyć

J a n M a z e p p a, kawaler y hetman J. C. W. woysk Zaporoskich.

ЛНБ АН УРСР, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 1447-II, арк. 337. Рукопис. Оригінал.

---

* Вираз «w mieście» написаний двічі.

Переклад

Мої шляхетні, вельмимилостиві панове — бургомістре, райці з усім магістратом міста його королівської милості Львова, милостиві панове і приятелі!

Коли вельмимилостиві панове мені, що йде маршем на поміч його королівській милості й Речі Посполитій з узгодженим намірами королівства, стараєтесь через своїх послів, дослівно, запобігти терпінням, не можу цього інакше трактувати, як із виразом повної, безконечної вдячності, яку ношу в серці.

Ви, вельмимилостиві панове, цим актом доброзичливості відкрили собі ласку, і тому всі свої зусилля буду спрямовувати на бажання вельмимилостивих панів застосовувати реквізиції так, щоб своєю прихильністю сприяти вашим милостям панам. Бо пробуджується в мене делікатною спонукою належне місту Львову полегшення, як і найяснішому його маєстатові, яких роками не минали терпіння від зброї, вогню і від стількох небезпек. У місті є до цього часу явні того ознаки — пограбування, попелища, руїни гідні великих сліз і оплакування. Будить у мене і в кожному християнському серці жалісне співчуття до міста нещастя, спричинене як ворожістю шведської сили, так і рукою Бога.

Через згадані обставини звертаюсь з особливою повагою до вельмимилостивих панів. В цих умовах чиню виняток, минаючи маршем місто ваших милостей панів, хоч прийдеться мені на цьому переході обхідними шляхами збільшити дорогу. На підтвердження цього документа надсилаю з нашої канцелярії охоронні універсали, обороняючи ними місто Львів з прилеглостями від усяких військових обтяжень. Врешті, запевняю кавалерським словом, що будете втішатися всякою безпекою, оскільки залишаюсь до Вас в повній прихильності і покірності Вашим милостивим панам радий служити.

Іван Мазепа, кавалер і гетьман його царських військ Запорозьких.

№ 4

Прєсвѣтлѣйшаго и дєржавнѣйшаго вл҃кого гс҃дрꙗ нш҃єго єго цр҃ского вл҃чства войскъ Ζапорожскиx гєтманъ и славнаго чинꙋ с҃того ап҃стола Андрєꙗ и Бѣлого ѡрла кавалєръ Іѡанъ Мазєпа.

Паном полковникомъ зо всєю старшиною полковою, сотникомъ, атаманомъ и всємꙋ старшомꙋ и мєншомꙋ войскꙋ єго цр҃ского прс҃втлого влчства Ζапорожских Товариствꙋ и комꙋ колвєкъ ѡ том вѣдати налєжит ѡзнаймꙋємъ, ижъ ми гєтман и кавалєр по ꙋказꙋ вл҃кого гс҃дрꙗ нш҃єго єго цр҃ского вл҃чства, з волѣ и диспозиціи королєвского влчства и Рѣчи Посполитой длꙗ далшого проважєнꙗ и попиртꙗ воєнних операций противъ сполного нєпріꙗтєлꙗ Швєда кꙋ ѡборонѣ маєстатꙋ кр҃лвско[го] вл҃чства и Рѣчи Посполитой, ліокꙋючи войска рєимєнтꙋ нш҃єго на зимовіи кватєри

в воеводствѣ Белзком и землѣ Хелмской[9] беремо под особлив8ю н҃ш8 оборон8 добра его мл҃сти п҃на Секеринского[10], мечника Подолского, товариша корогви г8сарской ꙗсневел его м҃л п҃на каштелꙗна Краковского ген вл҃ча ко҃р іменно Добромирице и Пересоловице[11] 8волнꙗючи оние ѿ зимовех консистенций, провіантовъ, контриб8ций и ꙗких колвекъ єѯакций, поневаж з тих добръ 8же належитаꙗ на к8хню н҃ш8 8чиниласꙗ сатисфакціа. Za чимъ аби жаденъ з старшини и черни войскъ его ц҃рского вл҃чства реимент8 н҃шего не важилъсꙗ в помененних добрах его м҃лсти жадних себѣ претендовати и забирати консистенций, вимагати провіантовъ, контриб8ций и найменших єѯакций пилно вар8емъ и грозно под строгим [?] каранемъ приказ8ем.

Дань в [...]* ѿ Городла[12] Ї ноемра аѱе-г.

Zвишменованний гетман и кавалер, р8кою власною.

[*Місце печатки*]

ЛНБ АН УРСР, від. рукописів, ф. 4, оп. 2, спр. 602, арк. 16. Рукопис. Оригінал.

ПРИМІТКИ

1. Йдеться про Хелмінське воєводство, на чолі якого з 1702 р. стояв визначний політичний діяч, депутат коронного трибуналу Польщі Томаш Дзялинський (р. н. не відомий — 1714). Територія воєводства входила до королівської Пруссії і поділялася на дві землі: Хелмінську з повітами Хелмінським, Торунським, Грудзьонським, Радзинським і Ковалевським та Міхаловську — з повітами Бродницьким і Новомейським.

2. Очевидно, мається на увазі Різдвяні свята, які у 1705 р. припадали за с.ст. на 24 (навечеріє Різдва) — 27 грудня (день апостола і архидиякона Стефана), а за новим стилем — на 4—7 січня.

3. Йдеться про Криштофа Бялозора (р. н. не відомий — 1741), віленського каноніка, канцлера віленської і смоленської капітул, який з 1702 р. деякий час перебував у Москві як посол віленської конфедерації. Див.: P i w a r s k i K. Białozor Krz. // Polski słownik biograficzny.— Kraków, 1936.— T. 2.— S. 10—11.

4. Янполь — тепер місто Ямпіль, районний центр Сумської області. З 1673 р. власність українських гетьманів.

5. Йдеться про Яблоновського Яна-Станіслава (1699—1731), воєводу Руського воєводства від 1697 р., канцлера Речі Посполитої у 1706—1709 рр. З 1697 р. Яблоновський підтримував політику короля Польщі Августа II. Незважаючи на те, що 1704 р. підписав акт Сандомирської конфедерації, у 1706 р. перейшов на бік свого небожа Станіслава Лещинського і виступав проти короля Августа II і його контактів з Петром I та Іваном Мазепою. 1713—1716 рр. ув'язнений. Крім дипломатичної праці, відомий як автор трактатів і художніх творів, переважно мемуарного характеру.

6. Блонське староство як політико-адміністративна одиниця входило у XVIII ст. до Варшавської землі. Після поділів Польщі короткочасно належало до Пруссії. З 1815 р. у складі Російської імперії.

7. Йдеться про шкоди, завдані шведами містові Львову у 1704 р. Опис подій на той час у Львові зроблений каноніком львівської римо-кат. катедри — свідком подій Я. Юзефовичем (1669—1729). Рукопис цієї праці під назвою «Lwów utrapiony in anno 1704...» зберігається у Львові (Центральний державний історичний архів, ф. 52, оп. 2, од. зб. 1168, 68 с.). Про події відомо також з різних докуметів.

8. Мається на увазі система данин на військо у час війни, які дуже обтяжували населення.

---

* Написання слова не чітке.

9. Белзьке воєводство і Холмська земля — політико-адміністративні структури Речі Посполитої XVIII ст. Белзьке воєводство утворено у 1462 р. Поділялося на п'ять повітів — Белзький, Грабовецький, Городельський, Любачівський та Буський. Холмська земля як окрема політико-адміністративна одиниця утворена близько 1434 р. Складалася з двох повітів — Холмського і Красноставського. Ліквідовані з першими поділами Речі Посполитої.

10. Очевидно, йдеться про польського аристократа Маріуша Секеринського (р. н. та см.— не відомі), який займав різні адміністративні пости, в тому числі в 1681 р. посаду подільського мечника. (Niesiecki K. Herbarz Polski.— Lipsk, 1841.— T. 8.— S. 332.)

11. Обидва села Добромиричі й Пересоловичі лежать південно-західніше м. Грубешова. Вперше згадуються у писемних джерелах XIV—XV ст. Тепер на території Польщі.

12. Городло — містечко на лівому березі Бугу. Згадується у писемних джерелах XIII ст. У княжі часи через нього проходив торговий шлях до західного кордону Галицько-Волинського князівства, у XVIII ст. належало до Белзького воєводства. Тепер на території Польщі.

НЕЗНАНИЙ ТОМ «АРХИВА ЮГО-ЗАПАДНОЙ РОССИИ»

Капітальне видання «Архива Юго-Западной России, издаваемого Временной Комиссией для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском Военном, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе» («Архива ЮЗР») виходило трьома серіями (частинами) у 1859—1914 рр. Перша частина, що склала 12 томів, містила переважно документи XIV—XVIII ст. з історії церкви на Україні актового, епістолярного характеру (тт. 1—6, 10—13) та історико-літературні джерела (7—9).

Три томи даної серії (7—9), що представляли пам'ятки полемічної літератури, вийшли (1887, 1893, 1914 рр.) за редакцією і з авторським вступом професора Київської духовної академії Степана Голубєва. Восьмий том з'явився друком із значним запізненням у 1914 р., на цьому все видання припинилося.

«Архив ЮЗР» був і залишається першорядним корпусом джерел для дослідників історії України, особливо медієвістів. Тим більшої вартості набуває довідка відомого історика книги, професора, завідувача відділу стародруків Всенародної бібліотеки України Сергія Маслова про підготовлений до друку дальший том «Архива ЮЗР». Даний том продовжував серію історико-літературних джерел і, очевидно, мав бути тринадцятим томом першої частини. Як і попередні томи з нарративними пам'ятками (твори полемічної літератури), його підготував С. Голубєв. Том включав шедеври українського літописання: «Кройніку» Феодосія Софоновича, «Синопсис» і «Літопис Густинського монастиря».

Брак дальших (після 39-го) аркушів видання дає підстави припустити, що в ньому могли бути вміщені й інші українські літописи XVII ст.

Серед рукописів С. Голубєва зберігається білова копія невеликого літописця «Описание откол Москва узяла свое назвиско; и места стольного Москвы, княжений, поветов, мест, замков и краин земли Московской, под властью православного монархи московского зостаючых». У кінці — примітка С. Голубєва, що літописець вилучений з рукописного збірника (арк. 257—279 зв.) імператорської Публічної бібліотеки, в якому є і «Кройніка» Феодосія Софоновича. «Номер рукопису, здається, вказаний в промові, виголошеній на 900-ліття Києво-Михайлівського монастиря». Це збірник 80-х років XVII ст., що писався у Києво-Печерській лаврі (Державна публічна бібліотека, від. рукописів, фонд Ф. Толстого, F. IV. 215). Чи це просто список, чи редакція — необхідно дослідити, «до чого я і приступив».

Можливо, даний літописець міг бути включений до тому «Архива ЮЗР». Текст вже був надісланий кудись до набору. С. Голубєв зазначив, що бракує передостаннього аркуша, який надішле пізніше [1]. *Вірогідно, текст літописця міг послугувати додатком до тому (40-й арк., що був набраний, але не зберігся). Розвідка ж про нього,*

---

[1] Центральна наукова бібліотека імені В. І. Вернадського АН УРСР (далі — ЦНБ АН УРСР), від. рукописів, ф. 2, спр. 43, арк. 1—14.

як і про всі пам'ятки тому, повинна була увійти до передмови, що готувалася паралельно з набором тому. Залишається неясним принцип добору літописів. Можливо, в його основу було покладено авторство духовних осіб і намагання показати роль священнослужителів у розвитку історичних знань, духовній культурі України на різних рівнях творення (загальнодержавний, місцево-локальний; призначення для приватного, загального і монастирського користування) або ж це було пов'язане з авторством літописів чи їх науково-літературною цінністю.

Усі три пам'ятки були підготовлені з врахуванням усіх на той час виявлених і відомих упорядникові списків чи друкованих авторських варіантів («Синопсис»). «Кройніка» Ф. Софоновича повністю видавалася вперше. Отже, даний том «Архива ЮЗР» був першим справжнім археографічним виданням унікальних пам'яток українського літописання. Цей факт залишився невідомим усім пореволюційним дослідникам даної групи історичних джерел.

Побіжно згадав про підготовлений С. Голубєвим збірник С. Маслов в «Етюдах з історії стародруків» у примітці до повідомлення про видання «Синопсису». Тут було сказано буквально таке: «Окрім «Синопсиса» до складу збірника Голубєва ввіходять: «Кроника з летописцов стародавных...» Теодосія Софоновича, 1672 р. (стор. 1—315), «Кроника о початку и назвиску Литвы...» (стор. 317—349), «Кроника о земли Полской, отколь Поляки Лехами и Поляками названы суть...» 1682 р. (стор. 350—431), Летописец Густынскаго монастыря (с. 589—624, незакінчений)»[2].

Це повідомлення залишилося поза увагою дослідників. Факт підготовки і видання С. Голубєвим тому українських літописів не був врахований також у найповніших на даний час працях і кандидатській дисертації з історії українського літописання Юрія Мицика, який лише покликався на примітку С. Маслова, зазваживши, що С. Голубєв збирався публікувати «Кройніку» Ф. Софоновича. Разом з тим Ю. Мицик підкреслив, що «Кройніка» Ф. Софоновича—центральний твір української історіографії XVII ст. «і по сьогодні залишається неопублікованою». Дослідник, вважаючи, що «Кройніку» не лише не видавали, але й дуже мало вивчали, самостійно розглянув її списки, вичленив редакції і підготував до друку як перше видання (має бути випущене «Науковою думкою» у 1991 р.)[3]. *При цьому, посилаючись на примітку С. Маслова, Ю. Мицик лише побіжно зауважує, що С. Голубєв «планував друкувати «Кройнику» ще у дореволюційні часи»*[4]. *Однак подана нижче довідка С. Маслова показує, що видання «Кройніки» було здійснене у 13-му томі «Архива ЮЗР». Цей факт в історії української археографії слід зафіксувати як значне явище.*

---

[2] Маслов С. І. Етюди з історії стародруків. XI. «Синопсис». Київ, 1680.— К., 1928.— С. 22, пр. 1.

[3] Мыцык Ю. А. Украинские летописи XVII века.— Днепропетровск, 1978.— С. 17; його ж. «Кройніка» Феодосія Софоновича в історичній літературі // Історіографічні дослідження в Українській РСР.— К., 1973.— Вип. 6.— С. 127—141; його ж. Вопросы изучения «Кройники» Феодосия Софоновича в историографии // Вопросы отечественной историографии и источниковедения.— Днепропетровск. 1975.— Вып. 2.— С. 76—92; його ж. «Кройника» Феодосия Софоновича как исторический источник и памятник украинской историографии XVII века: Автореф. дис. на канд. ист. наук.— Днепропетровск, 1975.— С. 10—12. Списки: Держ. публічна б-ка ім. М. Є. Салтикова-Щедріна, від. рукописів, Погод. 1476, Толстой № 157 — F. IV. 215, № 236 — F. XVII. 19; Центральний держ. архів давніх актів, ф. 181, од. 93 / 122; ЦНБ АН УРСР, від. рукописів, ф. 8, од. 107, м-57; Б-ка м. Вестерос (Швеція), кодекс АД-10 (копія — ЦНБ АН УРСР П. 310), 525 С.

[4] Мыцык Ю. А. Вопросы изучения «Кройники»...— С. 92.

«Кройніка» Ф. Софоновича складається з трьох частин: «Кройники... о Руси» (1672), «Кройники о початку и назвиску Литвы» (1673), «Кройники о земли Полской» (1682). У довідці С. Маслова всі ці частини вичленені (очевидно, ним самим) як окремі твори; відзначено також, що «Кройніка» опрацьована С. Голубєвим з врахуванням, окрім основного (який саме — не встановлено), ще трьох списків: Т. — Федора Толстого, № 157; П — Миколи Погодіна, № 1476, С — можливо, «Сборник № 236» Ф. Толстого.

«Синопсис или краткое собрание от различных летописцев о начале славено-российского народа» був виданий у Києві в 1674 р. Авторськими вважаються також друге (1678) і третє (1680) — найповніше видання. На думку Ю. Мицика, це перший друкований історичний твір у східних слов'ян. За 190 років зафіксовано близько тридцяти видань «Синопсису» (останнє — 1861 р.), який служив підручником з історії в Україні, а також Росії і Білорусії. Він був перекладений латинською, грецькою, румунською мовами. Авторство «Синопсису» залишається остаточно не встановленим (Феодосій Софонович, Іоан Армашенко, Інокентій Гізель, Пантелеймон Кохановський) [5].

С. Голубєв подав зведений текст «Синопсису» за трьома авторськими виданнями з фіксацією усіх різночитань. Запропонована упорядником методика єдиного археографічного видання трьох варіантів (списків) тексту стародруку на той час була новою і має бути врахована в узагальнюючих працях з історії української археографії.

Про цю публікацію С. Голубєва ми маємо докладніші відомості в працях С. Маслова з історії видань «Синопсису», що з'явилися вже після укладеної ним довідки. В двох опублікованих варіантах досліджень «Синопсису» С. Маслов повідомляв: «Останнє, щодо часу, видання «Синопсису» є видання проф. С. Голубєва, що розпочала була його разом з іншими пам'ятками українського літописання XVII ст. Київська «Комиссия для разбора древних актов» наприкінці XIX або на початку XX ст. Видання це довго лежало в друкарні Івана Чоколова, чекаючи передмови, у 1922 р. пішло на макулатуру і мало не все загинуло. Як довідалися ми, заціліло його всього 3—4 примірники, та й те не з повним добором аркушів. У примірникові, що був у нас, «Синопсису» приділено стор. 432—588, з них бракує стор. 561—576. В основу видання покладено текст 1674 р.; до нього прилучено варіанти й додатки з виданнів рр. 1678 та 1680. Порівняння тексту проф. Голубєва до варіантів, датованих 1680 р., показує, що... Голубєв... користувався... з 5-го київського видання... Видання проф. Голубєва цілком відтворює «Синопсис» 1680 р., проминаючи тільки його гравюри» [6]. *С. Маслову вдалося навіть віднайти коректурні аркуші 513—520, 529—544 з уривками «Синопсису» серед паперів С. Голубєва у рукописному відділі Всенародної бібліотеки України.*

Літопис Густинського монастиря 70-х рр. XVII ст. (доповнення 1708—1765 рр.), основним автором якого був знаменитий ієромонах Михайло Лосицький, вперше опублікував у 1848 р. Осип Бодянський [7]. *На думку Ю. Мицика, це «один з найважливіших літописів XVI—XVIII ст., присвячених історії монастирів»* [8].

С. Голубєв використав невідомий нам список (можливо, з колекції «Общества

---

[5] Мыцык Ю. А. Украинские летописи...— С. 21—28.

[6] Маслов С. К истории издания киевского «Синопсиса» // Сб. статей, посвящ. акад. А. И. Соболевскому.— Л., 1927.— С. 347; ЦНБ АН УРСР, від. рукописів, ф. 33, од. 203, с. 347; од. 202, 1) арк. 8—9, 2) арк. 27—29; Маслов С. І. Етюди з історії стародруків...— С. 22.

[7] Чтения в императорском Обществе истории и древностей Российских.— 1848.— Кн. VIII.— С. 1—39.

[8] Мыцык Ю. А. Украинские летописи...— С. 68.

истории и древностей Российских при Московском університете», що зберігається у відділі рукописів Державної бібліотеки імені В. Леніна), подавший варіанти за виданням О. Бодянського.

Таким чином, тринадцятий том «Архива ЮЗР» за редакцією С. Голубєва слід вважати дуже важливим, переломним етапом у вивченні, археографічному дослідженні та виданні українських літописів XVII ст.

Час, коли даний том готували до друку, можна встановити точно. Вже у 1908 р. С. Голубєв вів роботу з підготовки літописів і їх порівняльного вивчення. Про це згадується у фундаментальній праці Володимира Іконникова, який у примітці щодо текстових збігів «Синопсису» і «Кройніки» Ф. Софоновича посилається на усне повідомлення С. Голубєва[9]*. Останній тоді посилено працював над «Кройнікою», активно використовуючи і детально аналізуючи її дані* [redacted] *кількох працях 1910—1913 рр.*[10]*.*

«Кройніку» Ф. Софоновича С. Голубєв використав у своїй роботі про початкову історію київського Видубицького монастиря. Тут повністю цитується текст про походження назви Видубичі та заснування церкви Архангела Михаїла («Кройніка» цитована за рукописом Державної публічної бібліотеки (фонд Ф. Толстого, F. IV. 215, арк. 30)). Дослідник принагідно зауважує, що даний текст був запозичений до третього видання «Синопсису» 1680 р. Голубєв у примітці відкидає думку про «Синопсис» як про просте скорочення «Кройніки» і авторство Феодосія Софоновича щодо «Синопсису». Він також дає порівняльний аналіз змісту трьох перших видань «Синопсису» і приходить до висновку, що лише [redacted] *третьому виданні був використаний твір Ф. Софоновича. Вчений спростовує посилання Олександра Соболевського на рукопис українського хронографа як на «Кройніку» Ф. Софоновича і називає два списки останньої в імператорській Публічній бібліотеці: Погодіна, 1476 та Толстого, F. IV. 215. Перший —* [redacted] *перекладі російською мовою і заміною українських слів зверху або на окрайцях російськими; другий — писаний уставом* [redacted] *Києво-Печерській лаврі. Дослідник додає повний титул-заголовок обох списків (з різними датами 1672 і 1681 рр.). С. Голубєв відзначає, що в другому списку переписувач зробив значні вставки про історію Лаври з «Патерика Печерського», а також грамоти Андрія Боголюбського 1159 р. монастирю*[11]*.*

«Кройніка» Софоновича була підготовлена до видання С. Голубєвим наприкінці 1909 р. В журналі засідання Комісії для розбору давніх актів № 106 від 9 листопада пунктом п'ятим відзначена його пропозиція «про видання Хроніки Софоновича, список якої їм вже підготовлений до друку». Була прийнята ухвала «приступити до друку Хроніки»[12]*.*

В архіві Комісії збереглася ціла справа про друкування тому «Архива ЮЗР» за 1910—1911 рр. Слід відзначити, що саме видання [redacted] *цьому документі називається по-різному. В листуванні з імператорською Публічною бібліотекою та в угоді з книговидавцем І. Чоколовим воно названe «Хроніка Сафоновича з додатками», а* [redacted] *листах С. Голубєва до голови та секретаря комісії — «редагованим мною томом Архіву».*

---

[9] Иконников В. С. Опыт русской историографии.— К., 1908.— Т. 2, кн. 2.— С. 1547, прим. 1.

[10] Голубев С. Т. Дополнения к одному из «Объяснительных параграфов по истории западнорусской церкви» // Тр. Комиссии для разбора древних актов.— 1910.— № 7—8.— С. 567—571; його ж. Киево-Выдубецкий монастырь (домонгольское время) // Там же.— 1913.— № 10.— С. 221—224, 243—244, 524.

[11] Голубев С. Т. Киево-Выдубицкий монастырь (домонгольское время) // ЦНБ АН УРСР, від. рукописів, ф. 194, спр. 111, арк. 15—16 зв., 282 зв.— 285.

[12] ЦНБ АН УРСР, від. рукописів, ф. XIX, спр. 452, арк. 1 [redacted]

Угода з купцем першої гільдії І. Чоколовим на видання книги була укладена 5 січня 1910 р. Очевидно, до цього часу рукопис тексту «Кройніки» був цілком готовий. Згідно з угодою, мало бути віддруковано 400 примірників книги (50 — на кращому папері). Друкарня, що містилася на вулиці Фундуклеєвській, 22, зобов'язувалася випускати по 7 друкованих аркушів щомісяця, якщо не буде затримки з текстом. З огляду на можливий довший час друку оплата мала відбуватися в міру друкування і віддруковані аркуші зобов'язувався зберігати І. Чоколов [13].

22 січня 1910 р. Комісія звернулася до дирекції імператорської Публічної бібліотеки з проханням надати для тимчасового користування з метою «видання південноруської Хроніки Сафоновича» два її списки.— F. IV. 215 із зібрання графа Ф. Толстого та № 1476 з колекції М. Погодіна. Крім того, було висловлене прохання надіслати також три видання «Синопсису» (1674, 1676, 1680). 16 лютого 1910 р. прийшла ствердна відповідь з бібліотеки, і 22 лютого були отримані рукописи та книги. Звірка оригіналів, очевидно, затягнулася, і Комісія 5 березня просила відстрочити термін повернення рукописів. Бібліотека дозволила повернути рукописи і стародруки до 1 червня. Вони були відіслані до Петербурга вже 23 червня 1910 р. [14] *Отже, звірка тексту «Кройніки» Ф. Софоновича велася з кінця лютого до кінця квітня 1910 р., поступово або наприкінці цього терміну текст здавали до друкарні І. Чоколова і послідовно набирали.*

Із «Синопсисом» вийшла затримка. 7 жовтня 1911 р. С. Голубєв писав голові комісії В. Іконникову та секретарю Орестові Левицькому, що він загубив варіанти до першого видання «Синопсису» і просить ще раз взяти всі три його видання в імператорській Публічній бібліотеці. «Через ці книги... сталася затримка в друці редагованого мною тома Архіву, який дуже хочеться скінчити мені до Різдва («бажано швидше просунути») [15]. *12 жовтня офіційне прохання Комісії було відправлене до Петербурга «згідно з клопотанням свого дійсного члена професора С. Голубєва, який редагував південноруську Хроніку Ф. Софоновича, що її видає Комісія». 2 грудня 1911 р. книги вже були повернуті до бібліотеки* [16]. *Отже, зведений текст трьох видань «Синопсису» був підготовлений до видання наприкінці жовтня — на початку грудня 1911 року.*

Книга видатків Комісії дозволяє хронологічно досить точно встановити етапи набору та авторської коректи тексту літописів. 14 травня 1910 р. С. Голубєву було виплачено 150 крб. за переписування текстів і 250 крб. за редагування 10 арк. «Хроники Софоновича с приложением». Друга виплата йому (500 крб.) за редагування аркушів 11—30 була здійснена 21 серпня 1910 р. (журнал від 21 серпня), далі за редагування арк. 31—40 Голубєву були видані 250 крб. 22 листопада 1912 р. Відповідно друкарні І. Чоколова за набір 33 арк. (у 400 прим.) «Хроники Сафоновича и Синопсиса», згідно з рахунком від 21 грудня 1910 р., було видано талон на виплату 634 крб. 53 коп. з депозиту 22 грудня. Вдруге доплата друкарні за повні 40 арк. набраного тексту була здійснена 15 лютого 1913 р. (149 крб. 47 коп.) [17].

Набір тому «Архива ЮЗР» йшов повільно. С. Голубєв не подав передмови. У зв'язку з затримкою підготовленого ним восьмого тому част. 1 «Архива ЮЗР», який вийшов лише у 1914 р., збірка набраного тексту тому літописів та підготовка передмови, очевидно, були відкладені. Далі почалася війна. Комісія для розбору давніх

[13] ЦНБ АН УРСР, ф. Х, спр. 10227, арк. 15—15 зв.; спр. 10154, арк. 35 зв.
[14] Там же.— Спр. 10227, арк. 1—6; спр. 10883, арк. 55, 56 зв., 57 зв.
[15] Там же.— Спр. 10227, арк. 7—8.
[16] Там же.— Арк. 9—12; спр. 10883, арк. 66 зв.
[17] Там же.— Арк. 57, 58; спр. 8441, арк. н/н; спр. 11005 — 11014, арк. 2—4.

актів, Київський університет св. Володимира, Київська духовна академія і Вищі жіночі курси, де співпрацював С. Голубєв, були евакуйовані. Майно комісії, її видання і архів вивезені, робота припинилася [18]. С. Голубєв з іншими викладачами київських навчальних закладів виїхав до Саратова, де перебував до 1916 р. [19].

Реевакуація київських установ та налагодження їх діяльності ішла повільно. Комісія не змогла відразу відновити свої видання, бракувало коштів. Том літописів вже був набраний і віддрукований, але лежав не спалітурований, бракувало передмови. Залишається невідомим, чи була вона взагалі подана і набрана. В рукописах С. Голубєва немає тексту передмови. Подальша доля тому насвітлена у поданій нижче записці.

С. Маслов свідчить, що з усього накладу тому вдалося врятувати лише два неповних примірники, в яких була відсутня частина тексту, передмова і пояснення С. Голубєва. Нагальною проблемою для сучасних дослідників є пошук згаданих примірників і запровадження даного видання до наукового обігу.

С. Маслов твердить, що секретар Правління Всеукраїнської Академії наук Г. Іванець залишив один примірник для ВУАН, а другий передав академіку Миколі Василенкові. Архів інституцій ВУАН 1920-х рр. та особистий архів М. Василенка зберігаються у відділі рукописів ЦНБ імені В. Вернадського АН УРСР (ф. X, 40). Частина документів М. Василенка зберігалася також у Державному архіві літератури і мистецтва УРСР. Однак наші пошуки тому «Архіву ЮЗР» у даних фондах поки що залишилися безрезультатними. Названі матеріали тринадцятого тому «Архива ЮЗР» відсутні і серед виділених в окремий фонд паперів С. Голубєва (там же, ф. 194). С. Маслов ще у 1928 р., вивчивши архів вченого, писав: «Серед кабінетних паперів Голубєва, що належать тепер відділові рукописів В.Б.У., збереглися коректурні, з поправками, відбитки стор. 513—520 та 529—544» [20]. Очевидно, в 1920-х рр. архів С. Голубєва був повнішим. Слід думати, що С. Маслов опрацював усі папери останнього.

14(27) листопада 1921 р. на засіданні Історичного товариства Нестора-літописця, присвяченому пам'яті С. Голубєва, С. Маслов виголосив доповідь «Праці С. Голубєва з історії літератури Південно-Західної Русі XVI—XVII ст. і з південноруської бібліографії». У прикінцевій частині він спинився, зокрема, на неопублікованих працях пошуковця. С. Маслов завважував, що невиданими залишилися випуск 2, т. VIII, ч. 1 «Архива ЮЗР»; «Материалы (акты) по истории Киевской Духовной Академии XVII века»; останній (третій) том «Петра Могилы» [21]. У цьому переліку не згадується том «Архива ЮЗР» з українськими літописами. Однак у чернетках, підготовчих матеріалах до доповіді серед невиданих праць С. Голубєва С. Маслов додатково занотував монографію з історії Видубицького монастиря та «видання Хроніки Софоновича й Синопсиса Інокентія Гізеля (віддруковані аркуші — у М. Василенка)» [22].

У своїй доповіді С. Маслов констатував, що навіть опубліковані праці С. Голубєва «відводять йому найкрупніше місце серед дослідників» старої української літератури, «без звернення до його праць не можна й кроку зробити у цій галузі» [23].

---

[18] ЦНБ АН УРСР, ф. X, спр. 11402—11406, арк. 1—13.

[19] Там же.— Ф. 194, спр. 33, 34, 53—58.

[20] Маслов С. І. Етюди...— С. 22, пр. 1.

[21] Маслов С. И. Труды С. Т. Голубева по истории литературы Юго-Западной Руси XVI—XVII вв. и по южно-русской библиографии // ЦНБ АН УРСР, від. рукописів, ф. 33, од. 401, 1) арк. 8.

[22] Там же.— 2) арк. 3.

[23] Там же.— 1) арк. 8.

Це цілком слушне твердження набуває ще більшого сенсу, якщо зважити на підготовлений С. Голубєвим унікальний том українських літописів та історичних творів для «Архива ЮЗР», повний зміст якого і зараз залишається невідомим (у довідці С. Маслова говориться лише про зміст збереженої частини набору).

*Сподіваємося, що подальші цілеспрямовані пошуки дозволять виявити це видання і помножити його фототипічним методом на правах т. 13, част. 1 «Архива ЮЗР» *.*

Нижче подаємо повний текст довідки С. Маслова про даний том мовою оригіналу, із збереженням особливостей авторського стилю.

Вважаємо також за доцільне долучити нововиявлені документи про спробу Археографічної комісії у Петербурзі здобути [illegible] 1839—1842 рр. списки «Кройніки» Ф. Софоновича і видати її як додаток до другого тому «Полного собрания русских летописей». Принцип публікації даних документів той самий.

Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ

ДОДАТКИ

№ 1

Довідка С. Маслова про підготовлений до друку том «Архива Юго-Западной России»

12/25 января 1922 г. получил от секретаря Правления Украинской Академии Наук г. Иванца для просмотра невышедший [illegible] свет том «Архива Юго-Западной России» **, приготовленного к печати С. Т. Голубевым. Том этот печатался в типографии «И. И. Чоколов» (Киев, Большая Житомирская, 20). В годы революции многие из отпечатанных листов погибли. Советские власти разрешили Иванцу взять из типографии только 2 экземпляра, при чем лл. 36 (стр. 561—576), 40 сл[едующие] (стр. 625 сл[едующие] разыскать не удалось (подобраны были только лл. 1—35, 37—39=стр. 1—560, 577—624). Один из этих экземпляров Иванец оставил для Академии Наук, а другой отдал Н. Пр. Василенку.

Состав невышедшего тома «Архива»:

I. (стр. 1—316): Кроника [illegible] летописцов стародавних, з святого Нестора Печерского и иншых, также с кроник полских о Русии, отколь Русь почалася, и о первых князех руских, и по них далших наступуючих князех, и о их делах, собраная працою иеромонаха Феодосия Софоновича, игумена монастыря Михайловского Золотоверхого Киевского, року от сотворения З҃Р҃П҃го, а от Рождества Христова А҃Х҃О҃В҃ (П р и м е ч.: Со слова працою до конца оглавления в Т[олстовском списке] опущено, а вместо сего

---

* Згідно [illegible] даними, які нам не вдалося перевірити, набірний примірник літописного тому «Архива ЮЗР» зберігається у фонді В. Адріанової-Перетц в архіві Інституту російської літератури АН СРСР (Пушкінський Дім) у Ленінграді.

** Тут і далі підкреслення в оригіналі.

читается: [собраная] року от сотворенья света ЗРЧ а от Рождества Христова АХПА месяца октоврия КЗдня).

В дальнейшем под строкой приведены варианты из двух списков, обозначенных буквами П. и С.

Сочинение распадается на 3 книги: книга I, Предисловие и глл. 1—28.— Книга II, глл. 1—31.— Книга III, глл. 1—28. Начинается рассказом «О початку словен и Руси» (I, 1), «О перших князех Руских» (I, 2). «О забитю князей киевских Дира і Осколда и о княженіи Руриковом» (I, 3). Заканчивается главой: «О войне Болеслава Самовитича з помочю князя Лва и Інъдрика, князя Вротиславского, за столицу Краковскую» (III, 28).

II. Кроника о початку и назвиску Литвы и о князех Литовских, о делах их, з історыков Полских и Руских собраная.

Нач[инается]: Литва мает свой початок и рожай от Іафета, сына Ноевого... (стр. 317—349). Заканчивается заметкой о смерти кн. К. И. Острожского 7 августа 1526 г.

III. Кроника о земли Полской отколь Поляки Лехами и Поляками названы суть, о перших и о далших князех и королех Полских, з историков Полских в коротце собранная и руским языком списаная року от Рождества Христова 1682 (стр. 350—431).

Заканчивается статьей: «О збуренью Ладижина, и Уманя... от войск турецких и татарских» (в 1674 г.).

IV. ΣΥΝΟΨΙΣ или краткое собрание от разных летописцев о начале Славяно-Российскаго народа... В лето от создания міра 7182, от воплощенія же Бога Слова 1674 (стр. 432—588).

Сводный текст по изданиям 1674 (А), 1678 (Б) и 1680 (В). гг.

V. Летописец Густынского монастыря (стр. 589—624)

С вариантами по изданию О. Бодянского: «Чт[ения] в [имп.] О[бществе] и[стории] и д[ревностей] р[оссийских]», год 3, № 8, «Материалы отечественные», стр. 1—64.

Неокончено

Сергей Маслов

ЦНБ АН УРСР, від. рукописів, ф. 33, спр. 602, арк. 1—2 зв.

№ 2

Документи про пошуки, копіювання та спробу видання «Кройніки» Ф. Софоновича Археографічною комісією як додатку до другого тому «Полного собрания русских летописей» (1839—1842 pp.)

В Археографическую Коммиссию

В Румянцевском музее хранится рукописная «Хроника», или правильнее — Сборник Киевского игумена Феодосия, списанный по желанию покойного Канцлера с манускрипта, найденного в библиотеке шведского города Вестерроса, в нем находится множество статей, разного содержания, между

которыми встречаются и исторические, как-то: царские и королевские грамоты, «разговоры» царских послов с польскими сенаторами и Литовским Гетманом, «Рада в Глухове», Литовская хроника, несколько «Родословных», грамота Иерусалимского Патриарха Досифея, написанная к Малороссийскому народу о непоколебимости в православной вере в 1679 г., и другие. Тут же, как замечает Киевский митрополит Евгений (см. «Словарь духовных писателей» т. II, с. 286), помещены происшествия, относящиеся к древней истории Волыни до 1292 г. и притом с отменами против «Хлебниковской» летописи.

Есть также в Музеуме список «Деяний Брестского собора», бывшего в 1594 г. о Унии Литовской, и хотя список сей, как известно, нового письма, но сделан исправно.

Оба вышеозначенные манускрипта не бесполезно было бы истребовать в Коммиссию для ближайшего рассмотрения.

Протоиерей Иоанн Григорович

26 июня 1839

* * *

Выписка IV ст. 60 Протокола, состоявшегося 26 июня 1839 г. По прочтении донесения Главного редактора о. потоиерея Иоанна Григоровича положено просить г. Председателя Коммиссии о вытребовании от Старшего Библиотекаря Румянцевского музеума в Комиссию означенных в донесении Григоровича рукописей.

* * *

Далі іде офіційне клопотання голови комісії кн. Ширинського-Шихматова від 24 червня 1839 р. № 8106 в Румянцевський музей.

* * *

В Департамент Народного Просвещения. Археографическая Коммиссия. 26 июля 1839 г. № 34.

На отношение Департамента от 24 июля сего года за № 8106 имею честь ответствовать, что требуемых Археографическою Коммиссиею двух рукописей 1. Хроники или Сборника Киевского игумена Феодосия, списанной по желанию графа Н. П. Румянцева в Библиотеке шведского города Вестерроя, и 2. Списки деяний Брестского Собора 1594 г. о унии литовской, в Румянцевском Музеуме не имеется, и в составленном мною каталоге рукописей Музеума сии рукописи не показаны. Ежели они находились у покойного графа Николая Петровича, то, вероятно, при жизни его кому-нибудь отданы были для просмотрения и не возвращены в его Библиотеку.

Старший Библиотекарь Румянцевского Музеума А. Востоков

Архів АН СРСР у Ленінграді, ф. 133, оп. 1, спр. 232, арк. 1—4.

Его Сиятельству, Господину Председателю Археографической Коммиссии тайному советнику и кавалеру князю Платону Александровичу Ширинскому-Шихматову.

В собрании рукописей, приобретенных Императорскою Публичною Библиотекою от Графа Толстого, находится Сборник, в котором содержится «Кроника з Летописцов стародавних, святого Нестора Печерского и иных, также с Кроник Польских, о Руси, и проч., собранная працою иеромонаха Феодосия Софоновича, игумена монастыря Михайловского Золотоверхого Киевского, року от сотворения света 7180, а от Рождества Христова 1672». Этот манускрипт в лист, показан в Каталоге графа Толстого, изданном Калайдовичем и Строевым, под № 236 (стр. 150). Другой список той же «Кроники», писанный в 1681 году (по Каталогу № 157), поступил в числе других рукописей из Публичной Библиотеки в Археографическую Коммиссию и находится в ее ведении.

«Кроника Феодосия Софоновича» составлена из известных и утраченных русских и польских летописцев: по большей части сокращено переделана из Ипатьевской Летописи; она содержит в себе деяния Южно-Русских удельных княжеств, и подобно Ипатиевской (по Хлебниковскому списку) оканчивается 1289 годом. Служа ей комментарием, эта Кроника весьма прилично может быть помещена в виде Прибавления к второму тому «Полного Собрания Русских Летописей».

Предполагая напечатать означенную «Кронику» по списку Публичной Библиотеки, находящемуся в ведении Археографической Коммиссии, я считаю нужным сличить его с Сборником — 236, принадлежащим той же Библиотеке. Почему обращаюсь к Вашему Сиятельству с всепокорнейшею просьбою: не угодно ли будет сделать распоряжение о доставлении «Сборника» в Коммиссию для предварительного рассмотрения.

7 декабря 1841

Главный редактор Летописей Я. Бередников

* * *

Далі йде офіційне клопотання міністра народної освіти графа С. . Уварова та голови комісії князя П. О. Ширинського-Шихматова директорові імператорської Публічної бібліотеки від 30 грудня 1841 р., № 13289.

* * *

Имп[ераторской] Публичной Библиотеки Директор — Министру Народного Просвещения
10 января 1842, № 2.

...Имею честь доставить при сем к Вам... нужный для Археографической Комиссии рукописный сборник из коллекции Графа Толстого, отд. 1, № 236 под заглавием:

1. Хроника из Волынской летописи; 2. Хмельницкий покоряется царю Алексею Михайловичу и 3. Брак царевича Алексея Михайловича, на 339 листах...

Директор имп[ераторской] Публичной Библиотеки А. Оленин
И[сполняющий] о[бязанности] секретаря библиотеки А. Востоков

Архів АН СРСР у Ленінграді, ф. 133, оп. 1, спр. 335, арк. 1—3.

НЕВИДАНІ 25-й ТОМ І ПОКАЖЧИК «ЧТЕНИЙ В ИСТОРИЧЕСКОМ ОБЩЕСТВЕ НЕСТОРА-ЛЕТОПИСЦА»

Історичне товариство Нестора-літописця (ІТНЛ) було офіційно затверджене 24 листопада 1872 р. і публічно відкрите 14 січня 1873 р. Згодом (1874 р.) його переведено до Київського університету св. Володимира. У 1921 р., після реорганізації університету, ІТНЛ приєдналося до Всеукраїнської Академії наук з правом повної наукової автономії і 29 травня поновило свою діяльність. Головою було обрано академіка Миколу Василенка, його заступником професора Павла Смирнова, секретарем Сергія Маслова, помічником секретаря (а затим секретарем) Василя Базилевича, бібліотекарем Віктора Романовського. ІТНЛ поновило свої наукові засідання, читання доповідей членами та щорічні урочисті зібрання у день св. Нестора. Загальне число членів Товариства досягло 212 чоловік. У 1922 р. ІТНЛ відзначило свій 50-літній ювілей, який готувала спеціальна комісія УАН на чолі з академіком Андрієм Лободою [1]. Товариство проіснувало після відновлення всього десять років. Дружина останнього голови ІТНЛ академіка М. Василенка Наталія Полонська-Василенко твердила, що Товариство припинило свою діяльність у 1929 р. під час ліквідації всіх наукових товариств [2]. Однак є документальні свідчення, що ІТНЛ проіснувало принаймні до кінця 1931 р. 23 червня 1931 р. датований найпізніший з відомих на сьогодні офіційних листів ІТНЛ на запит секретаріату ВУАН, який вважав Товариство «зліквідованим». Офіційна відповідь голови і секретаря Товариства підтвердила, що ІТНЛ не ліквідоване, причислене до УАН і зберігає свій архів у приміщенні Київського Центрального архіву стародавніх актів під наглядом власного бібліотекаря В. Романовського [3].

ІТНЛ було одним з найбільших науково-історичних товариств Російської імперії і навіть Європи останньої чверті XIX — першої чверті XX ст. Членами ІТНЛ за весь період його існування були провідні історики України і Росії (Михайло Максимович, Володимир Антонович, Олександр Котляревський, Володимир Іконников,

---

[1] Д а ш к е в и ч Н. П. 25-летие Исторического общества Нестора-летописца.— К., 1899.— 99 с.; Ж и т е ц ь к и й І. Заходи коло організації історичного товариства в Києві//Україна.— 1929.— Січ.— лют.— С. 23—30; Н е с т р о е в А. И. Историческое общество летописца Нестора в Киеве (1873—1890) // Историческое обозрение.— СПб., 1891.— Т. 2.— С. 114—132; Б а з и л е в и ч В. М. Историческое общество Нестора Летописца (1919—1921 гг.) // Русский ист. журн.— 1922.— Кн. 8.— С. 327—329; С т е п о в и ч А. К. К 50-летию Киевского исторического общества Нестора-летописца //Slavia.— Прага, 1927—1928.— Т. VI, № 4.— С. 843—844; В и г н а н е ц ь Ів. Високі школи в Україні // Сьогочасне й минуле.— Мюнхен; Нью-Йорк, 1948.— Т. I.— С. 94—102; Н а р і ж н и й С. Історичне Товариство Нестора-Літописця в Києві // Укр. історик.— 1976.— № 1—4.— С— 63—64.

[2] П о л о н с ь к а-В а с и л е н к о Н. Д. Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків // Записки НТШ.— Париж; Чікаго, 1962.— Т. 173.— С. 9.

[3] Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського АН УРСР (далі — ЦНБ АН УРСР), від. рукописів, ф. 40, спр. 275, арк. 1; спр. 276, арк. 1; Архів АН СРСР у Ленінграді, ф. 133, оп. 1, од. 1096, арк. 296.

Олександр Лазаревський, Орест Левицький, Іван Каманін, Михайло Владимирський-Буданов, Митрофан Довнар-Запольський, Микола Василенко, Микола Дашкевич, Юліан Кулаковський, Іван Лучицький, Дмитро Багалій, Михайло Грушевський, Іван Линниченко, Ф. Фортинський, Леонід Добровольський, Василь Базилевич, Віктор Романовський, Сергій Маслов, Володимир Щербина, Федір Ернст, Володимир Пархоменко, Андроник Степович та інші).

На чолі Товариства стояли В. Іконников, О. Котляревський, В. Антонович, М. Владимирський-Буданов, О. Лазаревський, М. Дашкевич, Ю. Кулаковський, після 1917 р.— М. Довнар-Запольський та М. Василенко, які незмінно направляли діяльність ІТНЛ на піднесення рівня та авторитету науки, прагнули вивести його в число найсолідніших академічних історичних закладів. Не випадково Російське відділення Бібліотеки Конгресу США вважало за обов'язкове включити відомості про ІТНЛ у «Справочную книгу ученых обществ и учреждений», прохаючи голову Товариства М. Дашкевича подати короткі дані за стандартною програмою (21 червня 1904 р.)[4].

Основною формою діяльності Товариства, постулованою у всіх трьох статутах, були наукові зібрання, на яких читано й обговорювано доповіді, реферати та повідомлення[5]. *Вважається, що за час свого існування Товариство провело більше 700 засідань (по 15 щорічно), на яких було виголошено понад 1400 наукових доповідей*[6].

Широка тематика, що включала весь спектр гуманітарних дисциплін, і високий фаховий науковий рівень доповідей відразу зробили необхідним видання окремого часопису товариства. Спочатку повідомлення про засідання ІТНЛ, а іноді й тексти доповідей друкувалися в «Киевской старине», «Университетских известиях», «Трудах Киевской Духовной Академии», «Киевлянине», «Киевской мысли» тощо. Власне видання під назвою «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца» з'явилося 1879 р., але періодичним (щорічним) воно стало лише з 1888 р., коли Товариство почало отримувати щорічну урядову субсидію. Вважається, що вийшло всього 24 томи (49 випусків) «Чтений», які залишилися без покажчика, і це призвело до «обмеженого використання сучасними дослідниками опублікованих на сторінках ЧИОНЛ документальных джерел, робіт з вітчизняної і загальної історії», що було обумовлене «недостатньою поінформованістю про характер діяльності ІТНЛ та зміст його наукової спадщини». Це стверджує М. Колесник у кількох публікаціях, нещодавно захищеній дисертації про діяльність ІТНЛ та у виданому ним же покажчику до «Чтений»[7].

Наведена нижче історична довідка відомого книгознавця, секретаря Товариства С. Маслова показує, що у 1915 р. був підготовлений і зданий до друку том XXV, вип. 1—2 «Чтений», відділ третій і четвертий якого були повністю набрані. В особистому архіві С. Маслова зберігається верстка обох відділів: передмова Сергія Богуславського (датована жовтнем 1914 р.), розгляд 25 списків (с. I—XXIX) і видання чотирьох текстів-редакцій житія Микити Переяславського (с. 3—32); рецензія А. Назаревського на дослідження і видання О. Григор'єва «Повести об Акире

---

[4] ЦНБ АН УРСР, від. рукописів, ф. 8, спр. 3134, арк. 1—2.
[5] Там же.— Ф. 40, спр. 272, арк. 1—2; спр. 274, арк. 1—4.
[6] Колесник М. П. Історичне товариство Нестора-літописця: основні етапи й напрями діяльності (1872—1931 рр.) // Укр. іст. журн.— 1989.— № 9.— С. 56.
[7] Колесник М. П. Историческое общество Нестора-летописца 1872—1931 гг.: Историографический очерк: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— К., 1990.— С. 3, 16; його ж. Історичне товариство Нестора-літописця...— С. 50—56; Чтения в историческом обществе Нестора-летописца: Бібліогр. довідник / Укл. М. П. Колесник.— К., 1989.— С. 6.

Премудром» (с. 3—35) з доданою схемою хронологічної послідовності та текстологічної залежності списків повісті; розвідка П. Попова про маловідомий твір Іоанникія Галятовського «Грехи розмаитии» (с. 37—54) [8].

Публікована довідка дає вичерпне уявлення про зміст усього тому і достатньо розкриває долю цього незавершеного видання.

Друга довідка С. Маслова показує, що ще у серпні 1927 р. структуру покажчика до 24 томів «Чтений» розробила Є. Дзюбенко. Очевидно, тоді ж укладач почав роботу над ним. План покажчика був розглянутий і дещо змінений на засіданні Товариства 8 квітня 1928 р.; його ще раз перероблено наприкінці червня 1930 р. Через брак технічної бази, коштів, а затим і ліквідацію ІТНЛ навіть покажчик до «Чтений» (не кажучи про численні доповіді та реферати за 1914—1931 рр.) [9] *не був виданий. Доля покажчика залишається невідомою. Слід лише відзначити, що його структура вигідно відрізняється від покажчика, який видав у 1989 р. М. Колесник* [10].

Згідно з даними С. Наріжного, того ж 1927 р. почали складати чергову книжку «Чтений», що мала містити всі протоколи та реферати доповідей, однак вона теж не побачила світ. Матеріали (протоколи, діловодний архів) ІТНЛ перед його ліквідацією зберігалися в останнього секретаря Товариства В. Базилевича. Після його арешту 1935 р. вся документація була конфіскована, зокрема книга протоколів за 14 років і 40 доповідей,— «з ними загинула можливість написати історію Товариства за цей період» [11]. *Остання обставина робить надзвичайно цінними будь-які нові дані щодо діяльності ІТНЛ за радянської доби.*

Нижче подаємо обидві довідки С. Маслова мовою оригіналу та із збереженням усіх особливостей тексту.

Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ

ДОДАТКИ

№ 1

Книга начата печатанием под редакцией Ю. А. Кулаковского и С. И. Маслова весной 1915 г. в типографии М. Т. Мейнандера, Пушкинская ул., № 20. Печатание продолжалось в типографии И. Крыжановского, Софийская, № 7, которому Мейнандер продал свое предприятие. До октября 1915 г. были отпечатаны:

Отдел III. Материалы.

— С. А. Богуславский.* К литературной истории жития преподобного

---

[8] ЦНБ АН УРСР, від. рукописів, ф. 33, спр. 3071.

[9] Там же.— Ф. 40, спр. 280—285, 273. Доповіді почасти публікувалися в інших періодичних виданнях та збірниках ВУАН, наприклад у «Записках історико-філологічного відділу УАН», «Вістях Всеукраїнської Академії наук» тощо.

[10] Покажчик змісту «Чтений» (т. 1—24: 1879—1914 рр.) уклав і опублікував в 1976 р. як додаток до своєї статті також Симон Наріжний, див.: Наріжний С. Історичне Товариство Нестора Літописця... С. 65—70.

[11] Полонська-Василенко Н. Д. Історична наука на Україні...— С. 35, 70.

* Тут і далі підкреслення в оригіналі.

Никиты, Столпника Переяславского, стр. I—XXIX, предисловие: к стр. 3—32, тексты № 1—4. (Конец текстов, стр. 33—41, были подписаны к печати).

Отдел IV. Библиография.

— Ал. Дм. Григорьев. Повесть об Акире Премудром. М., 1913.— Рецензия А. А. Назаревского, стр. 3—35.

— П. Н. Попов. «Грехи розмаитии», малоизвестное сочинение Иоанникия Галятовского, стр. 37—54 и снимок.

В связи с эвакуацией Университета св. Владимира и Общества Нестора-летописца в Саратов, печатание приостановилось. Отпечатанные листы XXV-й книги остались в типографии Крыжановского. В свет вышли (еще весной 1915 г.) только оттиски статей Назаревского и Попова.

Серг[ей] Маслов

1921 г. 13/26 февраля.

Чтения в Историческом Обществе Нестора Летописца. Книга XXV. Выпуск I—II.

Предполагавшийся состав выпуска:

Отдел I. Летопись деятельности Исторического Общества Нестора-летописца.

— Отчет о составе и деятельности Исторического Общества Нестора-летописца за 42-ой год его существования, с 27 октября 1913 р. по 27 октября 1914 г. (составл[ен] секретарем Общества А. М. Лободой) ... 1/2 л[иста].

— Сведения о заседании Исторического Общества Нестора-летописца с 27 октября 1911 г. по 27 октяря 1914 г. (составл[ен] помощником секретаря Дм. Ант. Абрамовичем) ... 3 л[иста].

Отдел II. Сообщения и исследования.

— В. А. Романовский. Любечь и его округа в XVII—XVIII ст. ... 4 л[иста].

— А. С. Грузинский. О Hugo Hermanus'n ... 2 л[иста].

Отдел III. Материалы.

— С. А. Богуславский. К литературной истории жития преподобного Никиты, Столпника Переяславского... 4 1/2 л[иста].

Отдел IV.Библиография.

— А. А. Назаревский. Рецензия на исследование Ал. Дм. Григорьева. Повесть об Акире Премудром. М., 1913 ... 2 л[иста].

— П. Н. Попов. «Грехи розмаитии», малоизвестное сочинение Иоанникия Галятовского, со снимком... 1 л[ист].

— С. А. Богуславский. Южно-русские списки сказаний о св. Борисе и Глебе ... 1/2 л[иста].

Отдел V. Смесь.

— В. А. Романовский. К вопросу об административном делении Малороссии в XVII веке ... 1/2 л[иста].

— Л. П. Добровольский. Древняя засека у х[утора] Мрыги ... 1/2 л[иста].

Всего около 18 1/2 л[истов].

ЦНБ АН УРСР, від. рукописів, ф. 33, спр. 3071, арк. 1—2.

№ 2

Указатель к «Чтениям в Ист[орическом] Обществе Нестора-летописца», тт. I—XXIV, составленный Е. К. Дзюбенко

1927. VII. 26/VIII.8—VII.27/VIII.9 выработал сл[едующую] схему отделов для указателя:

1. Летопись деятельности Ист[орического] Общества Нестора-летописца.
2. Археология общая и украинская.
3. Всеобщая история.
4. История ⟨Польши⟩ *, Украины и Белоруссии.
5. История России и др. славянских государств.
6. Историческая география.

⟨7. Социальные науки. Право.⟩

7. ⟨8⟩ История искусства.
8. ⟨9⟩ Антропология. Этнография. Народная словесность.
9. ⟨10⟩ Памятники письменности [redacted] истории литературы.
10. ⟨11⟩ Филология.
11. ⟨12⟩ Архивное дело.
12. ⟨13⟩ Библиология.
13. ⟨14⟩ Некрологи [redacted] поминки.
14. ⟨15⟩ Отзывы о новых книгах.
15. ⟨16⟩ Указатель авторов.
16. ⟨17⟩ Указатель предметный.

В каждом отделе — алфавит авторов или названий статей (по первой букве заглавия). Сокращ[енное] изложение сообщений обозначается с помощью звездочки *.

⟨Рассмотрено и несколько изменено в заседании Общ[ества] Нестора-летописца 26 марта / [redacted] апреля 1928 г.⟩
⟨Переработано 1930. VII. 18/31⟩

ЦНБ АН УРСР, від. рукописів, ф. 33, спр. 3234, арк. 1.

[redacted] У косі дужки < > взято місця, виправлені або дописані червоним чорнилом.

ЛИСТИ ІЛЬКА БОРЩАКА ДО КИРИЛА СТУДИНСЬКОГО

Ілько Борщак (1892—1959) належить до українських істориків, ім'я яких більше відоме за кордоном, ніж на Батьківщині. Спричинилося до цього й те, що, виїхавши 1919 р. до Парижа, волею обставин і родом занять він був спонуканий залишитися там до кінця життя, і те, що наукова концепція й політичні ідеали втілилися в нього в ідею Суверенної Соборної України. Як і в багатьох сучасників, це визначило його драматичну життєву долю.

У радянській історіографії І. Борщака або не згадували взагалі, або оцінювали різко негативно. Він мало відомий, незважаючи на те, що сорок років працював у ділянці українознавства, досліджував майже не вивчені теми — Європа й Україна, Франція й Україна, займався визначними постатями української історії доби Гетьманщини — Іваном Мазепою, Пилипом Орликом, віднайшов і опублікував ряд важливих правових політичних документів України, написав понад 400 наукових праць і публіцистичних статей. Лише останніми роками ім'я І. Борщака почало з'являтися в пресі[1].

Великі заслуги Ілька Борщака в дослідженні історії розвитку української державної ідеї XVII—XVIII ст., в ознайомленні широких кіл європейської, передовсім французької, наукової громадськості з історією і самим ім'ям України, в культурному зближенні українського й французького народів диктують сьогодні потребу повернути нашому суспільству ім'я та наукову спадщину цього історика. Сприяти цьому може також публікація листів Ілька Борщака за 1931—1933 рр. до академіка Кирила Студинського (1868—1941), який був у той час головою Наукового товариства імені Шевченка у Львові, а з 1935 р. очолював його філологічну секцію. Ці листи зберігаються в особистому фонді академіка К. Студинського у Центральному державному історичному архіві УРСР у Львові (далі — ЦДІА УРСР у Львові) — ф. 362, оп. 1, спр. 249, арк. 6—22. Вони містять багату інформацію про взаємини обох вчених, про їх автора, коло його наукових зацікавлень, діяльність, культурне, наукове й політичне середовище Парижа поч. 1930-х рр., славістичні інституції, про видання і науковців Франції, архівні знахідки й публікацію джерел. Цей період позначений великою творчою активністю І. Борщака, особливо жвавою співпрацею з НТШ, його виданнями, нарешті, драматичними подіями в житті обох кореспондентів. Щоб трохи наблизити до читача постаті цих визначних діячів на-

---

[1] Голобуцький В. Про одну легенду з історії України XVII ст. // Український історичний журнал (далі — УІЖ).— 1985.— № 4.— С. 132—140; Сергійчук В. Запорожці за Дунаєм, Віслою, Рейном // Всесвіт.— 1990.— № 6.— С. 158—166; Джеджула Ю., Замлинський В., Жулинський М. Перша. Народна. Демократична. Угода та Конституція Пилипа Орлика // Літ. Україна.— 1990.— 12 лип.; Дашкевич Я. Р. Ілько Борщак (1892—1959) і його вклад в історіографію України // Вісн. Київського ун-ту. Іст. науки.— 1990.— Вип. 32.— С. 47—52. Поки стаття готувалася до друку, вийшло декілька перевидань творів І. Борщака: «Мазепа. Орлик. Войнаровський» (Львів, 1991); «Іван Мазепа. Життя і пориви великого гетьмана» (К., 1991) та ін.

шої культури, спробуємо коротко оглянути передісторію їхнього знайомства й листування.

Ілько Борщак народився 19 липня 1892 р.[2] *у Херсонській губернії. Здобувши правову й історичну освіту в університетах Києва, Петербурга й Одеси, після сповненої пригод молодості — участі в першій світовій війні, кількох арештів і поранень — виїхав як секретар місії УНР 1919 р. на Мирову конференцію до Парижа. Все життя він поєднував політичну діяльність з інтенсивною працею історика та публіциста. З кін. 1930-х рр. викладав у Національній школі живих східних мов у Парижі (1939—1957), де був ініціатором створення українознавчої кафедри. Допомагав заснувати гурток українознавства в Парижі, Спілку українських громадян у Франції і видавав її орган «Українські вісті» (1926—1929), який публікував багато історичних матеріалів. З 1949 р. по 1953 р. був видавцем паризького українознавчого журналу «Україна», готував до друку твори української класики — «Марко Проклятий» О. Стороженка (1946), «Книги битія українського народу» М. Костомарова (1947), «Вибраний Кобзар» Т. Шевченка (1947), перший підручник української мови французькою мовою «Lectures ukrainiennes avec grammaire commentaire lexique» (Paris, 1946).*

Листування І. Борщака з львівськими діячами науки і культури припадає переважно на 1923—1933 рр., хоча його розвідки почали публікувати вже 1920 р., а остання книжка вийшла у видавництві «Червона калина» 1939 р. Ще на поч. 1920-х рр. статті про українсько-французькі взаємини з'являються у галицьких часописах — львівських «Громадській думці», «Ділі», «Громадському вістнику», станіславівському тижневику «Україна», коломийській «Українській праці»[3]*. Часто публікують їх варшавські видання «Українська справа» й «Українська трибуна»*[4] *(пізніше ці зв'язки перервуться*[5]*), віденська, празька й берлінська українська преса*[6]*. 1924 р., коли у Львові завдяки тодішньому голові НТШ К. Студинському почав виходити коштом*

---

[2] Encyklopedie of Ukraine.— Toronto, 1984.— Vol. 1.— P. 277. Енциклопедія українознавства, одним з авторів перших томів якої був професор І. Борщак, подає як рік народження 1895-й.

[3] Борщак Ілько. Гетьман Мазепа та тодішня французька преса // Громадська думка.— 1920.— № 189 (Передрук: Україна (Станіслав).— 1920); Українська справа на міжнародному конгресі двіста років тому назад (1728) // Укр. праця (Коломия).— 1922.— № 4; Франція й Україна. Проект збудування Запорожської січи на Рені (1735) // Там же.— 1922.— № 7; З нагоди роковин смерти Гетьмана Орлика (26 травня 1742) // Діло.— 1923.— № 47; «Ukrainica» Маркізи Помпадур: Бібліографічний етюд // Громадський вістник (Львів).— 1923.— № 43.

[4] Борщак Ілько. Хмельниччина і тодішня французька преса // Укр. трибуна (Варшава).—1921.— № 187—188; Франція й Україна. Козаки Б. Хмельницького під Дюнкирхеном (1645 р.): По невиданим документам архівів Військового міністерства і Міністерства закордонних справ у Парижі//Там же.—1922.—№ 5; Данте й Орлик//Там же.— 1922.—№ 22; Франція й Україна. Невиданий лист Юрка Хмельницького до Людвика XIV // Там же.— 1922.— № 24; Франція й Україна. Проспер Меріме про козаків // Там же.— 1922.— № 33; Франція й Україна. Козаки на ґалерах: По невиданим документам // Укр. справа (Варшава).— 1922.— № 4; Маніфест гетьмана Орлика до європейських урядів // Там же.— 1922.— № 6.

[5] У листі до І. Кревецького І. Борщак 10.XI.1924 пише: «Apriori я не хочу писати ні в чому, що виходить в Варшаві...» (ЦДІА УРСР у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 984, арк. 23).

[6] Борщак Ілько. Orlikiana: Опис невиданих документів про гетьмана Орлика, його родину і оточення // Хліборобська Україна (Відень).— 1922.— Т. 3; 1923.— Т. 4; Україна й французька дипломатія XVIII ст. // Нова Україна (Прага).— 1923.— № 3; Вержен і Україна // Там же.— 1923.— № 12; Гійом Левассер де Боплан, 1672.— 6.XII.1922 // Літопис політики письменства і мистецтва (Берлін).— 1923.— Кн. 1.— № 1; Бопланіана // Там же.— 1924.— Кн. 2.— № 17: Українські справи по «Gazette de la France» // Там же.— 1924.— Кн. 1.— № 6—7.

книгарні НТШ новий часопис історії і культури «Стара Україна», І. Борщак стає одним із постійних кореспондентів і палких прихильників цього місячника, про що свідчить його інтенсивне листування з Іваном Кревецьким — одним із редакторів часопису. Тут протягом 1924—1925 рр. опубліковано його статті «Анна Ярославна — королева Франції», «Пилип Орлик. Головні дати життя, акції і бібліографії», «Пилип Орлик. Вивід прав України», кілька розвідок із серії «Orlikiana», рецензії на них тощо. Усі ці рукописи щасливо збереглися серед редакційних матеріалів[7].

У листах І. Борщак вітає появу першого номера «Старої України», детально аналізує зміст і концепцію журналу, радить у справах тематики, ілюстрування статей тощо і висловлює жаль, коли через брак коштів видання перестає виходити. «Я дістав Вашого милого листа з числом «Ст[арої] *Укр*[аїни]*»,— писав він І. Кревецькому 1924 р.*[8] *на початку їхнього листування.— Це велика втіха для мене на чужині діставати такі числа. Ви влучно зрозуміли необхідність пійти назустріч широкій опинії таким журналом. Незнання власної історії було б однією із неостанніх причин нашої катастрофи. В цьому я переконався і як історик, і як політичний діяч. Ніколи не забуду, як оден з наших надніпр*[янських] *партатаманів щиро спитав «та який Орлик був гетьман? Він же ніколи не був на Україні...». 1931 р. у виданому [illegible] Парижі огляді української преси Борщак згадує про «Стару Україну», припинення видання якої «так болюче відчувається. Стільки друкується непотрібного. У статті, що появиться [illegible] «Revue historique» ціла низка праць зі «Старої України» обговорюється»*[9]*. Завдяки цьому виданню І. Борщак встановив дружні зв'язки з львівськими вченими — І. Крип'якевичем, В. Дорошенком, О. Барвінським, К. Студинським, трохи пізніше — з М. Андрусяком та В. Щуратом. Ще на поч. 1924 р. він просить Кревецького «передати моє привітання незнайомим мені особисто, але відомим по їх працям п. Крип'якевичові, п. Барвінському, п. Щуратові»*[10].

Того ж 1924 р. праці Борщака з'явилися і [illegible] Записках НТШ, які на той час стають основним науковим виданням у Львові. Публікуючи більші наукові праці з усім апаратом і джерелами, на яких так залежить історикові, змушеному друкувати свої статті здебільшого в пресі, вони відповідали вимогам Борщака. Тим більше, що Записки ВУАН та й інші східноукраїнські видання, з якими він підтримував контакти, наприкінці 1920-х рр. дедалі більше обмежувано цензурними рамками. Борщак, який, за його ж визнанням, діяв «на грунті Української Радянської Державності», скаржився, що «Записки ВУАН» вважають його твори про добу Гетьманщини «занадто самостійницькими». Хоча [illegible] Києві й Харкові в цей час друкується досить багато статей Борщака — у наукових збірниках ВУАН, «Бібліологічних вістях», журналі «Україна», «Життя і Революція»[11]*, у листі до І. Кревецького від 17 червня 1929 р. мовиться: «Та все це далеко від того, щоби задовольнити мене, бо справжні історичні роботи не вдається видрукувати. А як вдається, то невеликим розміром, як «Шведчина й французька дипломатія»*[12]*, що надіслав мені М. С. Грушевський, якби від нього залежало, більше зробив би, та він не в фаворі* [...]*. Проте*

---

[7] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 402, оп. 1, спр. 4, арк. 18—21; спр. 5, арк. 89—90.

[8] Лист не датований. Рукою І. Кревецького дописано: «Одерж[ав] 23.VI.1924» (Там же.— Ф. 309, оп. 1, спр. 984, арк. 6).

[illegible] Там же.— Арк. 70. Див. також приміт. до листів № 5.

[10] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 984, арк. 2.

[11] Борщак Ілько. Вольтер і Україна: За невиданими документами // Україна (Київ).— 1926.— Кн. 1; Пилип Орлик — книжник // Бібліологічні Вісті (Київ).— 1929.— № 2—3; Українська periodica в паризьких бібліотеках // Там же.— 1929.— № 4; Україна в творах Луї Леже // Життя і Революція (Київ).— 1929.— № 2.

[12] Науковий збірник історичної секції Всеукраїнської АН за 1928 р.— К., 1928.

книжка «Наполеон і україна» [13] *(значно доповнена новими матеріалами), прийнята до друку ДВУ ще* [redacted] *1927, досі не друкується, бо... немає дозволу цензури,* [redacted] *ця не дає, бо в книжці надто вихвалюється Наполеон...»* [14]. *І пізніше, 30 вересня 1930 р.: «Кінчаю рукопис книги для «Черв*[*оної*] *Калини» про Григора Орлика. Час прийшов видати. Хотів я це все зробити на Україні, але неможливо, цензура проти: надто національне...»* [15] *Чимраз важче стає Борщакові публікувати свої праці на Великій Україні: ідея української державності, якій була підпорядкована його і політична, і наукова діяльність, поступово стає позацензурною. Тоді тематика Мазепи й мазепинців зникає з наукових і популярних видань Східної України. «Цікава річ — за 12 років революції* [redacted] *Росії вийшло про Петра Великого 6 книг, 21 статті (я підраховував), а* [redacted] *Україні про Мазепу дві»,— констатує І. Борщак у листі до Кревецького наприкінці 1929 р.* [16] *А трохи пізніше: «Іронія долі захотіла, щоб Мазепа з'явився (в «Revue de Paris».— Г. С.) поруч з статтею Черчиля, що мені самому* [redacted] *1919 р. доводив, що жодної України не існувало* [...] *Невимовно радий я, що врешті Захід дізнається правду про Мазепу»* [17]. *І надалі ціла низка праць, присвячених гетьманові Івану Мазепі та його послідовникам, друкуватиметься у львівських і паризьких виданнях. 1931 р.* [redacted] *паризькому видавництві «Calmann-Hevy» у співавторстві з Рене Мартелем виходить книга «La vie de Mazeppa»* *, *яка стала підсумком багаторічних пошуків у архівах Відня, Парижа та Лондона, французького Міністерства закордонних справ, у закритих приватних збірках і узагальненням історичних джерел та мемуарів, видань Д. Бантиш-Каменського і М. Костомарова. 1932 р. у львівському «Ділі» між І. Борщаком та М. Возняком розгортається дискусія щодо дати народження Івана Мазепи, про яку Борщак досить детально пише* [redacted] *листі до Студинського від 2 травня 1932 р. (№ 4). Історик підготував реферат для спеціальної академії НТШ, присвяченої гетьманові,— його опубліковано у 152 томі Записок, а потім видано окремою відбиткою. Того ж 1933 р. М. Рудницький здійснив авторизований переклад і написав передмову до перевидання французької книги «Іван Мазепа. Життя й пориви великого гетьмана»* [18] *— однієї з найкращих белетризованих біографій Мазепи.*

Першими статтями І. Борщака, опублікованими [redacted] *Записках, були: «Гетьман Пилип Орлик і Франція: сторінки дипльоматичної історії» та «Звідомлення Ілька Борщака з дослідів* [redacted] *архівах Західньої Європи, переслане Укр*[*аїнській*] *Академії Наук у Київі»* [19]. *Вдумливий і скрупульозний дослідник і збирач, він майже щороку здійснює поїздки у різні європейські країни, метою яких є виявити документи, пов'язані з історичним минулим України XVII—XX ст. Працює* [redacted] *бібліотеках не лише паризьких — Національній, Мазаріні, Військового міністерства, Французької Академії, Палати депутатів, Обсерваторії; архівах Міністерства закордонних справ, Морському, Військового міністерства, Національному, Воєнному музеї, а й багатьох менших французьких міст,* [redacted] *ще — Лондона, Брюсселя, Гааги, Копенгагена, Кельна, Франкфурта, Ватікану, Гамбурга, Страсбурга й інших. Він хоче скласти «Історичний провідник України* [redacted] *Європі», який має бути «збіркою*

---

[13] Вийшла 1937 р. у Львові. Вперше опублікована французькою мовою: Borschak E. Napoléon et l'Ukraine // Revue des Études Napoléoniennes (Paris).— 1922.— N. 8—9.
[14] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 984, арк. 54 зв.— 55.
[15] Там же.— Арк. 68 зв.
[16] Там же.— Арк. 60 зв.
[17] Там же.— Арк. 68.

* Уривки з «Життєпису Мазепи» протягом 1929 р. друкувались у «Revue de Paris».
[18] Видана 1933 р. у Львові накладом «Червоної Калини».
[19] Записки НТШ.— 1925.— Т. 134—135.— С. 241—248, 79—136.

відомостей про городи західньої Європи так чи інакше зв'язаних з Україною (хто жив, або помер, музеї з українського погляду)» [20]. *Листи щоразу приносять звістки про все нові знахідки й відкриття: про автограф Шевченка в Польській бібліотеці в Парижі* [21], *про українські джерела у віденських бібліотеках і архівах, «де до одної лише Хмельниччини є сила матеріалу»* [22], *про мандрівки по Бельгії й Галландії* [23] *тощо. За задумом Ілька Борщака всі ці документи з його багатющого архіву мали бути передані до бібліотеки НТШ* [24]. *Постійне піклування вченого про те, щоб усі українознавчі видання, що виходили* [illegible] *Парижі, та і в інших європейських містах, надходили до бібліотеки НТШ у Львові, він пояснює своєю щирою прихильністю й повагою до Товариства. «Я ніколи не забуду, що мої праці вперше з'явилися у виданнях Т*[*овариства*] *і*[*мені*] *Ш*[*евченка*] і все від *мене залежне для Товариства завжди зроблю»* [25],*— підкреслював І. Борщак при кожній нагоді.*

*Сьогодні залишається тільки жалкувати, що архів ніколи не потрапив до Львова і здогадуватися про причини цього. Очевидно, свою роль відіграли політичні причини, які в останній момент перешкодили також затвердженню професора Борщака дійсним членом НТШ у Львові *: посилення політичних репресій на Радянській Україні викликало в Галичині різку критику радянофільства; професор К. Студинський був усунутий від керівництва НТШ. Здивований відсутністю звісток від Студинського,* [illegible] *листопаді 1932 р. він ще раз звертається до Кревецького: «Бачив я у «Ділі» повідомлення про збори НТіШ. Десь в січню, як можна так висловитися, виставив мою кандидатуру на дійсні члени через Др. Брика, якому я післав своє curriculum vitae etc. Потім якось наше листування перервалося. Чи не знаєте, як ця справа стоїть? Чи може раз в кілька років вибори? Я не знаю статуту Тов*[*ариства*] *...»* [26] *Очевидно, що небажання Товариства мати у своєму складі політично заангажованого діяча радянофільської орієнтації спричинило охолодження його взаємин із львівськими вченими. Про свою політичну діяльність І. Борщак пише доволі часто, але, може з огляду на цензурні міркування, не дуже конкретно. 18 квітня 1925 р. у листі до Кревецького він повідомляє: «Останніми часами вертаюсь до більш активного політичного життя* [...] *У всякому разі, «Ст*[*арої*] *Укр*[*аїни*] *ніколи не забуду і числіть на мене, звичайно,* [...] *не перешкоджує цьому мої політичні переконання. Я про це Вам ніколи не писав, але, мабуть, Ви знаєте, що дію вже давно на ґрунті Укр*[*аїнської*] *Радянської Державности. Отже мені це не перешкоджує писати в «Ст*[*арій*] *Укр*[*аїні*]*», бо справа ця національна для всіх нас. Але може це робитиме Вам утруднення. Тоді напишіть мені щиро...»* [27] *І, судячи з тону, напевно у відповідь на якісь закиди переконує у листі від 11 вересня 1926 р.: «Залишити наукову працю? Це неможливо, бо тим народжуються. І та політична галузь, де я працюю, тісно з цім звязана. А працю-*

---

[20] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 984, арк. 6.

[21] Там же.— Арк. 37.

[22] Там же.

[23] Там же.— Арк. 52.

[24] Раніше, 1924 р., Борщак планував інакше: «Рукописи мої, матеріяли, листування [illegible] ріжними європейськими вченими — все це буде зложено в Бібліотеці Французької Академії і в разі моєї смерти має поступити [illegible] розпорядження Української Академії». (Записки НТШ.— 1925.— Т. 134—135.— С. 241).

[25] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 984, арк. 62 зв.

* Див. прим. до листів № 47. Борщак був обраний дійсним членом Європейського НТШ вже після другої світової війни.

[26] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 984, арк. 80 зв.

[27] Там же.— Арк. 35—35 зв.

вати тут треба, треба тут поставити укр[аїнську] справу. Я розумію, що Вам важко вдалі судити, що тут робиться, але невідоме Вам підкаже інстінт...» [28] *[так у листі.— Г. С.]; аби уникнути непорозумінь, просить зняти зі своєї замітки про Хмельниччину, в разі її видрукування, присвяту В'ячеславові Липинському — «з огляду на наші ріжні політичні погляди...»* [29] *Проте не забуває подякувати йому у вступі до «Виводу прав України»: «Цінні вказівки та поради щодо зв'язку концепції «Дедукції» з концепцією першого шведсько-українського союза подав мені В. Липинський, якому на цьому місці складаю свою щиру подяку»* [30].

Судячи з публікацій, відмінність політичних поглядів і погіршення особистих взаємин з галицькими науковцями не вплинуло істотно на друкування наукових праць І. Борщака у львівських виданнях.

Зв'язки Ілька Борщака зі Львовом після 1933 р. потребують дальшого дослідження і вивчення, очевидно, що виявлення й публікація листування історика з А. Крушельницьким, І. Крип'якевичем, В. Левицьким, І. Кревецьким та, можливо, з В. Барвінським, І. Бриком, В. Дорошенком, М. Рудницьким, В. Щуратом та іншими додадуть багато нових даних до характеристики вченого та його діяльності.

Листи служать також для характеристики їх адресата Кирила Студинського, який у той час очолював найвищу наукову інституцію Західної України — Наукове Товариство імені Шевченка (1923—1932), дійсним членом котрого був з 1899 р. 1924 р. за рекомендацією академіка А. Кримського обраний дійсним членом ВУАН, а 1929 р.— головою комісії з мови та літератури і членом історичної комісії ВУАН. Будучи прихильником ідеї єдності українського народу, Студинський у 1920-ті рр. дуже багато робив для встановлення і зміцнення наукових взаємин НТШ з ВУАН, обміну українознавчою літературою, досліджував зв'язки Східної та Західної України, чому присвятив багато праць. Досліджував історію мови і давньої української літератури, а також творчість М. Шашкевича, Т. Шевченка, І. Котляревського, І. Франка, В. Стефаника та інших. Після публікації на поч. 1930-х рр. статей «З побуту на Радянській Україні», «Радянська культура» та інших був змушений відійти від активної громадської діяльності. У 1939 р. став деканом філологічного факультету Львівського університету, 1940 р. обраний депутатом Верховної Ради УРСР, а в червні 1941 вивезений разом з Петром Франком, загинув за нез'ясованих обставин.

Публікуємо сім листів, виявлених при впорядкуванні фонду академіка К. Студинського після його повного розкриття:

№ 1 — 15 липня 1931 р.;
№ 2 — 7 серпня 1931 р.;
№ 3 — 30 березня 1932 р.;
№ 4 — 2 травня 1932 р.;
№ 5 — 24 червня 1932 р.;
№ 6 — 4 квітня 1933 р.;
№ 7 — 4 травня 1933 р.

У згаданій вище 249-й справі зберігається ще три листи, які торкаються другорядних питань, а саме: один лист від 8 серпня 1926 р., де Борщак докладно відповідає на питання Студинського про умови навчання в Паризькому університеті, оскільки син К. Студинського, Юрій, саме збирався приїхати туди студіювати економіку. Крім того, є ще дві поштові картки: від 31 серпня того ж року — про гоно-

[28] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 984, арк. 49 зв.
[29] Там же.— Арк. 37.
[30] Там же.— Ф. 402, оп. 1, спр. 4, арк. 96 зв.

рар за статтю і з проханням надіслати спогади К. Левицького та від 10 січня 1938 р.— з новорічним привітанням. Це картка із зображенням медичного факультету в кафедральному соборі в Монпельє.

Усі листи публікуються вперше, вони оригінальні, писані на кольоровому поштовому папері (блакитному, рожевому, фіолетовому), переважно з водяними знаками французьких фірм; лист від 30 березня 1932 р. писаний на сірій поштовій картці з частково збереженою поштовою маркою Французької Республіки; лист від 4 травня 1933 р.— на фірмовому бланку Cafe de Paris, з гербом власника кафе Г. Клемандо. Зберігся один конверт — від листа з 24 червня 1932 р. На більшості листів хімічним олівцем вказано їх автора — Ілля Борщак, а також розмір, що свідчить, очевидно, про підготовку їх до публікації. Всі листи підписані автором: Ілько Борщак або І. Борщак. Орфографія листів повністю збережена, деяке редакторське втручання поширюється на пунктуацію.

Сьогодні вже мажемо сказати певно, що слова з післямови до «Виводу прав України» Пилипа Орлика справедливі й щодо Ілька Борщака: «Нині, коли український народ повстав і, порвавши кайдани, [redacted] *нових умовах творить своє вільне національне й соціяльне життя, настав час згадати й вшанувати словом і ділом тих, що всім знехтували для свободи рідного краю, що перші на Сході Європи повстали проти деспотії»*[31].

Галина СВАРНИК

№ 1

15 липня 1931 [*р.*], *Париж*

Високошановний академіку!

Надсилаю при цьому три кліше для статті «Шевченко у Франції».[1] На звороті їх я подав походження. Ці три французи [2] немало причинилися для нашої культури у Франції.

Останнє число «Slavonic Review» вмістило мою розвідку про Англію й Україну [3] в минулому, але бібліотека товариства, певно, має цей журнал.

«Revue Historique» [4] має видрукувати мій довгий критичний огляд публікацій українських [5], що з'явилися від 1914 р. по за кордонами Росії. Очевидно, що там говорю, головно, про видання Т[оварист]ва й спеціяльно про Ваші праці.

Час від часу бачу Вашого сина [6], якому Париж пійшов у користь [redacted] який має симпатію своїх бувших професорів і славістів. Я мав нагоду бачити проф. Lescure'a [7], у якого Ваш син робив свою тезу. Lescure добре говорив про нього й, видно, взагалі тільки від його тези дізнався про Україну.

Прошу прийняти запевнення в цілковитій моїй пошані.

Ілько Борщак

ЦДІА УРСР у Львові, ф. 362. оп. 1, спр. 249, арк. 9. Автограф.

---

[31] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 402, оп. 1, спр. 4, арк. 76—77.

№ 2

7 серпня 1931 [р.], *Париж*

Вельмишановний Пане професоре!

Дякую за милого Вашого листа, на який досі через ріжні клопоти не відповідав. Пишу тепер, бо саме сьогодні бачив Вашого сина, з яким говорив про справу, що Вас торкається, як видно буде далі.

Дякую за евентуальне видання моеі студії[8], знаю, в яких тяжких умовинах приходиться Вам працювати. Та мимо всього, Т[оварист]во високо несе свій прапор і я з великим інтересом слідкую за його діяльністю, бо ніколи не забуваю, що [illegible] його виданнях з'явилися вперше мої праці.[9] Зрешту, не будучи його членом, вважаю себе духово з ним звязаним. Знаю також, чим Т[оварист]во Вам зобовязано.

Син Ваш дійсно людина серьозна, єдиний з нової генерації. Тішить мене, як я чув сьогодні, що незабаром вже добре улаштується тут. Таких людей тут потрібно.

Маю Ваші матеріяли про Галичину й Україну[10], які прочитав [illegible] один раз, присвятивши цьому добу. Це просто сенсаційні матеріали. Тепер зрозуміло все, бо досі ця доба була пуста. Превеликої ваги ці матеріяли. Я напишу про них в «Monde Slave»[11] и, очевидно, не раз ними користатиму. Це справжня скарбниця. Прийміть всі мої гратуляції. Можете бути морально задоволені, бо такі праці переживають століття.

Тепер подам Вам приємну новину як для мене особисто, так і для нашої науки. З осени буду викладати в Сорбоні курс «Укр[аїнської] історії [illegible] цивилізації», а в Ecole des langues orientales[12] (у проф. Boyer)[13] курс укр[аїнської] мови. Це вперше українознавство з'являється в вищій школі тут. Очевидно, самі розумієте, як це було важко через ріжні політичні обставини та дякувати треба тутешніх славистів, яких довгою працею вдалося ділом переконати. Я свідомий своєї відповідальности й вжитиму всіх зусиль, щоби виправдати довірря, бо буду в певній мірі науковим амбасадором. Саме тепер складаю плян своїх лекцій. Мило мені, що тими лекціями відновлю традицію франко-укр[аїнських] взаємин, над якими працюю.

Тепер ось що: пишете, що будете в Карлсбаді. У мене виникла думка, чи не приїхати Вам сюди, щоби вступити [illegible] особистий контакт з тутешніми славістами (Айзенман[14], Легра[15], Мейе[16], Boyé[17], Мазон[18], якого вже знаєте). Ви є голова НТіШ, член академії, і така зустріч була б дуже корисна для нашої науки. Я все зазделегідь полагоджу й можу Вас запевнити, що знайдете найкращу зустрічь. Можна буде улаштувати збори Слов['янського] т[оварист]ва[19]. Та ось Ваш син каже, що Ви збіралися [illegible] січні приїхати. Це, може, [illegible] краще, бо всі тоді тут будуть на місці. Напишіть мені, будь ласка, якої Ви думки про це. Півторюю, що всю техничну сторону [illegible] полагоджу, говорять всі слависти й по німецькому, не кажучи вже про російську мову. Знаючи тутешні обставини, вважаю такий контакт вельми цінним. Не забудьте, що Т]оварист]во Шевченка мусіть плекати про звязки з Європою.

Прошу приняти запевнення [illegible] цілковитій моїй пошані й відданости

І. Борщак

ЦДІА УРСР у Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 249, арк. 10—11. Автограф.

№ 3

30 березня 1932 [*р.*], *Париж*

Вельмишановний Кирилу Осиповичу!

В «Europe Centrale» (франц[узький] тижневик в Празі, орган чеського мін[істерства] зак[ордонних] спр[ав]) від 27/ІІ. с[ього] р[оку] [redacted] видрукував статтю про Паризьку Комуну на підставі листів Йоніна[20], за Вашою гарною працею. Одночасно [redacted] вказав коротко велику вартість цієї праці. Пишу Вам лише тепер, бо через хворість дружини я мав клопоти, свого часу не попрохав в редакції другого числа і не вислав його навіть до НТШ. Зрештую, Ваш син має бути в мене цими днями й він дістане це число. Я матиму ще нагоду говорити про Вашу працю в другому франц[узькому] журналі. При цій нагоді вітаю Вас зі святами й прошу приняти вислів моєї глибокої пошани.

І. Борщак

P. S. Прошу привітати п. Брика

ЦДІА УРСР у Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 249, арк. 12. Автограф.

№ 4

2 травня 1932 [*р.*], *Париж*

Вельмишановний Кирилу Осиповичу!

Ваш перший лист прийшов в самий розпал недуги моєї бідної дружини[21], а другий, такий теплий й щирий, вже по нещастю... Велико моє горе! Завжди тяжко втратити дружину, та що казати про дружину, з якою Ви 10 років працювали бік у бік! Ті, хто знали її, як Др. Пан[ейко] [22] або Ваш син, знають її ролю в мому життю. Знали це й мої друзі, як Мазон, Айзенман, Легра та инші, що вшанували її в останній раз. Ця мужня жінка аж до кінця тримала та впала. Ще в перші дні у шпіталю за всім слідкувала, була, між иншим, обурена, читаючи комедію, що затіяли біля Вас, [redacted] потім не витримала... Як виявилося, вже по смерти, Вона залишила мені листа на випадок нещастя. Лист короткий [redacted] ясний: «Як мені не суджено повернути, візьми себе в руки для Віри (донька), яка є моє продовження, й ти мусиш в мою память працювати на славу України».

Залишається схилити голову й виконати її заповіт, хоч, ох як це важко... Ви ж подумайте, нема рядка в моїх рукописах, що разом не обмірковували, [redacted] ось сьогодні вийшла тут моя франц[узька] стаття, остання яку ми робили разом. Жорстока була для мене доля.

Поміж всіма листами Ваш, такий високий і повний людськости, глибоко зворушив мене й від усього серця дякую. Такі речі ніколи не забуваються.

Нема слів висловити Вам моє почуття з приводу Вашого дарунку, такого деликатного и сердечного, що так тепер рідко в часи занепаду повного українства. Дякую Вам і друзям, яких не знаю. Бо, дійсно, щоби поховати пристойно мою бідну дружину прийшлося витратити більше як 3000 фр.

Спасибі й друзям чужинцям, які приняли це до серця й допомогли. Ще сьогодні Мазон одвідав мене й ми довго розмовляли.

Вам певно син передав мою думку з приводу комедії (настоюю на цьому слові), що затіяли з Вами. Все це не має жадного значіння *.

Повірьте, що це не є звичайна фраза, а моє глибоке переконання. Друковане слово має значіння у народів культурних, а у нас, з нашим гохштаплерством **, це просто графоманія. Знаєте, не здивуюся, як за рік за Вас ті ж самі люде писатимуть пеани. Це ж в нас традиційне. Згадайте Драгоманова, Франка, Грушевського... про саму справу навіть гідко писати мені. Це була б образа й для Вас і для мене. Ви стільки зробили, робите й зробите, що можете сміло махнути на все рукою. Оповідав це я сьогодні Мазонові, жартуючи, бо инакше про це й говорити не можна. Він, очевидно, моєї ж думки. Шкода, як казав Ваш син, що це впливає на Ваше здоров'я. Повірьте, що не варт.

А що до того, що Ви сміло як голова НТіШ тримали науковий звязок з пнем нашого народа, Вам — честь. У найгірші часи царату народу це робили (Ваша ж праця остання це показує), а що ж теперь?

Повірьте, що коли я пишу, що це все комедія, то це від самого серця пишу. Власно комедія, тільки гоголівська, що сміються над самими собою. Бо що ж варта нація, коли голова найвищої наукової установи є таким, якого нараз вони виставляють? Бідні дурні! І не тому не будемо мати свою державу, що вороги, а тому, що такі друзі... Др. Пан[ейко] тої ж думки: ми роками тут клянемо дурне краєве життя, поміж яким Ваш казус оден з найкращих.

Справа з Сорбоною на цей рік залежалась в мін[істерст]ві, університет дав свою згоду й треба чекати. Очевидно, що й я не трачу надії Вас побачити, вже без бідної моєї жінки.

Ваш син в час мого нещастя виявив себе в найкращий спосіб. Я мав з ним нагоду за ці часи багато розмовляти й скажу Вам, що й Др. П[анейко] і я покладаємо на нього великі надії. Головне, що він солідний й серьозний й немає в ньому клятого гохштаплерства й бессервіссерства *. Людина, що шукає де тільки можна чомусь навчитися, а не як наші, вибачьте, сопляки, неуки, що думають, що все знають... Дай йому доля щастя... Він це заслуговує. Перший доктор Сорбони — українець[ь], після 17 віку, він достойно тут репрезентує нашу націю. Париж багато йому допоміг, бо я памятаю добре його, як приїхав і тепер. Його проект про Жида надзвичайно слушний. Та, взагалі, це європейц[ь].

Історична секція прислала мені листа, прохаючи виготовити реферат для академі[ї] в честь Мазепи [23]. Я відповім пізніше. Я це зроблю — дам синтетичну наукову характеристику. Пилом [?] же немає 300 років. Ви читали мою статтю [24]. Відповідь п. Возняка [25] нічого не відбірає в моїх аргументах. Я не думаю більше полемізувати, бо п. Возняк [26] не в курсі цих справ, а в даних умовинах не варто відповідати, щоб не вийшло особистої полеміки, якої не хочу, бо шаную п. Возняка. Які ж це наукові авторитети Пасек [27], або Норблен? [28]

Потім п. Возняк сумнівається навіть, що Орлик [29] учився в Києві, коли це

* Тут і далі підкреслення в оригіналі.
** Від Hochstapler (нім.) — авантюризм, шахрайство.
*** Від Besserwisser (нім.) — всезнайство, зарозумілість.

Ілько Борщак. Поч. 30-х рр.

Rendez-vous de MM. les Voyageurs de Commerce

Téléphone 22

CAFÉ DE PARIS

BAR-SUR-AUBE

H. CLEMENDOT

BILLARDS
Salle de Réception au 1er Étage

R. C. AUBE 2047

Bar-sur-Aube, le 4/V 1933

Вельмишановний
Кирило Осиповичу,

Я від деякого часу мандрую по франц. провінції, де маю доручення наукове: віднайти деякі матеріяли в архівах. Перед відїздом дістав Вашого, як завжди милого листа. Сумно мені, що справи НТШ так зле стоять і мабуть будуть ще гірше. Чого ж хочуть Українці [illegible]... Якийсь час тому писав п. Левицькому в справі долярів мого гонорару (двадцять відіслав від час, разом було 80), але відповіді жадної не мав, принаймні з Парижа мені пишуть, що там нічого немає. А я так потрібую грошей... Вже не знаю що робити, бо писати знову мені неприємно. Як Вам не вдасться через своїх людей вплинути на відділ, мабуть довго не побачу грошей.

Спасибі за милі слова про „Шевченко у Франції". И відносно того, що писали про вибори. Це якийсь non sens, бо не історична секція, а філологічна мусіть давати питання про мої вибори. Принципово, що НТШ грає ролю обравши

Сторінка листа Ілька Борщака до Кирила Студинського. Париж, 4 травня 1933 р.

загально відома річ, навіть вірші складав у академії. А «Галата» — це не монастир в Ясах, а дійсно Галац... Що тут спорити, як Орлик ясно пише в дневнику [30], що в 1722 р. молився в Галаці на могилі Мазепи?

При нагоді прошу запитати п. Свенцицького [31], чи дістав він мої памятки про Мазепу для вистави, які я йому післав замовленим листом, чи вони на цензурі. Там коштовні для мене памятки.

Казав мені п. Юрко, що Ви особисто говорили з п. Левицьким [32] в справі гонорару за мою статтю, яка має зявитися. Дякую и за це. Розумію, що Вам тепер мало приємно говорити в цих справах і я напишу сам листа до відділа. Бо, як я писав вище, нещастя моє зовсім зруйнувало мій бюджет.

Сподіваюсь ще мати нагоду не раз листовно розмовляти з Вами про наші болячки, а, поки-що, залишаюся з подякою й прошу Вас заховати моральний спокій, навіть як напишуть, що Ви вкрали катедру Юрія.

Ваш І. Борщак

P. S. Нещастя, що зустрінуло мене, перевернуло до гори всю мою біжучу працю. Матиму ще довго ріжні клопоти в звязку з цім і не швидко ще увійду в колєю життя, але без доньки й праці напевно не пережив би цього нещастя.

ЦДІА УРСР у Львові, ф. 362. оп. 1, спр. 249, арк. 13—16. Автограф.

№ 5

24 червня 1932 [*р.*], *Париж*

Вельмишановний Кирило Осиповичу!

Даруйте, що так пізно відповідаю на Вашого листа: емігрантського життя клопоти перешкоджують.

Отже, значить мета таки осягнута й Ви залишили Наук[ове] Тов[ариство]. Не сумніваюся, що особисто Вам від цього буде легче, але не для Товариства й, значить, не для нашої наукової організації. Все це такий сором, така ганьба, що я просто ставлю крапку. Скажу тільки одне — це символ цілої нашої сучасної справи. Характерно, де найбільш від цього радіють: в найганебнішій й найпаскуднішій газетці, в «Тризубі» [33]. Очевидно, cui prodest*...

Дякую сердечно за щирі Ваші вислови и по адресі покійної моєї дружини, й мені особисто. В часи повного одичання українства Ви у мому горю виявили таке серце, що я ніколи цього не забуду.

З нетерпінням чекатиму появи Вашої монументальної праці, яка, з того, що пишете, мусить бути просто ревеляційною. Зрештую, це вже видно було й з документів, що їх Ви видали. Маєте рацію, це єдине, що залишається по віки, все інше ranitas ranitatis**.

---

* Кому вигідно (лат.).
** Суєта суєт (лат.).

Робите порівняння теперішніх українців з минулими. Та в тому ж й ціле наше лихо. Коли я писав у «Monde Slave» свою студію про укр[аїнський] рух у XIX в.[34] я закінчив її: «les shefs du mouvement ucrainien au XIX s. ont été, presque tous, des hommes éminents, estimés de l'Europe en général, autant pour leur moralité, pour la dignité de leur vie que pour leur science et leur talent... Ce n'etait pas, croyons nous, simple hasard... Un mouvement national est avant tout un apostolat, une conquêlt spirituelle, et les idées sont en grande partie ce que les font les hommes qui les propagent, elles valent ce que ces hommes valent aux mêmes» *. А тому, що скрізь тепер в нас брехня й гохштаплерство, тому так і справа стоїть. Досить. Dixi et animum efflari **.

Ну, очевидно, що це просто злочин перед народом нехтувати УСРР. Зрештою, Ви знаєте мої погляди. Колись я їх активно провадив. Від років я залишив під цим оглядом активну роботу, але, розуміється, погляди мої залишились ті ж. Навпаки, кожний рік, що проходить, тільки підтверджує мені, що я не помилявся. Те, що видала УАН за 10 років одне варто в 100 разів більше, ніж ціла так звана «політика» й на еміграції, й на західних землях.

Сподіваюся все ж колись мати велику приємність особисто Вас побачити й сказати Вам більше, ніж в листах. Сина Вашого я часто бачу й кожного разу переконуюся, що він росте духовно. Немає для мене жодного сумніву, що з нього вийде вельми корисний працівник для нашого народу й то в ділянці, яка досі була зовсім занедбана. Ще позавчора зустрів його в одній бібліотеці, де він працював. Дай Боже йому здійснити всі його наміри.

Хоч Ви й залишили провід в Товаристві, але для мене Ви там залишаєтесь й тому триматиму завжди в курсі моїх справ, що торкаються Т[оварист]ва. Насамперед, дякую (бо без Вас цього б не було) за надсилку мені 20 дол., які я дістав дня три тому. Листа жодного ще не одержав, але це мусить бути зачіт; як судити з Хроніки Т[оварист]ва, гонорар тепер 13 1/2 дол. з аркуша. Коли саме появиться стаття, так і не знаю.

Живеться мені особисто невесело. Дочку я рідко бачу, вона в школі, яку оце кінчає в липні, буде далі вчитися в Ecole Normale[35]. Працюю зі всіх сил, щоби не забути, а забутися, але це не завжди осягається.

Я кінчаю тепер одну книгу на франц[узькій] мові. Віднайшов тут я недавно знамениту річ, але, мабуть, без користи для нашої науки, через сучасні кляті обставини. Річь ось у чому: Ви, очевидно, знаєте Василя Горленко[36]. Раніше, крім його книг, нічого про нього не знали, вже листи його до Мирного[37], які видала УАН, були ревеляцією. Тепер уявіть собі, що один мій знайомий франц[узький] письменник[38], що був інтимним приятелем Горленка, має від нього 180 листів за часів 1900—1907 рр. Я ці листи прочитав: це знаменитий матеріял і для характеристики Горленка й для українства й — що не менш важно — для політичного і літературно-

* «Керівники українського руху в XIX ст. майже всі були людьми, які були поважаними в Європі, насамперед за свій моральний рівень, за гідне життя, здібності, знання, таланти... Це не є, думаємо, проста випадковість... національний рух є передовсім апостольством, духовним надбанням, а ідеї є здебільшого такими, як люди, що їх пропагують, вони вартують стільки, скільки варті самі ці люди» (франц.).

** Я сказав і полегшив душу (лат.).

го життя Росії. Горленко, як член редакції літературного відділа «Нов [ого] Времени» [39], був добре в курсі всього. Листи писано рос [ійською] мовою й франц [узькою]. Не кажу вже про стиль — це шедевр епістолярний. З усіх листів видно, який це був укр [аїнський] патріот і відчиняється вся драма його життя. Видання просто зразкове для «Русько-українського архіва» [40] Т [оварист] ва (очевидно, з вступом, примітками і т. д.). Одне з рідких видань, яке зі зміста цікавить і росіян, і французів, взагалі, славянознавців. Тільки... адресат Горленка, людина вже у віці й, натурально, хотів би за життя своє побачити ці листи в друку. Він дав би мені їх під умовою, як видання не затягнулося б. А що я знаю, що це сьогодні річь безнадійна, то не можу скори [с] тати. Можете уявити собі мій настрій. Людина може померти і так пропаде для нашої науки такий матеріял. Горленко пише про свої зносини з Костомаровим, про побут у Львові, про «Діло», про Сембратовича і т. д. Крім Вас нікому не пишу про це, [illegible] Вам лише, щоби полегчити свою душу.

Як би, шановний Кирило Осиповичу, Вам була нагода побачити І. Свєнціцького, будь ласка, запитайте його, чи скінчилася Мазепина виставка й чи він вислав мені матеріяли, що їх я післав йому для виставки. Боюся, щоб десь не зникли в дорозі.

Поки стискую Вашу руку й бажаю Вам здоров'я та успішної праці

І. Борщак

P. S. Чи читали Ви посмертну книгу Микити Шаповала [41] «Ляхоманія»? [42] Вона, мабуть, є в товаристві.

ЦДІА УРСР у Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 249, арк. 18—20. Автограф.

№ 6

4 квітня 1933 [р.], Париж

Високоповажаний Кириле Осиповичу!

Давно вже не писав Вам, але через Вашого сина Ви, певно, в курсі моїх «діл і днів». Тому що згадав п. Юрія, мушу ще раз півторитися й ствердити, що можете радуватися такому синові, особливо на ниві української нікчемності...

Пишу Вам, щоби насамперед, віддякувати за появу «Шевченко у Франції», що, знаю, завдячує Вам. Видано пристойно й можна буде сміло показати вченим тут, бо не один з них зв'язаний був з особами, про яких я писав. Будь ласка, передайте мою подяку також і п. Гординському [43], який, знаю від п. Юрія, клопотався біля статті.

Одержав [illegible] також і доклад про Мазепу. Перехід томів «Записок» на випуски, вважаю нефортунним, по багатьох причинах, але це вже не моя справа.

Як писав мені Кревецький [44], НТШ припинило видачу гонорарів (варт було «шуміти» стільки, щоб прийти до сього), але радить написати Відділові *, може мені заплатять. Зайве казати, скільки я числив на цей го-

* Виділ, президія НТШ.

норар, бо життя тут відомо яке... а дочка росте. У Відділ я напишу офіційно, але прошу й Вас, як можете, дечого зробити. Я свого часу, завдяки Вам дістав 20 дол. авансу. Коли НТШ платить ще стільки, скільки платило за Вас, то за 66+33=99 стр. мені належало б щось біля 83 дол., без 20, робить поважну суму. Вибачьте, що турбую Вас цім.

Як Ваша праця?

Я читав недавно доклад в т[оварист]ві славістів, де був і п. Юрій та Д-р Панейко. Це доклади зачинені й публіка там лиш по запроханню. Meillet вельми хворий й ледве чи видужає. Велика шкода й для науки, й для нас. Я передав до «Monde Slave» велику розвідку — критичну бібліографію Ucrainika аж з X в. до наших днів.

Кінчаю листа й бажаю Вам добрих свят, для мене сумних роковин.

Відданий Вам

І. Борщак

P. S. Дочка моя — стипендіантка франц[узького] уряду — приїде на свята. Через два роки матиме диплом вчительки.

ЦДІА УРСР у Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 249, арк. 21. Автограф.

№ 7

4 травня 1933 [*р.*], *Париж*

Вельмишановний Кирило Осиповичу!

Я від деякого часу мандрую по франц[узькій] провінції, де маю доручення наукове: віднайти деякі матеріяли в архівах. Перед відіздом дістав Вашого, як завжди милого листа. Сумно чути, що справи НТШ так зле стоять і, мабуть, будуть ще гірше. Що ж quem Jupiter vult perdere *... Я свого часу писав п. Левицькому в справі 60 доларів мого гонорару [45] (двадцять я дістав від Вас, разом було 80), але відповіді жадної не мав, принаймні з Парижа мені пишуть, що там нічого немає. А я так потрібую грошей... Вже не знаю, що робити, бо писати знову мені неприємно. Як Вам не встигнеться через своїх людей вплинути на відділ, мабуть довго не побачу грошей.

Спасибі за милі слова про «Шевченко у Франції» и відносно того, що писали про вибори. Це якийсь non sens, що не історична секція, а філологічна мусіть ставити питання про мої вибори [46]. Припускаю, що тут грає ролю обставина зовсім не наукового характеру. Ну, якось буде...

Я виправляю тепер коректу великої розвідки для «Monde Slave», над якою працював 15 років: критичний огляд закордонної Україніки [47], який вилився в справжню дисертацію. Очевидно, як вийде окремо, пришлю Вам. Це одна з моїх праць, яка залишиться.

Бачу, що Ваша праця посовується швидко й бажаю Вам довести її до кінця. Нею всі будемо користатися.

Адреса моя паризька та ж. Сина Вашого давно не бачив.

Щиро здоровлю Вас.

І. Борщак

ЦДІА УРСР у Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 249, арк. 22. Автограф.

---

* Кого Юпіте хоче погубити... [спершу позбавляє розуму] (лат.).

ПРИМІТКИ

1. Ілько Борщак. Шевченко у Франції: Нарис із історії французько-українських взаємин// Пр. коміс. шевченкознавства НТШ.— Львів, 1933.

2. «Ці три французи...» — йдеться про кліше фотографій французьких учених, згаданих у статті. Леже Луї (1843—1923) — засновник французької наукової славістики, професор славістики в Сорбонні, Колеж де Франс, Школі східних мов, Військовій академії. Під впливом статей і контактів з М. Драгомановим зацікавився українською народною творчістю і літературою, зокрема творчістю Шевченка (про роль Л. Леже в історії французько-українських взаємин див.: Борщак І. Україна в творах Луї Леже // Життя і Революція (Київ).— 1929.— № 2). Мальон Бенуа (1841—1893) — теоретик соціалізму, один із засновників соціалістичної партії. Засновник і редактор журналу «Revue Socialiste». Склав бібліографічний огляд публікацій Драгоманова в Женеві, видав п'ять томів «Історії соціалізму» (1884). Дені Ернест (1849—1921) — французький історик-славіст, викладав в університетах Гренобля, Бордо, з 1896 — в Сорбонні. У 1920 р. заснував при Паризькому університеті Інститут слов'янських досліджень, засновник першого славістичного місячника «Le Monde Slave» у Парижі, № 11 якого за 1928 р. був повністю присвячений Е. Дені.

3. «Slavonic Review» вмістило мою розвідку про Англію й Україну»: Early Relations between England and Ukraine // The Slavonic and East European Review (Londres).— 1931.— T. 10, N 28.— P. 138-160.

4. «Revue Historique» — один з найстаріших французьких наукових історичних часописів. 1924 р. почав виходити в Парижі як продовження «Bulletin de l'Institut pour l'etude de l'Europe sud-orientale».

5. «...Огляд публікацій українських...» — опублікований в Histoire de l'Ukraine. Publications en langue ukrainienne. Parues en dehors de l'U.R.S.S. // Revue Historique (Paris).— 1939.— T. 186. (1939 р. праця вийшла в Парижі окремою відбиткою). У бібліотеці ЦДІА УРСР у Львові зберігається примірник, подарований митрополитові А. Шептицькому з присвятою автора: «A s. P. Monseigneur André Scheptyzky. Hommage respectueux de l'auteur». І. Борщак.

6. Студинський Юрій (1903—1965) — економіст і публіцист, студіював у Відні, Граці, Парижі, працював у Львові, Кенігсберзі, з 1945 — професор Українського вільного університету в Мюнхені. Автор праць і статей на загальноекономічні теми, про економіку України, кооперацію; переклав українською мовою праці французького економіста Ш. Жіда «Програма кооператизму» (1934), «Солідарність» (1938) та інші. Співробітник українських, французьких, німецьких газет.

7. Лесюр Ж.— професор економіки юридичного факультету Сорбоннського університету.

8. «Дякую за евентуальне видання моєї студії...» — йдеться, очевидно, про статтю «Шевченко у Франції».

9. «...В його виданнях [НТШ] вперше з'явилися мої праці» — ймовірно, що Борщак має на увазі журнал «Стара Україна».

10. «Маю Ваші матеріяли про Галичину й Україну» — йдеться про книжку К. Студинського «Галичина й Україна в листуванні з р. 1862—84 (Київ—Харків, 1930).

11. «Le Monde Slave» — місячник слов'янознавства у Парижі, відновлений 1924 р. під редакцією професора Сорбонни Луї Айзенмана.

12. Ecole Nationale des Langues Orientales Vivantes (Національна школа живих східних мов) — відомий інститут у Парижі, де поряд з багатьма екзотичними мовами вивчалися також східноєвропейські, у тому числі всі слов'янські мови.

13. Буає Поль (1864—1949) — відомий славіст, директор Національної школи живих східних мов, ініціатор створення у ній кафедри українознавства.

14. Айзенман Луї — професор Сорбоннського університету, редактор славістичного журналу «Revue du Monde Slave».

15. Легра Жюль — професор, який очолював у 1930-х рр. славістичну кафедру Сорбоннського університету.

16. Мейє Антуан (1866—1936) — французький славіст, один із засновників українознавства у Франції, професор Практичної школи найвищих знань, Колеж де Франс. Очолював французьку соціологічну школу.

17. Бойє П'єр — французький історик, дослідник життя і діяльності Станіслава Лєщинського. Основна праця — «Un roi de Pologne et la couronne ducale de Lorraine (Paris, 1898). Остання праця — «La cour Polonaise de Luneville» (Nancy; Paris; Strasbourg, 1926) — вперше подає французькою мовою відомості про Григора Орлика [illegible] архівними записка-[illegible] І. Борщака.

18. Мазон Андре (1881—1967) — французький філолог-славіст, завідувач кафедри славістики в Колеж де Франс, керівник Слов'янського інституту в Парижі, член НТШ у Львові, з 1928 р. член АН СРСР. Співредактор журналу «Revue des Études Slaves». Автор праць про Марка Вовчка, «Слово о полку Ігоревім».

19. Товариство славістів у Парижі.

20. Йонін Аркадій — український громадський діяч, член Полтавської і Харківської громад. У 1870—1871 рр. був у Парижі, свідок подій Паризької Комуни, порівнював її із Запорізькою Січчю. Листувався з М. Драгомановим, М. Бучинським, В. Навроцьким. Детальніше про нього див. у книжці К. Студинського «Галичина й Україна в листуванні [illegible] р. 1862—84».

21. Дружина І. Борщака — Софія фон дер Ляуніц (1891—1932) — громадська діячка, перекладач. Опублікувала перший повний переклад поеми Т. Шевченка «Єретик» (здійснений разом з Рене Мартелем): Le Jean Hus de Ševčenko // Le Monde Slave.— 1930 (Mars).

22. Панейко Василь (1883—1956) — громадсько-політичний діяч і журналіст, діяч Національно-демократичної партії, редактор журналу «Молода Україна» (1905), співробітник «Діла» (з 1907), його редактор (1912—1918) і співредактор «Літературно-наукового вістника» (1908—1914), член делегації на Мирну конференцію [illegible] Парижі 1919 р. Заступник голови УНР, голова ЗУНР (1920), після 1925 р. кореспондент «Діла» у Франції. У 1930-х рр. відійшов від українського політичного життя.

23. «... Реферат для академії в честь Мазепи» — 11 вересня 1932 р. заходом історико-філософської секції відбулась академія НТШ з рефератами доктора М. Андрусяка та професора І. Борщака, реферат якого прочитав директор музею НТШ доктор Я. Пастернак.

24. «Ви читали мою статтю» — йдеться про статтю «Коли народився Мазепа?» (Діло.— 1932.— 24, 26, 27 квіт.).

25. «Відповідь п. Возняка...» — там же.— 1932.— 28 квіт.

26. Возняк Михайло (1881—1954) — український літературознавець, академік АН УРСР (з 1929), автор праць з історії давньої української [illegible] і літератури, міжслов'янських культурних [illegible].

27. Пасек Ян Хризостом (бл. 1630—1701) — сучасник І. Мазепи, на спогади якого покликається І. Борщак у книзі «Іван Мазепа» (Львів, 1933). Про їх автора див.: Korbut H. Literatura polska.— Warszawa, 1929.— Т. 1.— С. 531.

28. Норблен — йдеться про ескізи до портрета гетьмана Мазепи з фондів Паризької національної бібліотеки, опубліковані Норбленом у каталогах праць: Notice nécrologique sur J. P. Norblin.— Paris, 1830; Fr. H. (Hillemacher). Catalogue des estampes... de J. P. Norblin.— Paris, 1848.

29. Орлик Пилип (1672—1742) — генеральний писар Війська Запорізького, сподвижник Івана Мазепи. Після Полтавської битви 1709 р. в Туреччині був проголошений гетьманом. Брав участь у розробці першої, справді демократичної конституції України (1710).

30. «...Орлик ясно пише [illegible] дневнику...» — «Діярій гетьмана П. Орлика», т. 1 якого опублікований Я. Токаржевським-Карашевичем у «Працях Українського Наукового Інституту» (Варшава, 1935.— Т. 17).

31. Свєнціцький Іларіон (1876—1956) — український філолог і мистецтвознавець. Директор (1905) Національного музею у Львові. Автор досліджень з мовознавства, книгознавства та мистецтвознавства.

32. Левицький Володимир (1872—1956) — український математик, голова НТШ (1932—1935), викладач Українського таємного університету, професор математики Львівського університету (з 1939). (Фонд В. Левицького зберігається [illegible] ЦДІА УРСР у Львові (ф. 771).

33. «Тризуб» — український тижневик у Парижі, орган Союзу українських еміграційних організацій у Франції в 1920—1930-х рр.

34. «Коли [redacted] писав... свою студію про укр. рух у XIX в. ...» — праця Elie Borschak Le Mouvement national Ukrainien au XIX-e siècle // Extrait du «Monde Slave».— 1930 (Octobre—Novembre—Decembre).— P. 37-42.

35. Ecole Normale — тут: середній педагогічний навчальний заклад у Франції.

36. Горленко Василь (1853—1907) — літературний критик і мистецтвознавець, співробітник журналу «Киевская Старина», автор праць про українських письменників, художників, кобзарів, лірників. Був у дружніх стосунках з М. Костомаровим, М. Заньковецькою, Панасом Мирним, Б. Грінченком.

37. Листи Василя Горленка до Панаса Мирного видала Євгенія Рудинська (К., 1928).

38. Рош Дені (1868—1951) — французький письменник, літературний і мистецький критик, автор монографій про українських художників Д. Левицького та В. Боровиковського.

39. «Новое Время» — щоденна газета, виходила в Петербурзі (1868—1917). В. Горленко співробітничав у літературно-мистецькому додатку до неї, робив огляди нових видань творів українських, російських і французьких письменників.

40. «Українсько-руський архів» — серійне видання Археографічної комісії НТШ (з 1905). Протягом 1905—1914 рр. вийшло 10 томів.

41. Шаповал Микита (1882—1932) — політичний і громадський діяч, публіцист, соціолог, письменник; видавець і співредактор журналу «Українська Хата» (1909—1914), один з організаторів і лідерів УПСР, голова Українського національного союзу (1918—1919), член уряду Директорії (1918—1919), секретар дипломатичної місії УНР в Будапешті (1919—1920), голова Українського громадянського комітету (1921—1925); видавець і редактор місячника «Нова Україна» (1922—1928); автор близько 60 публіцистичних праць.

42. Книга М. Шаповала «Ляхоманія» вийшла [redacted] Празі 1931 р.

43. Гординський Ярослав (1882—1939) — український історик літератури, філолог, письменник, журналіст, працював у філологічній секції НТШ. Викладав у гімназіях Львова, Коломиї, читав лекції [redacted] Українському таємному університеті у Львові (1922—1923). Частина рукописної спадщини Я. Гординського зберігається [redacted] ЦДІА УРСР у Львові (ф. 364).

44. Кревецький Іван (1883—1940) — бібліограф, бібліотекар НТШ, редактор журналу «Стара Україна» (1924—1925), автор праць з історії Галичини, української мемуаристики, бібліографії, матеріалів про українські некрополі.

45. Листи І. Борщака у справі гонорару [redacted] статтю «Шевченко у Франції» (1922—1923) зберігаються у фонді В. Левицького (ЦДІА УРСР у Львові, ф. 771. оп. 1, спр. 26).

46. «...Філологічна [секція] мусіть ставить питання про мої вибори» — насправді І. Борщак був обраний дійсним членом НТШ на засіданні історико-філософської секції 19 жовтня 1935 р., проте не затверджений Президією (див. протокол засідання Виділу від 23 жовтня 1935 р.: ЦДІА УРСР у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 35, арк. 297 зв.); аж 18 січня 1939 р. іменований членом-кореспондентом Комісії нової історії України НТШ (там же, оп. Іт., спр. 44, арк. 31 зв.— 32).

47. «...Огляд закордонної Україніки...» — вперше надрукований у журналі «Revue du Monde Slave» (1933), потім вийшов окремою відбиткою: L'Ukraine dans la littérature de l'Europe Occidentale.— Paris, 1935. Окремі епізоди цієї праці були опубліковані (Європа про українську мову XVI—XVII ст. // Рідна мова.— 1933.— Ч. 2.— С. 47—50; Європа про українську мову XVII—XVIII ст. // Там же.— Ч. 8.— С. 263—266).

З ІСТОРІЇ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА імені Т. ШЕВЧЕНКА

ІСТОРИЧНО-ФІЛОСОФІЧНА СЕКЦІЯ НТШ ПІД КЕРІВНИЦТВОМ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО у 1894—1913 роках

I

Історично-філософічна секція Наукового товариства імені Шевченка уконституювалася на Загальних зборах 11 травня 1893 р. У перші роки, зокрема до реформи 1899 р., належали до неї такі члени: Орест Авдикович (Лубни), Володимир Антонович (Київ), Дмитро Багалій (Харків), Олександр Барвінський (Львів), Володимир Барвінський (Львів), Євген Барвінський (Львів), Іван Белей (Львів), Василь Білецький (Львів), Теодор Біленький (Самбір), Анатоль Вахнянин (Львів), Федір Вовк (Париж), Осип Банінчак (Львів), Володимир Гнатюк (Львів), Антін Горбачевський (Чортків), Борис Грінченко (Юріївка), Сидір Громницький (Львів), Михайло Грушевський (Львів), Сергій Грушевський (Владикавказ), Євген Гузар (Львів), Лев Гузар (Станіславів), Василь Дідошак (Бучач), Антін Дольницький (Львів), Михайло Дорундяк (Борщів), Микола Заячківський (Львів), Михайло Зобків (Берлін), Василь Ільницький (Львів), Єронім Калитовський (Львів), Омелян Калитовський (Львів), Поліевкт Кмить (Дрогобич), Олександр Колесса (Львів), Франц Колянковський (Бучач), Михайло Комарів (Одеса), Олександр Кониський (Київ), Мирон Кордуба (Відень), Андрій Кос (Львів), Володимир Коцовський (Львів), Агатангел Кримський (Москва), Богдан Кулачковський (Відень), Ярослав Кулачковський (Львів), Олександр Кульчицький (Коломия), Антін Лавровський (Одрехів), Микола Лагодинський (Львів), Володимир Левицький (Станіславів), Іван Левицький (Київ), Кость Левицький (Львів), Юліан Левицький (Львів), Теодозій Лежогубський (Львів), Осип Маковей (Львів), Іван Мандичевський (Станіславів), Іван Матіїв (Львів), Андроник Могильницький (Долина), Данило Мордовець (Петербург), Володимир Науменко (Київ), Антін Негребецький (Буськ), Лонгин Озаркевич (Городок), Євген Олесницький (Стрий), Михайло Павлик (Львів), Теодозій Петрушевський (Умань), Петро Погорецький (Дрогобич), Тит Ревакович (Підбуж), Тадей Рильський (Романівка), Іван Рудницький (Ходорів), Олександр Русів (Харків), Дам'ян Савчак (Львів), Микола Січинський, Степан Смаль-Стоцький (Чернівці), Роман Сосновський (Бібрка), Олександр Стефанович (Львів), Кирило Студинський (Львів), Олександр Танячкевич, Василь Тарновський (Київ), Кость Телішевський (Турка), Омелян Терлецький (Львів), Степан Томашівський (Львів), Віктор Торський (Київ), Е. Трогубів (Київ), Степан Федак (Львів), Іван Франко (Львів), Андрій Чайковський (Самбір), Іван Череватенко (Россош), Ілля Шраг (Чернігів), Микола Шухевич (Львів), Іриней Яворський (Бучач).

Статут не вимагав від членів секції окремих наукових кваліфікацій, і до секції міг належати кожний член Товариства.

Перша управа секції складалася з директора Анатоля Вахнянина, заступника директора Костя Левицького, секретаря Володимира Коцовського.

У першому році існування секція не проявила значнішої діяльності — сходини проводилися у 1893 р. всього двічі, в першій пол. 1894 р.— також двічі. На сходинах бувало 4—9 членів, найчастіше — Олександр Барвінський, Євген Барвінський, Іван Белей, В'ячеслав Будзиновський, Анатоль Вахнянин, Сидір Громницький, Антін Дольницький, Володимир Коцовський, Кость Левицький, Осип Маковей, Євген Олесницький, Григорій Величко.

Реферовано такі наукові праці: Володимира Коцовського — рецензія на «Повстання Свидригайла» Анатоля Левицького; Петра Іванова — «Образок з історії волинської і галицької Русі, початку XIV в.»; Івана Копача — «Розвідка Франца Микульського про причини українських бунтів 1790 р.»; Вячеслава Будзиновського — «Аграрні відносини Галичини». Крім того, Олександр Барвінський зреферував матеріали, надіслані до III і IV томів Записок. На перших сходинах вирішено поділити секції на два відділи: історичний під проводом Анатоля Вахнянина і правничий під проводом Костя Левицького — для підготовки матеріалів до Записок, але історичний відділ мав тільки окремі сходини, зрештою були спільні засідання цілої секції.

Нове життя секції почалося від часу, коли до неї увійшов Михайло Грушевський. Вперше на сходинах він з'явився 16 листопада 1894 р. У цьому засіданні брали участь Сидір Громницький, Кость Левицький, Омелян Калитовський, Іван Матіїв, Іван Белей, Григорій Врецьона, Андрій Кос, Осип Маковей, Володимир Коцовський і, як гості, Н. Білинський та Єронім Калитовський. Сходини відкрив від імені Виділу Ісидор Громницький, який привітав Михайла Грушевського і повідомив, що дотеперішній директор секції, Анатоль Вахнянин, зрікся проводу. Зібрані одноголосно обрали директором Михайла Грушевського.

Михайло Грушевський на сходинах відчитав доповідь „Нововідкриті пам'ятники давньоруського письменства «Слово о погибелі руської землі» і «Посланіє Митрополита Клима»“ та запропонував записку про потребу публікації історичних джерел, таких, як люстрації, літописи та інші. Врешті запросив членів до щирої участі у праці над бібліографією в Записках Товариства.

Від цих сходин, що мали справді історичне значення, Михайло Грушевський провадив секцією продовж двадцяти років аж до вересня 1913 р. За час головування Михайла Грушевського заступниками директора були: Кость Левицький (1894—1900), Станіслав Дністрянський (1900—1904), Федір Вовк (1904—1909), Станіслав Дністрянський (1909—1913); секретарями: Володимир Коцовський, Кирило Студинський, Михайло Павлик, Степан Томашівський, Іван Кревецький; заступниками секретарів: Володимир Охримович, Олег Целевич, Олександр Сушко, Іван Кревецький, Іван Крип'якевич.

Від початку Михайло Грушевський старався залучити до праці в секції більше наукових робітників і бажав зробити працю більш різнорідною та оперти її на кращих основах. Під його впливом дотеперішні члени секції пожвавили свою працю і напочатку хоч невеликими причинками та ма-

теріалами допомагали розбудувати наукові дослідження. І так уже на найближчих сходинах Іван Белей зайнявся питанням часу появи «Історії Русів»; Іван Матіїв дав розвідку «Спосіб представлення історичних подій у Нестора»; Григорій Величко — «Політичні і торговельні взаємини Руси з Візантією»; Іван Верхратський — замітку про назву із Галицько-волинського літопису „Чи «Домамири», чи «Домажири»", Володимир Коцовський — про «Слово о полку Ігоревім», Антін Дольницький зреферував працю Івана Линниченка про Галичину, Анатоль Вахнянин звернув увагу на документи до 1809 р. Енергійно вели працю правники під проводом Костя Левицького. Михайло Грушевський уміло підігрівав таке зацікавлення науковою працею, дбав про те, щоб кожний член секції хоч чим-небудь причинився до спільної діяльності, охоче редагував і доповнював ці праці та публікував їх у Записках. Уміліcть гуртувати людей до праці — незвичайно цінна прикмета Михайла Грушевського як директора секції.

При цьому він сам своїм прикладом заохочував членів до все нових праць і дослідів. Не було майже ні одних сходин секції, де б він не подав власної доповіді або не звернув уваги на якусь важливу наукову справу. При цьому дбав про те, щоб порушувати все нові проблеми. Сам тоді підготовляв перші томи «Історії України-Руси», критично розглядав різні питання минулого й мав чим поділитися зі своїми товаришами у секції. Досить переглянути список його доповідей з перших років його проводу в секції — яка тут різнорідність! Він говорив про археологічні знахідки у Чехах і Звенигороді, про історичні матеріали з московських архівів, про найдавніший опис подільських замків, давав замітки про Галицько-волинський літопис, вперше порушував питання з економічної історії, з'ясовував неясні початки Козаччини, знову вертався до історії скитів, поставив теорію про походження антів, виказував важливість люстрації королівщини, давав характеристику Хмельниччини...

Все те були питання живі й інтересні для тодішнього часу, так що праці Історичної секції здобували собі популярність в широких колах. Сходини секції проходили «при численній участі членів» і до наукового досліду приступало все більше нових людей. Особливе значення мало те, що до Наукового товариства імені Шевченка увійшов Іван Франко і обняв провід Філологічної секції. Він теж брав участь у сходинах Історичної секції (від 1896 р.) і тут не раз реферував і свої, і чужі праці. Його широка ерудиція і критичний розум дуже піднімали рівень дискусій, він був вірним помічником і товаришем у праці Михайлові Грушевському. Дещо пізніше як визначні співробітники виступили Володимир Охримович, Володимир Гнатюк, Степан Томашівський та інші, молодші, що напливали з кожним роком. До співпраці зголошувались не раз дослідники, що працювали поза Товариством, як, наприклад, василіанин Аристарх Крижановський, Михайло Зубрицький, парох Мшанця, а раз навіть у справі антів забрав голос відомий історик-«об'єдинитель» Антін Петрушевич.

У 1899 р. проведено реформу Наукового товариства імені Шевченка в такому напрямі, що у склад секцій мали входити члени з самостійними науковими працями, так звані дійсні члени. На спільному засіданні трьох секцій 1червня 1898 р. дійсними членами Історично-філософічної секції були обрані: Володимир Антонович, Федір Вовк, Михайло Грушевський, Кость Левицький, Євтимій Сіцінський, Яків Шульгин, Володимир Охримович, Остап Терлецький, Петро Стебельський, Степан Томашівський, Станіслав

Дністрянський і Михайло Зобків. Реформа мала ту добру сторону, що віддавала провід секції в руки дослідників-спеціалістів, але, з іншого боку, дуже обмежувала коло людей, що мали вести працю. З дванадцяти обраних дійсних членів у Львові перебувало тільки сім, в тому числі тільки двоє були істориками: Грушевський і Томашівський, всі інші були правниками; отже, організаційна праця в ділянці історії спочивала тільки на двох членах... Треба було старатись побільшити число наукових співробітників.

Зразу з допомогою приходили вчені з Придніпрянщини. Це була велика заслуга Михайла Грушевського, що від початку старався зробити Наукове товариство імені Шевченка всеукраїнською установою і єднати тут учених з обох боків кордону. Мав він широкі зв'язки і зумів приєднати до праці цілу низку визначних дослідників, таких, як Яків Шульгин, Олександр Русів, Федір Вовк, Олександр Лотоцький, Митрофан Дикарів, Олена Радакова, Пелагія Литвинова, пізніше — Володимир Перетц, Олександр Грушевський, Вячеслав Липинський, В. Щербаківський, Кость Широцький та інші.

Але головну вагу Михайло Грушевський прикладав до того, щоб до праці притягнути молодих адептів науки, що свіжо виходили з університету й мали відповідну методичну підготовку. Він заохочував до наукової праці своїх студентів, вихованців власного наукового семінару, привчав їх до легших робіт, особливо в рецензійному відділі Записок, публікував зібрані ними наукові причинки і матеріали і старався утримати їх у постійних зв'язках з Науковим товариством імені Шевченка. У протоколах секції можемо слідити, як кожного року з'являються нові наукові сили, як молоді дослідники дебютують на сходинах секції. Так, виступили з доповідями вперше: 1895 р.— Омелян Калитовський; 1896 р.— Мирон Кордуба, Степан Томашівський, Омелян Терлецький; 1897 р.— Степан Рудницький; 1898 р.— Юліан Левицький, Олег Целевич; 1900 р.— Денис Коренець, Юрій Кміт; 1901 р.— Василь Доманицький; 1902 р.— Михайло Галущинський, Богдан Барвінський; 1903 р.— Зенон Кузеля, Антін Крушельницький, Олександр Сушко; 1904 р.— Василь Герасимчук, Іван Джиджора, Іван Кревецький; 1905 р.— Іван Крип'якевич, Симон Петлюра, Осип Чайківський, Федір Срібний; 1906 р.— Федір Голійчук; 1907 р.— Богдан Бучинський; 1908 р.— Іван Шпитковський; 1909 р.— Микола Залізняк; 1910 р.— М. Шпаковський, Володимир Дорошенко, Олексій Назаріїв; 1912 р.— Меланія Бордун, А. Клюк.

Зазначуємо тут тільки тих, що виступали з історичними доповідями,— це були здебільша учні Грушевського або ті, що хоч короткий час слухали його викладів чи працювали в його семінарі. Рівночасно зростало число правників, дослідників економіки, етнографії та інших.

Дальших дійсних членів секція добирала собі головно з-поміж своїх співпрацівників — як із старшого покоління учених, так і з наукового доросту. І так за директури Михайла Грушевського увійшли до секції: 1900 р.— Олександр Лотоцький, Євген Олесницький; 1901 р.— Олексій Маркевич; 1903 р.— Мирон Кордуба; 1904 р.— Михайло Зубрицький; 1905 р.— Володимир Лесевич; 1907 р.— Олександр Грушевський, Іван Кревецький; 1909 р.— Катерина Мельник-Антонович, Микола Біляшівський, Олександр Шахматов; 1910 р.— Орест Левицький, Платон Жукович, Олександр Русів; 1911 р.— Микола Василенко, Альфред Євген, Іван Крип'якевич; 1913 р.— Іван Джиджора. Число дійсних членів зростало поволі. Михайло Грушевський не

хотів занадто побільшувати секції й уважав на добір людей, через те назначення дійсним членом було тоді справді науковим відзначенням, яке радо приймали й учені-чужинці.

В міру того, як зростало число членів, розширювався також обсяг діяльності секції. За часу проводу Михайла Грушевського Історична секція відбула 303 сходини, на яких відчитано 527 доповідей. Сам Михайло Грушевський мав 85 рефератів. З різних років маємо такі цифри:

Рік	Засідань	Доповідей усіх	М. Грушевського
1894	5	7	2
1895	9	20	7
1896	15	24	7
1897	11	28	6
1898	12	22	6
1899	13	24	9
1900	12	17	3
1901	8	13	2
1902	16	30	4
1903	17	28	5
1904	15	24	4
1905	15	27	2
1906	20	37	4
1907	16	23	4
1908	23	38	4
1909	22	40	2
1910	21	36	3
1911	20	35	5
1912	20	36	3
1913	13	18	1

II

Напрями праці були дуже різнорідні.

Доповіді, які прочитано на секції за головування Михайла Грушевського, можна поділити на такі групи:

	1894—1902	1903—1913	Разом
Джерелознавство	5	[illegible]	13
Археологія і праісторія	16	16	32
Княжі часи	24	7	31
Литовські часи	6	10	16
Західні землі XV—XVIII в.	32	44	76
Козаччина	26	66	92
Австрійські часи	21	62	83
Україна під Росією	2	19	21

Мистецтво	2	7	9
Етнографія	21	46	67
Економіка і статистика	8	27	35
Право	22	20	42
Всесвітня історія	1	5	6
Філологія	—	2	2
Інші	—	2	2
Разом	186	341	527

Ця статистика орієнтує нас у напрямах діяльності секції. Коли порівнюємо перше десятиліття з другим, бачимо, що деякі ділянки зросли дуже сильно, не раз більше як удвоє. Такий зріст вказують особливо досліди над Козаччиною, над Україною у новіші часи та етнографія й економіка із статистикою. Це якраз ті ділянки, на які Михайло Грушевський звертав окрему увагу. У перші роки він поклав основи під археологію і досліди над княжими часами, пізніше почав працювати над новішими епохами української історії і в цім напрямі повів теж своїх співробітників; студії над Козаччиною стали немов спеціальністю секції, а так само — під проводом Івана Франка — велися праці над новішою історією Галичини. Михайло Грушевський цікавився дуже етнологією і етнографією і в організації цих дослідів допомагав Федору Вовкові і Володимирові Гнатюкові; також за його ініціативою повстала окрема комісія для економіки і статистики.

Даємо огляд окремих ділянок досліджень.

Значну діяльність проявила секція на полі археології. Перша ініціатива і головна праця в цій області належала самому Михайлові Грушевському. У своїх рефератах і розвідках він обговорював систематично всі замітніші археологічні знахідки з Галичини. І так він описав багаті знахідки на передісторичнім цвинтарищі в Чехах Бродівського повіту (9, 22; 10, 28; 18, 124) [1], присвятив окрему розвідку Звенигородові Бібрецького повіту і вирішив остаточно, що це літописний Звенигород (10, 28; 13, 58; 18, 122), див. назви статей: «Срібні знахідки в Молотові Бібрецького повіту» (16, 100), «Печатка св. Константина з-під Самбора» (18, 127), «Мечі, знайдені в Комарниках, Турчанського повіту» (18, 129), «Три печатки з околиць Галича з грецькими написами» (19, 135), «Ковтки т. зв. київського типу в сучасних кавказців» (18, 131) [2].

Про придніпрянські знахідки дав свої зразкові праці Федір Вовк: «Передісторичні знахідки на Кирилівській вулиці у Києві» (13, 69); «Про розкопки у Києві» (15, 99), «Знахідки у могилах між Верем'єм і Стретівкою та біля Трипілля» (19, 134), «Магдаленське майстерство на Україні» (21, 165), більшу працю — «Передмикенська культура» (24, 218), «Нові знахідки у палеолітичнім становищі в Мізині на Чернигівщині» (49, 505), «Звідомлення з женевського антропологічного конгресу» (40, 506).

---

[1] Крип'якевич Іван. Хроніка історико-філософічної секції Наукового товариства імені Шевченка у Львові.— Центральний державний історичний архів УРСР у Львові, ф. 357, оп. 1, спр. 5. Рукопис, копія (Оригінал «Хроніки» зберігався у приватному архіві академіка І. Крип'якевича). Тут і далі перша цифра означає аркуш «Хроніки», друга — номер по порядку реферату, виголошеного на Історико-філософічній секції.— Приміт. ред.

[2] Назви рефератів (як і назви статей) не уточнюємо, а подаємо за автографом І. Крип'якевича. Це стосується й термінології.— Приміт. ред.

Микола Княжевич подав доповідь про X Археологічний з'їзд у Ризі 1896 р. (13, 57); Олексій Маркевич — про XII Археологічний з'їзд у Харкові 1902 р. (23, 208). З молодших дослідників Володимир Геринович порушив питання третичного чоловіка (33, 384); Богдан Януш описав камінь із загадковим знаком у селі Заздрості Теребовельського повіту (30, 326) і подав план археологічної карти Східної Галичини (30, 328); Микола Залізняк зреферував праці Археологічних з'їздів у Харкові і Катеринославі (34, 396); Зенон Кузеля подавав систематичні огляди західноєвропейських археологічних і антропологічних видавництв за роки 1903—1906 (25, 246; 27,282; 29, 317; 31, 342).

У ділянці слов'янської і княжої епохи найпомітніші праці дав теж Михайло Грушевський: «Скити у чорноморських степах» (13, 59), «Анти» (14, 81), «Нестор і літопис» (15, 94), «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» (24, 229), «Спірні питання староруської етнографії» (24, 231), «Етнографічні зміни і культурні впливи в археологічнім матеріалі України-Руси» (24, 234) «До питання про розселення в'ятичів» (36, 441), «Нові конструкції початків слов'янського і українсько-руського життя» (37, 457), «Замітки до тексту галицько-волинського літопису» (10, 32), «Хронологія галицько-волинського літопису» (20, 150), «Чи маємо автентичні грамоти князя Льва» (20, 162), «Лист Володимирської громади 1324 р.» (28, 291). Він також обговорював різні видання до історії княжих часів: нововидані пам'ятки давнього руського письменства (8, 6), нові розвідки до історії Давньої Русі (13, 63), праці М. Кондакова з історії староруської науки (20, 149), мініатюри так званого кодексу Гертруди (21, 177), «Македонію» М. Кондакова (36, 431). Синтез досліди про початки історії України і княжі часи дав Михайло Грушевський у трьох перших томах великої «Історії України-Руси», що також були реферовані на засіданнях секції.

Інші автори дали небагато. Іван Франко на Історичній секції представив свої праці «Про св. Климентія у Корсуні» (21, 168), «Сліди русинів у Семигороді» (37, 454), «Празник св. Спаса» (37, 461). Зенон Кузеля зреферував нові праці до історії слов'ян (23, 205). Антін Петрушевич дав замітку про філологічну сторону імені антів (20, 154); Григорій Величко — про «Політичні і торговельні зносини Руси і Візантії в X і XI ст.» (9, 12). Іван Матіїв подав «Спосіб представлення історичних подій у Нестора» (9, 11); Іван Верхратський — „Чи «Домамири» чи «Домажири»“ (9, 13); Антін Дольницький обговорив працю Івана Линниченка «Черты изъ исторіи сословій юго-западной Руси» (9, 20); Мирон Кордуба підготував працю «Данило в битві під Крессенбрун» (11, 38) і «Суспільні верстви та політичні партії в галицькім князівстві пол. XIII в.» (16, 102); Богдан Барвінський — «Прешбурський з'їзд» (22, 184); Омелян Терлецький — «Політичні події на галицькій Руси в 1340 р.» (12, 46). Осип Пеленський реферував про напис на камені церкви св. Пантелеймона в Галичі (34, 407). Про право княжої доби були реферати Костя Левицького — «Нові студії з обсягу руського і литовського карного права» (9, 17), «Справа видавництва пам'ятників руського права» (9, 18) і «Руська Правда» (9, 21).

До епохи XIV—XVI в. належать три дальші томи великої «Історії України-Руси» Михайла Грушевського: т. IV — політичні події, т. V — устрій і суспільні відносини, т. VI — культурне і національне життя (22, 196; 25, 239; 27, 270; 29, 311). Далі йде довгий ряд його статей і матеріалів до

спеціальних питань, а саме: «Найстарша литовсько-руська літопись» (10, 29), «Література суспільно-політичного положення Великого Князівства Литовського» (11, 35), «Документи з Архіву Міністерства Справедливости в Москві до історії Київщини XV—XVI в.» (11, 37), «Два документи до внутрішньої історії Великого Князівства Литовського» (12, 52), «Кілька грамот Володислава Опольського» (23, 200), «Коли сфальшовано грамоту Любарта луцькій катедрі» (27, 286), «Причинки до історії залежності київських князів Олельковичів від Великого Князівства Литовського» (18, 128), «Самбірська метрика» (9, 19), «Опис подільських замків» (10, 27), «Опис львівського замку з 1495 р.» (11, 41), «Опис Перемиського староства з 1494—1497 р.» (12, 51), «Опис ратненського староства з 1500—1512 р.» (16, 104), «Про економічний стан селян на галицькім Подністров'ю» (11, 33), «Про економічний стан селян в Перемиській землі в пол. XVI в.» (14, 79), «Два селянські контракти з поч. XVI в.» (21, 172), «Економічне становище селян у львівських королівщинах XVI в.» (22, 193), «Матеріяли до історії суспільних і економічних відносин західньої України» (25, 243; 25, 251), «Сторінка з історії сільського духовенства Самбірщини XVI в.» (18, 121), «Кілька документів з життя забузької Руси» (16, 113).

Михайло Грушевський дав також відповідь на відкритий лист Антонія Прохаски про становище руського обряду в Польщі (18, 119).

Праці інших авторів до цієї епохи: М. Шпаковського — «Дослідження про Ягайла» (35, 418); Богдана Бучинського — «Кілька причинків до часів князя Свидригайла» (29, 313); Богдана Барвінського — «Жигмонт Кейстутович» (26, 256); Степана Томашівського — «Податкові ухвали Казимира Ягайловича в Польщі» (13, 68); Степана Рудницького — «Руські землі польської Корони при кінці XV в.» (16, 106); Олексія Назарієва — «Акти гродські і земські, т. 2» (35, 428); Федора Срібного — «Дневник Велевицького як джерело до української історії» (26, 265); Івана Крип'якевича — «Референдарські суди в Польщі» (36, 438). Аристарх Крижановський зреферував давню працю архиєпископа Прухницького про генеалогію роду Бибельських (21, 170).

Далі було кілька статей до локальної історії Галичини: Василя Білецького і Омеляна Калитовського — про нові видання з історії Львова (9, 15; 10, 23); Івана Крип'якевича — «Торгівля Львова на основі рахункових книжок Шольца і Боїма» (25, 245); «Торговельні записки львівських купців Гайдера і Вільчка» (25, 249); «Русини властителі у Львові в першій половині XVII в.» (26, 262); «Львівські русини в 1460—1550 рр.» (28, 302); Федора Срібного — «Організація львівської Ставропігії від кінця XVI до половини XVII в.» (38, 472; 39, 490); Івана Созанського — «З минувшини міста Бродів» (36, 432); Михайла Зубрицького — «Село Мшанець старосамбірського повіта» (26, 261); Івана Крип'якевича — «З історії м. Підгорода» (36, 442); Осипа Маковея — «Кілька документів з Гуцульщини з другої половини XVIII ст.» (32, 370); Мирон Кордуба дав студію про молдавсько-польську границю на Покутті до смерті Стефана Великого (26, 254).

Замітки і студії до історії Закарпатської України підготували Степан Томашівський — «Замітка до пісні про Штефана воєводу» (30, 327), «Студії А. Петрова до історії Угорської Руси» (30, 333) та д-р. Я. Біленький — «Угро-руські літописні записки» (37, 458).

До історії церкви в XV—XVII в. дали праці: Олександр Лотоцький — «Соборні крилоси на Україні і Білій Руси XV—XVI ст.» (11, 34); І. Грущен-

ко — «Архимандрит Слуцький Доситей Галаховський» (15, 93); Олександр Сушко — «Предтеча унії» (23, 207), «Епізод з життя Петра Скарги» (24, 219), «Впровадження єзуїтів до Польщі» (24, 224), «Постанови Варшавського провінціонального синода 1561» (25, 235). Видатним робітником на цьому полі був передчасно померлий Богдан Бучинський, праці якого оголошено у посмертному виданні — «Митрополит Григорій» (33, 374), «Змагання до історії руської церкви з Римом 1498—1506» (33, 382), «Студії з історії церковної унії» (31, 353; 34, 392). Іван Крип'якевич дав статтю «З діяльності Поссевіна» (40, 507); Михайло Зубрицький — «Кілька документів до історії сільського духовенства в Галичині XVII—XVIII в.» (23, 201); Меланія Бордун — «Побутовий огляд з життя духовенства львівської єпархії другої пол. XVIII ст.» (39, 493). Вячеслав Липинський описує Аріянський соймик в Киселині на Волині 1638 р. (35, 429).

До історії побуту і культури цих часів маємо праці: Марії Грушевської — «Причинки до історії руської штуки в польських землях» (22, 195) та Івана Франка — «Кінцеві записки в староруських літописах» (28, 301); Василя Щурата — «Увільнення злочинця дівчиною в Бродах 1727 р.» (29, 308), «До біографії писань Івана з Вишні» (32, 371); Михайла Возняка — «З культурного життя України XVII—XVIII вв.» (39, 491); Володимира Перетца — «Кияни в звістках єзуїтів з XVI—XVII ст.» (28, 299), «Українське питання в освітленню польського поета XVII в.» (27, 289); Володимира Гнатюка — «Зносини українців з сербами» (27, 275).

Працюючи над курсом історії України, Михайло Грушевський від початку приготовляв собі також матеріали до Козаччини. До початків козацького періоду дав він нове освітлення у студіях «Гетьман Богданко» (13, 56), «Примітки до історії козаччини — з нагоди бесіди про козацькі часи Володимира Антоновича», опублікував збірку «Матеріали до козацьких рухів 1590-их років» (18, 118) і дав реферат про праці Ол. Яблоновського над колонізацією України XVI—XVII в. (13, 62). У цих працях почав він критично освітлювати різнорідні легенди, якими обросла початкова доба історії Запорозького Війська і вперше опер дослід на автентичних, сучасних джерелах. Врешті, у черговому, VII томі «Історії України-Руси» і першій частині тому VIII довів історію Коззаччини до 1638 р. (31, 345; 32, 368; 36, 430).

Михайло Грушевський заохотив теж до праць над Козаччиною своїх учнів і співробітників. Євген Барвінський подав причинки до зносин Рудольфа II з козаками 1593—94 р., Василь Доманицький — причинки до історії рухів Наливайка (20, 148); Степан Рудницький писав про козацько-польську війну 1625 р. (13, 61) і про козаків 1626—1630 рр. (16, 117); Олег Целевич — про участь козаків у польсько-московській війні 1633—35 рр. (16, 101); Іван Франко у статті «Козак Плахта» дав коментар до пісні з 1626 р. (21, 171); Володимир Коцовський мав доповідь про Івана Каманина «Къ вопросу о козачествѣ до Богдана Хмельницкаго» (9, 14). Василь Доманицький дав праці «Про реформу Баторія» (26, 255), «Козаччина на переломі XVI і XVII в.» (24, 226) і зреферував видавництво «Донскія дѣла», т. II (31, 350); Іван Крип'якевич — «Про Баторієву реформу» (31, 349); Іван Франко — «Наливайко в мідянім биці» (26, 267); Осип Чайківський — «Про неясні хвилини діяльності Петра Конашевича Сагайдачного» (26, 257).

Михайло Грушевський розпочав також досліди над Хмельниччиною.

Його коротка стаття «Хмельницький і Хмельниччина» (14, 87) — це одна з найгарніших характеристик великого гетьмана і його часу. Дослідові відгуків Хмельниччини у Галичині присвятив низку праць Степан Томашівський: «Про львівського райцю Самійла Кушевича» (11, 43), «Народні Рухи в Галичині 1648 р.» (14, 90), «З життя галицьких соймиків 1648—1649 р.» (14, 92), «Записки закрочимського земського суду з 1325 р.— сатира 1650 р.» (20, 160), «Галичина в середині XVII ст.» (21, 167), «Польсько-руські відносини XVII в. в новім освітленні» (21, 174), «Перший зазивний лист Хмельницького» (15, 95), «Велика збірка актів до історії воєн Хмельницького» (12, 55), «Між Пилявцями і Замостям» (40, 510). Степан Рудницький дав оцінку хроніки Тамберського (14, 89); Омелян Терлецький писав про участь козаків у московсько-польській війні 1654—1656 р. (12, 53); Мирон Кордуба дав збірку актів до Хмельниччини з віденських архівів і студії: «Велецьке посольство до Хмельницького 1650 р.» (29, 316), «Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею» (31, 343), «Боротьба за польський престіл по смерті Володислава IV» (35, 426). Далі дали доповнення: Гнат Хоткевич — «Кілька поправок в матеріалах до історії Хмельниччини» (36, 433); Іван Созанський — «Кілька причинків до суспільного життя в 1648 р.» (34, 393); Марко Грушевський — «Гетьманське гніздо, урочища й перекази села Суботова» (34, 397); Іван Франко — «Студії над українськими піснями, Хмельниччина» (36, 434; 37, 447; 38, 468; 38, 476).

Михайло Грушевський дав також почин до нових джерельних дослідів над дальшою епохою історії Козаччини, над Руїною і Гетьманщиною. Сам він, зайнятий початками Козаччини, публікував до цих часів небагато — тільки з нагоди роковин Полтавської битви дав праці: про шведсько-український союз 1708 р. (35, 416), «Портрети Івана Мазепи» (34, 406), і принагідно «Записки Гендльовіка про банатських запорожців» (37, 448). Але між своїх студентів розділив він теми з історії XVII і XVIII в., і поволі підготовив ряд дослідників цієї доби. Також і старші історики давали тут свої причинки. Яків Шульгин дав ширше закроєний огляд України після 1654 р.; Денис Коренець — «Зносини Івана Виговського з Польщею» (19, 132) і «Повстання Мартина Пушкаря» (26, 260); Олег Целевич — «Причинок до зносин Дорошенка з Польщею» (15, 98); Василь Герасимчук — «Іван Виговський і Юрій Хмельницький» (24, 225), «Гадяцький трактат» (31, 351; 32, 369), до дальшого періоду — «Події на Україні перед чуднівською кампанією» (26, 263) і «Чуднівська кампанія» (40, 504); Вячеслав Липинський — «Генерал артилерії Великого Князівства Руського» (33, 373).

Часами Мазепи займався найбільше Степан Томашівський: «Лист Мазепи до львівських міщан» (19, 133), «Україна в записках Словака 1708—1709» (26, 264), «Угорщина і Польща на поч. XVIII в.» (31, 346), «З записок Каролинців про 1708/1709 р.» (35, 411), «Листи Петра Великого до А. М. Синявського» (35, 412), а також Олександр Грушевський: «По катастрофі на Україні 1708 р.» (29, 309; 29, 318; 30, 325), «Глухів та Лебедин» (34, 410). Маємо також причинок Олександра Сушка «Панегірична атмосфера доби гетьмана Мазепи» (36, 443).

Про часи нищення автономії підготували статтю Олена Радакова — «Походи козаків на ладозький канал 1721—1723 р.» (11, 36), а низку студій розпочав Іван Джиджора — «Реформи Малоросійської Колегії на Україні 1722—1723 р.» (27, 277), «Нові причинки до історії московсько-укра-

їнських відносин 1726—1737 р. (16, 230), «Україна в першій половині 1738 р.» (27, 280), «Матеріяли з московського архіва Міністерства юстиції до історії Гетьманщини» (32, 364), «Жидівське питання в Гетьманщині в зв'язку з її економічним станом» (36, 437), «До історії Генеральної Канцелярії» (39, 486).

Праці інших авторів: Миколи Василенка — «З адміністративного устрою Гетьманщини» (39, 496); Віктора Барвінського — «Матеріяли до історії суспільного й економічного побуту лівобережної України в XVIII ст.» (31, 348); Вадима Модзалевського — «З архівних матеріалів» (40, 513). До козацької еміграції відносяться статті Альфреда Єнзена «Плин студій над мазепинцями» (33, 389), «Родина Войнаровських у Швеції» (34, 394), «Орлик у Швеції» (34, 402), «Збірки листів Орлика до шведського правительства» (34, 403); Федора Голійчука «Орлик в Галичині» (27, 273); Никандра Молчановського «Посмертні матеріяли до рр. 1709—1720, зібрані у шведських архівах» (34, 404). Симона Петлюри «Причинок до історії перенесення «турецьких запорожців» на Кубань» (25, 248).

До історії народних рухів XVIII в. Історична секція зібрала багато матеріалів і причинків. Степан Томашівський обговорив працю Фр. Равіти-Гавронського про Гайдамаччину (20, 151), Михайло Галущинський опублікував «Меморіял в обороні православних і дисидентів з часів чотиролітнього сойму» (20, 164); Вячеслав Липинський подав причинок «Данило Братковський» (30, 332); Аристарх Крижановський — «Василіянські записки про Коліївщину» (23, 210); Іван Франко — «Жартъ непотребный», історична вірша з 1702 р.» (39, 483), «Нові матеріяли до історії Коліївщини» (2,5 241), «Оповідання очевидця про смерть Гонти» (29, 321); Іван Шпитковський — «Матеріяли до Коліївщини, мемуар ржищівського тринітарія» (31, 340) і «Мемуар Д. Завроцького» (35, 413); Василь Щурат — «Матеріяли до історії Коліївщини» (32, 356) і «Коліївщина в польській літературі до 1841 р.» (36, 436); Богдан Барвінський — «Нові матеріяли до історії галицького опришківства» (24, 221).

Рівночасно велися досліди над історією Галичини у XVIII і XIX в. Головним ініціатором праці на цьому полі був Іван Франко. Він подав такі студії і матеріали: «Чотири пастирські листи еп. Атаназія і Льва Шептицьких з р. 1745—59» (21, 181), «Причинки до розвою Галичини на основі т. зв. Gestionsprotokolle» (16, 109), «Заходи коло Просвіти в львівській діецезії 1784—1792 рр.» (22, 188), «Матеріяли до історії шкільництва в Галичині 1820—1848 р.» (22, 190), «Грималівський ключ 1800 р.» (20, 147), «Граничний став. Епізод із 1805 р.» (14, 86), «Спомини о. Юрія Гладиловича про 1846 р.» (11, 42), «З історії Галичини 1848—1860 рр.» (21, 175), «Лукіян Кобилиця» (21, 178), «Про польську суспільність 1860 рр.» (20, 161), «Спомини про Остапа Терлецького» (21, 176), «Бібліографічний опис трьох рукописних підручників з поч. XIX в.» (22, 192), «Перше просвітнє товариство в Галичині з р. 1816» (22, 194), «Збірка документів до історії селянських шпихлірів в Галичині» (27, 281; 29, 306), «Еміль Коритко, забутий слов'янський етнограф» (32, 366), «Причинки до історії 1848 р.» (32, 372), «Батько і донька» (34, 408), «Справа зміни руської азбуки в р. 1859» (38, 469), «Контракт оселення Свободи біля Нагуєвич, Дрогобицького пов. 1779» (39, 488), «Записки галицько-руського селянина з поч. XIX в.» (39, 498), «Академічне товариство «Дружний Лихвар» (опісля Академічне Братство) за роки 1871—1884» (23, 211). Іван Франко знайшов

кількох добрих співробітників. Михайло Зубрицький, парох Мшанця у старосамбірскім повіті,— рідкий серед духовенства дослідник минулого,— почав давати інтересні матеріали з провінціональних архівів: «Про рекрутчину кін. XVIII і поч. XIX в.» (19, 138), «Матеріяли до голодних часів 1846—1847» (16, 105), «Причинки до історії народного шкільництва в Галичині» (21, 169), «Знадоби до характеристики сільського духовенства XVIII в.» (21, 182), «Екскомуніка в селі Мшанци» (22, 183), «Урядові заходи проти холери 1830 р.» (30, 323), «Галицькі священики в Холмщині» (31, 344), «Причинки до історії руського духовенства в Галичині, 1820—1853» (31, 347), «Деканальні і парохіяльні бібліотеки перемиської епархії» (34, 395), «Канонічна візитація парохії Ріпник в Короснянськім деканаті 1780 р.» (37, 460).

Другий священик-дослідник Юрій Кміт дає: «Пастирський лист єп. Рилла» (22, 185), «Заходи коло просвіти в перемиській дієцезії 1780—1797 рр.» (22, 187), «Львівська духовна семінарія 1848 р.» (19, 136), «З сільських відносин в середині XIX в.» (21, 166), «Причинки до історії руського духовного семінара у Львові, 1837—1851» (33, 375), «Народна сільська школа в Галичині 1810—1824» (33, 376), «Підручник методики Івана Лаврівського 1837 р.» (33, 381). Іван Омелян Левицький публікує два пастирські листи єпископа Білянського 1788 і 1795 рр. (22, 186) і матеріали до народного шкільництва в Перемиській епархії 1801—1821 рр. з поглядом на розвиток шкільництва в Галичині у 1772—1800 рр. (22, 189), Анатоль Вахнянин подав документи з 1809 р. (11, 40). Василь Білецький дав замітки до праці Ю. Желехівського про єпископа Івана Снігурського (10, 24), Остап Макарушка опублікував куренду єпископа Снігурського (10, 31), а Юліан Левицький — матеріали до історії 1848 р. (15, 97).

Цілу низку розвідок дав Іван Кревецький: «Оборонна організація галицьких селян 1848—1849» (25, 242), «Цуцилівська тривога в 1848 р.» (27, 276), «Із виборчого рух [у] ■ Східній Галичині в 1848 р.», «Вибір Івана Капущака» (27, 279), «До історії організовання національних гвардій в 1843 р.» (28, 294), «Помічні дні, причинки до історії панщини в XIX ст.» (28, 303), «Фальшовання метрик для польських повстанців в 1830—31 рр.» (29, 315), «Матеріяли до історії українського народного шкільництва ■ Галичині в 1830—50 рр.» (33, 378), «Галичина в другій половині XVIII в.» (34, 398), «Справа поділу Галичини ■ рр. 1846—1850» (35, 420), «Неоправдані докори — до історії т. зв. «Руського Інституту» (Studium Ruthenum) на львівськім університеті кін. XVIII — поч. XIX вв.» (37, 451), «З новішої історії Галичини» (37, 459), «Баталіон руських гірських стрільців 1849—1850» (38, 480), «Нові праці по історії Галичини 2-ої пол. XVIII в., 1772—1790» (39, 492), «Проби організовання руських національних гвардій в Галичині рр. 1848—1849» (40, 512).

Далі були розвідки: Степана Томашівського — «Стан парохіяльних шкіл в Кізлівськім деканаті львівської епархії в рр. 1819—1827» (33, 379), «Стан парохіяльних шкіл ■ Бережанськім деканаті, 1843—1849» (33, 380); Іларіона Свєнціцького — «Шкільна освіта духовних кандидатів в рр. 1756—1788» (33, 377); Олега Целевича — «Поставлення гр.-кат. капеланів в австрійських військах» (26, 268); Ярослава Гординського — «До діяльности Івана Гушалевича з рр. 1867—1881» (35, 417), «Автобіографія Теодора Лисяка» (37, 453), «Кореспонденція Амврозія Танковського ■ рр. 1849—1894» (38, 466), «Михайло Куземський кандида-

том на митрополичий престіл» (40, 511), «Гр.-кат. духовна семінарія у Відні в рр. 1852—1855»; Антона Крушельницького — «Записки священика Дутковича про 1848—1849 рр.» (23, 206); Івана Созанського — «До історії участи галицьких Русинів в слов'янськім конгресі в Празі 1848 р.» (28, 292); Михайла Тершаківця — «Матеріяли і замітки до історії українського національного відродження в Галичині» (29, 314); Василя Щурата — «Переписка з часів українського відродження в Галичині, 1800—1850» (36, 439); Евстахії Тишинської — «Діяльність Погодина в Галичині» (38, 465; 38, 481); Івана Верхратського — «Перше поминальне богослуження за Т. Шевченка 1862 року у Львові» (39, 494); Тита Ревakовича — «Перекази, зв'язані з різними місцевостями Дрогобицького повіту» (39, 501). До історії Холмщини є замітки Івана Крип'якевича «Автобіографія священика з Холмщини в першій пол. XIX в.» (28, 293); до історії Буковини — Мирона Кордуби і Зенона Кузелі «Bucovinica за р. 1909» (36, 440); до історії Закарпаття — Юрія Жатковича «Огляд історіографії угорських русинів» (14, 83); Степана Томашівського «Угорські Русини в світлі мадярської офіціальної статистики» (24, 220), «Територія Угорської Руси на початку XX ст.» (24, 232), «Причинки до пізнання угорської урядової статистики народностей» (25, 247), «Угорське шкільництво і Русини» (26, 266) і Олексія Назарієва «Етнографічна територія угорських українців» (37, 452).

До історії Придніпрянщини XIX в., зрозуміла річ, було менше матеріалів, як до історії Галичини. Але Михайло Грушевський оцінював належно і цю ділянку та сам дав багато причинків, особливо до історії української історіографії з нагоди різних ювілеїв і некрологів: «Некролог Александра Лазаревського» (21, 173), «Пам'ять Олексія Маркевича» (23, 214), «Некролог Н. Молчановського» (29, 307), «Петро Голубовський» (29, 312), «Микола Дашкевич» (30, 334), «Пам'яті Володимира Антоновича» (31, 338), «Листи В. Антоновича до Антона Мiодушевського» (34, 391), «Два ювілеї» (37, 446), «Посмертна згадка про В. І. Сергєєвича» (37, 449), «Ф. Леонтович — В. Ключевський — Д. Самоквасов» (38, 470), «З 1850-тих рр. — Іван Затиркевич» (38, 479), «Згадка про пов. П. Шульгина» (39, 485), «Пам'яті Є. Голубінського» (39, 495). Основні статті дав Олександр Грушевський: «З наукового і культурного життя другої пол. XIX в.» (28, 305), «Маловідома стаття Костомарова з р. 1846» (30, 322), «З сорокових років І Повѣсть объ украинскомъ народѣ Куліша» (31, 341), «П. Куліша „Україна"» (32, 359), «III Етнографічні пляни» (33, 385). Інші праці: Степана Томашівського — «Київська козаччина» (20, 163); Василя Доманицького — «Зорян Доленга-Ходаковський» (25, 244); М. Лебединського — «Причинок до історії українського руху в Росії» (39, 487).

З обсягу мистецтва новіших часів були реферати: П. Лушпинського — «Рисунки галицьких деревляних церков» (30, 329); Костя Широцького — «Надгробні хрести на Україні» (30, 331), «Картина Шевченка „Сама собі в хаті господиня"» (36, 444), «Дещо з української творчости артиста маляра Тропініна, 1776—1857» (37, 456); Вадима Щербаківського — «Типи деревляних церков на Україні» (28, 298).

У кількох доповідях порушено питання з обсягу бібліографії. Яків Шульгин подав доповідь «Бібліографія творів Сковороди» (18, 120); Іван Кревецький — «Нові видання по бібліографії українсько-білоруських стародруків» (33, 383); Іван Омелян Левицький — «Галицько-руська бібліографія за рр. 1772—1800» (22, 191); «Галицько-руська бібліографія 1887—1891»

(38, 390); Зенон Кузеля — «В справі української бібліографії» (32, 361); Іларіон Свєнціцький — «Опис рукописів бібліотеки Народного Дому у Львові» (34, 409), «Опись рукописів Народного Дому з колекції А. Петрушевича» (37, 455), «Спроба російської бібліографії по українознавству» (38, 467); Володимир Дорошенко — «„Кіевская Старина" і її покажчик» (39, 499).

На теми всесвітньої історії траплялися тільки принагідні доповіді: Миколи Залізняка — «Філософія історії Г. Рікерта» (38, 482); Володимира Лесевича «Храм Ізиди в Помпеях» (25, 250); Михайла Лозинського — «Погляди Маркса, Енгельса і Лібкнехта на відбудовання Польщі» (27, 271); Василя Панейка — «Польсько-пруські відносини в 1815—1908 рр.» (35, 427); А. Клюка — «Нова історія Туреччини» (39, 500).

На засіданнях реферовано також праці комісій, що були утворені при секції,— Етнографічної, Статистичної і Правничої. З обсягу етнографії виголосили доповіді: Федір Вовк — «Рибальство на Дунаї» (14, 73), «Антропометричні поміри українського населення Галичини, Буковини й Угорщини» (31, 339); Андрій Веретельний — «Рубання дерева» (19, 141), «Олійні у північно-східній Галичині» (23, 216); Мирон Кордуба — «Писанки на галицькій Волині» (14, 72); М. Могильченко — «Гончарство в с. Опішні в Чернигівщині» (13, 70); О. Гриша — «Весілля у гадяцькому пов.» (13, 70); Пелагія Литвинова — «Весільні обряди в Чернигівщині» (19, 142); В.— «Життя на віру у сибірських селян» (18, 126); Митрофан Дикарів — «Програма до збирання відомостей про вулицю» (19, 143); Володимир Охримович — «Сліди комуністичного устрою у Бойків» (18, 130); Михайло Максимович — «Збірник пісень» (14, 77); Москва — «Гуцули» (14, 75); Володимир Шухевич — «Гуцули — їх світогляд» (14, 91), «Гуцульщина» (16, 116; 19, 139; 19, 144; 20, 155); Гринцевич — «Українські переселенці в Сибірі» (14, 76); Володимир Гнатюк — «Кушнірство в Бучацькім пов.» (14, 74), «Ткацтво у східній Галичині» (19, 140), «Народна пожива у Бойків» (27, 272), «Опис бойківського весілля з с. Мшанци» (29, 320), «Весілля бачванських Русинів» (30, 324), «Гаївки» (34, 399), «Легенди про три жіночі вдачі» (36, 435); Марко Грушевський — «Дитина в народніх віруваннях» (28, 296; 29, 310); Давидів — «Народній календар у Вороніжчині» (25, 240); Михайло Зубрицький — «Бойківський народній календар» (18, 125), «Годівля овець у Старосамбірщині» (24, 222), «Пачкарство бакуну в горах в Галичині» (26, 269), «Велика родина в Мшанци, старосамбірського пов.» (27, 278), «Селянська ноша в горах» (27, 283), «Селянські будинки в Мшанци» (33, 386), «Ходаки» (34, 405); Юрій Кміт — «Бойківське весілля в Гвіздці, турчанського пов.» (30, 335); Філарет Колесса — «Записи мелодій українських народніх дум» (33, 388), «Мелодії гаївок» (34, 400); Зенон Кузеля — «Причинки до народніх вірувань з початком XIX ст.» (28, 300), «Бойківське весілля в Лавочнім, стрийського пов.» (300, 337), подав також огляди західноєвропейської літератури з обсягу антропології і етнографії в рр. 1900—1902 (24, 227; 25, 237), 1903 (26, 253), 1905 (28, 390; 29, 319), 1906 (32, 360); Володимир Левинський — «Бойківське весілля в Доброгостові, дрогобицького пов.» (30, 336); Пелагія Литвинова — «Олійниця в с. Землниці, глухівського пов.» (23, 215); Андрій Онищук — «Матеріяли до гуцульської демонології» (33, 387); Олена Радакова — «Про золотарство в Харківщині» (25, 238); М. Русів — «Гончарі в с. Опошні» (23, 212), «Вироби з дерева і рога в с. Грунь» (23, 213); М. Шишкевич — «Продукція олію на галицькій Волині» (24, 217); Хр. Ящуржинський — «Причинки до культу предків на Україні» (39, 497).

На теми з економіки, соціології і статистики зголошено реферати: Вячеслав Будзиновський — «Жнива у східній Галичині і на Буковині в 1897 р.» (14, 80), «Рільничий пролетаріят в Галичині і на Буковині» (14, 82); І. Кириленко — «Земля і хлібороби на Україні, Поділлі і Волині» (16, 103); Степан Барон — «З поля національної статистики середніх шкіл» (35, 425), «Конфесійні і національні переміни в галицьких середніх школах в рр. 1896—1908» (38, 477); Степан Витвицький — «Економічні відносини в селі Малі Богородчани» (32, 358); Максим Гехтер — «Земська статистика про зарібну платню в сільськім господарстві Лівобережної України» (32, 356), «До історії робочого класу на російській Україні» (32, 367), «До питання про культурно-економічну роль землеволодіння» (35, 415), «Із статистики України» (35, 424); Станіслав Дністрянський — «Про національну статистику» (32, 365; 35, 414); Володимир Дорошенко — «Фінансова господарія й економічна політика земств» (35, 423); Микола Залізняк — «Індустрія на південній Україні» (35, 422); Михайло Зубрицький — «Маєтковий стан селян в Мшанці старосамбірського пов.» (38, 473); Зенон Кузеля — «Причинки до студій над нашою еміграцією» (37, 450; 38, 471; 39, 484); Василь Матвіїв — «Україна в життю російської промисловости» (36, 445); Володимир Охримович — «З поля національної статистики Галичини» (32, 357); спільно з Михайлом Лозинським — «З виборчої статистики Галичини» (35, 419); Василь Панейко — «Трест» (27, 287), «Національні відносини в Галичині» (31, 354), «З історії і теорії статистики» (32, 363), «Раціоналізм і реалізм у розумінню суспільних явищ» (35, 421).

З психології подав праці Степан Балей — «Поняття психологічної основи почувань» (38, 474), «Про ріжницю між почуваннями осудними й представними» (38, 475).

З географії зреферовано на секції праці Степана Рудницького «Ріка Сян в ледовій добі і його сполучення з Дністром» (28, 295), «В справі географії України-Руси» (32, 362).

Поза тим на засіданнях секції були реферовані також різні праці з обсягу права. Кость Левицький, перший організатор правничих дослідів в Науковому товаристві імені Шевченка дав ряд доповідей: «В справі термінології у перекладі цивільного процесу» (12, 45), «Про новий цивільний процес в Австрії» (12, 49), «Огляд екзекуційного поступовання» (13, 66), «Про мінімум ексистенції» (15, 96), «Про новости в поступованню відкличнім» (17, 114), «Перші роки нового цивільного процесу» (24, 228). Подали свої праці також: Михайло Зобків — «Оренда у римськім і австрійськім праві» (9, 8), «Про pactum de non contrahendo» (12, 47), «Емфітевза греко-римського права» (22, 197), «Правне становище духовенства при веденню метрик» (26, 258); Д. Кулик — «Одно спірне питання в теорії і практиці» (12, 50); Станіслав Дністрянський — «Полагода шкоди з огляду економічного і соціяльного» (13, 64), «Заручини в австрійськім праві» (13, 111), «Берненська конвенція про авторські права» (19, 146), «Про австрійське облігаційне право» (20, 156; 21, 179), «Звичаєве право і соціяльні зв'язки» (23, 202), «Mandatum в почині права» (25, 236), «Нові причинки до теорії заручин» (26, 259), «Реформа виборчого права в Австрії» (27, 288), «Причинки до реформи цивільного права» (40, 509); Лев Левицький — «Про добро публичне» (13, 65); Д. Стахура — «Крадіж електричности» (17, 115); Остап Весоловський — «Про реформу акційних товариств» (18, 123); Андрій Гошовський — «Новий напрям у науці приватного права» (19, 145); Антін

Дольницький — «Екзекуційний коментар» (20, 153); Володимир Старосольський — «Про реформу похатної торговлі в Австрії» (20, 157), «Причинки до теорії соціології (23, 204); Ярослав Олесницький — «Про свобідну волю в карнім праві» (20, 158), «Австрійське пресове право і його реформа» (23, 203); Євген Гвоздецький — «Причинки до науки про умовну кару» (20, 159); Григорій Зацерковний — «Причинки до правничої термінології» (21, 180); Юліан Заяць — «Ususfructus nominis» (22, 199; 24, 223); Ярослав Ільницький — «Право перевозу на залізницях» (24, 233), «Із судейської практики» (28, 297); Кость Кульчицький — «Значіння кредиту і економічних стоваришень у суспільній економіці» (26, 252); Лев Кульчицький — «Із судійської практики» (28, 297); Михайло Лозинський — «Автономія країв в австрійській конституції» (39, 489); Михайло Новаковський — «Сплата ратами в торговельнім обороті» (22, 198); Володимир Охримович — «Правничі приповідки» (38, 478); Петро Рондяк — «Про цивільне подружжя в Європі» (27, 285); Микола Бодрук — «Про завади позбування» (27, 284), «Правна суть новації» (39, 502).

III

Для публікації своїх праць секція мала у розпорядженні кілька видань. Студії, розвідки й менші матеріали друковано в Записках Наукового товариства імені Шевченка, що були зразу спільним органом усіх секцій, а від 1897 р.— органом Історико-філософічної і Філологічної секцій; вони виходили спочатку чотири рази на рік, від 1896 р.— у шістьох томах річно. На спільнім засіданні секцій 9 лютого 1902 р. дискутовано проект поділу Записок на два окремі видання двох окремих секцій, одначе цей проект тоді не знайшов більшості.

1898 р. почав виходити Збірник Історично-філософічної секції, і в його I—IV і VI—XIV томи ввійшла праця Михайла Грушевського «Історія України-Руси», т. I—VIII.1, 1898—1913 р. (томи I—IV також у другому виданні 1904—1905 рр.); в т. V були вміщені «Матеріали до культурної історії Галицької Руси XVIII—XIX в.», збірка праць під редакцією Івана Франка, в т. XV, в т. XVI Олекси Новицького «Тарас Шевченко як маляр», 1914.

Секція перейняла також від Олександра Барвінського видання «Руської історичної бібліотеки», у якій друковано переклади цінніших монографій до політичної і суспільної історії України. Під кермом Секції вийшло вісім томів, а саме: Т. VII — Іван Линниченко «Суспільні верстви Галицької Руси XIV—XV в.», 1899; т. VIII — розвідки про церковні відносини XVI—XVIII в. Ореста Левицького і Володимира Антоновича, 1900; т. XIX — розвідки про народні рухи в XVIII в., 1897; т. XX — Яків Шульгин «Начерк Коліївщини», 1898; т. XXI і XXII — розвідки про селянство, 1901—1902; т. XXIII і XXIV — розвідки про міста й міщанство, 1903—1904.

На засіданні Секції 10 серпня 1903 р. Михайло Грушевський подав проект поділити «Історичну бібліотеку» на дві серії: у першій давати систематичні передруки або переклади рідких історичних праць, за виїмком популярних праць, рефератів з інших творів і праць без наукової вартості,— до передруків могли б увійти історичні статті Пантелеймона Куліша, Корнила Заклинського, Анатоля Кралицького, монографії місцевостей Венедикта Площанського і ін., а друга серія служила б для оригіналь-

них праць і матеріалів. Проект другої серії прийнято на засіданні 18 квітня 1906 р. і засновано нове видавництво під назвою «Українсько-руський архів». З цієї серії вийшло тоді 10 томів, а саме: т. I, VI, VII —рукописи львівських збірок Іларіона Свєнціцького, 1906, 1911; т. II — «Громадські шпихлірі в Галичині 1784—1840 р.» Івана Франка, 1907; т. III — «Матеріали і замітки до історії національного відродження Галицької Руси в 1830—1840 рр.» Михайла Тершаківця, 1907; т. IV — «Матеріали до історії шкільництва в Галичині XVIII—XIX в.»; т. V — «Філологічні праці Івана Могильницького» Михайла Возняка, 1910; т. VIII — «Азбучна війна в Галичині 1859 р.»; т. IX—X — «Матеріали до української поезії і вірші» Михайла Возняка.

Інші видання містили праці комісій, що організувалися при секції. Таких комісій за головування Михайла Грушевського було чотири: Археографічна, Етнографічна, Правнича і Статистична.

Михайло Грушевський звернув окрему увагу на організацію збирання і видавання історичних джерел. Уже на перших сходинах секції подав записку про видавання історичних джерел — люстрацій, літописів і ін. (надруковано в Записках, т. V). Пізніше, 1895 р., дав ширшу доповідь про джерела до історії України у московських і варшавських архівах. Врешті за його ініціативою на спільному засіданні Історично-філософічної і Філологічної секцій 15 січня 1896 р. утворено окрему Археографічну Комісію, яка перейняла обов'язок збирання і видавання історичних джерел і літературних пам'яток.

Членами Археологічної Комісії були вибрані: 1900 р.— Володимир Антонович, Дмитро Багалій, Михайло Грушевський, Іван Каманин, Володимир Коцовський, Олександр Колесса, Кость Левицький, Степан Смаль-Стоцький, Кирило Студинський, Степан Томашівський, Олексій Маркевич, Іван Франко; 1902 р.— Володимир Гнатюк; 1906 р.— Іван Джиджора, Василь Герасимчук, Іван Крип'якевич, Іван Кревецький, Денис Коренець; 1909 р.— Олександр Грушевський, Іларіон Свєнціцький, В'ячеслав Липинський; 1911 р.— Микола Василенко, Михайло Возняк, Альфред Єнзен, Мирон Кордуба, Вадим Модзалевський, Володимир Перетц, Гіадор Стрипський, Іван Шпитковський, Олег Целевич. Головою Комісії цілий час був Михайло Грушевський, заступником Іван Франко, секретарювали Степан Томашівський, Олег Целевич та Іван Джиджора. До кін. 1913 р. комісія відбула 74 засідання.

Історичні матеріали Комісія видавала в серії «Джерела до історії України-Руси», яких вийшло 11 томів. У перших роках діяльності Комісії головну працю вів Михайло Грушевський, і він видав люстрації королівщини в українських землях в XVI в., чотири томи й один випуск Матеріалів до суспільно-політичних й економічних відносин Західної України. Згодом розпочав праці Степан Томашівський і опублікував два томи актів історії народних рухів у Галичині під час Хмельниччини і пізніше до цієї ж серії — один том літописних пам'яток. В 1900 р. в порозумінні з Комісією Михайло Павлик відбував об'їзд монастирських бібліотек в Галичині, Олександр Колесса здійснив археографічну поїздку по Закарпатській Україні.

На засіданні Комісії 1 листопада 1905 р. Грушевський подав записку в справі видань корпусу матеріалів до історії Козаччини (друкована в Хроніці Товариства, ч. 24). Публікація мала обняти час від останньої чверті XVI в. до сер. XVIII в. і зібрати матеріал як до політичної, так і до еконо-

мічної історії цього періоду; для корпусу мали бути використані всі важливіші архіви, а саме: бібліотеки Чарторийських, університету і Академії у Кракові, Красінських і Генерального штабу у Варшаві, Публічна бібліотека й архіви Сенату і Генерального штабу в Петербурзі, архіви міністерств справедливості і закордонних справ і Рум'янцівський музей в Москві, архіви в Харкові і Чернігові, збірка Лазаревського у Київському університеті, архіви у Несвижі і Славуті й інші менші. Згідно з цим планом Комісія вислала у різні центри ряд своїх співробітників для збирання матеріалу до поодиноких періодів. Так, Іван Крип'якевич збирав джерела для початків Козаччини по 1640 р. в Кракові, Варшаві та Москві; Степан Томашівський займався епохою Хмельниччини і працював в архівах у Львові, Відні та Римі; до цього ж періоду збирав матеріали також Мирон Кордуба у Відні та інших містах; Василь Герасимчук обняв період 1657—1665 р. і працював в архівах у Кракові, Варшаві і Петербурзі; Іван Кревецький студіював період Дорошенка у краківських архівах; В'ячеслав Липинський вивчав — головно у Кракові — період 1676—1709 рр. та історію шляхти за Хмельниччини; Микола Залізняк студіював у Москві період до часів Мазепи; Іван Джиджора — період до 1720—1740 рр. в архівах Харкова і Москви; Федір Голійчук — період до часів Орлика в архівах Кракова і саксонських архівах; Філарет Колесса принагідно — період до часів Орлика у стокгольмських архівах; Михайло Грушевський — різні періоди у Петербурзі. Олександр Грушевський подав план видання актів з внутрішньої історії Гетьманщини (друковані у Хроніці, ч. 36), Микола Василенко займався виданням матеріалів «Генерального слідства о маєтностях та договорів з Московщиною», Іван Шпитковський збирав матеріали до історії Коліївщини. З цієї широко планової публікації вийшли, одначе, тільки три томи, а саме: матеріали 1540—1631 рр. Івана Крип'якевича, матеріали до Хмельниччини Мирона Кордуби і «Ватиканські матеріали до Хмельниччини» Степана Томашівського, а далі також один том «Дневника» Якова Маркевича, виданий Вадимом Модзалевським.

Літературні пам'ятки Комісія видавала у серії Пам'ятки українсько-руської мови і літератури, яких вийшло вісім томів: Івана Франка «Апокрифи» (5 т.), Кирила Студинського «Пам'ятки полемічного письменства XVI—XVII в.» і Володимира Перетца «Вірші Климентія Зинов'єва».

Далі плановано такі видання: Дмитро Багалій—твори Сковороди; Михайло Возняк — твори Касіяна Саковича, староукраїнські граматики; Володимир Гнатюк — збірка текстів Страстей Христових; Василь Доманицький і Іван Шпитковський звернули увагу на історичні образи в музеї Любомирських і в міському музеї у Відні; Михайло Грушевський — збірник передмов до стародруків XVI—XVIII в.; Олександр Колесса — драматичні твори XVII—XVIII в., твори Миколи Устияновича, звернув увагу також на козацький вівтар в Ходовичах коло Стрия; Василь Матвіїв — архівні джерела до життя Петра Дорошенка у Вятці; Михайло Павлик — акти політичних процесів; Кирило Студинський — писання Стефана і Лаврентія Зизаніїв, рукописи Смотрицького, староукраїнські граматики; Степан Томашівський — Лучка. Historia Karpatho-Ruthenorum; Іван Франко — Патерик Йосифа Тризни з 1649 р., «Рай мисленний», «Оглавленіє книг», твори Климентія єпископа словенського, розпочав опис бібліотеки василіян у Львові, звернув увагу на археографічні й археологічні церковні знахідки в Долинянах коло Городка; Олег Целевич — збірник матеріалів до історії

церкви в Галичині. Без зазначення референта проектовано видання актів Ставропігії у Львові і копійовано акти до церковної унії.

На засіданні 4 липня 1909 р. Степан Томашівський порушив справу методу видавання археографічних матеріалів — поділ на категорії, хронологію, правопис, оригінали, копії, документи в цілості і ексцепти.

На спільнім засіданні Історичної і Філологічної секцій 25 травня 1898 р. засновано Етнографічну комісію. Головами були: Іван Франко — 1898—1900 рр., Олександр Барвінський — 1900—1905 рр., Федір Вовк — 1905—1908 рр., Іван Франко — 1908—1913 рр., Володимир Гнатюк — від 1913 р. Комісія видавала Етнографічний збірник і Матеріали до українсько-руської етнології.

До історично-філософічної секції належали також досліди в ділянці права. На першому засіданні секції 11 червня 1873 р. поділено членів секції на два відділи — історичний і правничий; правничий відділ мав відбувати окремі засідання під проводом заступника голови д-ра Костя Левицького і приготовляти правничі матеріали для Записок; щойно на засіданні 4 травня 1895 р. знесено цей поділ. В січні 1896 р. вибрано Комісію для перекладу нового австрійського цивільного процесу; вона працювала до червня 1897 р. Врешті на засіданні секції 8 лютого 1899 р. на внесення д-ра Станіслава Дністрянського утворено постійну Правничу комісію. Головами її були: Тит Ревакович (1899—1900) і Станіслав Дністрянський (від 1900 р.). Органом комісії була «Часопись правнича для теорії і практики», від 1900 р.— «Часопись правнича і економічна».

З ініціативи Правничої комісії, в липні 1906 р. відбулася статистична анкета про національні, промислові і аграрні відносини Східної Галичини; на підставі нарад і дезидератів тієї анкети Історично-філософічна секція на засіданні 7 липня 1906 р. рішила утворити Статистичну комісію. Головою комісії був Михайло Грушевський. Комісія видавала Студії з поля суспільних наук і статистики.

На засіданнях Секції кілька разів порушувано справу організації археологічних дослідів. На засіданні 10 лютого 1897 р. обговорено відозву до громадянства надсилати до Товариства археологічні та бібліографічні пам'ятки і етнографічні матеріали. На засіданні 7 червня 1903 р. проф. Михайло Грушевський підніс пекучу потребу систематичної колекції з археології для пропедевтики; необхідні у ній: а) колекція західноєвропейських типів культури палеолітичної, неолітичної, бронзової і залізної, б) колекція бронзової і ранньозалізної культури з середньодунайських і західноєвропейських земель, в) колекція типів з української території. Упрошено Ф. Вовка закупити таку колекцію і під час побуту у Львові прочитати короткий курс передісторичної археології. З інших справ, зв'язаних з археологією, згадаємо, що 1908 р. на бажання міщанства з Теребовлі подано замітки до проекту пам'ятника князеві Василькові у Теребовлі, в 1908 р., за ініціативою Олександра Стефановича, говорено про Василіянську вежу у Львові.

На засіданні 26 листопада 1913 р. Микола Залізняк подав проект утворення Археологічно-етнографічної комісії; на засіданні 31 грудня 1913 р. секція згодилася принципіально на утворення Археологічної комісії, але активовання її відложено на пізніше.

Секція обговорювала також справу участі у різних наукових з'їздах і виставах: 1898 р.— з Етнографічній виставі у Парижі; 1899 р. — в археоло-

гічнім з'їзді у Києві; 1900 р.— в польськім історичнім з'їзді у Кракові; 1902 р.— в Археологічнім з'їзді [redacted] Харкові; 1904 р.— у З'їзді славістів у Петербурзі і у З'їзді чеських правників у Празі; 1907 р.— в Археологічнім з'їзді в Чернігові; 1910 р.— у Всеслав'янськім науковім з'їзді; 1912 р.— у Слов'янській етнографічній виставі у Празі; далі у ювілеях: 190[6] р.— Володимира Антоновича, 1908 р.— Олександра Яблоновського, 1910 р.— Дмитра Багалія, 1913 р.— Костянтина Михальчука.

На засіданні секції [redacted] липня 1908 р. проф. Михайло Грушевський запропонував план українсько-білорусько-литовського наукового конгресу з області історії, філології і етнографії.

1938—1939 рр. *Іван КРИП'ЯКЕВИЧ*

АРХЕОЛОГІЯ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ЧЛЕНІВ НТШ

Археологія почала розвиватися у НТШ на другому етапі його історії, коли Товариство завдяки старанням насамперед М. Грушевського перетворюється в наукову організацію. Добре розуміючи значення археології як науки, він писав: «До недавніх часів історія народів починалася першими історичними письменними звістками про них. Тепер дві молоді науки — археологія з антропологією й порівняне язикознавство розширили науковий обрій далеко поза сі границі» [1]. Саме М. Грушевський започаткував археологічні студії в НТШ.

1894 р. у с. Чехи-Висоцько на Львівщині на могильнику, що став першою розкопаною пам'яткою висоцької культури, він розпочав польові археологічні дослідження НТШ, які продовжив у 1895—1898 рр. спільно з професором Львівського університету І. Шараневичем [2]. Великомасштабні розкопки (виявлено 370 поховань) проводилися згідно з усіма вимогами археологічних досліджень: було вивчено топографію та стратиграфію пам'ятки, зафіксовано процес розкопок, описано виявлені матеріали, наведено аналогії до них, дано антропологічну характеристику поховань та датовано пам'ятки.

Велику увагу приділяв М. Грушевський пам'яткам археології епохи Київської держави. 1899 р. він опублікував велику статтю, присвячену Звенигороду [3]. Дослідник детально проаналізував письмові та археологічні джерела, що стосуються цього міста, розглянув питання його історичної топографії, описав цікаві археологічні знахідки. М. Грушевський остаточно розв'язав дискусійні питання про локалізацію літописного міста у с. Звенигороді біля Львова, про визначення таких характерних для давньоруських іст археологічних знахідок, як скляні браслети, бронзові і кам'яні хрестики та енколпіони, полив'яні плитки від монументальних споруд і свинцеві вислі печатки.

Остання категорія знахідок настільки зацікавила історика, що він присвятив їм три окремі розвідки. Одну з печаток, знайдених у Звенигороді, М. Грушевський приписує митрополитові Константину [4], а дві інші, виявлені у стародавньому Галичі, ідентифікує як печатки галицького єпископа Кось-

---

[1] Грушевський М. Історія України-Руси.— Львів, 1898.— Т. І: До початку XI віка.— С. 13.

[2] Грушевський М. Похоронне поле каменного віку в с. Чехи (пов. Броди) // Записки НТШ.— 1895.— Т. 6.— С. 1—5; Його ж. Похоронне поле в Чехах: археологічна розвідка // Там же.— 1899.— Т. 31—32.— С. 1—22.

[3] Грушевський М. Звенигород галицький // Там же.— С. 1—28.

[4] Грушевський М. Печатка м. Константина з Звенигорода // Там же.— 1897.— Т. 22.— С. 1—2.

ми [5]. Публікуючи цікаву печату із Ступниці [6], історик не пов'язав її з великим городищем у цій місцевості,— мабуть, не знав про нього. Разом з тим невеликі, але науково обгрунтовані замітки про свинцеві печатки княжої доби з якісними ілюстраціями досі зберігають свою наукову вартість. Через втрату деяких знахідок у музеях замітки залишаються основним джерелом, на яке спираються дослідники при доборі фактичного матеріалу.

Предметом досліджень М. Грушевського також став скарб срібних виробів, знайдений випадково у с. Молотові на Львівщині. До скарбу входили 5 браслетів, 4 вискових кільця, 6 перснів та 65 чеських монет кін. XIII — першої пол. XIV ст. [7] Серед речей (їх докладно описано) особливо цікаві широкий наручний браслет, на якому в техніці черні зображено птахів, дерево життя та чоловічу фігуру, три персні з написами і зображенням птахів. Молотівський скарб, писав Грушевський, цікавий тим, що маємо в ньому цілий ряд предметів, «характерних для старої руської, під візантійським і сусідніми впливами розвиненої штуки т. зв. княжої доби». Молотівська знахідка показує, що й «західня окраїна українсько-руської землі входила в круг сієї штуки, з другого боку, що ся штука була ще в силі у нас в XIV в.» [8]. Широкий браслет-наручень з Молотівського скарбу став першою знахідкою, що започаткувала серію подібних браслетів галицької школи художньої металообробки, вироби якої відомі тепер не тільки на території Галицько-Волинської Русі (Сокаль, Вікторів біля Галича), але й далеко за її межами (Каунас, Войнешті в Румунії, Угорщина) [9]. Здогадка М. Грушевського про типовість таких речей для західних територій Русі отримала широке підтвердження. Захоплення вченого високохудожніми ювелірними виробами привело його також до цікавих спостережень про етнографічні паралелі між окремими типами давньоруських прикрас і сучасними виробами деяких народів. [10].

Цікавили М. Грушевського археологічні знахідки і більш давніх епох. 1900 р. він надрукував замітку про скарб, виявлений поблизу с. Комарники у верхів'ях р. Стрия, який складався з 12 бронзових мечів кінця бронзової — початку залізної доби, і пов'язує його з шляхами, прокладеними через Карпати вже в цю епоху [11].

Вчений також звернув увагу на окремі типи археологічних пам'яток, зокрема, описав Губинське городище у Болохівській землі й вказав на його особливість— наявність семи або восьми концентричних кільцевих оборонних валів [12]. Дослідження, проведені у післявоєнний час, підтвердили, що така система оборони типова для городищ Болохівщини.

---

[5] Грушевський М. Печатки з околиць Галича // Там же.— 1900.— Т. 38.— С. 1—4.

[6] Грушевський М. Печатка в Ступниці під Самбором // Там же.— 1899.— Т. 31—32.— С. 1—4.

[7] Грушевський М. Молотівське срібло // Там же.— 1898.— Т. 25.— С. 1—5; його ж. Молотівське срібло // Там же.— 1899.— Т. 31—32.— С. 3—4.

[8] Грушевський М. Молотівське срібло.— С. 6.

[9] Макарова Т. И. Черневое дело Древней Руси.— М., 1986.— С. 87—90, 121—122; Багрій Р. С., Петегирич В. М. Скальський скарб і галицька школа художньої металообробки // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: (Тези доп.), Одеса, жовт. 1989.— К.: Наук. думка, 1989.— С. 10.

[10] Грушевський М. Ковтки «київського типу» у сучасних кавказців // Записки НТШ.— 1900.— Т. 27.— С. 1—4.

[11] Грушевський М. Бронзові мечі з Турецького повіту (Галичина) // Там же.— 1896.— Т. 10.— С. 2—3.

[12] Грушевський М. До Болохівщини: Губинське городище // Там же.— с. 2—3.

М. Грушевському належить оригінальна версія походження назви і місцезнаходження відомої «печери Домамири», згадуваної в Галицько-Волинському літописі під 1242 р. Він пов'язує її із с. Домаморичем на Тернопільщині [13]. М. Грушевський опублікував документ, датований 1473 р., про дворище коло с. Задеревача [14]. На думку І. Крип'якевича, в цьому селі також стояв монастир Григорія, де в 1255 р. перебував литовський князь Войшелк [15]. М. Грушевського цікавило також місцезнаходження «Рожного поля» [16]. Варто було б сучасним археологам зацікавитись цими пам'ятками [17].

Дослідник порушив теоретичні проблеми, що стосується окремих східнослов'янських племен [18], археологічних культур, етнографічних категорій та археологічних типів [19].

Досконале знання найновішої спеціальної літератури, повну орієнтацію [redacted] археологічній проблематиці підтверджують численні рецензії М. Грушевського на роботи видатних вчених-археологів Л. Нідерле, В. Хвойки, В. Антоновича, М. Біляшівського, М. Кондакова, Ф. Вовка, О. Сціпина, В. Сизова та ін. [20] Змістовні його рецензії на роботи польських археологів К. Гадачека, В. Пшибиславського, В. Деметрикевича, А. Кіркора та багатьох інших, які займалися археологічним вивченням Галичини і часто публікували свої статті у таких періодичних виданнях, як «Zbiór wiadomości do antropologii krajowej», «Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne», «Swiatowit», «Wiadomości archeologiczne» [21].

Увагу вченого привертають і російські періодичні журнали [redacted] історії та археології — «Журнал министерства народного просвещения», «Археологические известия и заметки», «Материалы по археологии России», «Труды императорского Московского археологического общества», різноманітні археологічні та антропологічні видання, учені записки академій та університетів Австрії, Франції, Німеччини, Росії [22].

Позитивно оцінюючи альбоми та каталоги, видані колекціонерами та меценатами, М. Грушевський відзначив їхню джерелознавчу вартість, [redacted] не наукову інтерпретацію [23]. З глибокою повагою писав він у некрологах про спадщину В. Антоновича, Н. Мовчанівського, Д. Самоквасова та інших археологів [24].

---

[13] Грушевський М. Чи «Домамири» чи «Домажири» // Там же.— 1895.— Т. 5, кн. 1.— С. 1—2.

[14] Грушевський М. Запись руська 1473 р. // Там же.— С. 2—3.

[15] Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство.— К., 1984.— С. 37—38.

[16] Грушевський М. Рожне поле // Записки НТШ.— 1907.— Т. 77.— С. 171—173.

[17] З приводу топографії «Рожного поля» див.: Купчинский О. Микротопонимия как источник исторической географии // Изучение географических названий.— М., 1966.— № 70.— С. 128—130.— (Вопр. географии).

[18] Грушевський М. Чи було між руськими племенами плем'я хорватів? // Записки НТШ.— 1899.— Т. 31—32.— С. 6; його ж. Анти // Там же.— 1898.— Т. 21.— С. 1—16; його ж. До питання про розселення вятичів, кілька заміток [redacted] приводу новіших праць // Там же.— 1910.— Т. 98.— С. 5—9.

[19] Грушевський М. Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студиях Східньої Європи // Статьи по славяноведению.— СПб., 1904.— 9 с.

[20] Див. Записки НТШ.— 1894.— Т. 3.— С. 230—231; Т. 9.— С. 1—3; 1897.— Т. 20.— С. 1—3; 1898.— Т. 26.— С. 1—5; 1899.— Т. 27.— С. 1—3; 1901.— Т. 40.— С. 1—13; 1904.— Т. 61.— С. 1—2; 1910.— Т. 98.— С. 5—9.

[21] Там же.— 1896.— Т. 12.— С. 1; 1905.— Т. 65, кн. 3.— С. 1.

[22] Там же.— 1894.— Т. 4.— С. 170—171; Т. 10.— С. 3—6.

[23] Там же.— 1897.— Т. 20.— С. 3—5; 1901.— Т. 40.— С. 1—2; Т. 42.— С. 2—4.

[24] Там же.—1907.—Т. 75.—С. 5—13; 1908.—Т. 82.—С. 5; 1911.—Т. 105.—С. 168—174.

Багато зусиль доклав М. Грушевський для залучення галицьких вчених до роботи археологічних з'їздів, що їх організовувало Російське імператорське археологічне товариство. На XI Археологічний з'їзд, що мав відбутися у Києві 1899 р., було підготовлено, зокрема, ряд рефератів, однак галицькі вчені не змогли побувати на ньому через заборону друкувати їхні виступи в «Трудах» з'їзду українською мовою. Не було вирішено, чи зможуть вони виступати рідною мовою. На знак протесту члени історично-філософської секції НТШ на своєму засіданні 16 червня 1899 р. постановили не брати участі в роботі з'їзду і видати підготовлені реферати в окремому, 29 томі Записок НТШ.

На XII Археологічний з'їзд, що проходив 1902 у Харкові, Московське археологічне товариство не запросило НТШ і надіслало запрошення тільки трьом особам, які за таких обставин відмовилися від участі в його роботі. З цієї причини галицькі дослідники не брали участі в роботі XIII і XIV з'їздів, які проходили у Катеринославі (1905) та Чернігові (1908). Оргкомітет XIII з'їзду, зокрема, ухвалив: «По запросу Львовского ученого общества імени Шевченка, постановлено: признавая, что украинско-русскій (малорусский) язык не может разнится от общерусскаго языка [?] и близко сливается с языком украинских губерний империи,— не выделять его как особый язык в группу других славянских языков и допустить чтение рефератов на этом языке в обыкновенных заседаниях съезда наровне с докладами на русском языке. Что же касается до печатания докладов, то таковые могут быть допущены лишь в чисто [?] русской передаче на страницы «Трудов» съезда»[25]. На XIII з'їзді був складений протест, під яким підписалося 190 учасників і який закінчувався словами: «Протестуємо проти прийнятої комітетом з'їзду ухвали у відношенні наукових діячів у Галичині, як образливої для нас і нашого народу; заразом протестуємо і проти тих переслідувань, яким підпадає в Росії українська мова і література»[26]. На дискримінаційні щодо української мови заходи організаторів з'їздів критичною статтею відгукнувся М. Грушевський[27].

З ініціативи вченого при НТШ засновано у 1893 р. музей, а в 1900 р.— археологічний відділ при ньому. В основу археологічного відділу лягли даровані та закуплені експонати, цінні збірки археологічних матеріалів. На той час в експозиції вже були знахідки із розкопок могильника висоцької культури в с. Чехи-Висоцько, речі княжих часів із городища в Звенигороді, із Княжої Гори біля Києва, що їх подарував музеєві відомий київський археолог М. Біляшівський, окремі знахідки та колекції, зібрані археологами-аматорами, любителями старовини. З Франції надсилав археологічні колекції Ф. Вовк. Він же перший разом з М. Грушевським упорядкував музейні матеріали.

У 43 томі Записок НТШ (1901) була надрукована відозва до земляків про створення музею із закликом збирати також археологічні матеріали, передовсім у таких відомих давньоруських містах, як Галич, Перемишль, Теребовля та інші. 1907 р. археологічний відділ музею поповнився експона-

---

[25] Записки НТШ.— 1899.— Т. 29, кн. 3.— С. 1.

[26] Історія Наукового товариства ім. Шевченка. З нагоди 75-річчя його заснування. 1873—1948.— Нью-Йорк; Мюнхен, 1949.— С. 51.

[27] Грушевський М. На українські теми. Не пора // Літ.-наук. вісн.— 1908.— Кн. VII; Залізняк М. Праці археологічних з'їздів у Харкові і Катеринославі // Записки НТШ.— 1909.— Т. 90.— С. 179—212.

тами із Східної Волині[28]. За кількістю зібраних матеріалів він стає найбільшим у музеї і поступово перетворюється в базу щораз ширших досліджень, науково-координаційний центр з археології у всьому західноукраїнському регіоні.

Завдяки високому науковому авторитету НТШ його членами стали відомі археологи. Почесними членами НТШ були обрані всесвітньознаний славіст Л. Нідерле, відомий київський історик і археолог В. Антонович, який опублікував археологічну карту Волині, вивчав волинські кургани, займався питаннями локалізації літописних міст Шумська і Пересопниці[29]. Його дружина К. Мельник, яка була обрана дійсним членом Товариства в 1909 р., провела наймасштабніші дослідження давньоруських курганних могильників Волині, які досі є основним джерелом для вивчення поховального обряду на цій території[30]. 1899 р. дійсним членом НТШ став Є. Сіцинський, який активно вивчав археологію Поділля. Він видав археологічну карту Подільської губернії, провів цікаві розкопки печерного монастиря у Бакоті[31].

Активно співпрацював з НТШ Ф. Вовк — археолог, антрополог і етнограф зі світовим іменем. Його обрали дійсним членом у 1899 р. 1900 р. в Парижі, на XII Міжнародному конгресі передісторії, антропології та археології, Ф. Вовк, який фактично був делегатом від НТШ, виступив з доповіддю «Про передмікенську індустрію в неолітичних знахідках на Україні», а також перклав французькою мовою реферат М. Грушевського «Похоронне поле в Чехах», який теж був зачитаний на конгресі[32]. На сторінках видань НТШ Ф. Вовк надрукував свою доповідь, у якій використав також трипільські матеріали з Галичини та мистецькі вироби з Кирилівської палеолітичної стоянки, виявлені під час розкопок у Києві, що їх здійснив відомий археолог В. Хвойка[33]. Часто буваючи за кордоном, Ф. Вовк своєю діяльністю сприяв ознайомленню французької та світової громадськості з досягненнями української археології, налагодженню наукових контактів, обміну літературою.

Хоча систематичних археологічних робіт НТШ не проводило, на сторінках його наукових видань часто з'являлися статті, розвідки, рецензії, огляди, присвячені археології. Періодично готував огляди західноєвропейської та вітчизняної літератури з археології, антропології та етнографії,

---

[28] Лев В. Сто років праці для науки й нації. Коротка історія Наукового Товариства ім. Шевченка. Наукове Товариство ім. Шевченка в ЗДА.— Нью-Йорк, 1972.— С. 15; Історія Наукового Товариства...— С. 26.

[29] Антонович В. Археологическая карта Волынской губернии // Тр. XI Археолог. съезда.— М., 1901.— Т. 1.— С. 1—133; его же. Раскопки курганов в Западной Волыни // Там же.— С. 13—141; его же. О местоположении летописных городов Шумска и Пересопницы // Там же.— С. 148—154.

[30] Мельник Е. Н. Раскопки в земле лучан // Там же.— С. 479—513; её же. Дневник раскопок в земле лучан // Там же.— С. 514—576.

[31] Сицинский Е. Й. Раскопки Бакотского монастыря // Подольские епарх. ведомости.— 1891.— Ч. 46; 1892.— Ч. 39; его же. Археологическая карта Подольской губернии // Тр. XI Археолог. съезда.— М., 1901.— Т. 1.— С. 197—354.

[32] Бандрівський М. С. Ф. Вовк і його дослідження з археології // Т. Шевченко і українська національна культура: Матеріали наук. симпоз., Львів, 8—9 черв. 1989.— Львів, 1990.— С. 87—88; Павлів Д. Ю. Археологічні заняття М. С. Грушевського // Там же.— С. 82—83.

[33] Вовк Х. Магдаленське майстерство на Україні // Записки НТШ.— 1902.— Т. 46, кн. 2.— С. 1—12; його ж. Вироби передмікенського типу у неолітичних становищах на Україні // Матеріали до українсько-руської етнології.— 1905.— Т. 6.— С. 15—23.

також рецензії на роботи польських археологів у Галичині — К. Гадачека, В. Олехновича та інших — З. Кузеля[34]. У полі уваги постійно перебували археологічні з'їзди[35], теоретичні роботи з археології[36]. Привертають увагу розвідки В. Щербаківського про язичницьку кам'яну статую із с. Лопушни біля Рогатина[37] та І. Франка про неолітичні знаряддя, виявлені біля його рідного села Нагуєвичі[38]. Письменник цікавився археологією, сприяв розвитку вітчизняних археологічних досліджень та публікації їх результатів, пропагував здобутки світової археології[39]. Принагідно згадувано окремі археологічні об'єкти («Дірявий Камінь» біля Миколаєва) у краєзнавчих дослідженнях[40].

У 1907 р. архітектурно-археологічні дослідження Галича розпочав Й. Пеленський. 1909 р. він надрукував замітку про сліди однієї з численних пам'яток архітектури цього міста[41]. Ця замітка передувала фундаментальній монографії про архітектуру Галича, випущеній польською мовою[42]. Автор вперше виділив характерні риси галицької архітектурної школи, розглянувши її на широкому європейському тлі. Заслуги Й. Пеленського перед українською культурою були належно оцінені — 1917 р. його обрано дійсним членом Товариства[43].

Пам'ятки археології використовували у своїх дослідженнях історики та літературознавці НТШ. Так, І. Крип'якевич, публікуючи письмові джерела про с. Підгороддя біля Рогатина, згадав про два городища в його околицях і наголосив на необхідності їх археологічного вивчення[44]. Не оминув археологічних матеріалів І. Крип'якевич у роботі, присвяченій Львову[46], та В. Щурат — у статті про Плісneськ[46].

1907 р. у музеї НТШ починає працювати здібний молодий археолог Б. Януш. У Записках друкують його рецензії на археологічні праці, з'яв-

[34] Див.: Записки НТШ.— 1904.— Т. 59.— С. 1—65; Т. 60.— С. 1—25; Т. 61.— С. 1—25; 1905.— Т. 63.— С. 1—20; Т. 64.— С. 1—15; Т. 65.— С. 1—17; 1906.— Т. 69.— С. 172—183; Т. 70.— С. 177—190; Т. 71.— С. 166—194; Т. 72.— С. 148—183, 185—189; 1907.— Т. 77.— С. 183—202; Т. 78.— С. 177—202; Т. 79.— С. 165—210; 1908.— Т. 82.— С. 189—205.

[35] Княжевич М. Археологічний з'їзд в Ризі // Там же.— 1897.— Т. 15.— С. 1—8; Археологічний з'їзд у Києві // Там же.— 1900.— Т. 37.— С. 1—11; Маркевич С. XII археологічний з'їзд у Харкові // Там же.— 1903.— Т. 53.— С. 1—18; Залізняк М. Праці археологічних з'їздів у Харкові і Катеринославі.— С. 179—213.

[36] Копач І. Критична аналіза т. зв. Тукидидової археології // Записки НТШ.— 1901.— Т. 48.— С. 1—20. Залізняк М. Новий курс західно-європейської археології // Там же.— 1911.— Т. 106.— С. 192—199.

[37] Щербаківський В. Лопушанський «Святовид» // Там же.— 1910.— Т. 98.— С. 147—148.

[38] Франко І. Неолітичні знахідки в околицях Нагуєвич і їх сучасне вживання // Там же.— 1911.— Т. 103.— С. 200—202.

[39] Крушельницька Л. І. Іван Франко і археологія // Іван Франко і світова культура: Матеріали міжнарод. симпоз. ЮНЕСКО, Львів, 11—15 верес. 1986 р.— К., 1990.— Кн. 2.— С. 177—179.

[40] Мочульський М. Привилеї м. Миколаєва над Дністром // Записки НТШ.— 1901.— Т. 43.— С. 1—11.

[41] Пеленський Й. З руїн Галича // Там же.— 1909.— Т. 91.— С. 159—160.

[42] Peleński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej.— Kraków, 1914.— 207 s.

[43] Аулiх В. Давньоруський Галич у дослідженнях НТШ // Т. Шевченко і українська національна культура...— С. 81—82.

[44] Крип'якевич І. З історії м. Підгороддя // Записки НТШ.— 1911.— Т. 103.— С. 191—200.

[45] Крип'якевич І. Львів. Його минувшина і теперішність.— Львів, 1910.— 64 с.

[46] Щурат В. Вид Плісneська в «Слові о полку Ігоревім» // Записки НТШ.— 1919.— Т. 128.— С. 21—38

ляється стаття про цікаву знахідку із с. Заздрості на Теребовлянщині, про музей НТШ[47]. Б. Януш на основі власних спостережень над археологічними матеріалами з музеїв і даних з наукової та популярної літератури в 1913 та 1919 р. випустив книжки, присвячені археології Поділля та Львова і його околиць[48]. У книзі про найдавніше минуле львівської землі автор висунув цікаву, хоча і дискусійну версію про Львів, який нібито став спадкоємцем сусіднього Звенигорода[49]. Ця праця була перекладена українською мовою і під псевдонімом надрукована через десять років[50]. Не втратив наукової вартості своєрідний каталог пам'яток старовини Східної Галичини, виданий Б. Янушем 1918 р., у якому знаходимо інформацію про численні пам'ятки археології цього регіону[51].

У передвоєнні роки у Львівському університеті професійно освоюють археологію В. Гребеняк та Я. Пастернак. Ще будучи студентом, В. Гребеняк з 1913 р. працював аплікантом у музеї НТШ і в одному з чергових томів Записок детально зреферував матеріали XIV Археологічного з'їзду, що відбувся в Чернігові у 1908 р.[52] Протягом 1914 р. він упорядкував археологічні збірки музею, які в той час інтенсивно поповнювалися. Влітку 1914 р. В. Гребеняк і Я. Пастернак взяли участь в археологічній експедиції Львівського університету під керівництвом антрополога Я. Чекановського і дослідили печеру «Вертеба» у с. Більче-Золоте на Борщівщині, де були виявлені нові цікаві матеріали енеолітичної доби. На засіданні етнографічної комісії В. Гребеняк виступив з рефератом, а пізніше опублікував роботу про пам'ятки ранньозалізного часу в Галичині, в якій виділив окрему «галицьку культуру», визначив територію її поширення, культурні зв'язки та хронологію[53]. За кошти Товариства дослідник проводив широкі археологічні розвідки та невеликі розкопки. Результати цих робіт В. Гребеняк підсумував в окремій статті[54]. Вона започаткувала у Записках традиційну рубрику про нововідкриті пам'ятки та цікаві матеріали з археології.

Багато наукових рефератів та популярних заміток В. Гребеняка про археологію і стародавню історію Галичини надрукували львівські часописи «Діло» та «Ілюстрована Україна». Перед самим початком війни Етнографічна комісія НТШ обрала його своїм членом та призначила допомогу на нову експедицію. Однак лихоліття війни назавжди вирвало з рядів НТШ цього здібного археолога. Вставши до лав січових стрільців, В. Гребеняк у 23-річному віці загинув у бою поблизу Галича 7 червня 1916 р.[55]

Щасливіше, хоч і нелегко, склалася доля Я. Пастернака. Навчаючись

---

[47] Януш Б. Камінь з загадковими знаками в с. Заздрости (Теребовлянського пов.) // Там же.— 1907.— Т. 80.— С. 125—128; ejusd. Muzeum Naukowego Towarzystwa im. Szewczenki // Na ziemi naszej.— 1909.— n 17.

[48] Janusz B. Z pradziejów Ziemi Lwowskiej.— Lwów, 1913.— 92 s.; ejusd. Kultura przedhistoryczna Podola Galicyjskiego.— Lwów, 1919.— 172 s.

[49] Janusz B. Z pradziejów Ziemi...— S. 82—86.

[50] Карпович В. (Б. Януш). Старий Львів. Княжа доба (XIII—XIV ст.) // Стара Україна.— 1924.— Ч. 1.— С. 6—8; Ч. 7—8.— С. 101—104.

[51] Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicji Wschodniej.— Lwów, 1918.— 310 s.

[52] Гребеняк В. Чернигівський археологічний з'їзд і його «Труды» // Записки НТШ.— 1913.— Т. 114.— С. 162—163.

[53] Гребеняк В. Сліди скитської культури в Галичині // Там же.— 1914.— Т. 117—118.— С. 9—23.

[54] Гребеняк В. Нові археологічні находки на території Східної Галичини // Там же.— 1915.— Т. 122.— С. 5—28.

[55] Хроніка НТШ.— 1918.— Ч. 60—62.

в університеті, він одночасно працював асистентом в Національному музеї у Львові і за дорученням митрополита А. Шептицького вивчав українську церковну старовину та збирав для музею цінні експонати. Відбуваючи в 1914 р. практику з археології, Я. Пастернак провів цікаві дослідження Жовківщини, результати яких були опубліковані 1919 р.[56]

Після листопадових подій 1918 р. Я. Пастернак воював в УГА, побував на Наддніпрянщині. Влітку 1920 р. він опинився в таборі інтернованих на території Чехо-Словаччини.

1922 р. Я. Пастернак почав студіювати археологію у Карловому університеті у всесвітньовідомого славіста Л. Нідерле. Серед слухачів семінару з археології разом з ним були такі відомі пізніше вчені, як академіки Я. Філіп, Я. Бем та інші.

На основі наукових досліджень Я. Пастернак написав працю, присвячену давньому минулому Українських Карпат[57], а згодом захистив дисертацію «Ruske Karpaty v archeólogii» і 26 березня 1926 р. одержав звання доктора філософії. Він став першим українцем, який отримав докторат як археолог[58].

Завдяки сприянню Л. Нідерле Я. Пастернак став спочатку асистентом археологічного відділу Чеського Народного музею у Празі, а потім — асистентом археологічного відділу Державного археологічного інституту і протягом 1925—1928 рр. очолював наймасштабніші на той час на території Чехо-Словаччини розкопки на території королівського замку на Градчанах у Празі. На Градчанах Я. Пастернак відкрив фундаменти двох романських костьолів XI—XII ст., дослідив укріплення княжого дитинця. Крім того, він виявив фундаменти костьолу на Страгові і декілька споруд княжої доби у Празі.

За успішно проведені дослідження Я. Пастернак одержав подяку з канцелярії президента Чехо-Словацької Республіки Т. Масарика, йому запропонували прийняти чеське громадянство і надали громадянство міста Праги. Перед науковцем відкривалася прекрасна перспектива, однак його вабила українська археологія і він вирішив посвятитися цій справі.

У той час, коли Я. Пастернак надзвичайно результативно працював на ниві археології Чехо-Словаччини, археологічні дослідження НТШ не мали великого розмаху. Та все ж археологічні збірки музею постійно поповнювалися і привертають дедалі більшу увагу дослідників. Станом на 1919 р. в археологічному відділі зберігався 6281 експонат.

Після війни управа музею (від 30 жовтня 1920 — Український національний музей НТШ) переходить до С. Рудницького та І. Раковського. Музейну комісію в 1920 р. поповнив Й. Пеленський, який очолив археологічний відділ[59]. 1922 р. музеєм став завідувати Ю. Полянський, і робота в галузі археології пожвавилася.

З'явилася друком стаття В. Січинського, присвячена Потиличу, в якій певне місце відведено характеристиці городища та його оборонних укріп-

[56] Пастернак Я. Антропометричні досліди над українським населенням полудневої Жовківщини // Матеріали до укр. етнольогії.— Б. м., 1919.— Т. XIX—XX.

[57] Pasternak J. Podkarpatská Rus v mladsi dobe kamenné // Niederluv sbornik.— Praha, 1925.— S. 150—155.

[58] Верига В. Дослідник підземного архіву України // Укр. історик.— 1970.— № 4 (28).— С. 91.

[59] Хроніка НТШ.— 1920.— Ч. 63—64.

лень[60]. Сам Ю. Полянський, крім впорядкування музейних збірок, проводив на кошти НТШ значні археологічні роботи на Поділлі та відкрив кілька десятків палеолітичних стоянок на Наддністрянщині. Результати цих досліджень подано в окремій статті, яка відзначається науково аргументованим датуванням пам'яток та класифікацією матеріалів на типологічній основі[61]. У своїх публікаціях Ю. Полянський описав цікаві скарби з сіл Вербової на Тернопільщині та Межиріччя на Волині[62].

Визнаючи високу наукову вартість матеріалів з археології в музеї НТШ, їх активно вивчали такі всесвітньовідомі археологи, як Гордон Чайльд з Лондона, Аббе Бреніл з Парижа, Густав Боліндер з Стокгольма, Ю. Костшевський з Познані та інші вчені, які працювали в музеї у 1920-х рр.[63].

Потужним поштовхом для дальшого розвитку археологічної науки в НТШ стало повернення до Львова Я. Пастернака влітку 1928 р. У 1929 р. його обрано дійсним членом НТШ. У 1928—1939 рр. Я. Пастернак очолював музей Товариства. Саме ці роки — найбільш плідні у діяльності вченого.

1928 р. в музеї утворено відділ доісторичної та протоісторичної археології й організовано лабораторію для опрацювання, реставрації, консервації археологічних матеріалів.

Я. Пастернак надрукував у Записках серію великих статей[64] і видав невелику узагальнюючу монографію[65].

Велику увагу приділяв учений популяризації та збереженню пам'яток української старовини. Він опублікував низку науково-популярних статей у газетах і журналах «Діло», «Наша Батьківщина», «Новий час», «Життя і знання» та інших[66], налагодив тісні контакти з археологами-аматорами. Завдяки цим заходам археологічна карта Прикарпаття і Волині постійно поповнювалася. Продовжуючи традиції своїх попередників, Я. Пастернак періодично друкував статті про нові знахідки з різних місцевостей Західної України[67]. Він один із перших висвітлив питання про археологічні студії Т. Шевченка[68].

---

[60] Січинський В. Будівництво міста Потилича // Записки НТШ.— 1927.— Т. 148.— С. 103—130.

[61] Полянський Ю. Нові археологічні знахідки з Галичини // Там же.— 1923.— Т. 149.— С. 9—30.

[62] Полянський Ю. Нові археологічні знахідки...— С. 11; його ж. Скарб з Межиріччя Корецького (пов. Рівне на Волині) // Записки НТШ.— 1926.— Т. 144—145.— С. 216—223.

[63] Хроніка НТШ.— 1926.— Ч. 67—68.

[64] Пастернак Я. Гальштатська культура Закарпаття в його природніх межах // Записки НТШ.— 1930.— Т. 100, ч. II.— С. 1—2; його ж. Нововідкриті римські пам'ятки в Галичині і Волині // Там же.— 1931.— Т. 151.— С. 1—17; його ж. Перша бронзова доба в Галичині в світлі нових розкопок // Там же.— 1933.— Т. 152.— С. 63—112.

[65] Пастернак Я. Коротка археольогія західно-українських земель.—Львів, 1932.—95 с.

[66] Пастернак Я. Що кожний повинен знати з археольогії // Життя і знання.— 1931.— Ч. 1—2; його ж. Середньовічні городи на Закарпаттю // Там же.— Ч. 3; його ж. На Теребовельськім замку // Діло.— 1931.— Ч. 202; Полісся в старовині // Літ.-наук. додаток «Нового часу».— 1938.— 14 берез.; його ж. Гетити та їхня культура // Богословія.— 1935.— XIII; його ж Дністер в археології // Діло.— 1937.— 1 трав.; його ж. Старовинний замок Тустань // Життя і знання.— 1938.— Ч. 1.

[67] Пастернак Я. Нові археологічні набутки українських музеїв у Львові за 1928 р. // Записки НТШ.— 1929.— Т. 150.— С. 229—242; його ж Нові археологічні набутки музею Наукового товариства ім. Шевченка у Львові за час від 1929—1932 р. // Там же.— 1933.— Т. 152.— С. 113—130; його ж. Нові археологічні набутки музею Наукового товариства ім. Шевченка у Львові за час від 1933—1936 рр. // Там же.— 1937.— Т. 154.— С. 241—268.

[68] Пастернак Я. Археологічні заняття Т. Шевченка // Літ.-наук. додаток «Нового часу».— 1939.— 7 січ.

Археологічна комісія НТШ тісно співпрацювала з іншими європейськими установами. Заслугою Я. Пастернака є налагодження зв'язків з семінаром В. Щербаківського на кафедрі археології Українського вільного університету в Празі, в якому працювали І. Борковський, Л. Чикаленко, О. Кандиба та інші українські археологи, археологічним семінаром Карлового університету (Л. Нідерле, А. Стоцький), Чеським земським музеєм і Державним археологічним інститутом [69].

Активно співробітничав з НТШ О. Кандиба — поет, археолог, мистецтвознавець, син відомого українського поета О. Олеся. За дорученням музею НТШ він проводив археологічну експедицію по Східній Галичині, завданням якої було ознайомлення з місцевим археологічним матеріалом, насамперед з пам'ятками трипільської культури. У 1928—1929 рр. О. Кандиба працював у Борщівському та Заліщицькому повітах Тернопільщини, оглянув археологічні пам'ятки, виявлені Ю. Полянським у 1920-х рр., провів розкопки трипільських поселень. Детально дослідив О. Кандиба відому печеру «Вертеба» поблизу с. Більче-Золоте, де виявив велику кількість цінного археологічного та антропологічного матеріалу енеолітичної доби. Застосовуючи тут стратиграфічний метод, вчений зафіксував три хронологічні горизонти трипільської культури [70]. Результати своїх досліджень О. Кандиба подав в окремій статті, а також у праці, виконаній під керівництвом А. Стоцького [71]. Всі археологічні матеріали, одержані під час розкопок та розвідок, він передав у музей НТШ.

Вивчаючи матеріали трипільської культури, дослідник працював у львівських музеях (музей НТШ, музеї Дідушицьких та Любомирських, збірки університету Яна-Казимира у Львові). Результати вивчення львівських, а також краківських колекцій він опублікував у статті про кам'яні знаряддя трипільських племен Галичини, де подав їх класифікацію, типологічний аналіз і зробив висновок про генетичну спільність кам'яної індустрії трипільської культури і центральноєвропейських енеолітичних культур, а також ствердив, що кераміка ранніх фаз трипільської культури має численні аналогії в неоліті Подунав'я [72]. На матеріалах неолітичної мальованої кераміки в Галичині О. Кандиба в 1930 р. захистив докторську працю.

1932 р. у Празі, на II з'їзді українських еміграційних установ, він виголосив дві промови та взяв участь в обговоренні наукових рефератів, у тому числі своїх старших колег з НТШ — Я. Пастернака «Унетицька культура в Галичині» та І. Раковського «Походження слов'ян і українського народу зокрема з антропологічного погляду» [73].

О. Кандиба постійно звертався до проблем європейського, зокрема українського, неоліту та енеоліту. Цим питанням присвячена і його моно-

---

[69] Винар Л. Наукова діяльність Олега Кандиби // Укр. історик.— 1985.— Т. 1—4 (85—88).— С. 67.

[70] Кандиба О. Досліди на галицькому Поділлі в рр. 1922 та 1929 // Записки НТШ.— 1937.— Т. 154.— С. 1—14; Винар Л. Наукова діяльність...— С. 60.

[71] Пастернак Я. Олег Кандиба — археолог і дослідник // Укр. історик.— 1969.— Т. 4 (24).— С. 5—7.

[72] Kandyba O. Kamienne nastroje neolitické malované keramiky v Halici // Obzor praehistoricky.— 1930—1935.— R. 9.— S. 32—36.

[73] Винар Л. Головний період наукової діяльності Олега Кандиби: 1930—1940 // Укр. історик.— 1986.— Т. 1—2 (89—90).— С. 42.

графія про селище трипільської культури в с. Шипинці на Буковині та інші праці, окремі з яких ознайомили з цими культурами також американського читача, завдяки кількарічній співпраці вченого з Гарвардським університетом[74].

О. Кандиба, базуючись на західноукраїнських матеріалах, вивів трипільську культуру на європейський рівень завдяки своїм науковим розробкам та практичним заходам (зокрема, організував 1934 р. у Відні виставку трипільських матеріалів з поселення у с. Шипинці). Він, справді, доклав багато зусиль, щоб, як писав в одному зі своїх віршів, навіяних археологією, «прослідкувати прадідівський шлях по двох, а то і більше континентах». О. Кандиба міг би ще багато прислужитися українській науці й культурі, та у червні 1944 р. його було замордовано у фашистському концтаборі.

У 1932 р. дійсним членом НТШ став Л. Чикаленко, який спочатку разом із своїм учителем Ф. Вовком, а потім і сам досліджував палеолітичну стоянку біля с. Городка на Волині та знамениту Мізинську стоянку[75]. Захистивши у Празі дисертацію про розвиток геометричного орнаменту палеолітичної доби, він, як і Кандиба, зацікавився керамікою трипільської культури і в тісній співпарці з НТШ опрацював матеріали поселення у с. Більче-Золоте[76]. Л. Чикаленко був першим професійним археологом, який дослідив літописний Червен *. Опинившись в еміграції у США, дослідник розробив на основі археологічних матеріалів теоретичні проблеми походження і розвитку мистецтва[77].

У вивчення археологічних пам'яток Волині багато праці вклав О. Цинкаловський. Протягом десяти передвоєнних років він зібрав багатий джерельний матеріал, який використовував у публікаціях. Одна з них була присвячена пам'яткам старовини Володимирського повіту[78]. У цій роботі, крім каталога пам'яток з цієї місцевості, знаходимо історико-топографічні замітки про Володимир-Волинський, городища у селах Зимному, Ізові, Литовижі та інших. Загальний реєстр різночасових пам'яток археології Волині та Волинського Полісся, який ще й тепер широко використовують дослідники, вченому вдалося надрукувати тільки 1961 р.[79] Ще дві великі праці — розширені й гарно ілюстровані каталоги пам'яток археології, історії, етнографії, архітектури і природи — опубліковано у Канаді[80]. О. Цинкаловському належить серія науково-популярних статей та книжечок про окремі давньо-

---

[74] Kandyba O. Shipenitz-Kunst und Geräte eines neolitischen Dorfes.— Wien, 1937.— 157 s.; ejusd. Die fortlaunfende Spirale in der baydkeramischen Ornamentik // Archiv für Antopologie.— 1937.— Bd. XXIII, Heft 4.— S. 266—308; Старша мальована кераміка в Галичині // Укр. нац. ін-т в Америці / Під заг. ред. О. Кандиби.— Сент-Пол; Прага, 1939.— С. 129—155.

[75] Іванівська Т. Л. Є. Чикаленко як археолог // Укр. історик.— 1970.— Т. 1—3 (25—27).— С. 132.

[76] Чикаленко Л. Нарис розвитку української неолітичної мальованої кераміки. Більче Золоте // Трипільська культура на Україні.— К., 1926.— Т. 1.— С. 113—202.

* Рукопис звіту про ці дослідження віднайшов в архіві Інституту суспільних наук АН УРСР М. Филипчук.

[77] Іванівська Т. Л. Є. Чикаленко як археолог.— С. 135.

[78] Цинкаловський О. Матеріяли до археології Володимирського повіту // Записки НТШ.— 1937.— Т. 154.— С. 183—240.

[79] Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego.— Warszawa, 1961.— 265 s.

[80] Крушельницька Л. І. Олександр Цинкаловський — археолог та історик Волині // Т. Шевченко і українська національна культура.— С. 88—89.

руські пам'ятки Волині у довоєнних львівських виданнях та в українських часописах, видаваних у Польщі[81].

У вивченні пам'яток Галичини і Волині НТШ допомагали також археологи-аматори. Серед них винятково важливою була діяльність Л. Чачковського. Предметом його зацікавлень стали найдавніші міста Галицько-Волинської землі. Історико-топографічні студії, присвячені Теребовлі, Белзу, Галичу, Звенигороду, Буську, з яких використано археологічні матеріали, і сьогодні не втратили своєї пізнавальної та наукової вартості[82]. Вони містять конкретні дані про топографію, оборонні споруди, церквища і пам'ятки архітектури, довколишні оселі біля згаданих міст. Окремі з них (про Буськ, Звенигород) залишилися в рукописах, і їх варто було б опублікувати.

Давньоруські городища та пам'ятки інших епох привернули увагу В. Кобільника, який, консультуючись з Я. Пастернаком, вивчав їх на території Бойківщини[83].

Із сер. 1930-х рр. Я. Пастернак дедалі більше зосереджується на вивченні слов'янських і давньоруських пам'яток Прикарпаття і Волині. У 1934 р. він почав великомасштабні дослідження стародавнього Галича і продовжив їх до 1941 р. Фінансував ці розкопки митрополит А. Шептицький.

Дослідження, проведені на території Галича, остаточно розв'язали дискусійну проблему локалізації цього міста, що стало можливим після сенсаційних відкриттів фундаментів величного Успенського собору[84]. Всередині храму виявлено саркофаг з похованням засновника собору Ярослава Осмомисла. Відкриті як у самому Галичі, так і на його околицях інші пам'ятки архітектури, житлові, господарські й виробничі споруди, багатий речовий матеріал стали важливим джерелом для висвітлення історичної топографії столиці Галицько-Волинського князівства, її історії та культури. Вченому вдалося дослідити на території Галича старомадярські поховання, пов'язані з переходом угрів в Подунав'я[85]. Результати вивчення письмових джерел та археологічних матеріалів, що стосуються стародавнього Галича, Я. Пастернак узагальнив у монографії, опублікованій 1944 р.[86]

Вчений досліджував також такі давньоруські міста, як Теребовля, Львів, Звенигород, Белз, Плісненськ. Результативними були його розкопки на городищах у Глинську біля Нестерова, Нижньому Струтині на Івано-Франківщині та Страдчу на Львівщині. Цікавили дослідника також давньоруські

---

[81] Цинкаловський О. Доісторична Володимирщина // Життя і знання.— 1932.— Ч. 7; його ж. Пересопниця // Наша Батьківщина.— 1937.— Ч. 1; його ж. Княжий город Володимир.— Львів, 1935; його ж. Сліди християнства на Волині до князя Володимира Великого.— Кременець, 1938; А. С. Олександр Цинкаловський // Укр. календар.— Варшава, 1985.— С. 65—68.

[82] Чачковський Л. Княжий город Теребовля // Життя і знання.— 1932.— Ч. 9.— С. 257—259; його ж. Княжий Белз // Записки НТШ.— 1937.— Т. 154.— С. 15—31; Чачковський Л., Хмілевський Я. Княжий Галич.— Станіславів, 1938.— 77 с.

[83] Кобільник В. З археологічних дослідів на Бойківщині за рік 1931—32 // Літопис Бойківщини.— 1933.— Ч. 2.— С. 3—31.

[84] Пастернак Я. Галицька катедра у Крилосі // Записки НТШ.— 1937.— Т. 154.— С. I—XXI.

[85] Див.: Pasternak J. Die ersten altungarischen grabfunde Nordlich der Karpaten // Archaeologia Hungarica.— 1937.— Bd. XXI.— S. 297—303.

[86] Пастернак Я. Старий Галич.— Краків; Львів, 1944.— 238 с.

поховальні пам'ятки Галицької землі [87]. У 1940 р. Я. Пастернак дослідив великий могильник (88 поховань) у с. Валяві біля Перемишля і підготував роботу за результатами розкопок *. Загалом цей невтомний дослідник здійснив різного масштабу розкопки в 60 місцевостях Галичини, Волині, Закарпаття і Чехо-Словаччини [88].

Я. Пастернак, вивчаючи західноукраїнську археологію, не замикався у вузьких регіональних проблемах, а розглядав їх на тлі найдавніших європейських цивілізацій. Він здійснив наукові поїздки в Краків, Відень, Варшаву, Бухарест, Будапешт, Братиславу, Бреслау, Дрезден та інші міста. Ознайомився з досягненнями європейської науки, читав наукові доповіді. Так, на VII Міжнародному з'їзді істориків у Варшаві був представлений його реферат «Східні периферії унєтицької культури», у 1939 р. Я. Пастернак виступив на Археологічному конгресі в Берліні з доповіддю про пам'ятки карпатських курганів.

Наукові доповіді та реферати з археології та стародавньої історії в НТШ постійно практикувалися і на засіданнях комісії старої історії України, створеної на поч. 1930-х рр. (голова І. Крип'якевич, заступник Й. Пеленський, секретар Я. Пастернак) [89]. Зокрема, досить часто виступали на цих засіданнях Я. Пастернак («Мапа галицьких городищ і замчищ», «Мапа городищ і замчищ ширшої околиці Львова», «План альбому старовини княжих часів», «Печатка з написом «Днеслово» з Белза» та інші) [90], М. Смішко («Культури вчасної доби римського цісарства у Східній Галичині», «Розвадівське залізне ратище з рунічним написом» та інші), який провів розкопки на городищі у с. Малі Грибовичі [91]. Цікаві реферати подали на цю комісію Р. Зубик («Скарб монет із XIII ст. [illegible] Болотні в Перемишлянщині»), Т. Коструба («Город Всеволож», «Місце похоронів кн. Романа Мстиславича», «Чи Белз належав до червенських городів»), І. Крип'якевич («З інвентаризації, планування та обслідування городищ», «Княжий Самбір»).

У листопаді 1939 р. Я. Пастернак був призначений професором археології і завідувачем кафедри археології Львівського університету, а 20 січня 1940 р. затверджений директором Львівського державного археологічного музею, колишнього музею НТШ. У 1940 р. на Всесоюзному конгресі дослідників неоліту і бронзової доби в Києві він виступив з доповіддю «Культура лінійно-стрічкової кераміки в Галичині й на Волині та її відношення до трипільської культури». На Всесоюзному конгресі по вивченню давньоруських міст у Ленінграді (1941) Я. Пастернак виголосив українською мовою

---

[87] Пастернак Я. На теребовельськім замку // Діло.— 1931.— Ч. 202; його ж. Звіт з археологічних дослідів у підземеллі катедри св. Юрія у Львові // Богословія.— 1932.— Річник X, кн. 4; його ж. Перші археологічні розкопки з рамени гр.-кат. Богословської академії у Львові // Там же.— 1936.— Річник XIV, кн. 2—3; його ж. Княжий Звенигород // Літ.-наук. додаток «Нового часу».— 1938.— 6 січ.; його ж. На слідах галицьких княжих дворів // Там же.— 7 січ.; його ж. Струтинське городище // Літопис Бойківщини.— 1938.— Ч. 10; його ж. Із белзької старовини // Новий час.— 1936.— Ч. 196.

* Короткі згадки про цей могильник трапляються у його друкованих працях, однак сам рукопис згаданої наукової роботи втрачений.

[88] Верига В. Дослідник підземного архіву...— С. 96.

[89] Хроніка НТШ.— 1935.— Ч. 72.

[90] Там же.— 1939.— Ч. 74.

[91] Смішко М. Сліди прадавнього поселення на Чорній Горі у Грибовичах Малих біля Львова // Наша Батьківщина.— 1937.— Ч. 4—5.— С. 93—94; його ж. Вістря [illegible] спис з рунічним написом з Розвадова // Літопис Бойківщини.— 1933.— Т. V.— С. 11—13.

доповідь «Княжий город Галич» і після цього на запрошення повторив її у Московському університеті.

Доля закинула вченого в 1944 р. в Австрію. Він працював при археологічних розкопках у Лінці над Дунаєм, що їх проводив Віденський інститут опіки над пам'ятками, згодом короткотривало був науковим працівником університету в Геттінгені, професором археології Українського вільного університету в Мюнхені, читав лекції на філософському факультеті Боннського університету [92].

У травні 1949 р. Я. Пастернак прибув до Канади. Тут він написав ряд статей з історії та археології окремих давньоруських пам'яток Галицько-Волинської землі [93], висвітлив найдавніше минуле окремих земель та територій [94], розробив проблеми, пов'язані з окремими архелогічними культурами та видами пам'яток [95].

Вінцем наукової діяльності Я. Пастернака стала велика підсумовуюча праця з археології України, видана 1961 р. в Торонто [96]. У ній вчений осмислює колосальний археологічний матеріал від доби палеоліту до епохи Київської Русі включно. Завершує монографію розділ про міста.

В останні роки Я. Пастернак звернувся до проблеми етногенезу слов'ян. На замовлення Українського католицького університету в Римі він почав писати працю, присвячену цій проблемі. Завершити її не встиг. Окремі розділи цієї роботи опубліковано [97].

Підсумовуючи огляд, варто відзначити, що археологічні студії посідали важливе місце у науковій та культурно-просвітній діяльності НТШ. У своїх дослідженнях з найдавнішої історії археологи Товариства не обмежувалися регіональними рамками, а виступали з позицій загальноукраїнської етнічної та культурної єдності. Разом з тим вони розуміли, що західноукраїнський регіон треба вивчати на тлі європейських цивілізацій. Високий науковий рівень археології в НТШ засвідчують також контакти з науковцями інших країн, обмін літературою, робота зарубіжних вчених над музейними збірками Товариства.

Завдяки широким польовим дослідженням, допомозі археологів-аматорів та активній видавничій діяльності в науковий обіг введено видатні пам'ятки археології, унікальні археологічні знахідки, які досі залишаються окрасою стародавньої культури Галичини і Волині.

---

[92] Див.: Верига В. Дослідник підземного архіву...— С. 95.

[93] Пастернак Я. Літописний город Пліснеськ і проблема варягів у Галичині // Наук. зб. УВУ.— Т. V.— Мюнхен, 1948.— С. 138—148; його ж. Княжий город Львів // Наш Львів.— Нью-Йорк, 1953.— С. 3—16; його ж. Пам'ятки старовини села Городниці на Поділлі // Городниця. Пропам'ятна книга.— Торонто, 1958.— С. 18—28; його ж. Літописний город Перемишль і проблема білих хорватів // Перемиський зб.— Філадельфія, 1961.

[94] Пастернак Я. Найстарші часи Волині // Волинознавство. Праці Ін-ту дослідів Волині.— Т. 1: Волинь у боротьбі за волю України.— Вінніпег, 1952; його ж. Угнівщина у глибині віків // Угнів та Угнівщина. Історико-мемуарний зб. Укр. архів.— Т. XVI.— Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1960.— С. 35—42.

[95] Пастернак Я. Привісні печатки княжої доби на Україні // Рід і Знамено.— 1947.— Л. 4.— С. 3—15; його ж. Нашийні гривни в Україні // Записки НТШ.— 1963.— Т. 177.— С. 266—271; його ж. Найстарші християнські пам'ятки в Україні // Логос.— Т. II, кн. 1.— Вотерфорд, 1951.

[96] Пастернак Я. Археологія України.— Торонто, 1961.— 788 с.

[97] Пастернак Я. Етногенеза слов'ян у новій археологічній літературі // Записки НТШ.— 1962.— Т. 169.— С. 436—448; його ж. Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях // Там же.— 1976.— Т. 189.— 150 с.

Серед вчених, причетних до археології в НТШ, виразно виділяються постаті М. Грушевського та Я. Пастернака. Заслугою М. Грушевського є пробудження інтересу до цієї науки, високий професійний підхід до неї, створення фундаменту для подальшого вивчення старожитностей в регіоні. У діяльності Я. Пастернака вдало поєдналися широкомасштабні розкопки та розвідкові роботи з теоретичними узагальненнями. Він був чи не єдиним дослідником, який навіть в умовах еміграції далі активно працював на ниві української археології.

Говорячи про значення НТШ, М. Грушевський писав, що ім'я Шевченка з'єднало розділених кордоном дітей української нації в одному Товаристві, якому судилося з часом відіграти важливу роль в історії українського культурного життя. Вагомою складовою частиною цього життя була також археологія.

Володимир ПЕТЕГИРИЧ, Дмитро ПАВЛІВ

ПРО 156-й ТОМ ЗАПИСОК НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА, ЯКИЙ НЕ ВИЙШОВ ДРУКОМ У 1939 році

Загальновідомо, що Записки НТШ — найбільш репрезентативне наукове видання Товариства. Вони віддзеркалюють найважливіші здобутки різних галузей національної науки, насамперед історії, археології, права, філософії, літературознавства, мовознавства, фольклористики, етнографії, мистецтвознавства, пропонують не лише широкі узагальнення фактичного матеріалу, але й ряд концептуальних теоретичних і методологічних засад науки, засвідчуючи європейський академічний рівень НТШ і його високе реноме у світі. Тому на Записки Виділ (Президія) Товариства звертав особливу увагу.

Перший том записок побачив світ 1892 р. (наступного року наукова громадськість буде святкувати 100-річчя його появи). Без сумніву, вплинула на це реорганізація Товариства. На Загальних зборах НТШ було ухвалено новий Статут, третій і четвертий параграф якого так декларували завдання і форми діяльності Товариства: «...Плекати та розвивати науку і штуку в українсько-руській мові, зберігати та збирати всякі пам'ятки старинности і предмети наукові України-Руси. До сеї цїли мають вести: 1) наукові досліди: а) з філології руської і слов'янської, з історії українсько-руського письменства і штуки; б) з історії і археології України-Руси, а також з наук філософічних, політичних, економічних і правничих; в) з наук математичних, природничих з географією і лікарських; 2) відчити, розправи і розмови наукові; 3) з'їзди учених, літератів і артистів; 4) видання наукових «Записок» Товариства і інших творів наукових...»[1] Таким чином, НТШ, згідно зі Статутом, бере на себе обов'язок всебічної організації наукового життя, яке безпосередньо має відображатися у періодичному серійному виданні — органі Товариства. Разом із задумом створити таке видання перед НТШ постало питання про залучення до своїх рядів наукових сил, щоб «розвивати українську мову і науку так, як це робили інші слов'янські народи у складі Австро-Угорщини у своїх академіях наук або наукових товариствах»[2]. Першим редактором Записок був обраний професор Юліан Целевич. Він, однак, з огляду на стан здоров'я, вів це видання номінально. У грудні 1892 р. Ю. Целевич помер і редакторство перебрав професор Олександр Барвінський. Зауважимо, що розпочато видання Записок не без допомоги фундатора НТШ Олександра Кониського. Деякі дослідники навіть вважають, що перші томи Записок допомагав укладати О. Кониський, а Ю. Целевич та

---

[1] Статут Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, ухвалений 13 березня 1892 р. Центральний державний історичний архів УРСР у Львові (далі — ЦДІА УРСР у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 3, арк. 1.

[2] Стебельський Б. 100 років НТШ // Ювілейний Зб. наук. праць з нагоди 100-річчя НТШ і 25-річчя НТШ у Канаді.— Торонто, 1977.— С. 17.

О. Барвінський були «радше технічними редакторами»; О. Кониський «збирав матеріали, листувався з авторами» і, як підтверджують архівні матеріали, часто консультував щодо побудови Записок та їх технічного оформлення. 1895 р. приїжджає до Львова Михайло Грушевський і за ухвалою Виділу НТШ стає головою Історично-філософічної секції, заступивши Анатоля Вахнянина. Йому ж, як відомому вченому, доручено редагування Записок. До часу, коли М. Грушевський перебрав редакторство Записок, появилося чотири книжки: 1892 р.— одна, 1893 р.— одна, 1894 р.— дві. Починаючи з 1895 р., Записки виходять, з ініціативи нового редактора, як квартальник, а від 1896 р.— як двомісячник. Це була велика подія в житті України, а разом з тим справжній тріумф українського наукового і культурного поступу. 1897 р. М. Грушевського обрано головою НТШ. З цього часу Записки, які спочатку були органом усіх трьох секцій — Історично-філософічної, Філологічної і Математично-природописно-лікарської, вміщують праці лише перших двох секцій, третя — створює власний орган. До серпня 1913 р. під редакцією М. Грушевського вийшло 112 томів (5—98, 101—118; томи 99 і 100 вийшли з друку після війни як «Ювілейний збірник» на пошану К. Студинського). За понад 18 років редакторства М. Грушевським Записок (не на всіх титульних сторінках фігурує його прізвище) видання здобуло собі загальне визнання, а НТШ як установа «стало загально шанованим Товариством серед власного і чужинецького наукового світу»[3].

Від'їзд М. Грушевського зі Львова у вересні 1913 р., перша світова війна, значний відплив наукових сил (багато членів НТШ і авторів Записок не вернулися з фронтів), а далі закріплення на західноукраїнських землях польського санаційного самоврядування, адміністративно-політичні утиски, фінансові труднощі тощо різко зменшили обсяг науково-видавничої діяльності НТШ. Негативно позначилося на підготовці Записок припинення з кін. 1920-х рр. наукових контактів з вченими, які проживали в УРСР (до і після революції на сторінках Записок бачимо імена таких істориків, як В. Барвінський, В. Липинський, М. Василенко, М. Слабченко та інші). З поч. 1930-х рр. цей, сказати б, науковий вакуум частково заповнює так звана наддніпрянська еміграція істориків, що осіла в Празі, Варшаві, Відні, Парижі. У Записках з'являються праці В. Біднова, І. Борщака, І. Лоського, С. Наріжного, Д. Олянчина. Але цього, попри навіть порівняно сталий науковий контингент Західної України, було не досить для повнокровного життя Записок. За 24 роки (1914—1939) вийшло всього 39 томів. На той час редагування Записок не перебувало в одних руках, як це здебільшого було в НТШ за часів Грушевського. Праці Історично-філософічної і Філологічної секцій редаговано окремо, хоч далі зберігається загальна (наскрізна) нумерація томів. Редакторами праць Історично-філософічної секції були Іван Крип'якевич, Філологічної — Кирило Студинський, Ярослав Гординський, Василь Сімович. На титульних сторінках 119—133 томів (1914—1924) не зазначено, яка секція готувала праці та хто був відповідальним редактором. Що ж до змісту публікованих статей, то характерною була, зокрема, «поява чималої кількості історіографічних розвідок з підкресленим

---

[3] Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство імені Шевченка.— Мюнхен, 1970.— С. 36.

у них інтересом до державницького напрямку й з піднесенням ваги праці В. Липинського і С. Томашівського»[4], ряд із них порушує питання, які мають виразне теоретичне забарвлення.

Яка доля спіткала Записки, як і інші видання НТШ, після вересня 1939 р.? Адже незаперечним є факт, що підготовка серійних видань, незважаючи на всілякі політичні тривоги та фінансові труднощі, у другій пол. 1930-х рр. провадилася в НТШ дуже активно. Останні томи Записок — праці Філологічної і праці Історично-філософічної секцій вийшли 1937 р.

Донедавна вважалося, що всі без винятку видання, в тому числі черговий історично-філософічний том Записок, наприкінці 1930-х рр. безслідно пропали. Це припущення випливало з контексту заходів, пов'язаних з ліквідацією НТШ як установи (відомо, 14 січня 1940 р. влада доручила Виділові скликати збори і винести ухвалу про розв'язання Товариства[5]) — було репресовано ряд дійсних членів НТШ, націоналізовано майно Товариства (землі, будинки, друкарню, переплетню, книгарні), розподілено «під опіку Академії» його музейні та бібліотечні фонди тощо. Вчинено розправу не лише над Товариством, а й над науковою продукцією, яку готували до друку. «Майже готові праці НТШ, а саме один том Записок, [одне] число «Сьогочасного і Минулого» і подвійне число «Української книги» — знищили»[6]. Таким чином, на 155 томі припинено видання Записок у Львові. Ці факти, власне, стали підставою для продовження із 156 тому єдиної нумерації Записок після того, як на Загальних зборах українських вчених-емігрантів 30 березня 1947 р. у містечку Міттенвальд поблизу Мюнхена (Німеччина) було повернуто до активного життя НТШ. Згодом 156 номер було надано томові, яким розпочато друкування Записок на еміграції. У томі за редакцією Бориса Крупницького вміщено добірку праць, присвячених 300-літній річниці повстання Б. Хмельницького на Україні (Мюнхен, 1948, 170 с.).

З відновленням НТШ у Львові 21 жовтня 1989 р. розпочато активне вивчення документальної та видавничої спадщини Товариства (це передбачено його Статутом), започатковано видавничі заходи і підготовку окремих наукових проектів Товариства (насамперед Енциклопедії НТШ). У ході цієї роботи виявлено чимало невідомих матеріалів НТШ, в тому числі окремі матеріали 156 тому Записок редакції 1939 р. Віднайшлися вони у домашньому архіві академіка Івана Крип'якевича. До нього матеріали потрапили не випадково — Іван Крип'якевич був редактором праць Історично-філософічної секції, що входили до 156 тому Записок. Повний том матеріалів чи його верстка у завершеному вигляді, на жаль, не відомі.

Загальне ознайомлення зі складом матеріалів вказує, що 156 том готувався за традиційною структурою Записок, мав складатися з трьох розділів: наукові статті, Miscelanea (дрібні замітки) і критика та бібліографія. Збереглися, насамперед, рукописи статей, які готували до друку,— більшість їх правлена червоним чорнилом. Інші статті — це або машинописи, або друкарські відбитки. Разом із статтями зібрано рецензії та зауваги на окремі статті,

---

[4] Історія Наукового товариства імені Шевченка. З нагоди 75-річчя його заснування. 1873—1948.— Нью-Йорк; Мюнхен, 1949.— С. 35.
[5] Див. Додаток.
[6] Історія Наукового товариства...— С. 45.

теж рукописні (переважно пера І. Крип'якевича). Виявлено кілька робочих варіантів плану-проспекту 156 тому, складеного редакором І. Крип'якевичем. У плані вказано прізвище й ім'я автора, назву праці та її обсяг. Варіанти плану не ідентичні, мають, як правило, різне смислове навантаження, показують зміни у доборі статей, доповнення. Їх, загалом, можна поділити на плани-проспекти і списки праць, які включені або будуть включені до тому. Часто у них виділено рубрику з позначкою, які статті уже набрано в друкарні, а які ще залишаються в рукописах. Усі ці матеріали збереглися в окремій папці того часу під заголовком «Записки НТШ, том 156 (матеріали)» (домашній архів І. Крип'якевича, папка № 152).

Який вигляд мав план 156 тому Записок?

Основна увага редактора й автора плану-проспекту зосереджена на першому розділі тому Записок — на науково-теоретичних статтях. Вони найретельніше опрацьовані. Зміст другого розділу розкритий менше. Немає інформації про рецензійний розділ і бібліографію.

Основуючись на найповніших варіантах плану-проспекту, 156 том Записок можна реконструювати у такому вигляді:

I розділ [наукові статті]

Д. Дорошенко. Д. М. Бантиш-Каменський і його «Історія Малой России».

І. Витанович. З методології й історіографії Михайла Грушевського.

М. Кордуба. Кандидатура Болеслава Тройденовича на галицько-волинський престіл.

[Три] замітки до топографії Галицької Держави:

А. Демчук. Де лежав літописний Всеволож?

Т. Коструба. Всеволож і Всеволозька волость.

І. Крип'якевич. Деякі літописні назви з Галичини.

С. Білецький. Пограниччя Галицько-Волинської держави з Польщею та Литвою в XIII ст.

Д. Олянчин. Пункти І. Виговського на Варшавський сойм 1659 р.

І. Лоський. Григорій Винський і його Записки.

В. Січинський. М. Грушевський як бібліофіл.

О. Цинкаловський. Матеріали до археології Володимирського повіту (закінчення праці, початок у 155 т. Записок).

Я. Пастернак. Нові археологічні набутки Музею НТШ.

І. Крип'якевич. Хроніка Історичної секції НТШ.

М. Кордуба. Становище Галицько-Волинської держави в Європі.

До цього ряду праць можна віднести ще такі статті та повідомлення:

О. Пріцак. Подорожі монаха Юліяна до Великої Угорщини (1235—1238), як джерело до історії України.

Його ж. В справі грамот арабських патріархів у Львові.

С. Наріжний. Розвідування московських посланців на Україні у другій половині XVII ст.

Крім того, до I розділу, очевидно, належала робота М. Кордуби, початок назви якої такий: «Die dominierende Stellung...»

II розділ

Більшість відомостей про цей розділ дуже фрагментарна, має лише інформативне навантаження:

Волицький. Холмщина в молоді роки М. Грушевського.

М. Клапчук. Деякі метрики з Покуття і Гуцульщини з другої половини XVIII ст.

О. Пріцак. Вість...

К. Завалинець (?) Турецькі джерела...

С. Білецький. До генеалогії Романовичів.

І. Карпинець. Колонізація західноукраїнських земель польськими осадниками. 1919—1939 рр.

А. Генсьорський. До питання про болохівських князів.

Т. Коструба. Підгорай і волость (?).

Його ж. Всеволож.

Його ж. Родна Баня.

Його ж. Белз...

Його ж. Заселення белзької землі.

І. Крип'якевич. Іван Федоров у Львові.

М. Возняк. Головацький...

Що ж до III розділу, то у згаданих планах подано лише заголовки «Рецензії», «Бібліографія». В одному із планів уміщена рубрика «Некрологи».

Збереглися тексти статей І. Витановича — «З методології й історіографії Михайла Грушевського» (верстка); А. Демчука, Т. Коструби та І. Крип'якевича, об'єднані спільним заголовком «Три замітки з топографії Галицької Держави». Статті А. Демчука і Т. Коструби відомі з верстки (стаття А. Демчука, крім того, збереглася в рукописі, стаття І. Крип'якевича — в рукописі й машинописі). Статтю І. Витовича опубліковано 1966 р. під заголовком «Уваги до методології і історіософії М. Грушевського» в журналі «Український історик» (1966, т. 3, № 1—2, с. 32—51). «Три замітки...» не друкувалися. На першій сторінці верстки статті А. Демчука рукою редактора зроблено помітку пізнішого часу: «не вийшли у світ». Це стосується і статті Т. Коструби, яку заверстано разом зі статтею А. Демчука. Статтю «Деякі літописні назви з Галичини» І. Крип'якевич вдруге готував до друку наприкінці 1950—60-х рр. (цілком можливо, що для серійного видання «Історичні джерела та їх використання»), але і тоді вона не побачила світ.

Крім того, збереглися рукописи статей Д. Олянчина, І. Лоського, В. Січинського. Статтю І. Крип'якевича «Хроніка Історичної секції НТШ», очевидно перед подачею до друку, доповнювано. Останній варіант її заголовка — «Історично-філософічна секція НТШ під керівництвом М. Грушевського». Збережено також рукопис двох згаданих повідомлень О. Пріцака, рукопис повідомлення М. Клапчука та машинопис великої статті С. Наріжного. Остання опубікована у Працях Українського історико-філологічного товариства в Празі (1941, т. 3).

На цьому вичерпуються відомості про 156 том Записок. Хоча більша частина тому не збереглася, номінально можемо вважати його додатковим 155—2 або 156—1 томом Записок. Ставилося питання про те, щоб матеріали цього тому (разом з рецензіями та відгуками І. Крип'якевича на статті) видати як археографічну пам'ятку НТШ. Проте на сьогодні виявлено замало матеріалів, щоб здійснити цей намір. Втім, пошук триває, можливо, в майбутньому будуть виявлені — чи то в державних зібраннях спадщини НТШ, чи то в приватних архівах і колекціях — й інші підготовлювані НТШ до 1939 р. видання.

Залишається додати, що низка згаданих матеріалів не втратила своєї наукової вартості та актуальності. З дозволу спадкоємця архіву академіка

І. Крип'якевича сина Романа Крип'якевича публікуємо у нашому томі праці Т. Кострубі, А. Демчука, Д. Олянчина, а також два матеріали самого академіка І. Крип'якевича, писані у 1938—1939 рр.

Олег АНТОНОВИЧ

ДОДАТОК

Загальні збори — надзвичайні Наукового товариства ім. Шевченка у Львові дня 14 січня 1940 р. в салі Культурно-історичного музею НТШ

Порядок денний:

1. Справа розв'язання Товариства;
2. Передача майна Товариства Академії Наук УРСР;
3. Справа Ліквідаційної комісії.

Поч[аток] год[ина] 20

Приявних 43 членів: В[асиль] Щурат; Ю[ліян] Гірняк; [Ольга] Дучимінська; В[олодимир] Левицький; д-р Іван Копач; Юрій Полянський; Д[енис] Коренець; К[ирило] Студинський; В[асиль] Гарасимчук; М[ирослав] Семчишин; Омелян Саєвич; д-р Богдан Барвінський; д-р Володимир Кучер; Осип Роздольський; д-р Йосип Пеленський, М[ихайло] Тершаковець; С[тепан] Гевак; Амврозій Андрохович; Вол[одимир] Дорошенко; Роман Гарасимчук; В[асиль] Рижевський; Микола Капуста; Омелян Терлецький; Іван Грабар; д-р Р[оман] Цегельський; д-р І[ван] Крип'якевич; В[асиль] Сімович; В[...]; Ан[дріян] Добрянський; Іван Боднар; Юліян Дроздовський; Марія Фуртак-Деркачева; д-р Кость Кисілевський; Йосип Шемлей; Філарет Колесса; д-р О[лександр] Тисовський; С[еверин] Пастернак; І[ван] Ковалик; д-р Стан[іслав] Старосольський; д-р Д[енис] Лук'янович; В[асиль] Лев; д-р Роман Зубик; м-р Яр[ослав] Чума.

Збори відкрив заступник голови проф. Іван Боднар, вказавши [redacted] завдання, яке вони мають виконати, а саме — мають рішити у зв'язку [redacted] новими подіями, що має з Товариством статися. Присвятив теж згадку покійним дійсним і звичайним членам Товариства, що померли у звітному часі, а саме др. Ярослав Гординський, Ольгерд Бочковський, акад. [Дмитро] Граве, проф. Ол[ександр] Лотоцький; із звичайних [членів] — др. [Володимир] Лициняк і дир[ектор] М[ихайло] Грицак. Пам'ять усіх вшанували приявні повставанням з місць. Опісля [redacted] пропозицію проф. [І.] Боднара вибрали провідником зборів акад. др. Кирила Студинського, який покликав [redacted] секретаря Зборів др. Романа Гарасимчука.

Першу справу за ухвалою Виділу, реферував проф. Василь Сімович. Він підніс значення й завдання Товариства, його працю останніми роками й ті важкі умови, з якими Товариство боролося не маючи матеріальної допомоги. Тим то Виділ зараз таки після зміни обставин, коли Радянський Союз визволив кол[ишню] Західну Україну з-під панування Польщі, звернувся до Академії Наук в Києві, щоб вона заопікувалася Товариством і зустрівся [redacted] прихильністю Академії. Треба було тільки винайти форму для переходу НТШ під опіку Академії. Для тієї справи Академія делегувала

Управа і члени Наукового товариства імені Шевченка у Львові. Близько 1931 р. Сидять (зліва направо): В. Охримович, не встановлено, О. Степанів-Дашкевичева, не встановлено, І. Кокорудз, І. Копач, М. Кордуба, С. Громницький, В. Левицький, Ю. Романчук, не встановлено, не встановлено, не встановлено, М. Фуртак-Деркачева, К. Студинський, І. Раковський.

28 1/2 837-1

1. Вважаючи на те, що Наукове Товариство ім. Шевченка відіграло свою роль в історії визвольного руху українського народу проти економічного, політичного і культурного гніту панської Польщі, а в зв'язку з злученням українського народу в Союзі Радянських Соціялістичних Республік для західних областей У.Р.С.Р. створені виключно сприятливі умови для всебічного розвитку й розквіту радянської науки і культури — Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові ліквідувати.

Уривок із протоколу останніх Загальних (Надзвичайних) Зборів Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 14 січня 1940 р.

в листопаді 1939 р. двох своїх співробітників, Д[авида] Д[емидовича] Копицю та І[ллю] І[саковича] Стебуна, які на місці зазнайомилися із справами Товариства, його організацією, дотеперішньою науковою працею і планом майбутньої праці, складом наукових працівників і т. д. Опісля Товариство провідали — віцепрезидент Академії акад. [Олександр] Палладін, голова відділу суспільн[их] наук акад. М[ихайло] Калинович, керівник відділу історії Бєлоусов і цілий ряд інших наукових працівників Академії. Акад. О. Палладін і М. Калинович відбули з проводом Товариства та представниками секцій і установ ряд конференцій, у висліді яких виявилося, що НТШ, як Товариство, можна б зберегти в цілості, але праці в ньому не буде, бо радянська влада таких товариств не визнає й не дає їм допомоги та що з Товариства не можна утворити Філії Академії, бо на це не дозволяє статут Академії (в тій самій державі філій не буває). Залишилося утворити філії Київських інститутів і то таких, де для наукової праці є підстави (для математиків, фізиків, природознавців такої бази немає, дарма, що геологічні збірки поважні і цінні) і в тому дусі представники рішилися вести переговори в Києві. В грудні йшли в цім напрямі наради в Академії, так що в половині грудня делегат Академії І. І. Стебун подав Товариству рішення Академії Наук щодо Товариства, а саме, щоб:

1. Товариство зліквідувалося;
2. Ухвалило передати майно на власність Академії Наук, за що
3. З секцій та комісій Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка мають повстати філії таких інститутів Академії Наук: 1) мови, 2) літератури, 3) економіки, 4) фольклору, 5) археології та 6) історії. З кінцем грудня навідалися до Києва наші члени Академії і повноважений Товариства акад. др. Кирило Студинський, який привіз такі рішення Академії: після ліквідації Наукового тов[ариства] ім. Шевченка всі наукові відділи (крім музеїв) і промислові підприємства (друкарня, переплетня, книгарня) і нерухоме майно (доми, поле) залишаються при Академії Наук у Києві, а музеї як наукові лабораторії при інститутах переходять під опіку Нар[одного] Комісаріату Освіти УРСР. Так стоїть справа, і сьогоднішні Збори повинні відповідними ухвалами її завершити.

Дир[ектор М.] Капуста подав перегляд білянсу Товариства. На основі провірки книг і діловодства білянс Товариства з кінцем 1939 р. виносив около 660 000 карб., майно 540 000 карб.; рухомости мають вартість 634 000 карб.; чужі кредити, довги мають зрівноваження в банках. Найбільший вплив був у біжучому році, бо на загальну суму 63 000 карб. одержало Товариство 45 000 карб. від Обласного Фін[ансового] Комітету, підмога, якої Тов[ариство] досі не мало. Референт висловився за передачею майна Товариства Академії Наук УРСР.

Заслухавши інформаційну доповідь академіка К[ирила] О[сиповича] Студинського та обговоривши звітну доповідь відповідального секретаря Товариства тов. [В] Сімовича Загальні збори Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка ухвалюють:

1. Вважаючи на те, що Наукове товариство ім. Шевченка відіграло свою роль в історії визвольного руху українського народу проти економічного, політичного й культурного гніту панської Польщі, а в зв'язку з злученням українського народу в Союзі Радянських Соціалістичних Республік для західних областей УРСР створені винятково сприятливі умови для всебічного розвитку й розквіту радянської науки і культури — Наукове товариство ім. Шевченка ліквідувати.

2. Передати все майно та допоміжні установи Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, зокрема майно бібліотеки, Музеїв Природознавчого, Культурно-історичного і Воєнних пам'яток, книгарню, друкарню, переплетню та нерухоме майно (два будинки на вулиці Чернецького № 24, 26, два будинки по вул. Су-

пінського № 21, 23 та господарство в Белелуї (Снятинського повіту)), а також майно всіх інших товариств і установ, яке за їх статутами та на іншій підставі припало Науковому товариству ім. Шевченка у Львові.

3. Доручити виконання цієї постанови члену Товариства академіку [К.] Студинському та під його керівництвом і спільно з ним управлінню товариства.

У кінцевій промові акад. др. Кирило Студинський зазначив, що останні Збори Наукового товариства ім. Шевченка зрозуміли вагу хвилини, бо винесли таке, а не інше рішення. Він вказав на великий рівень науки в СРСР і в УРСР, на незвичайну дбайливість влади Союзу для науки й наукових інституцій, то видно хоч би з бюджету Академії Наук (32 міліони карб. річно!), зазначив, що сподівається світлої майбутності для колишнього Наукового товариства ім. Шевченка і, зокрема, забезпеки всіх його відділів (бібліотеки, музеїв, книгарні, друкарні, переплетні) і теперішніх і колишніх його співробітників, нарешті згадав про всіх голов Наукового тов[арист]ва ім. Шевченка, а саме: Кирило Сушкевич, Дем'ян Гладилович [двічі], Ізидор Громницький, Юліян Целевич — від 1873 до 1893 рр., від 1893 р., коли Товариство стало Науковим — Олександр Барвінський, проф. Михайло Грушевський, якого в часі світової війни заступав Степан Томашівський, як заступник голови, по війні — др. Василь Шурат, др. Кирило Студинський, др. Володимир Левицький й др. Іван Раковський. Всі вони серед тяжких умов працювали якнайкраще для науки, для Товариства з доброї волі, працювали, вкладаючи в цю працю ввесь свій хист, вміння і душу та за це їм належиться від останніх Зборів тепла згадка й належна подяка. Така сама подяка належиться Радянській владі, що довгий час відносилася до Наукового товариства ім. Шевченка у Львові з великим довір'ям та йому помагала. Подякою за поважний настрій на Зборах учасникам і [з] заповіддю якнайкращого розвитку українській науці в новій організаційній формі акад. Кирило Студинський у год. 21-шій 30 хвилин закрив Збори.

К[ирило] Йосифович Студинський,
провідник Зборів

Роман Гарасимчук,
секретар Зборів

ЦДІА УРСР у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 31, арк. 93—96. Рукопис. Оригінал.

Український історик. Журнал Українського історичного товариства.— Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1985—1989.— Ч. 83—103.

Процеси демократизації і національного розвитку пробивають зведену з епохи «культу» та «застою» стіну між науковцями України і української діаспори. Вітчизняні дослідники історії України вперше за тривалий час отримали можливість відкрито ознайомлюватися з публікаціями своїх колег із США, Канади, Західної Європи, зіставляти методологію та оцінки, погоджуватися чи полемізувати — і це без обов'язкового навішування «ярликів».

Серед видань діаспори окреме місце посідає «Український історик» («УІ») — єдиний поза межами України фаховий історичний журнал, що є речником української національної історіографії.

«УІ» видається з 1963 р. під егідою Українського історичного товариства (УІТ) річним обсягом 260—360 сторінок. Очолює журнал доктор Любомир Винар (Кентський університет, він же голова Наукової Ради при Світовому Конгресі Вільних Українців), у складі редколегії — українські науковці із США (зокрема Ігор Каменецький, Богдан Рубчак, Дмитро Штогрин), Канади (Олександр Баран, Олег Герус, Орест Субтельний) і Західної Європи (Юрій Бойко, Аркадій Жуковський та ін.), що представляють УІТ, Наукове товариство імені Т. Шевченка (НТШ), Вільну Українську Академію Наук (ВУАН). Редакційна колегія «УІ», отже, об'єднує всі основні осередки української історичної та українознавчої науки в діаспорі. З 1985 р. журнал став виданням власне історико-українознавчим. Без сумніву, огляд публікації «УІ» може дати певне уявлення про стан зарубіжної української історичної науки і українознавства кількох останніх років.

Відносно невелику частину матеріалів «УІ» становлять оригінальні історичні дослідження. Це, зокрема, розвідки Олександра Домбровського про антів та «Скитію» Геродота [1], Мирослава Небелюка про гетьмана Івана Мазепу [2], Аркадія Жуковського про становище українських земель під румунською окупацією в 1941—1944 рр. [3], Юрія Бойка про діяльність редакції газети «Українське слово» у Києві в другій пол. 1941 р. [4] Для читача в Україні вказані статті незвичні. Олександр Домбровський, наприклад, вражає природним для дослідника з діаспори грунтовним

---

[1] Домбровський О. Проблема антів на сучасному етапі ранньоісторичних дослідів // Український історик (далі, покликаючись на цей часопис, подаємо рік видання, число та сторінки).— 1985.— Ч. 1—4.— С. 9—33; Його ж. Геродотова Скитія.— 1987.— Ч. 1—4.— С. 54—66; 1988.— Ч. 1—4.— С. 106—118.

[2] Небелюк М. Мазепа в оцінці Вольтера.— 1987.— Ч. 1—4.— С. 72—82.

[3] Жуковський А. Українські землі під румунською окупацією в часі другої світової війни: Північна Буковина, частина Басарабії і Трансністрія, 1941—1944.— 1987.— Ч. 1—4.— С. 83—96.

[4] Бойко Ю. «Українське слово» у 1941.— 1988.— Ч. 1—4.— С. 139—147.

знанням бібліографії свого предмету — як радянської, так і світової, україномовної та іншомовної. Для вітчизняних колег це сьогодні є переважно недосяжним, передусім, внаслідок неукомлектованості бібліотечних фондів та через брак нормального міжнародного обміну. Важко полемізувати [redacted] розвідками про часи другої світової війни, адже участь структур ОУН і УПА в боротьбі з окупантами радянська історіографія тривалий час заперечувала, [redacted] повне відкриття архівів та оперті на них достовірні дослідження на Україні — поки що справа майбутнього.

Велику вагу «УІ» приділив публікаціям документів з коментарями. Стосуються вони, зокрема, часів Івана Мазепи [5], діяльності УНР [6], історії УРСР [7]. У цьому ж ряді — спогади генерала армії УНР Миколи Капустянського [8], академіка Миколи Василенка [9], професора, члена-засновника УІТ Наталії Полонської-Василенко [10], визначного наукового і громадського діяча професора Володимира Кубійовича [11].

Виділяються численні матеріали, присвячені науковій та політичній діяльності Михайла Грушевського, зібрані здебільшого в рубриці «Грушевськознавство» [12]. До речі, згідно з підрахунками Любомира Винара Грушевський [redacted] 1879 публікацій — розвідок, статей, джерельних матеріалів, історичних творів, белетристики, рецензій тощо [13].

На сторінках журналу також [redacted] пам'ять вчених: академіка Дмитра Багалія [14], Олега Кандиби-Ольжича [15], Бориса Крупницького [16] та ін. Якщо праці Дмитра Багалія наукова громадськість України знає, то інші згадані дослідники майже не відомі. Звичайно, цьому є пояснення. О. Кандиба-Ольжич — плідний український археолог (здійснював розкопки на території Західної України і Чехо-Словаччини, мав близько 30 наукових публікацій, що вийшли друком у Львові, Празі,

---

[redacted] Горбач О. Універсал гетьмана Івана Мазепи з 10.XII.1700 року.— 1987.— Ч. 1—4.— С. 67—69; Винар Л. Універсал Івана Мазепи для Івана Дяківського: історіографічна замітка // Там же.— С. 70—71.

[redacted] Записна книжечка О. Жуковського з 1919 року.— 1986.— Ч. 1—2.— С. 75—86; Ч. 3—4.— С. 97—111; Вісти з Української Центральної Ради. № 7. Травень 1917 р.— 1987.— Ч. 1—4.— С. 160—173 [redacted] ін.

7 Цюцюра Т. Б. Проект тексту Конституції Союзу РСР в редакції Української РСР.— 1986.— Ч. 1—2.— С. 21—36 [redacted] ін.

[redacted] Капустянський М. Нариси споминів 1929—1939 років.— 1987.— Ч. 1—4.— С. 97—106.

[redacted] Василенко М. Моє життя.— 1988.— Ч. 1—4.— С. 129—138; 1989.— Ч. 1—3.— С. 114—120.

10 Полонська-Василенко Н. Революція 1917: Спогади.— 1988.— Ч. 1—4.— С. 119—128; 1989.— Ч. 1—3.— С. 106—113.

11 Кубійович В. Мої візити у митрополита Андрея Шептицького.— 1989.— Ч. 1—3.— С. 121—123.

12 Приймак Т. Конституційний проект М. Грушевського з 1905 року.— 1985.— Ч. 1—4.— С. 34—45; Жуковський А. Михайло Грушевський і журнал «Україна».— 1986.— Ч. 1—2.— С. 5—20; Винар Л. Австрійські урядові документи про призначення Михайла Грушевського професором Львівського університету.— 1986.— Ч. 3—4.— С. 76—89; Домбровський О. Михайло Грушевський і Київська наукова традиція.— 1986.— Ч. 3—4.— С. 133—135; Грушевський М. Роковини 20/7 листопада 1917.— 1988.— Ч. 1—4.— С. 165—167; Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті [redacted] вияви в них основних питань українознавства.— 1989.— Ч. 1—3.— С. 82—91 та ін.

13 Див.: Шумелда Я. [Рецензія].— 1986.— Ч. 3—4.— С. 137.— Рец. [redacted] кн.: Lubomyr R. Wynar. Mikhailo Hrushews'kyi, 1866-1934: Bibliografic Sources.— New York; Toronto: Ukr. Historical Association, 1985.— I-XVIII, 203 p.

14 Оглоблин О. Пам'яті Дмитра Багалія.— 1988.— Ч. 1—4.— С. 92—105.

15 Пам'яті доктора Олега Кандиби-Ольжича.— 1985.— Ч. 1—4.— С. 46—164; Штогрин Дм. Олег Кандиба-Ольжич: Бібліографія.— 1986.— Ч. 1—2.— С. 87—105.

16 Вінтоняк О. Борис Дмитрович Крупницький, 1894—1956.— 1987.— Ч. 1—4.— С. 115—118.

Відні, Оксфорді, Лейпцігу, Белграді) та поет, син визначного українського поета Олександра Олеся — з 1937 р. був культурним референтом Проводу Українських Націоналістів (ПУН), пізніше — заступником голови і головою ПУНу. В травні 1944 р. гестапо схопило його у Львові, й невдовзі він загинув у концтаборі Саксенхаузен. Борис Крупницький перебував в армії УНР, далі опинився на еміграції в Чехо-Словаччині, пізніше в Німеччині, досліджував добу гетьмана Івана Мазепи і видав близько 40 наукових праць.

«УІ» не обходить своєю увагою визначні ювілеї в історії України. Приклад — добірки матеріалів до 1000-ліття хрещення України-Руси [17].

Публікації журналу висвітлюють історію української діаспори [18], дають досить повне уявлення про діяльність наукових осередків — УІТ [19], НТШ [20], ВУАН [21], Наукової Ради при СКВУ [22]. Характерним є плідне наукове співробітництво цих інституцій, кожна з яких об'єднює українських науковців, що проживають в різних країнах світу (переважно у США, Канаді, ФРН, Франції, Великобританії, Австралії), незалежно від походження з різних регіонів України чи різниці політичних поглядів. Зокрема, ВУАН виникла у 1945 р. як наступниця Української Академії Наук у Києві і початково гуртувала вихідців з Наддніпрянщини, але з часом почала об'єднувати науковців, що походять з усіх країв України, й зуміла налагодити взаємодію з НТШ, у якому працювали переважно вихідці із Західної України.

Для дослідника з України дуже вартісними є друковані в журналі бібліографічні матеріали. По-перше, це перелік в кожному томі нових надходжень з україністики (за 1985-1989 рр.— 223 позиції українською, англійською, німецькою, французькою мовами). По-друге, це рецензії на праці науковців діаспори [23] та України [24]. Автори рецензій щодо останніх робіт цілком слушно, на наш погляд, вказують на нежиттєвість історичних концепцій офіційної української радянської науки, на часто абсолютно недоречне цитування К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, а також Л. Брежнєва, В. Щербицького та інших недавніх вождів. Проте їхня критика жодного разу не переходить на особу автора, більше того, підкреслюється,

---

[17] 1000-ліття Хрищення України.— 1988.— Ч. 1—4.— С. 43—91; 1989.— Ч. 1—3.— С. 43—81.

[18] Стовба О. Насильна репатріяція.—1987.—Ч. 1—4.—С. 155—159; Рудницький Я. До історії української меншості в Канаді. 1967—1987.— 1987.— Ч. 1—4.— С. 119—124 та ін.

[19] Винар Л. Архівні матеріали до історії УІТ.— 1985.— Ч. 1—4.— С. 190—199.

[20] З архіву проф. Івана Раковського: Листування.— 1985.— Ч. 1—4.— С. 212—220.

[21] Домбровський О. До історії Української Вільної Академії Наук у США.— 1986.— Ч. 3—4.— С. 90—96.

[22] Винар Л. На шляху координації наукової діяльности: Наукова Рада при СКВУ.— 1987.— Ч. 1—4.— С. 7—36; його ж. Наукова Рада при СКВУ: Звіт (від 2 грудня 1983 р. до 24 листопада 1988 р.).— 1989.— Ч. 1—3.— С. 158—169.

[23] Див.: Антонович М. [Рецензія].— 1985.— Ч. 1—4.— С. 227—233.— Рец. на кн.: George Luckij. Panteleimon Kulish. A Sketch of His Life and Times. Boulder: East European Monographs, 1983.— VIII, 229 s.; Шандор В. Початки християнства в Карпатській Україні.— 1987.— Ч. 1—4.— С. 179—185.— Рец. на кн.: Пап С. Початки християнства на Закарпатті.— Філядельфія: Накладом Митрополії Української Католицької Церкви, 1953.— 222 с.; Каменецький І. Документи про українських партизанів.— 1988.— Ч. 1—4.— С. 188—196.— Рец. на кн.: УПА в світлі німецьких документів. Книга перша: 1942 — червень 1944. Книга друга: червень 1944 — квітень 1945 / Зібрав і впорядкував Тарас Гунчак.— Торонто: Літопис УПА, 1983.— 253 і 269 с. та ін.

[24] Антонович М. [Рецензія].—1985.—Ч. 1—4.—С. 235—237.—Рец. на кн.: Г. Я. Сергієнко. Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське Товариство.— К.: Наук. думка, 1983.— 206 с.; Антонович М. [Рецензія].— 1986.— Ч. 1—2.— С. 126—128.— Рец. на кн.: Ю. А. Пинчук. Исторические взгляды Н. И. Костомарова: Критический очерк.— К.: Наук. думка, 1984.— 190 с.; Антонович М. [Рецензія].—1988.—Ч. 1—4.—С. 203—204.—Рец. на кн.: Г. Я. Сергієнко. Шевченко і Київ: Історико-біографічний нарис.— К.: Дніпро, 1987.—326 с. та ін.

скільки умов, у яких їм доводиться працювати [25]. Постійно відзначаються також позитивні моменти кожної з рецензованих робіт.

У числах 1—3 за 1989 р. Любомир Винар зробив огляд перших, ще несміливих кроків у відродженні історичної пам'яті народу України. Відзначено роль Спілки письменників та її органу газети «Літературна Україна», щойно посталих Товариства української мови імені Т. Шевченка і Народного Руху України у пробудженні історичної свідомості; у зв'язку з цим названо імена Сергія Білоконя, Олеся Гончара, Івана Драча, Дмитра Павличка. Важко заперечити аргументованим критичним застереженням Любомира Винара щодо перебудовчих потенцій керівництва Інституту історії АН УРСР, Інституту історії партії при ЦК КПУ, Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн чи редколегії «Українського історичного журналу», персонально Юрія Кондуфора, Рема Симоненка, Арнольда Шлепакова та ін. [26]. Очевидно, настав час й історикам в Україні об'єктивно, без оглядання на імена і посади з'ясувати становище своєї науки, розглянути можливості співпраці академічних установ, осередків історичної науки у вузах з громадськими об'єднаннями науковців і узгодити шляхи виходу з кризи. Поки що мусимо погодитися з твердженням, що перебудова академічної історичної науки значно відстає від процесів демократичного і національного відродження суспільства в цілому.

Рецензенти з «УІ» не обходять увагою непрості українсько-польські взаємини, вказуючи на українофобію та наукову неспроможність деяких польських авторів, зокрема Едварда Пруса [27], і відзначаючи досягнення українознавства в сусідній з нами країні [28].

Змістовною є стаття-рецензія Василя Вериги на збірку англомовних доповідей «Україно-жидівські відносини в історичній перспективі», підготовану до друку Канадським інститутом українських студій в Едмонтоні за матеріалами україно-єврейської наукової конференції, що відбулася в жовтні 1983 р. у Мекмастерському університеті в Гамільтоні в Канаді [29]. Огляд українсько-єврейських відносин від XVII ст. до наших днів містить для читача з України багато нової, цікавої і навіть несподіваної інформації. Разом з тим він свідчить про потребу участі вітчизняних істориків у подоланні численних стереотипів і фальсифікацій в історії взаємин двох народів. Наприклад, актуальними у контексті сучасного національного розвитку в Україні є дослідження про співпрацю єврейських громад у Галичині з адміністрацією ЗУНР у 1918—1919 рр., про взаємодію української і єврейської парламентських репрезентацій в польському сеймі в 20—30-ті рр. XX ст. тощо.

Навіть короткий огляд публікацій «УІ» дає змогу зробити деякі узагальнення. Журнал стоїть на засадах історичної схеми М. Грушевського, успішно розвиває її та популяризує. Об'єктивно порушувано питання, які в УРСР до останнього часу були закритими, а саме: доба Гетьманщини, історія УНР, штучний голод 1932—

---

[25] Див.: Антонович М. [Рецензія].— 1988.— Ч. 1—4.— С. 207—208.— Рец. на кн.: В. П. Плачинда. Павло Гнатович Житецький.— К.: Наук. думка, 1987.— 206 с.

[26] Винар Л. На службі історичної науки: 25-ліття «Українського історика», 1963—1988.—1989.— Ч. 1—3.— С. 29—42.

[27] Винницький О. К. [Рецензія].—1986.— Ч. 3—4.—С. 155.—Рец. на кн.: Edward Prus. Herosi spod znaku Tryzuba, Konowalec — Bandera — Szuchewycz.— Warszawa: In-t Wydawniczy Związków Zawodowych, 1985.— 348 s.; Голіят Р. [Рецензія].— 1987.— Ч. 1—4.—С. 189—191.— Рец. на кн.: Edward Prus. Władyka Swiętojurski: Rzecz o arcybiskupie Andreju Szeptyckim (1865—1944).—Warszawa: In-t Wydawniczy Związków Zawodowych, 1985.—336 s.

[28] Антонович М. [Рецензія].— 1987.— Ч. 1—4.— С. 187—189.— Рец. на: Przegląd Humanistyczny.— N 2/221, r. XXVIII.— Warszawa, 1984.— 180 s.

[29] Верига В. На україно-жидівські теми.— 1989.— Ч. 1—4.— С. 140—147.

1933 рр., діяльність ОУН та УПА, політичні репресії і національна політика часів «брежнєвщини» тощо. Пріоритет науковців діаспори у дослідженні цих тем очевидний. Природно, автори «УІ» відкидають постулати історичної схеми офіційної радянської науки, що у завершеному вигляді була сформульована в тезах ЦК КПРС до 300-річчя «возз'єднання» України з Росією і зводиться до трьох основних міфів: 1) спільність походження українського і російського народів, пов'язаних ще й спільністю всього історичного і культурного розвитку; 2) возз'єднання України з Росією внаслідок Переяславської Ради; 3) спільність вітчизни — колись Росії, а тепер СРСР [30]. Слід додати, що обгрунтування достовірної історичної схеми розвитку українського народу — це моральний і науковий обов'язок передусім істориків самої України. Прикро, але критика їхнього доробку науковцями діаспори цілком заслужена.

Разом з тим публікації «УІ» віддзеркалюють слабкі місця української історичної науки в діаспорі. Мабуть, найістотніша прогалина — це обмаль досліджень соціально-економічного характеру. Таке становище значною мірою викликане об'єктивними причинами. Підготовка подібних наукових праць неможлива без користування архівами України, чого науковці з-поза меж СРСР тривалий час були позбавлені. По-друге, у 70—80-ті рр. відходили покоління істориків повоєнної еміграційної хвилі, а в умовах, коли нормальний науковий обмін з Україною був неможливий, процес відтворення поколінь утруднювався, що не могло не позначитися на інтенсивності досліджень. Одним з наслідків цього є досить обмежене коло постійних авторів «УІ».

Навряд чи виправдана неувага до ряду вузлових проблем історії українських земель, зокрема до історії ЗУНР. 70-річчя національної західноукраїнської державності та 70-річчя злуки ЗУНР і УНР пройшли на сторінках журналу непоміченими. Оскільки метою і завершенням національного відродження кожного народу, а українці не становлять винятку, є побудова власної державності, то аналіз досвіду ЗУНР, на нашу думку, надзвичайно актуальний.

У цих умовах наукова співпраця вчених України і діаспори є взаємовигідною і конче потрібною. Для вітчизняних істориків — це можливість широкого доступу до зарубіжної історіографії, ознайомлення з новими джерельними матеріалами, нетрадиційною методологією, незакомплексованою науковою думкою. Для науковців діаспори — це теж доступ до раніше не доступних історичних джерел, життєво конечна можливість обміну науковими і науково-педагогічними кадрами, а головне — вихід на всеукраїнську аудиторію. Поєднання зусиль для української історичної і українознавчої науки — єдиний шанс рівноправної участі у світовому науковому процесі, а для українського народу — один з напрямів переходу у якість дійсно історичних націй.

Серед конкретних тем, з яких може починатися співпраця, виділимо проблему української історичної термінології. Розбіжності, які сьогодні існують, покликані до життя двома взаємопов'язаними причинами: деформаціями в розвитку історичної науки в УРСР і самим фактом відрубності наукових процесів в Україні та в діаспорі. Важливість впровадження об'єктивної історичної термінології усвідомлюють в наукових осередках діаспори: з ініціативи Наукової Ради при СКВУ під егідою УІТ діє Комісія для вивчення термінології історії України. «УІ» повідомляв про її наукову сесію, що відбулася 24 червня 1988 р. у США з участю близько

---

[30] Винар Л. На службі історичної науки: 25-ліття «Українського історика», 1963—1988.—1988.— Ч. 1—4.— С. 6—7.

100 дослідників [31]. Очевидно, що прямий обов'язок науковців України — прилучитися до цієї роботи.

За підрахунками Богдана Винара, у 1928—1986 рр. на Заході англійською мовою було підготовлено 356 докторатів з українознавства, [redacted] тому числі 79 — з історії України [32]. Навряд чи ця кількість може вважатися задовільною. Однак те, що у справі популяризації українознавства залежало від наукових осередків діаспори, вони зробили, і публікації «УІ» наочне тому свідчення.

Сергій ЛИЛИК

Іван Кедрин. У межах зацікавлення.— Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1986.— 523 с.

У розпал «пресової війни» 1990 р. у першому номері газети «За вільну Україну» з'явилася публікація, яка привернула увагу кожного, хто [redacted] хоч якесь уявлення про нашу довоєнну галицьку журналістику. Це було інтерв'ю для нового часопису Івана Кедрина. Для нас, ізольованих протягом півстоліття від західних засобів масової інформації, поява наче deus ex machina цього імені на фірманенті останнього десятиріччя XX ст. видавалася чимось неймовірним, адже [redacted] сторінках львівської газети ділився думками про шляхи розвитку вільної преси колишній довголітній редактор «Діла» — нашої найбільшої і, мабуть, найсоліднішої щоденної газети!

Іван Кедрин — жива легенда української журналістики. 70 років тому розпочав він свою професійну діяльність і не полишає її й досі. Іван Кедрин до того ж єдиний живий представник славної сім'ї Рудницьких, з якої вийшли його брати Михайло Рудницький — професор Львівського університету, письменник і літературний критик, Володимир — довголітній голова Літературно-мистецького клубу у Філадельфії, Антін — композитор, диригент та музикознавець, сестра Мілена — засновниця та голова «Союзу українок» у Західній Україні, посол до сейму [redacted] міжвоєнний період, автор книг «Українська дійсність і завдання жінки», «Західна Україна під більшовиками».

Народився Іван Кедрин 1896 р. у м. Ходорові на Львівщині [redacted] сім'ї нотаря. Гімназійну освіту почав у Бережанах, але після передчасної смерті батька переїхав разом з матір'ю, трьома братами і сестрами до Львова, де напередодні першої світової війни закінчив Академічну гімназію. 1915 р. був мобілізований до австрійського війська, у вересні 1916-го в бою під Бережанами потрапив у російський полон, перебував у таборі в Забайкаллі, біля монгольського кордону. Після вибуху революції у 1917 р. потрапив до Києва. Працював в українських державних установах освіти та шкільництва. 1918 р. розпочинає газетярську діяльність. Після наступу Муравйова на Київ евакувався до Вінниці, де зголосився до армії УНР. Брав участь у боях, працю[redacted] у редакції військової газети. Після короткочасного арешту більшовиками в

[31] Конференція, присвячена термінології історії України.— 1988.— Ч. 1—4.— С. 221—223.

[32] Wynar Bohdan. Doctoral Dissertations on Ukrainian Topics in English During the Years 1928-1986.— 1988.— Ч. 1—4.— С. 174—187; 1989.— Ч. 1—3.— С. 124—135.

100 дослідників [31]. Очевидно, що прямий обов'язок науковців України — прилучитися до цієї роботи.

За підрахунками Богдана Винара, у 1928—1986 рр. на Заході англійською мовою було підготовлено 356 докторатів з українознавства, в тому числі 79 — з історії України [32]. Навряд чи ця кількість може вважатися задовільною. Однак те, що у справі популяризації українознавства залежало від наукових осередків діаспори, вони зробили, і публікації «УІ» наочне тому свідчення.

Сергій ЛИЛИК

Іван Кедрин. У межах зацікавлення.— Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1986.— 523 с.

У розпал «пресової війни» 1990 р. у першому номері газети «За вільну Україну» з'явилася публікація, яка привернула увагу кожного, хто мав хоч якесь уявлення про нашу довоєнну галицьку журналістику. Це було інтерв'ю для нового часопису Івана Кедрина. Для нас, ізольованих протягом півстоліття від західних засобів масової інформації, поява наче deus ex machina цього імені на фірманенті останнього десятиріччя XX ст. видавалася чимось неймовірним, адже на сторінках львівської газети ділився думками про шляхи розвитку вільної преси колишній довголітній редактор «Діла» — нашої найбільшої і, мабуть, найсоліднішої щоденної газети!

Іван Кедрин — жива легенда української журналістики. 70 років тому розпочав він свою професійну діяльність і не полишає її й досі. Іван Кедрин до того ж єдиний живий представник славної сім'ї Рудницьких, з якої вийшли його брати Михайло Рудницький — професор Львівського університету, письменник і літературний критик, Володимир — довголітній голова Літературно-мистецького клубу у Філадельфії, Антін — композитор, диригент та музикознавець, сестра Мілена — засновниця та голова «Союзу українок» у Західній Україні, посол до сейму в міжвоєнний період, автор книг «Українська дійсність і завдання жінки», «Західна Україна під більшовиками».

Народився Іван Кедрин 1896 р. у м. Ходорові на Львівщині в сім'ї нотаря. Гімназійну освіту почав у Бережанах, але після передчасної смерті батька переїхав разом з матір'ю, трьома братами і сестрами до Львова, де напередодні першої світової війни закінчив Академічну гімназію. 1915 р. був мобілізований до австрійського війська, у вересні 1916-го в бою під Бережанами потрапив у російський полон, перебував у таборі в Забайкаллі, біля монгольського кордону. Після вибуху революції у 1917 р. потрапив до Києва. Працював в українських державних установах освіти та шкільництва. 1918 р. розпочинає газетярську діяльність. Після наступу Муравйова на Київ евакуювався до Вінниці, де зголосився до армії УНР. Брав участь у боях, працював у редакції військової газети. Після короткочасного арешту більшовиками з

[31] Конференція, присвячена термінології історії України.— 1988.— Ч. 1—4.— С. 221—223.

[32] Wynar Bohdan. Doctoral Dissertations on Ukrainian Topics in English During the Years 1928-1986.— 1988.— Ч. 1—4.— С. 174—187; 1989.— Ч. 1—3.— С. 124—135.

Кам'янці-Подільському виїхав 1920 р. на Захід. У Відні став співробітником редакції газети «Воля». Відтоді використовує журналістське псевдо «Кедрин» (справжнє ім'я і прізвище — Олександр Рудницький). Одночасно навчався на філософському факультеті університету, курс якого закінчив у 1923 р. Повернувшись до Львова, був прийнятий до редакції «Діла», у якій працював аж до вибуху другої світової війни. Протягом 1926—1936 рр. був кореспондентом «Діла» у Варшаві, [redacted] 1936 р. — політичний редактор цього щоденника. У ці роки був тісно пов'язаний з екзильним урядом УНР та однією з найвпливовіших легальних партій — Українським національно-демократичним об'єднанням (УНДО). У вересні 1939 р. подався до Кракова, 1944 р. знову опинився [redacted] Австрії. 1949 р. емігрував до США і після тривалих поневірянь почав у 1953 р. працювати в редакції газети «Свобода» — найбільшого українського щоденника на американському континенті. Активно співпрацював з цим та іншими виданнями, хоча з 1973 р. перебуває на пенсії. З-під його пера вийшло кілька тисяч статей, книжки «Берестейський мир» (1928), «Причини упадку Польщі» (1941), «Паралелі з історії України», «Життя — події — люди» (1976), «У межах зацікавлення» (1986). Активний учасник політичного, наукового та громадського життя, був членом Центрального комітету УНДО, головою Спілки українських журналістів [redacted] Америці, заступником голови НТШ.

У рецензованій книжці «У межах зацікавлення» зібрано майже сто статей, написаних переважно для американських газет, календарів, [redacted] також виступи [redacted] нагоди різних урочистостей, ювілеїв тощо. Упорядником збірника [redacted] відома українська журналістка, голова Спілки українських журналістів в Америці Ольга Кузьмович, яка вважає себе ученицею Івана Кедрина,— з ним її пов'язує тривала співпраця ще [redacted] довоєнному «Ділі», [redacted] згодом — у «Свободі».

Діапазон зацікавлень автора дуже широкий. Його, сказати б, вибрану спадщину згруповано [redacted] п'яти розділах — історія, політична думка, преса, рецензії та великий розділ портретів видатних постатей України XX ст.

Перший розділ охоплює 15 статей, що стосуються, як уже було зазначено, історичних подій [redacted] Західній Україні [redacted] першій пол. XX ст. Починається він статтею про вбивство у 1910 р. у Львівському університеті українського студента Адама Коцка. З докладністю заангажованого очевидця автор висвітлює процес зростання національної самосвідомості українців Галичини [redacted] боротьбі за високе шкільництво, показує цинічне зневаження, всупереч версальським угодам, прав українства на шкільництво в міжвоєнній Польщі.

Ще 1928 р. Іван Кедрин підготував великий збірник, присвячений Брестському мирові, його передумовам та наслідкам. У книзі вміщено блискучу вступну статтю до збірника, в якій висвітлюється об'єктивний погляд українського спостерігача на цю важливу історичну подію. Привертає увагу, зокрема, позиція на переговорах більшовицької делегації («мир без анексій та контрибуцій»), за якою стояло прагнення будь-що зберегти цілісність колишньої російської імперії, включно з Польщею, Україною, Литвою і Курляндією (Латвія — Естонія). Німецька делегація аргументовано довела емісарам Троцького, що це демагогічне гасло у такій інтерпретації йде врозріз з іншим гаслом революції — про самовизначення народів, які вже заявили про свою окремішність. Маловідомим, мабуть, є також факт, що, всупереч польській шовіністичній опінії, умовами підписаного миру зафіксовано державний зв'язок Холмщини і Підляшшя з іншими українськими землями та поставлено долю Галичини [redacted] залежність від успіхів державницьких змагань всеукраїнського наддніпрянського центру.

У ряді статей увага автора зосереджена на оцінці значення актів незалежності та соборності України, проголошених 22 січня 1918 та 1919 рр., [redacted] також

на розвитку ідеї та чину українських збройних сил від першої і до кінця другої світових воєн, включно з оцінкою ролі української галицької дивізії та УПА.

Статті про роль Галичини в українському суспільно-політичному житті, про судові політичні процеси над українцями в санаційній Польщі та інші написані [illegible] просто знавцем, а й учасником тогочасних подій, переконаним у тому, що традиція визвольних змагань примножила наші державницькі сили в Західній Україні, яка відігравала роль національного бастіону з добре розбудованою інфраструктурою політичних партій, економічних надбудов, громадських організацій (зокрема, у 1936 р. в Галичині виходило 143 періодичні українські видання, більшість з них зосереджувалась у Львові). Спираючись [illegible] міжвоєнний західноукраїнський досвід, Іван Кедрин доходить висновку, що зденаціоналізувати кількамільйонний відлам свідомої нації [illegible] її землі — річ абсолютно [illegible] можлива.

Розділ «Політична думка» присвячений переважно окремим, доволі частковим питанням політичного життя. З цього погляду він [illegible] становить цілості — проблеми політичного мислення пронизують також інші розділи, до того ж у них вони часто представлені більш узагальнено. Автор побіжно розмірковує про демократію, про мораль в політиці та різновиди українського політиканства. Зайнявши позицію об'єктивного судді при аналізі українських міграційних чвар (стаття «Три ОУН і 30 червня»), він відкидає претензії окремих груп отримати монополію на патріотизм. Найцікавіша [illegible] розділі публікація під назвою «Шевченко і українська політична думка». Іван Кедрин переконливо показує державницький світогляд Шевченка, який пробують піддати сумнівові деякі сучасні інтерпретатори його творчості.

Іван Кедрин сьогодні, можливо, найавторитетніший знавець нашої преси, починаючи від «Gazette de Leopol» (1776) в Галичині і «Харьковского Еженедельника» (1816) на Східній Україні. Особливий сентимент він має до вільної української преси, яку започаткувала «Зоря Галицька» (1848). Надзвичайно цінними є статті та замітки Івана Кедрина про українську, насамперед галицьку, пресу — вони, на відміну від тенденційних нарисів, підготовлених ще недавно у Львівському університеті, дають об'єктивні орієнтири для написання великої історії західноукраїнської преси. Майбутній історик у цих есе знайде чітку хронологію різних видань і оцінку їх політичної орієнтації, характеристики блискучої плеяди громадських діячів на західноукраїнському журналістському олімпі міжвоєнних десятиліть — Василя Мудрого, Дмитра Палієва, Івана Німчука, Осипа Боднаровича, Володимира Кузьмовича, Дмитра Греголинського, Володимира Охримовича, Василя Панейка та багатьох інших.

Особливу увагу Кедрин-рецензент звертає на твори української мемуаристики. Найбільша за обсягом рецензія [illegible] чотиритомні спогади Олександра Лотоцького «Сторінки минулого», які дають панорамну картину розвитку українського національного відродження [illegible] останній третині XIX і на поч. XX ст. та насвітлюють події доби революції. Іван Кедрин блискуче аналізує складні тогочасні колізії в контексті еволюції українства до того державницького іспиту, який нам приготувала революція 1917 р. Четвертий том «Сторінок минулого», [illegible] його думку, є також цінним джерелом до студій української дипломатії. Іван Кедрин звертає увагу, зокрема, на оригінальні характеристики діячів нашої історії, що їх О. Лотоцький дав, використавши маловідомі події та факти. Одна з таких характеристик пов'язана з пошире[illegible] досі неправомірним порівнюванням Миколи Хвильового з Миколою Скрипником. О. Лотоцький писав: «Дістає [Скрипник] від Совнаркому доручення розвантажити Бутирську в'язницю, в якій перебувало до 5000 в'язнів. Скрипник блискуче виконав завдання — за короткий час розстріляно було до 3000, а решту вислано. Се дало йому становище комісара освіти — на тому становищу львів'яни влаштували

йому урочисте і почесне прийняття [redacted] НТШ...» У рецензії Іван Кедрин наголошує, що головною причиною нашої державницької поразки у визвольних змаганнях 1917—1920 рр. були архисоціалістична ідеологія провідних українських партій, які пішли у фарватері демагогічних гасел ворогів української державності.

До проблематики українських визвольних змагань Іван Кедрин повертається часто. Порушено її також у рецензіях на мемуари Левка Лукасевича «Роздуми на схилку життя» (1982) та двотомника статей і документів Симона Петлюри (видання УВАН, 1956, 1979). Левко Лукасевич у своїй книзі, зокрема, описує битву під Крутами як безпосередній учасник цієї події. Унікальним джерелом пізнання історії вважає Іван Кедрин книжку Левка Лукасевича «Українська преса [redacted] перспективи 150 ліття», у якій, зокрема, накреслено силуети 24 видатних журналістів та видавців. Самодостатню цінність має зроблений Іваном Кедриним перелік найкращих творів української мемуаристики XX ст. До них він зараховує «Щоденник» Євгена Чикаленка, спомини Євгена Олесницького, «Сторінки минулого» Олександра Лотоцького, «На грані двох епох» Марії Лівицької, «При джерелах боротьби» Миколи Ковалевського, спогади Ісаака Мазепи, тритомні спогади Костя Паньківського, «Спомини» Йосипа Гірняка, «Роздуми на схилку життя» Левка Лукасевича. Як мало [redacted] в Україні знаємо про цих людей, про їхні думи та чин в інтересах України! Чекає усіх нас незоране видавниче поле. Перевидання згаданих книжок [redacted] Україні було б сильним засобом інтелектуалізації нашого читача.

Перу Івана Кедрина належать численні рецензії по слідах виставок чи [redacted] книжки українських митців [redacted] діаспорі. Образотворче мистецтво, взагалі, важлива ділянка української культури за рубежем. Твори мистецтва, [redacted] не бліді репродукції використовують там для декорування інтер'єрів. У збірнику вміщено рецензії на виставки чи праці таких видатних майстрів, як Михайло Мороз, Микола Кричевський, Ярослав Вижницький та інші. Без сумніву інформативні, вони, проте, написані в суто популяризаторському ключі. Відчувається також брак мистецтвознавчого професіоналізму в самого рецензента.

Завершує книжку галерея видатних українців, переважно еміграційних діячів,— розділ має назву «Силуети людей». 27 його статей окреслюють «хто був хто» [redacted] політичному фірманенті Західної України в міжвоєнний період. Це, зокрема, нариси по Андрія Шептицького, Євгена Коновальця, Володимира Старосольського, Дмитра Палієва.

Постать Андрія Шептицького сьогодні [redacted] об'єктом великого зацікавлення в Україні, що засвідчують, зокрема, наукові конференції у Львові (1990, 1991) та міжнародні конференції в Торонто (1987) і Кракові (1990). У статті Івана Кедрина знаходимо цікаві спостереження та оригінальні зауваження. Як відомо, блискавична кар'єра Романа графа Шептицького від ченця Добромильського монастиря до митрополита, а також аристократичне походження зі сполонізованої родини викликали спочатку велику настороженість [redacted] українському суспільстві. Механізми цієї кар'єри залишаються нерозкритими досі, можливо, певну роль відіграли у ній надії близьких до Риму польських кіл мати в митрополиті свого ставленика. Проте Андрій Шептицький прийшов на святоюрський престол як діяч, посланий Україні начебто самим провидінням. Взяти на себе тягар цієї місії могла тільки людина величезної ерудиції, дивовижного діапазону зацікавлень і, особливо, його аристократизму духу. Іван Кедрин широко дискутує позитивне значення цієї риси, такої рідкісної у наших лідерів, риси, що підносить на височини панорамного бачення проблем нації та християнського світу. Дуже цікаві також свідчення Івана Кедрина як безпосереднього співрозмовника Андрія Шептицького про оцінки митрополитом греко-католицького кліру, про його позицію щодо проголошення незалежності 30 червня

1941 р., про ставлення до німців, [redacted] також до більшовицької влади в період між 1939 та 1941 рр. Ця тема виникала інколи в розмовах Івана Кедрина [redacted] митрополитом між 1942 та 1944 рр., хоча порушував він її дуже неохоче. Наче передбачаючи дальшу долю греко-католицької церкви, він говорив, що сам, [redacted] також його церква врятувалися тільки тому, що влада більшовиків була така короткочасна. Вже пізніше, коли очевидною стала поразка Німеччини у війні, митрополит стверджував, що причиною цьому є [redacted] німецькі стратегічні промахи й невдачі, [redacted] німецька політика супроти народів у Європі.

Івана Кедрина важко запідозрити в конфесійній упередженості, у виключних симпатіях до греко-католицької церкви. З його статті про митрополита, [redacted] тепер патріарха Української автокефальної православної церкви Мстислава дізнаємося, що митрополит Мстислав унікальна за своїми духовними і громадськими чеснотами постать в історії українського православ'я. Перед нами постає людина, цілком заангажована у долю свого народу. Пройшовши ще [redacted] бойовий гарт в армії УНР, він став у міжвоєнний період видатним діячем українства [redacted] Волині (активний діяч кооперації, голова Українського шкільного товариства, український посол до польського сейму від УНДО). Принципово боровся митрополит проти підступної колонізаційної політики воєводи Генріха Юзефського, докладав ефективних зусиль, щоб українізувати зрусифіковану ієрархію православної церкви в Польщі.

Багато особистих рефлексій у статті про Євгена Коновальця, постаті, яка, без сумніву, посідає помітне місце в українській історії першої третини XX ст. Іван Кедрин близько знав Є. Коновальця. Зі статті дізнаємося про «механізм» формування Української військової організації (УВО), про відносини цієї організації, [redacted] пізніше і ОУН, [redacted] УНДО. На відміну від тих, хто прийшов до проводу ОУН пізніше, Коновалець умів знаходити порозуміння з усіма відламами українських політичних рухів в Західній Україні. Дізнаємося також про те, що Є. Коновальцю належить заслуга відновлення у 1922 р. «Літературно-наукового вісника», про складні перипетії підготовки за участю Є. Коновальця та Івана Кедрина великої ілюстрованої книги про визвольні змагання «Золоті Ворота». На жаль, матеріали до неї пропали за нез'ясованих обставин, і цей проект не був здійснений. У статті дано об'єктивні характеристики видатних діячів національного руху, вона, без сумніву, могла б прислужитися до написання правдивої політичної історії України в першій половині нашого століття.

Зразком біографічно-портретної публіцистики Івана Кедрина [redacted] стаття про Романа Смаль-Стоцького. Вражає у статті величезна кількість фактів, спостереження настільки детальні, аж до передачі реплік та діалогів, що справляють враження документів. Перед нами постає визначна особистість — політик, дипломат [redacted] рівні кращих світових стандартів, що для умов нашої хронічної недержавності було величезною рідкістю. Без цієї статті [redacted] обійдеться ні один історик, що вивчає проблему наших державницьких змагань після поразки української революції 1917—1920 рр. Залишається тільки жалкувати, що автор не висвітлив діяльність Р. Смаль-Стоцького в Науковому товаристві імені Шевченка.

Блискуче есе присвячене пам'яті одного з видатних західноукраїнських інтелектуалів — дійсного [redacted] НТШ Володимира Старосольського, відомого політолога та юриста, автора робіт «Теорія нації», «Держава і політичне право», «Методологічна проблема [redacted] науці про державу» та ряду інших. Зі статті дізнаємось про трагічні обставини загибелі Володимира Старосольського і його дружини у 1942 р.— жертв сталінського ГУЛАГу.

У розділі «Силуети людей» ще раз повертаємося до історії української преси. Статті про Івана Тиктора, Дмитра Палієва, Івана Керницького, Павла Лисяка,

Романа Купчинського, Михайла Сосновського засвідчують дивовижну за своїм розмахом розбудову нашої преси [redacted] Галичині у міжвоєнний період. Іван Тиктор — власник справжнього пресового і книжкового концерну — зробив, без перебільшення, велетенський внесок у справу нашого національного самоусвідомлення. Іван Кедрин розкриває масштаби видавничої діяльності Тиктора: від щоденника «Новий час», численних тижневиків та місячників, включаючи «Дзвіночок», «Ранок», гумористичний «Комар», до фундаментальних видань «Велика історія України», «Історія української культури», «Історія українського війська». Тиктор, проте, не був монополістом, на галицькому пресовому видноколі успішно працювала також Видавнича спілка «Діло», Дмитро Паліїв видавав свій третій щоденник «Українські вісті», були також інші незалежні видання. Попри складність тієї доби, сьогодні її можемо назвати з історичної ретроспективи золотим періодом української журналістики.

Окреслюючи силуети людей, Іван Кедрин вводить читача в особливу атмосферу українських родин Кузьмовичів, Іванни і Дмитра Левицьких, Старосольських, Лисяків, Андрія і Марії Левицьких, у яких висока культура товариського життя поєднувалася із служінням ідеалам України. Перечитуючи літопис родини Федаків, уважає Іван Кедрин, можна скласти родинну хроніку, яка за драматизмом сюжетів та житейськими колізіями могла б стати великим твором на рівні «Будденброків» Томаса Манна.

Завершуючи розгляд книжки «У межах зацікавлення», стисло узагальнимо деякі свої думки.

Прочитана книга сприймається як збірний портрет української інтелігенції, який, фігурально кажучи, сприймається у трьох площинах.

Площина перша. На тлі міжвоєнного політичного життя Галичини ми бачимо плеяду українських інтелігентів, які були рушійною силою всього національного руху України, бо національна ідея на сході України [redacted] той час перебувала [redacted] стані перманентної агонії.

Площина друга. Керована інстинктом самозбереження, значна частина української еліти переноситься [redacted] еміграційне середовище, де відтворює власний національний мікросвіт з усіма, включно з міжпартійною боротьбою, проблемами, перенесеними [redacted] краю батьків. Ці люди формують потужний політичний та культурний пласт — закладають нові організації, видають книжки, створюють пресові агентства, культивують мистецтво. Книга І. Кедрина відкриває для нас цей дивовижний світ української інтелігенції [redacted] еміграції.

Мимоволі допитливий читач проектує прочитане у третю площину, площину реалій сучасної України. І тут, попри всі уявні успіхи масової вищої освіти, науки та ширвжиткової журналістики, він відкриє для себе величезні масиви інтелектуальної сірості, що є явним наслідком порушення законів духовної спадковості, перерваності традиції українського європеїзму, який був нашим здобутком у попередній історичній епосі і який так рельєфно показав Іван Кедрин.

Олег РОМАНІВ

Ivan L. Rudnitsky. Essays in Modern Ukrainian History.— Edmonton, 1987.— I-XXII, 497 p.

Ім'я видатного українського історика і політолога Івана Лисяка-Рудницького (1919—1984) досі залишається у нас практично не відомим не лише читацькому загалові, але й вузькому колу дослідників нової історії України. Виходець із галицької сім'ї Рудницьких, що дала ряд відомих українських політиків, науковців і діячів культури, він майже все своє свідоме життя провів поза межами України. Наукова й організаторська діяльність І. Лисяка-Рудницького була підпорядкована одній високій і благородній меті — популяризації українських інтелектуальних цінностей в англомовному культурному середовищі. Його довголітній приятель і колега, колишній директор Гарвардського інституту українознавства Омелян Пріцак у передмові до книги написав про її автора: «Якщо б він жив і працював у незалежній українській державі, він, без сумніву, був би провідним науковим публіцистом, організатором культурно-політичного життя, послом українських інтелектуальних творчих сил. Він міг навіть виконувати ці обов'язки не як університетський професор, а, можливо, як член ради міністрів» (с. XV).

«Нариси з нової історії України», підготовлені до друку Канадським інститутом українознавчих студій, є посмертним виданням статей та доповідей І. Лисяка-Рудницького. Частина з них була включена у його збірник «Між історією і політикою» [1]. Але переважна більшість статей побачила світ в останнє десятиліття життя І. Лисяка-Рудницького. Опубліковано їх у провідних українознавчих зарубіжних журналах, а також у виданнях матеріалів наукових симпозіумів та конференцій. Особливої цінності «Нарисам...» надає той факт, що три із 23 вміщених у ньому статей зберігалися в рукописному варіанті й публікуються вперше.

Основне коло порушених у книзі проблем стосується історії українського національного відродження з кін. XVIII ст. аж до 1917—1920 рр., а в ширшому контексті — і до наших днів. На думку І. Лисяка-Рудницького, національне відродження становить головний предмет нової історії України. При цьому його цікавлять політичні аспекти відродження, передусім — розвиток української політичної думки.

Такий вибір проблематики не був випадковий. Іван Лисяк-Рудницький у своїх дослідженнях продовжує традиції т. зв. державницької школи в українській історіографії. Зокрема, він перебував під сильним впливом двох головних представників цієї школи — Вячеслава Липинського (1882—1931) і Степана Томашівського (1875—1930). Але найбільший вплив на нього мала філософія Гегеля. Він твердо вірив, що історичний процес має свою об'єктивну логіку і що свобода можлива лише в рамках правової держави.

Уміщені в збірнику статті можна умовно поділити на такі тематичні групи *:
- методологічні проблеми дослідження українського національного відродження;
- політична історія українських земель XIX—поч. XX ст.;
- характеристика основних напрямів та політичні портрети провідних представників української політичної думки (М. Драгоманов, В. Винниченко, В. Липинський та ін.).

---

[1] Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою: Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки.— Б. м.: Сучасність, 1973.

* Омелян Пріцак пропонує більш детальну рубрикацію статей (с. XIX), яку ми, однак, не можемо відтворити через невеликий обсяг рецензії.

Коротко розглянемо основні висновки автора відповідно до названих вище тем. Аналізуючи події української історії, І. Лисяк-Рудницький виходить із факту існування в кожному народі свого національного характеру, який визначається «комплексом культурних цінностей, способом поведінки і системою звичаїв для кожної окремої країни» (с. 1). Національний характер виступає як поєднання рис, з одного боку, поширених серед багатьох народів, з другого — властивих лише окремій етнічній спільноті. Міра поєднання загального і особливого у національному характері кожного народу визначається особливостями його історичного розвитку. Для української історії, на думку І. Лисяка-Рудницького, характерне співіснування двох традицій — західної, соціально-політичної, і східної, християнсько-духовної, синтез яких найяскравіше проявився у період Київської Русі та козацької держави XVII ст.

Вчений дотримується територіальної, а не етнічної концепції історії України. Тому при розгляді процесу національного відродження він не обмежується аналізом політичних концепцій лише українського табору. Як аргументовано доводить І. Лисяк-Рудницький, неукраїнські політичні організації (наприклад, декабристські товариства, російські народники, марксисти) зробили важливий внесок у формування сучасної української політичної ідеології, зокрема, підготували грунт для вибуху масового національного почуття серед українців у 1917—1920 рр. У зв'язку з цим вчений виявляє особливу увагу до т. зв. маргінальних фігур в українській історії — до тих політичних і культурних діячів українського походження, які діяли в іншомовному (російському або польському) середовищі й водночас жваво цікавилися українським національно-визвольним рухом і співчували йому. Трьом таким діячам — польським українофілам Іполитові-Володимиру Терлецькому, Михайлові Чайковському та Францішку Духінському присвячує навіть окремі статті.

Українське національне відроження І. Лисяк-Рудницький розглядав у контексті аналогічних процесів серед т. зв. неісторичних народів Європи. Поняття «історичних» і «неісторичних» народів він трактував як повновартісні наукові категорії, що мають важливе пізнавальне значення. Визначальним критерієм «історичної» нації І. Лисяк-Рудницький вважав збереження нею своїх вищих соціальних верств, які виступають носієм політичної свідомості й елітарної культури. Асиміляція власної еліти на користь панівної нації неминуче позначається на соціальних, політичних та культурних умовах життя національно пригнобленого народу.

Для «неісторичних» народів характерним є, насамперед, тісне переплетіння соціальних і національних конфліктів. Великі поміщики і капіталістичні підприємці в Україні були переважно російської, польської або єврейської національності. Тому революція на українських землях мала одночасно і соціальний, і національний характер. Оскільки основну масу сплебеїзованих «неісторичних» народів становить селянство, міське середовище для них довгий час залишається органічно чужим. Це, зокрема, створювало додаткові труднощі для розвитку українського національного руху. У зв'язку з особливостями соціальної структури українського народу авангардну роль у його національному відродженні відігравали представники середніх верств: заможне селянство, сільська інтелігенція і напівінтелігенція, дрібна міська буржуазія. Через брак важливих ланок національного життя українська культура довгий час залишалася неповноцінною як за внутрішньою структурою, так і за соціальними функціями (визнання неповноцінності культури у цьому контексті не має нічого спільного з оцінкою мистецької вартості окремих робіт).

Ці загальні зауваження послужили І. Лисяку-Рудницькому теоретичним засновком для розгляду політичної історії українських земель XIX — поч. XX ст. Його

увага зосереджена на проблемах українського національного відродження напередодні й у роки революції 1917—1920 рр. Що стосується Галичини, то тут, на думку вченого, український національний рух мав дуже оптимістичні перспективи. Після реформи 1914 р., яка збільшила представництво українських партій у львівському сеймі, українці здобули б — за умови дальшого розгортання мережі господарських і просвітніх масових організацій, прискореного формування національної інтелігенції — повну політичну перевагу у краю протягом найближчих 10—20 років. Однак на тій частині українських земель, які входили у склад Російської імперії, консолідація нації була далекою до завершення. Хоча війна, а також революція 1917—1920 рр. прискорили цей процес, у цілому український національний рух об'єктивно не був готовий до розв'язання складних проблем державного будівництва. Через несприятливі політичні умови українці з Наддніпрянської України не змогли створити розвинену соціальну інфраструктуру з масових організацій національного характеру, що в кінцевому підсумку і визначило результати боротьби у 1917—1920 рр.

У центрі уваги автора книги дві постаті — Михайло Драгоманов і Вячеслав Липинський. Перша постать була об'єктом його довголітніх наукових досліджень (І. Лисяк-Рудницький присвятив політичним поглядам Драгоманова дисертацію, а також був організатором та видавцем матеріалів окремого наукового симпозіуму[2]). Однак вірний своїм політичним уподобанням, вчений більше симпатизує Вячеславові Липинському, що не заважає йому дотримуватися об'єктивності в оцінці політичної спадщини Михайла Драгоманова. Його критика драгоманівських поглядів докорінно відрізняється від тої критики, яку вели представники правого націоналистичного крила в українському національному русі 1920—1930 рр. Іван Лисяк-Рудницький зберігає велику повагу до автора першої політичної програми українського руху — «Передмови до «Громади» (1878), відзначаючи, що ніхто із попередників і сучасників Драгоманова, як і більшість його наступників, не могли зрівнятися з ним глибиною думки. Головною причиною слабкості теоретичних конструкцій Драгоманова, на думку Лисяка-Рудницького, було нерозуміння ним доконечності соціальної диференціації українського суспільства і політичного плюралізму. Ці помилки випливали з характеру його соціалістичного світогляду, що базувався на етичних засадах і осуджував капіталізм як прояв передовсім соціальної несправедливості. Такий підхід був притаманний також іншим представникам лівої течії українського національного руху, в тому числі Володимирові Винниченку, погляди якого розглядаються в окремій статті рецензованої книги.

Щоправда, відкидання плюралістичних підходів було характерним як для лівого, так і для правого крила в українському таборі. Ця риса найбільш зримо проявилася у післяреволюційні роки, коли панівні позиції в українській політичній думці зайня ли дві діаметрально протилежні ідеології — націонал-комунізму та інтегральног (оунівського) націоналізму. Ці дві течії були характерними і для українського д сидентського руху у 1960—1970 рр. Власне, особисті трагічні долі Івана Дзюби та Валентина Мороза у 1970-х рр. І Лисяк-Рудницький розглядає як крах двох ре презентованих ними ідейних течій — комуністичної та оунівської. Вихід із глу ого кута у розвитку української політичної думки він бачив у її поступовій еволюції шляхом визнання загальнолюдських прав і демократичних норм як єдино можл вого фундаменту реалізації національної ідеї.

З огляду на це І. Лисяк-Рудницький оцінює погляди Вячеслава Липин ького,

[2] Mykhaylo Drahomanov: A Symposium and Selected Writings // Annals of the krainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. (New York).— 1952.— N 1(3) (Sprir .).

який перший заклав традиції плюралізму [redacted] ідеології українського руху. Саме ці традиції, на його думку, найбільш перспективні, однак їх реалізація, на відміну від монархічних планів Липинського, повинна базуватися тільки на демократичному варіанті розв'язання української проблеми.

Окремі висновки і теоретичні положення І. Лисяка-Рудницького (про роль східних впливів в українській середньовічній історії, про неповноцінність літератури у неісторичних народів, про регіональні відмінності у розвитку українського національного відродження) викликали критичні зауваження провідних зарубіжних українознавців. З іншого боку, частину вміщених у книзі статей становлять критичні огляди інших робіт (відзначимо передусім дуже цінну [redacted] погляду методології рецензію на книгу Павла Магочі про національну ідентифікацію закарпатських українців). Сам І. Лисяк-Рудницький визнавав, що у вивченні історії сучасної України першочергову увагу слід приділяти соціально-економічним умовам, бо «політично орієнтовані історичні дослідження можуть бути відносно непродуктивними...» (с. 14). Поява [redacted] останні роки серії історико-порівняльних робіт про процеси національного відродження серед народів Центральної і Східної Європи, [redacted] яких наголос робиться на соціально-економічному аналізі, уможливлює заповнити цю прогалину в дослідженнях І. Лисяка-Рудницького новими теоретичними висновками. Все це звільняє нас від обов'язку критично розглядати праці видатного вченого. Висловимо лише ряд зауважень щодо трактування історії лівої течії в українському національному русі. Іван Лисяк-Рудницький справедливо відзначає великий вплив соціалістичної ідеології [redacted] політичних діячів Центральної Ради та Директорії. У цьому плані галицькі лідери, вважає він, не були типовими для народницької і соціалістичної течії української революції (с. 83). Цим, очевидно, можна пояснити факт, що І. Лисяк-Рудницький так мало місця у своїй книзі відвів українським соціал-демократам Галичини, [redacted] відміну від їхніх партійних товаришів [redacted] Наддніпрянської України. Такий підхід можна прийняти лише з певними застереженнями. Галицькій соціал-демократії належала особлива заслуга [redacted] модернізації української соціально-політичної думки. Досить сказати, що саме [redacted] її середовища вийшла «Україна irredenta» Юліана Бачинського (1895) — одна [redacted] перших в українській історії праць, у якій поставлено й обгрунтовано вимогу політичної самостійності України. Напередодні листопадових подій 1918 р. у Львові лише соціал-демократична партія, поборюючи австрофільство інших українських партій, проголошувала курс на приєднання західноукраїнських земель до Української Народної Республіки.

Однак особлива роль галицьких соціал-демократів полягала [redacted] тому, що вони одні з перших звернулися до українського робітничого міського середовища і тим самим створили дуже важливий з огляду [redacted] швидке розгортання урбанізації в Україні у XX ст. прецедент у національному відродженні. На важливість появи такого прецеденту звернув увагу ще у 1897 р. І. Франко. У своїй полеміці [redacted] Лесею Українкою він наголосив, що лише масовий просвітній, національний і політичний рух серед міських і сільських робітників «може пробудити українську націю в Росії і зробити її силою, може бути гарантією того, що при настанню політичної волі... з українською нацією будуть числитися, значить, політична воля пошанує її краєві й національні особливості» [3]. Визнанням великої ваги галицьких соціал-демократів у загальноукраїнському русі стало обрання Семена Вітика головою Трудового конгресу і міністром для справ Галичини [redacted] уряді Директорії та пропозиція Директорії до Яцка Остапчука бути її уповноваженим представником на Закарпатті [4].

[3] Франко І. Коли не по конях, так хоч по оглоблях // Писання Івана Франка.— Львів, 1910.— [Т.] 4.— С. 126.

[4] Див.: Вперед.— 1920.— 10 берез.

Розглядаючи проблему історичних коренів українського комунізму, І. Лисяк-Рудницький зазначає, що більшовицькі групи [illegible] Україні до 1917 р. складалися переважно із представників російської і зрусифікованої єврейської міської меншості. Що ж до етнічно українських більшовиків, то вони, на думку автора, стояли осторонь національно-визвольного руху. «Неможливо назвати хоча б єдиного більшовика, який до 1917 р. зробив хоча би найменший внесок у розвиток українського письменства, науки або суспільної думки» (с. 102).

Це твердження дещо спрощене. Можна погодитися [illegible] фактом незначності впливу більшовиків на розвиток національної культури і національного руху, але не варто заперечувати цей вплив узагалі. Для тих небагатьох більшовиків-українців, що діяли до 1917 р., українська національна справа не була пустим звуком. Як згадував М. Скрипник, народний комісар освіти УРСР у 1927—1933 рр., його зацікавлення громадським життям пробудилося під впливом української літератури; він захоплювався фольклором, мовознавством тощо. «Шлях мого розвитку, таким чином,— писав М. Скрипник [illegible] автобіографії,— цілком відрізнявся від російських інтелігентів-революціонерів» [5]. А щодо внеску більшовиків у розвиток української літератури, то досить згадати хоча б такий парадоксальний факт: Лев Троцький на початку своєї кар'єри пробував сили як український поет. Перу іншого більшовицького лідера А. Луначарського належали статті «Великий народний поэт» (реферат, виголошений 30 березня 1911 р. у Парижі на зборах, присвячених 50-річчю від дня смерті Т. Шевченка) та «Шевченко і Драгоманів». Рядові члени більшовицької партії, керуючись настановою В. Леніна використовувати для пропаганди своїх ідей легальні культурно-просвітні організації, працювали у 1905—1907 рр. у товариствах грамотності, громадських бібліотеках в Україні. Широко відомими були у часи першої революції українські пісні (оригінальні, а також за мотивами Шевченкових віршів), написані робітниками тих промислових районів, де більшовицька агітація мала велику популярність [6]. Звичайно, ці факти є радше винятками [illegible] правила, але винятками, без урахування яких неможливо повноцінно відтворити історію українського національного відродження.

Загалом, для оцінки ролі у національному відродженні лівих, соціалістичних груп варто, [illegible] нашу думку, скористатися принципом конфлікту численних і взаємовиключних лояльностей, який запропонував Павло Магочі [7]. Для соціалістичного руху в Україні цей конфлікт полягав у тому, що перед українськими соціалістами стояла дилема: які мотиви, соціальні [illegible] національні, повинні бути пріоритетними у їхній діяльності. Ця дилема вимагала однозначного розв'язання, оскільки об'єктивно на першому місці в суспільно-політичній ситуації України стояло завдання національного визволення. Проте абсолютна більшість соціалістичних діячів прагнула поєднати національні і соціальні вимоги. Ще про діячів київської Громади офіцій[illegible] російська преса писала, що вони носять в одній кишені твори Т. Шевченка, [illegible] [illegible] другій — праці К. Маркса [8]. Така традиція стала визначальною у розвитку політичних концепцій українського відродження наприкінці XIX—на поч. XX ст.

---

[5] Скрипник М. Моя автобіографія // Скрипник М. Статті і промови.— Х.: ДВУ, 1930.— Т. 1.— С. 5.

[6] Кизченко В. И. Первая российская революция и культурный процесс на Украине.— К.: Наук. думка, 1984.— С. 38—40, 91—93.

[7] Магочий П. Українське національне відродження: нова аналітична структура // Доп. другого рад.-амер. симпоз. «Давня українська література і становлення нової української літератури» (Київ, черв. 1988 р.).— Окр. відб., б. паг. Див. також: Жовтень.— 1989.— № 1.— С. 114.

[8] З історії київської української громади. Промова Павла Житецького [illegible] Шевченкових роковинах // Записки НТШ.— Львів, 1913.— Т. 116.— С. 183.

Поєднання національних та соціальних вимог було водночас і сильною, і слабкою рисою українського руху. Сильною, тому що проголошення соціальних вимог забезпечувало йому підтримку нижчих верств українського суспільства. Слабкою, бо українське національне питання у принципі не могло знайти задовільного розв'язання у рамках марксистської ідеології, оскільки вона виходила [redacted] діаметрально протилежних цілей і теоретичних засновків[9]. Однак лише деякі діячі соціалістичного руху (зокрема І. Франко)[10] змогли розв'язати цю дилему, визнавши пріоритетність національного; для більшості ж з них вона залишилася нерозв'язаною аж до 1917 р., що трагічно відбилося як на їхніх долях, так і на розвитку керованого ним національного руху.

Перший імпульс до масового українського руху, на думку І. Лисяка-Рудницького, мав би бути даний ззовні, у формі боротьби за владу серед державно-партійної верхівки; другим кроком послужить організаційне утворення опозиційних політичних структур у формі асоціації, що репрезентуватиме різні верстви суспільства (аналогія до Руху у даному випадку самоочевидна). Стосовно ідеології майбутнього українського руху, то І. Лисяк-Рудницький передбачав, що вона буде модернізуватися, хоча великою мірою зберігатиме сліди свого «сільського підгрунтя». Розвиток політичних процесів знищить образ інтелектуальної монолітності Радянської України; неминуче відродяться усі чотири основні напрями української політичної думки (популізм, комунізм, консерватизм, націоналізм). У зв'язку [redacted] цим найбільш важливим завданням її майбутньої еволюції мав би бути синтез цих антагоністичних напрямів для підтримання розумного ступеня солідарності проти зовнішніх загроз і тиску. Не можна не погодитися з твердженням автора, що громадянська війна [redacted] розкішшю, якої Україна [redacted] може собі дозволити. «Потрібним є такий тип ментальності, який робить важливим віднайти у Лондоні пам'ятники як Карлу I, так і Оліверу Кромвелю» (с. 122).

Читаючи цю книжку, не можемо позбутися думки, що «несть пророка [redacted] своем отечестве». Близько десяти англомовних статей І. Лисяка-Рудницького, як відзначає О. Пріцак, міцно утвердилися у світовій історіографії і [redacted] обов'язковими для тих, хто вивчає східноєвропейську історію. Однак їх [redacted] читають саме в Україні, на землях, яким найбільш потрібні. В одній із статей І. Лисяк-Рудницький слушно зауважив: серед більшості українських політиків панує переконання, що для політичної діяльності досить патріотизму і доброї волі[11]. Однак політика — це перш за все напружене інтелектуальне заняття. І книга І. Лисяка-Рудницького якнайкраще переконує в цьому. «Нариси з сучасної історії України» заслуговують на те, щоб бути перевиданими у нашій республіці. Очевидно, відновленому Науковому товариству імені Т. Шевченка варто подбати про науково-організаційне забезпечення виходу українського перекладу цієї змістовної книги.

Данило КУШПЛІР

[redacted] Детальний аналіз цієї проблеми див. у кн.: Szporluk R. Communism and Nationalism. Karl Marx versus Friedrich List.— New York; Oxford, 1988.

[10] Показовою з цього погляду є заява І. Франка у січні 1900 р., після його виходу з радикальної партії: «Я чую себе насамперед русином, [redacted] потім радикалом» (Франко І. Зібр. творів: У 50 т.— К., 1986.— Т. 50.— С. 148).

[11] Рудницький-Лисяк І. Українська революція [redacted] перспективи сорокліття // Між історією і політикою...— С. 178.

Martha Bohachevska-Chomiak. Feminists Despite Themselves: Women in Ukrainian Community Life, 1884-1939.— Edmonton, 1988.— I-XXV, 460 p.

У часи становлення і формування українського жіночого руху молодій Лесі Українці було запропоновано написати дослідження «Жінка-українка і її діяльність на чолі національного відродження», про що вона згадувала 1893 р. у листі до свого дядька М. Драгоманова. Ідея виходила від Н. Кобринської — однієї з ініціаторів руху за емансипацію жінки, покликаної на шлях літературної і громадської діяльності сильною хвилею національного піднесення у Галичині останніх десятиліть XIX ст. Уже тоді, коли історія українського жіночого руху тільки-но творилася, постала проблема: як цю історію писати, які концептуальні підходи застосовувати, щоб правильно визначити історичну місію руху жінок, його історичні перспективи. Леся Українка віддавала перевагу завданням загальнодемократичної боротьби, під впливом якої, як вона вважала, і буде руйнуватися суспільна нерівноправність жінок; Н. Кобринська натомість була переконана, що громадянське, суспільне пробудження жінок можливе саме через їх самоусвідомлення. Леся Українка, не погоджуючись саме з таким ракурсом висвітлення жіночого руху, так і не написала запропонованого Н. Кобринською дослідження. Але показовими були і сам пошук, і визначення позицій у трактуванні такого суспільного явища, як рух за емансипацію жінки. З часом висвітлення історії жіночого руху набувало чимраз більшої історичної значимості. Зростало число авторів-дослідників. І це закономірно. Адже важко було знайти напрям у громадсько-політичному, культурному житті краю, який так чи інакше не пов'язувався б з проблемою емансипації жінки. Правові відносини і законодавчі норми, виробнича зайнятість, оплата праці, кооперація, політичні партії і громадські організації, література, просвіта і видавнича справа, доброчинність і опікунство — ось далеко не повний перелік тих сфер й інституцій суспільного життя, де жіночі організації знаходили поле для діяльності. Та здебільшого дослідження історії жіночого руху велись ніби на периферії громадсько-політичної історії, а пізнання історичних постатей жінок — учасниць емансипаційного руху і їхньої діяльності йшло опосередковано, наприклад, через аналіз розвитку системи освіти, через висвітлення історії революційної демократії.

Книжка Марти Богачевської-Хом'як «Феміністки попри себе», видана 1988 р. в Едмонтоні,— перше цілісне й узагальнене дослідження історії українського жіночого руху з 1884 до 1939 р. Декілька слів про автора. Професор М. Богачевська-Хом'як — дослідник багатьох питань, присвячених національно-визвольній боротьбі 1848 р. у Галичині, а також історії дореволюційної інтелігенції Росії. Її книга «Феміністки попри себе» — це результат багатолітнього сталого наукового зацікавлення історією українського жіночого руху, плідної пошукової роботи, та й, мабуть, діяльності М. Богачевської-Хом'як як учасниці феміністського руху.

Основним, концептуальним підходом автора є пошук взаємозв'яку і взаємопроникнення ідей національно-визвольного руху і боротьби за емансипацію жінки. Дослідження історії жіночого руху на українських землях, які не один раз були політично поділені між різними державами, грунтується на історично продуктивному принципі — на врахуванні всієї сукупності соціально-політичних, національно-культурних факторів, традицій морально-етичного життя нації, психологічного складу самих дійових осіб руху, їхнього оточення. М. Богачевська-Хом'як аналі-

Початки жіночого руху на українських землях у рамках як Російської, так і Австро-Угорської імперії збігалися з хвилею національного відродження, з початком консолідації національних демократичних сил і творення політичних партій. Політичні переслідування, імперська національна політика царизму зумовили певну нерозвиненість національно-українського політичного життя, його довгі, болісні еволюційні зміни. Першого досвіду громадського життя у 60—70-ті рр. XIX ст. набували жінки, які гуртувалися навколо Громад. Вони, жінки, на перших порах не були членами цих організацій, але брали участь у зустрічах, організованих Громадами. У родинах, де культивовано дух національної ідейності,— Драгоманових, Косачів, Старицьких, Лисенків, Грінченків, Чикаленків, Алчевських,— формувалися нові жінки, які активно увійшли у громадське життя. Хоч би який регіон розвитку жіночого руху був у полі зору автора, його увага звернена передовсім до родинного середовища, до умов виховання і освіти жінок. У роботі багато фактичних даних, що ілюструють участь жінок у громадсько-політичному житті, зокрема у народницькому, згодом соціал-демократичному русі, в культурно-просвітній діяльності, у роботі земств. Історія жіночого руху на Україні, що була у складі Російської імперії,— це історія утвердження ідеї рівноправності, рівноцінності жінки, історія торування шляху до визнання її як громадянина, професіонала, повноправного учасника політичного життя, історія драматичних колізій, пов'язаних з національним визначенням емансипаційного руху.

На західноукраїнських землях хвиля національно-визвольного руху 30-40-х рр. XIX ст. готувала грунт для утвердження в суспільній свідомості, у практиці громадсько-політичного життя ідеалів свободи, рівності, справедливості. Ідея емансипації жінки розвивалася саме в руслі демократичних, національно-визвольних змагань українців. До середини 80-х рр. XIX ст. у галицькому суспільстві проблема емансипації жінки існувала переважно на рівні засвоєння ідей європейської літератури з жіночого питання, на рівні окремих міркувань щодо доцільності суспільної рівноправності жінки, на рівні організованої церковної доброчинної діяльності.

Створення станіславівського світського жіночого товариства (1884) стало і вихідною точкою емансипаційного руху, і поштовхом до його розвитку. Не було громадського, політичного угруповання, яке б не висловило свою позицію в жіночому питанні, не намагалося впливати на організаційне, ідейне становлення новоствореного руху. Жіночі організації конституювалися здебільше як аполітичні, сконцентровані на культурно-просвітній, комерційній, доброчинній діяльності. Та досягти повної відстороненості від ідейно-політичних течій свого часу їм майже ніколи не вдавалося. М. Богачевська-Хом'як, беручи в основу концептуальні погляди Н. Кобринської — одного з ідеологів жіночого руху, досліджує взаємозв'язок фемінізму і соціалізму, розкриває своєрідне балансування жіночого руху між лібералізмом і радикалізмом. Біля витоків українського жіночого руху були М. Драгоманов, І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький, які багато в чому визначили його демократизм, практичну спрямованість на національне відродження. У жіночому русі реалізувалася ідея єдності українських демократичних сил. Свідченням цього стали вихід у світ альманаху «Перший вінок» (1887), трьох випусків «Жіночої долі» (1893, 1895, 1896), співпраця жінок-галичанок і Олени Пчілки, Лесі Українки, О. Куліш.

Великий пласт історичного знання дає змогу авторові показати відкритість українського жіночого руху в засвоєнні та осмисленні теоретичних засад, а також у далеко не простій співпраці з росіянками, чешками, польками, єврейками. Ідеї перших феміністок вже у 20-30-ті рр. стали органічними складовими суспільного життя. Дитячі садки і сільські кооперативи, раціональне господарювання, просвіта і освіта жінок, насамперед селянок, виховання жінки-громадянки стали сферою повсякден-

зує 55 років історії — власне, час життя одного покоління. Але яка глибока еволюція жіночого руху!.. Рік 1884 — організаційний початок руху, ознаменований створенням першого світського жіночого товариства у Станіславові, що об'єднувало кілька десятків жінок і ставило собі за мету впливати на інтелектуальний, духовний розвиток жінок через літературу. До 1939 р. у рамках українського жіночого руху функціонували масові жіночі організації, які об'єднували десятки тисяч членів, набуто досвіду політичної боротьби, досвіду реальної праці над економічним та духовним піднесенням народу. 1939 р.— це рубіж цілого історичного періоду творення тоталітарних режимів, безпрецедентного тиску їх на демократичні суспільні структури, [illegible] тому числі на жіночі організації. Це рік зловіщого дихання війни, яка зруйнувала усталені структури громадських, політичних організацій, змусила їх шукати вже у післявоєнний час свого оновленого самовизначення.

Жіночий рух традиційно асоціюється [illegible] фемінізмом. Бо фемінізм і ідейно, і організаційно виявився у ньому чи не найяскравіше. Фемінізм базується на загальнодемократичних ідеалах свободи, рівності, справедливості, він був співзвучний тим глибоким змінам, яких, починаючи [illegible] кінця XVIII ст., зазнавали країни Європи, Північної Америки у процесі творення громадянських суспільств, нових правових структур і нових моделей соціально-психологічної поведінки людей. Український жіночий рух і фемінізм, їх взаємозв'язок чи, може, ідентичність — це питання не тільки про визначення самого характеру руху, [illegible] й про його типологічну єдність [illegible] тогочасним європейським, світовим жіночим рухом.

Ідея жіночої емансипації розвивалася [illegible] українських землях у системному зв'язку з такими ідейно-політичними течіями, як лібералізм, радикалізм, соціалізм. Загальний рівень громадянської політичної зрілості української нації, національне відродження, яке так і не завершилося створенням суверенної держави,— це ті визначальні обставини, що зумовили характер жіночого руху. Тому природно, що український жіночий рух не міг бути і не став суто феміністським, тобто зосередженим тільки на проблемі прав і статусу жінки, бо інші суспільні потреби, зокрема завдання національного відродження, підпорядкували собі, затінили проблему емансипації жінки. М. Богачевська-Хом'як уважає, що особливістю українського жіночого руху був саме раціональний, прагматичний фемінізм, тобто фемінізм не стільки як ідеологія, теорія, скільки як практична громадянська спрямованість праці жінок. Хоч як це парадоксально звучить, але правова рівноправність [illegible] різних етапах історії українського жіночого руху не була самоціллю. Рівноправністю жінки вважалася реальна можливість вступити у громадське життя з правом вирішувати і відповідати за рішення. Але це аж ніяк не означає, що жіночий рух, сповідуючи концепцію прагматичного фемінізму, нівелювався, розчинився у багатовимірності громадсько-політичного життя. Вже з самого початку існування жіночий рух на українських землях і ідейно, і організаційно самовизначився. Науково-методологічним принципом дослідження М. Богачевської-Хом'як є показ історії жіночого руху через історію України. Численні детальні описи історичного фону, на якому розгортався жіночий рух, дають можливість не тільки зрозуміти мотиви і закономірності розвитку емансипаційного руху, [illegible] й відчути дух, характер епохи. А це важливо хоча б з огляду на те, що [illegible] 1884 до 1939 р. українські землі перебували у складі різних держав і часто істотно відрізнялися умовами соціально-політичного, громадського, культурного, церковно-релігійного життя. На методологічних принципах наукового дослідження позначились і здобутки світових досліджень з питань суспільної ролі жінки, її соціально-психологічних характеристик. Знання історичної практики феміністського руху [illegible] різних країнах дало основу для глибоких типологічних узагальнень, асоціативних зв'язків.

ної діяльності масової жіночої організації «Союз українок». Лише перелік т. зв. жіночих видань — «Жінка» «Жіноча доля», «Жіноча воля», «Нова хата», імен жінок-активісток руху О. Шепарович, М. Рудницької, К. Кононенко, О. Кисілевської та ін. дає можливість пізнати численні сторінки історії національного, громадсько-політичного життя, маловідомі загалові українців і такі потрібні йому. На жаль, бар'єр англійської мови, якою написана книжка М. Богачевської-Хом'як, буде важким для подолання більшості читачам в Україні.

Жінка і політична боротьба, жіночий рух і авторитаризм, зв'язки з міжнародним феміністським рухом, погляд на розвиток жіночого руху на Радянській Україні — ці та інші проблеми, що їх поставила і розглянула М. Богачевська-Хом'як, можуть і повинні спонукати до дальших досліджень.

Монографія М. Богачевської-Хом'як не тільки історична праця вузькофункціонального призначення. У контексті громадсько-політичного, культурного, наукового життя українців і ця книжка, і численні статті, і публікації документальних матеріалів, що стосуються жіночого руху (часописи «Віднова» і «Наше життя» за 1984 р., присвячені 100-річчю українського жіночого руху; перевиданий «Перший вінок. Жіночий альманах» та ін.), є тими джерелами історичної пам'яті, духовності, національного самоусвідомлення, які потрібні для самого існування нації.

Анемія політичного життя і громадсько-політичних структур українського суспільства деформували наше сприйняття літературних творів, наукових досліджень. Часто через них виражали і в них шукали громадські й політичні ідеали, концепції суспільного розвитку. Не виняток для нас і дослідження М. Богачевської-Хом'як. У ньому не тільки історія жіночого руху, маловідома або забута,— через нього йдуть живильні для нашого часу імпульси потужного струменя громадянського і національного поступу України.

Оксана РИБАК

АРХЕОЛОГИЯ УКРАИНСКОЙ ССР: Библиографический указатель. 1918—1980 гг.— К.: Наук. думка, 1989.— 559 с.

Вихід цієї праці, яку підготували Іван Шовкопляс та Надія Дмитренко, є помітним явищем у науковому житті, адже покажчик за такий великий період видано у нас вперше. Укладачі використали книжкові фонди Центральної наукової бібліотеки імені В. І. Вернадського АН УРСР, бібліотек ряду наукових установ АН України, Москви, Ленінграда. Раніше виходили книжки, в тому числі авторів даного покажчика [1], що містили бібліографію за певний проміжок часу. Ці та інші праці увійшли в окремий, третій розділ рецензованої книги — «Загальні роботи (бібліографічні посібники)», що дає читачеві змогу звернутися до подібних видань.

Мету праці, що розглядається, сформульовано у змістовному вступі — подати літературу з археології України, опубліковану в СРСР у 1918—1980 рр. І справді, ми маємо досить чітку картину стану археологічних пам'яток на Україні та уявлення

[1] Шовкопляс І. Г. Бібліографія з археології України (1917—1957) //Шовкопляс І. Г. Археологічні дослідження на Україні (1917—1957).— К., 1957; Шовкопляс І. Г., Дмитренко Н. Г. Радянська література з археології України 1967—1975 рр.— К., 1978.

ної діяльності масової жіночої організації «Союз українок». Лише перелік т. зв. жіночих видань — «Жінка» «Жіноча доля», «Жіноча воля», «Нова хата», імен жінок-активісток руху О. Шепарович, М. Рудницької, К. Кононенко, О. Кисілевської та ін. дає можливість пізнати численні сторінки історії національного, громадсько-політичного життя, маловідомі загалові українців і такі потрібні йому. На жаль, бар'єр англійської мови, якою написана книжка М. Богачевської-Хом'як, буде важким для подолання більшості читачам [redacted] Україні.

Жінка і політична боротьба, жіночий рух і авторитаризм, зв'язки з міжнародним феміністським рухом, погляд на розвиток жіночого руху на Радянській Україні — ці та інші проблеми, що їх поставила і розглянула М. Богачевська-Хом'як, можуть і повинні спонукати до дальших досліджень.

Монографія М. Богачевської-Хом'як не тільки історична праця вузькофункціонального призначення. У контексті громадсько-політичного, культурного, наукового життя українців і ця книжка, і численні статті, і публікації документальних матеріалів, що стосуються жіночого руху (часописи «Віднова» і «Наше життя» за 1984 р., присвячені 100-річчю українського жіночого руху; перевиданий «Перший вінок. Жіночий альманах» та ін.), є тими джерелами історичної пам'яті, духовності, національного самоусвідомлення, які потрібні для самого існування нації.

Анемія політичного життя і громадсько-політичних структур українського суспільства деформували наше сприйняття літературних творів, наукових досліджень. Часто через них виражали і в них шукали громадські й політичні ідеали, концепції суспільного розвитку. Не виняток для нас і дослідження М. Богачевської-Хом'як. У ньому не тільки історія жіночого руху, маловідома або забута,— через нього йдуть живильні для нашого часу імпульси потужного струменя громадянського і національного поступу України.

Оксана РИБАК

АРХЕОЛОГИЯ УКРАИНСКОЙ ССР: Библиографический указатель. 1918—1980 гг.— К.: Наук. думка, 1989.— 559 с.

Вихід цієї праці, яку підготували Іван Шовкопляс та Надія Дмитренко, є помітним явищем у науковому житті, адже покажчик за такий великий період видано у нас вперше. Укладачі використали книжкові фонди Центральної наукової бібліотеки імені В. І. Вернадського АН УРСР, бібліотек ряду наукових установ АН України, Москви, Ленінграда. Раніше виходили книжки, [redacted] тому числі авторів даного покажчика [1], що містили бібліографію за певний проміжок часу. Ці та інші праці увійшли в окремий, третій розділ рецензованої книги — «Загальні роботи (бібліографічні посібники)», що дає читачеві змогу звернутися до подібних видань.

Мету праці, що розглядається, сформульовано у змістовному вступі — подати літературу з археології України, опубліковану в СРСР у 1918—1980 рр. І справді, ми маємо досить чітку картину стану археологічних пам'яток на Україні та уявлення

---

[1] Шовкопляс І. Г. Бібліографія з археології України (1917—1957) //Шовкопляс І. Г. Археологічні дослідження на Україні (1917—1957).— К., 1957; Шовкопляс І. Г., Дмитренко Н. Г. Радянська література [redacted] археології України 1967—1975 рр.— К., 1978.

про розвиток теоретичних розробок. Автори ретельно зібрали наукову літературу. Повніше розкриває розвиток археологічної науки в УРСР включення до книги хронікально-інформаційних матеріалів та науково-популярних видань.

Слід відзначити вдалу структуру книги, вона дає змогу різнобічно висвітлити велике коло питань, найповніше виявити особливості названих робіт. Покажчик складається [redacted] одинадцяти розділів і допоміжного довідково-бібліографічного апарату. Історія, діяльність наукових установ і товариств, музеїв, вищих навчальних закладів та охорона пам'яток складають перший розділ. Тут відображено літературу про Одеське археологічне товариство, Хмельницьке історико-краєзнавче товариство, Інститут історії матеріальної культури Української АН, Керченський, Харківський, Херсонський археологічні музеї та ін. Цінною частиною покажчика [redacted] добірка бібліографії персоналій — М. Біляшівського (1867—1926), І. Підоплічка (1905—1975), М. Рудинського (1887—1958), В. Хвойки (1850—1914), Д. Яворницького (1855—1940), Т. Шевченка (1814—1861) та ін. Щоправда, поза книгою залишилось ім'я Федора Вовка (1847—1918) — етнографа, антрополога, археолога, вченого зі світовим іменем [2].

Окремо виділені дослідження загального характеру. Сюди потрапили праці-узагальнення в географічному, хронологічному, тематичному аспектах; інформативні роботи про сесії, конференції, наукові наради; бібліографічні посібники (згадані вище та розробки теорії і практики археологічних досліджень). У цей, останній підрозділ третього розділу, [redacted] наш погляд, доцільно було б перенести узагальнюючі праці, подані у розділі першому, а саме: Инструкцию к «Открытому листу» на право производства археологических раскопок (АН СССР ИА.— М., 1958), Інструкцію до «Відкритого листа» на право проведення археологічних досліджень на території УРСР (АН УРСР ІА.— К.: Наук. думка, 1973).

Структура покажчика відповідає історико-культурній періодизації розвитку суспільства, прийнятій у радянській науці. Тематично-хронологічні розділи у покажчику: палеоліт і мезоліт; неоліт; епоха міді — бронзи; ранній залізний вік; античні держави Північного Причорномор'я; давні східні слов'яни; Давня (Київська) Русь; середньовічні пам'ятки (пам'ятки українського середньовіччя; пам'ятки неслов'янських племен і народностей). Слід відзначити, що археологічні праці подаються [redacted] комплексі [redacted] літературою суспільних, природничих наук, що мають безпосереднє відношення до давньої та середньовічної історії України. До покажчика включено праці, зокрема, з історії архітектури, мистецтва, етнографії, антропології, палеонтології, лінгвістики, техніки, нумізматики. Творчий підхід, глибокі знання дали змогу авторам [redacted] величезної кількості книг дібрати найважливіші. Саме високий професіоналізм визначає всі позитивні якості роботи — вміння правильно і зручно організувати книжку, дібрати відповідні темам і розділам інформативні праці. Кваліфіковано розкрито тематику досліджень 1918—1980 рр. Завдяки рецензованій книзі читач має змогу одержати досить вичерпне уявлення про основні наукові роботи [redacted] галузі згаданих дисциплін відносно археології.

Зорієнтуватися у досить-таки об'ємистій книжці допомагає досконалий, [redacted] наш погляд, довідково-бібліографічний апарат: список основних джерел, згаданих у книзі; географічний, тематичний, іменний та предметний покажчики — [redacted] стануть у пригоді читачеві, що має якісь вужчі, спеціальні інтереси. Тематичний покажчик [redacted]

[2] Див.: Чикаленко Левко. Федір Кіндратович Вовк [redacted] передісторик.— К., б. р.; Студинський К. Матеріали до життєпису Федора Вовка // Записки НТШ.— Львів, 1929.— Т. 150; Анучин Д. Н. Ф. К. Волков (1847—1918) // Русский антропологический журн.— 1923.— Т. 12, вып. 3—4.

складовою частиною тематичних розділів основного покажчика, він подрібнений на ряд підзаголовків, які виділяють загальні роботи, археологічні культури, окремі давньоруські міста — Київ, Чернігів, Переяслав тощо. Предметний покажчик містить групи матеріалів за видами пам'яток (поселення, могильники тощо), за сферами людської діяльності (господарська діяльність, мистецтво, архітектура і т. д.), за окремими науками. Географічний покажчик складено на основі сучасного територіального поділу України. Список основних джерел містить періодичні видання; єдине, що тут не завадило б зробити,— також поставити номери відповідної літератури навпроти назв, що стало б у пригоді читачам, які побажали б ознайомитись з окремим виданням чи при потребі скласти огляд якогось з них.

Кваліфіковано та досить вичерпно дібрано праці радянських дослідників. Але обмеження тільки ними збіднило покажчик. Відчувається брак досліджень про нашу археологічну призабуту спадщину. У покажчику мало б бути розписане таке видання, як Записки Наукового товариства імені Шевченка,— статті про славістику, палеографію, мистецтвознавство, археологію тощо. Треба згадати розвідки Ярослава Пастернака, Костя Широцького, Валерії Козловської, Левка Чикаленка, Петра Курінного, Юрія Полянського, Олекси Покровського — список можна було б продовжити [3].

Звичайно, збирання бібліографії цього періоду — справа надзвичайно трудомістка, але потрібна. Важливо, щоб у покажчики, які будуть готуватися, включали всю потрібну літературу, незалежно, хто її атор і де її видано. Збагатило б покажчик внесення до нього зарубіжної українознавчої літератури [4].

Як і в кожну книжку, в покажчик закралися друкарські огріхи (див. № 1992, 2001, 11909).

На завершення скажемо, що рецензована книга є справжнім подарунком для істориків, мистецтвознавців, антропологів, етнографів, палеографів, музейних працівників, краєзнавців — усіх, хто цікавиться історією України і загалом Східної Європи. Жаль, що книжка, яка, безперечно, сприятиме розвитку наукових досліджень, поширенню історичних знань, має такий малий тираж (усього тисяча примірників).

Ірина БАЛАНЧУК

---

[3] Див.: Смаль-Стоцький С. Розвиток поглядів про семю слов'янських мов і їх взаємне споріднення // Записки НТШ.— Львів, 1925.— Т. 141—143; Полянський Юрій. Нові археологічні знахідки з Галичини // Записки НТШ.— Львів, 1928.— Т. 149. Пастернак Яр. Нововідкриті римські пам'ятки з Галичини і Волині // Записки НТШ.— Львів, 1931.— Т. 151; Студинський К. Матеріали до життєпису Федора Вовка // Записки НТШ.— Львів, 1929.— Т. 150; Покровський Олекса. Як ідеалізовано Скитів у грецькому та римському письменстві // Записки Історико-філологічного відділу.— К., 1926; Козловська В. Бронзові прикраси з с. Підгірців на Київщині.— К., 1927; Курінний П. Білогрудівські кам'яні стели.— К., 1932; Широцький К. Старовинне мистецтво на Україні.— К., 1918; Павлуцький Г. Історія Українського орнаменту.— К., 1927; Данилевич В. Археологічна минувшина Київщини // Зб. історико-філологічного відділу Української Академії наук.— К., 1925.— № 31.

[4] Stokl G. Russische Geschichte.— Stuttgart, 1973; Пріцак О. Zenzen-in Константина Порфірородного // Universitas Libera Ucrainensis. Facultas Philosophica. Studia.— München, 1971 та ін.

Торгівля на Україні. XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина.— К.: Наук. думка, 1990.— 408 с.

Серед комплексу важливих питань вітчизняної історії чільне місце посідають проблеми торгівлі й торговельних зв'язків українських земель у феодальну епоху. Дослідження цих проблем дає змогу всебічно вивчати економічний і політичний розвиток того чи іншого регіону України феодального періоду, відтворювати картину тогочасних відносин між сусідніми країнами.

Торгівля — як внутрішня, так і зовнішня — втягувала у сферу товарно-грошових відносин сільське господарство і промислове виробництво регіону, руйнувала економічну замкнутість у межах краю, сприяла формуванню місцевих і регіональних ринків, які, попри феодальні перешкоди, вливались у єдину ринкову систему. Завдяки торгівлі середньовічне ремесло одержувало з інших країн сировину, збагачувалося міжнародним досвідом і технологією, втягувалось у міжнародний обмін. Торгівля впливала на розвиток шляхів сполучення, річкового і гужового транспорту, на формування соціальної структури населення і збільшення його зайнятості, бо вимагала працівників, здатних обслуговувати її. Численні візники, річковики, погоничі худоби, власники заїжджих дворів, вантажники теж робили свій внесок у розвиток регіональної та міжнародної торгівлі.

Об'єктивне вивчення середньовічної торгівлі, торговельних зв'язків українських земель великою мірою залежить від джерельної бази. Вона, на жаль, важкодоступна — через надзвичайну розпорошеність свідчень по численних фондах, що зберігаються в багатьох архівах, у тому числі закордонних, через палеографічні й мовні труднощі. Тим більшу цінність для дослідників становить рецензований збірник документів — перша за останні десятиліття публікація корпусу документів з історії торгівлі на Україні. Упорядники збірника В. Кравченко і Н. Яковенко, провівши величезну пошукову роботу, представили дуже цікавий, унікальний архівний матеріал: тексти королівських декретів, грамот, привілеїв, виданих містам і окремим купцям Волині та Наддніпрянщини, а також тексти різного роду приватних актів. Цілком виправдане включення у збірник уже опублікованих документів XIV—XV ст., бо дотеперішні публікації їх стали бібліографічною рідкістю.

Представлені у збірнику документи (всього їх 255) містять інформацію про діяльність купців багатьох міст окресленого регіону України, феодальної Польщі та ряду інших країн, шляхти, дають можливість вивчати напрямки торговельних шляхів, методи транспортування товарів водними і сухопутними шляхами, види і типи транспортних засобів, порядок спаковування товарів, асортимент внутрішньої та зовнішньої торгівлі, форми товарообміну, особливості грошового обігу. Дослідник одержує змогу скласти діловий портрет учасників торгівлі (багатого купця, посередника, перекупника), простежити зв'язки купців з багатьох європейських торговельних центрів і, що дуже важливо, визначити роль Волині та Наддніпрянщини у тогочасній міжнародній торгівлі.

Більше ста документів збірника розкривають різні аспекти протекційно-регламентаційної політики уряду в окресленому регіоні. Дослідник, отже, має змогу ще раз переконатися, що організацію торгівлі підпорядковувалося суворій регламентації феодального законодавства, в якому панувала концепція права-привілею, що феодальні за своїм змістом монополії, внутрішні митні бар'єри і регламентація торговельної діяльності сковували дії місцевих та іноземних купців, гальмували торгівлю. З іншого боку, така велика (в загальному обсязі збірника) кількість доку-

ментів однієї тематики, здавалося б, може інспірувати гіперболізовані висновки про негативні наслідки протекційно-регламентаційної політики на Волині та Наддніпрянщині. Але у цій же групі документів подано детальний перелік товарів, які проходили через митниці регіону, фіксується їх ціна і походження, тому прагнення упорядників представити згадані документи якнайширше цілком виправдане. Численні річні реєстри збору мит, великокнязівські листи і королівські універсали на оренду митних зборів, записи великокнязівських писарів про надходження з митниць, привілеї на встановлення нових, поновлення старих митниць, на право привласнення прибутків з окремих митних зборів, устави мит, цін допомагають скласти уявлення про загальний рівень розвитку торгівлі [redacted] регіоні.

Належне місце у збірнику займають документи про торгівлю Волині та Наддніпрянщини з країнами Півдня і Сходу. В них міститься інформація про контакти з купцями Константинополя, Трапезунда, Дамаска, Судака, Кафи, Неаполя, Флоренції. Привертає увагу перелік імпортних та експортних товарів у торговельних операціях контрагентів.

У цій групі документів певні сумніви викликає текст і переклад ухвали львівського лавничого суду від 27 січня 1445 р. (док. № 11) щодо боргової суперечки між італійським і турецьким купцями. Шкода, що відсутні коментарі до цього документа, хоча напевно упорядники також задумувалися над можливістю неоднозначних тлумачень у його перекладі. Італійський купець Варрава міг походити не [redacted] Галаца, як про це вказано у назві документа і в його перекладі, [redacted] Галати — так називалось одне з передмість Константинополя, де зупинялись, [redacted] іноді й поселялися на якийсь час вихідці з Італії, наприклад генуезці. Оскільки у тексті документа немає прямої вказівки, що листовне зобов'язання про борг було оформлене у Новгороді-Сіверському, цим містом міг бути і Новгород Великий. У другій пол. XV ст. купці з українських земель, вихідці з країн Півдня і Сходу ще підтримували постійні зв'язки [redacted] купцями Новгорода, Пскова, Твері, великих торговельних центрів Московського великого князівства. Грошова одиниця (рубль), згадана у тексті документа, була в обігу на території як Великого Литовського, так і Московського князівств.

Великою групою джерел представлений західний напрямок зовнішньої торгівлі Волині та Наддніпрянщини. Роль основного торгового посередника між цим регіоном і Західною Європою відігравав Гданськ, велике портове місто Речі Посполитої, торговельні зв'язки якого вели до атлантичних портів [redacted] узбережжі Голландії, Франції, Англії та Піренеїв.

Зовнішня торгівля — показник міжнародного розподілу праці та обміну товарами. У цьому розподілі Річ Посполита [redacted] XVI ст. утверджувала за собою роль постачальниці аграрної продукції та ринку збуту для зростаючого промислового виробництва країн Заходу. Лише експорт сільськогосподарських товарів і товарів лісових промислів здатний був зменшувати її пасивний зовнішньоторговельний баланс. Велика роль належала тут ринку аграрної продукції українських земель, що входили до складу феодальної Польщі.

Ілюстрацією багаторічних — 1544—1576 рр.— поставок сільськогосподарських товарів і товарів лісових промислів з Волині й Наддніпрянщини у Гданськ, [redacted] отже, й ілюстрацією попиту на них на західноєвропейському ринку служить таблиця, що її упорядники збірника склали на основі реєстраційних записів у книгах митниці м. Влоцлавка, одного [redacted] найважливіших портів на Віслі (док. № 126а). Така форма подачі конкретного щодо теми фактичного матеріалу з дуже об'ємистого документа може і повинна стати прикладом для наслідування, бо влоцлавецькі митні книги містять багату інформацію про експортні поставки також [redacted] інших регіонів України.

У таких таблицях варто подавати число і місяць проходження товарів через митницю (в реєстрах вони зафіксовані), бо великий попит на згадану продукцію заохочував купців і шляхту максимально використовувати час «високої» води, тобто весняну й осінню річкову навігацію. Один і той же експортер міг двічі на рік відправляти у Гданськ завантажені різними товарами річкові судна (барки, ком'яги, дубаси), привозити з Гданська дефіцитні й дорогі імпортні товари.

Зацікавлять дослідників документи, у яких чітко зафіксовано місця доставки товарів на берег Західного Бугу (№ 58, 90, 111, 129, 144, 165, 224, 231), який був основною артерією торгівлі зерном і товарами лісових промислів з польськими містами і Західною Європою, а також розміри торговельних операцій такими товарами (№ 61, 69, 99, 178, 195, 234). У документах можна знайти підтвердження того, що попит західноєвропейського ринку на продукцію лісових промислів сприяв швидкому розвитку останніх на території регіону (поташ, наприклад, застосовували для виготовлення скла, мила, фарб, паперу). Випалюванням попелу, виготовленням поташу займалася шляхта, у володінні якої були величезні лісові масиви (№ 61, 129, 142, 202, 234), багаті купці, які мали змогу вкладати великі суми у фінансування і організацію робіт на поташних будах (№ 77, 83, 116, 161, 210). До речі, щоб задовольнити ринковий попит, з першої пол. XVII ст. попіл і поташ виготовляли майже на всій території України. Доставка цієї продукції до місць річкового сплаву ставала важкою повинністю для залежних селян (№ 83, 194, 231).

Велика інтенсивність руху по Західному Бугу й Віслі часто ставала причиною зіткнення суден, затоплення великих партій товару (№ 86). Неодмінно приверне увагу читача документ про збройний напад на річкове судно у 1627 р. і розправу над його командою (№ 205). Це одне із небагатьох свідчень такого роду.

Сухопутні торговельні дороги до Гданська найчастіше використовували для перегону худоби. Худобу, до речі, переганяли і в Сілезію. За даними представлених документів, цим найчастіше на території регіону займалася шляхта (№ 94, 226), користуючись правом безмитної торгівлі продукцією своїх маєтків.

Дуже добре, що в комплексі джерел про зовнішню торгівлю упорядники вмістили документ про торгову операцію гданських купців перцем у 1626 р. (№ 203). Дослідники вже висловлювали припущення, що з другої пол. XVI ст. цукор, ізюм, імбир, гвоздика, шафран та інші товари, які були раніше прерогативою східної торгівлі, почали поступати на українські землі також з балтійського напрямку. Такі документи зможуть це припущення обгрунтувати. Із змінами у напрямках світових торговельних шляхів на Балтику «колоніальні товари» привозили голландські, англійські, португальські купці.

Документи про торговельні зв'язки з купцями білоруських міст та міст Московської держави засвідчують різноманітність внутрішніх економічних зв'язків регіону.

Дослідник має можливість вивчати торговельну діяльність купців шотландського походження в Луцьку, Володимирі, містах Поділля, про яку досі було відомо дуже мало, отже, розширити відомості про їх діяльність на території феодальної Польщі, де купці-шотландці утворили своєрідну торговельну корпорацію й активно діяли з сер. XVI до кін. XVII ст. Серед архівних записів упорядникам вдалося виявити унікальний документ — скаргу шотландського купця із Замостя Вільгельма Бухена від 28 лютого 1619 р. про пограбування його складських приміщень (№ 197). Це перше і поки що єдине свідчення того, що протягом кількох років цей купець вів торгівлю продукцією лісових промислів, мав власні склади в Корці і в с. Бережці, у яких зберігалося таких товарів на кілька десятків тисяч польських золотих. Для успішного ведення такого виду торговельних операцій потрібні були не лише значні

грошові суми, але й неабияка підприємницька спритність, а податкові реєстри XVI ст. неодноразово стверджують, що шотландці у Польщі не мали великих грошових сум і вели, як правило, роздрібну торгівлю.

Упорядники використали різноманітні способи донесення тексту до читача. Подано текст мовою оригіналу і переклад його з латинської, польської, німецької та італійської мов. Для пояснення окремих місць тексту упорядники користуються підрядковими примітками, для коментування змісту — реальними примітками. Все це полегшить дослідникові роботу над документами. Різноплановість, великий обсяг джерельного матеріалу, мабуть, стали причиною того, що у ретельну археографічну обробку документів все-таки прокрались огріхи, наприклад, різночитання окремих слів у назвах документів (док. № 39 — восковничий збір, док. № 41 — восковий збір), неточність у власних іменах (відомий львівський купець італійського походження Роберт Бандінеллі у назві документа № 206 значиться як Роберт Беденеллі).

Полегшить сприймання тексту джерел багатий ілюстративний матеріал, метролого-нумізматичний словничок та географічний покажчик. На особливу увагу заслуговує словник застарілих слів і юридичних термінів. До речі, давно назріла потреба видати історично-термінологічні словники або довідники, які б підсумували вивчення специфічної термінології середньовічної історії і стали вихідним пунктом для подальших її досліджень.

Рецензований збірник документів, безперечно, має велику наукову вартість. Він істотно розширює джерельну базу історичної науки, буде сприяти дальшому розвитку досліджень у галузі економічної історії середньовіччя.

Раїса ШИЯН

Гійом Левассер де Боплан. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення війни.— К.: Наук. думка, 1990.— Т. 1.— 256 с.; Т. 2.— 112 с.

Нещодавно всі, кому не байдужа історія свого народу, одержали можливість прочитати вперше повний переклад українською мовою «Опис України» французького інженера і картографа Гійома Левассера де Боплана. Протягом 17 років, з 1630 по 1647 р., Боплан перебував на службі в королівському війську Речі Посполитої, зводив замки та інші фортифікаційні укріплення на українських землях, складав карти. Його твір — це погляд неупередженого і доброзичливого іноземця на життя іншого народу, його культуру, побут, традиції. Завдяки цьому, а також точності й вивіреності інформації там, де мова йде про професійні інтереси автора, «Опис України» Боплана не втрачає свого значення як одне з найбагатших джерел для вивчення історії, етнографії, природного середовища українських земель сер. XVII ст.

Одночасно «Опис України» Боплана побачив світ у видавництві університету Оттави (Канада). Це видання підготували канадські вчені А. Перналь і Д. Ессар [1].

---

[1] Essar Dennis F., Pernal Andrew B. La Description d'Ukranie de Gullaume Le Vasseur de Beauplan.— Ottawa; Paris; Londres, 1990.— I-XIII, 154 p.

грошові суми, але й неабияка підприємницька спритність, а податкові реєстри XVI ст. неодноразово стверджують, що шотландці у Польщі не мали великих грошових сум і вели, як правило, роздрібну торгівлю.

Упорядники використали різноманітні способи донесення тексту до читача. Подано текст мовою оригіналу і переклад його на латинської, польської, німецької та італійської мов. Для пояснення окремих місць тексту упорядники користуються підрядковими примітками, для коментування змісту — реальними примітками. Все це полегшить дослідникові роботу над документами. Різноплановість, великий обсяг джерельного матеріалу, мабуть, стали причиною того, що у ретельну археографічну обробку документів все-таки прокрались огріхи, наприклад, різночитання окремих слів у назвах документів (док. № 39 — восковничий збір, док. № 41 — восковий збір), неточність у власних іменах (відомий львівський купець італійського походження Роберт Бандінеллі у назві документа № 206 значиться як Роберт Беденеллі).

Полегшить сприймання тексту джерел багатий ілюстративний матеріал, метролого-нумізматичний словничок та географічний покажчик. На особливу увагу заслуговує словник застарілих слів і юридичних термінів. До речі, давно назріла потреба видати історично-термінологічні словники або довідники, які б підсумували вивчення специфічної термінології середньовічної історії і стали вихідним пунктом для подальших її досліджень.

Рецензований збірник документів, безперечно, має велику наукову вартість. Він істотно розширює джерельну базу історичної науки, буде сприяти дальшому розвитку досліджень у галузі економічної історії середньовіччя.

Раїса ШИЯН

Гійом Левассер де Боплан. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення війни.— К.: Наук. думка, 1990.— Т. 1.— 256 с.; Т. 2.— 112 с.

Нещодавно всі, кому не байдужа історія свого народу, одержали можливість прочитати вперше повний переклад українською мовою «Опис України» французького інженера і картографа Гійома Левассера де Боплана. Протягом 17 років, з 1630 по 1647 р., Боплан перебував на службі в королівському війську Речі Посполитої, зводив замки та інші фортифікаційні укріплення на українських землях, складав карти. Його твір — це погляд неупередженого і доброзичливого іноземця на життя іншого народу, його культуру, побут, традиції. Завдяки цьому, а також точності й вивіреності інформації там, де мова йде про професійні інтереси автора, «Опис України» Боплана не втрачає свого значення як одне з найбагатших джерел для вивчення історії, етнографії, природного середовища українських земель сер. XVII ст.

Одночасно «Опис України» Боплана побачив світ у видавництві університету Оттави (Канада). Це видання підготували канадські вчені А. Перналь і Д. Ессар [1].

---

[1] Essar Dennis F., Pernal Andrew B. La Description d'Ukranie de Gullaume Le Vasseur de Beauplan.— Ottawa; Paris; Londres, 1990.— I-XIII, 154 p.

Переклад Боплана українською мовою є першою ластівкою спільної праці, що стала можлива лише в наш час, вчених України та Українського наукового інституту Гарвардського університету (США), об'єднаних Археографічною комісією АН УРСР. Видання започаткувало серію документальних публікацій: «Україна в міжнародних зв'язках: хроніки, мемуари, щоденники», яку будуть готувати як наші, так і зарубіжні вчені. За угодою, укладеною між Археографічною комісією і Українським науковим інститутом, «Опис України» Боплана має вийти у трьох томах. Перші два — факсимільне видання 1660 р. та переклад українською мовою щойно вийшли з друку. Треій том — переклад праці Боплана англійською мовою — готується Українським науковим інститутом й після публікації надійде до бібліотек і наукових установ нашої країни. Археографічна комісія та Український науковий інститут мають намір підготувати ще одне спільне видання — «Україна середини XVII ст. на картах Гійома Левассера де Боплана: повне зібрання картографічних праць». У підготовці його візьмуть участь канадські дослідники спадщини Боплана — А. Перналь і Д. Ессар. Після завершення цієї праці дослідники в різних країнах будуть мати у своєму розпорядженні фундаментально видане джерело з історії України сер. XVII ст.

Видання «Опису України» Боплана мовою оригіналу та в перекладі на українську мову є надзвичайно цінним, оскільки значно розширює коло читачів за рахунок тих, хто володіє французькою мовою, цікавиться її історією. Адже Боплан не письменник, а військовий інженер, який спочатку мав намір видати свої записки як додаток до складених ним карт. Саме цим пояснюється його манера оповіді — розмірена, виважена, неупереджена. Це опис побаченого і почутого під час його перебування на Україні, не прикрашений домислами чи запозиченнями з інших рук. Перекладачам вдалося передати стиль автора, в цілому переклад, на наш погляд, вдалий. Факсимільне видання дає нагоду знавцям побачити особливості французької мови XVII ст., коли проходив процес становлення і закріплення її норм. Незважаючи на ряд відмінностей від сучасної орфографії, читачеві нескладно досить швидко до них призвичаїтись і з задоволенням вчитуватися в текст, порівнюючи оригінал і переклад. В українському перекладі в дужках зберігаються передані французькою мовою власні назви, імена, поняття, яким Боплан не знаходив відповідників у рідній мові, записуючи їх на слух. Спостереження над транслітерацією цих слів переконують в тому, що автор, незважаючи на тривале перебування на Україні і спілкування з місцевим населенням, не володів активно українською мовою. А це в свою чергу не може гарантувати адекватне сприйняття в усному спілкуванні і послідовність у способах письмового вираження усної мови, що наклало відбиток на тлумачення Бопланом тих чи інших явищ українського життя. «Опис України» Боплана підготовлено за другим виданням (1660), але перекладачі порівняли його з першим (1651) й в додатках навели основні розбіжності між цими виданнями.

У передмові до перекладу дана загальна історична та книгознавча характеристика твору Боплана, коротко викладено біографічні дані про автора, поширення твору, його переклади на інші мови — латинську, англійську, німецьку, польську, російську. Відзначено використання «Опису України» європейською історичною та географічною наукою. Основні напрями вивчення і використання «Опису України» у вітчизняній історіографії грунтовно проаналізовані у невеликому, але змістовносу історіографічному огляді «Українська бопланіана», вміщеному у додатках. Оцінюючи внесок відомих вчених у дослідження і популяризацію пам'ятки, автор зазначає, що «Опис України» Боплана така багатогранна пам'ятка, до якої буде звертатися ще не одне покоління дослідників.

Шкода, що у такому, можна сказати, академічному виданні відсутній джерелознавчий аналіз праці Боплана, не показано місце цього джерела в колі тогочасних

джерел, не закладено основи критичного підходу до такого виду джерел, яким [redacted] «Опис України». Треба сказати, що до певної міри завдання критики тексту перейняли на себе коментарі. Коментар до перекладу готувало чимало науковців, і це, безперечно, наклало відбиток на стиль коментування. Більшість коментарів, зокрема до політичного устрою Кримського ханства, Речі Посполитої, адміністративного поділу українських земель, карт, історико-архітектурних пам'яток, мають самостійний дослідницький характер. Автори грунтовно аналізують ті чи інші поняття, реалії, згадані Бопланом, використовуючи широке коло джерел, праць як вітчизняних, так і зарубіжних авторів. Але деякі коментарі занадто деталізовані, хоча [redacted] цьому нема нічого поганого, а [redacted] інших доцільно було б сказати трохи більше, наприклад, про реєстрове козацтво (с. 134), подати історію виникнення, його подальшу реорганізацію, умови, [redacted] яких реєстрове козацтво несло службу по охороні південних рубежів Речі Посполитої. Можна було б наголосити на деяких деталях, наприклад, вказати на відгомін язичницьких уявлень про очисну силу води у звичаї обливатися водою на Великдень, описаний Бопланом (с. 190). Боплан досить часто вживає таку міру довжини, як крок, проте у коментарях немає їй відповідника в сучасних вимірах. Та ці незначні зауваження викликані лише бажанням бачити у виданні «Опису України» Боплана взірець досконалості та наукової сумлінності, на який мають рівнятися всі дальші публікації джерел з історії України. Працювати над текстом допоможуть покажчики, список скорочень, словничок українських і татарських слів, уживаних Бопланом.

Видання, підготовлене канадськими дослідниками, цінне тим, що у ньому наведені значно ширші біографічні дані про автора. На підставі віднайденого листа, написаного Бопланом 1 січня 1675 р., вони стверджують, що Боплан помер не 1673 р., як це було прийнято вважати раніше (ця дата наведена і в українському виданні), [redacted] після 1 січня 1675 р. Автори канадського видання опублікували перелік і опис карт Боплана, супроводжуючи його вказівками [redacted] час видання та перевидання їх, вмістили репродукції карт, складених Бопланом на Україні. В основу покладено також видання 1660 р., вміщено перелік прижиттєвих видань «Опису України» Боплана. Текст «Опису України» Боплана переданий сучасним шрифтом. Видання супроводжують коментарі до тексту, покажчики. Безперечно, це видання «Опису України» Боплана викличе велике зацікавлення серед українознавців.

Щодо перекладу «Опису України» українською мовою, то хотілося б зробити зауваження видавництву. Друкуючи вперше за стільки років цю пам'ятку, можна було б подбати про краще поліграфічне виконання. На доброму папері інакше виглядали б ретельно дібрані ілюстрації, вміщені у коментарях. Сподіваємося, що виданням «Опису України» Боплана [redacted] Україні розпочалася розрахована на багато років праця з підготовки і публікації корпусу джерел з історії та культури України, яку можна здійснити, лише об'єднавши зусилля всіх українознавців світу. А «Опис України» Боплана варто перевидати в серії науково-популярній, у переказі для школярів, популяризувати в інших формах.

Олена ДЗЮБА, Ольга ІГНАТОВА

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

CONTENTS

ARTICLES

HISTORY

PHILOSOPHY

SPECIAL (ADDITIONAL) HISTORICAL BRANCHES

SOURCES

FROM THE HISTORY OF THE SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY

REVIEWS AND BIBLIOGRAPHY

Наукове видання

Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка
Т. CCXXII
Праці історико-філософської секції

Літературний редактор Ігор Гринда
Художній редактор Василь Сава
Коректор Світлана Черниш

Здано на складання 20.05.91. Підп. до друку 20.07.91.
Формат 70×100[1]/16. Папір друк. № 1. Гарн. таймс.
Ум. друк. арк. 38,35+12 вкл. Ум. фарбовідб. 40,63. Тираж 3000 прим.
Зам. 837-1. Ціна 8 крб.

Видавництво Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові
290000 Львів, вул. Матейка, 4

Львівська книжкова фабрика «Атлас»
290005 Львів, вул. Зелена, 20